

Адыгэ тхакӀуэхэм я журнал

1958 гъэ лъандэрэ къыдокӀ

2008

ГЪЭ

1-2

Январь –

апрель

**Къэбэрдей-Балъкъэр Республикэм и ТхакӀуэхэм я
союзымрэ КъБР-м Щэнхабзэмрэ хыбарегъащӀэ
ІэнатӀэхэмкӀэ и министрствэмрэ къыдагъэкӀ**

Редактор нэхъыщхьэр

ІутЫж Борисц

Редколлегием хэтхэр:

**Елгъэр Кашиф (жэуапыхь секретарь), Къагъырмэс Борис,
Къэжэр Хъэмид, Къэрмокъуэ Хъэмид, Кхъуэлүфэ Хъэчим,
Нало Ахъмэдхъан, Тхъэгъэзит Зубер,
ХъэкӀуашӀэ Андрей**

Налшык

2008

Юбилейный номер Ошхамахо (Эльбрус)

Литературно-художествен-
ный журнал
На кабардинском языке

Учредители: Министерство
культуры и информацион-
ных коммуникаций КБР,
Союз писателей КБР

**Главный редактор
Борис Утижев**

Редакционная коллегия:
Борис Кагермазов, Хамид
Кажаров, Хамид Кармоков,
Хачим Кауфов, Ахмедхан
Налоев, Заuber Тхагазитов,
Андрей Хакуашев, Кашиф
Эльгаров (*ответственный
секретарь*)

Технический редактор – Мадина
Гурижева

Корректор – Марина Жека-
мухова

Компьютерный набор – Зареты
Князевоy и Залины Гетоковой

Сдано в набор 10.01.08.
Подписано к печати 28.02.08.
Формат 70x108¹/₁₆. Бумага
газетная. Печать офсетная.
Усл. п. л. 34,65. Уч-изд. л.
30,29. Тираж 2100 экз. За-
каз № 7. Цена в розницу –
договорная.

Индекс издания: 73926
Регистрационный № Н-0036

Адрес редакции:

КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5
Отпечатано на ГП КБР
«Республиканский поли-
графкомбинат им. Револю-
ции 1905 г.» Нальчик, пр. Ле-
нина, 33

Обложка художника
Заурбека Бражнокова

КЪЫДЭКЪЫГЪУЭМ ИТХЭР:

Гутыж Борис. Лэщыгъуэ ныкыуэм
дриплэжурэ. 4

ХЪУЭХЪУХЭР

«Гуашхэмахуэ» журналым и юбилейм
хуэгъэза хъуэхъухэр 19

АДЫГЭ ЛИТЕРАТУРЭМ И КЪУДАМЭ НЭХЪ ПАЖЭ

Пэублэ псалъэ 46

КIэрашэ Тембот. Мэхъаджэ. Р а с -
сказ 47

Теунэ Хъэчим. Гупсысэ кIэщIхэр . 62

Нало Ахъмэдхъан. Псыхъэ нанэ.
Р а с с к а з 66

Къущхэ Сулытан. ЩIакIуэ щIагъым.
Р а с с к а з 70

Нало Заур. ТIыгIу и дыгъэ шыщIэр.
Н о в е л л э 73

Къэрмокъуэ Мухъэмэд. ЩхъэкIуэ
зышэч щхъэ шхыгъуэ йохуэ. Х ы -
б а р 81

Журт Биберд. Адэ лъапсэжэ. Р а с -
сказ 86

Мэзыхэ Борис. Мазэхэ жэщ. Н о -
в е л л э 90

Дыгъужь Къурмэн. Мырсыт. Р а с -
сказ 92

Бэрэдж Сэимэт. Мыл джанэ. Р а с -
сказ 97

Къанкъул Заур. КIэгъуасэ хужь. Ду-
нейр зейр мылькурц. Жэщ пса-
лъэмакъ. Н о в е л л э х э р 107

Аброкъуэ Беллэ. Нэпс. Р а с с к а з . . . 116

ЖЫГ КЪУДАМЭБЭ

Пэублэ псалъэ 120

Илгэс 50-м къриубыдэу «Гуашхэма-
хуэ» журналым тета усэхэм ящыщ-
хэр 120

ЩIЭБЛЭ

Пэублэ псалъэ 197

**Ди литературэм кыхыхъагъащIэхэм
я усэхэр.** 198

АДЫГЭ ХЭХЭС ЛИТЕРАТУРЭ

Пэублэ псалъэ 203

Дыгъужь ФуIэд. Адыгэ хэхэсэмрэ
Адыгэ хэкумрэ. 204

«ГУАШХЪЭМАХУЭ»
И ХЪЭЦЦЭЦЫМ

Пэублэ псалъэ	217
Къуэш литературэхэм я Іэужу «Гуашхъэмахуэ» журналым тета тхыгъэхэм ящыцхэр	217

ЛИТЕРАТУРЭМ КЪЫЩЕЖЪЭУ
ТЕАТР ИСКУССТВЭМ
ХУЭЛАЖЪЭ

Пэублэ псалъэ	249
Абааз Албэч . Псыпэ дахэ	250
Щэрэллокъуэ Тальостэн . Нэгурэш. Трагедием щыц теплъэгъуэ	252
Аксырэ Залымхъан . Хъымсад. Драмэм щыц teplъэгъуэ	256
КІурашын БетІал . Адыгэхэм я япэ театр	262

ЛИТЕРАТУРЭМ И ГЪУАЗЭ

Пэублэ псалъэ	265
Сокъур Мусэрбий . Къэбэрдей литературэм и зыужкыкІэм и ІуэхукІэ	265
ХъэкІуашэ Андрей . «Мусльы- мэн» журналым папцІэ	281
Шэвллокъуэ Петр . ТхакІуз щэ- джащэ	288

ТХЫДЭРЫГЪУАЗЭ

Пэублэ псалъэ	296
Бетрожь Руслан . Адыгэ лъэпкъ- хэр къызэрыхъуам теухуауэ ...	296
Къэжэр Валерэ . Пасэрей адыгэ хасэ зэхыхъэкІэр.	301
МафІэдз Сэрэбий . Адыгэхэм я сабий гъэсэкІау щытар	305
КхъуэІуфэ Хъэчим . Иужьрей Гирей	309
Къушцхэбий Анзор . Иордан ады- гэхэр	319
Бейтыгъуэн Сэфарбий . Шорэ и унагъуэр.	323
Мэрзей Аслъэн . ЗекІуэм пыцІа хабзэхэр.	328
Жэмыфэ Гъазий . Израиль ады- гэхэр	340
Варкербарт . Адыгэхэр	346
Иремадз Кетованэ . Шарлоттэ- ХъэІишэт.	350

АДЫГЭБЗЭР – АДЫГЭПСЭЦ

Пэублэ псалъэ	353
ГъукІэмыхъу Іэубэчыр . Іэры- хуэу къащты, шэрыуэу Іуатэ. .	353
Джаурджий Хъэтыкъэ . Сэ вжес- Іэну сыхуейт.	358
Абдокъуэ Іауес . Лъабжъэхэмрэ къуэпсхэмрэ	364
БищІо Борис . Ди бээр тхумэ- жыну дыхуеймэ.	370

НАРТЫГУР ЗИ БГЪЭМ
КЪЫЩЕУЭХЭР

Пэублэ псалъэ	375
Жыгун Азимэ . Лпэужьыр бжы- блкІэ мауэ	375
ІутІыж Борис . Афэрым!	378

ХЪУЭЖЭ И КУЭБЖЭ

Пэублэ псалъэ	380
КъардэнгъуцІ Зырамыку . Ады- гэ анекдотхэр	381
Дудар Хъэутий . Щхъэ шэч къы- тепхъэрэ? Уахъ урикъуэмэ, хъунуц, тІо! ГушыІэ рас- сказ кІэщІхэр	382
ШэджыхъэцІэ Хъэмпыцэ . Анэ- дэльхубзэ	383
Алихъан Жэмалдин . Сыкъэ- ушмэ... ГушыІэ рассказ Шыд Хъэсэнбий итхыжа гушы- Іэхэр	386
Щихъ Залым . Пародиехэр	389
Бейтыгъуэн Сэфарбий . ЖыІэ- гъуэхэр.	390
Къуэщысокъуэ Владимир . Гу- шыІэ сурэт	393
Мыз Ахъмэд . Псалъэзэблэдз: «Адыгэ литературэ»	394
Япэ ита къыдэкІыгъуэм тета псалъэзэблэдзым и жуаупхэр	396

Лэщыгъуэ ныкъуэм дриплъэжурэ

«Іуащхэмахуэ» журналым къызэринэкіа гъуэгуанэм ущриплъэжкіэ, ар къызытепщыкыкыжа «Къаруушцэ», «Макышцэ», «Къэбэрдей» альманаххэм я гугъу умыщфыныр емыкІуи щыуагыи хъунт. «Къаруушцэмрэ» «Макышцэмрэ» 30 гъэхэм къыдэкіуи щытащ, «Къэбэрдей» альманахым и япэ къыдэкіуыгъуэр Хэку заушхуэр щихуа 1945 гъэм и октябрь мазэм дунейм къытехъаш.

Сыт хуэдизу зэманыр мыхъэлыаи, сыт хуэдиз тхэмыщкыгъэ цыхум къатемыпсыхаи, зауаеи зи гъуэгур зэиупщІа ди литературэр адэкіи кіуэтэн зэрыхуейи и щыхъэту къэунэхуа «Къэбэрдей» альманахым и къалэныр нэсу зэригъэзэщІам шэч хэлькыым. Нобэ къэгъуэтыжыгъуей дыдэ хъуа а альманахым и

«Іуащхэмахуэ» журналым щылажъэхэм тхакІуэшхуэ Шортэн Аскэрбий кърагъэблэгъащ, ТекІуэныгъэм и махуэмкіэ ехъуэхъунхэу.

1979 гъэ

С у р э т ы м: Гъубжокъуэ Лиуан, Елгъэр Кашиф, Шэвллокъуэ Петр, Шортэн Аскэрбий, Мысачэ Петр, Къэрмокъуэ Хъэмид, Мокаев Магомет.

кыйдэкыгыуэхэм кыитехуаш, зыщагыэунэхуаш а зэманым цэрылуэ хуагыэххэ ди тхакуэхэми иужыккэ ди литературэм и пщлэр лыагу зылэта авторхэми я тхыгыэхэр. Цыхухэр зэлпахыу еджэрт «Къэбэрдей» альманахым, я анэдэлъхубзэккэ кыитехуэ тхыгыэ дэтхэнэри яфлэщлэщыгыуэт, яфлэгъэщлэгъуэнт.

Нобэ, «луащхэмахуэ» журналым и ильэс 50 юбилейр щыдгъэлапнэ махуэхэм, гуапэу дигу къэдгъэкыжыну ди квалэнщ а ди журналыр кыизэрытэджыккыжа «Къэбэрдей» альманахым и кыызэгпэщаклуэхэу, абы и луэхур зэфлэува хуным псэемылбэжу телэжыхэху Теунэ Хьэчим, Клыщокъуэ Алим, Клуаш Бетлал, Щоджэнцыкылу Эдэм сымэ. Псом хуэмыдэжу, фыщлэ ин хуэфашэщ альманахым и япэ редакторхэм ящыщ Клуаш Бетлал. Бетлал езыр талантышхуэ зилэ усакуэт, абы кыыхэккыуи тхэн щлэзыдзагыашлэхэм чэнджэщэгъуфл, гъуэгугъэлагыуэ яхуэхурт.

Жыпнэуракъэ, ди литературэр лъэ быдэккэ ува хунымккэ мыхьэнэшхуэ илащ «Къэбэрдей» альманахым.

Апуэдэу щыт пэтми, альманахым и зэфлэкыр, и къэухыр къэзэвэккыу щидзаш цыхум я зэхэщылккыу пэтми зызыужкыым. Нэрылыагы хуаш лъэпккыым и гыщлэр лъэныкыуэ куэдккэ ди нэгу кыщлэзыгыэххэн журнал дилэн зэрыхуейр. Зэуэ къемыхуллами, ди лъэпккыр мыгувэу лъэлэсащ а и хуэпсаплэм: «луащхэмахуэ» зыфлащэ журналыр 1958 гъэм и февраль мазэм япэу дунейм кыитехуауэ, ильэс 50 мэхъури зэи зэпыу имылауэ мазитл къэсккэ зэ кыдоки. Дунейм кыитехыаккэщ номер 300, мыр абы кыпыуэвэ кыйдэкыгыуэщи, мин бжыгыэ кыккэлпыккыуэну Тхьэм жил!

Балькэр усакуэ цэрылуэ Кулиев Къайсын «луащхэмахуэ» журналым и редакцэм я хьэщлэщ

1976 гъэ

Тхыдэм дежкэ ильэс 50-р напэзыпэм хуэдэц, ауэ зиузэццэ зэпыгурэ литературэ псо кызырытэджыккэ журналым и луэху-щяфэхэм уахэплэжэ нэужь, налуэ мэхуе ар гыуэгуанэ кыыхуе, гыуэгуанэ купщяфлэу зэрыщытыр.

Литературэ журнал дэтхэнэми и луэхущяфэхэр дахэ хуун-мыхууныр нэхыбыэу зэлытар, дауи, абы кыыхуэтхэ тхаклуэхэрщ, усаклуэхэрщ, журналистхэрщ, ауэ куэд дьидэ елыытащ ар кыидэ-кыным хуэзыгыэхэзырхэми. Яцлэ кытлуэнцэ а ильэс 50-м кыриу-быдэу журналым и редактор нэхыщхыэу щытахэм: Щомахуэ Амырхан, Щоджэнцыккэ Иэдэм, Тхэггээит Зубер, Кьэрмокуэ Хьэмид, Шэвлоккуэ Петр. Ахэми редакцэм щылэжыа адреи тхаклуэхэми фыщлэ ин ябгэдэлыщ журналыр ефлаклуэурэ, зиужурэ кызырыгыуэгурыккуамкэ.

«Луэщхэмахуэ» журналым и редакцэм щылэжыащ тхаклуэ, усаклуэ Иээхэу, журналист Иклуэляклуэхэу куэд: Шырыт Хьэтызэ, Клурашын Бетлал, Мысачэ Петр, Гыубжокуэу Лиуан, Балькьэр Фоусэт, Сокуур Мусэрбий, Елгээр Кашиф, Кьагырмэс Борис, Клэцт Мухьээ, Уэрээей Афлик, Хьэлупщы Мулэед, Кьаныккуэу Заринэ сымэ. Редакцэм щылэжыа нэхыжыхэм ящыщу ноби я Иэнатэ мытыншыр хьарзынэу ирахьэки тхаклуэ, усаклуэ цлэрылуэхэу Елгээр Кашифрэ Кьагырмэс Борисрэ.

Редакцэм и тхыдэм кыыхэнапхыэщ ар кыыщызылуаха махуэм щидзэу ильэс 40-м щигыуккэ машинисткэу абы щылэжыа Пхьэ-вакьащлэ Марзидан. И хьэдрыхэ дахэ Тхьэм ищлэ, цыыху Иэдэбу, емызшыж лэжыаклуэу кыытхэтащ ар зы унагыуэ курых хуэдиз

«Луэщхэмахуэ» журналым щылажээхэмрэ адыгэ тхаклуэхэмрэ.

С у р э т ы м: Уэрээей Афлик, Щхьэумэжэ Бетлал, Мысачэ Петр, Хьэх Сэфарбий, Клэцт Мухьээ, Елгээр Кашиф.

1980 гыэ

Сурэтым: «Йуащхэмахуэ журналым и редакцэм, (сэмэгүмкэ кыщы-щэдзауэ щысхэр) Къагьырмэс Борис, Шпангель Эткар, Хьэх Сэфарбий, Бакуу Хьанджэрий, Къэрмокъуэ Мухьэмэд, Елгээр Кашиф; (щытхэр) Йутыж Борис, Джэрыджэ Арсен.

1994 гъэ

флэка мыхуэ коллективым. Апхуэдэу ди редакцэм ильэс зыбжанкэ машинисткэу щылэжыаш псэемыблэж лэжыаклуэ, цыху гуапэ Амщокъуэ Шэлибэтрэ компьютерым дыхуэклауэ нэужь, а йуэхум пэрыува оператор лэклэуэлауэ Джыназ Заретэра.

Хэхауэ фыщцэ гуапэ яхужысэнуу сыхуейщ «Адыгэ псалъэ» газетым щашцэ лэжыгэшхуэхэм къадэклуэ, «Йуащхэмахуэ» журналым и корректор, техред лэжыгэхэр зыгэзашцэ Жьэклэ-мыхуэ Маринэрэ Гьурыжь Мадинэрэ. И лэжыкэм къегэлыагьуэ иджыблагэ ди коллективым кыхэхьуа оператор Джатокъуэ Залинэ хьарзынэу кызызрытхэзэгьэнур. Псалъэ гуапэ хуэфащэщ редакцэм и бухгалтер Дьыду Марини.

Я къалэн йыхэр хьэлэлу ягэзашцэу редакцэм зэманьфлэка кыдэлэжыаш техред лэзэхуэ Жэмбей Клуушкэ, Ллуп Лидэ, корректор Мэрэмкъул Ленэ сымэ, н.

• • •

«Йуащхэмахуэм» и редактор нэхьыщхьэу щытахэр, абыхэм йуэхур къадэзылэту къабгьурыта цыху гуащяфлэхэр уи нэгү щэтэрэ а блэка лэщыгьуэ ныкьуэ гьуэгуанэм уриплэжмэ, гү нэхь зылыптэхэм ящыщцэ йуэху зехьэклэ и лэныкьуэклэ редакцэм щыува традициехэм нэхьыфлу хэлхэр, зэманым къезэгьхэр хьума зэрыхьуным пылурэ кызызреклуэкьыр.

Псалъэм папщцэ, апхуэдэ традициеу «Йуащхэмахуэм» кыдеклуэклэхэм ящыщцэ: 1) журналым и гьэпсыкэ нэхьыщхьэхэмрэ и форматимрэ зэхьуэкыныгьэшхуэ ямылэурэ кызызрыдэклэ; 2) ди лэпкэ литературэм и йыхэ псоми, щхьэж зэрыхуэфэщэнкэ, журналым гүлытэ зэрыщагьуэтыр, тхыльаджэхэм я деж нэхь щцэупщцэ щызылэ, абы кыхэхьыуи нэхь зызыуужь прозэм

«Иуащхэмахуэ» журналым и редакцэм.

С у р э т ы м: (СэмэгумкIэ кышчыщIэдзэуэ щысхэр) ПхэвакъащIэ Марзидан, Къагъырмэс Борис, Елгээр Кашиф; (щытхэр) Къаныкъуэ Заринэ, Иутыж Борис.

1995 гъэ

листаж нэхьыбэ зэрыхухыр; 3) печатым мыкIуа тхьгъэ фIэклIа традзэну кызырыIамыхьыр (авторым и юбилей щагъэIапIэм деж кышчынэмыщIа).

АтIэми къуаншагъэ хъунт, зэманым кызыррезэгъынкIэ, журналым пIалъэ-пIалъэкIэрэ зэхъуэкIыныгъэ гүэрхэр емыгъэгъуэтамэ. Апхуэдэ зэхъуэкIыныгъэхэм нэхъ къежьапIэ яхуэхуэ хабзэр журналым рубрикэщIэхэр хэгъэхэнырщ. РубрикэщIэм Iэмал къует гулытэншэу къанэ Iуэхугъуэ гүэрхэм журналыр хуэбунэтIынымкIэ е а Iуэхухэр нэхъ тегъэчыныхъауэ кышчыIэта хъунымкIэ.

БлэклIа лIэщIыгъуэм и 90 гъэхэм, псоми зэрытщIэщи, цIыхум я гъащIэм, я гупсысэкIэм ину зихъуэжауэ щытащ. НэгъуэщIыныкIэ гъащIэм еплъ хъуащ адыгэхэри. Ди тхьдэр, ди тхьбээр нэхъ къафIэIуэху, хамэщI щыпсэу ди лъэпкъэгъухэм я Iуэху зытетым нэхъ щIэупщIэ хъуахуэ щытащ. ГъащIэм дьпэдджэж щIыкIуэ, а зэманым дэ журналым хэдгъэхъащ мыпхуэдэ рубрикэхэр: «Тхьдэ Iъагъуэхэр», «Анэдэльхубзэ — лъэпкъым и гупсэ», «Культурэм и Iъахэм» жыхуиIэхэр. Ди литературэм и щIэблэм папщIэ «Шыху-IъагъуэкIэ» еджэу рубрикэ, спортым хуэгъэза «ШурыIъэс» рубрикэр, н. ТхаIуэхэм, усакIуэхэм я юбилей е фэепл дэтэхэм щхэекIи журналым рубрикэ щхэхуэ иIэщ: «ЖъантIэ». Нэхъапэхэм «Дынохъуэхъу!» псалъэр къагъэсэбэпу щытащ апхуэдэ рубрикэ папщIэу. Ар, пэжу, псалъэ дахэщ, ауэ дунейм ехьжа тхаIуэм е

усаклүэм и юбилейм папщлэ кьэбгьэсэбэпыну кыызэремызгьыым шхьэклэ, «Жьантлэ» рубрикэм дыккытеувылаш. А рубрикэр журналым икүхэм нэхэ хуоэ, юбиярым и цлэр, абы теухуа псалэхэр, и тхыгьэхэр (иджыри зэ жытлэнщи, юбилей зилэ тхаклүэм, усаклүэм и тхыгьэр кыитеухуауэ шыта-шымытаклэ редакцэм зэхидзырккыим) зэрыдгьэпажэр абыкди кыыхэдгьэш щыкдэу. Лъэпккыим Ыхьэлейуэ пщлэ зыхуищлэ закьуэтлакьуэхэм (псалхэм папщлэ, Пащлэ Бэчмырзэ, Щоджэнщыкдэ Алий, Кышчокьуэ Алим сымэ хуэдэ цыыху шэджащэхэм) я сурэтхэр пэлушлэ жинтым тыдодзэ, абы теухуа тхыгьэхэмкди журналыр кыызлүдох. Лъэпкь литературэм хэлхьэныгьэ хуэзыщлэ дэтхэнэми (Тхаклүэхэм я союзым хэт-хэмыт шымылэу) абыклэ редакцэм гулытэ хуещлэ.

Нэххьеягьуэри, сьт пщлэн, гьащлэм пхүхэдзынуккыим: ди тхаклүэ дунейм ехьжауэ журналым шыгьуэ псалэ кыыщытримыдзэ зэи кьэхьуккыим.

...

Кыыдэккын зэрыщидзэ льяндэрэ «луашхьэмахуэ» журналым игу нэхэ зыхуэмызагьуэу шытахэм я гугьу пщылымэ, шэч хэмылыу, нэхьапэ зи цлэ кьиуапхьэр литературэ критикэр араш. Журналыр кыызэрыунэхурэ дэнэ кьэна, ди литературэр кыызэрехьэ льяндэрэ а гуныкьуэгьуэр шылэурэ кьоклүэклэ жыплэмэ, ушыуэнуккыим.

Атлэми, ди литературэ критикэр хуэм-хуэмурэ зэрылужьыхьипэр кьэпллытэурэ нэхьапэхэм ятха критикэ тхыгьэхэм уахэджыхьыжа нэужь, занщлэу гу лютэ щлэныгьэшхуэ зыбгьэдэль, емышьыжми а лүэхум телэжа критикхэр дызэрилам. Псом хуэмыдэжу, Сокры Мусэрбийрэ Шэвллокьуэ Петррэ лэжыгьэ ин хуэфлагьэклэш ди литературэм абы ехьэллауэ. Теунэ Хьэчим, Налэ Заур, Хьэклүашэ Андрей, Кьэрмокьуэ Хьэмид, Кьэжэр Хьэмид, Кхуэулуфэ Хьэчим, Клүрашын Бетлал, Гьут лэдэм, Кьэшэж Людмилэ сыми жьыджэру хэлэжыыхьаш а лүэхум. Ильэс 50-м кьриубылдэу тхыгьэ куэд дыдэ кыитрадэщ абыхэм «луашхьэмахуэ» журналым: ди литературэм и шытыклар, и клүэклэр уи нэгу кыыщлэзыгьэуэ тхыгьэшхуэхэр, жанр гуэрхэм ди литературэм зэрызыщлаужьыим теухуа статья хэр, тхаклүэ шхьэхуэхэм я лэужьхэм критикэнэклэ дахэзыгьаплэ лэжыгьэхэр.

Мы ди тхыгьэ паклар кыызэрыщлэддзамклэ дьухынщи, журналхэр дэни, сьтым дежи критикэ тхыгьэ шлагьэллэуу кыыщлэккыинущ, ауэ, ди редакцэм ехьэллауэ жыплэмэ, пэж дыдэу, дэ яужь эманым нэхэ кыитлэрымыхьэхэм ящыщлэ критикэ тхыгьэхэр. Дащогугьэ зи щлэныгьэр абы хуэщлэхэм а лүэхум зратыжыну.

...

Тхаклүэм и тхыгьэм увылэплэ нэс щигьуэтыр тхылырраш, ауэ а «увылэплэ нэсым» зигьэллэгьуауэ, зиукьэбзауэ нэсыным шхьэклэ, журналым нэхэр нэхэ гьэунэхуэплэфлэ, дауи, шылэккыим. Араш, хамэбзэклэ жыплэмэ, «журнал вариант» жьыхуалэжри.

Прозэр кьапщтэмэ, а ильэс 50-м ди тхаклүэ цлэрылүэхэм я лэдэкакь кыыщлэккылауэ зы тхыгьэшхуи кьэнауэ кыыщлэккыинккыим

«Юащхьэмахуэ» журналым япэ щыккэ зыщымьгъэунэхуауэ, зыщымьгъэкъэбзауэ.

Кыщококъуэ Алим, Теунэ Хьэчим, Шортэн Аскэрбий, Къашьыр-гъэ Хьэлащэ, Налэ Ахьмэдхьан, Мафлэдэ Сэрэбий, Къэрмокъуэ Мухьэмэд сымэ, нэгъуэщхэм я романхэр. Щоджэнчыккыуэ Идэм, Шэджыхьэщхэ Хьэмыщэ, Журт Биберд, Кхьуэуфэ Хьэчим, Хьэх Сэфарбий, Бозий Людин сымэ я повестхэр. Налэ Заур, Мэзыхьэ Борис сымэ я новеллэхэр. Елгээр Кашиф, Гьэунэ Борис, Шыб-зыхьуэ Мухьэдин, Елчэпар Анатолэ, Апажэ Ахьмэд, Ккэбышэ Лилэ сымэ, нэгъуэщхэм я рассказхэр... Жьыпэнуракъэ, ди лэпккэ прозэм зиужьынымккэ хэхуэ кьалэнышхуэ игъэзэщхэ, иджьыри егъэзэщхэ «Юащхьэмахуэм».

Поэзием ехьэллэуэ жьыпэмэ, ди усыггэм и дамэр ин дыдэу щуукъуэдия зэману жьыпэ хьунуш а илэс тхушхэр. Тхэм ирещи, усыггэ нэхь «нэфлэуфлэу» адыгэ усаклэуэхэм ятхуэ хьуам япэ лэзбакъуэр щачар «Юащхьэмахуэ» журналыраш. Дызэршхуэгъуэзэщхэ, зи унэцкэ кьеджжэккэ ди прозаик цырыуэхэм мыусаклэуэу яхэтыр мащхэ. Ахэм, 60-70 гъэхэм ди литературэм уэрэ кыкхьэщхэ щэблэм я зэфлэккыр нэрылгъуэ зыщлар, я талантым зычаукъуэдиар «Юащхьэмахуэ» журналыраш. Куэд мэхуэ ахэр: Къэжэр Петр, Ккэщт Мухьэз, Тхьэгъэзит Зубер, Елгээр Кашиф, Кагьырымэс Борис, Къэжэр Хьэмид, Бештокъуэ Хьэбас, Бицу Анатолэ, Жьылэтеж Сэлэдин сымэ, нэгъуэщхэри.

Тхаклэуэхэмрэ усаклэуэхэмрэ я пенсэ клэуэгъуэр кьэблэгъэху «ныбжыщхэ» псалыр щыхужалэ щылэщ. Кыккышхуэ щымылэ хуэдэу щыт щхьэккэ, тхаклэуэм, усаклэуэм и увылэр литературэм налэу щыкхьыным щхьэккэ, а псалэ дахэр имычэзуэ кьэмыгъэсэбпамэ нэхьыфлэу ди гугъэщ. Ди литературэм щыныбжыщхэу жьыпэнккэ лэмал илэккым, псалэм папщхэ, усаклэуэху Мыкьэужэ Толэ, Хьэтэ Петр, Бэлагы Любэ, Къаныкьуэ Заринэ, Пшыгккэ Латмир, Махуэлэ Нарзан сымэ (Псалэм кьыдэклэуэ жьыпэнщи, Махуэлэ Нарзан ди литературэр куэдккэ зыщыггэ хьун усаклэуэ сэ кьызолынтэ, ауэ, ди жагъуэ зэрыхьуши, ари ккэщхэ хьужащ яужьрей зэманым). А ныбжыым итхэм ящыщхэ адыгэ прозэр зыгъэккыуэтэфын тхаклэуэху сэ си щхьэккэ кьысцохуэ Лыкьэужэ Неллирэ Аброкъуэ Беллэрэ. (Льэныкьуэ зрагъэзыжыпэнэ мурад ямыщхэмэ). Ахэм я тхьыгъэхэр нэхьыбэу хэлэушхуэ зыщлар журнал «Юащхьэмахуэраш».

Литературэм и лыхьэхэм ящыщхэ драматургием сьтым дежи нэхь теух хэбзэщ. Театрым и нэккэ уеплэмэ, уеухы хьуну кьыщхэжыныш, тцлэрккыым, ауэ «Юащхьэмахуэ» журналыр кьыдэккэ зэрыхьурэ кьытехуэ пьесэхэм уахэплэмэ, литературэ и лэуэхуэ ахэр зыккэ кьаклэрыхуэ ди гугъэжыым ди прозэми, ди поэзиэми.

Журналым тетащ ди драматург нэхьыжхуэ Щэрэллокъуэ Тальостэн, Шортэн Аскэрбий, Акъсырэ Залымхьан, Къардэнгушцлэ Зырамыккэ сымэ драматургиер зи литературэ лэуэхуэгъуэ нэхьыщхьэхэм хэзыбжэу щымыта нэгъуэщхэ ди тхаклэуэ нэхьыжхьэми я пьесэхэр.

Шэрджэс адыггэхэм я драматургиери гулытэншэу кьыгъэнаккым «Юащхьэмахуэм». Мы яужьрей илэс зыбжанэм кьриу-быдэу журналым кьытехуэщ Тут Тезадэ, Шыд Юрэ сымэ я пьесэ хьарзынэ акт куэд хьухэр.

Журналым тетащ ди тхаклүэхэу, усаклүэхэу Бештокьюэ Хьэ-бас, Тхьэмокьюэ Барэсбий, Жылэтеж Сэлэдин, Лыкьюэжь Нелла, Къаныкьюэ Заринэ, Жырыкь Заур сымэ я пьесэхэр. Театрым лүэху ищлрэ хэджихьмэ, сэбэп къахуэхьун гуэрхэр ахэм къазэрыхькы-нум шэч хэлькьым.

...

Щхьэхуэу тепсэлыхьыпхьэщ ди литературэм къыщлэхуэу щлэблэр «луашхьэмахуэм» къыпыщлауэ, я тхыгьэхэр клэщл-клэщлурэ къытехуэу зэрыщытым.

«Шыхульагьуэ» — аращ зэреджэр Тхаклүэхэм я союзым егьэ-быдыллауэ щылэ щлалэгьуалэ литературэ хасэм. Куэд щлауэ абы и нафэщлыр тхаклүэ Хьэх Сэфарбийщ. Тхьэм хушцигьэхьэ, — Сэфарбий лүэху щхьэпэ елэжь ди литературэм щлэблэ илэнымклэ. А литературэ хасэм и флэщыгьэцлэ дьдэр рубрикэу къищтащ «луашхьэмахуэ» журналми: «Шыхульагьуэ». А рубрикэм щлэтуи щлэмытуи ди журналым куэдрэ къытохуэ Хьэхым и гьэсэнхэм я тхыгьэхэр. Хуабжьу дагьэгьуфлэ, псалъэм папщлэ, усэнымклэ зи зэфлэкыр къэзыгьэлягьуэхуэу Кьуэщлысокьюэ Марьянэ, Бит Индирэ, Бэрбэч Аслэнджерий сымэ.

Абыхэм я литературэ къыхыхьэклэм теухуауэ жыплэмэ, нэхь бгьэщлагьуэ хьунуц ахэм прозэм зезытахэр нэхьыбэу зэрахэ-тыр. Апхуэдэхэм ящыщ, псалъэм папщлэ, зи прозэ тхыгьэхэр «луашхьэмахуэ» журналым тезьдзахуэ Нэхуц Мадинэ, Нартокьюэ Анжелэ, Кларэ Альбинэ, Бит Индирэ, Къаныкьюэ Анфисэ, Нафлэдз Мухьэмэд сымэ. «луашхьэмахуэр» сытым дежи хушцокью ахэр зэригьэгьушхуэным, ауэ уагьэгьушхуэ зэпыту лите-ратурэм үзэрыхьмытыфынур езыхэм кьагурьлүэу я лэагьэм нэхьри зэрыгагьэхуэным пылынхуэ дацогугь. Псом ящхьэращи, «луашхьэмахуэ» журналым и напэклүэцлэхэм налуэ къыщы-хьуащ ди литературэм и гур иухьж зэрымыхьунур, щлэблэ дызэ-риэр. Бетэмал, абыхэм щлалэ цыкылуу яхэту дэ тщлэр тлу кьудейщ. Апхуэдээрэ клүэмэ, адыгэ литературэр зэгурэ бзылхьугьэхэм къахуэнэжыну къыщлэжынуц...

...

«Адыгэм хьэщлэр и щлэсэщ» жилакьэ пасэрейм. А хабзэм быдэу тетщ «луашхьэмахуэ» журналри къызэрежьэрэ. Тхьэм ирешл, СССР-клэ еджэу щыла кьэралышхуэм зы лэапкэ лите-ратури щылауэ къыщлэжынкьым зи тхыгьэ гуэрхэр ди журналым темьтауэ.

Гулытэ хэха дапщэщи ди журналым деж щегьуэт, псалъэм папщлэ, ди кьуэш шэрджэс адыгэхэм я литературэм. Тхьэхужылуэ жыплэнымэ, шэрджэс тхаклүэхэр дэ зэи япэддзыхькьым къэбэ-дей тхаклүэхэм, усаклүэхэм, абыхэм лэапкэ журнал ягьуэтыху нэгьуэщлү дахуштыныри къеззгькьым.

Ди жагьуэ зэрыхьуши, адыгейхэм я тхыгьэу къыплэрыхьэр клүэ пэтми нэхь мащлэ хьуээрэ маклүэ, нэхь зэлылэсыгьуей, зэлы-

хьэгъуей хъуаш. А гукъанэр дызэриэр тхушцэмыхъумэ шхьэкнэ, «йуашхэмахуэ» журналым зи тхыгъэ тембтауэ зы адыгей тхаклүэ цэрыйиуи шыцэу кышцэкынкыым. Ар налуэ къашц редакциям шытхъумэ номер 300-м.

Апхуэдэ дыдэщ «йуашхэмахуэ» журналым ди къуэш абхъазхэм я литературэми пщцэ зэрышигъуэтар: къыдэкыгъуэ псоклэ зэхъуажэу шыщыта зэмани шылащ.

Ди къуэш балькърхэм я литературэми хэхауэ «хьэщлагъэ ирихыурэ» къеклүэклэщ, ноби апхуэдэщ «йуашхэмахуэ» журналыр. Адыгэ тхаклүэхэм, усаклүэхэм зэрадзэкыгъуэ куэд дыдэрэ къытхуэу шытащ, ноби къытохуэ балькър тхаклүэхэм, усаклүэхэм я тхыгъэхэр.

Урысхэм е нэгъуэщц лъэпкъхэм къахэкнэ тхаклүэхэм я тхыгъэ цэрыйлүэхуэ куэд дыдэ адыгэбзэкнэ зэдзэклауэ тетащ «йуашхэмахуэ» журналым. Пушкин, Толстой, Тургенев, Чехов, Горький, Шолохов, Айтматов... Жыплэнуракъэ, СССР къэралыгъуэшхуэм иса лъэпкъхэм я тхаклүэшхуэу, усаклүэшхуэу зыри къэнауэ къышцэкынукыым «йуашхэмахуэм» адыгэбзэкнэ «къышчымыпсэля».

Пэжым и хьэтырклэ жытлэнщи, а къыдэкыгъуэ щичыщым уриплэжкэ нэужь, тлэклуи шрагъэленилуэ шылауэ къыпшохуэ апхуэдэ номер «зэхъуэжэкнэхэмкнэ». Хьэщлагъэ зепхьэныр хьарзынэщ, ауэ зыхушцылэж литературэм темыпллэкъуыкышцэурэ зехьэн хуейуэ къытшохуэ апхуэдэ хьэщлагъэхэр. Жыплэнуракъэ, егъэлеяуэ фыи зыри шыцэкыым, псори мардэ гуэрым итын хуейщ.

...

Журналыр сытым дежи япышцлауэ шытцэ абы еджэ цыхухэм. Зэлушцэхэр къуажэхэм, къалэ лэжъаплэхэм, хьуплэхэм шрагъэ-клүэныу шытащ нэхъапэхэм. Ар дэнэ къэна, 1983 гъэм Лениным и цлэр зэрихъуэу шыла колхозым и правленэр, парт, комсомол организацэр, профкомыр зы лъэныкыуэу «йуашхэмахуэ» журналым и редакцияр нэгъуэщц лъэныкыуэу зэгурылуэныгъэ зэрашцыллауэ шытащ зэдэлэжъэнхуэ. Зышцлэж нэхъыжхэм зэрыжабэжымкнэ, апхуэдэ зэпышцэныгъэхэм лъэныкыуитлми сэбэп къахуишэрт.

Пэжщ, апхуэдэ йуэхугъуэ ехъэжъахэр зи нэщэнэр нобэ шымылэж идеологирати, абы дэклүэдыжауи жыплэ хьунушц апхуэдэ жэрдэмхэр. Нобэ тыншкыым апхуэдэ зэпышцэныгъэхэм лъагъуэ къахуэбгъуэтыныр. Итлани редакциям шылажъэхэр клэщц-клэщцлүрэ ялушцэ ди журналыр зыфэрыхэхэм. Ар сэбэп мэхуэ ди журналым лэ шцэзидзэхэм я бжыгъэм къыхэгъэхуэуэнымкнэ.

Къыхэгъэхуэуэу сыхуейт ди журналым цыхуэ нэхъыбэм лэ шцэдзынымкнэ сытым дежи сэбэп ии къытхуэхуэу районхэм, еджаклэхэм, цыхуэ шхьэхуэм я цлэхэр. Ахэм ящышц, псалъэм папщэ, Аруан, Тэрч районхэр, ахэм я РОНО-хэр, Налшык дэт Педколледжыр, ещэщланэ, тлощцрэ етхуанэ курьит еджаплэхэр. «йуашхэмахуэр» ди къуэш шэрджэсхэм ялэрыхъэнымкнэ дэлэпыкыуэгъуэшхуэ къытхуэхуэ тхаклүэхуэ, усаклүэхуэ Шэрджэс Алий, Шорэ Ахьмэд, Адзын Мухьэмэд сымэ. Тхьэразы къахушхуэ псоми.

...

Ебгъэфлакүэ, нэхъ дахэ пщы мыхъун журнал щыфэкъым, ауэ, зэрыщытам ебгъапщэмэ, мы иужьрей ильэсхэм журналым и теплъэм фыи и лъэныкыуэкӀэ зыхъуэжауэ кытщохъу.

Зытрадзэ тхылымпӀэм и флагъыр нэхъ лъагъ хъуаш, и жинтыр зэрыгъэщӀэрэщӀари зыӀэрыхъэхэм ягу ирохъ. (Абы и лъэныкыуэкӀэ фыищӀэ хуэщӀыпхъэщ сытым дежи дгъуэт, кыиддӀэпыкыу художник Ӏэзэ Бгъэжънокыуэ Заурбэч).

Мыри узэрыгуфӀэ хъунухэм ящыщц: 1993 гъэ лъандэрэ журналым и листажым печатнэ листитӀ кыыхагъэхъуаш. (10-т зэрыхъури, 12 ящӀаш). Ар хъарзынэщ, ауэ «Ӏуашхъэмахуэ» журналым и редакцэм, ди ТхакӀуэхэм я союзым куэд щӀауэ къадекӀуэкӀ лъӀэур иджыри зэ утыку кыслхъэну сыхуейт: ди гъунэгъу республикэ языныкыуэхэм ещхъу, щхъэ мыхъурэ «Ӏуашхъэмахуэ» журналыр мазэ кӀэс кыидэкӀыну ягъэу. Мелуан ныкыуэм щӀигъу ди лъэпкъым дежкӀэ къемызэгъыу кыдолытэ ди анэдэльхубзекӀэ кыидэкӀ балигъ журнал закъуэр мазитӀ интервал иӀурэ кыидэкӀыныр. Ди республикэм и унафӀэщӀхэм дащогугъ ди тхакӀуэхэмрэ еджакӀуэхэмрэ куэд щӀауэ яӀэ а хъуэспаӀэр икӀэм-икӀэжым нахуанӀэ ящӀыну.

...

Зыгуэрхэм пхэнжу къагурымыӀуэным щхъэкӀэ, мащӀэу тепсӀэлыхыным хуейуэ кыизольытэ мы юбилей кыидэкӀыгуэрэ мыпхуэдэу зэхэдгъэувэнкӀэ щӀэхъуам и щхъэусыгъуэм. ЗанщӀэу жытӀэнци, редакцэм щылажъэхэм я дежкӀэ кӀуэдкӀэ нэхъ тынш хъунут, дэтхэнэ зи чэзу кыидэкӀыгъуэми ещхъу, редакцэм щӀӀэ тхыгъэхэмкӀэ дгъэнщӀрэ, «Ӏуашхъэмахуэ» журналым и ныбжьыр ильэс 50 зэрырикыуар тщыгъупщӀэжауэ къащымыхъуным щхъэкӀэ, мыпхуэдэ зы псальашхъэ дэщӀыдгъужамэ.

АтӀэми, дэ нэхъ щхъэпэ хъуну кӀэтлыгтащ, дытепсӀэлыхыныж къудей мыхъуу, «Ӏуашхъэмахуэ» журналым а ильэс 50-м кыриу-быдэу ищӀэ тхыгъэ гъэтлылыгъэхэм ящыщ гуэрхэр фи пащхъэ нитлъхъэныр. (А мурадыр диӀэти, унафӀэщӀхэм я арэзыныгъэ хэлъу мы кыидэкӀыгъуэм и листажыр хэпщӀыкыӀыу нэхъ ин щӀ-этщӀари аращ). Ахэр кыыхэтхыным щхъэкӀэ, фи фӀэщ зэрыхъун, редакцэм и библиотекэм щӀӀэ кыидэкӀыгъуэ 300-р мызэ-мытӀэу щӀэтпщытыкыыжакӀэ, щӀэдмьджыкыыжкэ, дызыхъэмьджыкыа щӀагъуэ кӀэдмыгъанэу.

«Ӏуашхъэмахуэ» журналыр, еджэхэм зэращӀэщи, дэтхэнэри тхыль курых хуэдиз мэхъу. АтӀэ фи нэгъу кыищӀӀэвгъуэвэт абы-хэм балигъ ихъухъа ди литературэм тхакӀуэ, усакӀуэ щӀэрыӀуэрэ мор-мыр жыхуалэ тхыгъэ ехъэжъауэ щызэблӀкар зыхуэдизыр. Дапхуэдэут-тӀэ зы кыидэкӀыгъуэм пхуигъэхуэн ахэм къазэрыхӀэп-хыну? Адыгъ литературэрэ зи мыхъэрэм дэтхэнэри хъарзынуэ зыщыгъуазэ, зэрыжалэу, «хрестоматие щӀэрыӀуагъэ зӀи!» тхыгъэхэр кыыхэтхыурэ антологие зэхэгъуэвӀэу дгъэпсамэ, дэркӀи нэхъ тыншт, зыкъомми ар нэхъ яфӀэкъабыл хъуну кыищӀӀэкинут. Ауэ дэ, дызэчэнджэщыжри, кӀэтлыгтащ нобӀерей тхыльеджэр нэхъ зыщымыгъуазэ, абы дежкӀэ нобӀэ гъуэтыгъуафӀэ дыдэу щымыт,

псоми ящхьэращи, яфIэгэщIэгьуэну эджэну кьытщыху тхыгэ-
хэр кьызэрыхэтхыным. А кьыхэхыкIэм нэсу дьтемытыфагээнки
хьунц дэ сытым дежи, ауэ апхуэдэ мурадыр ди гьуазэу мы но-
мерыр зэрыдгэпсар фщIэмэ, ди гуапэщ.

... .

Ди псалъэм и кIэуху фьыщIэ ин яхуэсщIыну сыхуейщ «Iуащ-
хьэмахуэ» журналым и ныбжьыр ильэс 50 зэрырикьуам папщIэ
псалъэ гуапэ кьытхужызыIахуэ Къэбэрдей-Балъкьэр Республикэм
и Президент Къанокъуэ Арсени, зи хьуэхуэ гуапэхэр кьытхуе-
зыгэьа, ди гуфIэгьуэр кьыддэзыIэт псоми.

Хэхуэну, зиужьыну, ефIэкиэну, гьащIэ кIыхь дьдэ хьуну
Тхьэм жиIэ адыгэ лъэпккым и хьугьуэфыгьуэ нэхь лъапIэ дьдэу
жыпIэ хьуну ди литературэм и зиужьыпIэ, и хэхьуапIэ «Iуащхьэ-
махуэр!»

IУТIЫЖ Борис

РЕДАКТОР НЭХҮЫЦХЬЭУ ЛЭЖЬАХЭР

Шомахуэ Амырхан

Тхэгээзит Зубер

Щоджэнцыкү Іэдэм

Кьэрмокьюэ Хьэмид

Шэвлокьюэ Петр

РЕДАКЦЭМ ШЫЛЭЖЬАХЭР

Шырыт Хьэтызэ,
жэуапыхь секретарь

Мысачэ Петр,
редактор

Клурашын Бетал,
редактор

Балькьэр Фоусэт,
редактор

Сокьур Мусэрбий,
жэуапыхь секретарь

Клэшт Мухьээ,
редактор

Гьубжокьуэ Лиуан,
редактор

РЕДАКЦЭМ ШЫЛЭЖЬАХЭР

Уэрэзей Афлик,
редактор

Жэмбей Клуушкэ,
техред

Къанькьузэ Заринэ,
редактор

Амщокьузэ Шэйибэт,
машинисткэ

Пхъэвакьащэ Марзидан,
машинисткэ

Ллун Лидэ,
техред

Мэрэмкьул Ленэ,
корректор

РЕДАКЦЭМ ШЫЛАЖЬЭХЭР

Югьж Борис,
редактор
нэхьщхъэ

Елгээр Кашиф,
жзуапыхь
секретарь

**Къагьырмэс
Борис,**
редактор

**Хьэлупщы
Музед,**
редактор

**Жьэкэмышу
Маринэ,**
корректор

**Гьурыжъ
Мадинэ,**
техред

**Джныаз
Заретэ,**
оператор

**Дыду
Маринэ,**
бухгалтер

**Джатокуэ
Залинэ,**
оператор

Хьюэхьухэр

Бэчыжк Лела,

филологие щэныгьэхэм я доктор, профессор, хэку гуащэ:

Кьэрэшей-Шэрджэс Республикэм шыпсэу адыгэ тхаклуэ псоми кьабгьэдэ-ктыу фи юбилей дахэмкIэ ину сынывохьуэхьу зи фIэшцыгьэцIэр зэфхьэ Iуащхьэмахуэ шэджащэм и пщIэмрэ и льяагагьэмрэ зи гьуазэ фи журналыр а бгыр шыгьыхукIэ ди льяпкьым иIэну!

Ди жагьуэ зэрыхьуши, дэ, шэрджэс адыгэхэм, зэкIэ диIэкьым ди литературэм Iэпэгьу кьыхуэхьу журнал Iув. Апхуэдэу шытми, ди тхаклуэхэм зейншафэ кьату-мыгьауэу уэ, «Iуащхьэмахуэ» журналыр, удиIэши, догуфIэ икIи догущуэ.

Мыри жьыIэну сыхуейш: зэманым нэхьри кьыдгуригьаIуэурэ маклуэ адыгэхэр дигурэ ди псэклэ нэхэ дызэрызыгьэIыгьын Iэмалхэр кьэтлхьыхуэ зэпыту дыщытын зэрыхуейр. Апхуэдэ Iэмал нэхьыфIхэм ящыц ди литературэхэр, зэбгырлэжьыкIыурэ зэхамэ хьупэнхэм нэдмыгьэсу, зэпэгьунэгьу тцIуэрэ зэхэдгэкIыхьыжыным дыхуцIэкьун зэрыхуейр. Дэ кьыдэмьхьулэми, кьэклуэну щIэблэм кьайхьулэнкIэ согугьэ а хьуэпсапIэр.

А хьуэпсапIэм гьунэгьу дыхуэзыщIыфынухэм ящыц зыц «Iуащхьэмахуэ» журналри, и Iуэхур ефIаклуэ зэпыту, зэрыгушхуэн тхаклуэхэмрэ усакIуэхэмрэ кьыбгырыту игьащIэкIэ адыгэ льяпкьым иIэну Тхьэм жиIэ!

МэшбацIэ Исхьэкь,

Адьгей Республикэм и цIыхубэ тхаклуэ, и хэкулI:

**Ткьош льяпIэхэр! Журналэу «Iошгьхьэмафэ»
иIофышIэхэр! «Iошгьхьэмафэ» еджэнхэр
шIу зыльэгьухэрэ!**

Журналэу «Iошгьхьэмафэ» кьыдэкIы-нэу зыригьэжьагьэр илгэс шгэныкьэ зэрэхьугьэм пае тыгу кьыддеIэу тышгьу-фэгьушIо, лIэщIэгьу ныкьом кьыкIоцI кьэбэртгэе литературэм хэхьоныгьэшхоу ышIыгьэм журналым иIахь ин зэрэхэлгьым, джьыри льяганIэхэр зериштэц-тым тнцыхьэ телгьуу тыфэлъяIо гьэшIэ кIыхьэ хьунэу, кьэбэртгэе литературэм ыцIэ чыжьэу зыгьIугьэхэм, льягэу зыIэ-тыгьэхэм кIэу атхьхэрэмкIэ еджакIохэр бэрэ ыгьэгьушонхуэ, мэкьакIэхэр кьыгьот зэпытынэу.

Къэбэртэябзэм ыпсэ нахь лъэш, нахь дахэ зышIыгъэхэ, зышIы-хэрэ тхакIохэм аIэпэ дышгъэ кыпыкIы-гъэхэм «Iошгъхэмафэ» инэкIубгъохэм ренэу чIыпIэ шагъотыгъ джыри шагъоты. Ти адыгэ Республикэ итхакIохэм атхыгъэхэр Къэбэртэе-Балькъар Республикэм щыпсэурэ адыгэхэм апэрэу язгъэшIагъэр «Iошгъхэмафэ» ары.

Шшу шгузылтэгъурэ шгукъошхэу Адыгэ Республикэм итхакIо пстэури Тхьам телъэIу «Iошгъхэмафэ» гъашIэ мыухыжь кырытынэу, кыдэкI пэпчъ еджэхэрэр тхыгъэ гъэшIэгъонхэмкIэ, гупшысэ куухэр зыхэлъ тхыгъэхэмкIэ ыгъэгущIо знытынэу!

Къэбэрдэе-Балькъар Республикэм и ТхакIуэхэм я союзым и правленэ:

«Iуашхэмахуэ», «Минги-тау» журналхэм къэбэрдэе лъэп-кымырэ балькъар лъэпкымырэ я джжIэ мыхъэнэуэ яIэр къэлъы-тэгъуейщ. ЖыпIэ хъунуц ди литературэхэр къызэрэхыкIари зыужыпIэ яхуэхъуари а журналхэрауэ.

Зэманыр макIуэ, гъащIэми дунейми захъуэж, ауэ хъуэж ямыIуэ ди журналхэр тетц къалэн нэхъыщхъэ къыщащIам икIи зыщащIы-жам: адыгэ литературэмрэ балькъар литературэмрэ заузыкным телэжьыным, абыхэмрэ ди лъэпкыгъухэмрэ зэпызыщIэ, зэры-зыгъэгъуэт лъэмыж яхуэхъуным.

Ди журналхэр къэзыгъэунэхуауэ зи жъауэм щIэт (учредитель) Къэбэрдэе-Балькъар Республикэм и ТхакIуэхэм я союзым къыб-гъэдэкIуэ гурэ псэкIэ дынывохъуэхъу «Iуашхэмахуэ», «Минги-тау» журналхэм я редакцэхэм щылажэхэми а журналхэр щIы-щыIэж ди тхакIуэ псоми: илъэс 50 юбилейр – ар дыщэ юбилейуэ ябжри, фи Iуэхур нэхъри дэкIуейуэ куэдрэ ди литературэхэм фахуэлэжьэну Тхьэм жиIэ!

Долгих лет тебе, «Ошхамахо»!

Сердечно, по-братски от всей души поздравляем коллектив редакции, всех кабардинских писателей и весь читающий адыгский мир с 50-летием со дня выхода первого номера литературно-художественного и общественно-публицистического журнала «Ошхамахо». «Ошхамахо» заслуженно и по праву является символом гордости адыгов, их человеческой и мудрой литературы, которая издается на языке Али Шогенцукова и Алима Кешокова. Со страниц журнала исходит свет, щедро дающий тепло, только там тонко и четко слышится биение сердца родного народа.

Добра и мира, благополучия и долгих лет тебе, «Ошхамахо», вершина счастья и адыгагэ!

*С уважением, искренне ваша
редакция журнала «Минги-тау»*

Къэбэрдэе Адыгэ Хасэ:

Илъэс щэ ныкыуэкIэ дызIэбэкIыжмэ, дунейм къытхэхуэуэ щытац «Iуашхэмахуэр», нобэ Къэбэрдэе-Балькъарми, Адыгей-

ми, Кьэрэшей-Шэрджэсми шызэИэпах, хамэ кьэралхэм шыпсэу ди лъэпкьэгъухэми ялъэИэс, яхуэщхьэпэ, псоми фыуэ тлъагъу, зыхуэдэ шымыИэ журнал хьарзынэр.

Ллэщыгъуэ ныкьуэ хьуауэ ар ерыщу, гуащлафIау икIи купщлафIау толажэ адыгагъэм, анэдэльхубзэм зегъэужьыным, ижь-ижьыж лъандэрэ ди лъэпкьым кьыдэгъуэгурыкIуэ хабзэфIхэр хьумэным, япэкIэ гъэкIуэтэным.

Журналым и напэкIуэцIхэм дыкьыщоджэ ди лъэпкьым и тхыдэм, и цIыху пэрытхэм я Iэужьым, зэрахьа лIыгъэм, яхэлъа хахуагъэм, псэемыблэжагъым, нэмысым, гуцIэгъум теухуа тхыгъэ зэмылIэужьыгъуэхэм – романхэм, повестхэм, рассказхэм, усыгъэ хьэлэмэтхэм, «Iуащхэмахуэм» и кьыдэкIыгъуэхэм шыдогъуэт зи ныбжькIэ, зи IэщIагъэкIэ, зи Iуэху еплъыкIэхэмкIэ зэхуэмыдэ тхакIуэ, усакIуэ, щIэныгъэлI Iэджэм я кьалэмыпэм кьыщIэкIа, художественнэ фащэ зэмыфэгъухэмкIэ гъэпса хьыбархэр, теплъэгъуэхэр, ущиэхэр, чэнджэщхэр. Жьыпэ хьунуц лъэпкь журналыр ди щIэблэм и дежкIэ гъэсакIуэ, узэщIакIуэ Iушу.

Уи теплъэр гуапэу, уи щыхьыр лъагэу, уи IэужьыфIхэр адыгэ лъэпкьым и гъуазэу гъэ минхэр кьыгуащIэ, ди «Iуащхэмахуэ» лъапIэ!

ХьэфыщIэ Мухьэмэд,

«Адыгэ псалъэ» газетым и редактор нэхъыщхьэ:

«Адыгэ псалъэ» газетым и лэжыакIуэхэм я цIэкIэ гурэ псэкIэ сынывохъуэхуэ «Iуащхэмахуэ» журналым и ныбжьыр илъэс щэ ныкьуэ шрикъу махуэ лъапIэмкIэ.

Илъэс щэ ныкьуэм и кIуэцIкIэ журналым куэд дыдэ зэфIихащ, ди литературэм и щIэпэр лъагэ хьун, абы и кьарур нэхъри кьеблын, и гуащIэм хэхъуэ зэпытурэ зиужьын папщIэ.

Журналыр зы махун теплъэкьукIакьым ди литературэм зэпич гъуэгуанэхэм. Абы кьыпэщыт кьалэнхэр убзыхуныриц «Iуащхэмахуэм» и щIэ дапщIэци дэлъар икIи ар хузэфIэкIащ. ХузэфIэкIащ, и папщхэ апхуэдэ кьалэн кьызэритыр фыуэ кьыгурыIурти.

«Iуащхэмахуэ» журналыр сыт шыгъуи хуцIэкьуащ, ноби хуцIокьу адыгэ тхакIуэхэм я кьалэмыпэм кьыщIэкI тхыгъэхэм я фыпIэм цIыхур шыгъуазэ щIыным. Абы и напэкIуэцIхэм щIэх-щIэхьурэ ушрохьэлIэ ди литературэм, ди тхыбзэм, ди бзэм я тхыдэмрэ я нобэрэи шытыкIэмрэ куууэ шызэпкьырыха тхыгъэ хьэлэмэтхэм. Аращ «Iуащхэмахуэм» и щIэпэр щIэлъагэр, абы еджэхэм я бжыгъэм кIуэ пэтни щIыхэхъуэр.

Журналым ныбжьэгъу щимащIэкьым, ди кьуэщ республикэхэм нэмышI, адыгэ шыпсэу хамэ кьэралхэми.

ТхакIуэхэм, усакIуэхэм, щIэныгъэлIхэм я Iэдакьэ кьыщIэкI тхыгъэщIэхэм цIыхур шыгъуазэ щIын кьудейркъым журналым и щIэ дэлъыр, ар абы и кьалэн нэхъыщхьэхэм ящыщми. Анэдэль-

хубзэмрэ лъэпкъ тхыбзэмрэ я ІэфІыр цІыхум зыхегъэщІэн, абы щІэпІыкІын, кыщІІэгъэтэджэн – кыалэн нэхъыщхъэ дьдэхэм ящыщ ар ди зэманым, аращ журналыр абы щІытемыплъэкыу-кыр. Ди фІэщ мэхъу адыгэ лъэпкъым дежкІэ мыхъэнэшхуэ зиІа кыалэн инхэм зэрыпэлъэщын кыарурэ гуащІэрэ «Іуащхъэмахуэ» журналым зэрыбгъэдэлъыр.

Ілгъэс щэ ныкъуэр цІыху ныбжьым и фІыпІэщ. Ар дыдэр хужыпІэ хъунуш «Іуащхъэмахуэ» журналми – абы и кыару илгы-гъуэщ, куэд хузэфІэкІарэ нэхъыбэж зэрилэжьыным хуэщІауэ. Дэ долъагъу и гуащІэр кыбл зэпытурэ журналым и гъуэгуанэр зэрихур, ар кІуэ пэтми зэрэфІакІуэр, зэманым, гъащІэм нэхъ Іуц, нэхъ жан, нэхъ бзафІэ зэрыщІэхъукыр. Ар зи фІыгъэр, дауи, журналым и лэжыкІуэ жьджэрхэрщ. Абыхэм зыбгъэдэт ІэнатІэм, я щІэ дэлъ кыалэнхэм ди лъэпкъым дежкІэ мыхъэнэшхуэ зэралэр куууэ зэхакІыкІ, я щІэныгъэмрэ я зэфІэкІымрэ лъэпкъ Іуэхум еш ямыщІау хуанунтІ. Сохъуэху журналым щылажэхэми, абы кыатхэ поми узыншагъэрэ дэрэжэгъуэрэ зэи щымыщІау, я кыалэмыр жану адыгэ литературэм зрагъэужыныу.

НАЛО Заур:

Нало Жансэхъу, и щхъэгъусэм зэрыжиІэжамкІэ, ар М. М. Пришвин хуэтхъу-сыхэрт: «Псори кыэгъани литературэм зет, жоІэ, Михаил Михайлович, ауэ журнал уиныІау литературэ щыІэ? Сэ жэщкІэ щІыхъэпІау солъагъу кыбэрдей журнал кысхуэкІуэу. Уи фІэщ хъун? Сыхуейт адыгэ журнал кыжэхъукІэ сыпсэуну!»

«Іуащхъэмахуэм» кыдэкІын щыщІидза гъэм Жансэхъу илгъэс 51 хъуну кыудейт. Ар тхакІуэм Ізагаби щигъуэт, дунейм и пІалыи кыщыгурыІуэ ныбжьт, арщхъэкІэ илгъэс 31-рэ ирикуным нагъэ-сакъым. А лъэхъэнэ угъурсызым екІуэкІа

лгыгъажэр мыхъуамэ, 1957 гъэм ди литературэр лъэщу зэфІауауэ дрихъэлІэнут. Агънокъуэмрэ ПашІэмрэ димыІэжми, я кыару илбу лэжьэнут ШэкІыхъэщІэ Пщыкыан, Борыкыуей ПтуІэ, КІыщокъуэ Пщымахуэ, ЩэрэлІокъуэ Тальостэн, Пщынокъуэ Мэчрэлл, АфІаунэ Мухъэмэд, Пщынокъуэ Абдул, Къуэжей Сосрыкыуэ, Нало Жансэхъу, Махъсидэ Залымхъан, ЩоджэнцІыкІу Алий, Кылышбий Исмэхыл... Иджы абы пыдывгъэгъуэувэж КІыщокъуэ Алим, КІыщокъуэ Рэшид, Теунэ Хъэчим, Шортэн Аскэрбий, КъардэнгушІ Зырамыку, Акъсырэ Залымхъан, ЩоджэнцІыкІу Іэдэм, КІуащ БетІал...

Сэ фІгуэ сощІэж «Іуащхъэмахуэм» и пэ кыихуэ зэманым щыщ зыкъом. Къбэрдей литературэр ешэжауэ лъабэдий егъэщІы-нымкІэ мыхъэнэ зиІа лъэбакъуэт «КыарууцІэ» (1932), «Япэ лъэ-бакъуэ» (1933) альманаххэр, ауэ ещанэрей тхылыр («Лъабжъэ») Жансэхъу зэхигъуэва кыудейуэ 1936 гъэр къэсри, хъарзыну ежъа Іуэхур лъэлъэжаш, шкІи 1945 гъэм «Къбэрдей» (№1) кы-дэкІыхукІэ альманах хыбар къэхъеижакъым. Илгъэс пыцкІуТІ

енкIэ. Ауэ ильэсым зэ фIэкIа кыдэмыкI альманахми жыжыэ нигъэсыфынутэкъым ди литературэр, итIани абы и мыхъэнэр гъэлъэхъшэн хуейкъым: ар тхакIуэ шхъэхуэхэр зы литературэу зэпызыщIэ Iэмэпсымэу уващ, тхыгъэ хъарзынэ Iэджи тхыльаджэм ялынгъэIэсащ. НэгъуэщIу жыпIэмэ, литературэр лъэпкъ кыару зыщIу зеришэлIащ – тхакIуэрэ тхыльаджэу. Тхыльаджэ зимыIэ тхакIуэхэр гуащIэ (энергия) хъуркъым.

Ди тхыгъэхэр литературэ нэгъэса зыщIэ Iэмыру къэралым кыдытар «Iуащхъэмахуэ» журналыращ. Ди дежкIэ – къэралым дежкIи, лъэпкъым дежкIи! – нэхыфIт ар мазэ къэс кыдэкIыу щытамэ, ауэ мы зэрыщытми (мазитIым зэ кыдэкIыу) къэбэрдей литературэр зыужыныгыгъэ процесс ещI: адыгъэбзэ тхыльаджэхэр тхыдэми гъащIэми ирегъэгупсыс, хабзэмрэ нэмьсымрэ я проблемэ кыкыкуэкIхэм гу лъарегъатэ, политикэ Iуэхухэри яхуингъэхамэркъым, эстетикей зыгузэщIыныгъэмкIэ защIегъакъуэ, адыгъэбзэ дахэми хуэмурэ зрегъэуж, лъабэдийкIэ Iэдэбиятым кыхъэхъахэми кыфэкIэ ярегъащIэ.

«Iуащхъэмахуэм» кыбгъурыува «Нурри» дэIэпыкыуэгъущ.

Литературэр щыпкъэ зыщIыр журналыращ жыслэмэ, сэ кыызгуроIуэ абы и зыужыныгыгъэм нэгъуэщIэ Iэджи зэрехар: Тхъэм талант, зэчингъэ кыуимытамэ, журналми лъагэу уиIэтыфынукъым; тхыгъэ тедзапIэ уимыIэмэ, литературэр библиотекэиншэу кыэнэнущ... Iуэхугъэ Iэджэ Iэдэбиятым – ар тхакIуэхэм гуащIу зэхашIыкIэ, ауэ мы иужьрей псалъэр кыщIесшэжъар нэгъуэщIэ гупсысэщ: лъэпкъым журнал закъуэ фIэкIа цимыIэм деж, тхакIуэ-усакIуэхэр зэщхъэ хъункIэ шынагъуэщ – я темэкIи, поэтикэкIи, я гупсысэкIэки, я бзэкIи, ауэ лъэпкъым журнал нэхыбэ иIэхукIэ, литературэр нэхъ кууи, нэхъ бгъуфIи мэхъу мы кытIуа лъэныкыуэхэмкIэ. Журналыбэр сэбэпышхуэ мэхъу тхакIуэхэр зэмыщхуэ бэгъуэнымкIэ, дэтхэнэ талантми, урысым зэрыжиIауэ, езым и нэкIу иIэжынымкIэ, езым и акылымкIэ гъащIэр кыхутэнымкIэ... Апхуэдэ зыгузэщIыкIэм лъэпкъ культурэри нэхъ лъагуи еIэт. Нэхъ кууикIэ ещI, адрей лъэпкъхэм яджу, я бзэкIэ зэрэдзэкIыу щIадзэ. Ар лъэпкъым и щIэр зыгъэин Iуэхугъуэщ.

Ди жагъуэ зэрыхъуши, дэ, Къэбэрдейм, нобэ журнал етIуанэ кыызэIутхыфыну кыщIэкIынкъым. Ауэ Тхъэм и нэфI кыгъыщхуэрэ дыбагъуэмэ, мылгъурэ зэхэщIыкIэ бей дыхъумэ, а проблемэр гуащIу кызувынущи, дяужь кыинэхэр абы пэльэщын ухъу! Жансэхъу ещхуэ, сэри сыхуейт апхуэдэ лъэхъэнэм сынэсу етIуанэ журналыр слъагъуну, арщхъэкIэ...

Иджы литературэри журнали дыщIыхуей лъэпкъым захуэзгъазэ хъун?

ЩIэныгъэншагъэмрэ литературэншагъэмрэ я зэранышхуэ зэкIа адыгэм кыгъыгъос нобэ диIэ журналым зыщIэдгъэкъуэну, «Iуащхъэмахуэм» и тиражыр нэхыбэ тшIыну. Мы журналыр унагъуэ нэхыбэм кырагъэхъэ хъумэ, ар лъэпкъ зыужыныгыгъэм куэдкIэ дэIэпыкыунт: адыгъэбзэ литературэм тхыльаджэу иIэм хэхъунут, тхакIуэхэми нэхъ залэтынут, ди бзэ дахэри нэхъ хъума хъунут. Мыри къэралым хэмышыпсыхыбжу лъэпкъыр лъэпкъыу кыызэтезыгъанэ Iэмалхэм ящыщ зыщ. Ди литературэм хуэтщIэ щIэращ ди шхъэми хуэтщIыжыр.

Идгы, «Йуашхьэмахуэр» зыгъэЙуашхьэмахуэ си ныбжьэгъухэ, си кыуэшхэ, сэ кызыгуроуэ фэ фи пщэм бжы хьэлъэ зэрытэльыр, ар лъэпкъым кышыфхунгъэфэщакIэ фимыкIуэт: адыгэр пщэдэй дыккызэршIндзынур фэ фи лэжыгъэмрэ фи гупэр зыхуэгъэзамрэ куэдкIэ епхаш. Дэ ди гъунэгъухэр хабзэрэ лIыгъэрэ, культурэкIэ зэикI дянэ кыувэу щытакъым, а пашэныгъэр убдыжын хуейщ. Ди хъурейгъым сыт ягъэнэхъыфIу щытар? АдыгэлI, адыгэ хьыджэбз, адыгэ нысэ, адыгэ фащэ, адыгэ малъхъэ, адыгэш, адыгэ уанэ, адыгэ фоч, адыгэ нэмыс, адыгэ бысым, адыгэ шы тесыкIэ, адыгэ шхын... Ди жагъуэ зэрыхъуши, ахуэдиз фIыгъэм адыгэ литературэ хэтакъым. Литературэри хрырехъэ ди лъапIэныгъэм. Абы и шхуэмылакIэри, и щIопщри фэращ зыIэщIэлъыр. «Йуашхьэмахуэ» щолэхъум бгъурыуэвэн прехъу!

Накуэ Еленэ,

«Солнышко» журналым и редактор нэхъыщхъэ:

«Дыгъэ цыкIу» – аращ дэ кыдэд-гъэкI сабий журналым зэреджэр. Дыгъэм имыщIи, имыльгагъуи, кымыгъэнэхуи дуней гущIыIум теткъым. Дэри, мис, ди «Дыгъэ цыкIум» и фIыгъэкIэ кьэтщIащ адыгэ лъэпкъым и журнал нэхъыщхъу «Йуашхьэмахуэ» фIэщыгъэцIэ дахэр зезыхъэр кыдэкIын зэрыщIндзэрэ илъэс 50 зэрырикъуар.

Дэ дыщыгъуазэщ, «Йуашхьэмахуэ», уэ адыгэ лъэпкъым, ди республикэм и культурэм, и гъащIэм зиужьыным хэблэжы-хьар зыхуэдизым. ДощIэ ди цыхухэм я гуфIэгъуэми я гузэвэгъуэми запIууы-дзу, сытым дежи гурэ псэкIэ ахэм уапэджэжу укызэрэкIуэкIыр. УэркIэ псом ящхъэращи, адыгэ литературэм и IэфIыр цыхум ялэбгъэIэс зэпыту узэрыдиIэр.

«Йуашхьэмахуэмрэ» «Минги-таумрэ» уардэу кыщхъэщытхъу, ди «Дыгъэ цыкIум» ахэр кыгъэнэхуу, «Нурымрэ», «Нюрымрэ» я бзийхэр зэщIэлыдэу ди республикэ дахашэм сытым дежи иIэнхуэ сохъуахъуэ!

«Солнышко» журналым и редакцэм щылажээхэми, кыхуэт-хэхэми, щIэзджыкI сабийхэми кьабгъэдэкIыу «Йуашхьэмахуэ» редакцэм щылажэ ди коллегэхэмрэ а журналыр зей адыгэ тхакIуэ-хэмрэ мыпхуэдэу зыфхудогазэ: фи журналыр нэхъри зыгъэдэхэн тхыгъэ куэд адыгэ литературэм кыщIэхъуэну, фызыншэну, фи гъащIэр насып защIэ хъуну!

Мысостышхуэ Пшызэбий,

Абхъаз Республикэм и цыхубэ, Урысейм щыIыхъэ зилэ я артист:

Адыгэ лъэпкъым и набдзэ, и дэрэжэгъуэ, и щIэныгъалъэ, и лъагапIэ нэху «Йуашхьэмахуэ» журналыр дунейм кыщытэхъа гъэр сэ нэхъ гукъынэж сщыхъуа гъэхэм ящыщ зыщ. 1958 гъэм ди

кьалашхьэ Мэзкуу дэт ГИТИС-р диплом плъыжькIэ кьэзухри, нобэр кьыздэсым сыщылажьэ Адыгэ драмтеатрым кьэзгьэ-зэжауэ щытащ. Мы журнал тельдыджэр – ди бзэкIэ Iуэху зетхьэну дыщыхуимыта, утыку дихьэу анэдэлъхубзэкIэ ди гукъеуэ жытIэну, ди щIэблэ дыущинну кьедгьэ-жьамэ, кьытIурагуэжу, «гьащIэм кьыкIэ-рыхуакIэ» кьыдэджэу щыщыта зэман пы-IээфIэхьым дыгьэ бзийуэ кьыхэпсэгьа «Къэбэрдей» альманахым и щIэжьейуэ, и Iэужь дахэу жыпIэ хьунуц ар. А лъэхьэ-нэ быркьэуэшыркьэуэм «Iуащхьэмахуэ» журналыр кьызэрытхуэщхьэпар, дунейм циккхьа ди лъэпкьым сэбэпынагьыу кьыхуихьар зыхуэдизыр си ныбжьэгьухэм фIыуэ ящIэж... Абы и напэкIуэцIхэр сыт щыгьун гьэныцIауэ щытащ, нобэми щытцI тхьэдэм, IуэрыIуатэм, культу-рэм, щIэныгьэм яхуэгьэпса тхыгьэ купщIафIэхэмкIэ. А журнал Iуамахуэм дэ дыщигьащIэркьым ди зэфIэкIхэр кьыщыдгьэлтэ-гьуэн пьеси, усн, рассказы, гушыИ, ауани. ЖыпIэнуракъэ, кIуэ пэтми йофIакIуэ ди «Iуащхьэмахуэр». Абы и унафэщIу, и редактор нэхъыщхьэу щытащ тхакIуэ цIэрыIуэ зыбжанэ, псэемыблэжу я IэнатIэм бгьэдэтхэу, журналыр ирагьэфIакIуэ зэпыту... Псом хуэмьдэжу, мы иужьрей илъэси 10–15-м «Iуащхьэмахуэр» и теплъэкIи, и купщIэкIи, и мыхьэнэкIи, и фIагькIи, и бжыгьэкIи нэрылъагьыу ефIэкIуащ. Дауи, ар зи фIыщIэр редактор нэхъыщхьэ IутIыж Борис и закьуэкьым... Илъэс куэд щIауэ журналым гурэ кьэкIэ хуэлажьэ Елгьэр Кашифрэ Кьагьырмэс Борисрэ ди тха-кIуэ нэхъыфI дьыдэхэм, нэхь набдзэгубдзаплъэхэм, гумызэгэхэм ящыщ. Си псалъэ кIэщIым и кIэухьыу, журналыр зыхуыщыщIауэ, зыхуэныкьыуэ кьэтлытэхэм ящыщ IуэхугьунтI кьудей кьыхэз-мыгьэцу (сытемыпсалъыхьыу) схуэшэчынукьым... Япэрауэ, а ди адыгэ журнал закьуэр зи унагьуэ ихьэр егьэляуэ ефIэмашIэщ... Зи унагьуэ ихьэр щымащIэкIэ, – еджэри мащIэщ... Ди жагьуэ зэрыхьуци, а кьызыхуэкIуэ мащIэми и чэзум кьалэрыхьэркьым... (Сэ мазитI кьэс тIэу-щэ пощтым сыпсалъэн хуей мэхьу, сыпсалъэ нэужьы, кьыщысхуамыхьыр нэхъыбэщ).

ЕтIуанэрауэ журналышхуэм елэжь, гугьу дехь тхакIуэ тельы-джэ зи цIэ кьисIуахэм улахуэу сом мин тIошI нэхьрэ нэхь мащIэ ептыну емыкIуц, хьэдэгьуэдахэщ*... Ауэ щыхьукIэ, сэ сыхуейт ди республикэм щекIуэкI зэхьуэкIыныгьэ дахэхэм яжэ а си ныбжьэгьухэми кьащIихуну, илъэс щэ ныкьуэ хьуауэ ди чэнджэщыгьу «Iуащхьэмахуэм» нэхьри визуэщIыну, ди лъэпкь гуащIафIэм хуэфэщэн, зыщыгуфIыкIын тхыгьэ куэд дьапэкIи тыгьэ кьытхуищIыну.

* Редакцэм щылажьэхэм: «Зэхэфа!?!»

ЖьякIэмыху КIунэ:

Урысей Федерациями Кьэбэрдей-Балъкьарми щIыгъхэ зиIэ а артисткэ:

«Iуащхэмахуэ» журналымрэ «Адигэ псалтэ» газетымрэ куэд щIауэ лъапкьым ди ущиякIуэщ, ди чэнджэщэгъуш. Абыхэм я зы кьыдэкIыгъуэ ди унагъуэ кымыхьэмэ, ськъемыджэу блэзгьэкIмэ, кысхуэщхэпэн, гухэхуэуэгъуэ кьызытытн Iуэхушхуэ гуэр сыхэкIыжауэ, сыхуэныкьуэу кьысцохъу... ФэрыщIагъуэу кьащыхуэунсигугъэ кьым ахэр хьэуа дызэрыбауэм, псы щIыIэ дызэфэм, ерыскыи тфIэIэфIу тшыхьэм яхуззгьадэмэ. Абыхэм языхьэз уимыIуэ ун-сэуфынукьым. Нобэ зи махуэ ягьэлапIэ журналыр си Iэпэгъуш, куэд щIауэ сэри си дэIэпыкьуэгъуш. Абы кысха тхыгъэ хьэлэмэт куэд сэ сценэми гьащIэми кьыщызогъэсэбэн... Кьэзэнокьуэ Жэбагы и цIэр зезыхьэ еджапIэм щезгьаджэ цIыхухэм сэ зэи саIушIэркьым а журналыр сымыIыгъыу. Нобэ сэ си гуапэщ «Iуащхэмахуэр» жьыщхэ махуэ ухъуну, гьащIэ KIыхь дьдэ кьэбгьэщIэну. Си зы чэнджэщци узохьэлIэ: сэ сыхуейт тхэным, усэным гу хуэзыщIа ныбжьыщIэхэм я тхыгъэхэмкIэ нэхьыбэрэ укыгъуэупсэнэу. Араци, адэкIи гъуэгу махуэ, ди «Iуащхэмахуэ»!

Шорэ Ахьмэд,

тхакIуэ, Кьэрэшей-Шэрджэсым и ТхакIуэхэм я союзым и правленэм хэт, Кьэрэшей-Шэрджэсым и щэнхабзэм щIыгъхэ зиIэ и лэжэакIуэ, «Лэгъутыкьу» республикэ журналым и редактор нэхьыщхэ:

«Iуащхэмахуэр» кьыдэкIын зэри-ублэрэ текIа ильэс 50-р кьэпльыгтэ хьунукьым зэманьшхуэу. Сьт, – IэщIыгъуэ ныкьуэщ! Ауэ абы хуээфIэкIар а ильэсхэм тепльыгтэмэ, ар а зэман гьунапкьэм зэрихуэр умыгъэщIэгъуэн плъэкIынкьым. Кьапщтэмэ, ди тхакIуэхэм, усакIуэхэм ящыщу кьэгъуэтыгъуейщ ар еджапIэ, гьэунэхупIэ, зыкьэIэтыпIэ, гьэгушхуапIэ зыхуэмыхьуа. Зи гугъу сщIыр Кьэбэрдей-Балъкьарым и закъуэжкьым. Мыбдеж Iуэхум хэтц Кьэрэшей-Шэрджэсри. Ди хэгъугум зы усакIуи тхакIуи ису кьыщIэ-кIынкьым журналым и псэ, игу зэIухар зыхэзымыщIа. ЖьыIэну ирокъу тхакIуэ цIэрыIуэ Брат Хьэбас дунейм тетыхукIэ «Iуащхэмахуэм» и редколлегием зэрэхэтэр, абы кьуэпс куэдкIэ быдэу пыщIауэ зэрщыгар. Сэри си литературэ гьащIэ псор кьокIуэкI журналым епхауэ. Нобэ хуэдэу сощIэж ськыильагъун хуцIэмыхьэу Хэкум папщIэ зауэм зи щхьэр щызыта си адэм, и папщхэ кьыува гугъуехьхэм кьамыгъэхашэу гьащIэм лтэ быдэкIэ сыхэзыша си анэм яхуэстха усэхэр, ахэм кьакIэлыкIуэу

гьащIэм шекIуэжI Iуэхугьуэхэм, цIыху зэхуштыкIэм, лъапкьым хүзиIэ фIыльбагьуныгьэм кьысхуагьуа гупсысэхэр зыхэлъ си тхыгьэхэр журналым кьыщитехуар. Ахэм ящыц дэтхэнэри сэркIэ кьызэрымыкIуэ кьэхьукьащIэщ. Сыту жьпIэмэ зы лъэныкьуэжIэ кьащIтэмэ, журналым апхуэдизу сызыгьэпIейтей гупсысэхэр зыхэлъ си тхыгьэхэм дамэ яритурэ кьытригьэхьащ дунейм. НэгьуэщI лъэныкьуэжIэ, щIлэрэ щIыхьэр кьэзылэжь журналым си тхыгьэхэр кьызэрытехуэр ехьулIэныгьэшхуэу кьэслытэрэ си щхьэр сигьэлэту, кьаруущIэ кьысхильхьуэ кьокIуэжI.

Апхуэдэу «Iуащхьэмахуэ» журналым кьикIуа гьуэгур творчествэжIэ, лыгьэжIэ, цIыхугьэжIэ гьэнщIауэ зэрыщытым пащIэ фIыщIэ яхуэщIыну сыхуейщ абы и редактору щыта цIыху хьэлэмэтхэм, ахэм ябгьэдэлъа фIагьхэм пащэ кьудей мыхьуу, ахэм нэхьри зезыгьуэжьа, тхакIуэ гуп а редакцэм щылажьэхэм Iутыж Борис зи пашэ а гупымрэ журналымрэ мэлсэу зэхуэфащэ дьдэуи, дяпэжIи Тхьэм куэдрэ лъапкьым хуигьэлажьэхэ!

Я мурад дахэхэр Тхьэм кьадигьэхьу!

Бозий Людин*

тхакIуэ, щIэныгьэлI:

Тхэным зезыщытхэм я IэдакьэщIэжI-хэр дунейм кьытехьэным, щIэджыкIа-кIуэхэм яIэрыхьэным мыхьэнэшхуэ иIэщ. Тхыгьэхэр тхылы кьыдэжIыным и пэ кьихуэу ахэр цIыхухэм я пащхьэ изыльхьэр журналырщ. Абы и лъэныкьуэжIэ лэжыгьэшхуэ зэфIегьэжI «Iуащхьэмахуэм». И цIэр зэрыным хуэдэу, абы и зэфIэжIри инщ, жьпIэмэ ущыэнкьым.

Куэд щIащ сэ мы журналым сытхэн зэрыщIэздзэрэ. 1988 гьэм кьыщыщIэдзауэ нобэр кьыздэсым журналым нызогьэхэ икIи кьытредзэ си повестхэр, рассказхэр. ИужькIэ ахэр тхылы щхьэхуэу кьыщыдызогьэжI ди «Эльбрус» тхылы тедзапIэм. Ахэр гулгытэншэу кьанэркьым. Абыхэм я «фIыгьэжIэ» сэ сыхагьэхьащ Урысейм и ТхакIуэхэм я союзым.

Сэ «Iуащхьэмахуэм» и лэжыкIуэхэм сохьуэхьу дяпэжIэ журналыр нэхьыфIыжу ягьэпсу, тхыгьэ гьэщIэгьуэнхэр кьытрадзэ зэпыту куэдрэ дунейм узыншэу тетынхэу.

Кьэжэр Хьэмид:

Адыгэм «лIы ныбжь» жиIэмэ, илгьэсищэ кьыригьэжIыу аращ. Абы тепщIыхьэмэ, илгьэс щэ ныкьуэр лIым и фIыгьуэщ, и зэмань-гьуэщ. Ар балигьыпIэ зэриувэрэ зыбжанэ щIами, нобэжIэ куэдэм

* *Редакцэм кьыбгьэдэжIыу:* Тхьэм жэнэт кьырит, – тхакIуэ хьарзынэ, ди ныбжьэгьуфI Бозий Людин дунейм ехьащ мы номеры кьыдэжIын янэ. КьытхуэгьуфIэжу кьыдита хьуэхьур фIыцIэжIэ кьэттхыхьыну ди гуп щIимыдари аращ.

хунэсами, нэхьыбэж абы щыхуэзэфэкы-
нур щэдейщ. Дыгьуасэ зытемыгүшхуэу
щытамы нобэ иреку зи кьару ильгыгьуэ
лым – иджы ар сытми хуэИэниж, хуэИээ
хьуащи. ИкИи, бжыкьхэ лъэныкьуэмкIэ
жыбгьэр, зигьэпхьашэу, кьыщепэбжыауэ
кьэхьуми, зи зэманыгьуэм ари хьымIар
ицIыщэркьым: абы иджыри и гьэмахуэ-
щи, и Iэщхэ-лъащхэр дэхьеяуэ мэлажкэ,
и Iэужьыр зэрыберычэтым и дэрэжгьуэр
кьыхэкIыу, зы махуэм нэхьрэ кьыкIэлы-
кIуэм нэхь хьэлыфIэу Iэбэу.

АпхуэдэлI, зи зэманыгьуэм сэ изо-
гьэщхэ ди «Iуащхэмахуэм» кьызэпича

гьуэгуанэр. Абы ицIэншэу игьэкIуэдакьым а ильгэс щэ ныкьуэр.
А зэманым кьриубыдэу журналым и напэкIуэцIэхэм зыщажьащ,
зыщажьащэдиящ литературэм и жанр псоми жьыпIэмэ, ицIыупс
урихьункьым. «Iуащхэмахуэрц» япэу кьызытехуауэ щытар
Кыщокьуэ Алим, Шортэн Аскэрбий, Теунэ Хьэчим, Налэ Ахь-
мэдхьан, МафIэдз Сэрэбий сымэ я романхэр, ЩоджэцIыкIу
Iэдэмрэ КIэрэф Мухьэмэдрэ я повестхэр, Налэ Заур и новеллэхэр,
Тхьэгьэзит Зубер, Елгьэр Кашиф, Гьубжокьуэ Лиуан, Кьагьырмэс
Борис, нэгьуэщI куэдми я усэхэр, рассказхэр, очеркхэр, Iутыж
Борис и пьесэхэр...

Журналым и гуапакьэхэм кьыпхуэмыцIыхужыным хуэдиу
зыщажьащ ди нэIуасэу щыта жанрхэм, япэм димыIауэ, дызыщы-
мыгьуазуэу щыта жанрхэри кьыщыунэхуащ. Псалгэм и хьэтыркIэ,
художественнэ документалистикэр. Абы и лъэныкьуэкIэ сыт и
уасэ Кьэрмокьуэ Мухьэмэд и повестыцIэ мыгьэрэй «Iуащхэ-
махуэм» и ещанэ-еплланэ кьыдэкIыгьуэхэм тетар, фIэщыгьэцIэ
екIу зымыгьуэтар, ауэ тельдыжэу тха хьуар.

А ильгэс щэ ныкьуэм кьриубыдэу лъэпкь литературэхуэтэ щIэ-
ныгьэм, апхуэдэуи критикэм кьакIуа гьуэгуанэр уи нэгү кьы-
щIэзыгьуэвфынури «Iуащхэмахуэрц». Журналым и кьыдэ-
кIыгьуэхэм пIальэ-пIальэкIэрэ кьытехуащ Сокьур Мусэрбий,
Шэвлокьуэ Пётр, КIурашын БетIал, ХьэкIуащэ Андрей, Налэ
Заур, нэгьуэщIэхэми я гуащIэдэкI статьяхэр, портретхэр, эссе,
рецензэ хуэдэхэр.

«Iуащхэмахуэм» хуэзэфIэкIамрэ иджыри зыхунэмьсамрэ
щхэхуэу тепсэлыхьыпхьэу кьыщIэкIынщ, ауэ шэч зыхэмьлыж-
жыр мыраш: литературэм, культурэм, искусствэм кьыщымынэу,
нэгьуэщI Iэужыкьыгьуэхэри (жылагьуэ гьащIэр, тхьдэр, поли-
тикер, кьэхьукьащIэхэр, дунеймрэ цIыхумрэ я зэхушчытыкIэр,
ицIэныгьэм и пкьыгьуэ зэмьлIэужыкьыгьуэхэр, н. кь.) и мыхамэу,
а псоми и нэIэ тригьэтыну кьалэну зыхуигьуэвжыащ журналым.
ИкИи ар икьукIэ тэмэмщ: зы журнал фIэкIа ущымыIэм деж, абы
и кьалэныр нэхьыбэщ.

Журналыр зэрыщыIэ лъандэрэ абы и редакцэм щылажьэу
кьогьуэгурыркIуэ адыгэбзэкIэ ятхым и нэхьыфIыпIэр нэхь псы-
щIэу ди тхьыладжэм зэрыIэрыхьэным псэкIэ хуцIэкуэ тхакIуэ
икIи цIыху ахьырзэман гуп. Редактор нэхьыщхьэфIэхэри хуэцт
«Iуащхэмахуэм»: Щомахуэ Амырхьан, ЩоджэцIыкIу Iэдэм,

Тхыгъэзэит Зубер, Къэрмокъуэ Хъэмид, Шэвлокъуэ Пётр, Иутыж Борис сымэ журналыр езымыгъэфлэкъуауэ зыри яхэткъым.

Дяпэки ди литературэм зегъэужьыным пащцэ «Иуащхэма-хуэ» журналым и пащхэ кыиувэ къалэнхэр зыхуэгъэзэицэфын щыцэкъым – езы «Иуащхэмахуэ» журналым кыищынэмьщцэ. Тхыэм хуцИгъэхьэ!

Бакъу Хъанджэрий,

филологие щцэныгъэхэм я доктор, профессор:

Лъэпкъым и зэхэццыкыгъэр зэи лъагэ хъунукъым, абы газет, журнал, тхыль куэд-ду кыдымыгъэкIмэ. Соццэжыр адыгъуэ еджэным зезытахэр журнал зэрыдымыIэм итгъэгумэщцэу щыщыгта зэманыр. Сабий кызыхуалъхуам ещху дыгуфIат «Иуащхэмахуэ» журналыр кыищыдэкIам.

Илъэс щэ ныкъуэ ирикъуащ ди гум-рэ ди псэмрэ пэджэж, и цIэм хуэфашэ «Иуащхэмахуэ» журналыр. Гъуэгуанэ цыкIукъым ар. Мыр журнал кудейкъым, атIэ адыгэ хасэщ, ди литературэм и хэцIапIэщ. Псоми зэращцэщи, 20–50 гъэхэм ди тхакIуэхэм я тхыль щхъэхуэу кыд-кIахэр мацIэ дыдэщ. Ахэр кыищыхъуахэр «Иуащхэмахуэ» журналым я напэкуэцIхэрщ. Сыт хуэдиз тхакIуэ литературэм и гъуэгу дахэм трингъэува журналым! Литературэм елжэ щцэныгъэлIхэм я тхыгъэ куэд дыди дунейм кыитехъащ «Иуащхэмахуэ» и фыицIэкIэ. Сэ сыкъапщтэмэ, мы журналым тхыгъэ зытIуищ кыитездзар, редактор нэхъыщхъэр япэ дыдэ изгъэщ си ныбжьэгъухэм яхэтми. Апхуэдэу щытми, «Иуащхэмахуэ» журналри «Адыгэ псалъэ», «Черкес хэку» газетхэри фыуэ сольагъур, ахэр си унэм щыпсэуу фIэкI къэслытэркъым. Абыхэм япэ соджэри, итIанэ нэгъуэщцI тхыльхэм, газетхэм яужь сохъэ. «Иуащхэмахуэ» журналыр фыуэ щцэслъагъум щхъэусыгъуэ зыбжанэ иIэщ. Япэрауэ, Москва аспирантурэм сыщеджэу литературэ щцэныгъэм теухуауэ япэ дыдэ стха статьяр кыитезыдзар «Иуащхэмахуэ» журналырщ (1972, № 5). Абы нэхъ сызыщыгъуфIыкIа яхэткъым стха псом. Уеблэмэ журналым кыкIэрих лэчым и мэр соццэжыр.

ЕтIуанэрауэ, мы журналыр адыгэбзэм, адыгэ литературэм, адыгэ культурэм я псынэщ. Мыбы цыхубэм кыищашцэир бзэм, усэм, псалъэ шэрыуэм и Iэфыр, нэлуасэ щызэхуохъур тхакIуэхэр, щцэныгъэлIхэр, жылагъуэ лэжыакIуэхэр.

«Иуащхэмахуэ» журналым адыгэм и хъэл куэд хэлъщ. «Алыхыым гушыIэ и щцэсэщ» зэрыжаIэу, редактор нэхъыщхъэм (Къуэ-щцэсокуэем и нэр гъусэ ищцэуэ) гушыIэшхуэ хэлъщ, дегъатхэр адыгэ гушыIэкIэ нэскIэ, пещэр ди джэгуакIуэхэм кыитхуагъэна ауанхэм. Ар и эпиграммэхэмкIэ зыщцэныгъэлIа, и «къэрандащцэпэм фIимыIуа», псалъэ шэрыуэ зримыутIыпщца щыщцэлагъэ щыцэкъым. Уеблэмэ, «зэпIэскIуахэм» загъэгусэркъым, гушыIэ кыагуролуэри.

«Иуащхэмахуэ» и лэжыакIуэхэри редакторым хуэдэу жъэ-нахуэхэщ, гушыIэрейхэщ, лэжыакIуэищхуэхэщ. Абыхэм гульы-

тэншэу кьагьанэркьым лари псэухэри. Кьэзылэжьа дэтхэнэми хуагьэдахэр я юбилейхэр, я тхыльыщцэхэр, я ехьулэныгьэхэр. Си юбилейм Шэрджэсым нэкуауэ, псалъэ кьышпратам, Тутыж Борис гушылат: «Кьэбэрдейм экспорт тццыуэ кьытхуэнэр хуэуэху закьуэраци, тыгьэ нэхьыфлу кьыпхуэтшэфар арац» – жери. Сэри «бюджетник» жыхуацэ ццэ угырсызыр зезыхьэхэм сащыщци, хьуэхуэ «гьуэцкцэ» журналым зыхуэзгьээнци: узьншагьэ фи-Иэну, фи псалъэр жыжьэ Лууэ, льягагьэкцэ Луащхьэмахуэ бгьым еныкьуэкьуу, фи тиражым и Ыхьэхшхуэ экспортым кьуэуэ, фи улахуэм фытемыукьытыхуэ куэдрэ фыкьыдэкьыну, «Луащхьэмахуэ» журналыр ильэсицэ ирикьухуэ гукьыдэжым фимыбгьынуэ фыпсэуну!

Хьэх Сэфарбий:

Журналым «Луащхьэмахуэ» ццэр зэрыфцар

Литературэ творчествэм хузицэ гукьы-дэжым зыкци емьлгыта ццхьэусыгьуэ гуэрхэмкцэ сфьызэблэури, стхы ццлагьуэ щымылэурэ зэман дэкла нэужь зестыжауэ арац, армыхьумэ сэ пасэу, кьуажэ еджапцэм сыщцэсу тхэн ццээдзауэ щытащ. Зы ццымахуэ махуэ ццыцэ гуэрэм, кьызырызгубзыгьыжымкцэ, е 1956 гьэм и декабрт, е 1957 гьэм и январт, сытми, а гьытцэ зпыльыпцэм ирихьэлцэу Тхакьуэхэм я союзым сыкьэкьуат, си тхыгьэ тцэкьухэр кьэсхьри. Щоджэнццыкьуэ Иэдэм абыхэм схухэпцэу дыщысу, телефоньр кьоуэ.

Иэдэм кьытрихэ телефоньр и тхьэкьумэм Лульуэ щысци-щысц, ццутцэ жимьцэу. Йодауэ кьыжралэм. Сэ ар зэрысфцэгьэхьэулейм, кьуажэм нэ сыкьыкьыуэ мыбы сыкьы-щцэкьуа си цуэхум зэран кьызырхуэхьум ццхьэкцэ а кьэпсалъэм сыхуэзэуоп, зызоуэнтцыхьри сыщысц. Сытми, зэ зэпоу адрейм и псалъэри, Щоджэнццыкьуэ жцэ:

– Гурыуэгьуэщ... дызэхуэсынщи, дызчэнджэщынщи, нужкцэ хьыбар фэдгьэщцэжынщи, кьыхьлхьы дымьщцу.

Арщхьэкцэ модрейм ар кьыхуидауэ кьыщцэкьынукуьым.

– Апхуэдэу хьунщцэпсынщцэетуи? – жцэ Иэдэм, мо кьыпаубыдымкцэ мыарэзыуэ. – Андрей тхакьуэхэми семьчэнджэщцэ хьунукуьым... Ара? Нтцэ, хьунщи, апхуэдэу щыщыткцэ, иджыпсту сынэпсалъэжынщи, зызгьэгувэнкьым.

Телефоньр трелхьэжри, си дежкцэ зыкьегьазэ Щоджэнццыкьуэ:

– Обкомым кьэпсалъыкцэ. Дяпэкцэ щцэуэ кьыдэкьын хуей журналым ди альманахым и ццэ «Кьэбэрдей»-р фцэтщыжын ди гугьати, ар мыхьуну, цэмал имьцэу нэгьуэщцэццэ зэтхьуэцкьын хуейуэ арац жцэр. Ццэщцэ дьухуейщ. Ари моуэ иджыпсту кьэдмыгьуэту хьунукуьым. Сыт фцэщцэ хьун? Егупсысыт уэри. Иджыпсту дьдэ, жцэуэ кьыдамыубыдылцэми арацэкьэ. Журналыщцэ ццхьэкцэ ятх тхыгьэ зыщцэпцэ икцэщцэпцэ ирагьэхьын хуейм хатхэнэу кьыдэжьэу арац жцэр.

Псори кызыхэкIауэ кышцIэкIынуур балькьэрхэр хей ящIыжу, я хэкум кызырагъэээжарагъэнут. Арат Iэдэм и жыIэкIэм кыкIыу сэ кысфIэщIыр. А балькьэрхэр езыхэр зэкIэ псори кэммысыжауэ, кьэсыжахэри я пIэ изагъэу абгъуауи мыхъуауэ апхуэдэт. КъызэрыбгурыIуэнумкIэ, журналым фIэшын хуейр дьапэкIэ зэщIыгъуу ди щIыпIэм исыну лъэпкъищым – адыгэм, балькьэрым, урысым – дежкIэ, кьезэгъыу щыт цIэ гуэрт. Сэ хуабжыу си гуапэ хъуащ, сыщIалэжь цIыкIуми, Iэдэм апхуэдэу сыкызыэрындзэр, си псалты Iуэхум хэувэ хъуну кызыэрилгытар. Ауэ иужькIэ ар зыкIи мыгъэщIэгъуэну сеплгыжащ: KIуащ БетIал си уситI – зыр ЩоджэнцIыкIум жыхуиIа а «Къэбэрдей» альманахым и 9-нэ номерым, адрейр а зэманым урысыбзэрэ адыгэбзэкIэ кыдэ-кIыу щыта «Советская молодежь» газетым кысхутригъэдзауэ, тха-кIуафэ зэсплгыжырт. АрщхэкIэ, сэ жысIэнуми сытми пэмыплъэу, Iэдэм телефоным кыттрехри, зыщIыпIэ мэпсалъэ.

– ГъэщIэгъуэнцI мы Аскэрбий, – жи, телефоным трилхъэ-жащи, дыхъэшхыурэ.

– Сыту?

– Альманахым и цIэ «Къэбэрдей»-р кьэдвгъэгъэнэж, жеIэ. Ар обкомым ядэркъым жысIати, «Си щхьэр куэдрэ кысхурамыгъэу обкомым, сыт абыхэм жалэм ущIедаIуэр», жиIэри, трубкаэр трилхъэжащ. УемыдаIуэу ядэрэ?!

Шортэн Аскэрбий и цIэр зэрыжиIэу, сэ занщIэу сигу къэкIы-жащ абы и «Бгырысхэр». А романым и япэ тхылгыр кыдэklarэ псори абы тепсалъыхъу апхуэдэт а зэманым. ГъэщIэгъуэнтэкъым тепсалъыхъми – ар зэи димыIа, ди литературэм япэу кыыхыха жанрт. Сэри абы сыкьеджа кьудейуэ арати, занщIэу сигу кьокIри, жызоIэ:

– Абы и романым и цIэ «Бгырысхэр» фIэтцI щхъэ мыхъурэ журналым? Ди щIыпIэр бгыльэщ, щыпсэхурэ псори бгырысщ, бгым дисщ. Псоми хуокIуэ!

Зы бэлыхъ си гугъэжу, апхуэдэу жысIэри, зыжесIам сыжъэхэлтэу сытIысыжащ, ар абы игу зэрырихъынуум, и гуапэу кы-зэрицтэнум шэч лъэпкъ кыттезмышхэрэ ар си щхъэм кызыэрихъа кьудейм щхъэкIэ сызыхуэрэзыжу. АрщхэкIэ Iэдэм, тIэкIурэ гупсысэри, ари кысхупригъэхаш:

– Хъэуэ, балькьэрхэращ бгым исыр, дэ бгым дискым.

Аргуэру телефонкIэ псалъащ, ауэ зэпсалъар кысхуэщIа-къым, езыми зыри жиIакъым. Ауэ, и макъ телефоным кыиIукIыу зэхэсхамкIэ, Щомахуэ Амырхъан кысфIэщIащ.

– Дауэ жыпIа? «ГъэщIэщIэ» фIэтцынуи? – жиIэрт Щоджэн-цIыкIум, – сцIэркъым, сигу ирихъыркъым. Егупсысыт, кхъыIэ, иджыри.

KIуащ БетIал и дежи псалъат абы и ужькIи, «Тхыгъэ щимэ» кыжьриIащ. Лъэпкъищым я тхыгъэ тетынуц, жиIэу арагъэнт кьригъэкIыр. Ауэ ари Iэдэм тэмэму кылгытакъым.

– Сэ зыгуэр сигу къэкIат, ауэ сцIэркъым... Мы обкомми Iэ-жъэкьур ирамычу щытамэ аратэкъэ!

– Сытыт?

– «Iуащхэмахуэ» фIэтцI хъуну пIэрэ, жызоIэ. Уэ дауэ кып-щыхъурэ?

– Уэли, хъунум мис ар, сыту фIыуэ уигу къэкIа! – жызоIэ.

Итганэ Гэдэм телефонкГэ зыгуэрхэм йопсалгэ, шЮупшЦэ а цГэр кызэрыщыхьум. Псоми ар ягу ирихьу, хьуну кьалтыгтауэ кьыщЦэкГынти, обкомым хьыбар ирегьащЦэ а цГэм кьызэрыте-выламкГэ.

Мис а щыкГэм тегу мы журналым фГашащ илгэс шэ ныкьуэ хьуауэ зэрихьэ «Гуащхэмахуэ» цГэр, фГэзыщари ШоджэнцГыкьу Гэдэмц.

КГуащ БетГал и усэхэм щыц зым зэрыщитхащи, зэманыр макГуэ шэ икГлауэ. Мис, илгэс шэ ныкьуэ хьуащ абы лгандэрэ!.. И кьэжьэкГам сызэрыщыгьуазэм хуэдабзэу, и кьыдэкГыгьуэ-хэми сыщыгьуазэщ журналым нобэр кьыздэсми, мыпхуэдэу жьысГэфынууц, жьысГэм шэч лгэпкь кьытезмышьэжу: и теплгэки тхыгьэ итхэмкГи журналыр ефГакГуэ зэпытц. Ар и щыхьэтиц ди тхакГуэхэм я Гэзаггэм зэрыхэхьуэм, кьэбэрдей адыгэ лгэпкь ли-тературэм зэрызнужьым. ИкГи сохьуэхьу ди «Гуащхэмахуэр» дьапкГи нэхьыфГыж хьуну, ар нэхьыфГыж зыщГыну зыщыгуугэ и лэжакГуэ гупми узыншаггэрэ гукьыдэжышхуэрэ яГэу я ГэнатГэм куэдрэ пэрытху.

Щхьэныкьуэ Мусэбий,

еггэдэжакГуэ, цГыхьубэм шЦэныггэ тынымкГэ Урысей Федерациэм шЦыхь зигэ и лэжьакГуэ, УФ-м и Журналистхэм я союзым хэт:

«Гуащхэмахуэ» журналым и япэ но-мерыр, дьзэрыщыгьуазэщи, 1958 ггэм кьыдэкГаш. Абы щыгьуэ сэ еянэ классым сыщГэст. Си насып кьекГэрэхьуэкГри, ар кьысГэрыхьауэ щытащ. Бадзэ тезмыггэ-тГысхьэ жьыхуаГэм хуэдэу, нобэр кьыздэ-сым сохьумэ, сыпсэхункГи зесхьэнууц.

«Гуащхэмахуэ» и махуэ лгэпГэр си дежкГэ гуфГэгьуэ тГуащГэш – «Гуащхэ-махуэ» журналым и япэ номерыр кьызэ-рыдэкГрэ мы ггэм илгэс 50 ирокьу, ар сэ илгэс 40 лгандэрэ кьысхуокГуэ. «Хьэн-дыркьуакьуэ пэтрэ сызыхэс псыр кууа-щэрэт», – жи псалгэжьым. Абы ещхьу, сэри си лгэпкь мащГэм зыгуэр кьыхэхьуэмэ, дэрэжэгьуэ кьызет, си гур хохьуэ. Дауи,

апхуэдэхэр мащГэу кьыщЦэкГынкьым.

Мис а илгэс 40-м кьриубьдэу кьысхуэжГуэ номерхэм куэдрэ сахоплгэж, тхыггэ ггэщГэгьуэнхэм дэрэжэгьуэ ин ноби кьызат.

КьыдэкГын зэрыщГидзэрэ блэжГла илгэс 50-м «Гуащхэмахуэм» кьыпхуэмылгытэну лэжьыггэшхуэ зэфГиггэкГаш адыгэ ггэщГэм, культурэм я жьэгу пашхьэ хуэдэу хьуащ.

Зи пГэ нува «Кьэбэрдей» альманах жиГэу кьыдэкГыу щытам ар куэдкГэ ефГэкГаш. «Гуащхэмахуэ» журналым и япэ лгэбакьуэр щичьым щыгьуэ КГыщокьуэ Алим тхылгэджэ псоми захунггэзауэ щытащ езым и усэм хэт мы псалгэхэмкГэ:

*Ньыжьэгу, уэ фГыкГэ угу сыкьэжГым,
Си гьуэгу кГыхь хьуну кьызэхьуэхьу.*

Езы журналми мыпхуэдэ хъуэхъукIэ кызызIуихат и япэ кы-
дкIыгъуэр:

*Гъуэгу махуэ, «Iуащхъэмахуэ!»
Уи Iуэхур махуэ,
Уи гъуэгур хуити,
Тхыгъэр уи куэдү,
Дагъуэ пхуамыщIу,
ГъацIэшхуэ уиIэну
Прес уи щIыгъыр уи цIэджжгум и щыгум!*

Зэрытлыгъуши, гъуэгу угъурлыуэ кыщIэкIащ, икIи, хъуэ-
хъум зэрыжиIам хуэдэу, гъуэгу махуэ тету кыогъуэгуркIуэ. Тхъэм
илъэс мин гъащIэ кърит!

Журналым и япэ кыдэкIыгъуэм зи тхыгъэ тетэхэм ящыщү
«МакъыщIэхэр» псалъащхъэм щIэту зи усэхэр кыттехуауэ щыта
Нало Заур, Тхыгъэзит Зубер, Елгъэр Кашиф сымэ псэуши, Алы-
хъым гъащIэ кIыхъ къарит.

Елгъэр Кашиф нобэми «Iуащхъэмахуэ»-м (жэуапыхъ секретару)
щолажъэри, узыншагъэ быдэ иIэу иджыри илъэс щэ ныкуэжIэ
псэуну, лэжъэну Тхъэм жиIэ.

Дызэрыщыгъуазэщи, журналым отдел зыбжанэ иIэщ. Абы-
хэм я унафэщIэхуэ Елгъэр Кашиф, Къагъырмэс Борис, ХъIушщы
МуIэд, журналым и тхъэмадэ IутIыж Борис сымэ гурэ псэкIэ я
кыалэнхэм пэрытщ. Ахэр фIыуэ соцIыху я хъэл-щэнкIи, я Iэдакъэ-
щIэкIэхэмкIи, нэгъэсауэ акъылрэ щIэныгъэрэ зиIэ адыгэлIэхщ,
цIыхугъэшхуэ яхэлъщ. Iуэху гурэкIэ уабгъэдыхъамэ, гуфIэжу
кыппожэхэри уагъэтыс, уи лэжыгъэкIи уи узыншагъэкIи
кыпщIоуищIэхэр, лэжыгъэ я пашхъэм илгъыр ирагъэкIуэтэкIри,
уцIэкIуа Iуэхур пхуээфIагъэкI, гуапэуи укырагъэжж.

«Iуащхъэмахуэ» журналыр куэдым хунос, куэди елэж, абы
щыхъэт тохъуэ журналым ит псалъащхъэхэр (фIэщыгъэцIэхэр):
«ЖыантIэ», «Пшыналъэ», «МакъыщIэхэр», «Драматургие», «Куль-
турэм и лъахэм», «Тхыдэ лъагъуэхэр», «Анэдэлъхубзэ – лъэпкъым
и гупсэ», «Хъуэжэ и куэбжэ», нэгъуэцIэхэри. «Анэдэлъхубзэ –
лъэпкъым и гупсэ» фIэщыгъэцIэм тIэкIу нэхъ сыкъытеувыIэнут.
Мы псалъащхъэ дахэм щIэту кыттехуэ тхыгъэхэр хъарзынэщ, сы-
щымыуэмэ, ар кызыззыгъэпэщари тхыгъэ купщIафIэхэр нэхъыбэу
зытхри редактор нэхъыщхъэ IутIыж Борисщ. IутIыжым икIыкIэ
гууз-лыуэ хуиIэщ и анэдэлъхубзэм, бзэм теухуа тхыгъэфI куэд
Борис кыттырегъадзэ «Iуащхъэмахуэ» журналми «Адыгэ псалъэ»
газетми, сэхэр папкэ щхъэхуэ дэлъу зэхузохъэс, щIэх-щIэхуири
сыкъоджж.

Дэри, адыгэбзэ езыгъэдджхэр, дрогузавэ ди бзэм и Iуэху зы-
тетым, и къэкIуэнум. Сэбэп кытхуохъу бзэмрэ литературэмрэ
теухуауэ журналым кыттехуэ псори. УсакIуэхэм, тхакIуэхэм,
драматургхэм я тхыгъэцIэхэм япэ щыгъуазэ дызыщIыр «Iуащ-
хъэмахуэ» журналыращ.

Ауэ сэри зы лъэIу сиIэт.

Нобэ адыгэбзэмрэ литературэмкIэ езыгъэдджэхэм опытышхуэ,
зэфIэкIышхуэ зиIэхэр яхэтщ. Я лэжыгъэхэмкIэ зэхъуажж, акъыл-
зэхэдзэ ящIу егъэджакIуэхэм зы «пIланэпэ» гурэ къальгысамэ арат.
Сэ сыхуейт, икIи абы куэд щIохъуэнс, нэгъуэцI журнал щхъэхуэ

щыдимыІэкІэ, «ЕгъэджакІуэхэм я дэІэпыкыуэгъуу» псалъашхэм щІэту егъэджакІуэ Іэзэхэм я тхыгъэхэр «Іуашхъэмахуэм» кыте-хуатэмэ. НэхыфІыжт, журналым гүэдзэ гуэр иІатэмэ. Адыгб-зэмрэ литературэмрэ нэхъ куууэ школхэм щегъэджынымкІэ ар сэбэпышхуэ хъунт, я щІэр нэхъри кыІэтынт.

Араци, «Іуашхъэмахуэ» журналым и ильэс 50 юбилейр адыгэ псом махуэ тхуху, фІы куэд Алыхъым кытхудигъакІуэ.

Сынывохъуэхуэ журналым щылажъэ псоми. ІутІыж Борис фи пашэу Алыхъым куэдрэ физэдигъэлажъэ, гъащІэ кІыхърэ гунэдж мыужьыхрэ Тхъэм кыывит.

Псалъэм кыдэкІуэу адыгэ псоми сынывольэІу, ди щхъэм, ди лъэккъым щІІэ хуэтщІыжу «Іуашхъэмахуэ» журналыр унагъуэ къэс къедгъэхъыну, юбилей ильэс 50-р тираж мин 50-м нэдгъэсын хуэдэу.

Си тхыгъэ кІэщІыр сыухыну сыхуейт усэу зэхэлъхба хъуэхъумкІэ:

Іумахуэу ди «Іуашхъэмахуэ»

«Іуашхъэмахуэу» зи Іуэху нахуэ,
БогъэлъапІэ уэ уи лъахэр,
Зи лъэккъ мащІэм хуэІумахуэ,
Адэжь лъапсэр зыгъэдахэ.

Уи цІэджэгъур уогъэпэжыр,
ЦІыхухэм псэкІэ уабгъэдэтщ,
Къулейщ сыткІи уи Іэужьыр,
Лъэккъыр уэ кыпхуей зэпытщ.

Адыгэгур уэ пкІуэцІыльщи,
Къуэш хэхэхсэм уалъоІэс,
Адыгбзэр уэ пІурылыщи,
Хасэм жьантІэр кыщыпшъос.

Уэ уи губгъуэм тепсэ жылэр
КъокІыр, – нэди кыхэмыкІ,
Уахуохъу псоми гъуэгу гъуэмылэ,
Инми цІыкІуми уцІаджыкІ.

ДыхуэпІащІэу уи къэкІуэным,
Ди нэр куэбжэм тедмыгъэкІ,
ХыбарыфІхэр кытхуэпхыным
Кытедмыхъэ зэи шэч.

Уи лэжьэкІэм, уи псэкІэм
Дэ, адыгэр, дегъэгүшхуэ,
Хыугъахъуэ уи зэфІэкІым,
Утиухэ нэхъ гъуэгүшхуэ.

Нобэ уохъур ильэс тхущІи,
ХъуэхъуфІ Іэджэ уэ пхуаІэт.
ГъащІэу къунт ильэс мин тхущІи
Іуашхъэмахуэу Тхъэм уиІэт!

Абазэ Албэч,
КъБКЪУ-м и доцент:

Ди Іэпэгъуц, ди чэнджэщэгъуфІщ

Адыгэ лъэпкъ литературэм, тхыбзэм зиужьынымкІэ «Іуащхьэмахуэ» журналым илэжьымрэ зэфІнгэкІ Іуэхугъуэмрэ пхуэмылътэн хуэдизу инц. ЗанцІэу кыжытІэнци, журналым и теплъэкІи, абы кытехуэ тхыгъэхэм я кыыхэкІэкІи, жанр зэхуэмыдэхэм иту гъэпса а тхыгъэхэм я зэкІэлъыхыкІэ-ухуэкІэкІи хэщІыкІыу, фІы и лъэныкъуэкІэ, зэрызыхуэжрэ зыкъсом щІащ. Япэ ита нэхыжыкІыфІхэм я щІІэр, я мыхьэнэр ямыгъэкІуэдэ, езы-хэми я Іуэху ептыкІэщІэхэр хальхьэурэ, адыгэ журналыр зэпэщэ нобэм къэсащ. Дэ зи гугъу тщІыр журналым и напэкІуэцІхэм зэхуэдэу усыгъэ, проза, драматургие жыпхъэм ит тхыгъэр зэрытрадзэрщ. ТхақІуэхэм я гупсысэхэр щІэджыкІақІуэхэм ялъэласын и лъэныкъуэкІэ журналым зэфІнгэкІ Іуэхугъуэхэм фІыщІэ, щытхуэ псалтэ куэд къалэж. Абы и лъэныкъуэкІэ журналым уасэу хуагъэувамрэ абы сэбэпынагъу пылтымрэ зэлытыгъуейщ. Журналым и кыдэкІыгъуэхэм кытехуэ тхыгъэхэм щІэщыгъуагъэ ябгъэдэлыщ, гъащІэм и лъэныкъуэ псори кызэщІаубыдэну пылыщ. Абы кытехуэ хабзэщ хэкулІ цІэрыІуэхэм ятеухуа Іыхьэхэр, бзэм, культурэм, литературэм, искусствэм я лэжыкІуэхэм я Іуэху ептыкІэхэр кызыхэщыж очеркхэр, эссехэр, полемическэ статыхэр, зэпсэлъэныгъэхэр, нэгъуэщІхэри. «Іуащхьэмахуэ» литературно-художественнэ къудей мыхъуу, «щІэныгъэ» журналкІи уеджэ хъунуц, сыту жыпІэмэ адыгэ литературэм, тхыдэм, культурэм елэжэ ди щІэныгъэлІхэмрэ аспирантхэмрэ абы «кыщыпсэлъэну» Іэмал шагъуэтри. Гуапэщ литературэм кыыхыхэ ныбжьыщІэхэми гулыгътэ хэха зэрыхуащІыр.

Динным, ди лъэпкъ щэнхабзэм теухуауэ абы кытрадза тхыгъэхэр цІыхухэм яфІэщІэщыгъуэщ. Ди чэнджэщ гуэрхэри фэтхьэ-

Доцент Абазэ Албэч «Іуащхьэмахуэр» зи Іэпэгъу и студентхэм яхэту

Лэнци, журналым и шцлэр нэхь льягэу илэтыну кыгтцохуу, езы литераторхэм я мызакъуу, егъэджаклуэхэми студентхэми яхуэгъэза псалъемакъ шхьэпэхэр кыгтехуэмэ. Журналым кыгзэригъэпэщыжын хуейуэ кыдылтытэ «Критикэмрэ библиографиемрэ» жыхуиэлэ псалъащхьэр. Дэри, едгъэджэ студентхэми а журналыр гъуазэу дызэрилэр шэчыншэц. Апхуэдэбзэуи журналым и зы дэтхэнэ кыдэклыгыуэми я нэр кыыхуиклыу поплтэ егъэджаклуэхэр, критикхэр, шцлэныгъэлхэр, литераторхэр. Абы кыхэклыуи зи ныбжьыр илэс 50 ирикъуа «Гуащхэмахуэ» журналми, ар дунейм кыгтегъэхьэным зи гуащли зи лэжыгыи езыкхьэлэ дэтхэнэ зыми ди гуапэу дынывохуэуэхуэ сэри, «Гуащхэмахуэ» журналыр шцлэзыджыкI ди студент едгъэджэхэри. Фи мурадхэр Тхьэм кыфхуицIэ! Тхьэм фигъэпсэу вжыдоIэ!

Жылэтеж Сэлэдин:

ЛлэцIыгыуэ Iэджэ кызыэпызыча тхьдэ зиIэ тхылтхэм, журналхэм елыгтауэ ди «Гуащхэмахуэ» кыиклуа илэс шэ ныкыуэр лъэхьэнэ кыыхуэ пхужыIэныкым, ауэ, апхуэдэу шьыт пэтми, абы кьалэнышхуэ игъээщIащ, мыхьэнэшхуэ лъэпкыым кыыхуишъац адыгэ литературэр зэфIэгъэуэвнымкIэ, адыгэбзэм зегъэужьынымкIэ.

Тхаклуэм и кьалэмыпэ кыщцIэкIа тхыгъэр тхылт шхьэхуэу кыдыгъэкIыу тхылтэджэм и пащхьэ ирилтхьэхуэ, нэхь мащIэ дьдэрами, илэс зытIуц докI. А кьалэн лъапIэр пIалтэ кIэщIыым кьриуыдэу «Гуащхэмахуэ» журналым тхуэз-

фIегъэкI – зэрыжыпIэнураци, тхыгъэм и Iэпэр иIыгыуэ библиотекэхэм, еджапIэхэм тхуцIишэкIэрэ, абы и шцIэджыкIаклуэ зэрыс унагъуэхэм хьэцIэ шцIэщыгыуэу яхуеблагъэкIэрэ.

Сэ си тхыгъэ япэ дьдэ «Гуащхэмахуэ» журналым кыщыцтехуар 1961 гъэрац. А зэманым арщыдандэсым я цIэр жыжкэ нэлусат нартыхуэ бэв кьэгъэкIынымкIэ.

Ди лэжыкIуэ нэхь пажэ дьдэхэм ятеухуа тхыгъэхэр, сурэтхэр «Комсомольская правда» газетым, «Огонек» журналым нэгъунэ кыгтехуэарт. Сэри а лъэхьэнэм ди кьуажэм и комсомол организацэм и секретару сылажьэрти, фIыуэ сыщыгъуазэт колхозым и Гуаху зыIутхэм, ди цIыхуэ гуащIафIэхэм я ехьулIэныгъэхэм. Абы кыщымынэу, сэ сыкыуажэ корреспондентти, си тхыгъэхэр республикэм кыщыдэкI газетхэмрэ журналхэмрэ я напэкуэцIэхэм шIэх-шIэхуэрэ шьыпIагъунут. Литературэрат си псэр зыхьэлыри, усэ тIэкIуфэкIухэри зэзэмызэ кысIэщIэтхыхьырт, пьесэ нэгъунэ стхыну зесщыгырт. Апхуэдэ зэфIэкIхэр кыщызыкыуэхьэцIэ, дауэ слэжIынт ди цIыхуэ пэрытхэм усэ ятезмытхыхьыну! «Нартыхуэ гуащэ» фIэсщри, усэ хуэстхат ди нартыхугъэкI пашэ, орден зыбжанэ кызыыхуагъэфэща Сэбаншы Женя. Арат «Гуащхэмахуэ» журналым кыгтехуари. Абы лъандэрэ илэс шэ ныкыуэм нэблэгъа пэтми, тхылт шьыкIуцхум нэс кыдэзгъэкIами, си тхыгъэхэр илэс кьэс зэ жыхуаIэм хуэдэу а журналым кысхуэтрадэми,

иджыри сыщлохуэупс си кьалэмыпэ кыщцэжIа абы кыгтехуэным. Апхуэдэ кызызэхуэла нэужыи, ар махуэ зыбжанэкIэ схуэмыгъэ-тIыгуу кызыдызохьэкI, кызыэтесхым, сыкъеджэм, зэтеспIажу, щыгъышхуэ зыхуэсщI «Iуащхэмахуэм» ит тхыгъэфIхэм, тхыгъэ хьарзынэхэм сэ си IэдакъэщцэжIри зэрыхэхуам, зэрыхэзагъэм сыщыгуфIыкIу.

А журналыр езыр япэ яуцIырхьа тхыгъэр кызытградзэккым – абы хэлпыхь, хэлпыхьышхуэ ещI, и лэжьакIуэхэри литературэм фIы дыдэу хэзыщIыкI, абы и курых нэхэ тхыгъэфIхэр кыгхэзыхьыф, щIэныгъэ лъагэ зиIэ тхакIуэ Iэзэхэщ. «Iуащхэмахуэм» и редакцэм кыищта, кыыхиха тхыгъэхэр нэтхыса зэрыхэхуам, ар зыхуей зэры-хуэзам шэч лъэпкь кыщцIытепхьэжыни щыIэккым. Ар журналым и кхьузанэм икIамэ, кьохуэлауэ убж хьунуш. «Iуащхэмахуэм» кыгтехуа тхыгъэм щцIэ егуэут, щIыхь хуащI, ар зытхар нэхэ лъэ-быдэкIэ лъэпкь литературэм хэувауэ ябж. А журналыр адыгэ культурум хэлъхьэныгъэшхуэ хуэзыщI тхыгъэ.

ЛIым и ныбжьыр илгъэс щэ ныкыуэм нэсамэ, ар лIыпIэ нувауэ ябж. А ныбжь телгъыджэм итц литературэм зы мащIэ тIэкIуэIэ фIэкIа нэхэ мыхъуми пыщIа дэтхэнэми фIы дыдэу тIагъу «Iуа-щхэмахуэ» журналыр, и гуэугу кIыхьэр махуэу адыгэ лъэпкыым и фIым ар куэдрэ телэжьэну Тхьэм жиIэ!

Тхьэзэпль Хьэсэн,

*«Литературная Кабардино-Балкария» журналым
и редактор нэхъыщхъэ:*

Лъэпкь шэнхэбзэр, литературэр ща-уэщцI, шапсыхь кIыщымкIэ дызыпыщIа ди ныбжьэгъухэ, ди лэжьэгъухэ, лIэщIы-гуэу ныкыуэ лъандэрэ зи цIэр зэфхьэ ди Iуащхэмахуэ елгъэгкIын щцIэрэ гуфIэ-гуэрэ кыфхуэзыхьын тхыгъэфIхэмкIэ фи «Iуащхэмахуэр» зыIэтын, абы и гуэу-гуанэр кIыхь зыщIын фыщымыщIэну Тхьэм дыфхуолгъэу. Ди Iуащхэмахуэ бгышхуэмрэ фи «Iуащхэмахуэ» журна-лымрэ лъэбакъуэу яку дэлтым хуэдиз бжыгъэкIэ фи журналыр кыдэкI хьуну, фэри апхуэдиз гъащцIэрэ насыпрэ фиIэну дыфхуохьуахуэ.

ЩыпIынэ Аслъэн,

филологие щцIэныгъэхэм я доктор:

Адыгэм, кызыухъуренхь щIыуэпсым набдзэгубдзаплгъэу хэл-пгъэуэрэ, абы теплгъэуэ, кьэгъэщцыгъэ дэтхэнэ зыми (псэ зыIутми зыIумыгъти) чэзу, курых, фIыпIэ зэриIэм гу лгъитащ. Безынэр кIуэцIришхыкIрэ фор кьришхыкIуу лъащIэм илгъа фо хьэкIуэ нэщI хьуар кIадащхьэм кыдзэзыдзэижа махьсымэр, танэбз кьан-жэуапIэр бгъэбзым и щаджанэм дышафэу зыкIуэщцыгъэжыкыа нэкулыр, домбей тхыщIафэ щэлгъахьэм тIымыжыщхьэм кы-

хэжыкIа тIыбжэ льяхэбжэр идзэжауэ, хэм и гэришц, гэриблым зызыублэу, гэрибгым зызыубгэуа шыр* ...

Ильэс шэ ныкьуэр цIыхухуэ гьащIэкIэ – ар лIыпIэ шцувэц. Адыгэм гу зэрылгытамкIэ, мы пIалэ дахэм абы и гуащIэмрэ и акьылымрэ зэроубыд, зэхошпысхь, дыгъужыгу мэхуэ, лIы и кIуэцI лIы йоувэ.

Мыпхуэдэу и кьару ильыгъуэу, лэрызехьэгъуэу кьысцохуэ лэщIыгъуэ ныкьуэ хьуауэ кьыддэгъуэгурыкIуэ журнал фIэрафIэр. КьызыхэжIа лъэпкьымрэ анэдэлъхубзэмрэ гууз-лыуэ яхуэиIэхэц

«Iуащхэмахуэм» нобэ и кьызэгъэпэщакIуэхэр. Адыгэ псалъэкIэ щылажэ, адыгэ псалъэкIэ щыIээ, адыгэ псалгэм шелэж лъэщапIэ хьэлэмэту зэтраублац абыхэм журналыр.

Абы кьыцIынэмыщIауэ, зэрылъэпкьыу дызыгъэпIейтей, дызытегузэвхь Iуэхугъуэхэми зыкI зыщидзейркым – адыгэр зыщIэзыгъэпIыж псалъэмакь купщIафIэхэр екIурэ-ещхуэ утыку кьрелъхьф. НэгъуэщIу жыпIэмэ, жылагуэ журнал нэси тхуохуэ.

«Iуащхэмахуэмрэ» лъэпкьымрэ зызэдаужыну, зедэфIэ-кIуэну, зэдэузыншэну Тхэм жиIэ.

Къаныкьуэ Заринэ,

усагIуэ, «Горянка» газетым и редактор нэхъыщхьэ:

«Iуащхэмахуэм» и Iуэхур нэхъри ефIэкIуэну сыхуохуапсэ

«Iуащхэмахуэ» журналыр сэ сысабийуэ ди унэ къахуэ щыщытам (поцтым деж ди адэм абы Iэ щытридзэрт зпымыуэ) зэгуэр абы и редакцэм сыщылэжьэну хэт и гугъэнт?! Апхуэдэу хьуащ-тIэ, ильэс 14-кIэ сэри сахэтац журналым елэжьхэм.

Иджы нобэ хьэкьыу си фIэщ мэхуэ: журналыр щыIэныр, ар екIуу кьыдэгъэ-кIыныр мыхьэнэшхуэ зиIэ Iуэхуц. Абы зы тхыдэ псо щызэхуэхьэсащ: ди литературэм и тхыдэ. Ди тхакIуэхэм я гъуэгуанэр сыт хуэдэу щытамы кьыщыIуэтэщ. Хэт сыт хуэдэ тхыгъэ и Iэдакьэ кьыщIэкIами, япуэ

здиыхьр «Iуащхэмахуэрац». Тхылт кьыдэзыгъэкIыфыр куэд мыхьуми, журналым зи тхыгъэ кьытрезыгъэдзэфар мащIэкьым. «Iуащхэмахуэм» кьытехуа нэужь, зи тхыгъэхэр тхылт щхьэхуэу кьыдэгъэкIыным тегушхуэхэр гурыIуэгъуафIэщ: редакцэм деж

* ЩыпIынэм пыIэ хуабафэ зредмыгъэпIыным щхьэкIэ, редакцэм щылажэхэм кьыдгурыIуаифэ зытыдогъуэу.

тхыгэм гъуэгу шегъуэт, цыхур йоджэри, ар къазэрырщыхур нагуэ къоху. Еджахэм ягу ирихь-иримыхым тецыхъуэ, пэжыр жыпэмэ, тхыгэм редакторыр Изэу зэрыхэлэжыхьыжари къыхэлъытауэ, авторым ар хегъуэвэ и тхыгъ щхъэхуэм. Апхуэдэу къокIуэкI ильэс пщIы бжыгъэ мэхури.

Журналыр зыхушцIэжыр адыгэбзэкIэ тхэхэмрэ адыгэбзэкIэ еджэхэмрэщ. Ауэ щыхъукIэ, дунейм тет зы лъэпкъым и зы гъашIэ Iыхъэ журналыр мэху. А гъашIэр литературэм и курыкупсэщ. Дэнэ литературэр нэсами, сыт къехъулIами, сытым хэКIыжамы кърипщIэу. Си щхъэкIэ, сфIэгъэщIэгъуэну сыщIэджыкIыжу цытащ 60–70–80 гъэхэм къыдэкIа номерхэм. ИужкIэ роман цIэрыгуэ хъуа тхыгэхэр, поэмэ инхэр мыбы Iыхъэ-Iыхъурэ къытхуат, зэи афIэкIа узримыхъэлIэжа тхыгэхэри журналым щыхъумати, абы еджэну хуейхэр къаКIуэурэ къыщыцIэупщIэрт редакцэм деж.

Иужьрей ильэс тIошIым «Iуащхэмахуэм» и номеру къыдэкIауэ хъуар щызэхуэхъысыжым, мызэ-мытIэу сегупсысащ: мыр электроннэ хъуащIэхэм трегъэтхауэ щымыIэмэ, дауэ хъуну дIэкIэ еджэну къыщIэупщIэхэр? Журналыр къаштэу къыщамыхьыжыр куэдрэщ, редакцэм нэмыщIауэ, библиотекэм деж ар цагъуэтыр зэзэмызэщ...

Журналым гулыгъэ лей хуэфашэщ – ар къагурыгуэну сыхуейт адыгэбзэкIэ емыджэфхэм. Мыр мылкъу зыхэлъхъэн, егъэфIэ-кIуэн хуей Iуэхуш. Махуэ къэс щIэ гүэрхэр къожъэ, газетхэмрэ журналхэмрэ я фIагъым хохъуэ, ди журналыр адрейхэм къаКIэ-рыху хъунукъым.

«Iуащхэмахуэр» къыщунэхуам щыгъуэ абы тепсалъыхьхэрт, зэIпэхуэ еджэхэрт. Абы щыгъуэ къэунэхуатэкъым телевиденэм и къудамэ къомир, Интернетыр. Нобэ журналхэмрэ тхылъхэмрэ IэщIыб нэхъ ящI. Цыхум я нэIэ тетын папщIэ, журналым и хьыбарыр зэбгърытыкIын хуейщ. Арац – рекламэщ ар зыхуэныкыуэр. Уи хьыбар зымыщIэм уи цIэр ищIэркъым. Уи цIэр зэхэзымыхыр сыт щхъэкIэ къыщIэупщIэн? ЦIэрэ щхъэрэ зиIэу къаКIуэкIа «Iуащхэмахуэр» журналым а рекламэ дыдэри пщIэншэу хуагъэ-псыныр хуэфашэщ...

«Iуащхэмахуэр» сэркIэ журнал, лэжыпIэ къудейкъым – мыбдеж гъашIэм и хабэри, журналистикэм и хабзэри щызы-хэслъыхъуэ жыпIэ хъунуш. Япэри етIуанэри къызагъэщIащ си лэжыгъухэм. Гуп цыкIуу дызэхэту, еджапIэр къэзуха къудейуэ сакъыхьхьарэ, нэхъыжхэм куэдым щыгъуазэ сащIу, куэдкIи... къысхуадыхьуэ – апхуэдэу еКIуэкIащ зэманыр. ПщIэ къысхуэ-зыщIа си лэжыгъухэм яхуэфашэ пщIэ якIэлызесхъэжыфауэ пIэрэ? Абы нобэ согупсыс. АтIэ, мы къытлъыкыуэкIа юбилейр ди щхъэусыгъуэу, сэ псалъэ гуапэ яхужысIэну сыхуейт редактор нэхъыщхъэу сызидэлэжъа IутIыж Борис, жауапыхуэ «Iуащхэмахуэм» щыIэ Елгъэр Кашиф, прозэмкIэ къудамэр зыIэщIэлы Къагъырмэс Борис сымэ. Нобэ абыхэм яхэтщ публицистикэмкIэ къудамэм и уафэщI ХьэIупщы МуIэд.

Фи Iуэху щхъепэр къывэхъулIэну! «Iуащхэмахуэм» и тиражыр адыгэ уагуэу хэкум исым я бжыгэм лъэщIыхъэну Тхьэм жиIэ!

**Хьэмту Къадир,
Журналист:**

«Йуащхэмахуэ» журналыр ильэс 45-рэ хуауэ си Іәпэгъуш, си гъэсаКлуэщ, си узэщІакІуэщ, унэтІакІуэщ. Ди гъащІэр ефІакІуэмИ еКІакІуэмИ абыКІэ тыншу кыбошІэ, уолъагъу. Ар дэ къэт-КІуа гъуэгунэм, псом хуэмыдэу ди лите-ратурэм и гъуджэщ.

ФІы дыдэу сощІэж «Йуащхэмахуэ» журналыр унэм кысхуахьыну япэ дыдэ Іэ щытездзар. Абы щыгъуэ сэ еханэ клас-сым сыщеджэрт. Ди адэм сельІуащ сомрэ КІәпІейКІэ 92-рэ кызытыну. И щхьэ-усыгъуэри жесІащ.

«Зы тхьэмахуэ е тхьэмахуитІ хуэдэ-КІэ укыспэллэ хьунумэ, зыІэжыи сигу кьэггэкІыж», – жиІащ. И ахьрэтыр нэху Тхьэм ищІ, тхьэмахуитІи сызыпиггэплъакъым, игуи кьээггэкІыжакъым. Ахьшэ кызырэІэрыхьэу ди адэм сомитІ кызытащ. Абы лъандэрэ журналым дэзмышгъэхуауэ соджэ. Япэ дыдэ кысхуахьауэ щытар иджыри сохьумэ. ЗанщІэу жысІэнщи, нэхьыфІ хьу зэпытщ.

Ильэс 50 хуауэ кыддэгъуэгурьКІуэ «Йуащхэмахуэ» жур-налыр тхэным, усэным гу хуэзыщІахэм я закъуэкъым зейр, атІэ лъапкъ хабзэр, лъапкъыбзэр, езы адыгэ лъапкъыр ефІКІуэну зи нэ кыиКІ псоми дыдейщи, усаКІуэм зэрыжиІауэ, и гъуэгу КІыхь хьуну дохьуэхьу.

**Ди университетым и студентхэу
«Йуащхэмахуэ» зи Іәпэгъухэм я хьуэхьу:**

Ди нобэрей адыгэ литературэм зиужьыным, ар япэкІэ гъэ-КІуэтэным, ди тхыгъаджэм и пащхэ илгъхьэнымКІэ, тхакІуэхэмрэ тхыгъаджэхэмрэ зэрыггэгъуэтыным ехэлІауэ сэбэпышхуэ мэхьу «Йуащхэмахуэ» журналыр. Адыгэ литературэм и курыхьр щызэ-хуэхьэсащ мыбы. Журналым и дэтхэнэ зы напэкІуэщІри лъапІэщ адыгэбзэр фІгуэ зылъагъу псоми я дежКІи. КыщыдэкІынур кытхуэмышгъэсу дыпопллэ дэ «Йуащхэмахуэ». КыдэкІа нэужь, дыпІащІэу зэбгыдохри, сыт хуэдиз лэжыгъэ димыІами, абы ит тхыггэхэм щыгъуазэ зыдошІ, хэт сыт нэхь игу ирихьами дытоп-сэлъыхь, тхыггэхэр зэпкърыдох. Псом хуэмыдэу дэ дыдзыхьэхьыр ди зэманым и цыхухэм ятеухуа художественнэ тхыггэхэрщ.

Журналым дэ кытхуэзІуэх тхакІуэ ныбжыщІэхэр, абыхэм я тхыггэхэр, ди литературэр япэкІэ зыггэкІуэтэну дызыщыггэхэр. Апхуэдэу ди щІэщыгъуэу, тфІгъэщІэгъуэну доджэ ди нэхьы-жыкыфІхэм я тхыггэхэмИ. Абыхэм дэ куэдым щыгъуазэ дыхуащІ, гъэсэнгыгъэ-ущинныгъэ мыхьэнэшхуэ яІэщи.

«Йуащхэмахуэ» журналыр кыдэкІын зэрэщІидзэрэ ильэс 50 ирокъу. Ар зэман цыКІукъым. Абы кьриубыдэу фІы и лъэ-ныкъуэкІэ зихьуэжаш журналым: и теплъэми, и щытыКІэми, тхыггэ кытехуэхэмИ, нэгъуэщІ куэдми... Ауэ зызымышьуэжу

кэнар зыщ: журналыр лэпкэ литературэм толажэ инки абы, ядэхэми хуэдэу, цыхухэр дихьэхьу йоджэ, ар зыларэгьэхьэну хушцокьухэр.

Ди гумрэ ди псэмрэ кьабгьэдэкиу дохьуэхьу «Йуащхэмахуэ» журналым и лэжякIуэхэм я юбилеймкIэ: фьузыншэу, гукьы-дэж фиIэу илгэс куэдкIэ фи IэнатIэм фьпэрытыну, журналри ефIакIуэу, и щIэджыкIакIуэхэри нэхьыбэ хьууэ илгэс куэдкIэ тхуэлсэуну Тхьэм жиIэ!

Сурэтым итхэр: университетым и адыгьбэ кьудамэм и 3-нэ курсым щIэс студентхэу Шомахуэ Залшэ, Шьызыхьуэ Сюзаниэ, Кьейсын Зурьянэ, Афэциагьуэ Марианнэ, Тхьээзиль Маринэ, Кьардэн Линэ сьмэщ.

ТющIрэ епщIанэ курыт еджапIэ:

Лэпкьыр дызэрыгушхуэ, дызыгьэгүфIэ, дытезыгьэу ди журнал лэапIэу ди «Йуащхэмахуэ!»

Ди егьэджакIуэхэри ди еджакIуэхэри хуабжьу я гуапэу кьобхьуэхьу уи ныбжьыр илгэс щэ ныкьуэ зэрырикьумкIэ.

Илгэс щэ ныкьуэр адыгэлIым и щIэращIэгьуэщ, и дахэгьуэщ, лIыпIэ щивэщи, гурэ псэкIэ дынохьуэхьу сьтым дежи купщIа-фIэ, щIэщыгьуэ уи тхыгьэ гьэщIэгьуэнхэр, нэхьыбэ хьу фIэкIа, нэхь мащIэ мьхьуну.

Уи лэжякIуэ емышьжхэм узыншагьэ, гүфIэгьуэ, дэрэжэгьуэ мьухьыж яIэрэ я пщIэр Йуащхэмахуэ елгэгьэкиу псэунхуэ!

Налшык кьалэ дэт 25-нэ курыт еджапIэм щезыгьаджэхэмрэ щеджэхэмрэ «Йуащхэмахуэ» зыкьыхуагьазэ:

Фы дьдэу тлгьагьу ди «Йуащхэмахуэ», дынохьуэхьу уи Махуэ-шхуэмкIэ. Дыхуейщ журналым елэжэ псори узыншэу, зэфIэкIри

Адыгэбзэм, литературэм хуезыгъаджэхуэ ПидьхъэщIэ Розаннэ, Шэру Аксанэ, Сэбаншы Сэимэт сымэ «Iуащхъэмахуэр» кызыIэрыхъэхэм ящыщ еджакIуэхэм ящыгъуу.

*Налшык кбалэ,
30-нэ курят еджанIэ*

куэдэ яIэу «Iуащхъэмахуэр» и кыдэкIыгъуэщIэхэмкIэ дыпсэхуэ дагъэгүфIэну.

ЕгъэджакIуэ псоми кыабгъэдэкIуэ.

«Iуащхъэмахуэр» дыпIащIэу унэм дохыж, ауэ япэ еджэгъуэр адэ-анэмрэ дадэ-нанэмрэ кытIыгъэсыркъым.

9-нэ классым щIэс гуп.

Iуащхъэмахуэм и инагъым хуэдиз мэхъу «Iуащхъэмахуэр» журналым кыдыт гупсысэхэри.

9 «А» классым щеджэ Нэкиус Залинэ.

Кысхуэмыгъэсу сыноплъэ «Iуащхъэмахуэр» и кыкIэльтыкIуэ кыдэкIыгъуэм.

ЕгъэджакIуэ Мэрэмкьул Луизэ.

Ди акыыл лантIэр гъуэгу тэмэмкIэ тхуеунэтIыр «Iуащхъэмахуэр» журналым.

ЕгъэджакIуэ Уэрыш Iэминат.

Кыр хъэдзэ зырызу зэтелърэ хъугъуэфIыгъуэ гъэтIылышIуэ щыт Iуащхъэмахуэ хузогъадэ тхыгъэ купщIафIэ защIэу зэхэлъ ди

«Туащхэмахуэ» журналыр. Гупсысэ нэхуу хэлъыр «кэзытГэщыфыр» акыылкIэ Ыхьэншэ хьункьым.

ЕггэджакIуэ Сэрахэ Людмилэ

Уеггэгупсысэ, уи зэш трегъэу, уигу кызыэфIеггэзэрыхь «Туащхэмахуэм». Литературэм и кьалэн псори еггэзациэ мы журналым. Сыт щыгъуи щIэщыгъуэц.

9-нэ классым щеджэ Вэрокъуэ Беслэн.

«Туащхэмахуэ» журналым и ныбжьэгъуфI еггэджакIуэ Сэрахэ Людмилэ и еджакIуэхэм ящIыгъуу.

А еджапIэ дьдэм и еггэджакIуэху «Туащхэмахуэ» журналым фIыкIэ хуэхуапсэхэм ящыц Уэрыш Iэминатрэ Чэртбий Луизэрэ.

***Педколледжым и егъэджакIуэхэмрэ еджакIуэхэмрэ
къабгъэдэкIу:***

Дэтхэнэ лъэпкъым дежкIи бзэм мыхьэнэуэ иIэм къытедгъэ-
зэжу дытепсэлыхьын хуейуэ къыщIэкIынкъым. Псом хуэмы-
дэу, мы журналым и щIэджыкIакIуэхэм ар къазэрыгурыIуэм
шэч хэлъкъым. Дэ тхуэдэ лъэпкъ цIыкIуэхэм захъумэжыныр, я
бзэр, я хабзэр, я культурэр къызэтрагъэнэныр гугъуш. АбыкIэ
лъытэгъуейш анэдэлъхубзэкIэ къыдэкI ди газетым, журналхэм
я мыхьэнэр.

Ди лъэпкъым, ди цIыхум я гъащIэм зиужьынымкIэ мыхьэ-
нэшхуэ иIэщ «Iуащхьэмахуэ» журналым. Ар адыгэбзэм ирилажъ-
хэм, егъэджакIуэхэм, еджакIуэхэм, студентхэм я дэIэпыкIуэгъу
къудейкъым. Мыбы къытехуэ тхыгъэхэм уагъэпIейтей, куэдym
урагъэгупсыс, фIым, дахагъэм, цIыхугъэм укыхураджэ, ухуауший.
Журналым и дэтхэнэ напэкIуэцIри гъэщIэгъуэнщ, удэзыхьэхщ.
Лъэпкъым и щIэныгъэлIхэм, цIыху Iушхэм, тхакIуэхэм, усакIуэхэм
я тхыгъэ щхьэлэ куэд къыщагъуэт мы журналым еджэхэм. ГъащIэ-
мрэ искусствэмрэ хэлъ дахагъэм ухуагъэуш апхуэдэ тхыгъэхэм.
Ахэр щIэщыгъуэщ, удахьэх.

ЩIалэгъуалэр гъуэгъу пэжым сыт щыгъуи тетыным щхьэкIэ,
тхыдэр, хабзэр, бзэр хъума хъуным папщIэ, «Iуащхьэмахуэ» жур-
налым къалэнышхуэ егъэзащIэ.

Педколледжым и адыгэбзэ къудамэм щеджэхэм къаIэрохэ мы
журналыр. «Сыту фIыт зэрытеддзар, журналым и къыкIэлъыкIуэ
къыдэкIыгъуэм къытхуэмыгъэсу дожъэ, унэм дохьыжри, зэры-
унагъуэу доджэ», – жаIэ студентхэм. Студентхэм я мызакъуэу,
журналым поплъэ егъэджакIуэхэри: «Журналыр къевгъэхьыны

*Педколледжым и егъэджакIуэхэу Гугъуэт Лизэ, Мыкбужэжэ Людэ, Тэнащ
Тамарэ, Шаз Азмэт, БищI Ирэ, Лыстэн Марьянэ, Мер Аксанэ сымэ.*

Иэ щытевдзэкИэ, дызыщывмыгъэгъушцэ», – кыджалэ, адыгэбзэ мыхъуу, нэгъуэщI предметхэмкIэ езыгъаджэхэми. Журналыр яфIэфIу щIаджыкI, псалъэм пащIэ, педагогикэмкIэ, психологи-емкIэ, математикэмкIэ, урысыбзэмкIэ, тхыдэмкIэ езыгъаджэхэми. «Жыгым и кыуэпсыр паушщIмэ, мэгъуж. Зи бзэ, зи хабзэ зымыIэж лъэпкыр мэкIуэдыж. Ди бзэр, ди культурэр хъума хъунымкIэ мыхъэншхуэ иIэщ мы журналым», – жеIэ педколледжым и ди-ректорым и кыуэдзэ, педагогикэ щIэныгъэхэм я кандидат Нэхуц Мухъэдин.

Уи щIэджыкIакуэхэм хэхъуэ зэпыту, уефIакуэу, зыбузэ-щIу куэдрэ дызыгъэгъуфIэн, зэи мыкIуэдыжын Тхъэм уищI, ди «Iуашхэмахуэ!»

Пщыбий Султан:

Хэку зауэшхуэм и ветеран сэ сызъдэ-лажбэхэми, си щхъэми, ди унагъуэм исхэ-ми кыабгъэдэкIыу фи юбилей дахэмкIэ ину сынывохъуэхуэ «Iуашхэмахуэ» жур-налыр зи жьэгъу пащхъуэ ди адыгэ тхакIуэ, усакIуэ поми. Хэхауэ сехъуэхъуну сы-хуейц а журналыр зыгъэпсхэу редакцэм щылажбэ цIыху емызэшыжхэм. Зэвгъа-щIэ: «Iуашхэмахуэ» журналыр ящыщц ди лъэпкыр нэхъ зэрыгушхуэу иIэхэм. Абы и напэкIуэщIхэм дэ кыщыцдогъуэт дигухэм, ди псэхэм кыапэдджэж, гъащIэ гъуэгуанэм пкIэлъей кытхуезыдз тхы-гъэхэр.

Iуашхэмахуэ и щыгур фи плъапIэрэ фи Iуэхум зиужь зэпыту екIуэкIыну гурэ псэкIэ сыфхуохъуэхуэ!

Иэщыж Борис, тхакIуэ, усакIуэ:

Земаныр дапхуэдицу литературэм, псом хуэмьдэжу, лъэпкь литературэ-хэм темыгъэпсыхъауэ щытми, дрогуфIэ «Iуашхэмахуэ» журналым и Iуэхухэр, екIэкIуэн дэнэ къэна, ефIакуэурэ зэры-кIуатэм. Абы щыхъэт тохъуэ журналыр и теплэкIи, и гъэпсыкIэкIи нэхъ гурыхъ зэрыхъуар. СхужыIэнукыым кытехуэ тхыгъэхэри нэхъыкIэ хъуауэ, сыту жы-пIэмэ, дэтхэнэ литературэми хуэдэу, ди литературэми зеужь, нэхъ зэрызиIэтыным хущIокъу.

ДрогуфIэ журналым и редакцэм гульытэ зэрыщыдгъуэтым, ди тхыгъэхэр Iумпэм зэрыщамы-щIым.

Араци, Тхъэм нэхъри уригъэфIакуэ, фIыуэ тлъагъуу, дызэ-рыгушхуэу ди «Iуашхэмахуэ!»

Адыгэ литературэм и къудамэ пажэ

Шэч хэлъкъым, прозэр литературэм и къудамэ пажэцц. Арацц абы и теплъэр нэхъ къызэрэщыгури, нэхъыбэм зэралгэсри. Ди лъэпкъ прозэм зиужьынымкIэ «Iуащхьэмахуэ» журналым фIыщIэу бгъэдэлгьыр пхужьымыIэным хуэдизц. Хабзэ зэрыхуащц, тхыггэ зи Iэдакгэ къыщIэжIа тхакIуэм ар япэу адихъ хабзэр журналырацц, абы иужькIэцц тхылг тедзэпIэм ихыну ццикур. Арацц, тхыггэр гъуэгу тэмэм теггэуэзынкIэ мыхъэншхуэ иIэц ар журналым къытехуэным. Авторхэм ар фIыуэ къагуэроIуэ, арацц журналым и редакцэр абыхэм я кIуапIэ щIэхури.

Журналым куэдрэ къыхуэтхэу, и ныбжьэгъуфIу цытащц ди тхакIуэ пажэхэу КIыцокъуэ Алим, Теунэ Хьэчим, Шортэн Аскэрбий, Ццомахуэ Амырхъан, Къащырггэ ХьэпащIэ, ЦцоджэныIыкIу Iэдэм, Налэ Ахьмэдхъан, Налэ Заур, Къуышхэ СултIан, КъардэнгъущI Зырамыку, КIэрэф Мухьэмэд сымэ, нэгъуэщIхэри. «Iуащхьэмахуэм» сымтэм дежи гулгьытэ хэха яхуищIацц абыхэм я тхыггэхэм; кIэщI-кIэщIуэрэ ди журналым къытехуащц ахэм я тхыггэхэр, а тхыггэхэм ятеухуа статыхэри.

Журналым къыдэкIын щIидзэ нэужь, абы и япэ автору цытахэм ябгъурыууащц зэфIэкI хъарзынэ зиIэ тхакIуэхэу зыкгэзыггэлгэгъуа нэхъыщIэхэр. Абыхэм я къызэщIэрыуэгъуэр ирихьэлIацц «Iуащхьэмахуэр» лгэ быдэкIэ увыным цыщIидзэ зманым. ЖыпIэ хъунущц апхуэдэ лгэхгээнэ къэунэхуауэ зэрыщытар абыхэм я фIыщIэу. Прозэр къапщтэмэ, я тхыггэхэр журналым нэхъыбэрэ къытехуэрт Елггэр Кашиф, Журт Биберд, МафIэдз Сэрэбий, Мэзыхэ Борис, Къэрмокъуэ Мухьэмэд, Мысачэ Петр, Къаггьырмэс Борис, Гъубжокъуэ Луцан, Брай Адэлбий, Хьэх Сэфарбий, КIуантIэ Iэвид, КхъуэIуфэ Хьэчим, Къэрмокъуэ Хьэмид, Тхьэмокъуэ Барэсбий, IутIыж Борис, Жылэтэж Сэлэдин, Iэщыж Борис, Лыггур Чэрим, ХьэIупщы МуIэд, Мыз Ахьмэд, Апажэ Ахьмэд, Бозий Людиг, Ццоджэн Хьэсэн, Лыкгъуэж Нелли сымэ.

Нэхъ иужьыIуэкIэ прозэ тхыггэ хьэлэмэтхэмкIэ журналым еджэхэм къащIыхуащц зэфIэкI хъарзынэ къэзыггэлгэгъуа тхакIуэ гуышхуэ. Къру пашиэм хуэдэу, абыхэм япэ итащц тхэн щIэгъыдзэ, зэфIэкIыфI зэриIэр къыггэлгэгъуа къудейуэ гуэзу дунейм ехыжа Къанкъул Заур.

Нобэ ди литературэм хэлхьэныггэ хъарзынэ хуащIэ зи япэ тхыггэхэр журналым цызыггэунэхуауэ цытахэу Аброкъуэ Беллэ, Нэхуш Хьэжапауэ, Бэрээдж Сэлимэт, Тау Нинэ, Уэрэзей Рашид, Нэхуш Мадигэ сымэ. Абыхэм къакиIлгьокIуэ тхэн щIэгъыдзэ къудей, куэдкIэ узыщыгугэ хъун гуп. Зи гугъуэ тщIыр ТхакIуэхэм я союзым илгэс выбжанэ хъуауэ Хьэх Сэфарбий и унафэщIу цылажэ «Шыгулгэгъуэ» литературэ хасэм хэтхэрц. Абыхэм ящыщу япэ расказхэр «Iуащхьэмахуэм» тетацц Бит Индирэ, Къаныкъуэ Анфисэ, Нартокъуэ Анжелэ, Ццомахуэ Залинэ, Жамбэч Рабия, КIарэ Альбинэ, НафIэдз Мухьэмэд сымэ.

Журналым гүлгьтэ хэха яхушцIурэ кьокIуэки ди кьуэши шэрджэсхэм ящыц прозаикхэм. Абыхэм кьахэкIащ зэфIэкI хьарзынэ кьээзыгьэлгьэгуа тхакIуэхэр. Алхуэдэхэц Брат Хьэбас, Дыгьужь Кьурмэн, АбытIэ Владимир, Шорэ Ахьмэд, Шэрджэс Алий сымэ, нэгьуэщIхэри.

«Луащхьэмахуэм» зэи гүлгьтээншэу кьигьанэркьым кьуэши льэпкэ литературахэм ящыц прозаэ тхыгьэ нэхьыфIхэр зэлэщү адыгьэбэкIэ зэдэкIауэ тридэзыр. Псалгэм пащIэ, журналым тетац Шолохов Михаил и рассказ «Цыхум и гьащIэр», «Анэл», Айтматов Чингиз и повестхэу «Джамиля», «Анэм и хьэсэ», «Шыгьуэм и льыщIэжыкIэ» повестхэр, Абу-Бакар Ахьмэдхьан, нэгьуэщI куэдми я тхыгьэ цIэрыIуэхэр.

Псом хуэмыдэжу журналым гүлгьтээншэу хуэцI ди кьуэши балгькьэрхэм я литературахэм. Ахэм я прозаик нэхь цIэрыIуэхэу Залиханов Жанакьаит, Токумаев Жагьафар, Гадиев Ибрэхьым сымэ, нэгьуэщIхэми я тхыгьэхэр адыгьэбэкIэ зэдэкIауэ кьытехуащ «Луащхьэмахуэм».

Нобэ фи пащхьэ идолгьхэ адыгэ рассказхэу, новеллэхэу нэхь гькьинэж хьуахэм ящыц Wybжанэ.

КИЭРАШЭ Тембот

Мэхьаджэ

Хьыбар

1

Алибей жей Iувым ерагьыу кьыхэкIыжащ. Жейми зэрэзэгь шыIэжкьым, зэ Iурехри лIам хуэдэу сыхьэтыпэ нэхь дэмыкIауэ кьызэщюужри и щхьэр зэрихьэу пIэм хэлгыц. Нэхьри мы иужьрей махуитI-щыриц гугьу шехьыпэр: жейр тоу, кьытоуж, зэхэздэзэн кьинцIащи, и кьарур еух. Жейр шытеукIэ кьызэщюужьпэми зыгуэртэкьэ – нэбащхьэу зэпытц, и щхьэр здихьын ицIэжыркьым.

ПщIыхь Iей гуэри кьыкIэрыхьыжыащи, бэуапIэ кьритрэ! И напIэ зэтрилгьхьамэ, пщIыхь Iейр и нэгү щIокI, зы дакьикьэ бгьэдэкIыркьым. Дэнэ кьиуки лажкьэт: кьрахужьа хуэдэщ, яукIыну кьаху, езым и фочым шэ икIыжыркьым, Iэбэрэбэ щхьэкIэ, и сэшхуи игьуэтыжыркьым, игьащIэм зэримышьэлауэ кьэрабгьэ хьуащ... ЗэлпгьэкIын шынэу мажэ, яIэщIэкIыну щIокьу, арщхьэкIэ, модрейхэр и ужь икIыркьым... Гужьеяуэ тIуащIэ гуэрым зыдедзэ, мывэ гьуанэм ипщхьэну хуожьэ, мэлгьэпIастхьэ – кIуэтэху, мывэ гьуанэр нэхь зэв мэху. АдэкIи-мыдэкIи лгьэмбытI хуэмычыжьыну мывэ гьуанэм и зэвыпIэм кьонэ, бэн зэвым даубыда хуэдэщи, мэгужьейри пщIэнтIэпсыр кьытрикIуауэ кьызэщюуж...

Жейм хилгьэфэху, а пщIыхьыр кьыкIэрохьыжьэ. ПщIыхь бзаджэм щошынэри нэбдзыпэ зэтрилгьхьэн и жагьуэщ, жейр кьемыбгьэрыкIуатэмэ, нэху щыху и напIэр кьехынтэкьым. И фэр изыхьыпэр мывэ гьуанэм и зэвыпIэриц: хэт ищIэрэ, псэхэным узэриубыдыр апхуэдэ зыгуэрурэ кьыщIэкIынкIи мэху...

Жейм ажмыжь зэрнцарагъэнц: нэхъапэм кызырыхигъзызыху шытам хуэдэу, узыр иджы кытегуплэжыркым. И кӱэцӱраш кызауэр. Мазитӱ-щы мэху кызырнцтэра, зэрыгъуэлтэр мазэ нэхъыбэ дэмыкӱами. Узыр кытегуплэж цхьэкӱэ, ӱэрыгъэтэдж хъуаш. Нэхъри игу щызыбгъэжыр и куэ лышцӱэхэр зэрыткӱуарц – фэмр кӱпшцхьэмрэ хуэкӱуаш. Щыӱэжкым лӱыр. Гуитӱ-щыитӱи хъуа хуэдэц, дунейри фӱэмыӱэфӱыжыфэ тетц, лӱэныгъэми шымыщтау пӱэрэ жыугегӱэ... Итлани бэуэгъуэ закъуэри ӱэфӱц.

А зэрыщхьэщыу хабзэм хуэдэу жейр цхьэщыури, жы ӱэфӱ тӱэкӱу зыжэддишаш, дакыкцэкӱэ игу жы дихуауэ пӱэм зыхиушхъуаш. И напӱэ кы-ӱэтыни зыкынгъэсыснни ирикуркым. Зыщӱодӱлукӱ: дунейр даушыншэц, бадзэ лъэтамэ, зэхэпхынц. Зиушхъуауэ ажалыр кыыхуэкӱуэми ицӱэркым – темыгушхъуашуэ зигӱэхъеяц: хъуэу, зэкӱэ псэу хуэдэц, иджыри мѳбауэ, жэщыбг хъуаш.

Аргуэру зыпходӱлукӱ – шэнт скыыск макъ зэхы хуэдэц. «Гупсэху-гъуэ тӱэкӱу игъуэташ...» – ари дэнэ кыкӱа? Ы, ар Гуашхъужыц зи макъыр, и цхьэгъусэраш. Шӱэ лъапэмкӱэ кьӱлукӱ а макъыр.

Нэгъуэцӱ макъ гуэри зэхех: «Кӱуэ, Хужь, уэ тӱэкӱу зыгӱэпсэху. Сэ сыбгъэдэсынц...» Ар Айтэц, и шынэхъыцӱэри. И пӱэцхьагъым кытетсц. Абы и макъ зыгӱэгъуэцӱн цыӱэ – лӱы макъ шабэц. Зэш пэтрэ, я макъ зэцхькым. Алибей макъыхъуц, бгъэж макъщ, уи цыфӱэр кыдоскӱэ.

Макъым и закъуэкъым зэшитӱыр зэрызэмыщхьыр. Айтэц цыху шабэц, гумащӱэц. Апхуэдизкӱэ гу махэци, пшашэ фӱэкӱ пцӱэнкым. Игъащӱэм зыгуэрэм и жагъуэ ицӱагӱэнкым, псалтэ дьдж кыжэдэкӱу зэхэпхынкым. Лӱыгӱэншэкӱэц абы шынэхъыжьыр зэрешыр, мащӱэрэ егия, мащӱэрэ ӱуэта – арицхьэкӱэ укызыэригъэцӱам утекӱыфын?.. Иджыри кьэс кызыримишфари лыгӱэньшагъуэ елытэ и шынэхъыжым: илъэс тӱоцӱрэ пщыкӱутхум нэса цхьэкӱэ кьэшэн мурад ицӱыркым Айтэц.

Цыху шабэми, кьэрэбгъэм ящыцкым Айтэц, аракӱэ Алибей хуэзэхуэ-мыгъэхур – уеплӱкӱэ кьэрэбгъэкъым, укӱэлъыпллъыжмэ, нэгъуэщӱц.

Айтэц и анэм дежкӱэ кӱуэжагъэнуц. Арагъэнт анэми ар нэхьыфӱу кылта-гъуу щыщытыр.

Алибей и аджыым кыпачами ярейц. И кьуабзбжыбабагъэкӱи, и пхъаша-гъэкӱи, и цэныншагъэкӱи – ӱэджэ шлауэ дунейм ехыжа лӱыж ябгэр кьэтэ-джыжа хуэдэц. Пэ кьуршыжыц, нэхъуейц, зытеплтэр елышцӱ. Лӱыкӱэ адэр зыщыгугъынур ицӱэрт, Айтэчыр иӱэми нмыӱэми и зэхуэдэт: «Мӱэлыхъуэ мыхумэ, абы нэгъуэщӱкӱэ уцӱыщыгугъын цыӱэкъым», – жиӱэрейуэ шытац адэм.

Шынэхъыщӱэр кьридзэу шытакъым езы Алибен: цӱалэху нӱплэгъуэ иритакъым, и жьэр кӱэригъэкӱакъым, лӱыми яхибжэу шытакъым. Иужым ехуэпсэжац: Айтэц цыхум ягуроӱуэ, яхуицӱэшхуэ цымыӱэми, цыхум фӱуэ кьалтагъу, гу хуабагъэ кыыхуаӱэц. Алибей апхуэдэ гуфӱэгъуэ цызыхицӱа махуэ кьэхъуакъым – цыхум яришэсарц кьрагъэпсыжари.

Пхъашагъэрэ хьунцӱэкӱэ фӱэкӱ ар цыхум япылвакъым, залымыгъэкӱэ кьажьэдитхъарац и ӱыхьэр. Дыгъужьым хуэдэу яхэташ цыхум, и дзых зригъэзан кьэхъуакъым, езыми дзых кьезыгъэзын ирихӱэлвакъым. Арац гъа-щӱэр эрихъар – ӱэпцацагъэкӱэ кыихьым фӱэкӱ нэгъуэщӱ игъуэтакъым...

Айтэчрэ Гуашхъужьрэ я макъ кьӱэуаш аргуэру.

– Кӱуэ, Хужь, уцымыс, тӱэкӱу зыгӱэпсэху. Пшэдей ӱуэху ӱэджэ кыппэ-щылӱ. Кӱуэ! – фызым игу цӱэгъуу жиац Айтэц.

– Ягъэ кӱынкым. Сэ си жени кьакӱуэркым. Уэ зыгӱэпсэху. Щыхьэ-щӱэкӱым уадэтэджурэ кьару кыпхуэнэжакъым. Тӱэкӱу зегъэщӱ, сэ укызэ-гъуэушыжынц.

– Сэ махуэкӱи зегъэцӱыгъуэ гуэр согуэет, уэрат етӱысэхыгъуэ имыхур...

Шэм зэрыхиубдэ лъандэрэ Алибей ӱыбэжэц а тӱэм я ӱуащэ макъым. Нэхъри цыятэхэр жэщырц – я псалтэн щӱачэркым, хьэмэрэ зи цхьэ зи

жагъуэ сымаджэм апхуэдэу кыщыхъуу ара?.. И гум мастэм хуэдэу кыхоуэ а гуащэ макъыр: ар щызэхихкIэ Алибей и нэм лы кытольгадэ – хэт ищIэрэ а тIум кыгуащэ псор?.. КыхуэгумащIэ хуэдэу защI шхьэкIэ, я гум иль псор дэнэ щыщIэн? Я пащхьэм иль сымаджэр зэрыхъун хъуащ, икIунур икIуащ абы. Кыхуэгузавэ-кыхуэмыгузавэми, лIыжьыр зэрыгуичынур ящIэ – абы шэч хэлъкъым, йогупсыс Алибей. Я щхьэ егупсыс фIэкI, сыткIэ кьафIэгуэху ар а тIум?..

Жейм кыщыIэпыхужкIэ, Алибей и акъылым лэжьэн щIедзэж, апхуэдэ гуэрхэри зэрегэкIэсыф – гуащIэ мащIэ хъупакъым ар иджыри. ТIуми яIэ-щIэужэгъуащ – хьэкъщ, тIуми яфIэIэфIыжккъым ар: сыхьэтыпэ лъэныкыуэ зрагъэзыну хуимыту сымаджэм и пIэ лъапэм тесщ мазэм щIингуауэ – ар кыпхуамыщIэкIи емыкIу ищIы хъун? ИтIани зэхэпхыркъэ я макъыр – нобэщ жыпIэнщ щызэрылэгъуар. Аращ Алибей зэзыгэкIуэкIыр. Зым и псэ адреим хуитынкIэ, зым и гугъуехь адреим щхьэщихынкIэ хьэзырхэу кыщохъури, Алибей и гур лы фIыщIэм егъэнщI.

Егъэцагъуэ, игуми кыщIетхь. Апхуэдэ гуапагъэ езы Алибей кыгъэ-щIам илэгъуакъым. ЕлIэлIакъым абы, гуапагъэ жыгуалэр дунейм тетми темытми имыщIэу кьэгъуэгурыкIуащ. ЗэлIэлIар нэгъуэщIщ – хьунщIэн, фыщIэн, нэгъуэщIым и Iыхьэр кыжьэдэтхьын.

И фейдэ щыхэмылым цIыхум цIыхугъэкIэ ябгъэдыхатэкъым, езыри абыкIэ зыми щыгугъакъым. Iэрызехъу пIэм кыхэмынэжатэмэ, а уи гуапагъэми, уи цIыхугъэми и акъыл нэсыххэнтэкъым, зы мэскьалкIэ щIэгъуэ-псынтэкъым абыхэм.

Иджыри зыщIэгъуэпсыр нэгъуэщIым и гульытэкъым – и щхьэгъусэм, Гуащэхужь и гульытэмрэ лъагъуныгъэмрэщ. Абы зэрелIэлIа щыIэкъым иджыри къэс: хэти зэрыхуэпхьашэм хуэдэу, и физми кыдекIуэкIащ, и нэгъуэщIыгъэпIакъым, и нэщхь хузэхихакъым.

Езы Гуацэхужыи кысаккым. Ильэсишцккэ дэпсуаши, и псалъэ ИэфИ зэхихаккым. ФЫуэ ильагъун хуейуэ кыпэщцэхуар а зырами, и пхъашаггымрэ и лыгъэ дыджымрэ пигъэтылтыаккым лыагуныггэм.

Иджы цхъэ щцэфыгъужа абы? Щцчэзум имыльгъуам цхъэ щцэхуэу-псыжа?

И напIэр машIэу иIэтри, нэбжьыц кIырым кыпхыплтащ Алибей. Уэз-дыггэнэфым и кIэгъуасэ пшагъуэ гуэрэнц. И пIэщцхъаггым кытес шынэ-хъыщцIэр ильагъурккым. ПIэ лыапэм тес и цхъэгъусэр кIыфIым хилтыагъукI хуэдэщ. ЕшаелIауэ, и цхъэр кыфIэхуауэ, бауэрэ мыбауэрэ кыпхуэмыщцIэ-ну цысщ ар. Апхуэдэу щилтыагъукIэ, лIыжкым и цхъэгъусэр нэхъри дахэ кыщцохъуж. Гуацэхужь абыи пылтыж хуэдэккым – зиггэдэхэным. Арми, и данагъуэ щхъэщар а зэрыщытц, сабийуэ щилтыгъуа лъандэрэ а цхъэщар Алибей и нэгум щцэкIаккым. Мис иджыпстуги, цхъэфIэпхыкIым кыщцIэ-хуауэ тIатIэшхуэр бгъэгум тельщ, псэ пыт фIэкI пщцIэрккым абы, дыщэ Iэ-рамэу мэлъд...

Гуацэхужь нэхъ дахи нэхъ эцкIужи дунейм темытауэ кыщцохъу Алибей. Лыагуныггэм и плэкIэр хэхащ – ар хэти ещцIэ – ауэ, езыр мыхъумэ, и фызым и дахэ жызымыIа ирихэлIаккым. Гуацэхужь и дахаггымрэ и бжыфIаггым-рэ ирипагэ щцIыкIэу, Алибей и напIэр нэхъри иIэтащ. ИIэта цхъэкIэ, зыкIи хунггэтIэхсхъаккым и лыгъэ ябгэр, и нэгум кыщцIыггэпIээн хысэп иIэккым. Ар фIыуэ зэрилтыаггумкIэ зиумысыжыныр и цхъэм ирипэсырккым – фызым хуэябгэу щыттыныр лыгъэу илтытэу гъащцIэр кыхыащ.

Гуацэхужь и ныбжьыр дэнэ нэсаггэн? Абыи цхъэ егупсыса лIыжкыр?.. Ильэс пщцкIубггум иту кыIэрыхъащ... Зэрыдэпсзурэ илгэсишцI мэхъу... Хъэуэ, и ныбжь здынэса щыIэккым...

Гуацэхужь и цхъэр кыIэтащ. «Жыи шэгъуэ игъуэта хуэдэщ», – фызым иту нэгъуэщцкIэ кыщцIэгъуу кыхуэщцIаккым Алибей. Айтэч нэхъ хуэгумашцIэщ и лIым нэхърэ.

– Уи пэшым умыкIуэжынымэ, пIэ кыпхуэсхъынщи, мыбдей тIэкIу щыщцхъэукъуэ, – жиIащ Гуацэхужь.

Абы щесалгэкIэ, Гуацэхужь нэгъуэщцI мэхъу, зэрыхуэгумашцIэри иту зэрыщцIэгъури уолтыагъу... Аракъэ Алибей хуэмыхъыр, и гур зыфыщцIыр аракъэ! И мылтык псор щцитынти апхуэдэ IуццIэгъуэм... Сыт кыхуиухъа абы мылтыкым? Зауэ-банэу хэтащ, цIыхум залымыггэкIэ кыажэдитхъар и Iыхъэщ: гъэр сатумрэ пащтыхъым хуилэжъа Iуэхутхъэбзэ фIеймрэ кыщцIыхари иджы дунейм кытренэ. «Уей-уей, Алибей!» – жриггэIэу, и цIэмкIэ сабий яггэ-шынэу зэрыщытамы сыт кыхуищцIэжын? Псори кыщцIэныжакъэ иджы...

2

Дунейм Алибей тримыгъуэтар цIыхухэм я гу хуабаггэрэ зыбггэдэса и цхъэггусэм и лыагуныггэмэрэщ. ЦIыхухэр гуапаггэкIэ кыдихъэхыну зы махуи пылтыаккым, зыпылтыар ахэр шынаггэкIэ зыфIыггэлIыкIынырщ. Ар кхэхуэуIауэ елытэ – куэд зыщиггэщцIафаш, кыпакIухъ фIэкIа, и гъуэгум зэпаушцIу япэ кхэсым хуидаккым.

Ауэ псом ящхъэр кхэхуэуIаккым – зыбггэдэсам и лыагуныггэрэ и бзэ дахэрэ. Гуацэхужь и закъуэккым ар зримыгъуэтылIар. Езым и ныбжь нэсауэ илгэс щэ ныкуэум куэдкIэ цхъэдэхуауэ кыпэщцIэхуащ абы Гуацэхужь, ар кызэрыдимиыхъэхъар имыггэщцIаггэуэми хъунт.

Алибей иггэщцIаггэуэр нэгъуэщцI: щццIалэггэуэ щикъару илгыггэуэми цIыхубз гуэр и гур зэримыуIэфарщ. Гуацэхужь и пэкIи, лыагуныггэкIэ кынимыхъэхуами, цIыхубз гуэр кыишггэбат Алибей...

Алибей лIакъуэлIэш унагъуэ кыхэкIат: кыуажэ цIыкIум и зэхуэдитIыр я унейуэ, пщылI унагъуэ зыбжани кыетIысэкIауэ, унэлут яIэу псэуэуэ щытащ.

Балигъ шыкъум, и адэм щыгыуу хьунщIакIуэ ежьэу къиублащ; и адэр Псыжь адрьщI къыщаукIыгъащ, къэзакъ станицэ гуэрэм хьунщIакIуэ кIуауэ.

Адэр къыщаукIым, Алибей унагъуэм и Iэтанщхьэ хьуащ, зыфIэлIыкIын щыIэжтэкъым, игу къыхьэр илэжэу щидзащ. И унIут хьыджэбэхэм яхуенэщIэкIащ, арщхьэкIэ зы къыдихьэхьафакъым. ЗалымыгъэкIэ иубыдмэ, кIийгуом цIыхур къыкIэлыгъысърти, емыкIу къыхухэжIырт. Абы щхьэкIэ зэгуэпурэ, унIут щцащитI-щы хы Iуфэм щыщащ...

УнIут хьыджэбэхэм хьэлэбэлыкъ фIэкI нэгъуэщI щалымыгъуэтым, гъэру къыпэщIэхуэ зылыгъуэгъэхэм ящыщ къыдихьэхьыну мурад ещI. Ахэрэщ екIурабгъу лъэпкъ зыхуимыгъуэтар. Дахэки Иейки яхэзэгъакъым. Уеблэмэ къыджэIуэн къахэкафакъым а гъэр цIыхубэхэм...

Мэхъуэш хэкум щыщ пщащэ дахэ гъэр къыдыгъуауэ хы Iуфэм щыщэнэу здышэм, шым къепсыхри елъэIугъащ: «КъыздэкIуэ», – жиIэри. И нэпсыр илъэщIыжри, пэбдзын лъэпкъ къыхууимыгъуэтыфыну, пщащэм къыжриIащ: «ГъэрыпIэм сыпшэнуми сыбукIыпэнуми, уи насып къыстекIуащи ухуитщ, ауэ сэ уэ фыз сыпхуэхъуауэ илгъагункъым!» Сыт апхуэдизу я гур щIабгъэ-дэжIар – къыгурыIуакъым Алибей...

Нэхъри гукъинэ шыгъуар Анапэ зэгуэр къришыгъа пщащэрщ...

Абы щыгъуэ Анапэ тыркухэм яIэщIэлыащ. Алибей ар гъэр щапIэу иIэт, тырку сатуущIэ куэд щинэIуасэт абы.

Гъэр зыплIыгъу ишэри Анапэ кIуащ Алибей. Сатур щызэфIэкIым, гъэр-хэр зрища тыркум иригъэблэгъащ. Тырку бей и унэ ихьатэкъым абы ипэкIэ. ЗэригъэщIэгъуэнур имыщIэу, гупсысэми зэщIуубыдауэ кыкIыжыгъащ Алибей а унэм.

Адыгэ лIакъуэлIэшхэм псэукIэ ящIэркъым – арат зыщIэзыубыда гупсысэр. ЦIыхухэр я IэмьщIэ илъи хуэдэщ, езыхэми загъэпагэ, зыхашиникI, итIани, уакIэлыпылIуэмэ, цIыхухэм яфIэлIыкIын хуей мэхъу. ЛIыгъэ хуэдэу, емыкIу-екIугъуэ, цIыхугъэ хабзэу адыгэхэм зэрэхэ къомыр лIакъуэлIэшхэм дежкIэ щэлъахъэщ. ЛIыгъэ зэрамыхьэмэ, пщыгъуэр трахыжын къафIошщ; цIыхугъэ яхэмьлыгъэ, щIэ къыхуамыщIыжын я гугъэщ; я IэмьщIэ илъ цIыхухэр яIэщIэкIынкIэ шынэ зэпытти, абыхэм зэзэмызи яхуэдэчыхын хуейуэ я къалэну ялыгътэж. Езы Алибей хуэдэ емынэ шухэм, зэуэн-фыщIэныр нэрыгъ зыхуэхъуахэм, я Iуэхур щхьэхуэщ – ахэр зыфIэлIыкI дунейм теткъым, я щхьэ дьдэмэ фIэлIыкIыжыркъым. Алибей хуэмыгъэткIур цIыхухэм зыгуэркIэ яфIэлIыкI лIакъуэлIэшхэрщ: лIыгъэм зрагъэхьми, я псэр дзанэкIэ яIыгъщ абыхэм, фэкIэ защI щхьэкIэ зыкъагъуэбэлэщыщэ зэрымыхьунур я гум илыщ...

Тыркухэм хуэдэу, адыгэ лIакъуэлIэшхэм я пщылIхэр, унIутхэр я IэмьщIэ ираубыдэфакъым. Пэжщ, хабзэ гуэрэхэми ирэшэлIэф, ауэ а хабзэхэм я гъунапкъэхэм езыхэр зэрэбакъуэу модрейхэм зыкъаIэт, батэкъутэр ягъэш. Бзикъуэ зауэр аракъэ къыззэрыкIар. Ар хьун! Упщмэ, пщы хуэдэу щыгт, ущылIакъуэлIэшкIэ, лъхукъуэлI фIейхэм зыкъыпхуагъэлъахьышэу щытын хуейщ. «Дэри дыщIыхукъэ, цIыхум дыкъыльхуакъэ!» – жаIэу лъхукъуэлIхэр къыщыувкIэ, пщыхэм ар зэхамыхьфэ щхьэ зытрагъэуэрэ? «ДыщIыхуш!» – жаIэри емыкIу-екIугъуэ ялыгътэм пхуемыбакъуэу, я унагъуэ кIуэщI хьэщIэм хуэдэу зыщыхуэсакъыжхэу, цIыхугъэкIэ зэкIуэщIыпхэу лъхукъуэлIхэр пфIэпсэмэ, уи пщи уи уэркъи сыт я уасэ?..

Тырку сатуущIэм и унэм езым зэрыфIэфIым хуэдэу щызекIуэу, фIэгъуэр щилэжъу, зэрыфIэдахэм дызекIуэу къыщригъэлыгъум, Алибей игурэ и щхьэрэ зэбгъэжащ: «Хьэуэ, дэ ди пщыкIи ди уэркъыкIи тэмэмкъым. Дигу зыщIэхъуэпс тхьэгъуэр ди нэгу щIэдгъэкIыфу ди псэукIэри ди хабзэри щIэрыщIэу гъэпсыжын хуейщ. Ар зыгъэкIыни лIакъуэлIэшхэм къахрекI!»

АбыкIэ Алибей а сыхьэтым зыщыгуыгъажар езым и щхьэрт. Ар мыхьумэ, хэт кыгъIурыщIэн лъхукъуэлIхэр, хэт зэхихуэн ахэр мал щтагъэ хабзэу! АрщхьэкIэ, мис, и мурадър къемыхьулIэурэ, жыы хьури и къарур щIэкIащ,

иджы дунейм йохыж. Пэжц, лъэкI кынгэнакым, шысхъ жыхуаIэр ицIа-кым, дыгъуэгъуакIуэу хэтат, мьлгку захуилгъэфасац, гъэр Iэджи ищаш, иукIари машIэкым. ИтIани цыху цыкIур зыгуэркIэ имыльтатэу псэун лъэкIакым. Сыт ицIэми, щэхуу ицIэн хуей хурт – нахуэу ирагъащIэртэкым. Зигъэпхашэ щхъэки, цыхум ящымшынуэу зы махуэ псэуакым – дыгъужым хуэдэу и кIэр и бэкым дэушIауэ кьекIуэкIащ.

Тырку сатуушIэм и псэукIэм итхэкъуат абы щыгъуэ Алибей. Шы быхъу ныбэфыр, абэр теубгъуарэ и лъакъуитI зэблэдзыжауэ, алэрыбгъум тест, щхъэнтэ хурейхэр кьегъэтIыгъэкIауэ. Илыти зыщыукIыти мы дунейм темытым хуэдэт, и ныбэрэ и нэгу зэрызригъэужьынрэ фIэкI, хабзэти цы-хугъэти жыхуэпIэм зыкIи елIалIэртэкым.

«Ди хабзэ ткIиижхэр дэнэ кыуки, – игу зэбгъэжырт Алибей, тыркум еплгъурэ. – Уи унэ уисыжми, убгынтIау, ушхъэпцIау цыхум укьалгъагъуныр пфIэмыкIуц, нэхъыжъ жыдоIэри бэлыхъ дыхэтц, дышхэну дьгIысакъэ – лейуэ дыIэбэну дыхунткым, щхъэ ицIэлъэныкыуэ кьытралъхамэ, абын Iэджэ пыщаш, уздетIысхъынур зэлъгытари уи ныбжырт...»

Тырку сатуушIэм зыгуэр хуей щыхъукIэ, и Iэгур зэ-тIау зэтрегъауэ, асы-хъэтуи и бейгуалыр и пащхъэ кьохутэ – нэкIэ кьеушIу, гъэнцхъуауэ, «щIым шIэпщхъэ» жепIэмэ, хъэзырысу. ЩыцIэкIыжкIэ, бейгуалым и щыб кыгъа-зэркым, а зэрыгъэщхъауэ йокIуэт, и нитIри и зиусхъэным зэрытедиящ.

«Хьым, – и щхъэм хузэгупыж Алибей. – Дыдейхэм щхъэщэ жыхуэпIэр ящIэрткым. Бэлэбанэу хуэпам, вакъэ лъэмбыIуми, уэ нэхъэр нэхъ замыгъэ-цыкIуу, загъэлIу кыббгъэдэувэнц... Ари цыхугъэ хабзэу долъыт, букIами, ди цыхур абы пхутекIынукукым... Хабзэ мыхъумышIэщ!..»

Iэнэр щыIахъыжым, тырку сатуушIэм Iэгур зэтригъэуащ, асыхъэтуи зыгуэр кьэсац, абы и зиусхъэным жриIар ипхъуатэри лъэныкыуэ зригъэ-зыжащ. НапIэзыпIэ нэхъ дэмыкIыу жыхафэгум пщашцI кьытехутащ. Пхъэ шынаэ гъэцIэгъуэнхэр яIыгыу шIалэжыищ, зы фэтонауи ящIыгъуу, пщашэ кьэфакIуэхэм кьакIэлъыхъащ.

Пщашэхэр шIыфэ дьгъэрыжъэщ, гъуэншэдэж лъапэ быхъу ящыгъщ, ныбафэ пцIанэр уолгъагу. Я Iэхэр зэблэдзауэ я бгъэм тралъхъэри зиусхъэ-ным щхъэщэ хуащI. Шынауэхэр я Iуэху иужэ ихъащ, тырку кьафэ яублащ. Алибей гу лытащ; и унэIутхэми хуэдэу, а пщашэхэри зиусхъэным кьыхуэ-IурыщIэщ, кьыхуоубзэ, нэкIэ кьыдоджэгу, зыкьыхурахыу и пащхъэм кьы-щофэ. Алибей пщашэхэр кьыхуеплъэкIыркым, нэкIи кьыхуэджэгуркым, я ныбэ пцIанэхэри кьыхуагъэуафэркым – я зиусхъэным блэплъыкIынкIэ шынаэ хуэдэщ.

– Алибей, – зыкьызэкъуипхъуэтри жиIащ бысымым, – мыбыхэм хуэдэ нэхъапэми плгъэгъагъэнц, сэ иджыпсту узэгъэлтагъуищ игъащIэм умылтэгъа гуэр.

Пэжу, Алибей апхуэдэ зэи илгъэгъуатэкым: фIамыщIэми хуэдэу фIыцIэщ, и Iупэ Iувыр плыжкыбозэщ, пэтIинэщ, и нэмрэ и дэмрэ уасым хуэдэщ. Блэм хуэдэу бгы псыгъуэщ, и тхэкIумэм тхэкъу хужьыбозэ илыц.

Адрей пщашэхэм хуэдэу, ар езыр-езыру кьихъакым утыкум, зыгуэр кьелуншIу кьрида хуэдэщ.

И нитIыр и бгъэм телгъу, и нэ хужьышхуэр кылыдыкIыу кьэуври, бы-сымымрэ хъэщIэмрэ щтIэщтаблэу кьалуплгъащ.

Пщашэ фIыцIэм ицIэн хуейр IэпэтэрмэшкIэ гурагъэIуащ. Дэлэпы-кьуэгъу лыхъуэ щыкIауэ, пщашэм и нэр кьыхуащ, зыгуэр жиIащ, и плIэIур захуишэри увьжащ.

Фэтонауэм фэтоным теуIуэу шIедэз, шынауэхэм макъамэ дэгу гуэр кьрагъэкI. Хуэдэ макъамэ Алибей игъащIэм зэхихакым, кыкIри кьыгуры-Iуэркым. Фэтонауэм зэкIэлгъэгъапIащIэ, макъ шынагъуэ гуэр зэпатхъэлыкIыу шынаэхэр зэрощ – нэгъуэщI дуней гуэрэм и макъ кьэлIу фIэкI зэрышIэщIэн щыIэкым.

А макъыр зэрызэхихыу, пщашэ фьыцэм зыкыпхъуэташ, и пллэр нузэ-хужаш, и лэпкыльэпкыри жан хъужаш. Вагъуэ хужь дияуэ и нэ хужытГыр нэку фьыцэм телъдыкыу, жыжъэ къэлыгагуэ гуэрэм хуэпабгтэ пэлытэу, заулрэ дагуэу шыташ, итланэ и хэку жыжъэм кытуклауэ кышчыхъуа макъамэм зыдиджу щидзаш...

«Мыр тырку сатууцлэм игъэгурыщлэн лъэклактым, – игуклэ жилад Алибей. – Пщашэ лэлц. Лъэпкъ мыгъасэ гуэрэм кыхэклагээнц...»

Хьэцлэнклэ ирикъури къежъэжын щыхъум, пщашэ фьыцлэр кырищэнун елъэуаш Алибей бысымым. Сатууцлэм зрилъэфыхъаш, ауэ кынгъэцлэхуактым. «Ар сщэн си мурадактым, адыгэ пщашэ дахэ гуэр кысхуэпшэнун сыкъэбгъэгъугъэмэ, уэсщэнц», – кыжрилад.

Гъуэгу кыптехъэжын хуейти, пщашэ фьыцлэр гум кырагъэтГысхъэн хуей щыхъум, хьэлэбалыкышхуэ къэхъеяш. Пщашэр, зихуапэри, унэм кышцлэклэ, ауэ зрашэр зэры-Алибейр кышцицлэм, шынагуэ гуэрэм Гуплъа нэхъей, зиллэжу щидзаш. И зыусхъэным и пащхьэ зыщридыхаш, «сумыщлэ!» жыхуиуэ.

Сытми, гум кырадзэри къаутГыпщыжаш. Унэм кышцищэм, Алибей игъэцлэм имылъэгъуа пщашэм ехъуэпаш. Арщхьэклэ, дауэ зыхуишцлэми, зригъэсэн лъэклактым, шынагъэклэ кыхуишцлэ цылэктым. Зыри кышцимыктым, ермэлы сатууцлэ гуэрэм ирищэжыгъаш.

Гъэцлэгъуэнкьэ!.. Сыт мы бзылъхугъэхэр апхуэдизу кышцлэщымэхъашэр – хуэхэхуркым Алибей.

Пэжщ, и япэрей фызым абы и Гуэхуклэ зыгуэрхэм хигъэгъуэзуауэ шыташ. Япэу кышцищэм, езым хуэдэ ллакьуэллэным яхэлэбат. Куэдри исактым ар: унэлут щлалэжъ зеришэу шэч ищлэри иригъэклыжыгъаш. Зэрыригъэклыжар фызым гухэцлэ щыхъуан хуэдэктым. Нэжэгужэу, кылысыр эклэуэцлэпхэжу унэм здыщлэтым, Алибей фызым мыпхуэдэу жрилэгъаш: «Ирагъэклыжым урещъктым, дыщасэ клэужым ухуэдэц...» «Сыгуфлэнкьэ, уи нэгъуэхъаджэм афлэкла сышцицлэмпылэжынклэ», – кыпидзыгъаш фызым.

3

Пщэдджыжьыпэм Алибей гупсэхугъуэ нэхэ игъуэташ – хьэдрыхэ кытуклэ макъхэр щхьэщыкыуэта хуэдэу кышчыхъуаш, и пщлэыхэ шынагуэри и ужь иклаш. Зэрыгуэалъ лъандэрэ араш гупсэхугъуэ щигъуэтыр – пщэдджыжьыпэрш: Гурех, жей лэфтым хельафэ. Нышэдибэ жейм хилъэфактым ар. Гурьыл щэху гуэр и гуцлэм кышчытэджаш, жейр щхьэщеху, и нэбдзынэ кыригъэхырктым.

Иужьрей тхьэмахуэм гукъэклыжхэр нэхъри къебгъэрыкыуаши, гупсысэ гуэр и щхьэм къошхьэрыуэри жыжъэу ирешажэ, гупсысэм и кланэр лэцлэклэ, абы клэлылэбэурэ гукъэклыжхэм хозэрыхъыж.

Игу кынгъэклыжын и мащлэктым абы.

Щлэушцлэкуэ кыхуэклыжэхэми зэрэдэуэшхуэ цылэктым – абыхэм жалэ псор и щхьэм кыихъэн дунейм ехыжыну зызыгъэхъэзырам?.. И наплэ кыиэту къахэпсэлтыхьырктым, абы нэхърэ нэхэ флэфлэщ и гупсысэ гуэрэм и ужь иувэу и гъацлэм ириплэжыныр. Щлэушцлэкуэ къакуэри куэдэщэ хьурктым.

Лъхукъуэллэхэр кылытыхьэххэрктым. Щикъару илыгыуэмми кыкылэ-лыкыуэртэктым ахэр, кышчымэхъашэт, зыпыуадэт. Нэгъабэ урыс пащтыхьым и унафэклэ пщыллэхэр Гуагъэклэ: хэт и пщыллэ кыкыуэллэжын иджы? И унэлутхэм я щхьэ ящэхужаши, Алибей унэ нэщлэтым кышцилэнаш. И адэм кышцилэна фызыжытлэ, екыуэллэплэ ялэтэктымми, унэм кынаш – нэгъуэцлэ кыбгъэдэсыжлактым.

Пщыллэхэр цыуагъэктым, дунейм и Гуэху зэрытемылгыжыр зехицлэ-кыпащ Алибей. Пщыллэ зытемытыж дунейр дуней хъун! А дунейм ехыжми, и чэзу дыдэу йохыж...

ЛахуэулЭшхэрц шэушцІакІуэ нэхь кыхуэкІуэр. Шу закыуэтІакыун кыхуепсыхаш. Абыхэм ептыфактым – езым и щхьэр зэрицІыхужым хуэдэу ецІыху Алибей ахэр: я гухэлькИ, я мурад мэхьаджэкИ, я шцІуІуэшцІышагьэкИ. ЛІыр зыхуэдэн хуейуэ ильгытэм хуэдэц ахэр. Ауэ абыхэм уахэтын щхьэкІэ, уи гуащІэ ильу, уи лыгытэрэ уи бзаджагьэкІэ уапэлэты уыцтын хуейш. ГуащІаджэр яхэзэгънуктым. ЛІыхэщ, ябгэхэщ, хьэ дзэкъэным хуэдэу мээекІуэхэ. ГуащІаджэ ухьуакъэ – укызыыхадз.

Алибей кызыыхадзагьэхэщ абыхэм. Гьуэм ипщхьэжа дыгьужь уІэгьэу зи уІэгьэр зыбзеижым хуэдэщ. УІэгьэу цытамэ – Іуэхут! УІэгьэр мэкІыж. Жьыгьэращ зыри зумыщІэфынур...

Ари Іуэхутэктым, жьы зырыхуари зыдэшэсу цыта гупым кызыэрызыхадзыжари зыгуэрурэ игьэвынт. Ирикьуни а гупым идильгьэуар: Іэджэрэ ядэхьуншцІащ, жэщ ежэм и ІэфІи ядызыхшцІащ. ШцІэнэцІыжыркыым абыи. Иджы дунейр зэридзэкІащ. Зэсагьэжь лыгытэ шІапІэри шцІэжктым. Апхуэдэу шегупсыскІэ, и чэзууэ дунейм текІыжу кыщохуэ. АбыкІэ зыщІэфыгьужын иІэктым.

ЗыгьэгумащІэр зи кІапэр кыхуэмыбыд гупсысэрц. И лыпцІэхэр лалэ зырыхуам хуэдэу и щхьэ куцІри лалэ хьуа? Щхьэ имыубыдыфрэ а гупсысэ шэхум и кІапэр...

Іуащэхужь унэм кыщІыхьауэ шцІылагьум, псэхупІэ кызымыт гурыщІэ шэхум и лыагьуэм техьэ хуэдэу хьуауэ щхьэ кыфІэщІа?..

Шэч хэльктым: арац ар зыгьэгумащІэр – ныжэбэ Хужь Айтэч хуидза нэплгьэгьуэрц. Ныжэбэ щхьэ нэхь игу кьеуа а нэплгьэгьуэр? Нэхьапэми и пщыкыуэм гуапуу хушцытащ Гуащэхужь, пщыкыуэм кызыэрыдекІуэкІ хабзэм теташ – Алибей абы шыгьуазэщ. Езыри гуфІэу шцытакъэ и щхьэгьусэмрэ и шынахьышцІэмрэ гуапагьэ я зэхуаку зэрильыр шцІылагьукІэ? АтІэ иджы сыт кьэхужар? А тІур зэщыгуфІыкІамэ, абы сыт тельдыджэу хэльыр? Хьэмэрэ, армыра хабзэр?..

Іуащэхужь унэр зэльыІуихыну хуежьащ. УнэІутыр шцІуІыкыжым, унагьуэ Іуэхур абы и пщэ кьыдэхуащ. Ахэр шцІаэми, Гуащэхужь и Іэр Іуэхум хихакыым. Алибей дапщэрэ кьегия абы щхьэкІэ! Кьегиями, унэІутхэм зы махуи ятригьэхьэльакыым. А зыращ Алибей игу и щхьэгьусэм зэрэбгьар. «Абзэхэ лыхукуэуІыым кыхьэкІар гуащэ хьун!» – жиІэри Алибей и фызым ещауэ шцытащ абы щхьэкІэ. АрщхьэкІэ Гуащэхужь акыльгэру кьыдэхуакыым: «Сэри сыунэІутш», – жиІэри. Хамэгьу-хамашхьэу исаш ар мы унэм, игу зы махуи шцІгьэтІылакыым, лы мэхьаджэми зыдригьэшэхакыым...

Нэбжыц кІырым пхыптыу, Алибей и щхьэгьусэм кІэлопль. Гуащэхужь гу лытэркыым лІыр шэхуу кызыэрыкІэлыпльым – жыхафэрум псы ириутхауэ ирешхэнкІэхьж. Псалыи кыжьэдэкІакыым, нэщхьейуэ, зипльыхьын и жагьуэу, пхьэнкІийр шцІихри шцІэкІыжаш. Лы сымаджэми кыбгьэдыхьакыым, зырыхабзэу, и Іэр и натІэ кыытрильгьэу кыщІэупшцІакыым. ЛІыр лэкІи псэукІи и зэхуэдэ пэльгытэщ, абы щхьэкІэ гухэщІи гуфІэгьуи иІэнукыым. Езы Гуащэхужьи лІа пэльгытэщ: сыт и гуфІэгьуэ тхьэмыщкІэм, сытым хуэнэжэгужэн: гьэр папшцІэу кыхьащ мы унагьуэм, кызыэрихьа льандэри гьэру фІэкІ нэгьуэщІу зильтэжакыым.

«Апхуэдизу есцІар сыт?» – йогупсыс Алибей. НэгьуэщІэхэм якІэлы-зэрихьа пхьашагьэри иригьэльгьэуакыым. И Іэ хуиІэтакыым, зыфІэлІыкІыу, фІыуэ ильагьуу дунейм тетар а зыриц. Пэжц, игу зырыхуэшабэри, фІыуэ зэрильагьури иригьэцІакыым – и лыщхьэ ирипэсакыым фызым и пащхьэ абыкІэ зыщцІымысыжыну.

Іуащэхужь кызыщыхьауа жылэмрэ и унагьуэмрэ ярищар кьыдэщІэ жиІэнуци... Ар кьыдэзыщІэ шцІэу и гугьэкыым, мобы дэнэ шцІІэн?..

НэгьуэщІэ бзылхугьэ дунейм темыт нэхьей, мыбы дильгьэуар сыт? ЦІыхубз зэкІуж мащІэ! ЦІыхуу нуклами, гьэрыбэу ишами, адыгэ жылэу

пацтыхым иригэфыщлами я гулэгүэмрә я нэпсымрә кьагэтлэсхьэфакьым, мы цыхубз цыклым гумашцэ щыхуэхууаращ щыызгүэпыр...

Еплъ пэтни нэхь дахь хууэ кьыфлющл...

«Хьуэ, – жецэ игукцэ Алибей, – цыхубз и палтэ сццэрт сэ...» Имыщлэр ар кьызырдахьэхырщ, абы игу кьызырауларц зыхуэныкьуар. Лыггүэ зэрхьар абы цхьэкцэ зыри и мыуасэу кьыщлэклащ...

Гуащэхужь иджыри кьэс кьызырымыхьэхьафам хуцлэгүэжа хуэдэу кьыфлэщлащ Алибей. Кьыфлэщлами, класэ хуащ: нэхьапэуэм хуцлэгүэжын хуеящ абы... Илтэс пщыкьлутху и пэклэ... Гуащэхужь япэу щилтэгүа махуэм кьыщыщлэдауэ.

4

Нэхьапэм, Бжьэдыггүмрә Клэмыргүйемрә урыс пацтыхым ебий-емыби-ищэ хуэдэу щыщытам, Алибей, кьыпэрыуэ щымылэу, хуиту хьунцлэу щытащ. Псыжь зэпрыкьлрти, кьэзакь станицэхэм зыщыхуцыхьырт, щыхьунцлэрт, абыхэм гьэр кьыщаццхэр хы луфэм щичцэрт. Ар щымыхьукцэ, ермэлы са-тууцлэ гүэрхэм ягурылуэрти, урыс гьэрхэр Псыжь зэпрыриггэшыжырти адыгг гьэрхэмкцэ ириггэхуэжырт, кьыхуэжахэр е тыркхэм ярищэрт, е щлэрыщлэу Псыжь зэпришыжырти, урыс ллакьуэллэшхэм сату ядищлэрт. Абы щыггүэ пщыллхэр луаггэкцатэкьым, пщылл уилэну ухуитт...

Иужьым, 1830 гэм, клэмыргеищцхэмрә бжьэдыггупщцхэмрә урыс пац-тыхым и лэмыщлэ зыщралтхьэм, Алибей и хьунцлэ луэхур и хэку кьыщыдэ-мыхьуж хуащ. Нэхь сакьын, зышылэн хуейуэ кьыщлэклащ. Узэсэр сэгьейщ жиакьэ, и лэщлаггэр хухыфлэмыдзээрэ, гуггү ехьащ. Зыщиллхухужьпар клэмыргеищц Бэлэтокьуэ Жанджэрий Выхьэкьлумокьуэм и жылэр зэры-риггэпхьуа нэужыщ...

Выггэхьлумокьуэр зьдэс жылэри Бэлэтокьуэм и лэмыщлэ илтхэм ящыщт. Абазэхэмрә Шапсыггүмрә урыс пацтыхым зауэклэ пэццлэтт: абыхэм кьа-гуэкьыжу урыс пацтыхым кьуэуэвэну Выхьэкьлумокьуэм идакьым. Абы цхьэкцэ Бэлэтокьуэмрә Выхьэкьлумокьуэмрә зэщыхьэжащ. Выхьэкьлумо-кьуэм, и жылэр зыщиллгүри, Бэлэтокьуэм и лыхьэр кьыбгынащ, Щхьыгуащэрэ Пщышэрэ я луащлэм дыхьэри Выжькьуапэ деж тьысащ.

Бэлэтокьуэ Жанджэрий урыс инэралхэр и ныбжэггүти, Выхьэкьлумо-кьуэм и жылэщлэр яриггэшхыну щэхуу ягурылуащ. лэщэ зезыхьэфыр зауэм лухьуауэ зрыриггэхьэллэри, Бэлэтокьуэм пацтыхьыдзэр жылэм яхишащ, кьуажэр зрыриггэпхьуащ.

Алибей абы щыггүэ и щлэлэгүэт, лыггэкцэ и цлэ луауэ Бэлэтокьуэм кьыщлэхурт. Жылэм пацтыхьыдзэр яхишэн мурад щичцлам ирихьэллэу, Алибей Бэлэтокьуэм деж щыхьэщлэггьащ. Лыфэ кьриплэри, Бэлэтокьуэм и дзыхь Алибей кьриггэзащ, мыбыкьли кьелгьлуащ: Бжьэдыггүм Кьунчы-кьуокьуэ Пщымахуэ деж кьлуэуэ абы кьыкьынкцэ хьуну дэлэпыкьуэггүр Выхьэкьлумокьуэм кьылымьггэлэсыну...

Зэрыжацлэжымкцэ, жылэр щызэрэпхьуэ махуэм Кьунчыкьуокьуэм гьуэ-гүм шу кьэрэггүл триггүэувэри Бжьэдыггүм кьыщыпхьэрэхэм яриггэггэ-эжащ.

Ящ флэмыллыкьыу, клэмыргүйехьэми дэлэпыкьуэггү хьун кьахэлакьым. Бжьэдыггү гьунапкьэм пэмыжыжьэу щылажэ абзээхэ вакьлэхэм хьыбар щлэгрэхьэм, шы цлахуццэхэм зыкьрадзри кьэсащ, арцхьэкцэ, зэрыхьуи щыцлэтэкьым, лэщэ щлагуи ягыггтэкьыми, куэд яхуэщлэкьым: яхуэщлэрати, я цхьэр хальхьащ. Выжькьуапэ и уэрэдыр иужьым мыхуэдэу яусыжы-ггьащ:

*Бжъэдыгъум фи щӀалэгъуалэр
 Гуащхъэ къуагъым къыздыкъуоплъ,
 КӀэмыргъуейми я щӀалэгъуалэм
 Зауицхури мэзым щӀгъхъэжц...
 Абзэхэу къытлӀынэсыгъэхэр
 Ди пащхъэ щепсыхъыжащ.
 Жыхъэнмэр зыхуагъэптыгъэр
 Къуричыкъуокъуэ Пыцмахуэ гумиц.*

Выжкыуапэ зэхэзыфыщӀахэм Алибей яхэтац. ЛлакыуэлӀэш хабзэу, урыси адыги зэхэдз итэтэкъыми, мафӀэр зыщӀадзэ жылэм и гъэр Гыхъэ къыхихащ. Ауэ абдежым къыщыгурыгуащ: Бжъэдыгъумрэ КӀэмыргъуеймрэ щеджъэу къзакъ станицэхэм хъунщӀакуэ кӀуэныр афӀэкӀа къыдэхъужынукъым.

Хы гуфэм сату щыпщӀыныри нэхъ гугъу хуащ: Анапэ, тыркухэр дахури, урысхэм яубыдащ. Шапсыгъым гъэр кӀуэцӀрыпшыныр хьэлбэлыкъщ – зауэм зэцӀицтаци, я цхъэ я лажъэц. ДэнэкӀи зыгъазэми, зэрыхунщӀэ гъуэгъхэр зэпаущӀа хуэдэщ.

Абы цыгъуэ Алибей япэррей фызыр иригъэкӀыжауэ арт, быни итэтэкъым. Егупсыщ-егупсысри, и жылэ цыкӀури, и шынэхъыщӀэри, и унэри хыфидзэц абыи, Абзэхэм кӀуэжаш. Зэуэн мурадкъым зыхуэкӀуар, хъунщӀэн мурадщ. Абзэхэхэр игъэбэлэрыгъын щхъэкӀэ, ядзэуэ хуэдэу зицӀащ, захигъэпшэхуащ. Дзэпашэ яцӀакъым – апхуэдэ дзыхъ кърагъзакъым хэхэсым; ар къыщемыхъулӀэм, езым хуэдэ абрэдж гуп цыкӀу нугъуейри шхуэгури иубыдыжаш.

Гуп мэхъаджэ, апхуэдэ цыху езы абзэхэхэм къахэкӀынкӀэ хъунтэкъым. ХъунщӀэн фӀэкӀ, нэгъуэцӀ зыми пылъакъым Алибей и гупыр. Жэщырызе-кӀуэхэу, тӀасхэу ягъуэтыр яхъунщӀэу, яшхыу, ящэу, нэху къащытешхъэкӀэ мэзыр я зэгъапӀэу хэтац. Адыгэ хэкур зыхэхуа зауэшхуэм я къуентхъ Гыхъэ къыхаудын мурадкӀэ, я шыкӀэ мафӀэ егъэуауэ, а гупыр Псыжъ адрыщӀрэ Абзэхэмрэ я зэхуаку итащ. Урыс станицэхэр яхъунщӀэрти, зауэм хатыфэ къатригъауэрт. Нэхъри Алибейт зи цӀэр вур – хуэдэлӀ гуэтыгъуейуэ тегу-кӀат...

Алибей и гупым Абзэхэм гъэрхэр хы гуфэм зэрынагъэсын гъуэгуи щагъуэтац. А хэкум икӀыу гъуэгуитӀ хы гуфэм екӀуалӀэрт. Къуэдджэхуэ щеджэрти, зы гъуэгур Хъымыщейм пхыкӀырт, Уэцтэн, Фыцтэ бгыжкхэм щхъэдэхэрт, Бабыгу къуажэм дэкӀырти Дыгъэмынс екӀуалӀэрт. Андрей гъуэгур Фыцтэ деж щыдидзыхэрти, Хыкыуэ бгыруты Ашэ псыхъуэ дыххэрт, ТӀуапсэ екӀуэлӀэжэрт. Алибей и фейдэ къытринакъым а гъуэгухэм. Урыси адыги гъэр лэджэ тришэгъащ а гъуэгухэм.

МылъкуфӀи зэригъэщӀауэ, и лыгъэм и щыгъхуи яхӀэуауэ – кӀэцӀу жыпӀэмэ, и фыгъуэ дыдэу ГуащӀащ ар ГуащӀэхужэ.

Щадджыжъ гуэрным Алибей, шу гуп щыгъуэу КхъужыпсӀэ дэкӀуейрэ пэт, жылэ цыкӀу гуэрным Гуащ. Жылэм щыбгъэдыхъэм пщадщӀэ щӀалэ дыдэ, и дамащхъэм пхъэхъ телъу нэккъым къыдзуейри шу гупым я пащхъэ къыху-тащ. Гупым я гъуэгур зэпимыущӀыныр щхъэкӀэ, псы пэгунитӀыр игъэуащ, езыми зригъэхӀащ.

Илтэс пшыкӀутху хуэдиз и ныбжынт хъыджэбз цыкӀум. Щагъуэ ды-дэу хуэпатэкъым. Ауэ и нэгу зэриплъэу, Алибей къуэлӀэбжыащ: и щхъэцыр данагъуэщ, и нэм къыщӀых нурыр щадджыжыпӀэ дыгъэпсым хокӀуасэ, и нэкӀур хужыбзэщ, набдзэ фӀыцӀэ къурашэщ. Пщадщэм щыгулпӀэм, и нэр къыпчысыкӀауэ къыщыхъуащ Алибей.

– Уи, пщадщэ махуэ, уи пэгуным псы ярызу укытӀуащ. Хэтхэ уащыщ?

Пщадщэр къызэплъэкӀащ, ауэ, Алибей къызэрыгулпӀэу, къащтэри и фэр экӀуэкӀащ, псалыи къыпимыдзу, пэгунри хыфидзэуэ, зипхъуэтэри и лъэм зэрихъкӀэ щӀӀэхъуащ, къуажэ гупэм щыт унэм и пщӀантӀэм дэлъэдэжаш.

Апхуэдэу щыхуын щыIэу зэхиха цхьэкIэ, Алибей и фIэц хьуртэкым зэ IушльэгъуэкIэ цыхубзым удихьэхыну. Иджы и фIэц хьун хуей хуэдэц: зэ фIэкIа Iумылтыами, пщанцэр и гум хыхьаш.

ФIэцIалэIуэти, лъыхуын къримыгъэкIуу, лъымыхьуми, хуэмыхьыжу, Алибей бальхь хэхуаш. Зэрихабзэу, гьэр кьищIыгым – абзэхэхэм къашIэмэ, хэкум ирагъэсынкъым.

Абзэхэхэм къызэрихьэ лъандэрэ Алибей абзэхэ лъепкъ гьэр ищIа-къым – ар мыбы къыщыхуэгъунутэкым. НэгъуэщI адыгъ лъепкъхэм къыкIэ-щIадыгъуэкIа гьэр езы абзэхэхэми я мыхьэмышхыу щытактым, ауэ езыхэм я лъепкъэгъу гьэр ящIыжыртэкым, ар нэгъуэщIми хуадэтэкым.

Ар ищIэрти, нэгъуэщI Iэмал къыхуэмыгупсысу, пщанцэм и бальхьым нукIац, абы иджрыи зэ Iушлэн цхьэкIэ, Алибей а жылэ цIыкIум и Iэш-лъэшэхэр зекIуапIэ ищIац. Зы ильгэсым и кIуэцIкIэ зэ-тIэу нэхьыбэрэ къы-IэщIалтэгъуактым абы Гуащэхужь, ари жыжьапIэу.

Зыжанэ дигъэкIри, ермалы сатууцIэ гьэр щыгъуу, сатур цхьэсыгъуэ ищIауэ, пщанцэр здыхьэжа пщантIэм екIуэлIац. Ирагъэблэгъаш.

Сату Iуэху фIэкI нэгъуэщIкIэ къапекъахэкым япэ цIыкIэ. Алибейм сатууцIэр игъэлущагъэжъти, бысымым ягуригъэлущ мор зищIысыр и цIэкIи и цхьэкIи. ЩацIыхум, бысымым зыкъызэблахъужац, хьэщIагъэ кърахаш. Ермалым сату IуэхумкIи ягу зригъэбгъактым – унэм фэрэ цIакуэ хьэзыру ильыр кьищэхуаш. А псом и уасэу ермалым унагъуэм яритам хуэдизыбзэ щигъужац Алибей.

Хуабжу къыхуэарэзыуэ кърагъэжъэжац. Мыарэзыр езы Алибейт – пщанцэр жыжьэуи къыкыуэпIлактым. ХьэщIэхэм Iэнэр къахуищIыхьэн идагъэн-къым – и адэр зэрятекIияр Алибей и тхэкIумэм кыIуац.

Япэрей дыхьэгъуэм пщанцэм и цIэр кьищIац – ермалым къыжриIац. Ар, сатууцIэ хабзэу, унэшхуэми щIыхьаш, бзылтухгъэхэми яхьхьаш, и хьэшпы-хэр яригъэлыгъуу уэрсэрыжыу яхэтац. ЗэригъэщIэгъуэнур ищIэртэкым ермалым Гуащэхужь и дахагъыр. «Ар къызащэнэу сцIатэмэ, си мылькым и ныкыуэр щIэстынт!» – хэцэтыкIац сатууцIэр.

УхуемыщIэкIми, ягъэ мыкIын хуэдэт, – пщанцэм и ныбжь здынэса щыIэктым, улыхьхункIэ пасэIуэщ. Ильгэс хуэдиз дигъэкIри, Алибей Гуащэхужьхэ я унагъуэ аргуэр ихьаш. НэIуасэ хуэхьуа унагъуэр, блэкIрэ пэт игу къэкIыжати, блэкIыфактым – къригъэзэгъац Алибей. Аргуэру къагъэ-хьэщIац, пщIэ къыхуащIац, ауэ я пхьур мы зэми кърагъэльтэгъуактым. А зым фIэкI бын яIэу къыщIэкIынтэктым – Iэнэр адэрац къэзыхар. Иужым щIалэщIэ къуапцIэ гьэр, и пащIэ къыхэжа къудейуэ хьэщIэщым къыщIыхьэри цхьэгъэрыт палъэу аш.

НэгъуэщIкIэ игу емыбгъами, а щIалэщIэм дилгъэгъуар Алибей хьэдагъэ-шэу къытехуаш. Щхьэгъубжэм дэллэри ильгъгуац и гум зыпхезыгъэдзар. ЩIалэщIэр пщантIэм щыдэкIыжым, Гуащэхужь кIэльтыжэри кыигъэувыIац. Къапсэлтар зэхихактым, зызэрывзэхуащIар щилгъатум, Алибей кыгурыIуац: «А тIум яку зыгуэр ильц...»

Бийуэ ильгъгуам я нэхь бий жагъуэр къыльтыкыуэкIам хуэдэу, Алибей шэсыжац, и пэм жы мыкIуэжу.

Гуащэхужь нэгъуэщIым Iэрыхьэныр мыхьуххэн Iуэхуу игъэуври, Алибей и гур пIальэкIэ игъэзэгъац. ИтIани, щIалэщIэр и нэгу къыщыщIыхьэкIэ, лъэмыкIыу къыхоскIыкI, и фэр зокIуэкI.

Апхуэдэ бийуэ и гуэгуу къытеувахэм кIэ зримыта кыигъэнакъым Алибей. Мы щIалэри лъэныкыуэ иригъэзынщ – абы шэч къытрихьэркъым. ИмыщIэр ар зэрыIуипIэну Iэмалыриц. Езыр мыбы щыхэхэсц, щIалэр нахуэу иуикIэм, абзэхэхэм къыхуагъэгъунктым, я хэкум ирагъэсынкъым.

Абзэхэхэм я хэкум хуэдэ дэнэ щигъуэтын абы – и Iуэхур цызэкIэльты-кIуэщ, пщIэ щигъуэтац, гъуанэ дэнщыпIи щиIэщ.

Иуэхур нэхэри кьэзылгьахэр щалэм и ныбжь зэрынэмысарц, – цыхум яхьхьэркъым, гьуэгу техьауэ кьыпэццIэхуэнкIэ уцыгугыныр щхьэгэццIэжцI. Кьуажэм дэкIыркьым, зекIуэлI-зэуакIуэхэм ядэшэсыркьым. Мэз кIуауэ е хьэсэм хэту уримыхьэлIэм...

Ар нэхь кьехьулIэну триубыдащ Алибей. Кьуажэ гупэм щыт мэзым кьыхэтIысхьэу щалэм кьешэну мурад ищIащ. Хьэсапкьэхэми зыпцыхуыцхьу щIидзащ. Губгьуэм лэжьакIуэ ихьэхэм яхэту щалэр зэи-тIэуи IэщIэлтэ-гьуащ, арщхьэкIэ ирикуакьым. Щалэм и насыпти, зауэ льэхьэнэм цыхухэм я закьуэу зекIуэным зыщахьумэ, лэжьакIуэ щыдэкIкIэ, зэщIыгьухэц.

Щалэм хуищIа мырадыр кьемыхьулIэурэ, Алибей ильэситI енкIэ кьиджэдыхьащ. Ар хузэфIэмыкIуэрэ, езыр Абэзэхэ хэкум кьикIыжын хуей хьуащ. И льябжьэр абы щубыдыпауэ гугьэ щипцIыж дыдэм, уащхьуэдэмышьхьуэу хэкур ирагьэбгынащ.

Щамил и нэИб Мухьэмэд-Iэмин 1848 гьэм Абэзэхэм кьыхьащ, куэд дэмыкIуи тетыгьуэр зыIэригьэхьэри и унафэр хэкум пхьашэу щызэригьакIуэу щIидзащ. Шэрихьэт хабзэр иублэри, нэИбым жыIэмьдаIуэхэр кьыжьэ-дикьуащ. Алибейм и Iэ-и льэр пха хьуащ, нэИбыр кьыхуэгубжьауэ хьыбар кьыпцIэрыхьэм кIэбгьу зипцIыжащ – зы жэц-махуэм зызэцIикIуэри, гумрэ былымьмрэ куэд цыгьуу, Бжьэдэгьум кIуэжащ.

5

КьыздэкIуэжа лакьуэлIэшхэр Псыжь зэпрыкIуэрэ урысхэм сату дащIу, ар фейдэ хэкIыпIэшхуэу кьыдахауэ ирихьэлIэжащ. Ермэлыхэр я дэлэ-пыкьуэгуу, сатум зрагьэубгьуащи, я тхьэжыгьуэц. Пщы, уэркь зыбжанэ, сатум нэхь благьэ зыхуащIын щхьэкIэ, Псыжь зэпрыкIынащ, кьутырхэр яхуэри урысхэм яхэтIысхьэжащ. ЛэжьакIуэжьхэм я деж кьыщащэхуам и уасэр хуэдитIкIэ драгьэуейри лакьуэлIэшхэм Псыжь адрьщI пщаж, абы кьащцIэрыхьари куэдкIэ нэхь льяпIэу Адыгэ хэкум щызэбргагьэкI...

ХьунщIакIуэ Iуэхур кьызырдэмыхьужыну ильагьури, Алибей сатум зритащ, ауэ кьэзакь станицэхэм ятеуэу зэрыщытам и хьыбар Iуагьэжьи, Псыжь зэпрыкIын дзыхь имыщIу, ермэлы сатууцIэхэр IуплэфIэгьу кьипцIащ. Сату зэблэкIыпIэ хуэхьуар Псыжь адрьщIкIэ ис Ахьмэтыкьуэмрэ Бэтокьуэ Бибердрэ я кьутырхэри.

Абы хэту, Алибей и хьыбар урыс дзэпашэм деж нэсащ. Алибей хуэдэу абэзэхэхэм я тIасхьи я гьуэгуи цыгьуазэ гьуэтыгьуейт. Адыгэ кьумалхэм ящыц кьийуэхури, Алибей урыс инэрал гуэрэм иригьэшащ. Кьепсэлыащ. Пащтыхьым и сэбэп зыхэлэ яхуилэжьмэ, ахьшэшхуэ кьратыну, Абэзэхэмрэ Шапсыгьымрэ я Iуэхум кIэ игьуэтмэ, щIы зыхуапачынухэм хагьэхуэну кьагьэ-гугьащ. КьыкIэлгьылгьынхэщи, я дзыхь кьрагьэзмэ, Псыжь пэрыуэншэу зэрызэпрыкIын тхьлыи кьыхуашиину кьыжралаш.

А тхьлыгырат Алибей Iэджэ щIауэ зыпцIэхьуэпсыр. Адыгэ лакьуэлIэш зыбжанэм кьратакIэт апхуэдэ тхьыл. Апхуэдэ тхьыл зиIэм и сатум зиубгьурт, и гьуэгур занцIэт.

Сьтми, абдеж щыцIэдзауэ Алибей пащтыхьыдзэм и жыIэдаIуэ хьуащ.

Сьт игьэхьами, сьт хуэдиз мылькьу кьыжьэхэуцIурнеми, дэнэкIэ игьазэми, абэзэхэ пщащэр игу ихуртэкьым. Апхуэдизу ар и гум щIыхьыхьар езыми кьыхуэцIэртэкьым, игьэщIагьуэрт, ауэ Iуащэхужь кьыIэрымышьхэмэ, и мылькьуми, и мылькьум кьыхуищIэжынуми, мы дунейм трильагьукIынуми сьт и уасэжт... Пщым щIэпщхьами, зыIэригьэхьэнцI!

Абэзэхэм зыщигьэлгьэгуэн иджы кьехьулIэжынутэкьым Алибей – гьуэгу щэхукIэ пащтыхьыдзэр иришалIэурэ, абэзэхэ жылэ зыбжанэ иригьэфьщIат. Абэзэхэхэм исьукIэ зыхащIа улын зыбжанэ кьатехуащ. ПэжцI, а улынхэр кьахуэзыунэтIар зэры-Алибейм ахэр цыгьуазэтэкьым, ауэ зыгурекIэ шэч кьызырэхуащIми пщы хэлътэкьым.

Дээшхуэ зэхуашэри, абээхэхэр кызакъ станицэ зыбжанэм ятеуаш, гээр куэди яубыдац. А гьэрхэр Гуащэхужь зыдэс кыужэм щагьэпщкыуауэ пщы иупери, Алибей урыс дзэпашэм бзэгу хуихьаш. Пщыым и ужь иту дзэ гуп кьрагъэжыаш. Гуэугу пхэнжкIэ а дээр Алибей жэщыбгым кыуажэ цыклым иришэлIаш. Жылэр кыауыхьери, бгъэныщхьэ унэхэм мафIэ ирадзац.

Езы Алибей и мурад и ужь итти, кызакъитI-щы зыщигьури, кыуажэ гупэм деж щыт унэм я шыгъуэгум дэувац. Унэр мафIэм зэщIицтац. Гуащэхужь и адэр, и фочыр гьэпкIауэ, нэхум кыхэлъэдац. И физыр кыкIэлыщIэжаш, пщIантIэм димыгъэкIыну. Тури напIэзыпIэм я пIэ ирагъэзэгъац кызакъхэм. Гуащэхужь унэм кыщIэжри хьэдэхэм затриубгъуаш.

Мы унэм нэгъуэщI зримысыр яжриэри, Алибей кызакъхэр зыщхьэ-щигъэкIаш. Кызакъхэр IукIа кыудейуэ, пщIантIэм кыдолъадэ Алибей апхуэдизэр зэща щIалэщIэр. Хьэдэм теубгъуа пщашэр щилъагъум, ищIэнур имыщIауэ щIалэр Iэнкун хьуаш, зы кыамэжэ фIэклаи Iэщэ IэщIэлыткъым.

И фочыр узэдагъэххэти, Алибей щIалэщIэр хьэдитIым ябгъуригъэ-гуэульхьаш, итIанэ и бащтыкыымкIэ зызэщIиуфэри, пщIантIэм дэлъэдац, пщашэр кыпхьуатэри кIыфIым хэлъэдэжаш. ТIэкIу зыкыщыщIэжым, пщашэм зыхьунщIауэ щIидзац. «Сабыр! Армыхьумэ, урысхэм уахьынщI!» – хуэгъужыаш абы Алибей. «Срехь, си анэмрэ си адэмрэ си псэр ядыхрекI, сыутIыпщI!» – кыщIэIукIаш щIакIауэ фIыцIэм и щIагъэм...

НэгъуэзкIэ Гуащэхужь щIеплъыр илъэсищIым и кIуэцIкIэ жэуап зы-хуимыгъуэтам лъохьури арац: иджыри кьэс ар кызэрыхуэмыгъэдзыхэфар егъэщIагъуэ Алибей, зыхуихьыну ищIэркъым. А жэщым ярищIар кыди-щIауэ, абы лъандэрэ и гум гужьгъэжэ ириубыдауэ кыщIэклIмэ-щэ? Хьэуэ, ар кыдищIэ хуэдэкъым, иджыри кьэс зы псалъэкIэ нэхь мыхьуми кыдищIауэ кыхыгъэщакъым.

АтIэ кызыльхуахэм я хьэдэр, фIыуэ илъэгъуа щIалэм и лIэкIэр игъа-щIэкIэ гукьинэ щыхьуауэ ара? Лъэпкъыншэ хьурейуэ кызэригъэнам игу дыхэщIу ара? Арамэ, илъэсищIэ мэхьури зэ нэхь мыхьуми и гуныкыуэгъуэ кыхуиуэзтэнтэкъэ?

ХуэмыгъэткIур езыр зэрылIыжырац жиIэнуги, абыкIи шэч зыхуригъэ-щIакъым. Езым и ныбжым щIэхьуэпсу щытатэмэ, иджыри кьэскIэ зыгуэркIэ гу лытэнтэкъэ. И лыр зэрылIыжэри кыфIэIуэху хуэдэкъым, щIалэми да-хьэхьыркыым, гуфIэгъуэри гуIэгъуэри хэмызэгъэжыну зэщIэдия пэлытэц.

Алибей и фызым йоплъ: и напIэ кыиIэту зэ кьеплъакъым езыр, а зэры-нэщхьейуэ, псалъемакьыншэу жыхафэгур ирехьэнкIэх. ГурыфIыгъуи гуныкыуэгъуи и зэхуэдэц, тIуми запыуедз. Зыбгъэдэт IэнатIэр зыгъэзэщIэ цIыхум зыкIи кыщхьэщIыркыым – и пщэ кьралъхам теплъэкъуыкIын хысэп иIэкъым, и Iэпкътэпкъыр щIэмькIми, ар имыгъэзэщIэну хуиткъыми, и Iэщхьэ дэхьэя зэптыц...

ДыгуасэжэщI Айтэч хуидза нэплъэгъуэрщI и гущIэр кызысыкIыр, Алибей ар зыхуихьыну ищIэркъым. А зы закъуэрщI Гуащэхужь апхуэдэ нэплъэ-гъуэкIэ зыхуэупсар.

Айтэч кыщIыхьаш. Мыдрейм, жыхапхьэр бжэкъуагъым кыуигъэуэври, зыкыиIэтац.

– Сыт хуэдэ? – щIэупщIаш Айтэч макъ лъахьшэкIэ.

– Зэрыщытц, – хуэм дыдэу кыжъэдэкIаш Гуащэхужь. Нэщхьейуэ за-улрэ щытри езыри щIэупщIаш: – Уэ тIэкIу зыбгъэпсэхуа?

Ар Айтэч зэреплъар Алибей щыбгъэпщIауфын: Гуащэхужь и нэм а гухэщI иным и ныбжэ щIэлыц иджыри, ауэ ар, Айтэч щеплъкIэ, гу хуабагъэшхуэ-кIэ зэщIоплъэ, лъагъуныгъэм и мафIэ пщтырым а гухэщIым и лъэужьыр хокIуасэ... Хьэуэ, ар дунейм кытринэнкъым!

«ФIыуэ елыгау!» – гукъэкI бэдэжэм зыпхылыгъуакIаш Алибей и щхьэ куцIыр. Я лъагъуныгъэр иджыри хуэщIыгу ящIакъым, ауэ псэкIэ зэрызэ-рыщIэм шэч хэлъкъым – Алибей кыпхуэгъэпщIэнкъым...

«Мы Тур фыуэ зерольгау... – шэч кытрихэжыркым. – Си лэныгэм пэлтэу арц...» И кхьащхэр бэгынд, ар дунейм кытринэмэ.

А гупсысэм шыштэжри, Алибей и напIэр иридзыхыжащ, зиушэхужри пIэм зыхиудыгуэжащ. И тэмакыщIэр зыгуэрым циубыдыкIа хуэдэу кыщоху, и бгэм хьэлтэ гуэр тегуэлыхьащи, бэуапIэ кыритыркым, жьыр хурикыужыркым. Иужрей махуэхэм кIэрыкIыртэкым ар – и бгэм кытегуэуэлтхьа хьэлтэр, ауэ иджы хуэдэу зэи кьеныкыуэкыуакым.

БампIэм нубыдауэ, и щхэр здихын имыщIэжу, Алибей махунтI-щы ирихэкIащ, кыбггэдэхэми кьаIуплтэжыфыркым.

МахунтI-щы дэКри, сьмаджэм и гур нэхъ зэгэжа хуэдэу кыщыхуаш. КIуэ пэти нэхъ хьэлтэ мэху, и гуащIэр мэкIуасэ, и акылыри нэхъ жажьэ мэху. ЩIэушцIакIуэ кыщIыхьэхэри и ни и пи кыхыжыркым, и щIыб дунейм кыхуниггэзауэ и псэр щыхэкIыным поплтэ.

Пщэдджыкь гуарым сьмаджэм и пIэщхьагьыр щызэриггэзахуэм, щхьэнтэ щIагьым щIэлт кьэлэтым гу лытащ Гуащэхужь. Дыгуасэ щIэлтэкым а кьэлэтыр щхьэнтэ щIагьым – ныжэбэщ е нышэдибэщ ар шыщIыльхьар. Блыным едза алэрыбгум и Iэщэхэр кIэрылыщ – кьэлэтыр яхэлтыжкым абыхэм. Ар лгагэ дыдуэ фIэлтэщ – дауи лэIэса абы сьмаджэ хьэлтэр?..

Кьэлэтыр кыщIыфIихари ар зыхуниггэщIкIуари кыхуэмыщIэу, Гуащэхужь кьэуIэбжыащ. «ЗиукIыжын мурад ищIамэ...» – кьэщтащ фызыр. «Абы илэжыну псор кышхуэщIэнукукым, тхьэми щибзыщIыну хэтц игу илыр...»

Айтэч деж кIуэри жриIащ сьмаджэм дильтэгуар. Айтэч, и дамэр дриггэуея фIэкI, кышпидыжа щыIэкым. ИтIани, кIуэри, сьмаджэм и пIэщхьагьыр зэриггэзэхуэж хуэдэу зицIри, кьэлэтыр щхьэнтэ щIагьым кыщIыхащ.

– Мыри уи пIэщхьагьым щхьэ щIэлтэ? – жиIащ Айтэч, кыфIэмыIуэху-кыфIэмыIуэху.

Сьмаджэр абы кыиггэхэшащ.

– И гугуэ умышI абы! ЩIрель, щIэлтэмэ! ИгьащIэ льяндэрэ зепхьа Iэщэм и уасэр уэ дэнэ щыпщIэн... ПIэщхьагь пэлытэщи, сьлIэмэ, а кьэлэтыр кыздыщIэфлхьэнц!

АбыкIэ лыжыбар захуэу илытащ Айтэч. Зыри пидзыжакым. Шынэхьыжым Iэщэр зы махуи иггэтIыльакым. Абы и пIэ уимыувэмэ, Iэщэм и IэфIыр пщIэнкым. И дзыхъ зритггэз гусэу гьащIэм иIар а зырк, иджыпстуи ар бггэдэмыльтэ, игу зэггэн! Хэт ищIэрэ, и пIэщхьагь щIэлтэмэ, узым нэхъ пэлыщын и гуггэ хьунц, тхьэмыщIкIэр, зиггэлIми, зишыIэми, итIани мэгуггэ.

Айтэч и нэпсым кызэпижыхьащ. Псалтэ пимыдзу, пэным кыщIэкIыжри и нэпсыр ильэщIыжащ. Абы пэлтэу Гуащэхужь бжэIупэм Iутт.

– Сыт кьэхуар?

– ЕмыкIу сыкыуымышI, Хужь. ТхьэмыщIкIэм гузэвэггэуэ телтыр щы-сьлагуэм, зысхуэIыгыжыжакым.

АрихьэкIэ а псалтэми щхьэщихакым Гуащэхужь и гузавэр. И лIыр абы фIы дыдуэ ецIыху, гузэвэггэуэ зыгетл цIыхум и щхьэм кыхьэнум хуэдэ-кым Алибей и акылым зэриггэкIэсынур. Я нэхъ кыхуэугукбабэз цIыхуми щIэпхьаджаггэ ирилэжыллэныр абы зыуи кыщыхьунукукым. Щыху гузавэ дунейм тегу абы и фIэц зэрыпщIыфын щыIэкым, псори езым хуэдэ и гуггэщ – тхьэггэпщIыггэмрэ щхьухьпсыхьымрэ я Iэдэжу. ЛIэуэ телтэрэ пэт, тобэ гуэр кыхыжынуи игу хэлткым. Апхуэдэ мэхьаджэм и лIэкIи мэхьаджэщ. И пIэщхьагьым щиггэщIкIуа кьэлэти мэхьаджаггэ гуэр ирилэжыжын мурад ищIауэ арц – Гуащэхужь дежкIэ ар хьэкьыц...

А псор Гуащэхужь Айтэч жриIэфакым.

– КьыджиIатэмэ, и Iэщи и фащи и пащхьэ итлхьэнти...

Абдеж щеггэжауэ, Гуащэхужь шынэ кьийтащ, сьмаджэр зы-щIэлт пэным и забуэу щIыхьэн тегушхуэжыркым. Уеблэмэ пщIантIэм

щыдэтми, зыгуэр кьещэ нэхъей, кIэщI-кIэщIурэ зэлпъэкIу кyiублащ. Зыгъэщта шынагъуэм и щхъэ хутечыркъым, зищIысыр хужыIэнукукым, ауэ ар и ужь зэритыр гукIэ зыхещIэ, и лъэдакъэпэр пичыну кьещэ кыфIоущI, етIысхыфыркъым...

Сымаджэр кIуэ пэтни нэхъ хьэлъэ мэхъу, ешхэркъым-ефэркъым, псалты кыжьэедэкIыжыркъым, пIэм зыхиудыгъуэнащ.

Хьэлъэ дьдэ зэрыхъуар жылэм яхIуэри, щIэупщIакIуэр нэхъыбэ хъуащ. И псэм еджэу тель лIыжыкым Iэджи хуагъуэнащ, лъхукъуэлIхэм ящыщ нэхъыжытI-щыи кыщIэупщIащ.

Алибей нэхъ зытеплъэ мыхъуу жылэм дэсар Елмырзэ лIыжыырщ. Абы хъуэн мащIэ хуигъэхьакъым, модрейми зэрылъэкIкIэ кIригъэгъэзэжырт а хъуэным, ауэ зэхуэзэным тIуми зыщадзейрт, жьжъуэ кызынакIухьырт. Я гурылърэ я хэтгIэкIэ зэрызэмызэгъынур тIуми кыагурыуат, жылэми ар кыдащIэрт.

Жылэм ягъэщIагъуэу, махуэ гуэрэм Елмырзэ Алибей и щIэупщIакIуэ кьэкIуащ. «ТIыс, Елмырзэ», – жиIэу Айтэч лIыжыкым и цIэ кызыэрыриуар зэхихащ сымаджэм. И напIэ кyiIэтакъым Алибей.

– Ы-ы, Елмырзэ!..

– Сыт ухуэдэ, Алибей? – жери, лIыжыр етIысэхаш.

– УкызыэрыкIуар дэгъуэу щIащ, Елмырзэ, – къэпсалъащ Алибей, щIэупщIакIуэр жэуапыншэу кызыэригъанэм зыри химылъагъуэу. ТIэкIу щымри, аргуэру кышидащ:

– Уэрэ сэрэ зэ дызэмыпсалъэжауэ дунейм сеыхъжатэмэ, кызыэхьэлъэ-кIынт...

– Укызыэрысхуэныкыуэр сицIакъым... – жиIащ Елмырзэ, модрейм и фIэщрэ фэкIэ зищIрэ хузэхэмыхуу.

– Иужрейуэ сызэпсалъэжыну сызыхуеар уэращ, – кыхэпсалъыкIащ Алибей пIэм, хъэдрыхэ кyiпсалъыкI пэлъытэу. – Зи мыхъуми, уэ лIыгъэ пхэлъщ: сэркIэ уигу илтыр зэи щIэпхъумакукым.

– Уэри уигу кысхуилтыр щIэпхъумауэ схужыIэнукукым, – дыхъэ-шхыщIащ Елмырзэ.

– Ар пэжщ, абыкIэ уэри сэри тлъэкI кьэдгъэнакукым. Иджы узогъэгүфIэ: уи насып кыстекIуащ, дунейр уэ кыпхузоганэ, сэ мыбы сишх щыIэжкыым.

ЛIыжыр заулрэ щымащ. Абы кыгурыуащ Алибей кызыэхэпсалъыкIыр. ИтIани сымаджэ хьэлъэм игу еуэн хузэфIэкIакъым – арыншамы, и псэм йоджэ...

– Сымаджэ хъу псор икIуэдыкIуу щытатэмэ, апхуэдэу жыпIэми емыкIу хъунтэкъым, ауэ укызыэфIэувэжмэ, къэрабгъагъэ кызыэрыпкыуэщам ухуцIегъуэжынт.

– Сэ кызыэфIэувэ сиIэжкыым.

– Арми, мылIэжын щыIэжкыым, псоми кытщIэлъыц. ЛIэни лIыгъэ хэлъщ жаIащ. ЦIыху лIэки щыIэщ, хьэ лIэки щыIэщ. Уи псэ пытыху, цIыхугъэмрэ лIыгъэмрэ IэщIыб щIыIэ хъунукукым...

– Фэ «цIыхугъэ», «лIыгъэ» жыхуэфIэмрэ сэ жыхуэсIэмрэ игъащIэми зэтэхуакъым, ар иджы дауэ зэхэдгъэкIын?

– Ар пэжщ, фи цIыхугъэрэ ди цIыхугъэрэ зыкыым.

Псалъэ гуемыIур я зэхуаку кыдыхъэри, жаIэн ямыгъуэтыж щIыкIэу, тIури заулкIэ щымащ. Елмырзэ гу лъытащ пIэщхьагъым кыщIэщ кьэлэтым.

– Мыри сыт, хэт мы кьэлэтыр уи пIэщхьагъэ зыхуцIэпльхьар? Зауэ-кIэ узыпэувыну уи мурадыр хэт? – щIэупщIащ лIыжыр, ар гъэщIэгъуэн щыхъуауэ.

Алибей жэуап щIэх кытакъым, хьэлъэу бэуащ, унащхъэм дэлгъеящ:

– Мо бгыкыум кытетIысхъуэ ажалым зыкызыигъэлагъуу щидидащ, иджы япэ щыслъагъу сеуэнщ!..

– Алибей, уи гьащIэм хъун кыбжъэдэкIакъым, хъуни блэжыакъым! Ирикъуни ар, зэ къэбгъээзжыпхэкъэ? Тхъэм и пащхъэм зыщыумысыж, Иман къэхьыж. Къэзыгъээзжыр алыхъым ештэ жаIащ, уэри кыпхуиугъэгъункIэ хъунищ. Тхъэм уигу хуэгъээзж!

– ИгъащIэм сызыпымылгъа тхъэм иджы сигу хуэгъээзжэуи! – жьы имыгъуэтыжу, ерагъкIэ кыдришейуэ пIэм кыххэпсэлыкIащ Алибей. Щым хъужри, заулкIэ зиIэжыащ, итIанэ гужжыр къебгъэрыкIуауэ, псалгъ фIей кыфIыдэшэсейуэ, кыххэкIиикIащ: – СельэIункъым! Фэ физиIумэт тхъэм сельэIункъым! Фэ физэрыхъэ жэнэтми сыхуейкъым! А тхъэ жыхуэпIэм и щIыхуэ стелькъым сэ: кызитар сIихыжаш! Мис, кьеплъ! – И Iэщхъэр дрихъейри псыгъуабзэ хъужа и Iэблэ гъуыр кыригъэлэгъуащ. – СельэIункъым! Срегъэс хуейми, срегъажьы срырешх!..

И гуащIэр къемэщIэкIри, псалгъэр Iэпыхужащ Алибей. Елмырзэ, зэхихам кыигъэуIэбжыауэ, мор псалтэгъу зерищIами хуцIегъуэжауэ, псалгъмакыншэу шысщ. Сьмаджэм бгъэдэс адрейхэри щымш.

– Сэ си Iуэхур зэфIэкIащ... – жиIащ Алибей. – Си щхъэгъусэм зэ севгъэпсэлэж...

Елмырзэ зыкыIэтыжащ, адрейхэри пэным кыщIэкIыжри лъэныкыуэкIэ еувэкIащ. Айтэч Гуащэхужь сьмаджэм деж щIишащ, фызыр абы кыбгъэдинэри кыщIэкIыжащ.

Къещэ зэпыту и ужь кыта шынагъуэ шэхум IушIа нэхъей, Гуащэхужь и гур кIэзыащ, сьмаджэми бгъэдымыхъэфу бжэщхъэIум деж щызэтеувыIащ. Зы псалги жиIакъым. Алибей псалгъэ кыжжэдэкIакъым. Заул дигъэкIри, Алибей къалатыр кыпхуэтащ, кытриубыдэри Гуащэхужь кьеуащ. Апхуэдэ щIэпхъаджагъэ гурэ пэллгъэ зэпытти, фызыр хутыкыуакъым – шэм зыпыIуидзащ, кIийуэ бжэр кыIуидзащ...

Алибей зы жэщ-махуэ нэхъыбэ ихыжакъым. ШыщIалгъхъэм, лъхукъуэлIи пщылIи кьекIуэлIакъым. Зыщыщ лъэпкъым щIалгъхъэжащ. ЛъхукъуэлIымырэ пщылIымырэ кхъэм дзувэри хъэдэр драгъэхъакъым. Абы зауэ кыикI пэтащ.

– Мэхъаджэу псэуащ, мэхъаджэуи дунейм ехыжащ! ЦIыхубзым Iэщэ кыхуизыхар цIыхукъым, ди кхыи щIывэдгъэлгъхъэнкъым! – ар жаIу жылэр кыщыуывым, кхъэм пыIудзауэ мащэ къатIащ...

1989 гъэ, езанэ кыдэкIыгъуэ.

...

ТЕУНЭ Хьэчим

Гупсысэ кIэщIхэр

«Псори зэрыстхэ» тетрадым кыстхыкIыжахэр*

Жьэгумрэ уэнжакъымырэ

Унэм и псэр жьэгумрэ уэнжакъымырэщ. Пэжкъым жыпIэрэ! АтIэ зы тхъэмахуэ къудей мафIэ умыщIи, уи унэр псыIэмэ зэрыхъум, нэщIыфэ абы кызыртыгъуэм, зейншафи ар зэрыхъум епльтыт.

Моуэ дымэжэлIауэ дыккыщIыхъэжым, ди ныбэ из зыщI ерыскъыр кызыпэрахыжри, дыпIыщIауэ дыккэкIуэжым дызыгъэхуэбэжри, е гуныкыуэгъуэ диIуэ кьэдгъээзжамэ, ди пIэ дызыгъэуэвэжыр жьэгужыращ.

*ГъэкIэщIауэ тыдодзэ

МафIэс кьэхьурэ унэ псор исами, нувыкIауэ зэхэмышэщауэ кьанэр жьэгумрэ уэнкакьымрэщ.

Жьэгужьыр диIуэ ди мафIэр ункIыфIынкьым. Сысейр зыгуэркIэ ункIыфIрэ – уи деж сынэ-кIуэнцI, ууейр ункIыфIым, си деж укьэкIуэнцI. МафIэ шыIэу, нэхурэ хуабэрэ дыщыцIэнкьым.

ЗыгьэкIуэдыфын шыIэкьым

ГьащIэр гьэщIэгьуэнцI! Дауэ хьуми, дауэ щIэ-ми, гьащIэм хэкIыпIэ кьегьуэт. Ар зыгьэкIуэды-фын кьару шыIэкьым. Муслъымэн диним емы-зэгьыу зэрильытэм кьыхэкIкIэ, адыгэхэм сурэт ящIу шытакьым. Ауэ я гурыльхэмрэ я мурадхэмрэ мыкIуэдыжу дунейм кьытрагьэнэн щьхэкIэ, алэ-рыбгьухэм, арджэнхэм, ущIэхэм сыт хуэдэ тхыпхьэ гьуээзджэхэр тращIэу шыта! ДыщэрыдкIэ сыт хуэдэ хэдыкI гьуээзджэхэр ящIу шыта! Тэрэфарэ дахэу, зэщIэнщIыпщIэжу, зэщIэлэдыдэжу дарий бостейхэмрэ дыщэ пыIэхэм-рэ хэдыкIырт. Шылэхьархэм сыт хуэдэ тхыпхьэ дахэ хэщIыхьэрэт. Кистрэ краскэрэкIэ ящIыну зыхуимытыр мастэрэ IуданэкIэрэ хэдыкIырт.

Гьуджэм кьыщым...

Цьыхум и тепльэу гьуджэм кьыщым узэрыфIэфIу зыхуэщI – ухуейм зыхуэзэкIэщIэщ, ухуейм епхьыдэ. АбыкIэ унгу мызагьэм, кIэрахьуэкIэ еуапэ. Абы хэкIуадэм хэкIуэдэнур гьуджэрщ. Ауэ гьуджэм кьыщI цьыху сурэтым зэрызыхуэщIым хуэдэу езы цьыхум зыхуэщIыныр икIагьэщ, хьэкIэхьуэ-кIагьэщ. Цьыхум гуапагьэрэ IэфIыгьэрэ кIэлызепхьэныр, абы гукьэкI хууиIэныр, удэлэпкьыныр уи кьалэнцI. Апхуэдэу дапщэри уэ ущытыфу пIэр?

Кьуршхэр зыхуэдэр щIэну ухуейм...

Джылахьстэней Арыкьым укьытету ущIыпльэкIэ, дыжьыныфэу зэщIэ-цIууэж Кавказ кьуршыжьхэр уи нэм ельагьу. IэнщIэлэпщIагьэ зиIэ иныжь бэлыхь гуэрэм ар IэкIуэлгьагьуэ дыдэу, зы лей хымылхьэу, хильхьэни кьы-мыгьанэу иригьэувэклауэ псори и пIэм иту, псори дахэу икIи зэкIужу кьып-фIощI.

Аузым удыхьэрэ а кьурш дьдэм уепльыпэм, уи нэм ильагьур зыр адреим ипIытIу зэхэт кьуршыжьхэмрэ бгы нэпкь задэхэмрэщ.

Кьуршхэр зыхуэдэр зэбгьэщIэну ухуейм, жьыжьэу – Джылахьстэней Арыкьым укьытету, гьунэгьууи – Балъкьэр аузым удэту бгы льябжьэм ущIэгту, кьуршыщьхэм утету уепльыны хуейщ.

Дэтхэнэ зы Iуэхуми апхуэдэ дьдэуц зэрэкIуэлIэн хуейр. Кьэхьуа-кьэщIа гуэрыр зищIысыр кьыбгурыIуэн щьхэкIэ, а Iуэхум и кьекIуэкIыкIари, иджы ар зэрыщыт щIыкIэри, япэкIэ абы узыхуишэнури щIээн хуейщ.

Народырц льяпсэр

Дэтхэнэ искусствоэ нэсми кьежьапIэрэ льяпсэрэ хуэхьур езы народырщ. ТхакIуэм итхыр гум хыхьэу зыгьэIу, псэм дыхьэу зыхезыгьащIэ бзэр на-родырц абы кьезытар. А бзэр зыхууари, зэхэзылхьари, зыгьэбэгьуари,

зыхумари народырщ. Народым и Гуцагымрэ и акылыфлагымрэ нагуэ кээзыгэлыгагуэ Гуэрыгуатэри, абы и гурацэхэмрэ псэ Гэфгу ар зэрыщытым-рэ кээзыгуатэ уэрэдхэри, абы и Гуцагым кыльхуа псалъэжхэри тхакгуэм кээзытар аращ.

Си критикым естыж жэуап

«Куэд кызырыкI адыгэ псалъэ «хуэххур» хуэххууи, хуэххуэн и мураду куэдыгуэрэ кызырихэри очеркым и ныкысаныгэ нэхыщхьэу кыдолытэ. Гэлыгэщэуэ зэрытхар гэмэщIамэ, очеркыр гьузэдждэт».

Щыхь зыхуэсщI критик! Нэхь хуэму сыпсэлэну, зэрагъщIагуэ знакхэр сымыгъуэвину, сызытепсэлыхьынур сымыгэлыгэщIэщэну, кээбэрдей культурам и лъабжьэр зыгъэтIылтахэм сащымытхуэщэну чэнджэщ кызыт. Ауэ жыпIэр схуэгъээщIэфынукуым. Сабийр дунейм кыпщытехьа дьдэм и макым кызыерикIэ «ауа!» желэри мэкIий, дунейм кызыртехьар щыхухэм яригъащIэу. Дэ, – япэм тхыгэ, кэралыгъуэ, лъахэ зимыIахэм – илгэс щэ ныкыуэм я кIуэцIкIэ цIыхур зыгъэцIыху, цIыхур зыгъэнасыпыфIэ, цIыхур зыгэлыапIэ псори кытIэщIыхьащ. Ар ину, лъэщу жумыIэнкIэ дауэ хьун! КIий-гуоуншэу, хуэму, псэм дыхьэу Лев Толстой и тхэкIэм и фIыггэр сэри соцIэ. Апхуэдэ тхэкIэм дыщыхуэкIуэн зэман дэри дихуэнщ. Ауэ ар кы-щыхьунур культуэрэрэ щIэныггэрэ диIэ зрыхьуам десэжу, ди гуфIэмэрэ ди хуэххумрэ дыуха нэужьщ.

Щыхубз акылы

АкылыфIэу ялыгэтэ цIыхубз гуэрэм мыр жиIащ:

– И лIыр зытемыукигтэн акылы нэхьэрэ нэхьыбэ цIыхубзыр хуей-кыым.

– Ар сыт щхьэкIэ? – жаIэу щепщIым:

– Абы фIэкIым – щхьэпрехьыцэри, езым и напэри зытрехьж, илIри егъэукигтэ.

Щыхум хуэдэ щыIэккым

Щыхум нэгъуэщI цIыхум фIыггэрэ уггурлыгъуэ хуищIэм хуэдиз хуэ-зыщIэфын нэгъуэщI псэущхьэ дуней псом теткым. КIэщIу жыпIэмэ, цIыхур цIыху щIыжщ. Ауэ гуауэрэ гуIэгъуэ цIыхум адреи цIыхум ирищIэфым хуэдиз езыщIэфи щыIэккым.

Адыгэ кэфэкIэхэр

Дэтхэнэ кэфэкIэми ар зей народым и хьэл-щэныр, и щытыкIэр кьегъэ-лыгагуэ икIи абы и тхьдэм и кьекIуэкIыкIам быдэу пыщIащ.

ПищэщIми цауэми я Iэпкьэлэпкьыр зэрыэкIужыр, зэрылантIэр, Iэчлэчу зэрыщытхэр, езыхэр зэрыIэдэбыр, зэрынэмысыфIэр кыпщыфэкIэ нагуэу гьэлыгъуа мэху.

«Ислъэмей» е урысхэм «кабардинка» жыхуаIэ кэфэкIэр зи кьэфэр кьарууфIэхэмрэ IэкIуэлыгакIуэхэмрэщ. ЩIалэгъуэмрэ гукьыдэжыныггэм-рэ, зи псэ кээбырыбхэмрэ мафIэу кызыэщIэпIахэмрэ я гур зыгъэтIыс кьэ-фэкIэщ ар.

Уджыр зейр псэрщ. ФIыуэ плъэгъуам абы гьунэггурэ псэлэггурэ хуэщI. Уи гум илгэ псори хуикIут. ФIыуэ укылыгагумэ, зы псалъэ щIыггэм тримыгъахуэу псори и гущIэм щиггэтIылыныщ.

Бээ

Цыхухэм кыгаупсыса, яухуа, зэраггэпэща псоми бээр ятоклуэж. Абы нэхэрэ нэхъ гээщэ лъэщэрэ нэхъ гээщэфирэ абы илэккым. Бээм и сээпккэ цыху хьхэ куцымрэ цыху акьылымрэ яхэхуащ, зауужащ, бээм и фыггэккэ цыхур гупсысэфи, бэнэфи, теклуэфи хьуащ. Бээм сыт хуэдэу ириггэфлэкуа, сыт хуэдэу иггэтынша цыхухэм я гуащцэдэккыр.

Псальхэм дахэпльэжым, абыхэм дахэгупсысыхьыжым сыту гээщцэгьуэн куэд абыхэм кьыджагэфыну.

Псэмрэ психологиемрэ сытккэ зэпыщца?

Псэккэ адыгэр доджэ цыхум и психикэм. Гу зэрыльтыфтащи, а тури – псэмрэ психикэмрэ – зэщхьщ иккы абыхэм я кьэжьапэри кьызытекккэ зыщ. Греккыбээ «психэ» псальэр адыггэбзэккэ зэбдзэккым, «псэ» жиуэ аращ. А псальэм кьытоккыж «психикэри», «психологиери», «психоанализри», «психопатри».

А грек псальэр зи бээм хьхьар дыдейм и закьуэккым. Урысыбзэми, адреи европейскэ бээхэми ар хьхьащ.

«И пылэхэр кьыхуизудащ»

«И пылэхэр кьыхуизудащ» – псальэхэр сытым кьытеккэ, ар сыт зыщцысыр? Япэм адыггэхэм хабзэу ялащ щцы зыупсхэм е щэху зылуатэхэм я напэр трахын щхьэккэ, абы дзыхь кьыхуамыщцыжын папщцэ, абы и пылэхэр фочышэккэ пхакху е дзасккэ пхаггэлыггуккыу. «И пылэхэр кьыхуизудащ» жиуэм, «и напэр тесхащ» жиуэ кьыккырт. 1841 гэм кьыдэккэ «Русскэ вестникым» и етуанэ томым абы щхьэккэ мыр итщ: «Хамэ щэхур зылуатэм и пылэхэр шэрджэсхэм пасэ зэманым пхраггэлыггуккыу щытауэ жагэжыр. Абы кьыхэкккэ щэхур зэрилуатэм щхьэккэ егиннум, е ар яггэиккэнум, «абы и пылэхэр пхыудащ» псэлыафэр жралэу щытащ.

Шагдий

Шагдийр сытым кьытеккэри жыпкэ? Абы кьыккыр «шыггэр лъэдийм цыггэщ» жиуэ аращ. Адыггэхэм япэм шыр мыпхуэдэу зэхаккыккырт: шыр кьаггэжурэ фы дьдэу еша нэужь, абы и фальэм льякьуэжкэ хуццэуэрт. Шы льякьуэр щцэщцэмэ, ар шагдийуэ ялытэртэккым.

Тхуэ лъэпкь

Адыггэшыр лъэпкытккы хьууэ щытащ: зыр шагдийт, адреи тхуэ лъэпкьт.

Тхуэр кьызытеккы и фэраккым, атлэ щлаггэпхьуэрэ кьыжэдакьуэ-жа нэужь, апхуэдизккэ ар лъэщци, и ккэбдзитккымккэ щцыр дитхьурт. Мис а зэрыдитккым кьыхэккккэ тхуэ лъэпкь флащца.

Хэку

Хэку псальэм кьыккыр хы зэхуаку жиуэ аращ. Ижым адыггэхэм я щыр хы Фыщцэм кьыщыщцэдзауэ Каспийм нэсу щытащ. Адыггэ хэкури арац кьызытеккыр.

Тэнджыз

Тэнджызыр мыбы кьытеккэлащ: адыггэхэр Доным Тэнккэ еджэу щытащ. Тэным и псыр лузэвым (Азовым) деж хым хэхуэрти, Тэн ар из иццлауэ кьальы-тэрти, тэнджызыр абы кьытеккэлауэ жауэ зэхэсхащ.

Ныбжэрэ ныбжэзгүрэ

Фыуэ яльагы, пэжу зыхушцт, я нахуэри я щэхури зрахьэлэ, Іуэху гүэр кьалыкыуэкІам, япэ дыдэу зэпхьуэ, я гуауэр кьыдзэзыгьэгуауэ, я гуфІэр яхуэзыгьэадахэ цІыхум адыгэхэр зэреджэр ныбжэзгүш.

Ныбжэзгү... Ныбжкым хуэдэу пкІэрымыкІыу уи гьусэм ныбжэзгүу фІашаш.

Дыгьэр пшэм зерищІильафэу, ныбжэри мэкІуэдыж, кьызэрыщІэкІыжу – дэнэкІэ бгыазми, кьыпкІэрымыхуу ныбжэри нокІуэ.

Ныбжэзгүр уи дыгьэр кьыщепсым уи гьусэрэ, уи дыгьэр шыкьухьэм кІуэдыжыр аракьым. Народым игьэлъапІэр аракьым, атІэ уи дунейр кІыфІ хьуауэ уи нэм зыри щимылъагьужым деж дыгьэ нэбзийуэ кьыпхуэунэхуриц, дыгьэм хуэдэу укьэзыгьэхуабэрщ, ущецІэкІэ, жыр пкьоуэ кьыпнэщІэуэрщ ныбжэзгүр.

И пІэм щитыжым...

ЯтІэ зыкІэрыпщІа е сабэ зытрихьа налкьутналмэсым и пщІыпщІыр мэкІуэд. Фейр абы зэрытебгьэкьэзвыкІыу, ар зэщІэпщІыпщІэжу, зэщІэлы-дэжу хуожьэр. Псалъэхэри абы ещхьыркьабзэщ. Зыхуэфашэ и пІэм псалъэхэр иумыгьэувамэ, сабэ зытрищІа налкьутналмэсу, абы и нурыр мэкІуэдыр. Ар и пІэм щитым, адреј псалъэхэм егьэкІуауэ ар щагьэувым, сыт хуэдиз кьару, сыт хуэдиз лъэшагь, сыт хуэдэ дахагь абы иІэ хьурэ!

1968 гъэ, еплІанэ кьыдэкІыгьуэ

НАЛО АХЬМЭДХЬАН

Псыхьэ нанэ

Рассказ

Зауэ увыІам цІыхухэр щыгуфІыкІ пэтми, абы хэкІуэдахэмрэ хьыбарыншэу кьэтхэмрэ гуфІэ-гьуэр фагьуэ кьащищІырт. ЦІыхур гуфІэрт икІи нэщхьейт.

Дэмэс БышикІ зауэр зэрыувыІам щыгуфІыкІ-ри, и кьуэ пасэр аргуэру зэ игьенжаш. Бышэ зи насып кьытекІуа анэ куэд шыІэт, ауэ щІалэ нэхьы-щІэм яукІа хьыбар зэримыІэмрэ стІол кьэгьэтэдж щищІам стІолыр «кьызэрытэджамрэ» гугьапІэ гүэр кьыхуагьэнати, насыпыншэ дыдэу зилытэжтэ-кьым. «ГугьапІэ зиІэр насыпыншэ-тІэ! Си жьыщ-хьэ Алыхьым сыкьнужэгьужауэ кьыщІэкІын-кьым», – жиІэри и гур игьэбыдэжауэ плъэуэ тьысыжат.

Бышэ фызыжь щхьэкІэ фызыжь лъэрызехьэ-ти, и гугьу кьызэрамыщІым хуэдэурэ, губгьуэ лэжыгьэми зыхигьэныртэжым, и унагьуэ Іуэхури ІэкІуэлакІуэу зэрихьэрт: жьыг хадэм кьрихыр Іэзуу зэблигьэкІырт, и жэмри арат, щІалэ нэхьыжкьым щхьэкІэ кьрат пенсри лей игьэхьуртэжым. Хьэблэм кьыдэхьуа Іуэхуу ар зыхэмышьар Іуэху мыхьуу кьалытэрт гьунэгьухьэми.

Апхуэдэу екIуэкIуэрэ, Бышэ зы пщыхьэщхьэ гуэрэм жэмхуж кьи-кIыжрэ пэт, и куэбжэм хьэмкIэшыгу гуэр Iугу кыльгэгъуаш. «Хэтү плэрэ?» – жиIэу кыакIуэрэ нэхь гьунэгъу кьэхьуа нэужь поитзехьэр кьинцIыхуаш. «Си пенсыр кызырэзытар цыгъушцэжри етIуанэу кысыкуихьаш», – жиIэри игукIэ ар ауан ищIу кыбггэгъдхьаш.

– Кьеблагъэ, Къасым.

– Себлаггэц, Бышэ, икIи узггэгъуфIэнуш. Уи насып нэхьыбэ Тхэм ищI, уи кьуэр псэуц. Мис и псымо! – жиIэри псымо кьритац.

– СыккыщIэбгъапцIэ мыггъуэр сыт? – жиIэри псымор IэщIэлъу фыз абраггъуэр зэфIэцэхаш. ГукIэ кьэзыкIухь ныккыуэдкыуэм Бышэ кыкхуэ-мыггэтэдкыжу зэрызельфэуэр хьэллэр зэхуэжэсри фызыр унэм щIахьэжаш. Пшэм иралгхьэри псы, хушхьуэ, сыт IуракIэуэр зыккыщIэжаш. Гьунэгъу щIалэ цIыкIур кьраггэджен и пэкIэ псымор зэлэпах-зэлэпалгхьэу яIыггаш, итIанэ якьутэри сурэт кьыдэкIаш, «Си фызц», – жиIэри зы цыхубэ бгъу-рысу, зы сабинкI я куэщIым ису – «Ди кьуэщ» жиIэри. Псымом итышхуи цыIэгэкьым, и узыншаггэт итыр. ИкIэм, и анэр зыхуейIамэ кыкхуиггэхьыну кынггэгуггэрт. Арат итыр.

Щыс псоми зэхалгхьуэрэ псымо ятхыжаш: «Башир зауэм щаукIаш, уи анэр жы хьуаш, кьэкIуэжи пIыж», – жиIэу иту. Гьунэггхьэри зэбрыкIы-жаш, Бышэ аргуэру кьехьуэхьужри:

– Уи кьуэм уккыщIи гьуэтыжакIэ умыгузэвэж иджы. Уи псымор зэры-Iэрыхьэу кьэкIуэжынщ. ФIыкIэ фызырульаггуж.

Абы иужкIэ Бышэ махуэр ибжу, плъуэ тIысаш: губггъуэми мыкIуэж, унаггъуэ Iуэхуми емыгггуж хьуаш. Бышэ и фIэщү гуггэрт, а гуггэми гупсысэ кьыдищIэри щхьэщIэгупсыс хьуаш. Бышэ мэгуггэ, маплъэ, махуэр ебж, зээмызи гурышхьуэ ещIыж: «СыккыгъапцIэ мыггъуэу плэрэ-тIэ? Сыккымы-гъапцIэми, щхьэ кьэмысрэ Хьэутий? Кьунцхьэхьу нэс я нэхьыбэми тхьэмахуэ гьуэггүц выгукIэ дэлъу щытар. Мыр хэжум икIыжками апхуэдиз махуэкIэ кьэ-сын хуейкэ пэссэжиркIэ? Сыт мыггъуэр кьэхьуауэ плэрэ, сыту кьэмысрэ?» Къасым деж макIуэри йоушщI.

– Уи адэ лIам и хьэтыркIэ, Къасым, сыккыумыггъапцIэу мы Iуэхур зы-тетыр кьызжыIэ!.. Псымор нэщIу кьэпхьамэ, зыпхуэзгггусэнккым, пэ-жыр кьызжелэ, – желэри зрэхуэ. Абы кьокIыжри хьэллэм унащхьэ чэзуэу яхэушщIыхуэрэ жэщ хьуху яхэтц, кьокIуэжри махуэр ибжу, тхьэ ельэIуу мэтIысыж: цыггъуэлгьыжкIи йолггъуэ, кьыщытэдкжкIи – арац, цыблэ уэми, уафэ гьуаггъуэми, мазэр нубдыми, кьинутIыпщыжми, шышхьэжкIи, шыхушхьэжкIи, хьэр кьуггъми, жындү кьаджэми... КIэщIу жыпIэмэ, Бышэ и гьащIэ псор и кьуэр Алыхьым кыкхунхьыжыным нэмэзлыкь хуишIаш.

Бышэ и фэр изыхьпэр жэщыриц. МахуэкIэ цIыхухэмрэ нэхумрэ зыгуэркIэ траггъуэ, ауэ и заккыуэу жэщым унэм кьыщIэна нэужь, гупсысэм етхьэлэпэ. «Сыхэжеенурэ Хьэутий кьэкIуэжмэ, бжэм куэдрэ кьеуэнуш», – желэри зы-мытIэщIу зеггъуэкIурири гупсысэн щIедзэ, зэрыщIидзэр Хьэутий кьы-зэрыкIуэжынуриц. Абы йокIри езым и гьащIэр и нэгү щIэкIыжху хуожьэ. «БэлацэкIэ» кьеджэу и адэ-анэм ядггэкIуа и сабинггъуэр и нэгү щIокIыжри, «Сыту куэд щIа абы лIандэрэ! Абы цыггъуи сыпсэуан!» – желэ, кьыщолггэтри бжэм йодаIуэ, зыри кьызэремыуэр и фIэщ хьуа нэужь мэсабырыж.

Бышэ зеггъуэкIуририци и гьащIэм еплъу хуожьжэ аргуэру. АдэкIэ абы ельаггуж кьыдэкIуэтейуэ и цIэм «ХьэблацэкIэ» зэрызыхьуэжар, а лгьэхэнэми лIы зырыратар: и шыпхьумрэ езымрэ пэш нэщIым гьыуэ щIэсц, щIащIантIэм хьэггъуэлгьыггъуэр цызэрызохьэ. Абы адэкIэ гу зэкIэлгьхьуэжкIэ Хьэблацэ щIащIантIэм даш, уэрамым дэмышуэж шу гьүсэхэм шы ягггэджэгу, джэдыкIэ йоуэ, уэредадэ жаIэ. Унаишэри, щауэ ишыжри зэфIокIри, щауэккыуэтым цыггъуэу и лIыр кьышIохьэж... Абы деж – «Гуащэ» цIэуэ кьыщыфIаш.

«Мыбы цыггъуи сыпсэуан!..» – желэ фызыжкыым, и бжэ гуэрэм йокIуалэI, зыри зэхимыхуу мэгуэлыжы.

...КъуитГ зэригъуэтар, и ЛЫр абрэдджэм къаукъу хьэдэгурышэу къызэ-
рыхуашэжар, абы и хьэдагъэр и нэгү щлөкфыж. И ЛЫр зэримыгъеам щхьэкIэ
абы аргуэру «Бэшэч» къыфIащ, ауэрэ а цIэр ягъэкIэщIри, «Бышэ» мэхъу.

«...Мыдрейм щыгъуи сыпсэуаи!» – жедэ, аргуэру бжэм дэуакIуэ
йокIуалIэ.

«...Хэкум фращхьэузыхьщ жиIэу и къуитIыр зауэм зэригъэкIуам, Башир
лЫгъэ зэрихьэу яукIауэ тхьылъ къызэрыIэрыхьам, Хьэутий кIуэдауэ зэры-
щытам, иджы псэууэ къыщIэкIауэ пэлтэу зэрыщысым къосыжри аргуэру
жеIэ:

«Иджыри сыпсэуи! Ярэби, сыту куэдрэ сыпсэуа».

Абдежым шеух и гъащIэм хэлплъэжынри, бжэм макIуэ, пIэм макIуэж.
Апхуэдэу бжэмрэ пIэмрэ яку дэту нэху къытощхьэри махуэ кIыхьыр гъэкIуэ-
ным аргуэру щIедзэж. Пщэдджыкъым щIедзэри илъэсым къриубыдэу зей
къэкIуэжахэр къекIухъ гуфIакIуэ, ущIакIуэ: абыхэм яфIэгунэхь мэхъури,
фызыжым игу фIы къыхуащIу щIадзэ: Хьэутий ялъэгъуауэ, къэкIуэжыну
къиIуэхуауэ къыжралэ.

Апхуэдэ къалэнышхуэм Бышэ унагъуэ Iуэху хищIыкIыжыфын? Хи-
щIыкIыжыфыркъым. И жэмыр хьэблэ цIыкIум къыхуахуж, и гъунэгум
къыхуешри хуегъээзгъэж, пионер цIыкIухэм пхъэ хуаксутэ, псы къыхуахъ.

Бышэ Iуэхум хуиIа IэкIуэлъакIуагъэр фIэкIуэдри тэмакъкIэщIыгъэр
хьалыщIэу игъэуащ. Зы махуэ гуэрым и гъунэгъу Данэ фIэнауэ хьэблэм
зэхашащ. Данэ зыкъом лъандэрэ гу литэ хъуат Бышэ и унэм къакIуэлауэ
фIэмыфI зэрыхуар, ауэ игъащIэ лъандэрэ зэгъунэгъуащ – зэжрэгъуащ, дауэ
къыгъэнэнт фызыж зейншэр зезыхьэныншэу? КъакIуэурэ къыдэIэпыкъурт...
Апхуэдэу екIуэкIуэрэ зы махуэ гуэрым Бышэ фIэнэжащ Данэм.

– Чылхэ я щхьалым кIуэи, си нарыху пэгунитI щIэтти, яхьэжауэ къы-
щIэкIынщ, къысхуэхьыж, Данэ! – жиIащ Бышэ.

Ар зэрыхэпсэлъыхьыр Данэм къищIэри «Къэсхьыжынщ», – жиIуэрэ
щигъэгъунщэжын и гугъэу шэджагъуэ нигъэсащ, ауэ икIэм Бышэ къакIуэри
къыфIэнащ.

Бышэ кIуэжа нэуж, Данэ и пэгунитIым хьэжыгъэ ирикIутэри фызыжым
хуиныхьащ «Къыпхуэсхьыжащ», – жиIэри. Арыншауи хъунутэкъым: Чылхэ я
щхьал Бышэ зи гугъу ищIыр зэрыщымыIэжрэ илъэс пщыкIубгъу мэхъу, абы
дауэ хьэжыгъэ къыпхыжынт?

Апхуэдэурэ махуэр егъакIуэри жэщ гуэрыр къос, Бышэ тхьэ елъэIуу хуожьэ Хьэуттий щцIыхьэпIэу иригъэлыгъэну, ауэ а насыпыр кыщцехуэлIэр зэзэмызэщ, сыту жыпIэмэ зэи гъуэлъырккъым зитIэщIу – «Хьэуттий къэсыжмэ, бжэм куэдрэ къеуэнущ», – желIэри. Зэзэмызэ ухилъафэу нэбэ-нэушэу плъэгъау щцIыхьэпIэри щцIыхьэпIэ хьун? Хьэркъым. Ауэ сьтми зы ныбжэ цIырхэ кIом илъэгъауэ кыщцолъэт дэлIуан, бжэм нэсыхукIэ а илъэгъуари щогъупщэж. Апхуэдэу жэщыргъэн иту нэху гуэр къытощхьэ фызыжь насыпыншэм.

И гупсысэм кыхэкIкIэ физ лъэрызехьэр зэуэ жэщIащи, къэзыщIыхуу щытахэм Бышэ бетэмалу и жы хьукIэр яхуэлIуатэркъым: и щхьэр къетхьухащ, и напэр зэлымIащ, и тхыр къыдэкIащ, и щхьэр фIосысыхэ, зэпы-мыуэу зыгуэрхэр и щхьэ хужиIэжу къекIухэ е шысщ. И насыпыншагъэм кыхэкIкIэ ар зымыщIыхуми къащIыхуащ, ауэ а фIэщ пхуэхъунуккъым а фызыжь щхьэхуэпсалтэм «Бэлаци», «Хьэблаци», «Гуащи», «Бэшэчи» цIэуэ зэрызэрихьуэкIар, а псоми я гъащIэм шыщун къэнар а ялгъагу фызыжь зэфIэсысэ закъуэр арауэ. Абы и къуэмрэ и нысэмрэ игъуэтыжамэ, и цIэр «Бышэм» къыщымыувылIуэ «Дисэ» хьуну зэрыщытамы а зылгъагу псори егупсыстэккъым.

Бышэ и Iуэхур хэлIуцIыу хьури, къуажэм и зэльащIысащ, ар тригъэу-ну, кIэлъыплъыну зы егъэджакIуэ цIыхубз унафэщIхэм кыхуагъэкIуащ. ЦIыхубзыр фотэр хуей хуэдэу фызыжькыым кыхуэкIуэри – щIигъэтысхьэн идаккъым, уэршэракIуэ къакIуэу хуежьэри – хьэщIэр и унэм къыщIинэурэ дэкIыу щыхуежьэм, цIыхубзыр афIэкIа къэкIуэжаккъым. Апхуэдэу зыри хэмизэгъауэ ар маплъэ, мэгупсысэ. Нобэм и ныбжэбэм а щытыкIэм тету Бышэ маплъэ Хьэуттий къэкIуэжыну, ауэ иджы аргуэру нэгъуэщI зы хьэл къыщтащ цIэуэ. Зы жэщ гуэрэм Бышэ и щхьэр зыфIиудыжу нэху къекIащ.

– Ар сыту тельдыджэт! Дауэ слэщIэгъупщыкIынкIэ хьуа ар?! Хьэуттий къэкIуэжэ, хьэгъуэлIыгъуэр псы куэду зэрыхуеинур щхьэ сигу къэмыкIар?

Хьэуттий къэмысыжу ар игу къызэрыкIыжам иригугIэу, Бышэ псы къэхьын щIидзауэ мыувылIуэ псы къэхэ иджы. Къэхэ нобэр къыздэсым щымыгъэ-тыжауэ: щыуэфIми, щыуейми, гъэмахуэми, щIымахуэми.

– Хьэуттий къэкIуэжрэ псы хуей хьумэ, «Мис диIэщ», жысIэнщи, физ щцафIэхэр згъэгугIэнкэ! – желIэ Быши абы ирогугIэж.

Щцэдджыккъым жыуэ щцэдзэри кIыфI къытехуэу ху псы мыгъуэр къелъэф фызыжькыым, цIыкIу кыхуэзыхьуну щытахэм къатрихьжауэ. Псы къы-хьар зрикIэ хьуну яIэ псом из ищIа нэуж, япэ зрикIар ирекIутыж, «Хуабэ хьуащи, Хьэуттий игу ирихьынккъым, ефэн хуей хьумэ», – желIэри. ИрикIутам и пIэкIи псыщIэ къехьыж.

Псыхьэ гъуэгум цIыкIууи инуи тесым къащIащ а псыхьэ фызыжькыым и насыпыншагъэри, нэхэ гумахэIуэхэм я нэлп къафIызэпезыжьхэ, нэхэ пхъашэ-хэр фызыжькыым и нэщIыбагъкIэ и къуэм къобг: «ЩцапIэ кIуэдэр кыхуекIуэ апхуэдэкъуэ!» – жэлIэри.

Псыхьэ гъуэгум тет цIыкIухэм махуэ псом псы зыхэ фызыжькыым гу лъа-тащи, зыми къыщызэхамыхым деж, «Псыхьэ нанэщ» къызреджэр.

Аращ Бышэ и жыщцхьэ къалэн хуэхъужар; и нэм нэху илгъагъуху псы къэхэ, ирекIутыжри Iутц, и жыщцхьэ «Дисэ» хьуным и пIэкIэ «Псыхьэ нанэ» хьуащ.

ЩIакIуэ щIагъым

Рассказ

Мы гъэм къэзуха школымрэ иджы сызыщылажъэ, сызыщальхуа колхозымрэ теухуауэ газетым статья езгъэхуэ щыта фIакIа, рассказ е нэгъуэщI художественнэ произведенэ стхыну зикI ручкэ къэсцтакъым. Ауэ нобэ си Iэр къызмыдалуэу тхылъымIэмкIэ мэлэбэр... Си гум желэр псори къэслуэтэн хуейуэ.

Зи жьакIагъуэ пIащIэм лермонтовскэ шэрджэсыр гум къэзыгъэкIыж Мудар, Линэ, сэ Къуратышхуэ дыккIыжкIырт. Iэнкуну сыщытт, зыри жызмыIэу тхьэрыкъуэф тхьэмпэ хуэлам хуэдэу Мудар лыжыкым щхьэрыгъ упщIэ пыIэ хужыкым си нэр тедияуэ сеплъырт. Япэми, Линэ зыхэт гуп сыхэхуамэ, Iэнкун сыкъэхьэрт, иджы... зыгу дису гъуэгу дьтетти, си гурылгыр мыхъуу, гушыIэ зыхэль псалъэ IэфI, псалъэ губзыгъэ жыслэн хуейт,

ауэ... схузэфIэкIыртэкъым.

Мудар зыгуэр жытIэным ежъуэ, пасэрей уэрэдыжыкым и макъамэр къришырт. Ауэрэ зэманыр кIуэрт, дэрикI дыдымауэ дыщысти, Мудар дыккIыгъэ-псалъэну мурад ищIащ:

– Эх, фи пIэм ситатэмэ, къуалэбзу псори къызыщIэдэIун уэрэд къыхэздзэнт. Иджырей щIалэгъуалэм фIыуэ уэрэд жиIэфырккъым, щIэныгъэм зритащ, – къыщIидзащ абы.

Мудар и псалъэхэм акыллэгъу сытемыхъуэу, фестивалыр игу къызгъэкIыжащ. Дызэдэуащ икIи сэ сытекIуауэ къысфIэщIырт. Ауэ щIыIэ-щIыIэу къыпыгуфIыкI Линэ сыщыIуплъэкIэ лыжыкыр арэзы зэрымыхъуар, и фIэщ зэрысхуэмыщIар къызгурыIуэжырт.

Дыккызэрежъэрэ сыхьэтитI дэкагъэнт. Къуажэм дынэсыжыным куэд иIэжу уэс зытель къурш щыгухэмкIэ къыкъуэкIри дыгъэ къухъэпIэ лъэныкъуэмкIэ пшэ гуэрэнхэр къызэрыкъуэхащ. КIуэ пэтми нэхъ гъунэгъу хъууэрэ, абыхэм къуршхэр щIауфащ, мыгувэуи ди щхьэщыгум къиуващ. Гъуэгум сабэ къыщыхъеящ. Бгы нэкIум мэкью Iэнэ илгъхэм щыщ IэплIэ жьым ипхъуатэри уэгум ирихъащ. Хы толькъуным хуэдэу удз щхъуантIэхэри жьым зэрихуэрт. Жы бзаджэм гущIэгъу къахуищIыну елъэIу щIыкIэу, удз гъэгъахэм загъэщхъащ.

– УэшхыфI къешхынууц, дызыхуей дыдэщ, – жиIэщ Мудари, къыбгъэдэлъ щIакIуэм нэгъгузкIэ хуеплъэкIащ.

– Сэбэпынагъ иIэкъым, – жауап ездзыжащ, – гъавэр къехьэлIэжын хуейщ.

Мудар губжъа-губжъауэ къызэплъащ:

– Уэ иджыри умэкъумэшыщIэ ныбжыщIэщ. Ди щIыпIэм гъавэр Iухыжыным щыщIадзэнум, нэхъ мащIэ дыдэу къанщтэмэ, махуищI хуэдиз иIэжщ. Уэшх зыкъом щIауэ къешхакъым. Наргыхум, кIэртIофым, сэхураным уэшх хуэмейуэ жыпIэн? А къэкIыгъэхэм пащIэ уэшхыр и зман дыдэщ. Уэлбанэм

нужкIэ гъавэри кырахахэлэж, нартыхуми зрыреужь, – жиIащ абы. – Иджы уэшхым сэбэпынагыу иIэм теухуауэ таурыхьыжь гуэрным кыщIэдэIу.

Цыху IэпщIэIащIэхэм шитI зыщIэщIа дыщэ фитон пащтыхьым яригъэщIат. Абы налкьуту, налмэсу, мывэ IапIэхэу хэльхэм бжыгъэ яIэтэкъым. Пащтыхьым лIы Iуц гуэр кьреджэри йоушщIыр:

– Мы фитоныр дапхуэдиз и уасэн?

КызэпишIгыыхьц-нызэпишIгыыхьри, лIы Iушым жэуап кытащ:

– И уасэнур майм и кIэ уэшхц.

– Абы майм и кIэм жиIащ, иджы ионыр еухыр, – дыщIызгъуащ сэ.

– Умыныкьуакъуэу пхуэшэчынкъым уэ, – кыжиIащ Линэ. А макъым щIэтт губжыи, жызмыIэн зэрыжысIар кызгуригъэIуэжаш.

Уэшхым кыщIимызатэмэ, дэ аргуэру нэгъуэщI IуэхутъуэщIэм теухуауэ дызэныкъуэжыну кыщIэкIынут. Мудар щIакIуэр кытхуигъэкIуатэри, езым плащ удзыфэ зыщитIэгъащ.

Уэшх тIкIуэпсхэр кIуэ пэтми нэхъ хуабж, пIащэ хьурт. Гъуэгум фIыцIафэ кыщIэлъэдэ, удэхэр нэхъ хьэльэ къэхъуат. Уафэгъуагъуэ макъыр аузым апхуэдизкIэ ину кыдэIукIырты, тпэгъунэгъуу кьуршхэм кыщагъауэ хуэдэт. Ди шыгъынхэр псыф хъуным щIагъуэ иIэжтэкъым, ауэ Лини сэри щIакIуэр кьатщтэртэкъым.

Уэшхым зэуэ нэхъ хуабжыж зыкыищIащ. Ар шыслъагъум щIакIуэм сепхъуащ, зэкIуэцIысхри Линэ тезубгъуащ. Уэшхым и IуэуэIауэ макъым кыххэIукIыу зэхэхсац Iуэхутхьэбзэм папщIэ абы фIыщIэ кысхуищIу. Сэри щIакIуэ кIапэмкIэ мащIэу зыщIэзуфащ. Жыы хуабжэ зыщIэт уэшхыр зэпыуртэкъым, кьуршхэм кьежэх псыхьэлыгъуэхэр ину IуэуэIауэу кьуэм дэльадэрт. Сэ япкIэ сыплъэрт, ауэ пшэ фIыцIэрэ бгы нэкIум щхьэц псыфу тельэщIа удз щхуантIэхэмрэ фIэкIа зыри слъагъуртэкъым.

Абы хэту Линэ кьэтэджщ, щIакIуэр иIэтц, ар ишэщIыжри етIысэхыжаш. Линэ сригъусэу щIакIуэ щIагъым сыкыщIэхутащ. Иджы зы щIыпIэм деж нэху кызыпхидзу арт. Линэ и щхьэмрэ и пIэмрэ пшагъуэм кыххэщым хуэдэу слъагъурт. Уэшх тIкIуэпсхэр щабэ-щабэу щIакIуэм кытетшхэрти, а макъым гурыльыфI кышэт.

– Линэ, – седжаш.

Зыри жиIакъым.

– Линэ! – жысIащ аргуэру.

– Сыт? – гупсысэ куум кыхаша щIыкIэу, ар хуэм дыдэу кьэпсэIащ.

– Уэрэд жы! – кыыхэдзэ «Нэфыцлэр» е «Му!ед».

– Сыт уэ жып!э шц!эмыхур? Уэ макыф! уни, – жи!ащ Линэ. Макыф! си!эу жа!эу япэ дыдэу зэхэсху арт, зыхуэсхынур си!эркыым.

– Налшык шек!уэ!а фестивалым ягэк!уар сэракыым, уэращ, – жуап есташ.

– Сыщы!ак!э сыщы!ащ, ауэ дапхуэдиз гукъеуэ си!эу сыкэк!уэжа. Махунт!к!э уэлбанэр зэпыуакыым, уэрамым укыдыхьэ хуртэкыым. Иджырей празникым, а зэманым хуэдэу, дунейр уэлбанэу щытыну п!эрэ?

– Празникым иджыри махуип!л! и!эжщ, уэшхыр апщ!ондэху увы!э-жынщ, – жыс!ащ.

Къэбэрдейр езым ф!эф!у Россием зэрыгухьэрэ ильэс 400 шрикъум и щ!ыхк!э ди республикэм и столицэм шек!уэк!ыну махуэшхуэм хэтыну Лини зэрагэк!уэм сригуф!эрт, ауэ а махуэхэм ар зэрызмылгагунур, абы сызэрырымыгусэнур си гум къэхьэлъэк!ырт.

Ди псалъэмакыыр зэрызэпыухуэ, Линэ хуэму, макъ къабзэк!э «Му!ед» кыыхидзаш. Апхуэдэу уэрэд жызы!эфыну лъагуныгъэ зигу лъэлэса хы-джэбзырщ. Уэрэдым хэтщ «Ди бжэлупэм банэ !улькыым, уэ зэ къак!ун, къызп-салъэ» жыхун!э псалъэхэр. А уэрэдыр сэ къысхуэгъэзауэ, Линэ и гурыщ!эхэр кызызэрыгурымы!уэм кыыхэк!уэ зыкысхуигъэгусэу къысф!эщ!ащ.

Уэрэдыр нухаш. Зэрыхуэар сымыщ!эу япэк!э сец!ащ, зызгъэщхри хыдждэбзым и гум и къеуэ макыыр гунэгуэ дыдэу зэхэсхаш. Ар щыбауэк!э си нэк!ур къэплъырт. Линэ си дежк!э къещ!эу гу лъысташ.

А зман дыдэм, к!ыф!ым дыхэт пэтми, ар зэик! хуэмыдэу !упщ!у къэс-лъэгъуащ: и нэк!ук!э къамылыфэт, и набдзэ ижкыым ищхьэл!уэк!э дыркъуэ мащ!э телът, и !упэр балий хуэам хуэдэу пльыжът, щхьэц ф!ыц!эт. Линэ и !эхэр субыдащ. Шц!ак!уэр зэлусхуу ф!ыуэ хьэуа жьэдэсшэу, к!урш ауэхэм джэрпэджэу гуф!эгъуэ макъ къыщы!ужын хуэдэу, «Э-г-ге-й!» жыс!эу сык!и-ину сигу къэк!ырт. Ауэ, Линэ мащ!эу си !эр икъузати, зызгъэхьэякыым.

– Сыт нэгъуэщ! фермэм умык!уэу дыдейм укыщ!эк!уэр, ди фермэм нэхьэр нэхьыф! колхозым щы!эщ? – къыззупщ!ащ ар.

– Хэлпыхь сымыщ!у сыкэк!уащ, – естыжащ жуап, нэгъуэщ! псалъэ-хэр си !упэ къэса пэтми.

– Сэ е!уанэ фермэм сагэк!уэну я мурадщ. Налшык сыкызыэрик!ыжы абы сыунэт!ынущ, – жи!эщ Лини къэнэщхьэящ.

– Арэзы утемыхьуэ, – сып!ащ!эу скъузащ абы и !эр.

– Сеп!ынщ, сымык!уэнк!и хьунщ.

Уэшхым и макыым гуэгу къэт!эт!ам ирик!уэ выхэм я лъакъуэр зэра-упщ!ымрэ гу шэрхьхэм къапыж псым и !эуалъауэ макыымрэ кыыхэлук!ырт. Гур хэпщ!ык! к!удейуэ хьейуэ арт.

Адэк!э тхуэмышэщ шц!ак!уэр зытеддзаш, ит!анэ ди вакъэхэр лъытхри гум дыкьельаш. Япэ щ!ык!э шц!алэ щ!ык!ухэм хуэдэу псым лъакъуэк!э дыхэуэурэ, гуэугум дьтету дежъащ, иужк!э удзыпщ!эм дыхэлъадэри дыдыхьэшхуэрэ удзыпсыр зэдутхуэ, удз гьэгъа кынтчу шц!эддзаш.

Мудар къыдэп!ыри и щхьэр игъэсысащ. Уэшхыр нэхь хуабжыж хурт, ауэ гум дит!ысхьэжыну дып!ащ!эртэкыым. Линэ и нэгу нурыр къызыщ!ихым силпъуэрэ, сегупсысырт: «Сытк!э абы ф!ыуэ сыкыильагун? – жыс!эу. – Школым сыщыщ!эсым си ныбжьэгъухэр «Къарэк!э» кыызэджэу щытащ, си щхьэцыр пыжьей чыцэм ещхьщ, дэ!уэгъуейщ, зэхэзэрыхьащ. Си пэр кызы-рыгуэк!щ, дэтхэнэ зы бгырысым ейм хуэдэщ: пэк!урш к!ыхьщ».

Гуэугуанэ псор мыпхуэдэу псым сыхуэуэрэ, Линэ сеп!уэ ск!унт, ауэ жьым зихъуэжри ди гупэмк!э къеуэу, т!луэпс п!ащэк!эр кыттрик!уэу шц!и-дзаш. Гум дьлъэщ!ыхьэжри дит!ысхьащ. Линэ бэлътокук!э сакъуэу си напэр ильэщ!ащ. Абы и !эр апхуэдэу гуапэу зэик! кызыэ!усатэкыым, хыдждэбз гумащ!агъэр зищ!ысэр сэ а дакыкъэрщ къыщысц!ар.

Уэшхыр нэхь хуабжыж щыхьум, дэ шц!ак!уэр зытедубгъуэжащ.

– Сыт үэ еджакгуэ ущлэмыкгуэр? Налшык университет кышчызэгуа-
хащ, абы мэкумэшхохозяйственнэ факультет илэщ. А Гуэхугуэм зептыну уи
мурадати, – кызыэуицлэщ Линэ.

– Директорымрэ си адэмрэ япэ щлэжэну чэнджэщэгу кыс-
хуэхуащ. Абы кыдэкуэуи фермэм сыщылэжэну сфлэфлц. Кьущэххур
флгуэ солгагы.

Фермэм сыкгуэн хуей щлэхуар тэмэм дыдэу жысаккым. Ар кызыхэ-
кар фермэм дыдэлэпыкуну, боевой листокхэр кышчыдэдгьакгуу, газетхэм
дыккыщеджэу, концертхэр щытту, шклэхэм даклэгыплгуу, Линэ куэдрэ
сыуицлэу зэрыщытарщ. Линэ жэмыш нэхыфл дьдэт, фермэм кышчыдэкл
блын газетым и редакторт, гьузэдджэу уэрэд жилэрт. Ар ди классым щлэжы
нэгьабэ фермэм кгуауэ арт: и анэм дэлэпыкун хуейт. Ар щыпсэур тпэжы-
жэтэккым. Абы кыхэккы киноми школми зэгусэу куэдрэ дыкгуэрт. Мис
иджы Линэ празникым макгуэр, – сэ выпускной вечером.

– Сэри епцланэ классыр кээзухуу заочнэу институтым сыщлэжыхэну
си мурадщ. Уэрзей Риммэ жэмышу лажэурэ заочнэу еджэн хузэфлоркыр, –
жилэщ Линэ, хэгупсысыхурэ.

– Гугуу уехынщ.

– Дауэ хьуми, пльагунккэ, лэмал имыгуу сыщлэжыхэныц.

Абы и ужккэ куэдрэ дызэпсалгащ, гур кышчыувылари кьэтцлэжыккым.
Щлэжыккым дыккыщлэплэщ, ауэ дунейр кыфлти, зыри кьэтлэжыккым.
Мудар гум исыжтэккым, ар гьуэгум лгыхуэну ежбат. Ауэ мыгвэу абы и лэз
маккэ зэхэтхаш. Кыфлтым хэту ар гьуэгу щылыхуэм, сэ щлэжыккым степхуауэ
гум сызэрисар кышчысщлэжым сыккэукукытащ.

– Сэ япэ сиувэнщ, – жыслэри сыккээтэджащ.

– Уэлбанэр пщэдджыккэ пщлэжэу зэпынуккым, мыбдеж нэху щыдгэ-
щынщ, – кытащ жэуап Мудар.

Гьуэгум дыгеклри выхэр щлэжыккым. Тпэмыжыккэу кьуэжлэрым псыр
щыгьуахуэрт, бгы джабэм кьежэх псыхэлыгьуэхэр абы и маккым щлэжы-
ккым. Гум хуит-хуиту дитгысхэри щлэжыккым зытедубгьуэжэщ. Линэ
зигьэхэящ. Хьыдджэбзыр лэжыккэу хуит зэрымытгысам гу лгыстэри Линэ
и щхэр си дамащхэм кьытезгьэщлэщ. Ар кыхэщлэжыккым, итланэ дзыхэ
кысхуищлэу зыккыстригьэщлэри зиуцэхужэщ. Сэ зызгьэхэйтэккым, абы
зэран сыхуэмьхуэну сыхэтт. Ауэ Линэ куэдрэ жэяккым.

Нэхуцым дыккэушэщ. Ди гум Балькэ лэныккэуэмклэ иунэлэщ. Шоссер
жыккэжтэккым. Уафэр кьабзэ дьдэт. Дыгьэр кыщлэжыккым зыккым илэжт.
Уафэ кьащхуэр хуэмурэ нэхэ хужыккэу хурт, вагьуэхэр кгуасэхэрт. Зызыт-
хэщлэ кьуршхэрэ удэхэмрэ уэлбанэ жэщым иужккэу хуитэу загьэпсэхурт.
Дунейм махуэ бзыгьэм лэжыккэу зыхуигьэхэзырыт.

1959 гъэ, ещанэ кьыдэжлэжыккым

НАЛО Заур

Тытгу и дыггэ шыщлэжыккым

Новеллэ

Тытгу бжэгьулэ ищлэ Марус и пщлэжыккым дэст.

Цыхубзым хихар бжэгьу щлэжыккым хуит – зэгьуэдыгьуэу лэжыккэу-шэн-
тлэхэт, гуанэщлэжыккым, клэрэфт... «Чорти уэзай ахэр зихуэдэр». Ауэ Тытгу
абыхэм гугуу ядехьыщэртэккым: кышчыккэу джыдэ жаныккэу гуанэхэр

пlанкlу трлгьлльлурт, итlанл пхьл кьултлпм трлгьлулуртл гупсэхуу злпплльлурт, пхьл кллпэр здлшл лълнлкуллмклл кьлщелуртл абл, щлмл хужь дахлу бжлгьулур кьлщлнхуллкллурт, щлхлптлклл мьлжурлм ещхьул ехрл сатырлм кьлхлмьлплнкллклл хьулл.

Тьлту гугьул езыгьлхьур сыт жьллт – и льякьул сэмлгум и пlлклл кьлщлгьлулв «шлрхь гудзл закьулурт».

Абьл и льякьул лълнлкуллмрл и ньбжьлгьужьлмрл Сталлнград кьлдлнлтл, Кьарней хлкьлудлу езыр кьлзуреллр емькьл гурл кьллцлщлцл хьулдл ирлукьлтурл кьлкьулжрл, кьлщьлсьлжл махул дьлдлм длклщ, и «шлрхь гудзл закьулур» щлмь хлукьл-кьлхлчьлжурл кьлурл, Марус бгьлдлтлхьхьлщл абл, тьлмь Кьарней мьлжурл здлгьеллжлщ, аул абькьл Тьлту и псэр зьлс мафлэр, л жьлхьлнлмл мафлэр нлхь мащлл хьуллкьлм – алыхьтллм кьлтрлльлхьл нлхьей, езым зьлтрлльхьлжл кьлурдур епшьл: Марус и блхьлщхьл псы кьлпхькьл е и бжьлхь дьлжьл хьуллу Тьлту етлхьлхьул злгьлпсхуртлкьлм. Плжлщ, гьлцьлклум зьлщлнцллу ар мэл кьлурфьлркьлм, колхозмь гьл кьллхьлнхьул хьуркьлм – жьллагьурл жлмкл мавлрл гьлбгьулм итц, зунагьулурл – сыт яцлн, езы Марус зьлщлнцл гьлцьлклумьл пхьлрл, чьлрл, бжлгьурл кьлшл, аул улнл гьлжурл пщлнтл гьлхьулкьл зьлхьул хьулзьлгьлзлр Тьлтулщ. Колхоз гьлхьул кьлзлрьлдлхьул пхьлщл гьлщлмьл кьлщлкллрл мьлбьл кьлкьллу. Езым и пщлнтллр зьлгьур хьулнлкуллмьл ягьл кьлркьлм.

Тьлту, нобл хьулдлм кьлкьулжлр, пщлдей хьулдлм улрлмьлм кьлгьохьл. Тохьултархь л яуащхьлжьл цьлклум дель льл улршлр тетт, хэт и лэр ллрлпсьлм ильул, хэт башлтлм тегьлцллу, хэтл и щхьлр пхлул, Тьлтулр шлбгьлдьлхьлм кьлщьлгьлфьлкьлщ, ллплл кьлхьуллщлщ, ул насыпу укьлщлщ, жллрл кьлщлхьулхьулм, езыр и льякьулм еплльлжлщ, и пщлклл цьлгьулфьлкьлрл:

– Дьлкьлеллм, уллхьл, – жллщл, – дьл льякьул сэмлгум и пlлклл шлрхь гудзл закьулурм дьлтету!

Ньбжьлгьулур еплльлхьл – Тьлту и пхьл льякьулур шлрхь гудзлм ещхьлркьлбзлт! Кьлщлудхьлр хьлблл фьлзьлжьл цьлкллур кьлхьлгьлщгьл злцл дьлхьлшлщ. Жллжьлрлщ, Кьлнлтлт мьлгьулм ар цьлзлхьлм:

– Бл! Ан-нл, Тьлту кьлкьулжл хьулнц, фьлпллэт: тхьл, ар злрьлдлклрл апхьулдл дьлхьлшл злхьлмьлхьлжл! – жлллу.

Плжл пщлмьл. Аул Тьлту и пхьл льякьулур «шлрхь гудзл закьулур» абдлж цлл шьлхьуллуул арлщ ллуэтлжьлр. Ар плжьлнлм зьлр хьуллулкьлм – Тьлту хьулдл гьлурьлгьлдхьлм псалл льлзлм, макьлурл зрлдлм кьлкьлрлмьлкьлжьл кллрлпщл. Сл сл щхьлклл апхьулдлу гьлшьлшхьул хьлсьлгьлуркьлм л псаллм, аул, пщлркьл, гьлурьлгьлдлм идлр псомьл гьлхьллей ящлхьул.

Юрл... Тьлту и кьул цьлклур... ильлслбл хьул-мьлхьуллу щллал фьлщл цьлклул... И нлтлцьлм жлм кьлбзллу... Пхьл кьултлпм хлсц, пхьл мажьл кьуллнлшхьулхьлм ирлджлурл. Дьлдл лъулжьлм лл щьлдлльклл, ар и лгьулм кьлблхьллрл и гур хлгьлхьул. Юрл ехьуллпсул юлплл и адлм ллкьлурьлкьлур бжлгьулур кьлзлрьлхьлгьлкьлм, гьлуджлм ещхьул дьлфлрл кьлбзлу... Аул дьлудлзлр тлкьл мэтхьулфлрл луул хьулнц... Щьлхьулфлклл тхьлпхьл дахьл трлдл абьл бжлгьулл нлкьлм... Еплльлрл! Еплльлрл! Щхьлгьулбжл рлмл злрлцл пхьлпсьлм ещхьлркьлпсц... Бжлгьуллм и нлкьл бьлдл щлмьлм селуслрлт, жл Юрл игьлклл, арщхьлклл абьл и пlлклл, и адлм кьуллщлнл дьлхьлшхьул кьлкллрлудхьул, кьлпхьуллурл нлкьл кьлплбл цьлклум щлхьул, ар кьлхьулбл нлужьл хьлфлдлзлрл, аргьулур млпхьулрл нлгьуллщл пхьл мажьл кьлщлтл, апщлндлхьул Тьлту млгулвул щллаллжьл цьлклум и ллм трлгьлхьулнклл...

– Мыр сыт, мы хьэпшыр гьуабжэр си джыдэ щӕгъым щӕйщыджэрзыр! – хуолъ и къуэм Тьытӕ, – Гукӕ, зызоӕ, мыбдей... А уи цхьэр пыт цыкӕ! Жылэ цыкӕлур псым хэсц, уэ мыбдейм цхьэ урапха? Зегъэхь, зысӕӕ...

Юрӕ йуощтри псыхъуэм долъадэ. Марус и пщӕнтӕр пӕнтхым техьэрти, псыхъуэр ибгъуагкӕ кызылӕхат. Кхъуэ амум хэжауэ жӕрыжэм тету щӕлӕ цыкӕлур и джанэ гьуабжэр зыцхыу цилъагъум, Тьытӕ и гур кӕхъуэбжри пыгъуфӕлӕц абы нӕхъыфӕ ильагъу мы дунейшхуэм теттӕкъым, ауэ итӕни зыкӕригъащӕртӕкъым и къуэм. Аракъэ адыгэм я хьӕлыжьыр! Гъунӕгъу сабий кьӕкӕлӕм, Тьытӕ абы и жьӕпкышӕр иубыдырти и дзӕхэр «цыкӕ-цыкӕ» жиӕу зӕтригъауӕрӕ дӕджӕгурт, дӕгушыӕрт – и къуэ закъуэм хуэткӕийт, кыщилӕжъхэм дежи фӕуэ хуцӕуӕрт. И пхэм ухуцӕмьуауэ и цхьэм кы-хъанукъым, жиӕурӕ гушыӕрт. Ауэ сабийр кӕнигкӕи кыпхуэзгъӕцӕнукъым: фӕуэ кызылӕгъури жагъуэу кызылӕгъури псӕкӕ яцӕ.

Тьытӕ джыдӕр зыригъыу и ӕр еӕтри ӕцхъӕкӕ и натӕ пщӕнтӕр ельӕцӕ...

...Тьытӕ кьӕмӕжӕлтӕ, ауэ ар зыгъӕшхэн мы пщӕнтӕм дӕстӕкъым. Марус хадапцӕ шыӕт. «Бетӕмал, Юрикӕ йугъащтын хуеякъым – гъуэмьлӕхъэ згъӕкӕуӕнтӕхъэ иджы!» – игу кьокӕ абы, ауэ езыр ехыжын мӕцхъӕхри бжӕгъу упӕцӕхэр хитӕну дельӕф... Уӕрамыр нӕхъ жьыцӕхут пщӕнтӕ зывым нӕхър. Жьыбгъӕ тӕкӕу кыщыкъуӕукӕ нартыхубзий кыдӕкӕуӕтеяхэр цхьыщхъуу игъӕпсалъӕрт. Ауэ ахэр Тьытӕ и нӕ кыпхуртӕкъым, уеблӕмэ и шхалӕ кыхъӕдзӕкыкӕлур цигъӕгъушцӕу и псӕр зыгуӕрым кынгъӕгузавӕрт. Езы дьдӕм кыгурыуӕжыртӕкъым ар къзыгъӕпӕйейтӕр... Бжӕгур хитӕну хуежӕ цхъӕкӕ, бжӕгъунӕм иригъӕхуӕжыфьртӕкъым. «Ту, алаурсын, мыр сыт мы кысщӕцӕр!» – зӕгуоп Тьытӕ, ауэ асыхъӕтым абы кыщӕцӕзырхъ гузӕвӕгъушхуэр дӕнӕкӕ кыкӕм кыгурыуӕртӕкъым... А дакыкӕм зыгъӕ-кӕий макъ лъӕгум кыдоӕукӕ. Тьытӕ, и жьӕр йурыхуауэ а лъӕныкъуэмкӕ дауэ цхъӕкӕ, псалъӕхэр хузӕхӕцӕкӕлуркъым, езыри и пӕм ижыхъащи, зричу псыхъуэмкӕ жӕфыркъым. Абы хӕту псыхъуэм хъыджӕбз цыкӕлуртӕ-щы кӕийуэ кызырдыдохъж, «Уӕихъ, псыдзӕ кьащӕуауэ ди щӕлӕ цыкӕлур ех!» – жаӕурӕ. Тьытӕ, шӕ зытехуам ещъу, бжӕгъульӕм псы зӕрыцӕкӕ кьубгъӕаныр ӕцӕхури и пӕм икӕрӕхъуу щӕидзац, арицхъӕкӕ зӕуэ зыкы-щӕжцӕ аби, зричи лъӕгум дӕльӕдац и «гудзӕ закъуӕр», щӕидзыным и пӕкӕ, сажнӕ тридзӕ нӕхъей, игъӕкӕрӕхъуу...

Ара мыгъуэт абы и псӕм кыщӕцӕзырхъа гузӕвӕгъуӕр, ауэ а гузӕвӕгъуӕш-хуэм кыхуиныхъуу гуауӕр зыхуӕдӕмрӕ зыхуӕдизымрӕ иджыри ицӕртӕкъым Тьытӕ...

* * *

Юрӕ, и адӕр кыщыхуилъым, йульӕтри псым кӕуац.

Урыхуӕ зигъӕгъуӕу Гукӕ, хъӕмӕрӕ и пӕр иужӕгъуу икӕ? – сытми, ӕпхъуауэ банӕ йуфӕм йуту йожӕх. Абы кыщыцхъуцӕ-кыщыцдалъӕу псы кыгъӕхъуапӕм деж уцъыгу уплъӕм, ныджӕ зӕвым кьакуӕцу уольагъу псыпыхухэр кыдӕльей-ельыхъжу. «Азалыхъ, азалыхъталӕ, ар псыхъуӕгуа-цӕм и ӕу цӕцӕпхуӕхэр кыхишиникӕлурӕ кьӕдалъӕу арамӕ! – жи Къанитат, Урыхуӕ псыпыхухэр кыдриушӕйӕу фызхэм щальагъуекӕ. – Алӕ, ауи уи фӕцӕ умышцӕ ар псыпыхуц жыпӕу! Ау-уей!» Урыхуӕ кымыуауэ псыхъуӕ-гуащӕр кызырӕмыхър псоми яцӕ пӕтми, фызхэм шынафӕшхуэ зытрагъауӕри, «дыдыдыд мыгъуӕ!» – жаӕурӕ кьокӕуӕжри я бынхэр псышхуэм ямыгъӕкӕуӕну паубыду щӕдзӕ. Ауэ хӕт и сабий иджы ар зи фӕцӕ пхуӕцӕпхуӕнур – махуӕ кьӕс жыхуаӕм хуӕдӕу Хъӕмадрӕ Хъзӕрӕилрӕ жылӕ цыкӕлур ягъуадафӕ, псыхъуӕ-гуащи, шейтӕни, мелыгъчи, тхъӕи шыӕкӕым, жаӕурӕ...

Ауэ нобӕ Урыхуӕей сабийр псышхуэм кӕуӕркъым. Лъакуӕдыгъуӕхъ я кьамыл фонпъытӕм деж ицӕ архъуанӕр, нӕхъ гъӕпскӕпӕфӕи умыгъуӕтӕну,

псыкьельгэм къритхуащи псори абы хэсц. Ар ззымыпэсу е абдеж зыщап-хъхын укытэу псышхуэм кIуэну псори хэт фIанэ, хэт шэмэдж яыгъгьу мэлэжкхэри губгъуэм итщ, лъэгум дэтыр цырушыру гушырщ: мис мы Юрэ хуэдэ, мес мо Мэд и ныбж... А-а, Мэд иджыри фцIыхуркьым фэ, пэжкхэ? Унэрят Мэд, пкьынкIэ ираIам ещху, плъыжът, и цхъэц зэщIэIар, мафIэ бзий нэхъей, жьым зэрихуэу. ЖаIэжырац, Мэд и плъыжыагыр щилъагъум Хъымыщ шыхъат, жи и физым: «Елым-еIыж, мы цылгыр сэ си бынкьым. Мыр кьыздипхам хьыжи кIуэж!» – жиIэри. ЗэбгъэдэкIыж пэтащ. Уэлэхыи, пэжтэм! ИужкIэ, зы пщэдджыжь гуэрым Хъымыщ жэм кьыдихуауэ здэ-кIуэжым, Амщыкьуэ кьегуоуащ, жи: «Ей, Унэрят и кьуэ, шыбжинилъ-щхъэ плъыжыбзэ! КъащIэт», – жиIэри. Хъымыщ зэцIэувыIыкIри еплъащ, жи лъыжым, и жьэр Iурыхуарэ и нэр икIэрэхъухуэ – мор зи ныбжым сэ джэгупIэ щхъэ сицIа жиIэ хьунт! Амщыкьуэм ар зыкъомрэ гугъу иригъэхьц аби: – «Уи адэм и адэм и адэм и адэжырац, делэ, ар жыхуаIэу цытар! – кьыж-релэ. – Уэлэхъ, Iу, ди цыкIухэр ноби кьуажэхъ зэрыджэгур арам: зым – «шыбжинилъ-щхъэ плъыжыбзэ!» – жи, адреим – «Унэрят Хъэжмырзэ!» – жейэри зэфIокI. Уэ щхъэ умыщIэрэ ар!» Арати, Амщыкьуэ и фыгъгэкIэ Мэд и анэр ирамыгъэкIыжу кьэнат, езы Хъымыщи и псэм хэса хьэпIацIэр кIуэ-дыжаш...

Юрэ щхъэлыпсым щыIухьам, Мэд къамыл фопIытIым шым хуэдэу тест.

– Ехье, псы къыптракIэнщи, уагъэункIыфIыжынщ, цхъэ мыбдежым утес! – жи Юрэ, жылэм яужэгъуа псалъэр егъэныщIури.

Мэд и дзэлыфэр етI: ари есэжат мафIэ бзийм зэрырагъэщхьми, кьыфIэ-Iухужтэкъым.

– Юрэ, мыбдежым хьэпIацIэлыбжъэщ, накIуэ Урыхужь дыгъакIуэ!

НакIуэ-сыкIуэ... Даукуийхэ я занцIэу псышхуэр тIууэ зэгужьрти, я щыгъын гъуабжэ цыкIухэр абдеж ягъэтIылыри, езыхэр псыкьудамэ нэхъ цыкIум зэпрысыкIащ.

– Урыхужьей сабийуэ кьыдалъхуар къаз шырым хуэдэщ, – жи Амщыкьуэ, мо итгъащIэм псыхъуэм кьыдэплъэу пэнтхым тесым. – Я лъэ зэблахыф зэрыхуу макIуэхэри Урыху зэрыхокIутэ. Псым хэмыхъэф, есыкIэ зымыщIэ закьуэтIакьуэ кьыхэкIмэ, ахэр дэ тшыцкьым: къазкьуртым джэд джэдыкIэ щIалъхьэрэ кьрырагъэшу плъэгъуакьэ? Арац, тIу, мыри: къаз шыр быным зы джэджьей, джэджьейтI хэту арац.

Юрэрэ Мэдрэ мис а къаз шыр быным ящыщт, зыр гъуабжэ цыкIурэ адресир плъыжыбзэ цыкIуу... къаз шыр плъыжы щымыIэ пэтми.

Псы тIуащIэр щимэ кIыхьышхуэт, мывэ зымыфэгъукIэ щIэгъэнэрэ пша-хъуавэ дахи иIэжу – ухуейм пшахъуэ щцтырым ухэлъу дыгъэм зегъажэ, ухуеймэ мывэ IадакъэкIэ дзы, хъэуэ жыпIэрэ, абы щыгъуэми ухунитщи, мывэ джей пIащIэжхэр кьызэтельхьы нэщанэ еуэ... Ауэ зэныбжыгъуи-тIым ахэр кьрадзакъым. ТIуащIэм псыхъэлахауэ щцIэ сырыхушхуэ дэтт Шопсэдин ицIауэ, псыр жэщIыжмэ сшэжынщ жиIэри. Выгу ит хьунт, ентIыр кIыхьышхуэрэ бжэгъу кIэщIу зэхэлъу. Псыр мыжэщIу е мызэгурэ псыхъэлахауэхэр чыхуу гъуащ, итIанэ цыкIухэм къагъэунэхури джэгупIэ ящIыжаш. Абы укьыщIэтIысхъэу шыплIэ пылимоткIэ хужьыдзэм уакьы-хуэунт дагъуэт, ухуеймэ зыщIэбгъапщкIуэу фашистхэм я тIасхэр щIэпх хьунут... Е, ар нэхъ къащцтэмэ, таурыхъ жыпIэ-уедаIуэу махуэ псом уцIэ-сыну зыхуэдэ щцIэжтэкъым, уигу кьыхьэмэ укьыщIэкIрэ зыбгъэпскIыу... е сэ сцIэрэ пшахъуэр кууэ кьиптхуэфрэ пшахъуэ псынэ щцIыфмэ, щIащ-хуэтэгъэтIатIэкIэ унэ щIэпщIыхуэ уцIэсыну уасэ иIэжтэкъым – дыгъэм хэщIыхьар мэгъури мэщэщэж, мыр жьауэщ, щцIыIэтыIэщи, мазэ псокIэ мыкьутэжу щыгъынущ.

Мэдрэ Юрэрэ зыгъэпскIынкIэ ирикьуа нэужь арац ящIар – псыхъэлахауэ пщцIэм щцIэтIысхъэхэри джэгуу щIадзаш. ПщцIэкур хуитт – Шопсэдин япэ

щЫкIэ ентIыр кIыхьхэр зэриунсейри бжэгьу кIэщIэхэмкIэ кынгьэтIылы-
хьыжауэ арат. Мэд пшахьуэ псынэ куу кьритхьури щIащхьуэтегьэтIатIэкIэ
члисэшхуэ кьдырнищIейщ, Бжейкьалэ члисэм хуэдэу балыджащхьэрэ щхьэ
папцIэ хьужу... члисэр дахэ хьуати, абы и балыджащхьэм кьэблагьуэ, унэ зэтет
бгьурищIыхьыжащ. Юри, ар игу ирихьри, и IэфракIэр щIинганэу пшахьуэ
псынэм иIэбэри фундамент хьурей Iув кынгьэтIылтащ, итIанэ тригьэтIа-
тIэм-кьдырнищIейурэ бэтэгьэ льягэ... удэпльеямэ, уи пыIэр щIхьэрыхуу...
кьдыригьэкIуеящ.

– Уарэ, ей, Юрэ! – Мэд пшахьуэ псынэм йопхьуэ. – Ехье, абы и щыгум
зы сэлэт кьытезгьэгьуэвэт! – Мэд и Iапхьуамбапцэ псыгьуэ цыкIгум пша-
хьуэпсыр сакьыпуэ пигьэткиуурэ зы «сэлэт» кьудан цыкIу кьыдригьэжеящ. –
Уэтэби чэсэвой! Еплгыт ар зэрыхьуам!

Бэтэгьэм кьытеува «сэлэтым» зеплгыхь, Iэдакьэжьауэ ищIауэ...

– Уэи, ещхьыркьабзэм, Мэд! – МэгүфIэ Юрэ, дамэ ещI: – Уэтэби рас!
Уэтэби рас!

– Зэ догуэ зэ! – Мэд аргуэру пшахьуэ псынэм йоуэ. – Зы пылимотыжь
кьытезгьэгьуэвэж абдей!

Юрэ мапхьуэри Мэд и Iэр Iурегьэхыж:

– Зэ бэяу! Куэдц ар, куэдц. ХьэлэIуэ техьуэмэ, ипцэхэжынущ. Абы
нэхьрэ зы фочыжь IэщIэдгьэлхьэж, петизэраду ари! – Юрэ гьушщчий гуэр
кылылхьуэри «сэлэтым» и папцхьэм кьыщыхитIащ. – Уэтэби чэсэвой! Си
Iуэхуш ар мыхьуамэ!..

Гьудэ кьытетIысхьауэ еуэ нэхьей, Юрэ и натIэм йоуэжри и Iэр Мэд и
папцхьэм кьыщегьэджэгу:

– Мэд, мы сэ кьэзгупсысар: уэрэм кIыхьышхуэу дэдгьэщIей мыр!.. Го-
родым ещхьу.

– Дэвай, уэлэхьи! Город тцIыныци... ПцIэрэ сэри кьэзгупсысар! – Мэд
и Iэхьуамбэшхуэр и натIэм ирегьэкьури иреIуэнтIыхь. – Деуэнци город
тцIыныци, Урыху-кьалэ фIэтщыжыныщ, кьыбгурыIуа!..

– Дэвай, уэи! ИтIанэ тцIэнур пцIэрэ? Деуэнци, Урыхужь псыхьэлыгьуэ
кьыхэтшыныщ абы мы уэрэмьшхуэмкIэ дэтшыныщ...

– Кхьухьышхуэхэр щызекIуэу!

– НтIэ, – Юрэ гүфIэшауэ дамэ ещI, бзуушцIэхэр щыфийкIэ зэрэщIым
ещхьу.

ЩIалэ цыкIуитIыр кьагупсысам дехьэхьпэри пшахьуэ псынэм иуэу
щIадзэ. Уэрамыр и кIэм нагьэблэгьат, Юрэ и щхьэр кьиIэту и нэ нагьуитIыр
и ныбжьэгьум щыхуигьэцIууам:

– Мэд, мы уэрамым сыт фIэтщынуур?

Мэд дэплгьейщ, кьеплгыхьыжщ, и нэр кьригьэцIыщхьукIри:

– Улицэ имыни Урыхужь фIэдгьэщ!

– Сыт жыпIэ дэлагьэр? – Юрэ и Iэр бадзэ Iуиху нэхьей ещI! – «Урыху-
кьалэ!» «Урыху-уэрэм!» Ар хьурэ! Абы нэхьэрэ улицэ имыни Шопсэдин
фIэдгьэщ!

Мэд хьэлэтакьуиплгу кьоув, и щхьэ плгыжьыр Iэтауэ:

– Уэлэхьи, мыхьуххэну пызыхьыжар уэ жыпIарам! Шо Шопсэдин ищIар?
Зауэм щыIа! Орден кьихьа?

– Шо-тIэ кьимыхьам? – икIуэтыркьым Юри. – Мы пщыIэ дызыщIэсыр
хэт зыщIар?

– Мы псыхьуэ дызыдэсыр хэт зыщIар? Ы!

Юрэрэ Мэдрэ зэпэтIысыжауэ зэдауэрт зэщыхьэжыным нэсауэ, зэщы-
хьэжынкIи хьунт, а дакьыкьэм псыр кьащIэмыуамэ... Пхьэ щэщарэ гьушщу
зыхуэзэр зэщIыкьуэурэ псылэ фIейр пщыIэм кьыщIэлъадэри зылъэIэсыр
игьауэурэ кьалэ ныкьуэщIыр игьэцэхэжащ. Юрэрэ Мэдрэ я зэдэуэн ща-
гьэтри зеплгыжащ:

– Хэту пIэрэ ар зыцIа зволикыр? – жиIэри Мэд кыщIэцIэфтащ, я псэр халхьэу яцIа кьалэр зыкьутэжам и нэклур хурикутыхьын и мураду. КыщIэцIэфтри... жиIэнур имыщIэу кьэувыIэжаш.

– Юрэ! – жиIащ и гур ехуэхуауэ.

Юрэ кыщIэкIэмэ – псыхьуэр зэрыпсыхьуэу псым ицтауэ, ищэкIэ дэпльеймэ – псыдзэр фIыцIэ хьужауэ кьэукIурийурэ кьехьу. ЩIалэ цIыкIуитIыр гужьеуэ заплтьых-зоплтьыж, яцIэнур и жалэнур и ямыщIэу. Асыхьэтым псыпэ кьытеублэрэкIэр кьэсри Шопсэдин и псыхьэлъахуэ зэупсеяр зэбгрихи ежъжаш. Кьуршым, адэ ШэгуолэкIэ, зы уэш емынэ кьыщешха хьунти, псыр хэхьуэрэ кьехьырт, брус кьыхьу, гуфэунэ кьыхьу, пхьуантэшхуэ тесу кьехьу... Ар зыцIэуа мыгьуэр тхьэм ещIэ!.. ЩIалэ цIыкIуитIым, псым пэцIэмытыжыф хьури, дехьу щIадзащ. Я бгьуитIымкIи Урыхужь индыл губжьауэ йох, зишыхьыжу. Псым удехми, дэнэ нэс удехьын: сивоскIэ гьэсыпIэжым и занцIэ зэрыхьуу псы кьудамитIри зэгуоужыр, тенджыз кьэукьубеуэ псыпыхухэр кьыдрихуейуэ... Псы зэгуэуэм и хьэлыр ицIэркэ уэ – узэрыIэрыхьарауэ уепхьуатэри уелэт, уи бгым нэс укьыхэщү, итIанэ, уи льякьуэр еубыдри урельэфэх псыхьуэгуашэм. Уэ лыгьэ уиIэмэ, кьыIэцIэкIыжыф абы! Юрэрэ Мэдрэ яцIэрт ар зыхуэдэри, гьатхэ псыдзэм кьыхьауэ щыта мейкьыр шпашьуэмрэ мывэмрэ щIивауэ хэлъти, абы дежкIэ зрагьэхьри и кьудамэ зырыз яубыдащ. Жыгыжьыр быдэу хэлъ хуэдэт, ауэ дунейр тенджыз фIыцIэ хьуати, гужьенгьуэт. ЩIалэ цIыкIухэр гьынут, ауэ зэщыукIытэжурэ заIыгьт...

Юрэ япэу кыльгэгьуащ цIыху гуп кьызэрыхьыэр. Еплгыпэри – псом япэ иту и адэр кьожэ, и льякьуэ сэмэгумкIэ хэуэу. Абы и ужь итт гуп, я бостекIэхэр итIкIэ яубыдри, псым хамыльгэфан щхьэкIэ, иIэтауэ. Балигьхэм я гьусэу щIалэжэ цIыкIу кьыми кьызэрохь, ицIанабзэхуэ, я Iэ сэмэгухэр я цахэм деж телу...

Юрэ и адэр кьызэрицIыхуу:

– Мес, Мэд... месыр... папэ кьокIуэ... – жиIэри зыхуэмыIыгьыжу кьызэфIэнэри кьэгьаш.

Ар зэрилгьагуу, Мэди кьыщIуадащ.

* * *

ТытIу хьэблэ фызымрэ хьэблэ цIыкIумрэ я ужь ицIауэ кьакIуэрт, и гудзэ закьуэр хэуэм-кьыхичыжу. Ныджэу щытар псы льяцIэ хьуарэ, псыр я льягуажьэ кьэс-кьыфIэкIыу апхуэдэти, кумб иуэрэ джалэу, льящыгьэ мыгьуейкIэ кьээтэджьжрэ кьежэжу ТытIу кьыздэкIуэм, плъэри зы щхьэ плъыжэ цIыкIу кыльгэгьуащ, шпашьуэмрэ мывэмрэ щIива жыгыжым и кьудамэр иIыгьыу Урыхужь и курыкупсэм хэту. «Iау, уэлэхьы, мы сэ сIьягьур Хьымыщ и кьуэ плъыжыра хуэдэм!» – жиIэри ТытIу нэхь хуабжэ зицIащ, ауэ абы кьыбгьурьыт щхьэ фIыцIэ цIыкIум гу щылыгьитэм. «Юрэ!» – жиIэри и гур кыльгэтиц аби, и нэр кьыщхьэрипхьуауэ иIьящ. Иджы ТытIу иIьягьужыр-тэкьым псы кьэукьубеяри, псым кьыхь дакьэжьхэри, и нэр и кьуэ закьуэм тедияуэ мажэ... Псы льягьуэу щытам зэрынэсар имыщIэу нэсри псы уэрэм хэукIуриящ, арщхьэкIэ и Iэ льяэцитIымкIэ щIитхьуэрэ зэпрысыкIри псым щIихурыхукуыу тес цIыкIуитIым ябгьурыхьащ, «Iыхьы иджы! Iыхьы, иджы зыгуэр хьунц! – жиIэрэ. – Алыхьым зы жиIащи, тIу хьункьым!»

Юрэрэ Мэдрэ, кьунтхьым иубыда аргьей шыщIэу, жыг кьудамэм пыхсэт, гьыурэ гуфIэу... е, сэ сцIэрэ ар зэрыкьпIэнур, гуфIэрэ гьыуэ. Абы я гьыкIэм зэрыгужьехэри хэтт. ТытIу цIыкIуитIым зэральэIэсу, Мэдым блэлэбыкIри, и кьуэр кьиубыдащ... Абы и пIэ дитауэ, уэри ицIэнур арат, сэри сцIэнур арат... Юрэми и льякьуэ псыгьуитIыр и адэм и бгым кьешэкIарэ и итIыр и ищэм цызэфIадзэжауэ зыкьыкIэриукаш. «Умышьнэ, тIу! Умыгузэвэж! Сэ иджыпсту узэпрысыжынкьэ уэ!» – жиIэрэ кьежэжа щхьэкIэ, и льяхэр

хузэблэмыхыжу зыгуэрэм кыпхашц... Хьэуэ, хьэуэ!.. Псыхьуэгуашэкьым Тьытү и льэр кьэзыпхар, хуэши кьыхыхьауэ аракьым... «Iау, и кьуэр япэ иригьэщашц, жалэнкьэ цыхум!» – жиIэри а зы псалъэм иубыдыжашц Тьытү и льякьуэр. «ЖырыаIэ жалэм – сэ си льякьуэ лъэныкьуэр Сталинград кьыдэзнашц!» – Тьытү кьолэри и гудзэ закьуэр зэ кьегьэклэрахьуэ. «Iау, Сталинград кьыдэбнар уи льякьуэра, хьэмэрэ уи напэра?» – Тьытү лыгьэр зытрегьакьуэри Мэд и дежкIэ кьоплъэкI:

– Ушынан, тIу, сэ кьэзгьэзэжыху?

Мэд, зэщыджэ кьудейуэ щытар, псалъэ хужымыIэу гьашц. Тьытү тIури здиштэнуши, и кьарур хурикьунукьым, и кьуэр ирихьыжынуши – льэр хузэблэхьыжыркьым.

– Юрэ, – жи Тьытү, и кьуэм и пхэ псыфым IэгукIэ теуIуэрэ, – Юрэ хьэ, Мэд дауэ кьэдгьэнэн? Емыкьу хьунIэ? Цыхум дауэ даIуплъэжын? Ар япэ изгьэхьыжи, итIанэ уисхьыжынц. ХьунIэ, тIу?..

АрщьэкIэ, Юрэ, нэхъри быдэу зыкьыкIэриукIэ фIэIа, цIутI хужиIэртэкьым. Тьытү кынгьэнахэм я дежкIэ кьоплъэкI: ахэр я щхьэр Iэтарэ я жьэр уцIауэ кьоплъэхэри щытц, сыту пIэрэ мыбы ищIэнур, жалэ хуэдэ. Юрэ псалъэ гурыIуэжыртэкьыми, Тьытү, и лы джанэр зыщичьыж нэхьей, ар кьарукIэ зыкIэречьыж аби, и Iэ-и льэр кьинишяуэ зэрыкIийм хуэдзурэ ехъри кьудамэ иIыгьам фIэдэж; итIанэ Мэдыр кьепхьуатэри и щIыбым, хьэндьркуакуэуэм ещху кьыкIэрыукауэ, кьрегьэтIысхьэри кьожьэж. ТIуэрэ-щэрэ кьобакьуэри йоплъэкIыж: Юрэ и нэ нагьунтIу щытар мы псы кьежэхьым ещху утхьуат, гужьей фIэIа щIэмьыжы, и IупитIыр кьыIурыпщыхункIэ зэтрикьузати, дунейм теттэкьым ар кьызэрыпщIыхужын. Тьытү и нэхэри абы кьыхутемычыжу, Iэнкун хьуауэ, бгьукIэрэ кьокIуэт, апхуэдэххэу бэлэрыгьауэ псы куум кьосыжри и льякьуэр кьыщIимыубыдэжу кьыхоукIуриэ.

– Иджыпсту! Иджыпсту кьэзгьэзэжынц сэ, Юрэ, умышынэ уэ! – жиIуэрэ, псыр жьэдэуэм кьыжьэдигьэжыжу, джалэм кьэтэджыжурэ, кьокIуэ Тьытү,

Мэдыр и щыбым ису, езым и псэр Юрэ деж щылау. Урыхужь апухуэдизкIэ губжыауэ, благуэ нэщIам ещхьу хьушIэрэ-щатэу ехьрти, абы псэ хэмыту уи фIэц хьунтэкьым: ар бийт, узылурильэфэн хэзырт! ТьытIу щIалэр и плэм ису есыфуртэкьыми, джалэ-кьэтэдджыжу, псым кьрихьэх мывэмэ и лъэхьуамбэхэр пиубэрэжыкIауэ кьолэ-кьокIуэ. Мо кьыпэплъэу цыгхэм я деж кьэсыжыным щIагуэ кьэмынэжауэ, физхэр зэщIэгьуэгащ. ТьытIу зэплтэкIыжмэ – жыгыжыыр кьыхилтэсыкIарэ иублэрэкIыурэ ирихьэхьу, Юри абы кIэрымысыжу. ТьытIу кьыхокьугьыкIри, Мэдыр физхэм кьахуедз аби, езым псым зыкьыхедзэжри жыгыжыым кьыкIэлтэожэ, арщхьэкIэ мэджалэри есу щIедзэ: псы уэрым кьыпэщIэуэм-зидзурэ жыгыжыым тежыжаш, Юрэ и щхьэр кьилтэгьуаши абы хуоIэ. Юрэр зэм кьыдоуей, зэм йоужых. И кьуэр псы зэгьуэуэм зэрынэсу, ТьытIум зыкьилэтри Урыху псыхьуэр гуIэу кьыгтэпсалтэащ кIий макькIэ. Делэ хьуным нэсауэ плъэурэ дзэжэм, абы и нэр зэуэ щьунокIыфыкIлаш: Юрэр псы зэгьуэуэм и дыпIэ льагэм трихьэщ, кьилэтри зы дакьыкэ закьуэ кьыгтэпIинищ аби кьыщIэкIыж имыIэу щингьэмбрыуэжаш...

Фызхэмрэ цыкIухэмрэ кIийуэ здежэхым, зэадзэкьуэр ямылгагьуж хьуащ. Фызхэр кьэуыIэжри зэкуэфуэу зыкьомрэ щыта нууж, кьуажэкIэ ягьээжри, сабийхэр япэм иту, кIийуэ кIуэцIрыжыжаш...

Дыгьэр кьуршыщхэм ебэкьуэхын кьудейуэ теувауэ гьукIэ, пхьащIэми лы зыбгьушIэ зэрыгтэпхьэрауэ – хэт псы Iуфэ гьушэм Iуту, хэти ныджэу щытам, я лъэгуажэм псы гьуабжэр кьэс-кьыфIэкIыу, тету – Урыхужь иращхьырти, кьуажэкIэм здынэсам кьалтэгьуащ ТьытIу и гудзэ закьуэр, сажнэм ещхьу, игтэкIэрахьуэм тридзурэ кьыдэкIуеижу. Абы и IэплIэм и кьуэм и хьэдэ тIэкIур зэпкьырылэлауэ илт. Алыхьым ещIэ ар ТьытIу кьыщигьуэтыжа щыпIэмрэ кьызэригьуэтыжа щыкIэмрэ, ауэ ар гьуногыу кьызэримыкIыжыр белджылыт, и куэр гудзэ закьуэм щытеуэвэм деж кьыдив льым гьуэншэдкI лъапэр и кIыхьагькIэ плъыж зэрищIа кьудеймкIи. Абы и лъэхьуамбэхэр мывэм пиубэрэжыкIат, и натIэр зэгьуэдауэ льыр кьежэхьырт нэ сэмэгур имыгтэпхьэу, и лъакьуэ пьущIыпIэр пхьэмрэ фэмрэ льыцIынIэ-нэу трахат, ауэ и кIыхьагькIэ уз Iэпкьылэкьыыр зыхимыщIэу кьыдокIуеижа адэ насыпыншэр, и сабий хьэдэмрэ и гуауэшхуэмрэ кьыдрехьеижри. ТьытIу нэхьу-нэхьуу кьаплтэ щхьэкIэ, щы зытеуви цыхуу зылуци ильагьуркьым, и нэ гьуабжитIым пшэ фьыцIэр тельщи. Гу кьыбгьэдахуэри, хьэдэр дыгьэ-шэж кьыжраIэ, арщхьэкIэ яхуеплтэкIыркьым; лы кьыбгьэдохьэри, мы пщIэр хьункьым, хьэдэр пкIэлтэпIэ дэдгьэхьеиж кьыжралурэ кьольIу, арщхьэкIэ ябллокIри макIуэ; лыж кьыпоуври, я жьакIэпэ пьысысыху, кьы-хуогузавэ – зыри зэхимыхьуу кьокIуэ... и кьуэ закьуэм щыщу кьыхуэнэжа тIэкIур и IэплIэ илыу и щхьэр Iэтауэ кьокIуэ-кьыхоуэ, кьокIуэ-кьыхоуэ... Зэ кьэбакьуэм зэ мэщIэу... ТьытIу и лэжьэгьухэмрэ гьуэгум кьышхьуэза и кьуажэгьухэмрэ хэт кьыбгьурыту, хэт и ужьым кьыту кьэсыжщ, куэбжэм деж зэщIэгьуэгауэ щыт сабийхэмрэ фызхэмрэ кьапхькIыжри пщIантIэм кьыдыхьэжаш...

ТьытIу и анэжыыр – ильэсищэм кьахуэмыгьэша фызыжь гьур кIыхьыр – и щхьэр гуауэм хуримыхьэхьуу кьыпежьэри сабий хьэдэр Ихри щIихьэжаш, и зы дамэ хэмылгэтэу, и нэпс кьудами кьемыхьу...

Нэху кьекIхэри Юрэ мыгьуэр щIалтхьэжаш. Хабзэм кьыгьуэв махуи-щыр дэкIри, цIыхухэр зэбгьыкIыжщ аби, ТьытIу кIэрахьуэу пщIантIэм кьыдэнэжаш. Иджы жэщи махуи абы и нэгү щIэмькIыр зыт – Мэд иыгьыу кьыщепежьэжам щыгьуэ, ар зэплтэкIыу зылушIэжа Юрэ и нэкIурт, шынам игтэутхьуа нэ цыкIуитIымерэ зэтрикьузурэ кьыгурыпIыртIыкIа и Iупи-тIымерэ... «Бетэмал! – жиIэрт ТьытIу игукIэ. – Бетэмал! А бетэмал ихьэжын! Абы и Iупэ мыгьуэр зэрыкIэзыт... Еуеуй, кьебгьэгьээж хьуну щытыгьамэ, бетэмал!» Ар жиIэ щхьэкIэ, кьытригьээжэ Юрэрэ Мэдра а псэзэпылхьэпIэм иту, езыри абыхэм ябгьэдэту кьэхутэжами, хамэ сабий и нэр кьыжу кьеплэу

езым и быныр япэ хуигъэщынутэкъым. ГукIэ сыт жимыIами, ТIытIу и псэм ар хуээфIэкIынутэкъым.

Арати, Юрэр щIильхъэжщ, цIыхур зэбгрыкIыжри, и гуауэр и Iум мыл IкIанэу илIу ТIытIу кIэнажжщ. И уIэгъэхэри гъушчыжжщ. Удынхэр хэвыкIыжжщ, ауэ и мыл IкIанэр сыт имыщIэми хуэмыгъэтIуу, зэман дэIкIми емысэжу илIыц и гум, и псэм хуэбэжыпIэ кIримыту, и щхъэм гъэтиIытыпIэ кIримыту... ЛэжыпIэ макIуэри, теуркIым. Уэршэрэм яхохъэри, бэяуркIым, аркIэ йофэри, кIыутIышчыркIым...

Ауэрэ зэмани докI, зауэри еух. Псэууэ кIелар я унэ йокIуэлIэж, хэкIуэ-дари ягъейж... Урыхужь, псыдзэр еха нэужь, и пIэм зэригъуэлгъхъэжам ещхуэ, гъащIэри и гъуэгу теувэжжщ: щIалэхэм кIашэ, фызхэр малъхуэ, балигъхэр губгъуэм итщ, сабийхэр кIаз шыр бынурэ псым тесщ.

Зы щадджыкIэ гурэу, ТIытIу зриудэкIыу унэм здыщIэтым, «ТIытIу!» – жегIэри кIоджIар. ЩIэIкIмэ – Унэрыт Хымыщц, дыгъэ шыщIэм хуэдэу, Мэди кIыбгъурыту! ТIытIу Iэнкуну чызэщIэувыиIыкIыжым, Хымыщц и кIуэм и дамитIыр еубыдри кIыхуегъэIуатэ:

– Мэ!..

ТIытIу, япэ щIыкIэ Iэнкун кIэхъури, зыкIомрэ и нэр кIыжу еплгъащ абы, итIанэ и дамэкIытIыр кIыфIыхэлгъэту щыхуежкIэм, Мэдым зыкIыдзри, лIым и бгырыпхыпIэм хуээу, и Iэ псыгъуэ цIыкIуитIыр кIришэкIащ... Абдеж, зэрыхъуар имыщIэу, ТIытIу и мыл IкIанэр тIкIуэ хуежхэри нэпс кIудамитIу кIэжэбзаш икIи, ицIэр имыщIэжу, кIрата кIуэр кIипхуатэри унэм цIэлгъадэжжщ. Абдеж щыщIэдзауэ Мэд щIалэхуэ хъуху, абы и Iэпэр иыгыгы фIэIкIа щIантIэм кIыдыгъэкIакIым, жалэж.

ТIытIу дунейм шехыжар нэгъабэщ, ауэ Юрэ мыгъуэм Iгъандэрэ ар гушы-Iауэ, дыхъэнхуэу цIыхум илгъэгъуакIым, Iуэ, тхъэ умыIуэнумэ, и дзэлыфэ щитIэ кIэхъуагъэнкIэ мэхъу...

1998 гъэ, етIуанэ кIыдэкIыгъуэ

КЪЭРМОКЪУЭ Мухъэмэд

ЩхъэкIуэ зышэч щхъэ шхыгъуэ йохуэ

АдэгъэщцIэрыIуэ ХъэтIохъушцокIуэ Кургъуо-кIуэ Къэбэрдэйр кIрымыдзэм кIызырынгIэлам теухуа хыбар тельдыджем ХъэтIохъушчыкIуэ хыбархэм я яжантIэр кIылыос. Ар дунейм щикIухъа адыгэхэр щыпсэу щIыпIэ куэдым ноби щызокIуэ. Абы теухуа тхыгъэхэр тхыдэ хъуамапIэхэм щыIэщ, тхыль зэмылIэужыгъуэхэм итщ, тхакIуэхэмрэ щIэныгъэлIэхэмрэ куэдрэ зэIэпахашц. Псом хуэмыдэу мы хыбарыр зыубгъуауэ щызокIуэ езыр кIыщэжыа ХъэтIохъушчыкIуэ жылагъуэжхэм я хэщIапIэ Бахъсэн аузым.

Си щIалэгъуэм щыщIэдзауэ сэри мызэрэ-мытIэу сыщIэдэуащ абы. ЗейкIуэ дэса ди хъэблэ лIыж тельдыджэхэу БжыхъэлI ДжырандыкIуэрэ абы и кIуэ ТемыркIанрэ, Пщыгъуэтыж Адджерийрэ абы и кIуэ Мухъэмэдрэ, Щоджэн Iэххэд, Темыр Машэ, си адэшхуэ Къэрмокъуэ Лгъостэнбэч сымэ,

нэггүйшлэхэмн эзадзыжу, зым цнцухым деж адрейм кыпнищэу, яЛуэтэжырт Кургуоукьуэ и лыггэм, и шылэныггэ иным теухуа хыбарыр. Луэтэжын яуха нэужь, нэхыжкым шингужырт: «Апхуэдэ гуэрц-тлэ адыгэм «щхьэклуэ зышэч шхьэ шхыгьуэ йохуэ шьыжиар».

Илтэс шиц нэблаггэ инэклэ Къээнжалышхуэ гьэмахуэ хьуплэм деж щеклуэкла зауэ гуащлэм и хыбарыр а гьуэгуанэ кыгькым и кхьузанэм куэдрэ иухуэнцлауэ, нальэ зэмыфэгьу лэджуэ зэгуиухуэнауэ ди деж кьэсац. Тхьэ зыгтеплухь мыхьун гуэрхэр хэллыгьуэ пэтми, хыбарым купщлэ хуэхьуа пэжыр кьабзэу хьума хуащ.

Сыт шыгьуи хуэдэу, адыгэпщхэр зэм зэгурылуэрти хэкур зэдахьумэрт, лъэпкэри насыпфлэу пэсурт. Зэми зэщыхьэжырти, кьулейсыз зэрыггэхьурт, ихьуреггьклэ шылэ я бийхэми тегушхуэгьуафлэ кьащлэрт.

Псом хуэмьдэу адыгэхэм я Луэхур дыкьуакьуэ ищлэрт абыхэм я ныкьуэр Тыркумрэ абы и гьусэ Кьырымкклэ, адреижэр Урысеймкклэ еплэжкыу зэпелэ гупитлу гьэша зэрыхьум. Ауэ Къэбэрдейм кьахэклар и щхэр зыми хуимыггэхьыу хэкур езым и унафэклэ пэсужыным, шхьэхуитыныггэм зи пэсэр пэзыггэтлыгь цыху лъэщхэр.

Хьэтлохьуоцкьуэ Кургуоукьуэ шылэныггэри, лыггэри, акьылри, лэмалри зулуэ шыцлыфа икли ардыдэмкклэ хэкур бий шынагьуэм кьезыггьэлыфа пщы гьубзыггэщ. Абы и Луэхум Нэгумэ Шорэ зэрытетхыхьымрэ Зейкьуэ лыгькхэр теппалыхьыжу зэрызэхэхамрэ куэдкклэ зэщхьэщымыкыу зэтохуэ.

Адэ нэхь пэсэм шыгьуэ, Урысейм апхуэдэ кьару щымылам, адыгэ хэкур Исраф зытэзыщлэу шытар кьырым тэтэрхэриц. Тырку кьэралыгьуэ абрагьуэр сыт шыгьуи зи дэлэпыкьуэгьу кьырым хьанхэр дээшхуэкклэ кьатэуэрт адыгэхэм. Псом хуэмьдэу ахэр нэхьыбэу зыхуэлээр Къэбэрдейрт. Хэку кьулейр яхьунцлэрти мылькьушхуэ ирахьырт. Лыггэ зилэ ди лъэпкьым и цыхуэхэр гьэру яшэрти, зауэлл лъэщ зэрыхьум папцлэ, лъаплэу тырку бэзэрхэм шацэрт. Къэбэрдейм пщадэ куэдым я дахаггэм кьапиггэпгьэр хамэ шьыпэмрэ тырку уэншэкухэмрэт.

Къэбэрдеймщхэр зэмызгьыж хьуауэ, пщы и пщыж флэпщ хьуну лыггэрэ зэфлэклэри зилэ яхэмытыжу хыбар зыларьыха кьырым хьаныр, тырку султланым дэз кьырихц, езым ейри шингужри, Къэбэрдейм кьытеуащ. Абы пэува зауэллхэм хэщлэныггэ ягьуэтауэ кьиклуэтын хуей хьуащ. Ауэ бийм пэувыну кьару нэхьыщхэр цызэхуашэсар Бахьсэн аузырт. Бжыггэкклэ хуабжуэ кьекуэдэкклэ кьырымдзэм лыггэ хэлъу эзэуащ ахэр, арцхьэкклэ мащлэр куэдым пэльэцакьым. Бахьсэн аузым щеклуэкла а зауэ гуащлэм адыгэ зауэлл куэд хэклуэдащ, кьэнэр бийм и дэз фыцлэм пэщлэтыфакьым.

Къэбэрдейм теппэ цыхьуа кьырым хьаным мусльымэн диньр адыгэхэм залымыггэкклэ кьариггэщтэу шидзащ, динзэхьэ шоджэнхэр гуцлэгьуншэу зэтриуклэщ, ялэщлэлар мэзым шлэлъэдэжащ, клуэдэжыплэ яхуэхьуа кьырым ихьэжащ.

Хьаным кьыпэув щымылэжу зыхуейр ищлэрт. Унагьуэ кьэс цыхуипл хуэзэу и дээр ятригуэшащ, лыри шыри яггэшхэну. Пщыхэм я бын зыбжанэ анэмэту ялихаш, ильэсым хуэзэу цыхуи 120-рэ иратыну кьахуиггэуври. Ахэр зэфлиггэкклэщ, мылькур куэду зэщикьуэщ, ятриха цыхур гьусэ ищлэри хьаныр клуэжащ, ауэ дээрэ абы и пашэу Бахьсэн псыхьуэ дэс пашамрэ кьыггэнащ.

Кьырымдээр фыцлэу, зауэу Къэбэрдейм и гуцлыгу ильэс зыггьупщлэым нэс итауэ жалэж. Уеблэмэ абы и лъэужьыр, я шы лыггьыплэхэр зыльгьуа нэхьыжкхэм яЛуэтэжырт. Хьаным и унафэр флэмэщлэжу, пашам ар нэхьри итэбагьуэрт. Хьаныцлэ увыху шлалэщлэу шиц хураггэшэн хуейт, а бжыггэм зэпымычу хэхьуэрт.

Яхуэмьхьыж залымыггэм зи дээр хуэзылэ адыгэпщхэр кьуаггым нэхь кьыкьуэкклэ хьуащ. Абыхэм кьахэжаныклат акьылрэ кьарурэ бгьэдэлъу кьы-зэфлэува Хьэтлохьуоцкьуэ Кургуоукьуэ.

Алхуудэу, кырымдээр Къэбэрдейм и гушчылум иту, адыгэ лъэпкъ пагэр игыгудын папщIэ лъэкI псори ищIэу здегIуэкIым, хыбар мыфэмьщ къэIуащ. АдыгэщI Заурбэч и цхьэгъусэм кырым пашар пыщIа хуауэ яIуатэрт. Пэжи пщIыи? Хэт ищIэн а псор? Арати, Заурбэчым Беслъэнейи цыналтэм дзэшшу цыIэ пашар иукIри, зэрыхуамыгъэгъунур кыгурыIуагъэнти, Хъэжрэтым цтапIэ кIуэжаш. А хыбарыр кырым хъаным деж цынэсым, лъы зыщIэжын дзэ кыигъэIуащ. Абы унафэ пыхуыкIа иIэт: е Заурбэчым и цхьэр шэсыпIэ иралъхъэн, ар ямыдэмэ, лъэпкъыр щысхырабгъу имыIэу зэтеукIэн. Гузэвэгъуэм ирихула беслъэнейм Заурбэчыр къалъхыуэжри и атэлыкыр лыкIуэ хуащIащ. Хъаным екIужыну, кыхуагъэгъуну гугъэ нэпщIкIэ кырашэлIэжа Заурбэч и цхьэр пальауи, хъаным деж Къырым яшауи жаIэ. Абы и пэжыпIэр зыщIэр Алыхырищ, ауэ хъэжыр арти, цIыхубэм ятель хъэзабыр, хэхуэ фIэкIа, зыкIи нэхъ мащIэ хуакъым, гушIэгъуи щыIакъым.

Къэбэрдейм и гушчылум ис кырымдээр, абыхэм я унафэцIхэр анхуэдизкIэ удэфат зыхуейр яцIэури, цIыхухэр гум щIащIэрт, езыхэр итIысхьэжрти, куэдщI жаIэху кырашэкIын хуейт. Абыи кышчымынэжу, кырымдзэм и Iэтэщхьэхэм напэишагъэшхуэ ялэжырт. Абыхэм яIэт дныцэс зытегъэжыхъа баш цIыкIухэр. ПщIантIэ гуэрэм адыгэ хьыджэбз дахэ щалъэгъуамэ, дыхьэрти унэ блынэм я башыр кIэрагъэувэрт. Абы кыкIырт а башыр зей дзэ Iэтэщхьэм и унафэншэу а унагъуэм я бжэр хуащIынуи Iуахынуи хуимыту. Езыр жэщым а унагъуэм кыанэрти, зэхъуэпса хьыджэбзым ириджэгъуэ нэху щигъэщырт. Абы щыгъуэ мыр къэхуауэ яIуэтэж:

«Зэгурым, нэхъ лъэпкъ цIэрыIуэхуэ Тамбийхэрэ Къундетхэрэ ящыщ щIалитI блэкIыу, ху щIэзыгъэщыщу пщIантIэм дэт цIыхубзыр щалъагъум жаIащ:

– Сыту жбырытэдж мы цIыхубз дахэр, лэжыгъэми хуабжыу хуэжыджэр хуэдэ, – и пащIэкIэ ицIэгуфIыкIащ зы шур.

– Ныжэбэ кырым зауэлIхэм гукъыдэж кыратауэ кыщIэкIынщ, – пицэжаш адрейм.

Абыхэм я псалъэр зэхихуэ зигу ежелIа цIыхубзри и жэуапым щысхы-жакъым:

– Тельыджэ жывоIэри! Фэ фхуэдэ шынэкъэрабгъэхэр щыпсэу ди зэманырц анхуэдэ кышчыхуныкIэ хуьунур. Ныжэбэ кIуам ахэр сэ сщIыгуащ. Ар фIыми Iейми зэфIэкIащ. Ауэ кырым зауэлIхэр пщIэдей жэщ фи физхэм я гупэ хэлынущ. АтIэ фэ фылIрэ фымыкъэрабгъэмэ, фи унэ щIэс фи цхьэгъусэхэр абыхэм ящыфхумэф. Армырмэ, фи пыIэр цхьэрыфхи ди IэлъэцIхэр зытефлъхьэ.

– Уащхуэ мыващхуэ кIанэ, ар къэдмыгъэхун, – яхуэфашуэ кырадзыжа жэуап гуащIэм кыигъэлыба шууитIым тхьэ яIуащ. – Иджыпсту ХьэтIохушцокъуэм деж дыкIуэнщ. Абы унафэ ирещI, армырмэ, езыр дыуыкIынщи дэ кырымдзэм дезуэнщ.

Хэкум кытгепсыха гузэвэгъуэмрэ цIыхум къалъыс пудыгъэмрэ зэхильхьэжри, Къэбэрдейм и пщы нэхъыжэ ХьэтIохушцокъуэ Кургъуокъуэ кырымдзэм и Iэтэщхьэ пашам деж кIуащ лъэлукIэ, гушIэгъу кытхуэщIи ттель гугъуехьыр тIэкIу тхуэгъэщабэ, жери.

Бахъсэн ауз зэщIэгъэгъар а махуэм псэхупIэ ищIауэ, пашар удзыпщIэ дахэм хэт, жаIэ, щIакIуэ хуаубгуауэ, дуней фIыгуэре кеггэтIыльэкIауэ. Фо махъсымэр и фадэ пIащIэт, адыгэ мэл фIыцIэр и хьэщIэнышт. ЖаIэрт, дзэжэналъэ кIэщIыр зыххэлэ дзэжэжIэр IэфI кыIурыхуауэ, игу кыхьэху кыс а зы лы Iыхьэм цхьэкIэ мэл хуаукIыу щытауэ. Пашар уэршэру щыст, дулэ кIыхькIэ тутыныр щIишу. И блыгушцIэтхэр ихьуреягкIэ кьетIысэкIат, и цхьэхьумэ пащIэкъэ абрагъуэжхьэр, джатэ Iэшцэр якъузу, и бгъуитIымкIэ кышчыхьэщытт. Зи Iуфэ Iус Бахъсэн узрыжыкыр губжыуэ нэпкъым цэуэрт, уэгу кыбзэм ит бгъэжэ закъуэр, кэхьуну гуэрэм пэллэ пфIэщIу, цIыхухэм къахэлпэрт.

Къэбэрдейм я пщы пажэ ХьэтIохъушцокъуэ Кургъуокъуэ адыгэ хабзэм кыгъгуэв нэмысыр ибгыгъуу гуным яхыхъэщ, кърым пашам и пашхъэ иувэри, и лъэпкъым гушцIэгъу кыхуищIыну елъэуаш.

Хамэ хэкум теппэ хуэхъуа паша удэфам адыгэпщ уэлийм кърипэса пудыгър «Кхъуэр зыщышынэн щымыIэмэ, Iуащхъэм докI» жызыIэ адыгэ псалъэжкым хуэпшэнун и щабэIуэт.

Щхъэщ кыхуищIу пыIэщхъэрхкIэ кьелъэIуа Кургъуокъуэ и щхъэфэ пцIанэм теуIэурэ, пашам и лулэм иль тутын сахуэ пщтырыр кыгтригъэ-щэщаш:

– Мис аращ си гушцIэгъур, адыгэпщ. Зэгъэзэгъ ар. Уви уи пIэм уимыкIыу щыт, куэдщ жысIэху.

Пашам махъсымэ фальэшхуэр ИтIкIэ иубыдауэ мыпIащIэу зэIури-бзаурэ иреф. Кургъуокъуэ зыри жимыIэу щытщ, сахуэ пщтырым и щхъэфэр трисыкIыу.

Хэт ицIэн лулэмкIэ теухурэ сахуэ пщтырыр зытригъэщэща щхъэ пцIанэр зыфIэт адыгэлIым а дакыкIэм и псэм игъэвамрэ и гум зэригъэзэхуа псомрэ. Ауэ сэ кысфIошI а щхъэ пцIанэм ильа акъылышхуэм мыпхуэдэ гупсысэ налъэ гуэрхэри хэлъауэ: «Сэ сыщIэпщри, сыщIэадыгэри, сыщIэцIыхури нобэ хуэдэ зы махуэщ. Сэ, тхъэм гъэунэхунIэ ин сригъэхуауэ, сызыхэдэнури сегъэлыгъури кыхэхсынуми сыхегъадэ. Дара нэхъыфIу слъагъур? Пашам и лулэм кыищэша тутын сахуэ мафIэм кыса си щхъэра хъэмэрэ а щхъэм иль акъылыр зыхуэзгъэлэжьэн хуей си лъэпкъыра? Джатэм сепхъуэмэ, кы-щIисхми сынамыгъэсу, и хъумакуэхэм саубыд. ЛIы пхъашэ кылгъыгуафIэ кызырыгуэкI кудейуэ сыкышцIокIри, иджыпсту си щхъэр хызолъхъэ. АдэкIэ кърым пашари и дзэри хуит хъуащи, си Къэбэрдейм нэхъри теуджыхъынщ. Арауэ кышцIэкIынщ лулэм щIэф си бийри зэщэр. Дауэ сиIыну? Си напэр мэс, си гур къресыкI, ауэ сыщIэпсэу, сыкышцIигъэщIа икIи сызинщ си лъэпкъым пзэгъатIылъа псэм мы пудыгър игъэвын хуейуэ тхъэм Iэмыр кысщищIа сфIошI. Ар слъэмыкIмэ, си щхъэм кърэпсар си лъэпкъми кылыгысынущ: ди кыужэхэр ягъэсынущ, ди цIыхухэр яукIынущ, ди щIалэ хахуэхэр пхауэ, ди пщашэ дахэхэр пыхъуэ гъэру шыбгъэкIэ Кърымым яхунущ... «ЩхъэкIуэ зышэч щхъэ шхыгъуэ йохуэ» жызыIар си адыгэ лъэпкъырщ. Нобэ шшэчынщ, пщэдэй лышцIэжщ. Куэдър куэдэ лIэнщ, мащIэр мащIэу лIэнщ. «Джатэм и щIагъ нанэ щыIэкъым».

Махъсымэ фальэшхуэр и кIэм пэс ирифри, пашар кьэпсэлъаш:

– Куэдщ иджы узэрыщытар. Уингу ирихъакъэ си гушцIэгъур?

ЗишыIэфаш абдежми Кургъуокъуэ. Уеблэмэ къриха лейм эзыри арэзы теухуэжауэ зыкыфIигъэщIа мыхъумэ, зыкъримыгъащIэу кьэшэсыжащ.

Нэмыси лыгъи зыхэмыл, хабзи цIыхугъи зымыщIэ кърым паша удэфам а лейр зрихар хэт жыпIэмэ, кърым хъанхэми, нэгъуэщI бийхэми я пэр Iэджэрэ щIым яхушызыхуа ХьэтIохъушцокъуэ ХьэтIохъушцокъуэ пщы ябгэм и кьуэ, «Къазий и Къэбэрдей» жезыгъэIа пщы уэлий цIэрыIуэ Къазий и кьуэрылгъу ХьэтIохъушцокъуэ Кургъуокъуэуэ.

Дауи, и щхъэфэ пцIанэр тезысыкIа мафIэм нэхъэрэ нэхъ гуащIэт абы и гу пщтырыр а дакыкIэм кызысыкIар. Ауэ Кургъуокъуэ пщы кудейтэкъым, атIэ икIи адыгэлIт. И щхъэм и уасэри, и псэм и лъапIагъри ицIэжырт. ИтIани уасэ зимыIэжу псоми нэхъэрэ нэхъ лъапIэ зэрыщыIэри ицIэжырт абы. Ар и адыгэ лъэпкъырт, и Къэбэрдей хэкурт. Пщыр джатэм епхъуамэ, гъэбзэкIэ ищIэрти, зыгъэри лъэкIынт. Ауэ ар зэрыхур «зыгуэр» кудейт. Абы цIыхупсэу ихынумрэ лъэпкъым фIэкIуэдынумрэ «зыгуэр» куэдкIэ кыпхуэбжынукъытым.

И цIыхухэм кьахыхъэжа нэужь, Кургъуокъуэ икIэщIыпIэкIэ шу игъэшэ-ри, Къэбэрдейм пщырэ уэркыу исыр махуэл имыIэу зэхуишэсащ. Яхуэвэри кьэщуар, кьрашцIар жариIащ, и мурадри яхунIуэтащ: щхъэж и кьуажэ фы-зэбгрокIыж, цIыхум хыбар явогъащIэри щхъэж и «хъэщIэ» нукIыжауэ нэху

кывогэжкI. Унафэр хэку унафэщ, – зымыгээзациэм хэку тезыри ихынщ. Кургуокьуэ и псалтэр ктабыл ящыхьури псоми кызэдащтащ икIи зэдэуэ ягээзэщтащ. Кырымьдзэм шыщу зыри псэууэ нэху кьрагэжкIактым. Адыгэ щIалэхэмрэ хьыджэбэхэмрэ ильгэс кьэс кьрымьм яхуу куэдрэ кьекIуэжIа хабээ мьхьумыщIэр абдеж гьэкIуэда щыхьуащ.

А хьыбарым щымыгьуазэу зигу зыгьэфIу тахьтэм ис Кьрым хьаным кыкIэлъыкIуэ гьэм Кьэбэрдейм кьютIышщтащ тезыру кьатрильхьа мьлькумрэ цыхумрэ хузышэн хуей и фыщIакIуэхэр. Абыхэм кьэхьуар гьуэгукум кьыщтащIэри ягээзэжаш. Хьаныр губжьащ, кьэхьуамкIэ тырку султIаным хьыбар иригэщIащ. ИльэситI-щы нэхь дэмыкIыу, султIаным Кьрым хьаным дзэшхуэ кьыхуигьэкIуащ Алэгьуэт пашам и унафэм щIэгту. Хьаным езым и дзэри абы гьусэ хуищIыжри, Кьэбэрдейр кьизэуну кьютIышщтащ. Кырымьдзэм и паша хьан Кьапльэн-Джэрий Кьэбэрдейм гужьгьэжь кьыхуиIэу и дзэр кьыхуильтырт. МафIэрэ джатэжIэ ди хэкур пщылIыIэм иригьуэвэну, гьэдрэ мьлькуу ириши куэдкIэ нэхьыбэ ищIыну и мурадт, псэ гьэныррэ лыгь гьэжэжкIэ цIэрыIуэ хьуа цыху гущIэгуншэт.

Хьанымрэ султIанымрэ я дзэр, япэм хуэмыдэжу, иджы сыт и льэныкьуэ-кIи хуэщIат, псэ зэрагьэн IэцэжIэ кьулейт, псэ зэратхьэжьу «Iэцэу» дин лэжакIуэхэри куэду я гьусэт. Кьэбэрдейм кьыздэжIуэм, дзэм адрей адыгэ щIыналгэхэри яхьунщIэрт, быдапIэхэр, дин IуэхущIапIэхэр яхуэарт.

Кырымьдзэр гува-щIэхами зэ яль ящIэжьыну кьызэрежьэнур кьызыгьурыIуэ Кьэбэрдей хэкури а ильэситI-щым бэлэрыгьуазэ щысакьым. ХьэтIохьуэ-щокьуэ Кургуокьуэ и унафэм щIэгту абыхэми бийм IущIэным зыхуагьэхьэзыращ. Ауэ, сыт хуэдэу щымытми, Тырку кьэралыгьуэшхуэмрэ Урысей псом пщIэгьыфу а зэманым льэщу щыта Кьрымьмрэ я дзэшхуэ зэгүзэтым япэувын папщIэ Кьэбэрдей тIэкIур машIэт. МашIэми гуащIэт, кьикIуэт иIэтэжьым, щьэхуитыныгьэм псэр пигьэтIылыгьрт.

Кырымьдзэр Псыжь льэныкьуэмкIэ кьэсауэ щызээхакым, адыгэхэм лыжь-фызыжьхэр, цыхубзхэмрэ сабийхэмрэ бгы быдэ езэгьыгьуейхэм, Афбг хуэдэ быдапIэхэм ягьэлэпхьуащ, я мьлькур ягьэпщIкIуащ, кьыгьэзэжмэ япэ зэпхьуэну ху Iуащхьэхэр гьэпщIкIуауэ щIатIэри дамыгьэ тращIэжаш.

А льэхьэнэхэр ару кьыщIэжIынт цагьэпщIкIуар, революцэм и ужькIэ (1921–1922 гьэхэм) щыIа гьеишхуэм щыгьуэ апхуэдэ ху Iуащхьэ Бахьсэн аузым кьыщыщIахьыжу ХьэтIохьуэщыкьуейр гузэвэгьуэм кьызэрыыхихам и хьыбар яIуэтэжу сэ зэхэсхаш. Ху Iуащхьэр кьызэрагьуэтари си адэшхуэм и ныбжь, сэ фIыуэ сщIэж Кьаскьул ТIэиб и анэ ильэсищэм щIигьуа фызыжьым шэхудэм кIуэщIыльгу ихьумауэ кьызыкьуйхьа хьыльымIэ напэм кьрагьуэта дамыгьэрт.

АтIэ дыкьызыжькIа хьыбарым пытщэжынщи, адыгэхэр хьэзыру зыпэпIэ кьрымьдзэр Кьэбэрдейм и гьунапкьэм кьекIуэлIащ. Ди зауэлIхэр абы Урды ауз быдэм зэрыщыпежьар хьаным кьыщIэщ, езыр КьэжжалышхуэжIэ кьекIуэлIэри абдеж щитIысыкIащ. Мо гьуни нэзи зымыIэжу кьыпфIэщIу зызыкуэздия адыгэщI хьупIэшхуэр биндзэ фIыщIэм иуфбэгьуат, зауэжIэ упэувын дэнэ кьэна, уащIэпIээн кьудейуэ шынагьуэу.

Кургуокьуэпщым зэчэнджэщын нэхьыжь губзыгьэхэр иIэти, абыхэм я псалгэ Iушхэми едэIуащ, езым и гукьэкIхэри абы хильхьэжри, япэми хуэдэу, мурад гуэрхэр ищIат, ауэ ар зэжIэ кьызыкьуйхьыртэжьым. Апхуэдэу дзэщы-тым, цыхум фIы ищIауэ кIуэдыркьым жаIэ, Кургуокьуэ деж щыIа икIи гуапэу зыхушчыта тэтэр гуэр биндзэм хэтти, щэхуу кьакIуэри пщым хьыбар кьригьэщIащ хьаным и мурадщ, фэ пщэдей жэщ фьгьтемыуэмэ, кьыкIэлъы-кIуэ жэщым езыр кьыфтеуэну.

Кургуокьуэ зэжьэр апхуэдэ гуэр хьунти, щэхуу ихьумэ и мурад щIар гьээзэцIэн щIидзаш. Унафэ ищIри псынцIэу шыд щич кьызыхуригьэхуащ. Дэтхэнэми хуэзэу мэкуу IэплIакIуэ тIурьтI быдэу клэригьэпхаш. КIыфI хьуа нэужь шыдхэр ирахуэжэри, бийм и тысыпIэм щэхуу екIуэлIащ. Абы

я уж итт щыры мыхъеуэ къэмыскIэн жыхуаIэм хуэдэу кыхахауэ адыгэлI шуудзэ, абы я лъабжьэмрэ я джатэмрэ къалэщIэкIыры изыщIыкIын лъэсыдзэ. Адыгэ мащIэм къракуфыну зи щыIыхьэпIэ къэмыкI, зи къарум ктыгъэгугъэ биндзэр ефэ-ешхэу жэщыбг хъуху зэхэсри укIуриинауэ жей куум хэтт, яшхэр яутIышцауэ хъуакIуэу губгъуэм итт. Абы ирихьэлIэу гъунэгъуу ирахулIа шыдхэм якIэрыпха мэкъу IэплIэ тIурытIым ящыщу зырызым мафIэ щIадзэ (зыр исын щуихым деж мафIэм адрейм зридзын хуэдэу) икIи бэлэрыгъауэ жей кърымыдзэм хаутIыпщхьэ. МафIэм игъэгузавэ шыдхэр щхьэфэцыр яIэту шынагъуэу кIийуэ, лыгъэр къапылъэльту зыхьэлэда тыркухэмрэ тэтэрхэмрэ къэхъуар къахуэмыщIэу езыр-езыру зэрыупщIэтэжырт, яш, я Iэщэ-фащэ ямыгъуэтыжу, делэм хуэдэу гъуахъуэу къажыхьырт. Хьэзыру щыт адыгэдзэр нэхуцым ирихьэлIэу джатэ кыхакIэ бийм ебгъэрыкIуэри хьэлэч зэтращIащ.

Биндзэм щыщу укIыгъэрэ уIэгъэу губгъуэм къинам щыгур ясеят, кърым хъан зыбжанэми я щхьэр хальхьат, зауэлI гъэрхэр, Iэщэ-фащэр, шыхэр куэдэу къалэрыхьат. Къэна биндзэр, я псэр яхьыжу, щIэпхъуэжаш. Ер зигу илгу ди щыгум кыхьа хъан Къапльэн-Джэрий и блыгушцIэт гуп и гъусэу и псэр ихьыжащ, и дзэшхуэри зыщIэхъуэпса щIыхь инри фIэкIуэдауэ, и напэр текIауэ.

Тыркум къикIа дзэм и пашэу къэкIуа Алэгъуэт паша гъумыщIэм и щхьэхъумэхэр зэтраукIэри, езыри дагъэкIуэну щрахужьэм, бгым щыхуащ. Ауэ лъэгум нэмысу бгыкум кIэрыт жыгъыжым и къудамэм фIэнэри, щы-лъэм нэмысу абы фIэлIыхьащ. А бгым адыгэхэм «Алэгъуэт гъум и щыхупIэ» фIащыжащ. ХьэтIохъушчыкыуейм щыц нэхъыжхэм а щыпIэр ноби ягъэ-гуащэркъым.

ИужькIэ кърым хъанхэм Къэбэрдэйр апхуэдэу тегушхуэгъуафIэ къа-щIыжакъым. ТекIуэныгъэр къэзыхьа лъэпкъым и пщы пэрыт, лIыгъэрэ акъылкIэ, абы ящIыгъужу бэшэчагъкIи Тхьэр зыхуэупса ХьэтIохъушчыкыуэ Кургъуокъуэ и цIэр мыкIуэдыжыну адыгэ тхьэдэм кыхэнэащ.

1995 гъэ, ещанэ къыдэкIыгъуэ.

ЖУРТ Биберд

Адэ лъапсэжъ

Рассказ

И щхьэгъусэр зауэм хэкIуэдауэ хьыбар къызэрыIэрыхъуэ, Маржынэт и дышым кIуэжащ, илгъэсипщIым ит и сабий закъуэр здишэри. Хьэлэт а пщэдджыжьыр хьэблэ псом я дежкIэ.

Хамэ къуажэ къикIа шыгухэр пщIантIэм къышчыдыхьам нэхулэ къызэ-кIэщIитхьа къудейт, арщхьэкIэ хьэблэр «ду» жиIэу къызэхуэсат. Къэхъуар зымыщIэ гъунэгъухэр зэми Маржынэт, зэми лIы мыщIыхухэм еплъырт, иужькIэ я нэ нэщхьей гъащIэншэхэр дуней гуфIэгъуэр иIэу хьэшшыпхэр гум изыльхэ Хьэжсуф цIыкIу трауыдэрти, екIуэкIуэри зи сабий акъылым къымыубыд щIалэ цIыкIум тедиерт. Сабийм дежкIэ екIуэкI псори гурыIу-гъуейт. Сыт гъунэгъу физхэр щIэгъыр? ЛIыхэри щхьэ нэщхьей?

Илтэс зыбжанэ лъандэрэ гуфIэгъуэри гуауэри зыдигуэша хьэблэ физ-хэм щаIуплIэм Маржынэт и гур къызэфIэнэри ерагъкIэ зэхэнх къудейуэ жиIащ:

– Си дышым соктууж. Хэт мыгъуэм сыхушцэ-сыжын мы унэ ныкыуэщцэыжым.

Абы зригъээкИри зэгурэ и щхьэгъусэм кыхун-щэхуауэ щыта Гэлыэщцэ кыуэлэнышхуэм и кIапэм-кIэ и нэпсыр щцилэщцэыжкIащ.

– Зауэр иухакъым, нысащцэ, апхуэдизу уемы-пIэщцэкIами зы ягъэ кIынтэкъым, – хуэбзыщцэ-къым и гум илгыр гъунэгъу фызыжым, зи щцэ-лищыр зауэм хэкIуэдауэ хыбар кызыГэрыхъам, ауэ хыбар псоми я нэхейкIэ абыхэм жэщцэ махуи япэллэм. Арат Маржынэт кыщашам зрахъэллауэ щытари.

Хьэблэр кIэлыпыхыгъу Маржынэт ежъжащ и унэри и лыасэри нэщцэ кыгбанэри. Сыт хуэдиз губгъэнрэ емыкIурэ а щцэдджыжым абы здихъари. Ар шырэ выуэ жылэм дэгымкIи пхуэгъэхъеинтэ-къым. «Си сабийр, си щцалэ цыкIуэ закъуэр нэхъ зыхуей щыхуэзэщцэ жызо!» – Маржынэт а иужрэй псалъэхэр псоми я гум ежэлIат.

Я щхьэгъусэхэр щымыIэжу хыбар кыаГэрыхъа щхьэкIэ, загъэхъеятэкъым нэхъ бын нэхъыбэ зиГэхэми, я щхьэгъусэхэм пэллгъу щыст бын зымыГэхэу кIэзонэ тхыль кызыГэрыхъахэри. Ахэри пэллгэрт фIыуэ ялыгъухэм, пэллгэрт щэлурэ IыхъкIэ жэщхэр я лэгъунэм шагъакIуэу, я гуащэ-тхьэмэдэхэм зыкърамыгъащцэу, зэгъуэкI хъуамэ, я нэпсыкIэ щцэутхыкIуэ. Апхуэдэт зэманыр, хьэлгэт игъащцэ псом цыхуэ цыкIум ялыгъуам и зырызу. БлэкI-ми кыблэкIыжми я гур икыутэу щытт Маржынэт кыгъэна унэжыр, ар ныкыуэщцэу кызызынэкIуэ зауэм кIуа Мухъэмэд и фешпты. Нэхъапэм, цыхубзыр щимыкIыжым, «Маржынэт и унэ», «Маржынэт деж» жаIэу щы-тамэ, иджы, зэгурьгуам ещхуэ, псоми жаIэрт «Мухъэмэд мыгъуэм и унэ ныкыуэщцэыжым». Апхуэдэурэ зыбжанэрэ екIуэклауэ, махуэ гуэрэм, гъатхуэ, хьэблэр гыи макъышхуэ гуэрэм кыдэушаш. Хэти ныкыуэзыхуапэу, хэти гъуэгурыкIуэм здытетым зихуапэурэ цыхухэр Мухъэмэд мыгъуэм и унэ ныкыуэщцэыжымкIэ зэрыхьырт. Ялыгъур я фIэщцэ мыхъуэу кыэщцэщцэ цыхухэр. КIалындор дэкIуенIэм деж зигъэукIуэриуэ ззгъэтхыгъу гырт Хьэжсуф цыкIуэ, Мухъэмэд мыгъуэм и щцалэ цыкIуэ закъуэр. Ар ягъэудэлун мурад яIэу и анэмрэ нэгъуэщцэ зылIрэ еущиерт.

– СынэкIуэнукъым! СыщцэИэнукъым хамэ кыуажэ! – зэрыпыхъэм хуэ-дэурэ кIийрт щцалэ цыкIур.

Анэр и сабийм куэдрэ еубзэрэбза щхьэкIэ, и анэш кыуажэм игъээзжы-ну арзы хуэщцэакъым. Хьэблэм дэхсэри псалъемакыныншэу екIуэкI псоми кIэлыпылп мыхъумэ, зыри жаIэртэкъым.

Жэщым кыэрэгъула гъунэгъу лыжы Мысхъуд кызырихьэлIэжар Iуэхум и кIэрт. Дадэр зэрилыгъауэу щцалэ цыкIум абы зридзри и хьэдагъэм щцэрыпсу кыщцэидзэжащ. Мысхъуд кыгурыгуат Iуэхур зыIутри, сыным хуэдэу щытт, зы псалги и жъэм кыжкыэдэмыкIыфу.

– Уэ сыкIуэну мыгъуэжыжым, Дадэ! Уэ сумыгъашэ мыгъуэ, Дадэ! – зэпы-мыужыххуэу кыIэурт сабийм и макъ щтар. Зы зэман зэ зыкыищцэжэри лыжы ундэрэжыбар сабийм еущцеу щцидзаш:

– Сыт, си щцалэ, апхуэдизу ущцэгуащцэИэр? УлIкыэ уэ, зиунагъуэрэ? Си гугъакъым апхуэдизу улыгъэншэу уэ!

АрщхьэкIэ абы жиГэхэм щыщцэу зы псалъэ закъун Хьэжсуф и тхьэкIумэм ихьатэкъым, икIи макъ кыарууншэ хъуамэ кызызрихьэкIэ кIийрт:

– Уэ сумыгъашэ мыгъуэ, Дадэ! Уэ сыкIуэну мыгъуэжыжым, Дадэ. Уэ, абы сыкIуэмэ, сылIэну мыгъуэщцэ, Дадэ!

Мухъэмэд, щцалэ цыкIум и адэр, зауэм хэкIуэдауэ хыбар кыщцэГэры-хъам ещхуэ пщцэнтIэм хьэдагъэм зыкыищцэИэтащ. Анэм и сабийр лыжыжым

кыхукIэрымычыжу цытц йоныкыуэкъури. Хьэжсуфи, мэлхьэлIатIэм хуэдэу, дадэм зыкIэреукIэ. Зы зэман зэ шIалэ цIыкIу ундэрэбжьар кыипхьуатэри Маржынэт, цытхэми сэлэм кьаримыхьыжу, шцIантIэм дигъззыкIыжащ. Хьэжсуфи зэпимыгъчу кIийрт, гьунэгъу лъыжым и цIэр жиIэурэ кьаджэрт. Хьэблэдэсхэр замыгъэхейуэ шцIантIэм дэтац шIалэ цIыкIум и макъыр зэхамыхьж хьууэ зыкъом дэкIыху. ИужькIэ зырыз-тIурытIурэ зэбгрыкIыжащ зэмышлтыжыфу.

Мысхуд и закъуэпцIийуэ кьэнауэ шцIантIэкум ист, гуауэм икьута и гур кыхуэзэщIэмыкыуэжу, и кьару икIутар кыхуэзэхуэмыхьэсыжу. Абы и тхьэкIумэм икIыртэкъым Хьэжсуф и сабий макъ кIэзызыр:

«Уэ сумыгъашэ мыгъуэ, Дадэ! Уэ ськIуэну мыгъуэкъым, Дадэ».

«Шцхьэ сэ нэхь зыкыкыхуигъэзауэ пIэрэ сабийм? Сэ зым фIэкIа хьэблэм цIыхухьу зэрыдэмысыр арауэ пIэрэ? Хьэуэ, абы и сабинпсэр зыгуэркIэ кысцыгугъырти арацI! Сэ кызынэцIырт абы и псэр».

Жэщ псом дадэр жеякъым. Игъэжеякъым махуэм илгъэгъуа гукьутэм. Ар зэпимычу егусысырт: «Сыт иджы а гьунэгъу шIалэ цIыкIум и гум сэр шцхьэкIэ ильыну? Шцхьэ апхуэдизу кыскIэрыпщIа гьунэгъу сабийм и гумрэ и псэрэ?»

Абы и нэгъу кышцIигъэхьэжырт шIалэ цIыкIур зекIуэф зэрыхьурэ кыгъэщIа махуэ псори зырызыххэу. Языныкыуэхэр пшагъуэм фIыхэкIуэдэжми, адрейхэр лъыжым махуэ дыгъэлсым хуэдэу илбагъурт. Иджыштут абы нэсу гу цылытар сыт цыгъун шIалэ цIыкIур егъэлеуэ кыхуэгуамашцIэу зэрыщытам, «Дадэ» жиIэу адэшхуэм хуэдэу ильыну, гурыщIэ кыбэзкIэ, сабий гурыщIэ хуабэкIэ фIыуэ кызырилгъэуам. Ауэ лъыжым и шцIыхьэлIэ кыхьэхуэртэкъым шIалэ цIыкIум ар адэшхуэ дьдэу зэрилгытэр.

Гьатхэ шыгуэгу шIэгъуэти, цIыхур хадэм иужьгъат. Зыри еплгъэкIыфыртэкъым зэуэ зейншафэ кызытеуа шIапIэ нэщIымкIэ. Хьэблэм дэс псоми я тхьэкIумэм итт Хьэжсуф и гьуэг макъыр. ШцIантIэм хьумакуэу кыдэна хьэр зигу шIэгъухэм ягъашхэрт, кIэрыхубжьэрыху гуэрхэр кьратурэ. Абы ищIэ хуэдэт лъапсэм кыпсыха тхьэмышцIагъэр: нэхьапэм хуэдэу блэкIхэм якIэлышцIэхьуэу ебаныжыртэкъым, гьунэгъухэр кышцыдыхьэкIи и кIэр итгъэкIэрахьуэу япекъэжэжыртэкъым. Шцылт хьурейбзэу зиныхьауэ, и нэ сабафэхэр зэзэмызэххэ фIэкI кызытримыху.

Пэжу, хьэр гьунэгъу лъыжым ишат, арщхьэкIэ зэригъашхэу кьэкIуэжри и тIысыпIэм тIысыжащ. ЕтIуанэуи ишэри ирипхаш. Ауэ япэ дьдэу кIапсэр и пщэм шриха махуэм, кыхуагъэува хьэ Iусми емыIусэу, шцIантIэм кыгъэзэжащ. Ар зыльгъуа лъыжыми хьэр и деж ишэн Iуэху зрихуэжакъым, ишхын кыхуиухьа мыхьумэ.

ШIалэ цIыкIумрэ хьэмрэ я Iуэхур лъыжым и шцхьэм итIысхьащ: «СькIуэу кьэсэжын Суф цIыкIу?» – игу кьэкIырт абы. Ауэ шIэх дьдэуи егупсысыжырт: «Хэт и сабий кьунитыну? НэгъуэщI мыхьуми, Iыхьыгъэ гуэркIэ кыызгухьэу цытамэ, итIанэ...» АрщхьэкIэ а гупсысэр и кIэм хунэмыгъэсу Мысхуд благагъэ гуэрхэр шцхьэкIэ кыльыхьуэу хуежэрт. Апхуэдэ шимыгуэрткIэ, игу кьэкIыжырт Хьэжсуф и адэшхуэ Елмырзэр езымрэ я быдзышэ зэрызэIулыр: «Ар адыгэ хабзэм кьозэгъ. Ауэ нобэрэй хабзэр дауэ епIыну пIэрэ абы?»

Мысхуд и хадэр шIэн зэриухуу шитI хьэхуу кыиштэри Хьэжсуф и шIапIэр ивэри нартыху трипхьащ. Хьэблэм дэсхэм кьахэкIат жызыни: «Сыт жиIэу абы кынкI гьавэр Мысхуд зэришхьыну?» А псалэмакыыр шызэхихьыжым Мысхуд и пащIэкIэ шIэгуфIыкIа мыхьумэ, екIи фIыкIи зы псалгэ жиIакъым, атIэ нэхь ину, нэхь гукьутэу кьэлэуащ шIалэ цIыкIум и макъ тхьэкIумэм имыкIыр.

«Уэ сумыгъашэ мыгъуэ, Дадэ! Уэ ськIуэну мыгъуэкъым, Дадэ!»

Шцэдджыж гуэрэм, хадэхэри ящIэу тхьэмахуитI нэхь дэмыкIауэ, Хьэжсуфрэ хьэмрэ зэшэкIауэ бжэIупэм Iулыр нэху кьекIащ. Абы псом япэу гу

лвызытар Маржынэт хьэпшыпыр шыдишым ехьурджэуа нанэт. Абы хьэблэр кызыэхуишэсащ. Ауэ зыми дзыхь ищыртэккым гьатхэ дыгьэпсыр зи нэклум иридзэу ІэфІ дьдэу жей сабийр кынгьэушыну. Езыр кызыэщыуным пэплтэу хьэблэ псори зэхэтт. Япэу хьэр кьэхьейщ. Абы зыщигьазэм щІалэ цІыкІури кьэушири и нэхэр кызыэтрихаш. Ар мащІэу кыпыгыуфІыкІри и нэхэр зэтри-льхьэжаш, арщхьэкІэ хьэр кышыцтэджым езыри кьэушынащ. Илгагьур зэры-мышщІыхьэпІэр и фІэщ шыхьум, Хьэжсуф кыщыцльэтри дуней гуфІэгьурэ иІэу гьунэгьу лыжкым зыкьридзэри и кьару кызыэрихькІэ кІиыщ:

– Дадэ!

Хьэжсуф и гьунэгьухэм защигьэнщІатэккым, кызыэхуэсахэри зэбгры-кыжгатэккым и анэш літІ шууэ кьэсу япэм нэхрэ нэхь Іеижу гьуыгуы щыдахьжам. ШуунтІым язым шыбгьэкІэ ягьэуа гупэ бжыхьыар зы тхьэма-хуэкІэ щыльа иужь игьэувыжри бжэгьу зытхуи ирисыллащ Мысхьуд.

Лыжкыр мыжейуэ гьунэгьу сабийм и Іуэхум егупсысу жэщкІэ пІэм хэлт. Нартыхур тхьэмищ хьуат Хьэжсуф ещанэу кышыцкІуэжам. Аргуз-ру пхьэрыр кыкІэлысыу шрахьэжьжым, япэхэми хуэдэу, ар хьэблэ псом щыму нэкІэ ягьэкІуэтэжаш.

Хьэжсуф щІэх-щІэхьурэ кьэкІуэсэж хьуащ. Апхуэдурэ екІуэжлащ бжы-хьэ щыІэ хьуху. Иужь дьдэу кыщыцкІуэжам абы гьунэгьухэм кьажриІащ и анэр лы зэрыдэкІуэжар.

Махуэ гуэрэм Хьэжсуфхэ я щІантІэм шызакьуэгу кыдыхьащ. Хьэблэм дэхэми абы гу ламытэу кьэнаккым. Аргузру хьэблэр кызыэхуэсащ. ГуфІа-гьуэшхуэ кыдыхьуам хуэдэу, жьыи щІэи шызакьуэгум иль хьэпшы тІэкІур унэм щІахьэжырт, зыгуэр кызыщтэну кызылымысам зыгьэгусу.

А зы гьэмахуэ закьуэм щІалэ цІыкІур псыщІэ кьамылу дэжеят, фа-гьуэт, гуфІэгьуэ льэпкьыи и нэгум илгьагьуртэккым. Ауэ и адэ льяпсэжкым кызыэригьээжам кьрита насыпыр мыухьыжт. Махуэм щІантІи шыгыуэгуи кынгьэнаккым зи пІанэпэ дэмыа. Абы дежкІэ дэтхэнэ зы кьэрэкьурэри льяпІэт, зыщымыгьэнщІу псори кыпльыхьырт. Лыжьри сабийм кІэлы-пльырт щІалэ цІыкІум нэхьрэ мынэхь мащІэу гуфІэу, зэзэмызи и нэпсыр щІильэщІыкІыу.

– Суф, а Суф, си деж накІуэ, си псэ тІэкІу, зэгьусэу дыпсэунщ. Иджи сэри си закьуэщ: щІалэхэр зауэм хэкІуэдащ, нани сиІэжккым, ихьащ и кьуэ-хэм я бампІэм, си нысэ закьуэри икІыжащ. Хэт хуцысын бын имыІэмэ? Бын зиІэхэри щысыфаккым. ДыщІэсыщ дызэрымыгьээзшу. Умызэнмэ, бампІэм уимытхьэлэмэ, зэманри нэхь гьэкІуэгьуафІэщ, си псэ тІэкІу.

Дадэр сабий епсалтэу щІІэнтэккым. ЩІэх-щІэхьурэ Хьэжсуф лыжкым и щІэм зришэкІырт, зыщымыгьэнщІу зрикьузылІэрт.

– Уи хадэм кьыкІа нарыху тІэкІури уи пкІэм иекІутэжаш, Суф. Ар уимыІэххэми, сысейм кьыкІами дрикьунщ, слю, дэ тІум куэд тыхьн уфІа-щІрэ? – Лыжкым щІалэ цІыкІур набдзэгубдзаплтэу кьызэпилльыхьащ, и щхьэпэм Іэ дилгэри и псалтэхэм пишащ:

– Уи вакьэри лэжьэпащ, Суф. Хэт едгьэдын дунейм гуэншэрыкь?

– СщІэрккым, дадэ.

– Кьандыгьэ дельэунщ. Дельэунщ едгьэдынщ хуээж техауэ. Уэ иджы лы ухьуащ, екІуэ зыпхуэпэн хуейщ. Сэ вакьапхьитІ сиІэщ, ар едгьэдмэ, адэкІи ди насып жыгым ирапхаккым, тхьэм жыхуиІар хьунщ. Пщэдей нэху дыкьекІмэ цыр тетхьыщ, фэлуадзэмкІэ фыгуэ тІуэтгынищ Кьандыгьэ хуэт-хьыщ. Мудар тхьэмыщкІэм и ценщхьур ящэжри ар кьыпхуэсэщхунищ пхуезгьыщІыжынищ. ФатІимэт пхуэзригьэпщыжынищ. Кьыльагьунщ ди хьэтыр. Пльэгьуакьэ нобэ хьэблэр кызыэрыпшыгыуфІыкІар?

Лыжкымрэ щІалэ цІыкІумрэ уэршэурэ жэщыр хэкІуэтащ. Дадэм зыкь-Іэтри щІалэ цІыкІум зыхуигьэзащ:

– НакІуэ, Суф, накІуэ тЫсэ, жэщри хэкІуэтащ.

Хъэжсуф цыкIу зрилъэфыхьырт. Апхуэдэу хъуну зи щIыхьэпIэ къэ-
мыкIа Мысхъуд и нэхэр сабийм триубыдэри зэригъэщIэгъуэнур имыщIэу
къэуIэбжыащ. Зыбжанэрэ щыта иужь адэкIэ ищIэнур къыхуэмыгупсысу
етIысэхыжащ. Дадэр хуабжыу хэгупсысыхьат.

– Дадэ, кхыгIэ, ныжбэризм ди унэжкым сыщыгъэжей, – къэлъэIуащ
щIалэ цыкIур зыбжанэ дэкIауэ.

– Хъунщ, тIасэ, хъунщ, си псэ тIэкIу, – Iуцъащ лIыжкыр.

Мысхъуд щыму щыст и куэщым ис Хъэжсуф цыкIу и цхъэфэм Iэ дилъэу.
Абы къыхуэщIэртэккым зэригъэщIэгъуэнур адэ лъапсэжкым и IэфIагъыр
сабийм зэрызыхищIэм и инагъыр.

Мысхъуд сабийм зыгуэрхэр жриIэрт, еубзэрабзэт, игу фIы хуищIырт.
Иджы абы нэсу къыгурыIуат щIалэ цыкIур апхуэдизрэ къэкIуэсэжу щIы-
щытар езымрэ хьблэдэхэмрэ зэрыармырар, атIэ щальхуа унэм и гур къы-
зэрыхуэпабгъэр.

ЛIыжкым и псалъэхэр Суф куэд щIауэ зэхихьжыртэккым, ар IэфIу жейрт,
зэгуэр и адэм и пщэр зэригъыгуу щытам хуэдэу, дадэм и пщэр итIымыкIи
икъузауэ. Ар и адэ лъапсэжкым цыжейрт.

1977 гъэ, етIуанэ къыдэкIыгъуэ

МЭЗЫХЬЭ Борис

Мазэхэ жэщ

Новеллэ

Хельфаэ къалэр жей Iувым. ЕпIэщIэкIыу ягъэ-
ункIыфIыж уэздыгъэхэмкIэ унэ жейбащхъуэхэм
я нэхэр ягъэупIэрапIэ. Нартыху цIынэ хуэнищIей-
уэ къриухуэнищIэх уэсыр, жэщ епIэндрыабгъуэу
пхъэхэтIэхэм фIэлъ уэздыгъэхэм епIащ. Зы зэ-
ман ахэри мэункIыфIри къалэшхуэр кIыфI, щым
мэхъу. Гугъу ехъа къалэр, махуэщIэм зыхуищIу,
жейм хельфаэ. Ауэ зы цхъэгъубжэ гуэр жэщ Iэджэ
щIауэ ункIыфIырккым. ЦIыхубз цхъэцыгъуэм и
куэщI илъ хьыджэбз цыкIум и нэгур апхуэдизкIэ
мамырщи, IэфI дьдэу жей пфIоуцI. Шэнтщхъугуэм
тес дохутырым и нитIыр абы къыхутехырккым:
сабийм и напщIэ зэрыхэлъгъэти, и бэуэкIэми, сы-
маджэм дилъагъу псоми ар ягъэпIейтей, уеблэмэ
и напIэр зэрилъхъуэу цхъэукуэуэн дзыхь имыщI
пфIоуцI.

Дохутырыр хуэмурэ къотэджыжри хьыджэбз цыкIум и джанэбгъэр
етIатэ. Сымаджэм и нэ пащитIыр къызэтрехри нэщхъейуэ анэмрэ абырэ
къахудошлгъей, дохутырым пыгуфIыкI хуэдэу зещI, арщхъэкIэ узым пасэу
балигъ ищIа сабийм и Iупэхэр, дзэ хужыпсэхэр къыIупсу, япэхэм хуэдэу
зэтежырккым. Ину бэуэн дзыхь имыщI цIыкIэу, дохутырыр сымаджэм и гум
йодаIуэ. Ешащ, пасэIуэу къарууншэ хъуащ гу цыкIур, зэкIэлъынгъэпIащIэу
зихуз цхъэкIэ, лъыр къыхуехуэкIыжырккым. Зехуз, зепIытI лы IэмыщIэм,
арщхъэкIэ къарууншэ хъу зэпыгъ, жьыр хуримыкъуу, сабийм и жьэр ину
зэщIэх...

* * *

... КыфИщ, нэм кыщИэбэр пльагурккым. Ар нэхъ щхьэпэщ бжыхьым зыкуэзыудыгъуа лым дежкИ. Мазэр кыщИэкИным ар ирошынэ, уэсър кызырриуэхуэнщИэхым ирогуфИэ. Лыр куэбжэ цыкIум бгъэдохьэ, Iуех-ри, нэкуIуэпакIуэу джэдэщымкIэ еунэтI. Абы мы пщИантIэр фIуэу ецIыху, Iэджэрэ кыдыхьащ, ауэ ныщхьэбэ кыгтемылпльэIамэ нэхъ кьещтэ. Дыгъум джэдэщыбжэр IуегъапкI, асыхьэтуи бабыщхэм загъэIуэульауэ. Ар лъэуейм-кIэ мэIэбэ, гуэгушыхьум и макъыр кьоIу. Лым ар зэщIеубыдэ, мэдаIуэ. ПщИантIэр щымщ, ауэ жейрккым. Бжэ дамэдазэмкIэ кыдопль физабэр. Ар мэгузасэ: зауэм хэкIуэда и щIалэм хуигъэшха гуэгушыр яхь. ХьэдэIус триIуат. Дыгъур сакъыпэу джэдэщым кыщIокIыжри, бжэ-щхьэгубжэм и щIыб хуигъазээрэ докIыж. Фызыжкыр кIэкуакуэу бжэм Iутц, ауэ псалэ жиIэн мэшынэ – псэр IэфIщ. И нэ набгъэхэм дыгъур кьахуэцIыхурккым. Дыгъури мэпIащIэ: фадэ Iэнэ зэтету гуп кыпопльэ. Фызыжкы ибэр гыбзэр игъэшу пIэ щыIэм хогъуэлтхьэж.

* * *

... Хьыджэбэ цыкIур нэщхьейуэ кыдопльей, жыр хурикъурккыми и напIэхэр кьонщ.

– Мамэ, щхьэгубжэр Iупхтэмэ...

Iуех. Ауэ жы игуэтырккым. Кислород зэрыт щхьэнтэр кьахь, ягъэбауэ, сымаджэр нэхьыфI кьоху. Иджы абы и нитIым гьащIэ щIэтц. КыщIыхьа адэм хуогуфIэ.

– Ныжэбэризм сымылIэмэ, итIанэ сыпсэунт...

– НтIэ упсэункьэ, дохутырым ухъужауэ жэIэ... – ар хьыджэбэ цыкIум и фIэщ хьурккым.

– Сыт пшхынт, си тIасэ?

– Псы сефэнт.

Жэщыр хокIуатэ. Пэшыр щымщ. Дохутырри шэнтцхьэгуэм зэрытесц. Сымаджэм и Iэр кьещтэ, лъынтхуэр кызырреуэм йодаIуэ, едэIуэху и нэгур зэхоуэ. Гур и кьалэным пэльэщыжырккым. Сыт Iэмал? Iэмал щыIэккым. ИщIэнIауэ кьарууншэщ дохутырыр. ИтIани мэгугъэ. Мэгугъэ анэри. Хэт ищIэрэ...

* * *

Дунейр мэжей, зегъэпсэху. ЩыIэщ мыпсэху Iэджи.

– Дэ уи лэжыапщIэм дрипсэуфырккым, – пIэкум ис физ цхьэ бапхьэр зыIуригъэлыэдэным хуэдэу и лым йопль. – Сэ нэхъ щыгъыныджэ дэнэ щыIэ? Жылэм кьельжа шубэр згъуэтырккым, – дыщэ IэлынкIэ бла Iэхуамбэхэр уэгумкIэ еIэтри, – сыту сыделат, сыту сунэхьуат сэ уэ сыкыщыбдэкIуам! – жиIуэ мэкий.

– А уанэ мыгъуэр тезыльхьа, шуби бгъуэтынц зы зман, сыт зыщIэплIэ-жыр? – зэтриуэIэфIэну яужь итц Iыр. – СиIэр кызохьэлIэ, симыIэр дэнэ кысхын?

– Адрейхэм дэнэ кыздрахыр? Уэ адрейхэм уахуэдэлIкьэ? – физыр нэхъри кызыэцIопльэ, кьотхьутхьукI, сабийхэр кьэушыжакци я нэм цIэ-Iуэтыху магъ, ауэ физым зыри зэхихьыжырккым, зыри ильагъужырккым, джатэ уIэгъуэ, псалэ гуауэхэр едз...

... Сымаджэщыр щымщ. Псори жей пIейтейм хэтц. Пэш закъуэрц уэз-дыгъэр щыблэр. ГуэуэлынIэм иль хьыджэбэ цыкIум балигъиц щхьэщысц. Дэтхэнэми и гум гуауэр шожьэ. ТIур иджыри мэгугъэ, ещанэм гугъэр хыхь-жакци. Дохутырым хьыджэбэ цыкIум и Iэр иIыгъц, лъынтхуэр кызырреуэм

едагуу. Ар дакыкхэ кыэ нэхтэ кIащхэ мэху. ГыщIэм и мафIэр мэужых. Гум и кьарур еух. Абы зепIыт-зехуз, ауэ кьарууншэ хьуаши лъэкIыжIаккым. Сьмаджэм и напIэ кыIэтыжырккым, плъагыуу фагыуэ мэху, бауэу зыхапщIэжырккым. И фэр пыклауэ, адэр кызэфIоувэ, мыкIини щхэкIэ, анэм и жьэр итIкIэ нубыдыжащ, дохутырым и нэпсхэр ерагыкIэ зэтриIыгъэц...

... И кьуэм хьэдIус хуимыщIыфа гуэгушыр шхыIэн щIаггым фызабэм щегъей...

... Бахтэр кызыщхьэщых гуэгушым бгъэдэс гупым фадэбжьэр яIэт.

... Шубэ лъапIэ симыIэу сэ кьэзгъащIэр гыащIэ! – мэкIий фызыр. Сабийхэр гыуэ пIэкум исщ.

... – Си Iээзгъуэ хэльккым, – щэхуу нэпсыр ельэщI дохутырым. – Фыхуейм, мастэ хэтIумэ, зыкыщичIэж щыIэщи...

– ХэIу, – желэ адэм.

Анэр щымщ.

Мастэр хелу. Сьмаджэм и нэхэр кызэттрех, хьэдрыхэ напэлыагыу кыIкыжащ, блащхуэ кIийм йоджэ:

– Папэ, мамэ, – кьарууэ иIэжтIэкIур зэхухьэсыжри хьыджэбз цIыкIум адэм дежкIэ зеший, анэм и бгъафэм зыщIедзэри имыгъэбауэу и пщэр щекьузыкI. Анэ лъагыуныгъэмкIэ зымыгъэнщIауэ анэ бгъафэм зыщIикьузээрэ, абы и Iэпкьтэпкьыр щIолIэ...

Адэр и пIэм идиыхьащ. Анэм и нэпс ткIуэпс кыщIэткIурккым. Абы и нэпсыр, лыы пщтыру, гуауэм ижьэ гушхьэм тоткIуэ...

Цыхухэ, сыт дэ мы дунейм тетхынул! Цыхухэ, зэнзэпсэу дывгъэпсэу!

2000 гъэ, етIуанэ кыдэкIыгъуэ

ДЫГЪУЖЬ Къурмэн

Мырсыт

Рассказ

Пщыхьэщхьэм лэггупэжь Iэюб ди куэбжэм кыIухьащ: «Фатих!» жиIэри кызэджащ. ПщIантIэр зэрыспхьэнкI пхьэхуей жыхапхьэр бжыхкым кIэрызгъэувэри лъыккым сыпэжьащ. КыщIысхуейр сыммыщIэу, си гур гузавэу сыбгъэдыхьащ абы. Iэюб кызэушщIащ:

– Къушхьэхьум малыхуэу унэкIуэну ухуей? НакIуэ, гъэмахуэр кьуршым щыбгъэкIуэнщ, трудодени кьэпхьынщ. Дэ зы щIалэ жан ди мыгъусэу хьунуккым. Уэ си дзых птелгты аращ ськыщIыпхуэкIуар. Аращи, уи хьэпшыпыр зэщIэкьун пщэдджыжь жьыуэ ди деж ныIухьэ.

Къэзмыгъэгугъапзурэ жэуап естыжащ:

– Ди анэр губгъуэм кыIкыжмэ, жесIэнщи, сыниутIыпщмэ, сынэкIуэнщ... – Iэюб куэбжэм IуигъэзыкIыжа нэужь, жыхапхьэр кьасщтэри си

Иүзүхү нүж сикхэжаш. Сэ кыызэхүүлам сригуфИэт: Кьуцхьэхүм сызэрыкIуэнүм, абы шыслыагьунүм. Зауэ нүжэ зэмант, ди унагьуэр ерыскыкIэ зэтегьэсыхьатэжым, унагьуэм шыщхэм гьэмахуэ псом зы цIыху яхэщIмэ, ар ди анэм и дежкIэ нэх тынш хьунут. А зы закьуэрат шIалэ цIыкIуиплIыр дызыгьашхэр. Трудодень кьэсхьэм!.. Ар сьт и уасэ! Бжыхьэм гьавэ шагуэшкIэ тхылым си Iыхы итхуноц. КIэртIофу, нартыхуу, гуэдзу кьытлысыр ди анэм кьышригьэшэчкIэ, ар сьтым хуэдэу гуфIэну! «Си сабийхэр цIыху хьууэ хуежыаш», жиIэнш... Апхуэдэу гукIэ куэд зызгьээхуэну кьышIэкIынт, Мырсыт мыхьуамэ.

ПшIантIэр спхьэнкIыүрэ бжыхь льябжьэм сышынэсым, хьэр жьауэн кьышIэтэджыкIащ, жьхапхьэм езгьэлэт сабэм ерагыу и шьхэр хитхышIцIыкIыүрэ. Асыхьэтым сигу кьэкIащ «Iэюб хуит сишIтэмэ, Мырсыти Кьуцхьэхүм здэсэнт. Зы мыхьуми унэм шимыгьуэт кьупшхьэ гуэр шьцIэм кьышIыгысынт».

Си анэри арэзы хьуащ Кьуцхьэхүм сызэрыкIуэнүмкIэ. Жэщ ныкьуэ хьуху мыгьуэлыжы абы сигьэхьэзыраш: вакьэ гьурыжь гуэрхэр пкIащхьэм кьридыжыжаш, игьэщIытэри зэщIидэжаш, гьуэншэджыжь гуэри зыщIыпIэ кьыкьуилыфьжри кьату зэтридыжыхьаш.

Пшэдджыжь нэхушым сэ сышIэпхьуэри Iэюб жесIащ сызэрыхьэзырыр икIи сеушIащ хьэри здэсшэ хьунүмэ. Мырсыт здэсшэну хуит сызэришIащ етIуанэ гуфIэгьуэхуэ хуэхьуащ.

Махуэр хуабэт. Мэлыхьуэгьу сызыхуэхьуа лыжынтIым, Iэюбрэ Хьэжму-ратрэ, хьушэр хуэмүрэ яхурт. Сэ ахэм я ужьым сигу хьэпшыпымрэ гьуэмылэмрэ зэрыль выгур схурт, и бзэгур кьилэлэ, Iупсыр кьыIурыхуу Мырсыт гум и ужьым иту накIуэрт. Зэи кьэувыIэти псышIэ-псышIэу бауэт, аргуэру гум ньлэщIыхьэжырт. Сэ абы сеплыхьукIэ си гур шIэуэт. Апхуэдизу ар уэдти, бащ ипхьэжыни льякIтэжым, и кьупшхьэхэр и фэ улэуам зэкIэриIыгьт.

Ещанэ махуэм цIыхухуэри Iэшри дезэшауэ декIуэллэщ егьэзыпIэ тхуэхьуну бгыжым. Бгы льябжьэм иIэ бгыэншIагь гьушанIэ тIэкIүм дэ мэкьушIэуфэ шьдгьэтIыгьаш, арат гьэмахуэм псэупIэу диIэну.

Кьуцхьэхуэр хуабжыу сигу ирихьт. Псом хуэмьдэу шьцхьэщхьэмрэ шшэдджыжымырэ пхуэмьIуэтэн дахагь ин гуэрэм сьдихьэхьырт. Бгыщхьэ дзакIэ жанхэр зэкIэлэхьэужьу кхьухь чьрэм ещхьу хы шьхьуантIэ гьунэншэм шесхьу кьышIэщIт. Пшэ хужь гуэрэнхэр кьуршышхьэ льягэхэм я шьгум кьышхьэщыхьэмэ, шшэхэр парус жьым игьэпшауэ «кхьухьхэм» яшхьэщыт хуэдэт. Кьуршым и жэщыр хуабжыу кIыфIш, ара хьунш вагьуэхэр пIащэшхуэу узыгьэлыагьур. Апхуэдизу вагьуэхэр мэупIэрапIэри, кьышIошI Iуданэ псыгьуэ цIыкIүкIэ уафэм кIэрышIауэ зыгуэрэм хуэмүрэ шIиупскIэу. ШIыпIэ-щIыпIэхэм жьыжьу кьышIоблэ мэлыхьуэхэм я мафIэр. КьышIоблэ бгырысхэм Iэщ гьэхуным зэрышIадзэ льяндэрэ я Iэхьуэгьу мафIэр, дэтхэнэ гьуэгурыкIуэ ешари кьэувыIэу зигьэпсэхуэну бзийхьэмкIэ Iэ ишIу кьыхури-дэу. А мафIэр зэгуэри Iэхьуэхэм ягьэужьыкхьым.

ЗыщIыпIэ жьыжьу кьышIүкIыу жэщ кIыфIым шьцэхьыбох мэлыхьуэхьэ банэ макьыр. ШьцIэхьэхэр шIэншэу зэи илькьым, дауи, кIыфIым зьыхьашIкIуэурэ дыгьужьыр мэл хьушэм гьунэгьу кьыхуоху... Хьэм и банэ макьыр игьэужьыкхьу зыгуэрэм фочыр хиуншIащ кIыфIым, дыгьужьыр IуигьэщтыкIыу. Жэщ уафэр напIэ IэтыгьуэкIэ зэгуйпхьуащ шэ икIам. А дакыкьэм бгыхэр зджызджаш, джэрпэджэж макьымкIэ ахэр кьэгуоужаш: «Сьт кэхьуар?!» Аргуэру кьурши хьупIэри шэхуш, шэхуш губгьуэм ит шыбз гуартэхэри, шэхуш жэщ шлырхэм я фочхэри.

Гъемахуэ жэщыр зы жеипэ нэхъ умыкIуу блотлът. Дунейм джанэ фЫу-цIау щыгъ жэщым и вагъуэ щIыгухэр нэхушым етIатэри, хуэмурэ кьуршхэр кьоуш. Сэ пэгуныр сIыгыуу лъагъуэ цIыкIум сытету псыхъэ сокIуэ, уэсеп-сым гьуэншэдж лъапэр «пежыщIыкI». Сэ адыгэхэм жаIэу куэдэр зэхэхсашщIэдджыкьым жыуэ кьибгъахуэ псым дэщIыгъуу насыпри кьибгъахуэу. Псы пэгуным си Iэблэр хишу кьэзгъээжащ. Пэжу, сыт насып сэ сыкьэзыгъэувылар? Дыгъэм и нурыр кьуэкIыпIэ дыхъэрэным кыкькуешиикI. Си пэгун IупщIакIэм кыфIидзэри дыгъэм нурыр ишэцIащ, дыцэ шыкIэшпынэм тель чыданэу. Бзухэм я уэрэдыр дыгъэ нур шэцIам нэрымлъагъуу зыгуэрным кьригъэкIыу кыпщохъу. Кьуршым и нэхушыр зыхэщIэныр ара хъунц насыпэр.

Си Мырсыти сэри фЫуэ кьыдзэзэгъат Кьуцхъэхьур. ЛыжьитIым сытым щыгъуи сигу ягъэфIт, сагъэгушхуэт, кьуршым и гъемахуэ дахэр нэхъри кыксухагъэщIарацIат. Мырсыт и Iуэхури дэгъуэт – Iусыр ерчыну игуэутт. Нэхъыжьхэр шхэмэ, нэхъыщIэ хабзэу сэрат Iэнэр Iузыхыжыр, мырамысэ Iыхъэм кьупщхъэм Iэнэм кьытена псори Мырсыт езгъэхшт сыцхъэщыгу, адреи хъэхэр кыкуимылын щхъэкIэ. Iэюбрэ Хъэжмуратрэ гу кьылтатат си хъэм сызэрегугъум. Езыхэм кьызжаIэт: «ФЫуэ гъашихэ уи хьэр, ар дэнэм чыэ губызгъэкьым». Мазэ хъуатэкьым Мырсыт Кьуцхъэхьум зэрщыIэрэ, ауэ сытым хуэдэу зиужыжат абы! И кIэм и джабэхэми кIэрыгъуэжауэ щыта бацэжьхэр кIэрыщэщыжат, ар кыщIэщыжат хъэцхъуэ дахэщхуэу, и цыр лыдыжу. Цырхъ макъ зэрызэхихуу, и тхъэкIумитыр дзасэу игъэкIт, и щхэр лъагъуэ иIэтт, и бгъэгуху иныр кьригъэкIти гушхуэу зиллгъыхт. Мырсыт, кьалэну зыхунгъэувыжам хуэдэу, сакъуу и нэ жанхэмкIэ хъупIэр зэщIищыкIт, махуэм и кIыхъагъым етIысэх имыIэу мэл хушэм и хьуре-ягъыр кыкIухьт. ЖэщIкIи и нэбдзыпэр кьехтэкьым. Дыгъэр кыщыщIэкI сыхъэтрат хьэр щыжейр. Хушэр щыгъезгъэкI дакыкьэм, сэ седжэу кьэзгъэ-тэджа хуэдэ, зыкыIэтыжти сегугъуу хузэхэсцIа Iусыр иштт, итIанэ арэзы дыдэу щIыгъуу нытекIырт щыIэм. МахуэкIэ тIэкIу сыщетIысэхкIэ хьэр зэщIалэти седэхэцIэт, и щхъэм Iэ дэслъээрэ сеупщIт: «Уезэша, Мырсыт? Ди дежхэр уигу кьэкIа?»

ЖысIэр кыгурыIуа хуэдэ, и щхэр кьыIэтт, и нитыр си нэгум кьыри-быдэти кьызэплгът, иужкIэ, «АтIэ» жиIэ хуэдэ, и щхэр ирихъэщыжт. Апхуэдэу Мырсытрэ сэрэ ди зэпсэлэныгъэр ирикьуа нэужь, дызэбгъэдэкIыжти хушэм и гьунэ зырызыр кьэтIухьт.

И мыхабзэххэу зы махуэ гуэрным Мырсыт кIуэдащ. Сыт хуэдизрэ семыджам, кыкькуэкIыжакьым. Пщыхъэщхъэм згъэхъэзыра Iусыр адреи хъэхэм Iэнлэжькьым ирагъэкъэбзыкIри зэбгрыкIыжащ. МахунтIкIэ сызэшуп си закъуэу хушэм сыпэрытащ. Ещанэ махуэм хъупIэм сити хьэр кьызгъэ-дэлъэдэжащ. Ар гуфIэрт, зыкьызиупсейрт, си Iэм, си напэм кьебзейрт, зэи щIэнхъуэти си хьуреягъыр кьыжыхьт. Аргуэру зыкьыздэт. Мырсыт и пщэм аркъэн цыкIу илчу щыслъагъум, си макъыр згъэлагъэурэ жесIащ: «Зэ увылэ, Мырсыт!» Сэ зэ щхъэкIэ си гугъащ ар зыгуэрным нубыду ирипхауэ, итIанэ кьалэщIэкIыжу кыщIэнхъуэжауэ. АрищхэкIэ сегупсысэжащ ар зыми зери-мыубыдыфынум. Аркъэныр зэпызушщIыну сыщыхуежькэм, хъэм и жьэгъу цы кIырым кыкъэмыщуп тыкьыр гуэр си Iэ сэмэгум кьыIэщIыхъащ. Сэ пIащэфI скIэрыщIар кысхри аркъэныр зэпызгъэлытэащ, зэкIуэцIыпха цыкIури кьэстIэцIащ. ИкIи кыкIуэцIысхащ тетрадь напэм итха письмор: «Фатихь, Мырсыт кьэкIуэжри зы махуэкIэ щыIащ унэм. Кьуцхъэхьум нэкIуэжыну ныщIэнхъуэжауэ щыслъагъум, кьезджэри письмор и пщэм быдэу исцIащ. Сьту дахэщэ хъужа Мырсыт! СымыщIэххэу ди щIантIэм кьыдэлъэдэжри кьыздэдэжэгуу щыщIидзэм, ерагъуу кьэсцIыхужащ. Япэ щыкIэ Iейуэ ситгъэ-шынат. Абы зы гуфIэгъуэ иIэу кьыздэдэжэгути, плгъэгъуащэрэт, Фатихь! ИтIанэ, мамэ мэгузавэ уэ щхъэкIэ, еджапIэм щыгъэхъыгъурэ кьоблагъэри, кыкIэрымыхуу кьехыжыфащэрэт, жеIэ. Ди абрикосеижыым кыкькутэу

хуаш, и кьудамэхэр щымы кьегъэттыль. Къущхэхъум гъэщлэгъуэн Iэджэ щыпльагъуу кыщлэкъынщ... Си гум укьэкIащ, нэхъ псынщIау кьехьж».

Письмор кытхат илэсынбгъу зи ныбжъ си къуаш нэхъщлэ цыкIу Барэбий. Письмом сыт итыр жиIуу кызыушщI хуэдэ, Мырсыт кIэбдкIэ щысу кысхудэпльейт. Зызгъэхъури и щхьэм Iэ дэслъээр седэхъщIащ: «Ди унагъуэр къэпльагъури укьэкIуэжаш, сэри я узыншагъэ хьыбар кысхуэпхьаш. УкIуэдэ си гугъэри сигу хэщIат».

Пщыхэхъхэм Мырсыт си гъусэу хушэр егъэзыпIэ бгыжьем кыщыщIэзгъэхъэжам лыжьхэр кызыушщIащ:

– Уи хьэр дэнэ кыкIыжа, Фатихъ?

Сэ ахэм яжесIащ Мырсыт унэм лъагъунльагъу зэрыкIуэжар, ди деж я узыншагъэ хьыбары кызырысхуихьар.

Къущхэхъум и махуэ уэфIхэм уэлбанэ кIыхькIэ захъуэжат. Махуэ бжыгъэ куэд хуауэ пшагъуэ фыщIэр хуьпIэм хьалъэу тельт. Пшагъуэм зэ зиIэгъэ хуэдэу зищIт, аргуэру нэхъри бэмIэгъуэу зыкызыэхнуфэжт. Iэхуэ-хэми Iэщми яужэгъуат кIэ зымыIэж уэш щыIэр. Iэхуэухэр зэIуэцIэмэ, япэу зыщIэушщIэр тугън гъушэрэ мафIэдз гъушэрэт. Iэюбрэ сэрэт мэлхэм къабгъэдэнэр. Хъэжмурат и Iыхьлы гуэр щымыIэжу ныхуаIуэхури жэна-зыщI кьехьжат. Махуэ уэлбанэ хьалъэхэм Iэюб си закъуэу сигъакIуэтэкъым мэлхьуэ. Езыри накIуэти зыр и пэм, адреир хушэм и кIэм иту мэлхэр дгъэхуакIуэт. А махуэхэм хьалъапIэр Iэюб и плIэ дэхуэт: махуэ еным уэшх щыIэм зэрыхэтауэ жэщми и нэбдзыпэ къемыхьу мэлхэр иплъырт. Уэлбанэ жэщхэм дыгъужьыр ерыщ щIэхъура хуэнт, сэ, зи ныбжыр илэс пщыкIуэц иримыкьуа щIалэ цыкIуэм, дзыхь кыщIысхуимыщIыр.

Зы щадджыжъ гуэрым нэхъ пасэIуэу Iэюб сыкынгъэушаш.

– А, Фатихъ, сэ сысымаджэщ, маржэ хъужын, пшафIи уэри дэгъуэу шхэ, хьэхэри гъаши мэлхэри тегъэкI. Сакъ! Убэлэрыгъыну Iэмал зымыIэщ. Нобэ-щаддей Хъэжмурати къэсыжынкIи хуэнт, губзыгъэ цыкIуу щыт...

Псалъэн кызырехьалъэкIыр сщIэуэ, лыжьыр шэлуу щIэуфэм хэгъуаль-хьэри щIакIуэр зытрипIэжаш.

Пшагъуэ фыщIэ Iувым уи япэ лъэбакъунтхукIэ итыр унгъэлыгъутэкъым. Уэшхэр къызыпхьытIэтI пшагъуэм апхуэдизу хьалъэу щымы зытриубати, сыт хуэдэ кыыбгъэшхуэ къемышщами трихужыну уи фIэщ хуэтэкъым. Хушэм и пэм сыкIуэмэ и кIэр слъагъутэкъым. Зы мэли сымыльагъужу я гъуэ макъ къудейм кыщыкIэлыскIухь щыIэт. Адрей хьэхэр сщIыгъуу къытекIатэ-къым, ди гъунэгъу пщыIэм я хьэхэр щыбанэм абыкIэ ежкIэри къэнат. Мыр-сыт и закъуэти си гъусэр. Уэсэпсым зэпиутыкIыжауэ, абы мыбэлэрыгъыжу мэлъы и хуэрегъыр кыкIухьт. Щыуэлбанэм деж мэлхэм ерыщу къакIухь, TэкIуи зэтеувыIэкъым. Сэ сешаш, гуоун куэдми си макъыр ирахаш. Апхуэ-дээрэ махуэр кIуаш. Ярэби, емыкIу къэзмыхьу хушэр ныщхьэбэ егъэзыпIэм схунэгъэсыжатэмэ, жьсIа щхьэкIэ, хуакъым – пщыхэхъхэм Iуэм кыхьэ-жар хушэм и зэхуэдитI къудейщ.

ЖьсIэнури сщIэнури кызыгурмыIуэу Iуэбжэр еспхьжри, мафIэр кыс-щIэнауэ лыжь сымаджэм и деж сынэсащ Iуэхур зыгъетыр жесIэн си мурад. АрщхьэкIэ псалъэ жьсIэн дэнэ къэна, си бзэр нубыдащ, си кIуэцIыр, мыл щыIэ кIанэшхуэ езгъэнэхам ещхь, къиушщыIуыкIт. Дакыкъэ гуэр сыщы-тауэ, гугъу ехьу кьыдришейуэ Iэюб кызыушщIащ:

– Хушэр узыншэу къекIуэлIэжа?

Къаруэз сийэр си кIуэцIым кыщыстхъунщIыжри, си гур, си бгъэр кыс-зэпхуыдынм хуэдэу къеуэурэ, жэуап естыжаш:

– АтIэ! КъекIуэлIэжаш! – си макъыр зэрызгъэлыгъами гу щылыстэжар иужькIэщ. Iэюб нэгъуэщIкIэ кызыушщIакъым – уз хьалъэм шэху щIы-жаш.

Сэ фэнархэм фэтыджэн ярыскIэри пызгъэнащ. ТIур Iуэм ибгъу зырызым пыслъащ. Зыр сэ къасщIэри сежаш. Зысплъыхьа щхьэкIэ, си Мырсыти е

адрей хьэхэм ящыщи слъэгъуакъым. Си гугъащ аргуэру Мырсыт унэм щІэ-пхъуэжауэ. Куэд сымькылуу вакъэжытІри зылъыздзащ нэхъ псынщІагъуэ зысщІыну. Зыри гугъапІау щыІэтэкъым. ПсынщІау сежьащ, фанар щІэзгъанар слыгъ пэтми, си нэм щыІы имыльагъуу.

Сэ зыт сызэгупсысар: «Мы къысщыщІа тхьэмьщІагъуэм и клэр дауэ иухыну? Мы бэлыхъ лажьэр си анэм зэхихмэ дауэ хъуну? Сымаджэ хьэлъуэ хэлъ лыжькыр-щэ?! Абы щІалэ жанщ жиІэри и дзыхъ къыстелуу сыккъыдншащ. Сэт сщІэнур, сыт жысІэнур мэл щыщым щІигуу дыгъужьым зэтришхыхмэ?» СыкІуэт, уэшхысщ щыІэр къызэжэхъу.

СыздэкІуэр си нэм имыльагъуу бгы гуэрэм сыщхъыщхъащ. А дакыккъэм сызытет бгым джэрпэджэжу ирижащ щІэу гуІэ макъ. Макъыр си щыІфэм ирижащ. ЩІэу макъыр бгы лъащІэ къуэ куум аргуэру къыдэкІуащ. Хьэ-физым хуэдэу башымкІэ сыІэбэрабэу срикІуэт ехыпІэ гуэр къэзгъуэтын си гугъуэ. Си насытти, пшагъуэр кІащхъэ хъууэ хуежъащ. Куэд щІауэ сымьла-гъуа мазэри пшэм къыпхрыплът, а дакыккъэхэм бгым дыхъпІэ иІэмэ къэслъагъуну сыпылт. АрщхьэкІэ пшэ фыщІэжьхэм мазэр щІагъэмбры-уэжт, сэ къызэиж хуэдэ. Аргуэру мазэр къафыщІапщыжт. ИкІэм-икІэжым зы къару гуэрэм пшэхэр ирихъэхъу хуежъащ, зыгуэрэм щышынгэ хуэдэ, къурш нэкІухэмкІэ екІуэсэкІт. Мазгъуэ изым нурхэр щыІым къытрикІащ. Си лъакъуэ лъапщІэхэр мывэм зэрызэгунудыр зыкІи зыхъсщІэтэкъым, си щыІфэм ирижа щІэу макъыр къыздиІуащ сынэсын хуейт. ЩІэу макъыр сэрат зэджэр. Псыхъуэм сыкыщыдэхутам, псы Іуфэм сыІутурэ зэрыслъэкІ-кІэ сыхъуэ езгъэзыхащ. Къушхъэхъум и хъауа хьэлъэр схурикъужтэкъым. Сэ пІысыв макъ зэхэхъащ икІи зэуэ сыккъуылащ, бгым натІэкІэ сыжъэхъуа хуэдэ. СызыщІэдІуащ, аргуэру даушыр къэІуащ. Сэмэгу лъэныкъуэмкІэ бгыжым сыкІэрышлъащ. Мывшхуэм джэдэхъу пашэр тетт, и лъакъуэхэмкІэ мыващхъэ зытетым теуэу, и пэщхъыныр кІэщІ-кІэщІурэ игъаджэу. Мывэ лъабжьэм мэлхэр щІэтт щІгІэщІаблэу. Сигу къэкІыжащ – уэлбанэ кІы-хьыр зыужэгъуа джэдэхъу пашэр бгыунщІагъ гъушэ лыхъуэну кьежат, мэл хъушэм и ныкъуэри абы къыкІэлъыкІуат. «Джэдэхъу!» – сыщІэгъуоуащ пашэм, гъунэгъу дыдэу сыбгъэдыхъа нэужь. Ауэ джэдэхъум мывэм къехын и гугъэххэтэкъым, и лъэбжьанэ быдэхэмкІэ нэхъри лъэщу теуэрт. Мэлхэри къысхуІухуакъым, дэтхэнэри и кум зэрыхъэщхъэным хушІэкъуу мывэм и хъуреягъкІэ къызэрехъэкІхэт. Ахэр зыгуэрэм щышынгэ. Си хъуреягъыр зэпэсплъыхъащ, къысщхъэщыт бгышхуэми сыдэплъеящ: пшэхэр ІэшкІэ-ІэшкІэурэ бгыхэм зэрыкъухъэт, мазэм нэхуу иІэ псори псыхъуэм къыдикІэрт. Си нэр зэуэ теуащ псы щыІуэм и адрей нэпкъым шэдждэдэхэр Іууу зэрыІутым, икІи фыщІагъэ гуэрхэр зэхэлъу къэслъэгъуащ. Сыкъащтэри псынщІау псы щыІуэм сызэпрыжащ, дыгъужьым мэлхэр илІакІэ сыгугъэри. Си Мырсыт я кум дэлъу дыгъужышхуитІ щыльт, щым язи бэуэжтэкъым. Мырсыт и дээр зы дыгъужьым и къурмакъейм хэукІат. Езы Мырсыт и кІуэщІыр зэрыщыту къылэлт. Адрейм и пшафэр хэтхъат, наІуэт ар нэхъапэ Мырсыт зэрилІар. Хьэр бгъэхэм ямыІуну мывэ дурэш куум дэслъхъэри сыкьежьэжащ.

Іэщыр егъзыпІэм къэзгъэсыжащ. Нэхушым зыкъызэщІичу хуежат. Лыжьыр зэрысымаджэти зыми гу лытакъым, уеблэмэ дауци зэхихакъым. ЩІэуфэм сыбгъэдыхъэри сыщІэунщІащ: «Дауэ уыцт, тІэкІу унэхъыфІкъэ, Іэуб?» «Уэлэхъэ, сымьлагъуэ, си шынэхъыщІэ. Уэ умыбэлэрыгъ, Хьэ-мурати къэсыжыну хъунщ мыгъуэу», – къытыжащ жэуап щІақІуэм къыщІэ-щІэуащ. Сэ мал гъунэм сыкІуащ, щІақІуэ гъушэр зытеуэубгъуэри. Жейм сызэршэат, ауэ сыхей хъунутэкъым. Нэху щыгъуэ зэманхэм Іэхъуэхэми, хэ къэрэгъулхэми, Іэщми жейр ІэфІу къаІуроблэ, апщыгъуэхэм дыгъужьхэр Іэщым къатоуэ. Дыгъэм и нурхэмкІэ къуршышхъэ дзакІэ жанхэм зыкъыкІэ-рищІаурэ къыдэкІуэйт. МахуэщІэр къақІуэрт.

Хьэжмурати къыдэкІыжащ, Іэуби къэтэдджыри, лъапэ махуэ кърихъэ-жьэжыну дехъуэхъуащ.

Мазэ кьэс, зэрахабзэу, хьушэр ябжащ дамэдазэу луха гуэзнэч набжэ зэ-
вым зырызу дагьэжурэ. ИкИи зы щьхи хущымыщЦэу кьыщЦэкИащ. ЕджапЦэ
щЦыхьэжыгьуэр кьэгьунэгьуати, льыжытЦым яжеслащ:

– Сэ унэм сыкЦуэжыныщ иджы, мыгувэу гьэ еджэгьуэм щЦэддзэжынущ.
Цэюб кьызбгьэдыхьэри си щьхэм Цэ кьыдилгьуэрэ кьыздэхэщЦащ:
– Дэгьуэщ, си шынэхьыщЦэ, гугьу укьыддехьащ. Тхьэм унгьэпсэу! Гьуэгу
махуэ, ехьулЦэныгьэр тхьэм кьуит. ФЦыуэ еджэ!

Хьэжмурат си Цэр кьыубыдыжурэ кьызэушЦащ:

– Дэнэ щыЦэ уи хьэр? Сльагьужкьыми?

Сэ жуап естыжащ:

– Ди дежхэм яхуэзэшамэ, щЦэпхьуэжагьэнщ аргуэру.

Абдежым жэщ хьэлгьэр сигу кьэкЦыжри сыкьыхэщЦыкИащ, ауэ зыми гу
кьыслытакьым.

Кьушцхьэхьым сыкьыкЦыжри си закьуэу ди пщЦантЦэ сыкьыдыхьэжащ.
Барэсбий купщЦэЦэфЦи икьутэу мывэ дэклуеишЦэм тести кьыщыдгьэтри ЦэплЦэ
кьысуишЦащ, гуфЦэауэ жиЦэнури имыщЦэу. ИтЦанэ абы пщЦантЦэр зэппи-
лгьыхьащ, нэхьалэм хуэдэу, Мырсыт кьуагь гуэрэм кьыкьуэжу, кьыдэджэгуу
зыкьридзынкЦэ гугьэу. Ауэ дэ тЦум ди закьуэу дакьыкьэ гуэркЦэ дыщыта
нэужь, кьызэушЦащ:

– Дэнэ щыЦэ Мырсыт, Фатихь?

– Уи жагьуэ умыщЦ, Барэсбий, зы малыхьуэ гуэр хьэм кьехьуапсэри
кьызэлгьэуати, кьыхуэзгьэнащ.

Барэсбий и жьэ щЦыкЦур Цурыхуауэ кьызэплгьырт, и нэ пЦащэхэри нэхьри
ин хьуауэ, итЦанэ жиЦащ, кЦыхьу зэпишурэ:

– Уа-а-а, щьхэ епта?

1996 гьэ, еханэ кьыдэКЦыгьуэ

БЭРЗЭДЖ СэИмэт

Мыл джанэ

Рассказ

Зыми сыкьымыльагьуу, симыгьэпЦейтейуэ
тэКЦу зызгьэпсэхунщ, жьысЦэри сетЦысэхэ кьу-
дейуэ, телефоныр кьеуэу щЦидзаш.

– Ало, – кьыгукИащ трубкаэм сэ фЦыуэ слгьагьу,
куэд щЦауэ сЦыху лгьыжым и макьыр. – Уи махуэ
фЦыуэ, дауэ ущыт, си хьыджэб?

– ДыфЦэ, дызыншэщ, Мурат. Фэ дауэ фы-
щыт? Фузэ сьат хуэдэ? – сеушЦащ лгьыжым.

– Псори дыхьарзынэщ. Тхьэмахуэ махуэм ди
деж укьызогьэблагьэри, ухушЦыхьэнуэм, кхьыЦэ,
кьакЦуэ, – льагьурт лгьыжыр.

– Хьунщ, сынэкЦуэнищ, Цэмал имыЦэу сынэ-
кЦуэнищ, ауэ сьат кьэхьуар, зы щьхэусыгьуэ гуэркЦэ
себгьэблагьэмэ, зыхуэзгьэхьэзырын щьхэкЦэ, сы-
нольэу, Мурат, сцумьызыщЦ.

– Зыри пщыцзыщЦыркьым, си хьыджэб цЦы-
кЦу, икИи зыри кьэхьуакьым, мыпхуэдэ гьэатхэ
мазэ дахэм кьэхьу хьунухэри зыгьэпсэхугьуэ, дахэгьуэ, гукьэкЦыжхэщи, зы
хьыбар гуэр сигу кьэкЦыжауэ Фузэ уэрэ вжесЦэну аращ, уэ хьыбархэр фЦыуэ
зэршпльагьур сощЦэри. КьакЦуэ, ущЦегьуэжынкьым.

Мурат си адэм илхэс куэдкIэ и ныбжьэгъуфIу цытати, сэ сыгуфIащ, си гуапэ дыди хуащ абы сызэрыригъэблэгъар. А лIыжьыр езыр, зэ плъэгъуамэ иджыри сыхуэзачэрэт, жыхуаIэ цIыхухэм хуэдэт. Абы и гуапагъым, и хъэлэлагъым, и гупсысэмрэ и псалъэкIэмрэ апухуэдизу узыIэпашэрти, жэци махуи хыбар жобгъIэу, бгъэпсалъэу убгъэдэсынум хуэдэ шыIэтэкъым.

Муратхэ я деж сыщынэсам, шаджагъуэ хуэпатэкъым. Дыгъэ кепсыр псэм ехуэбылIэу гыатхэ махуэти, къуалэбзу цIыкIухэм зепеуэу уэрэд зэрыжаIэм сыдихъеауэ седаIуэу зыбжанэрэ сыщытащ унэм сыщIэмыхъуэ. УнэмкIэ зэрызгъазэу, Мурат и шхъэгъусэ Фузэ сыксылтагъури гуфIэжу кыспежьащ.

– Сыту фIыт укызыэрэкIуар, нобэ лIыжьым уэрэ сэрэ зы хыбар гуэр дригъэдэIуэну гукъыдэж иIэци, наклэу ныщIыхъэ, – жиIуэрэ унэм сыщIишаш. Мурати пщэфIапIэм кыщцIэкIри IэплIэ гуапэ дыдэ кысхуищIащ.

– Нобэ тхэмахуэ зыгъэпсэхугъуэ махуэщ, модэ мо ди пэшышхуэмкIэ дыщIэсынщ, – жиIуэрэ езыр сянэм иту пэным дыщIыхъэри, сэ шэнтжъей шабэм сригъэIысхъащ, езыри адреи шэнтжъейм итIысхъащ. Си лэжыгъэм, ди Iуэхухэм дитепсалъыхуэ тIэкIурэ дыщысауэ, Фузэ кыщцIыхъэжри, Iэдэбу лIыжьым еупщIащ:

– Шаджагъуашхэр хъэзыр хуащи, къэхъын?

– Къэхъ, зиунагъуэрэ, хъарзынэкъэ ар и зэманым хъэзыр зэрыхуэр.

Фузэ псынцIэу Iэнэр кыуездри, IэфI дыдэу цыри дышхаш. ИтIанэ Мурат си дежкIэ зыкынгъазэри жиIащ:

– Уэлэхыи, си хъыджэбз, нобэ хуэдэ дыдэу, дыгъэпс махуэу къэхъуауэ шыта зы хыбар гуэр сигу къэкIыжащи, Фузэ уэрэ вжесIэжыну мурад сIаIам. Ар кызыэрыхурэ куэд щIами, псы Iэджэ ежэхами, си гум илщIэ сцымыгъушпэжэу, зэи сцыгъушпэжынуи кыщцIэмыкIын сыпсэхухкIэ.

– Уэ, Мурат, хыбархэр гъэцIэгъуэн дыдэу жыбоIэжри си гуапэу сынодэIуэнщ, – жысIащ.

Мурат дадэ цIыху лъагэт, и набдзэ Iувхэмрэ и пашцIэмрэ бжыфIафэ кытрагъауэрт, и нэгум угуурлыгъэ ин кыщцырт. И нэхэр сыт цыгъуи гуфIэрт, ар и псалъэгъум и нэгум хуиту имыплъэу псалъэртэкъым. Абы жиIарейт:

– Зи нэгум узымыгъапIтэ цIыхур угуурлыкъым.

Ар и IэпкълъэпкъкIи, и ныбжьым хуумыгъэфэщэну, зэкIужт, лIыжь хуэа пэтми. ШыщIалэм цыгъуэ къарууфI хэлъу зэрыщытар зэ IуплъэгъуэкIэ къапщIэрт. А лIыжьыр хахуэу, цIыху пэжу, куэд иншэауэ, куэд игъэвауэ, игъэунэхуауэ си адэм кызжиIэу цытащ.

Арати, Мурат и хыбарым кыпешэ:

– Мы Iуэху нобэ фхуэсIуэтэжыну кызыщыщIар зи гупсысэми, зи гъащIэми, зи Iуэхухэми сыщыгъуазэу цыта, пэжу кызыбгъэдэти си ныбжьэгъу Мухъэмэдж.

А зэманым Мухъэмэд лы комбинатым цылажьэрт цехым и унафэщIу. Махуэр мэрэмти, пщэдджыжьым лэжьапIэм кызыэрэкIуэу абы игъэлажьэ цIыхухэм унафэ яхуищIащ былым якукIхэм кытраха фэ хуэмапIэхэмрэ лыр цагъэщт цIыIальтэ – холодильникышхуэмрэ я бжэхэр пщыхъэщхэм быдэу ягъэбдыжыну, шэбэтгымрэ тхэмахуэмрэ я зыгъэпсэхугъуэу зэрыщытым шхъэкIэ, нэхэ сакъын хуейуэ.

Арати, махуэ псом Iэшу якукIар зэпкърахуэрэ лыуэ тонн тIощI зыщIэхуэ щIыIальтэм щIригъэлыхъащ. Сменэр и кIэм нэблэгъати, лыр тэмэму, зэкIэрыммыщтхъэн хуэдэу ягъэтIыльтамэ зригъэщIэну, Мухъэмэд щIыхъащ щIыIальтэ абрагъуэм. Абы и кIуэцIыр инт икIи щIыIэт. Зы пIанэпэм удыхъамэ, адреи пIанэпэм сыт кыщыцхъуми уагъэлагъуртэкъым гъуэцI пкъо сатыр лы фIэдзапIэ зилэу зэхэтхэм. КъуэгъэнапIэу, бжэ щIыхъэпIэм пэжыкьэрэ «гугурсыз пIанэпэкIэ» еджэу, иIэт абы зыгуэр. Абдеж цыт фIэдзапIэхэм фIадзэн хуей лыр шызэттрауищIэрт сыт цыгъуи, ар апухуэдэу зыщIри кыхуэубыдыртэкъыми, Мухъэмэд абы иризэгупырт, ирибампIэрт.

«Угьурсыз планэпэм» дыхьэрэ еплъмэ, – кьушцхьэшхуэхэр лы фIэдзапIэм фIамьдзэу, лъэщIэс лъабжьэм цызэтраушцIат аргуэрэ, апхуэдэу нэхъ тыншты. Мухьэмэд, ар зэрильгагьуу, кьэуIэбжьащ. Блыщхэ махуэм лыр тыкуэнхэм яхуригъэшэн хуейты, а зэтраушцIа лы цIынэр зэкIэрышцIхьэу цытмэ, этехьыжыгъуей дыдэ хьунут, зэтральхари фIэмащIэты, моуэ егупсысащ: «Зыгуэр кьезджэу зэбгрезгъахьжын, е сэ фIээдзэжын?»

Арати, мурад ещI лыр езым зэбгрхыгуэрэ фIидзэжыну, жэпхьын, зэкIэрымышцIхьэуи нэхъ зехьэгьуафIэ хьун цхьэкIэ. Хьарзынэу зы кIэпхын гуэри фIэдзапIэм фIэлъты, ар зыгуепхьуэри, кьушцхьэхэр гьушцI пкьом фIидзэну шIедзэ, «Лыр мыбы къахьын ямыухыпамэ, хэт ишцIэрэ, мыр мыпхуэдэу зышцIыр кьэзубыдыфынкIи хьуншц», – и цхьэм хужиIэжурэ.

ИтIанэ, зыгуэр кьебджэу лыр зэбгребгъахын цхьэкIэ, цехым нэс удэ-кIуеижын хуейт. Абы текIуэдэну зэманыр нэхъыбэт, а кьушцхьэ зэтраль-хьахэр зэтепхьыжын нэхъри, Мухьэмэд лыр зэбгрхыгуэ еувэлIа кьудейуэ... макъышхуэ ишцIу гьушцI кIыргъ макъ бзаджэ кьэIуащ. Ар зыми кьамыльгагьуу цэхуу зыщIыхьа холодильник абрагъуэм и гьушцIыбжэшхуэр напIэзыпIэм бар-гьыр-гьыргъ, – жиIэу зыгуэрэм адэкIэ кьышцIидзылIэжри хьэлъкьхэр IунгъэпIэжащ.

Асыхьэгуйи шцIэнтIэпс шцIыIэмылыр Мухьэмэд и шцIыфэм ирижащ, хигъа-шцIэрэ игъэгузавэу. Ар ещхъ хьуат «Бажэм сощэ», жызыIэурэ кьапхъэным нубыдам.

Зыдэт «планэпэ угьурсызым» (ауэ лейуэ фIишцатэкъым ар абы) кьыдэп-кIащ ар, бжэж кьрадзылIам жэрыжэкIэ жьэхэлъэтащ, кIияшц, лъактуэжкIэ кIуэцIышкIащ, теуIуащ, арщхьэкIэ арщын планэ зи Iувагъ, кIуэцIитIу зэгүэт, шцIыи, макъи зыпхымыкI бжэм зэрыпэмыльгэщынур кьыгурыIуащ.

Ар мы шцIыIалъэм кьызырышцIыхьар зыми зэрымшцIэр, и лэжакIуэхэм яхушцIа нышэдибэрэй унафэр ягъэзащIэу, гу кьыльгамытэу бжэхэр быдэу ягъэбыдэжу зэрыкIуэжахэр и гьушцIэм ежелIащ.

Блыщхэ шцIэдджыжьыр кьэсыху мы шцIыIалъэм и бжэр зыми зэрыIуи-мыхьунум, шцIэбтырэ тхьэмахуэмрэ я сменэр зэрымылэжъэнум, нышэдибэ и IункIыбзэлүххэр псори бжэхэр игъэбыдэжу кьритыжын хуейуэ, Хьэбалэ зэрыритам, – кIансэ лэрыгуэ быдэу и кьурмакьейм шцIэгьуэлъхьащ, имыгъэ-бауэу, игъэгужьейуэ, итхьэлэу.

Мухьэмэд а зэманым и лы бланэгъуэт, лъэщт, хахуэт. ЦIыху мыгу-жэиэгьуафIэу цытми, гужьейгуэ, псэ гужьейгуэ жыхуаIэр зыхишцIат а дакыкьэхэм. ЗыхишцIа кьудей мыхьуу, хьэкъыу и псэми, игуми, и акылыми пхыкIат ажалым «мыл джанэр» кьызырыхуишияр, кьышцIтIэгъэну хьэзыру кьызырыбгьурынувар гьунэгъу дыдэу.

ГъэщIэгъуэныр аракъэ, ажалыр гьунэгъуу кьыббгъэдыхьа нэужыщ нэхъ куууэ гьащIэм и IэфIагьыр цызыыхэщIэр, и мыхьэнэр нэхъ кьышцIышцIэр. Сыт хуэдиз гьащIэ кьыумыгъэщIами, сыт хуэдэ гуауэ е гуапэ умыльгэгуами абдежырашцI узэрысабий лъандэрэ гьащIэу кьэбгъэщIар уи нэгү кьышцIышцIэу-увэжыр, зы махуэ закъуэ фIэкIа уи гьащIэ гьуэгур мыхьуауэ, Iэмал имыIэу уогупсыс кьэбгъэщIа гьащIэр зэрымащIэ дыдэм, уи кьэкIуэнур зэрышIэ-шцIэкIым, уи хьуэпсапIэхэр, мурадхэр зэрызэтешащэм. Ажалым гьунэгъу ухуэхьуа нэужыц а ажалым и Iэмалыншагъэмрэ гьащIэм и лъапIагьымрэ уи цхьэ куцIым упэмылгъышцIышцIыхьэр, а гьащIэм IэбжъанэкIи, лъэбжъан-экIи, дзапэкIи Iэмал имыIэу зыкIэрышцIэн хуейуэ узышцIыр.

Мухьэмэд и псэм хуэдэгъахуэртэкъым мыпхуэдэ цхьэусыгъуэ мыхьэ-нэншэкIэ и гьащIэр нухыныр.

– Шцхэ мыр кьысщышцIа, игъащIэм кьэмыхьуа шцIэщхьум сэ цхьэ сыIу-шцIа? Бетэмал, сыту нобэризэм зыми жезмыIарэт, сыту зыми кьысимыльгэгуа-рэт! Ар ажалым сэр-сэру сыхуэжIуащ, – хуэшхыдэжэрт Мухьэмэд и цхьэм.

Ал бжэ зэныктуэкутам кьыбгъэдэкIыжри, шцIыIалъэм и кIыхьагьым ирикIуащ, кьрикIуэжащ. И шцхэр кьызэгуйиудырт гупсысэ гуауэм. И кьуэр

адэншэу, и анэр быныншэу, и шхьэгьусэр лһыншэу кьэнауэ зэрагьейнур и нэгум кьыщһьхьэрти, и лъэр шһиудырт. Ар етһьсэхаш, и тьакуээхэм ямы-Һьгыжу.

Апхуэдэу лъэгуажьэмыщхьэу куэдрэ шьысагьээнц Мухьэмэд. Ауэ псэр ІэфІш, абы и фІэш шһьгыуейш уузыншэу асыхьэту улһэныр кьызэремызэгьыр икІи абы и ІэфІагырагьээнц шһьхум пабгьэныгыэ, бэнэныгыэ, зэфІэкІ, хэкІы-пІэ жыхуаІэхэр кьезыгьэлыгьхьуэр, а псоми хуэзыунэтІыр, хуэзыушһьйр, сыт хуэдэ гугьуехьми упэщІэувэу уеныкьуэкьуну узыщІыр.

Мухьэмэд тель гузэвэгьуэм зэрэбэнын кьару кьыгьуэтын хуейти, ар кьэтэджащ, и тьакуээхэр ундэрэбжьауэ. Абы ищІэртэкьым сыт хуэдиз зэманкІэ шьысами, и нэхэр пльызауэ гупсысэу, нэхьри и сыхьэтыр и кабинетым кьыщІинати, зэманыр зэрькІуэри кьыхуэхутэртэкьыми, абы нэхь хьэлгьэж ищІырт и псэм тель гузэвэгьуэр. Мухьэмэд кьызэрэзэфІэувэжу зыхищІащ зэрьшһьщІар. Нэхь зытригьэуи шхьэкІэ аргуэру и «планэпэ угьурсызым» дежкІэ нунэтІри куэхэмрэ джажэхэмрэ зэхидзу кІэрыувэжащ.

Абдеж абы мурад быдэ ищІащ зы лъэбакьуэ ичыфу кьару иІэхукІэ, зы бэуэгьуэ закьуэ кьыхуэнэжыхукІэ лһьгьэуи кьаруи иІэр зэхуихьэсу, зэхильхьэу ажалу кьыпэщІэува «мыл джанэм» ебэныну, ар зытримыгьэ-кІуэну.

Ауэрэ, лэжьэнымрэ зыхуэгубжьа ажалымрэ кьызэщІагьаплъэурэ, шһь-Іэри нэхь зыхимыщІэжу, зыкьомрэ лыхэр зэхихащ.

ИтІанэ, ешати, «ТІэкІу зызгьэпсэхуищ», – жиІэри кьэувыІащ икІи псы зэрьхуэллами гу льытащ.

Мы ажал шһьуином, кьэа машэ хуэхьуну кьыхуэупсэм, и зы кІапи, и зы планэпи имыщІыхуу иІэтэкьым – мыгувэу абы кьыгьуэтащ тхьэмщІыгьу-ныбхэр – нэкулгьэр куэдэжыу здэщыгьыр. Куэдрэ емьлІалэуи зы ІыхьэфІ кьыпшһьхьри ишхащ. Ауэ занщІэу хуцІегьуэжащ, нэхь Іеижу псы хуиғьалэу шһидзати.

Арати, сыт ищІэнт, и псыхуэлІэр зэрыригьэкІын Іэмал кьыльыхьэуэ шһидзащ. Сытхьур кьешэщэхьуу бльным кІэрыт пкьо лъабжьэм тІэкІу кьы-кІэригьэщэщІащ ІэбжьанэкІэ. Ауэ ари хэкІыпІэтэкьым.

Япэрауэ, и Іэбжьанэр игьэузырт, етІуанэрауэ, и Іэр нэхьри игьэпІыщІэрти, Мухьэмэд ежьащ, дзакІэ зиІэ кьупшхьэ гуэр кьыгьуэтыну абыкІэ мьлыр кьыкІэритхьунщІыкІым, ишхьурэ и псыхуэлІэр иригьэкІыну. Зыкьомрэ кьыльыхьэуащ кьыхуэмыгьуэту.

Цехым шьылажээхэм кьупшхьэр шьызэпахкІэ кьупшхьэ кІапэ лей езы-гьэщІэхэм зэрешхьэдэу шьытар игу кьэкІыжри, ар ину и шхьэ хуэдыхьэш-хьыжащ. Арати, иджыпсту зы кьупшхьэ дзакІэ зыІэщІэкІам иджы фІыщІэ хуищІыну хьэзыру, зы дзакІэ шһькІу гуэр сытми кьыгьуэтащ, зыбжанэкІэ лыхьэуа нэужь. ТІэкІу-тІэкІуэрэ сытхьур кьупшхьэмкІэ кьитхьунщІурэ ишхащ. Ишха шхьэкІэ, и псыхуэлІэр тІэкІу иригьэкІами, шһьІэм нэхь иукІ хьуащ, иІури ткІыбжьэ ищІащ.

Зэманыр шһьхум кьыхуэгьэувыІэрыкьым. Мухьэмэди, сыт имыщІами, и зэманыр хуэму кІуэрт, ауэ нэхь зэман куэд дэкІыхукІэ ар гупсысэ куум нэхь иубыдырт, хигьащІэрт, игьэдэзхэрт.

«Сэ мыбы шһьІэм сыщІысхьэмэ, сэ зэхэсщІыкьа кьомыр дауэ хьуну? Щэхурэ зы гуэныхь гуэррэ зимыІэ мы дунейм зы шһьхуэ закьуи тет хьун-кьыми, сэри сиІэщ шэху Іэджэ.

Хьэуэ, хьэуэ, ажалу «мыл джанэ», укьызэмыкІуэталІэ. Укьызбгэдэмы-хьэ зэкІэ, сэ сылІэ хьунукуым, сэ ахьшэ шһьхуэ куэд стельщ, си унагьуэм ямыщІауэ. Сэ бльшхьэ кІуам кьэсщэхуу кьэзгьэхуа си машинэ псынищІэр зыми ящІэрыкьым кьызэрэсщэхуар. Ар зыми езгьэлгьэгуакьым иджыри. ЗэщІэзгьэкуэзуну, кІалыызгьэлпыну мы лэжьапІэм кьэсхуауэ дэтщ ар. А машинэ хужьыбзэм сису ди шһантІэм сыдыхьэжу псори згьэгуфІэну сыщІэхьуэлсащ сэ.

Сэ мыбы щІыІэм сыщІисхьэмэ, а си машинэр кыщысщэхум щыгъуэ абы и уасэм схуримыгъэкъуу хэслъхьа ахьшэр кызыІысха Хьэбалэжкым хэт мыгъуэ езыгыжынуур?

Хьэуэ, ажал, хьэуэ... Сэ сылІэ хьунуккым. Апхуэдиз гуэныхьыр стелъу сылІэу, си гьащІэри мащІэ дьдэу, си ахьрэти жыхьэнмэуэ щытыну сыхуейккым, сыхуей мыгъуэккым».

Мухьэмэд иджы зыубыд гулпсысэхэр и псэм нэхъ кытехьэлъэ зэпытт.

«Алхьым мыпхуэдиз псэ гузэвэгъуэр сэ ауэ лейуэ кыстрилхьауэ кыщІэкІынккым, – егулпсысерт ар. – Ярэби, апхуэдизу сыту пІэрэ сэ ди тхьэм кысхуимыгъэгъуфар, сэ сымыщІэжу сызэрыкыуэншар, гуэныху кьэсхьар? Сэ зыри кьэзгъэщІауэ, лей дьдэ тегъэхьауэ сщІэрккым, ауэ... Сэ мы лэжыапІэм лы мащІэ кыщыздыгъуурэ сщІа? Тобэ, тобэ, я Алхь, ерыскыр кьэбдыгъу хьуну кыщІэкІынккым... Сэ мыбы псауэ зэ сыщІэ-кІыжатэми...

А си накладной сызэрылажкэ зэхэзэрыхьа кьомри дауэ мыгъуэ зэрыхьунур? Си сейфым, зыми кысхуимыгъащІэ жиІэурэ, директорым сэрэ сщІдгъэпщІауэ дэль ахьшэмрэ тхьылымпІэ нэпщІ кьомырэ иджы хэт зэзыгъэзэхуэжынуур?

Аращ, апхуэдэ гукъеяуэхэр уиІэу дунейм уемыхьыжын щхьэкІэ, сыт щыгъуэми ажалым ухуэхьэзыру ущытын хуейщ, – си анэм зэрыжиІэр сыту нэж дьдэт.

Хэт и гугъэнт сэ мыпхуэдэ «кьапхьэным» сихуэну?! Мы холодильниккыжкым си ажалыр кыщыспэллэу сыщІэсыну?! Мыпхуэдэу си ажалыр «мыл джанэу» тхьэм кысщитІэгэн хуей хьуну?!

Ей, гьащІэ, гьащІэ, сыту уІэфІыщэт уэ! Сыту сымыпІащІэу мыхьэнэншэу кьэзгъэщІат-тІэ сэ си гьащІэ мащІэ тІэкІур! Сыт сэ слъгъуар? Хэт си сзэбэп зэзгъэкІар? Сыт псапэу сщІар? Псапэ сщІэн дэнэ кыщына, си гьащІэр гуэныхь зэфэзщэу зэхэмылэу пІэрэ сэ? СыщыщІыкІуами сыщеджэм щыгъуи си анэр сыту куэдрэ згъэбампІэу щыта!

Ей, си анэ тхьэмыщкIэ, сыту куэдрэ гугьу уезгъэхьа уэ! Сэ зы къуэ закъуэм къыщынымыщIа, нэгъуэщI бын ди тхьэм уэ цхьэ къуимыга мыгъуэрэт? Сэ иджы мы щIыунэ щIыIэм сыщIисхьэмэ, къысхуэщIа къомир хэт къыпхуэзыщIэжыфынур, си анэ?

Си анэ, си анэ дыщэ, уэ уи псэри иджыпсту сыкъызэрытым цхьэкIэ мэгузавэ. Уэ щIэркъым сэ сызэрыхуа къапхьэныр, ауэ си псэм игъэв гугъуехьыр уэ зыхэщIэу къыщIэкIынщ, сэ хьэзабым сиIыгъци, сыт сщIэн, сыIэмалынщэц.

Си анэ, сыIэмалынщэми, сыкъаруунщэкъым иджыри. Сыпсэуц, уи фIэщ щIы сэ щIэх ажалым зезмытнкIэ.

«Ей, ажал, уи мыгугъэ тыншу сыпIэщIыхьэну, сэ уэ сынобэнынуц иджыри куэдрэ, сэ сыщIалэц, си лIэгъуэ хьуакъым, сыхуейц сыпсэуну», – жиIэурэ зыщигъэлIыхьухэри щIэIэт Мухьэмэд.

Ауэ, Мухьэмэд сыт имыщIэми, и къарур зэрыIэщIэкIыр нэхъ зыхищIэ хьурт кIуэ пэтли.

ТIэкIу зызгъэпсэхунщ, жиIэу къэувыIэмэ, е етIысэхмэ, щIыIэри зыхимыщIэу, жейр къытекIуэу щIидзэрт. Ауэ ар жейнкIэ Iэмал зэримыIэр, жейуэ щытмэ, игъащIэкIэ къызэрымыушыжынур къыгурыIуэрти: «Сыжей хьунукъым, сыжей хьунукъым», – жиIэурэ къызэфIэувэжырт аргуру.

Абы и цхьэм сыт цыгъуи вууэ итт: «жэщитI-махуитI». А жэщитI-махуитIым ар е лIэн, е къэлын хуейт. Абы къыгурыIуэрт и къарур зэрызэригъээзэхуэн хуейр, Алыхьым гъэунэхунIэу кърита мы гугъуехьым и псэр пэлыщын цхьэкIэ.

Мухьэмэд, япэхэм хуэдэу, лы къунщхьэшхуэхэр фIэдзапIэм фIидзэфу щытамэ, иджы ар къехуэлIэжыртэкъым, нэхъ псыщIэу ешу щIидзат. Ешмэ къэувыIэрт, ауэ и жейн къызэрыкIуэу, ежьэжырт.

Нэхъ пкъо лъахьшэмкIэ сыкIуэмэ нэхъ тыншу лыхэр зесхьэнщ, – жиIэри ар дыхьащ зэхуаку нэхъ зэвым.

Пкъо зэхуаку зэвым нэса къудейуэ, и дунейр кIыфI зэфэзэц хьуащ. Мухьэмэд, къэхьуар къыгурымыIуэу, и нэхэр зэтрипIащ, зэтрихьжащ. Дуней кIыфI хьуам и гъусэу и тхьэкIумэхэми зыри зэхыхьжыртэкъым. Абы и псэр нэхъри игъэгужьейц а кIыфыгъэм. Хуэм дыдэурэ и Iэр къиIэтри адреи и Iэм епIэскIужащ, узыр зэрызыхищIэу, ар «зэрымыпсэхэхьыр», иджыкIэ зэрыпсэур къыгурыIуащ икIи и акъылым къиувэжащ, къэхьуар холодильникыр къызэрапщытэ уэздыгъэ нэхухуэ къаблэу щытахэр ункIыфIауэ арат. Ахэр щыункIыфIакIэ тоқыр къызэрыкIуэ кIапсэр паупщIащ, моторыр макъыншэу дэгү зыщIари ар щIэмылажьэри аращ.

Иджы нэхъри нэхъ хьэлгъэж хьуащ абы и Iуэхур. КIыфыгъэм зыри ири-мыгъэлыгагъужу, нэхъ фIэдзапIэ папщIэ дыдэхэр къыхъуэу, къыдэнащ ар гъуцI пкъо зэхуаку зэвым.

Сытми, ерагъымыгъуейуэ етIысэхри, лъэгуажьэмыщхьу Iэбэрэбэурэ зэхуакум къыдэпщыжащ. Ток щымыIэмэ, а и ажал унэри щIыIэ зэрымыхьунум цхьэкIэ и гур тIэкIу къызэрыгъуэтыжащ.

Арати, сыт ищIэнт, сыт и Iэмалт? Iэмалыншагъэм нэхърэ нэхъ Iей сыт щыIэ?! Аргуэру ар и псыхуэлIэм къыхигъэзыхьу хуежыащ. Мухьэмэд сытхьур зыкIэрищIауэ щыта гъуцI пкъо иныр къилыхьуэжыкыну Iэбэрэбэащ икIи, ар здэщыIэ лъэныкъуэр къыхуэмыщIэжу, и цхьэр унэзащ. Ар къымыгъуэтыжу, зыкъомрэ гугъу ехьащ, сытми, къыгуэтыжри мыл тIэкIукIэ и псыхуэлIэр иригъэкIащ.

Ауэ, Iуэхуракъэ, и закъуэныгъэмрэ и псэм тель гужьейгъуэмрэ кIыфыгъэм игъэбатэрт. Ар гум хыхьэу шынагъуэт, и псэм тегъуэлъхьауэ зэгүзудыным хуэдэу игъэбамIэрт. КIыфыгъэм кIуэ пэтли нэхъ къарууншэ ищIу, иIури нэхъ игъэгъуцIэу къыщыхьурт.

ГящIэм дэ нэхъ гугъуехъу, псэ гугъуехъ хьалъэу къыттрильхьэр уи щхьэм ухуимытынымрэ кIыфыгъэмрэ арагъэнуш, узым, гуауэм къищынамышIауэ.

Ауэ кIыфыгъэри, щхьэхуимытыныгъэри, гуауэри, абыхэм макъыншэ дьдэ хьуа дунейри Iэмалыншагъэри яхьхэжмэ, ар сыту псэм дэгъэхуэгъуей, шэчыгъуей! Сыту куэд тет атIэ дунейм, дэ гу лыддытэу, пцIэ хуэдмышIу, ахэр хуиту, къыдэленижу дыщидэм и деж! Зы нэхутгэ бзий закъуэ ильагъужу, е зы бзу макъ зэхихьжу Iамэ, солIэ жиIэнутэкъым Мухъэмэд, а зэманым зриубыдылIам апхуэдизу игъэдзыхэрти.

– Ей, ди тхьэ, сыту зэшыгъуэ хьурэ мы дунейр, макъымрэ нэхутгэ гуэррэ щымыIэмэ! Сыту хьалъэ мы кIыфыгъэр! Дауэ мыгъуэ псэууэ пIэрэ нэфу, е дэгуу Алыхьым кыгъэщIахэр? Сыту си насыт сэ, а къэзгъэщIа тIэкIури си нэм дунейр ильагъуу, си тхьэкIумэхэм зыгуэр зэхыхьу сызэрыпсэуар», – жиIэурэ Мухъэмэд Алыхьым шыкур хуищIырт.

Арати, гупсысэ зезыхуэм кыхэкIын щхьэкIэ, аргуэру лым еувэлIэжаш, IэкIэ кыгъуэтыр, кышпцIэхуэр фIэдзапIэм кыфIихьырт, и пIэм иригъэ-укIуриерти, лъэщIэсышхуэм трильхьэрт, уздыгъэр къэблэжмэ зэтеслхьэ-жынщ, жиIэурэ.

Мухъэмэд иджыпсту хуцIегъуэжырт зэрымытутынафэм. Ар тутын ефэу цытамэ, мафIэдз и жыным илгыну къыщIэкIынт. А мафIэдзыр иIамэ, щIи-гъэнэнти, зы нэхутгэ кIапэ гуэр ильагъунт. И гум тель и бампIэри тIэкIу игъэтIысынт.

Апхуэдизрэ кIыфыгъэм хэтам иджы и щхьэр узырт, и нэхэр нэф хьуауэ игъащIэкIэ имыльагъужыну къыщыхьурт. Нэхъри жэщмэ ицIэртэкъым, махуэмэ ицIэртэкъым, куэдрэ мыбы иджыри щIэсын хуейми хуэгъэтэмэ-мыртэкъым.

Зэман-зэманкIэрэ мыл къэкъутэхэр макъ ин ящIу къачэрти, здыкIэрищIа-хэм къецэхьэжырт, блын зыжьхэхуэхэри псыIэ къэхъуу щIадзат, ищхьэмкIи псы тIкIуэпс зырыз къыптыкIум и щыгыныр псыф ищIу хуежыаш. Зэм зыт пIанэпэм, зэм адрей пIанэпэмкIэ Мухъэмэд екIуэкIырт, псыIагъэм зы-щыхьумэн и гугъэу, арщхьэкIэ дэнэкIэ кIуэуэ щыгми, псыр къеткIухьырт. Ауэ и псыхуэлIэм и Iуэхур нэхъ зэпэща хьуат иджы. Пкъом кIэрищIа сьтхьу Iувыр къэткиужьырти, ар и макъымкIэ кыгъуэтауэ, ирикъуху ефэрт. Псыр мышыут, тIкIыбжыт, IэфIыншэт, итIани псыти абы щыгуфIыкIырт.

Апхуэдизу щыIэр къытемыкIуэжми, и псыхуэлIэр икIами, иджы жейр нэхъ хьалъэу къеныкыужьурти, и Iэпкълъэпкъыр махэ ищIырт, щхьэх хьуат, псори къехьэлъэкIырт. Абы къыфIэщIу арами ицIэртэкъым, ауэ апхуэдиз зэман хьуауэ токыр зэрыщымыIэр игъэщIагъуэрт. Ар зыщышынэр зыт: токыр къаутыпшыджмэ щыIэр къызэрытекIуэнурт. Алыхьым къищIэртэкъэ, абы и гурыфIыгъуэ закъуэт а токыр зэрышачар.

ТIэкIу сыженн жиIэу Мухъэмэд и гум кыихьэрт, ауэ жезуэ токыр къа-утыпшыджу цытмэ, щыIэм зэригъэщтынур ицIэрти, щхьэукъуэ фIэкIа, жеину хузэфIэкIыртэкъым. Нэхъри псори псыIагъэ хьуати, лым и мэр, нэгъуэщI мэ гурымышь гуэрхэри къехьэлъэкI хьуэ зэпытт. Абы и нэгум къы-фIыщIыхьэрт ар «мыл джанэр» щыгъуу, мыл тыкъыру щыIэм игъэщтауэ, лауэ блыщхьэ пщэдджыжьым къызэрагъуэтыжынури, ар щхьэукъуээнми кыхэкIыжаш. Альтандэм икъуза и гури кэгумэщIащ. Балигъ зрыхьурэ и нэм къыщIэмькIа нэпсыр иджы къыщIож. Ауэ, абы ириукIытэжри, къару тIэкIу кыхыльхьэжащ аргуэру...

Фузэ сэрэ апхуэдизу ди гум хыхьат Мурат кыIуэтэж хьыбарри, щым дыдэу дыщыст, зы псалги жьдымыIэу дедалэуэ. Арати, Мурат къилъэгъуаш Фузэ и нэлсхэр зэрыщIилъэщIыкIырт. Си дежкIи къеплъэкIри, си щхьэр си жьэкъыпэмкIэ кыIэташ:

– Сыт, зиунагъуэрэ, къэхъуауэ фыщIэгъыр? Уэлэхьы, фызэрыгъынур сщIамэ, зыри вжезмыIэжынт.

– Еууей, еууей, тхьемыщкIэ мыгыуэ, сыту бэлыхышхуэ кыгтехуат а хьарышым, – хэцэтыкIащ Фузэ.

– А Мухьэмэд зи гугъу щIымы и псэм гужьенгъуэрэ гугъуехуэ телъам щхьэкIэ тIфIагузыхь хьуауэ арац, – жысIэурэ сыкьэтэдждри, Мурат IэллIэ хуэсщIурэ, селъауащ:

– КхьыIэ, кьыджелIэт, адэкIэ дауэ зэрыхьуар? Къела ар абы хьэмэрэ щIыIэм щIисхьа?

– Уэлэхьы, кьыщедгъэжьакIэ и кIэм нэдгъэсын хуейуэ кьыщIэкIыномэ. Си хьыбарым и кIаухыр, нэхьыбэрэ удихьэщIэн щхьэкIэ, щIэдей укьакIуэмэ бжесIэжынц, – жиIащ Мурат, пыгуфIыкIыурэ.

– Хьуаэ, Мурат, сэ абы и кIаухыр кьызжумыIэжауэ, ныжбэ сыженфы-нукьым, кхьыIэ кьыджелIэ, – сеубзэу щIээдзэц сэ Мурат.

– Нэхьыбэрэ удихьэщIэну таучэл щодгъэцIакIэ, сеуэу адэкIэ пысщэн атIэ си хьыбарым, – жиIэурэ Iэнэ кIапэм тет псым еIубц, нэхь тыншу тIысри пицащ:

– ФыкъедаIуэ-тIэ адэкIэ.

Сыздынэсар Мухьэмэдыжь мыгыуэр балиг зэрыхьуэрэ и нэм кьемы-кIуа нэпсым зэрыщыукIытэжар аратэкъэ? Ыым. АтIэ, арати, Мухьэмэд и Iэмалыншагъэм и гур хуигъэбыдэждри, лыр здыфIэлъхэмкIэ иунэтIащ. Лыр кьыщтэн щхьэкIэ иджы абы и Iьакъуэри и ныбэри щIигъакъуэрт зэрыху-зэфIэкIкIэ, нэхь кьарууншэ зэрыхьум иризэгупурэ. Арати, зы куэ хьэлъэ гуэрым еныкъуэкъуу кIарыту, уафэхъуэпскIым хуэдэу, и нэжIур нэхугъэм зэприхулэкIащ, и натIэ кьунщхьэм хьыхьэуи уз гуэрхэр ирижащ, и щхьэр дэкIэрахъуэу. Мухьэмэд зыбгъэдэт куэшхуэр иутIыпщыжц, пкъом зыкIэ-ригъащIэри, и нэхэр зэтелIауэ зы тэлайкIэ цытащ.

ИтIанэ и нэхэр кьызэтрихьыжри, абы занцIэу кьыгурыIуащ зыщIэс холдильныкыр нэху зэрыхьужар, кьызрапщытэ уздыгъэхэр кьызырблэжар. Нэхугъэ къэунэхужам и гусэу мотор макъри кьэлужри «ажал унэри» щIыIэ хьуным щIидзэжащ.

Иджы псыIэ хьуа и цыгыным кIуэ пэтыху щIыIэр нэхь зыхригъащIэрт. Ар кьарууншэ дьдэ хьууэ щIидзати, хьэлъэхэм зрипщытми, ар кьыээцIагъэ-плъэжыртэкъым.

«Мис арац, иджыц сэ ажалыр кьыщызэкIуэлIар. Ауэ сэ иджыри собауэ, сызокIуэ, ауэ щыхьукIэ иджыри зызгъэлэнкьым», – еугупсырт ар.

Сыт щыIэ гъащIэм нэхьэр нэхь гуащIэ, псэм нэхьэр нэхь IэфI? Сыт щыIэ, ажалыр гьунэгъу дьдэу кьыббгъэдэту, зыхэпщIэу, кьоплбу, уеплгыжу, ауэ ии псэм кьэмысауэ, абы уебэныным нэхьэр нэхь хьэлъэрэ нэхь гугъурэ?!

Мухьэмэд, хьэлъэ емыIэжыфми, Iэмал гуэрхэр кьыгупсысат: и Iьакъуэ пIыщIэу щIэзыдзэхэр иIуэттым, еуэм, епIэскIум, дэпкIейуэрэ тIэкIу зыкьы-гъэхуэбэжу щIидзэщ. Ар адэкIэ жаш, мьдэкIэ кьэжащ, апщIондэхукIэ и цыгын псыIэ хьуар гуыщыжри, кьэхуэбэжу щIидзэщ. Абы и гур кьызыригъэ-гъуэтгыжри, пкъом бгъэдыхьэщ. Иджы пкъо зыпэлъэщыну гу зыхуищIхэр адэкIэ елъэф, кьрелъэфажьэ, кьэгубжъауэ еудыныщIэ, егъэсыс. Ауэ, кьару абы тригъэкIуэдам и шхэн кьегъакIуэри, и ныбэм зыкьырегъащIэ, кьаруун-шэ щIэхьуар зэрымэжалIэм хуехьри, тхьэмщIыгъуныбэхэр дзэщылъымкIэ еунэтI. Ауэ Iуэхуракъэ – тхьэмщIыгъуныбэм щыщ ишхмэ – псы хуигъэлIэ-нущ, мылыр ишхмэ игъэпIыщIэнущ нэхь Iеижу. Сыт ищIэнур?

ТхьэмщIыгъуныбэхэр шагъэхэзыркIэ, и хьэлъагъым тIэкIу щIигъун щхьэкIэ, бзаджагъэм, шылагъэм хуекIуэрэ шыгъур ирагъэбэкIырт. Ауэ щхьэж и сменэм ягъэхэзырыр зэтехуэртэкъым. Иужу ящIахэр Таукьаныжь и сменэрат зыгъэхэзырари, а цIыху кьэзэрыр шыгъум зэрыщымысхьар абы IупщI цыщыуат япэм ишхам псы зэрыхуигъэлIамкIэ. Дапщэрэ жриIэми, шыгъур ебжIыу зэрыхильхьэр ищIэрти, иджыпсты абы нэхьри хуэхьуэщIэрт, хузэгупырт апхуэдизу шыугъэ зерищIам щхьэкIэ.

Сытми, ныбэр кьэблагьэм благьэр щегьэгьупщэ, жыхуагэрати, мурад ещI мащIэу зытIэкIу ишхьну.

– А, Таукъану нэпсеижьу натIэкъэбыжь, мыр сэ сшхын хуей зэрыхьунур уэри щIэртэкъым нобэ мыбы шыгъур щыхэпIтхьэм, хьэуэ, нобэтэкъым – дыгъуасэт, е вэсэмахуэт ар? Нобэ щэбэт, хьэмэрэ тхьэмэхуэ? Хьэмэрэ иджыри мэрэм махуэ? – жиIэу гупсысэурэ Мухьэмэд зы Iыхьэшхуэ кыпетхь аби пкьохэр зэпызыщIэ гьуцI кIапэ бгьузэм тотIысхьэ.

– Ярэби, мыр щIэдджыжьышхэу пIэрэ, хьэмэрэ шаджагъуашхэ е пщы-хьэшхьэхэ? – мэгупсысэ Мухьэмэд икIи ешх, къару кьритынкIэ гугъэу.

Ауэ ерыскъымкIэ зэрызигъэнщIу, жейныр хьэлъэу кьытекIуэу щIедзэ. ТIэкIу сыщхьэукъуэн, жиIэу игу кьохьэ.

Пкъом зрегъэщIри, къурмакьейм тенауэ адэкIи мыдэкIи мыкIуэж иужьрей дзэкъэгъуэр и бгъэм тенарэ зы псы Iубыгъуэ ар езыхьэхьыжыным щIэхьуэнсу, мэцатэ, мэхуцхьэ, и пкьыр хьэпкIэу щIедзэри: «Тоқыр щыщымыIам щыгъуэ лъэцIэсым кьежэхэ псым щыщ зэрызгъэхьуэн зыгъуэр сиIамэ, сефонтэкъэ иджы», – и щхьэ хужиджурэ, мылыр зэритхьунщIу шыта кьупщхьэ дзакIэр кыигъуэтыжыну кьотэдджыж. Ар кьыздилтхьыгъуэжым, зы жэз кумбыгъэ цIыкIу гугэр лъэцIэсым и деж кьыщегъуэт, ауэ лъэцIэсым кьежэхуэ абы илъэда псыр мылу ицтхьэжати, кьызэригъэвыжынур имыщIэу, и гуфIакIэм дегъэуэри езым и щIыфэ хуабэмкIэ кьегъэтIуж.

Ауэ, абы еIуба нэужь, хуцIогъуэж абы тригъэкIуэда хуабэгъэм: жэз улъи-ям ита псым уефэ хьуртэкъым.

Мухьэмэд кьупщхьэ дзакIэм лъыхьуэн щIедзэжри кьегъуэтыж. Iумыл кьитхьунщIа тIэкIур и жьэм зэрынэсу, ар апхуэдизу щыIэу и Iумрэ и щIы-фэмрэ ирижати, псы сыхуэлIэми нэхьыфIщ щIыIэм сиукI нэхьрэ жеIэри, мылкIэ и псыхуэлIэр иримигъэкIыныр, имышхьыныр кьыхьыхьж.

Къарууэ кьыхуэнэжа псори зэхэлъэжэри, аргуэру зыкыигъэхуэбэжыным щIедзэ. Мухьэмэд ину, и макъ кьызэрихькIэ мэкIий, куууэ, кIыхьу мэбауэ, допкIей, кьопкIыхьж, пкьы нэхь ин кьыхуэмыгъэIурыщIэхэм заренщIт, лы-гъэ зыхильхьэурэ кьрелъэфажьэ, абыхэм я хьуреягъыр кьежыхь, зопIэкIуж, зэуэж, ауэ ахэм ар кьызэщIагъэпIтэжыркъым, атIэ и щхьэм нэхь Iеижэу узын щIедзэ, мэуназэ, и IэпкIэлъэкъыр мэкIэзыз, и дзэхэри фIызтэуэу, щIыIэр и гум ешыкьылIэу щIедзэ.

ЗэрыкIиямрэ мылу ишхамрэ и тэмакъыр ятхьунщIащи, мэуэ, и щхьэ хуэпсэлъэжыну хуежэми и макъым иджы зыри кьыкIыжыркъыми, нэхь псэ гугзэвэгъуэжыркъылыс. Ауэ итIани тIысыркъым (хуиту зытетIысхьэн е тегъуалтхьэу зыщигъэпсэхун гугэр иIами и насыптэкъэ) иджы кIуэ пэтыху-кIэ псори и псэм кьохьэлъэкI, тогъуалтхьэ. Зыри хуэмеижу, хьыжьэу жейм хуэдэу, зыгуэрэм еубыд.

– Ярэби, я Алыхь, иджыри куэдрэ сыщIэсыну мыгъуэу пIэрэ мы «ажал унэм?» – жиIэу здэгупсысэм, и нэгум кьыщIохьэ и кьуэ Астемыр. А и щIалэ цIыкIум Мухьэмэд и лэжапIэм кьрихуэу зэлэж тхьылымпIэхэр кьэрэндащ зэмыфэгъукIэ щызэхитхьыкам щыгъуэ ар пэш нэщIым щIиубыдати, – иджыри куэдрэ сыщIэсыну мыбы, – жиIэу кьэлъауэу зэрыщIигъэсауэ щытар и гум кьокIыж. Ар пэшым кьыщыщIигъэкIыжам, а сабийм и нэгум гуфIэгъуэу, лъагъуныгъуэу, гуапагъуэу илтар ужыхьхат. Абы сренщхьу пIэрэ сэ иджыпсту? – жиIэурэ хуэму Мухьэмэд щIыIэм исмэ, ар адэншэу кьызэрытэджынур и псэм худэмыгъахуэу, кьызэфIоувэ.

КьызэфIэувэжа щхьэкIэ, и лъэнкIапIэхэр мэкIэзыз, а зэрыкIэзызым хуэ-дэу зыэхуишэурэ кьызэхекIухь зи кIуэцIыр сытхьу защIэ хьуа, зи дэтхэнэ пIланэпэми уаер кьызыдих, сытхьур кьызыщIэщэц холодилиныкыр.

«Псэхэхьар кьыщокIуалIэм деж угужьеймэ, Иманьыншэу улIэнущи, жыхьэнмэр уи Iэрылтхьэщ», – сытым дежи и анэм зэрыжиIэу щытар игу кьокIыж.

«Сыл Iэнущи, сыл Iэнущ, Иманыншэу сымыл Iэмэ нэхыф Iиц», – жи Iэурэ, абдежым и гутгэр гьац Iэм хихыжу щедзэ. Иман кьехыжри, аргуэру Алыхьым ель Iэун щеддэж кьригьалыну.

– Мы зэк Iэ, уо, ди тхьэшхуэ, сыноль Iу, мыпхуэдэу гуц Iэгьуншэу, мыл тькыру умыгьэцтыну мы си гур, – мэл Iауэ ар.

Мухьэмэд и ныбжьэгьуф Iу, и кьуэши дьдэм хуэдэу кьэзылыгьагуу щыта Хьэбалэ, зы ильэс хуэдэк Iэ узэ Iэбэк Iыжмэ, сьмаджэ хьэльэу, и гур кьэувы Iэу щытел Iык Iам, абы ажалыр зэрызыхиц Iауэ щытар кьыжри Iэжат Мухьэмэди, ар и гум кьок Iыжри и нэгум кьыщ Iоувэж. Хьэбалэ зэрыжи Iэжамк Iэ, щытел Iык Iым щыгьуэ абы псом япэу и бзэр иубыдауэ щытат, ит Iанэ и тхьэмбылыр, зыгуэрэм иубыду икьуза хуэдэ, мылажьэу кьэувы Iат. И псэр зэрыхэк Iыр иц Iэу Иман кьихыжурэ, и льякьуэхэр щ Iы Iэ хьууэрэ хуэмыгьэхьейж хьуат. Ит Iанэ а Хьэбалэ и гур кьэувы Iэу дакьикьихк Iэ зэрымылэжьар. И дунейри и псэри псыниц Iэгьуэ гуэрэм и Iэтри, тыншу зыгуэрэм жыжьэу дыгьэм хуэдэу кьыщыблэ нэхугьэм хуишэу, абы нэсынм хуц Iэкьуу зэрыхуэк Iуар. Хьэбалэ нэхугьэми намыгьэсу, ажалри кьытрамыгьак Iуэу дохутырхэм кьрагьэлат.

Мухьэмэд иджы и гупсысэхэр зыубыдыр ажалырати, зыхунгьэхьэзыру щ Iидзац, Iэмалыншэу л Iэну Алыхьым кьыхуиухамэ, и псэр мыгужьейуэ, Iыгьэ зыхилтхьэу тхьэм зэрыритыжыным.

Арати, абы и макьым зыри кьик Iыжыртэкьым, зэрык Iиямрэ мыл иш-хамрэ иратхьунщ Iык Iати, и бзэр иубыдауэ кьыщыхьурт, ауэ иджыри бауэрти, пэплгьэрт мыбэуэж щыхьунум, и тхьэмбылым ажалыр кьызэрелуэсу зериубыдынум.

И Iэбжьанэми и льябжьанэми щ Iы Iэр дыхьати, зыхимыщ Iэжу кьыф Iэ-щ Iырт.

«Арати, ажал, си бзэми, си Iэ-си льяэми укьэсащ, иджы си тхьэмбылымрэ си гу т Iэк Iумрэщ кьыпхуэнэжар», – жи Iэурэ, зыгуэрэм иубыду кьыщохьури, и льяэм нмы Iыгыгьуэ йошцэтэх...

Абдежым Фузэ кьэтэджри кьэу Iэбжьауэ Мурат ехьурджэуащ:

– Куэдщ, кхьы Iэ, льяьы, ди псэр зэрыбгьэгузэвар. Пэжыр кьыджен Iэмэ хьунукьэ? Кьела, хьэмэ?

– Умып Iац Iэ, Iау, сэ си хьыбарым и к Iэм сынэсащ. Кьелащ, кьела кьудей мыхьуу, фи пащхьэм исц иджыпсту. Алъандэм вжес Iэжа хьыбарыр Мухьэмэдкьым кьызыщыц Iар – сэрац.

– Ар дауэ убзыщ Iыфа ат Iэ иджыри кьэс? – ет Iысэхыжащ Фузэ, хэгупсысыхьурэ, ик Iи жи Iащ:

– Ди тхьэу тхьэшхуэ, сэ сощ Iэжым ар кьыщыхьуар! Жэцит Iк Iэ укьэ-тауэ, зы жэц-зы махуэк Iэ укьытхуэмыгьэушу, кьэхьуар дымышц Iэу ужеяуэ щыццтар арауэ кьыщ Iэк Iынмэ ар, пэжкьэ?

– Пэжц, пэж дьдэщ, абы щыгьуэц сэ ар кьыщысщыц Iар.

– Ат Iэ дауэ адэк Iэ зэрыхьуар, хэт абы укьыщ Iэзыгьэк Iыжар? – сеуп-щ Iащ сэ абы.

– Арати, апхуэдэу хьыжьэу сыздэщысым, – пещэ адэк Iэ Мурат, – гущц I кьыргь макьэрэ Iэуэл Iауэ гуэрхэмрэ зэхызох. Япэ щ Iык Iэ кьысщыхьуу со-ллытэри согупсыс: «Си щхьэ куц Iри щ Iы Iэм игьэдняуэ, си акьылыр зэ Iыхьуэ арагьэниц». Арицхьэк Iэ к Iуэ пэтыху Iэуэл Iауэ макьыр нэхь ин мэхьу, холо-дильник сызыщ Iауыдам и гьуыц Iыбжэшхуэр зэры Iук Iри кьызолабгу.

А дакьикьэхэм си гуф Iэгьуэр апхуэдизк Iэ льяэцт ик Iи инти, си псэм хыхьауэ, си нэхэр щыунык Iыф Iык Iырт, нэхь кьарууншэж сиц Iу.

Арати, кьыщ Iыхьэ Хьэбалэр зэрыслыгьуэр си ф Iэщ мыхьужу, бжэмк Iэ сощц, си льякьуэр ерагьуэ зыщ Iэзгьэкьуэф кьудейуэ. Кьыщ Iыхьам гу кьыс-лътэркьым, адреф ит Iанэпэмк Iэ дыхьэри, зыгуэрхэр кьыщтауэ бжэмк Iэ щ Iэк Iыжу солбагьу. Сэ бжэмк Iэ сышщэми сынэсыркьым, сык Iийми си макьым зыри кьык Iыркьым. Сьтми, ерагьпсэрагьуэ щ Iэк Iыпэм сощц Iэри бжэ-блыпкьым зык Iэрызогьац Iэ. Бжэр Iухати, абы сыкьызырэсу, хьэуа хуабэ

кысГурыуам симыгъэбауэ сетхэлэ. Абдежым аргуэру кыигъэзэжауэ холо-
дильникым кыакуэ Хъэбалэ сыкыбелгауэ си лыакъуэр бжэщхьэгум сыхуфла-
мышхуэ сышхысу. Мы холодильникым сыкъэсауэ си гур Гей хъуа, лэжыпфэми
сыкыкылауэ къудей и гугъуэ, ар кызыжъэхолгадэ.

– Уи шцэдджыжъ фыгуэ. Сыт кышщыцар, Мурат? – жиГуэрэ си ка-
бинетым сьдрелъэфенж...

Сэ апхуэдизу сыхъыжъэти, сыпсалъэфыртэкъым, си нэхэр схузэтыхыр-
тэкъым, жаГуэ хъуар зэхэсх пэтми. Си лэжыгъухэр кызызэжауэ кыспцхъэ-
щытт:

– Лэжыакуэ къэкуа къудейуэ сьмаджэ хъуаш, тцГэркъым и лажьэри
кышщыцари, и Гэхэри и лыакъуэхэри щыГэмыл хъуаш, Алыхьым гушцГэгу
кыхуишцI, – жаГэхуэ. ЖаГэр псори зэхэсхми, сэ зыри жысГэфыртэкъым. Си
щыфэм хуэбжын зэрышцИдзэу, щы фыццэм сышцИнуэу тКыбжыу, шхуэу
хуежыат, си Гэбжыанэ-лэбжыанэри къэхуэбэжыхукIэ нэхъ гуащIэу, си гушцIэм
щыхъуэу кызызэузырт.

Арати, си Гэ-си лъэр яГуэтурэ тIэку сыкыгагъэхуэбжэри, си шэнтжыйм
срагъэтIысхъэж, зыгуэрэм шей шцтыр кысхухехъ, сэ си сырэм фадэ тIэку
дэзгъэтт, хъшцIэ кысхуэакуэм хуэсхъумэуи, абы щыц кыдызогъэхэри со-
Губ, сигури тIэку кыохэжэри, унэм зызогъэшэж, ажалым сыкызыэрелар си
фIэщ мыхъужу.

«МахунтI-жэщитIкIэ холодильникым щIэса унафэщIыр мора?!» – жаГуэ
ауан сыкызыэрашцIыгум шхъэкуэ, зыми зыкызгъащIэркъым. Зыми сыкызыэ-
рамылгъэуам, сыкызыэрамыумысам, сыкызыэрамышцIэм сыщогуфIыкIыжри
зызобзыщIыж.

Абы щыгъуэ кысщыцар ди унэм шIэхсэхми кыезгъэщIакъым нобэр
кыздэсым. Унэм сыкышщашэжыаи, зы жэщ-махуэкуэ сакыхуэмыгъэушу
сожей. Мес, ар фыгуэ Фузи ещIэж.

А лъэхънэм сышцIэлэт, си къару илыгыгуэти, сьмыжейуэ а «ажал унэм»
махунтI-жэщитIкIэ сышцIэсыфати, си насыпыр текIуэри, сыкыбелаш. Ауэ
нобэр кыздэсым си жъэм кыэкууэ зыми жесIакъым абы щыгъуэм си псэм
гузэвэгъуэрэ гужыегъуэу телъар.

Апхуэдэ къэхъуакъащIэ, «ажал мыл джанэкIэ» сэ згъэунэхуам хуэдэ,
ди тхъэм зыми зэи иримигъэгъэунэхукуэ, – жиГэри Мурат и хыбарыр
иухаш.

Сэри абы жиГэжар, си гум хыхъауэ, стхыжаш, Мурат кызыэриГуэтэжа
дыдэм хуэдэу.

1995 гъэ, етхуанэ кыдэкуыгуэ

КЪАНКЪУЛ Заур

КIэгъуасэ хужь

Нэхушым нэблэгъати, мазэм и фэр текIыжырт, уафэм и кIапэхэр къуэ-
бэлэцат. Нэхушвагъуэри ГэпапIэ хужьу уэгум ист. Абдежым жьы шынагъуэ
кыешцэу шцИдзаш, хуэм-хуэмурэ махуэщIэ кыэунэхунум и нэцэнэ псори абы
трилэщIэжаш. КIыфыгъэм кыигъэзэжаш. Нэхъри нэхъ Iув хъуауэ.

Дунейжыр кызыэригъэщIрэ зекIуэ хабзэр къутащ, жэщыр имыкIыжу
кынаш...

Сыхъатыр хы хъуаш. КIыфIщ. Блы, и, бгъу. Нэху щыркъым. Ишхъэрэ-
жыр етаци, гъуэгубгъум Iут жыгхэм яжъэхофыщIыхъ, ятоухъ, гъуэгум телъ

кьюэцИйхэр епхуатэри льягэу еIэт, кьрехьэ-Кри итIанэ губжъяуэ щIым кыххуедзыж... Нэху щырккым...

ЩIалэр кьэушри сыхьэтым еплъащ. «Мыр сыт? Япэ ищауэ ара?» Iэпкьльэпккым гузэвэгъуэ гуэр кыххэлъадащ. Япэ щIыкIэ ар щхьэм еуащ, итIанэ, щIыпщIурэ, льякьуйтIымкIэ щыхэжы-жащ.

Нэху щаккым. Зыгуэр кьэхъуащ...

Ар кыщылгэтри телефоным бгъэдэлъадащ. КIыфI, зыри пльагьурккым. Узэдыгьэр щIигъэ-нэну блыныр кьелэбэрэбыхь – кыххуэгъуэтыр-ккым.

Iапэ кIэзызхэмкIэ мафIэдзыр кIэстум жыным кьрепхуэт. ХуцIэгъанэрккым. ЩIалэм епIэцIэ-кIыу зехуапэ. «ПсынщIэу абы лъэлэсын хуейщ.

Ягъэ кIынккым, фэкIэ дызэрымыщIыхуми, илгъэс псокIэ телефонкIэ...»

Мис иджыпстуц абы хьэккыу и фIэц щыхъуар абырэ езымр...

Ауэ... зэкIэ зыри жыпIэ хъунуккым. ПсалгъэщIэ щылэккым.

«Льягуныгъэ», «фIыуэ солгъагъу». А псалгъэхэри кьарууншэ мэхъу кIуэ пэтми. Гуцхьэм щыуш псоми щыпэмьджэжыф кьохъу.

Ауэ ар сыт? Шынагъуэу, кыгъащтэу и гур кыххэузыкIащ, иужкым зан-щIэу зипхуатэри Iэпкьльэпккыри ибгынащ, арщхьэкIэ кIэщIу кынгъээжэ-ри, «мастэ хуари» зэрхэлъу, и пIэм иувэжащ. «ПсынщIэу абы лъэлэсын хуейщ. Ягъэ кIынккым зэи дызэхуэмызами, иджы ахэм уегупсысыну зэман щылэжжкым».

КIыфIыгьэр нэхэри нэхъ шынагъуэу щхьэгъубжэм кытегуплIащ, аб-джыным кыпхыпщри пэным кыщIэпщхьащ. Абы хэту зыгуэр пэным кы-щIэлъатэри гъуэлъыпIэм бгъэдэт стIол лъахьшэм тетIысхьащ. Ар мы дуней псауцхьэтэккым, и бэуэкIэр щIыIэт, езыр кьэлгъагъугъуейт, нэр темпыIэу и теплгэм зихъуэжырти.

Щхьэгъубжэ абджыр хэудащи, абыкIэ иджы уэс кьыдосэ, ауэ щIалэр, пIыщIэн дэнэ кьэна, кьэпщIэнтIащ. «ХьэщIэм» гу лъызыта, блыным кIэ-рылулIа сурэт шынагъуэри кьэкIэзызащ.

«Зыгуэрыр» стIолыщхьэм кьеуэвэхэри щIалэм кыххуэкIуэу хуежыащ.

Гум «хэль» мастэр кьэкIэзыза мыхьумэ, щIалэр шынаккым.

«Адрей дуней...» – игу кьокIыр. «Ущыуаккым, – кьолу макъ. – Сэ абы сыкыкIащ, занщIэу уи деж сыкьэкIуащ».

Пэш кыщIэкIыпIэм деж щыт гъуджэ зэIухыр мащIэу кызэщIэлыдащ, ауэ «хьэщIэр», абы бгъэдэт щхьэкIэ, кьэщтаккым.

– Гурыуэгъуэц, – жиIащ щIалэм. – Уэ адрей дунейм укыкIауэ аращ. УхьэщIэну укьэкIауэ тхьэм кыщIыгъэкI. ХьэщIэм дапщэцми кыздикIам егъээж.

– Ущыуаккым, жысIаи!

«ХьэщIэр», егъээжэри, стIолыщхьэм тотIысхьэж. Жышхуэр а зэрыетащи – мэгурым, уэсыр пэным кыщIэпхьэ.

– Си псэр пхыну ара? Иджыпсту занщIэу сIуумых, зэ закъуэ ар сыгъэ-лгъагъужи, итIанэ...

– Хь-хьэ-хьэхь!.. Псэр жыпIа? Абы сыхуейккым сэ иджыпсту. Иужь-кIэ, и пIалэр кьэсмэ, кыгъезгъээжынщи, итIанэ... Сэ сыкыщIэкIуар нэгъуэщI. СощIэ, уи щхьэ куцIым пхыльэфаш абы и цIэр. НакIуэ си гъусэу абы и деж. ИтIанэ, ухуеймэ, и цIэр пщызгъэгъупщэжынщи, уи гум изгъэхужынщ. НакIуэ. Дэ дыпIэщIэн хуейщ. Зэ закъуэ зы IуэхуфI схуэщIэмэ сепIынщи. Ар уэ кыбгурымылуэ узыфэщ. Уесэжащ а узым, зи Iэ, зи льякьуэ кьэтыр абы зэресэжым хуэдэу.

«Хьэцлэр» къеклутэри щалэм щыгъуэ кытегъащ. Тэпкълэпкыр арыххэу псынщлэ хьуащ. Зызымышхуэжэ кэнар игу закьур арат. Щалэр, унэ лъэгум темытыжыфу, къауцу зиэтат, тлума я лэр зэрыубыдри наплэ-зыплэм щхьэгъубжэмкIэ дэлъэтащ.

КыфIт, уэс къесыжыртэкъым. КъуэкълпIэмкIэ темышлэу утхынтхэу пшэ фыцлэшхуэ кыщыкьуэкIащ, къэсри зиутхыщлэщ, хэцэлукIри уэшх тклуэпс пашхэр кылэщлэкIыу хуежаш...

Къалэр къэушырти, къэхьуар кыгурымыгуэу, къэувылэжат.

Нэхушым хуэпабгъэ бзухэри зэхуэшауэ жыгым кытенэжат.

Псоми къахуокIуэ ар жэщым – лыукIми, псэ хэлэлми, зейншэми. Псори абы шогуфIыкI, ауэ имыкIыжу кынэмэ...

Нэхэ щыгIэ къэхьуу хуежаш. Щалэм лъэныкьуэкIэ зригъэбгун-лъэкIэ, и ИтIыр щыбагъымкIэ щызэридзэри зыщииуикIэу щидзащ. Абы гу лъызыта «хьэцлэм» уафэ джабэм гунэгъу зыхуищлэщ, дэпыр кыпылхэлъу зы вагъуэ кыкIэриудри щалэм кыххуидзащ.

Щалэр пIыщIэжыртэкъым иджы, псори хьарзынэ хьуат, ауэ и лъабжэмкIэ, щыгымкIэ, асыхьэту зы псэ хей щыхэкIащ. Абыхэм кватищу зэтет унэр тIауейрэ къауфэрэзыхьри, абы и пэшым щIэлъэтащ. Пэшыр, и фэр пыклауэ, нэхутхьэхут. Жэщ уэздыгъэм идз нэху мащIэр пIанэпэм нэмысу кыфIым хэкIуэсэжырт, жей Iув зыхэт хьуар псэм егуапэрт.

Ар жейрт. Щалэм и гум «хэлъ мастэм» зиудыныщIэу хуежаш.

Абы и щхьэц фыцлэ кIэщIыр щхьэнтэм тепхьат, сабий еншэ щыкIыкI, и Iупэхэр мащIэу ныкьуэзэтэжт.

Щхьэнтэм «тхылыр» зэгухэуэ телът.

«...ИтIанэ и Iэ кIэзызхэр уафэм хуишиащ. Арат абы хузэфIэкIыр иджы-пстукIэ. Адэ жыжэу уэшх кышешхырт, ауэ цыыхуэр зэбгырыкIыжыртэкъым. Уафэ джабэм кыкIэриуда вагъуэхэр зи кIэстулыбгъэм хэуу хэзыIуам едаIуэрт, зэриухьу Iэгу еуэн хьэзыру...» – кьоджэ щалэр.

АдэкIэ тхылым зыри итыжтэкъым, напэкIуэцIыр къабзэу текIыжат.

Щытащ ар зы тэлайкIэ, Абы и нэгум иплъэу, гу мастэр кыххэузыкIынкIэ шынэу.

«Мэжей. НэхьыфIщ нэхьыбэрэ кэмышмэ. Къэхьуар кыищIэмэ, и гур къэувылэнуц, дыгъэншэу псэуфынукъым».

Щалэм и гьусэр лъэ макъыншэу кыбгъэдыхьащ.

«НакIуэ ныщIэкIыж. Сэ си гугъэц пхуэмьшэу кыбгъэушыну. Уэ, цыыху, сызэрымыгугъауэ укыищIэкIащ. НакIуэ».

Хьэуа кыфIым хэлъэтэжащ зэгъуситIыр. Дамэ хьуа и ИтIыр щIиуп-скIэурэ, щалэр хьэуам хосыхь, зелэт, наплэзыпIэми зыкьрегъэхуэхьж. «Ар слъэгъуащ. Абы и деж сыщылащ», – бзэрабзэрт щалэм и гур.

Ауэрэ къалэр кызыранэкIащ. Иджы, еплгыхмэ, яльагъур къуакIэбгыкIэт. Къыр лъагэм и сьджым тетIысхьэну хуаунэтIащ.

Арыххэу бгы абрагъуэм и щыбагъым мафIэ топышхуэ дэукIуриери ар зэгъуэдащ. Мис а дыхьэпIэмкIэ щалэмрэ и гьусэмрэ бгы кIуэцIым илътатщ. Щыт бгы нэщышхуэр. МафIэ куэд кыщыцлэрт – цыкIуи ини.

Щалэмрэ жэщ «хьэцIэмрэ» жьантIэмкIэ дыхьащ. «Мис абы и гьащIэ мафIэр. Плъагъурэ, куэдрэ псэунуц, и мафIэм кьарушхуэ бгъэдэлъщ. Мес, плъагъуркэ, модрейр уэрац зейр. ТIури зэбгъэдэтщ. Сызэримыгугъауэ укызырыщIэкIам щхьэкIэ мыбы укъэсшэц. Мес мо мафIэ кьомым узыхуейм хуэдиз кыхьэхэи уеий хэлъхьэ. МафIэр ункIыфIамэ, псэр хэкIауэ арац.

Мес, плъагъуркэ, ищхьэрэкIэ мафIэ куэд щызэдэункIыфI.

Фэ, цыыхуэр, фызэрымыкIыжу фыпсэуфыркъым. Араци, еуэ, уи гьащIэм хгъахьуэ».

Щалэм, лъэгужэмыщхьэу етIысэхри, и ИтIыр мафIэм хуишиащ, и нэр кыищхьэрипхьуауэ.

«Сыхуейкыым. Сыхуейкыым си гьащДэм хэхуэну. ГьащДэ кЫхьыр фЫшц, ауэ ар тэмэму епхьэкЫну тыншкыым. СыггэкЮэж, сынольтэу, уэри жэщыр здэшжи кЮэж...»

Щалэр бгы гьуанэ кыкЫжыпЛэм деж кыщыцэтеувыЛэри кьээпльтэ-кЫжащ. МафЛэхэм кЛэгьуасэ ящЫрт, языныкьуэхэм фЫщЦабзэу, адреихэр хужьу...

Ар кьызэщыуащ. Иджыри кЫфГт. Лэбэри лъэныкьуэкЛэ ебгьунльтэкЛэ тхьлтыр зэгуншЛэжащ...

Мис иджы нэху щырт. МахуэщЛэм и дыггэр щхьэгьубжэм кьыдэпсэрт.

Щалэр кьэушри кьызэфЛэтЫсхьащ.

«Абы и деж сыпсэлээнци, и макь зэрызэхэсхьу, трубкаэр теслхьэжынщ, – кьэкЛаш абы игу. – Ауэ мыр сыт мы си Лэм кЛэрыльтыр? КЛэгьуасэмэ кьы-кЛэрех, щхьэи хужь?..»

МахуэщЛэм и дыггэр убзэу щхьэгьубжэм кьыкЛэрытт.

Дунейр зейр мылэкуриц

Гупсысэр зэщЛэкьуауэ шэщЫным зыгуэр зэран хуэхьурт. Лъэныкьуэ псомкИи кьыкЛэ гупсысэ кЛапэлыапэхэр щхьэм щызэжэхэуэрти нэджэлуджэ щызэрыщЫжырт.

Щадджыкьт. Сыхьэтыр блыхэм нэблэгьат. Ахьмэд стЛолым кьыпэрыкЛри пэшыр кьызэхикЛухьащ. Гьатхэр кьыхьат. Арауэ пЛэрэ-тЛэ гупсысэным зэран хуэхьурт?

КЛэлындор кЫхьымкЛэ лъэ макь кьИлукЛаш. ПцЫ хэмылгу, а кьакЮэр зи ныбжь хэкЮэта цЫхут, – и лъакьуэр ильэфырт. ТЛэкЮ дэклри псэч макьИи кьэЮащ. Институтым и хьумакулэ лЫжьыр арауэ кьыщЛэкЫнт ар. Ахьмэд зызэтриубыдэжри стЛолым бггэдэтЫсхьэжащ, арщхьэкЛэ отчетым, гьунэ ирилъа мыхьумэ, адэкЛэ хуыпщакьым. Щымыхьум, кЛэлындорым кьыте-хьащ. ИлъэситЛ хьуауэ ильагьу кЛэлындорым и лъэныкьуитЫмкИи ирикЮэ бжэ зэмыщхьэр псори гьэбыдат. Ахьмэд, кьэхутэныггэхэр щраггэкЮэкЛ пэшхэр кьызэринэклри, опыт зытращЫхь псэушхьэхэр щайыгг отделементЦЫхьащ. ТхьэкЛумэкЛыхьыр пэщашэу удзым хэст. Номинхэр, данщэци хуэдэу, зэрызэхэрт. Псори тэмэмт. Ахьмэд тхьлтымпЛэ кЛапэм кЮэцЫшы-хьауэ кьыздихьа фошыгьу кЛанэр номин зэлэщЛэлым, и щхьэм Лэ дилъэурэ, ириггэшхаш. Мырат абы и кьэкЮэну гьащЛэр зрапхар. Ауэ ар, щэху-хуэмыху гуэру кьыщЛэкЛати, иггэлЛэн хуейт. Мыбы хальхьа препаратыщЛэм кьрикЮар Ахьмэд игу ирихьыртэкьым – ЛэпэтэрмэшкЛэ «псалъэу» ириггэсэфа кьудейт, куэдкЛэ шыгугьа щхьэкЛэ.

Бжэ кЛыргг макьым Ахьмэд и гупсысэхэм кьыхишыжащ. Аргуэру лъэ макь кьолу, зыгуэр мансчэ. Бжэм лункЫбзэлухьыр ираггэлыггэдэ хуэдэу макь кьолу. Зы тэлай хуэдэ нэхь дэмыкЫу, Бонифац, негЛэ фошыгьу зриггэшха номиньр, зифыщЫжы кИИуэ гьушц хьар лъэгум иукЮуриаш. Хуэш хьхьа хуэдэ, абы и Лэпкьлэпкьыр зыгуэрым зэщИлудлати, тхьэмыщкЛэм, зэлъэ-кьуауэ мыхьумэ, зыхуэггэхьэиенжыртэкьым. Фошыгьу кЛанэм ищЦэныр ищЦат...

Ахьмэд зи псэ хэкЛ псэушхьэм гьунэгьу дыдэу щыбггэдэкЛатэм, фЫ-цаггэ-кЫфЫггэ куум и нэр кьыщхьэрипхьуащ...

Тэлай дэклэуэ лэжбанЛэм кьекЮэлэ хьумакулэ лЫжьыр зрихьэллар узижэгьуэным и махуэт – щЦэныггэлЛ Куржы Ахьмэд лъыкьуалэм хэлъу псэушхьэхэр щайыгг отделемент и пэш лъэгум илт.

* * *

– СынызэроушцІхэмкІэ жэуап кызээт, – следователым зыхуиңгэзаш мелкІэ кэтхыгыха унэ лъэгум зи нэр тедия хыджэбзым. – Хэт уи цІэр, куэд шІауэ ушылажьэрэ мыбы?

– Наташэң си цІэр. Нэгъабэ сыкэуауэ араш. Павлюковэ Наташэң. Ахьмэд сыдо... сыдэлэжыаш. Сылаборанткэщ.

– Дапщэң иужэ дыдэу шыплъэгъуар?

– Дыгыуасэ псом дыздэлэжыаш. АнализыщІэхэр кэтпщытэжащ. Ди препаратыщІэр дызэригугъауэ кыщІокІ, жытІэри дыгуфІат...

– Сытыт иджышсту физэлэжыар?

– Кысхуэгъэгъу, ныбжыэгъу следователь, а уи ушцІэм жэуап естыну сыхуиткыым.

– Абы шхэкІэ умыгузавэ. Мэ, мыбы итым шыгыуазэ зыщІ.

– ГурыІуэгъуэщ. Иджы бжесІэнщ. Дэ ди гугъэщ номинхэр цІыхум я дэІэ-пыккъуэгъу нэс тиІыну. Іэщ ягъэхъуфу, сэ сщІэрэ, пхъэ зэпахыфу, – кІэщІу жыпІэмэ, цІыхум лэжыгыгэ куэд шхэащыхыфу. ПщІэрэ, ныбжыэгъу следователь, дыщыпсэур роботым и зэманщ, ауэ роботым псэ хэткыым, минкІэ нэхъ губзыгъэуи шІы, дыдейхэм, ди Бонифац сымэ, сыт хуэдэу шымытми, губзы...

– ГурыІуэгъуэщ. Сынольэу – нэхъ кІэщІу. Сэ иджыри фи тренажернэ пэшым сыкІуэну си мурадщ.

– Ар апхуэдэу кІагуэу кэббзыхыфын Іуэхукыым, сызэпумыуди нэхыфІщ. ЦІыхур кээзыгыгъэщІар лэжыгыгэр арауэ жаІэ. Мохэри «мэлажыэ», я шхъэ зэралІыжын зэрахуэрэ. Я шырхэр крэхъэкІ, псалъэм папщІэ... Мис а псор зезыгъаІуэ генхэм тІэкІу ухэлэжыыхэмэ... Мис аращ дызэлэжыар. Ды-ды-зэлэжыу шытар...

– Куэдщ, умыгъ. КыыздэІэпыккъуи нэхыфІщ.

– Ныбжыэгъу следователь, шефыр джалауэ ара хьэмэрэ?.. ЗанщІэу бжы-зоІэ, ар фадэкІэ ерыщтэкыым.

– ЗэрыхуэдгъафашцэмкІэ, яукІащ. Хьэлъэ гуэркІэ и шхьэм кьеуаш. Уэ эзыр псэушхьэхэм деж нышэдибэ укыщІыхьат? ЗэхъуэкІыныгыгэ гуэрхэм гу лыпта?

– Бонифац днижауэ гушцІ хъарым илъящ. Ауэ абы и лІэныгъэмрэ Ахь-мэд кыщыщІамрэ схузэпхыркыым. ИтІанэ, мыдрей номинхэри хуабжыу шцтэлэщтаблэт.

– Берычэт бесын, Наташэ, дыпхуей хьумэ, иджыри удгъэпІейтеинуш. Узыншэу.

* * *

– Мухьэмэд Ильясович, ушцІэ зыбжанэ пхузиІэт, – следователь Хьэжума-рыр Природэм и институтым и директор отпуск кІуам и кьуэдзэм епсалъэрт. – Куржыр куэд шІат фи деж зэрыщылажыэрэ?

– ИлъэситІым нэблэгъащ. Абы и пэкІэ куэд дыдэрэ Сухуми номин пшотникым шылэжыаш. Опытышхуэ зиІэ шІэныгъэлІт. Ди деж кэува нэужэ, зы мазищ хуэдэкІэ унэ псэушхьэхэр шадж отделым шыІат, итІанэ темэ гъэ-щІэгъуэныр кытхуишхэри кыэкІуаш. Дэри, дегунысыри, дыпэрыуакыым.

– Мухьэмэд Ильясович, темэр, пщІы хэмылъя, гъэщІэгъуэщ, ауэ занщІэу арэзы фыхъуу дауэ ахыши хуэвутІышца, лэжыакІуи ефта? Сэ зэрысщІэмкІэ, мыпхуэдэ Іуэху зыщІышІи кыщрахъэжыакыым япэм?

– Плъагъурэ, абы псалъэ гьушцэкІэ дыккыдихьэхакыым. Расчэтхэри, пэщІэдзэ анализхэри ди пащхъэ кырилъхьат.

– Эзыр и дуней тетыкІэкІэ, цІыху хэтыкІэкІэ сыт хуэдэт?

– И закыуэу псаурт. Унагыи илэтэкым. Жалэрт абы пхыу илэу, ауэ шы-хэтэр имыщлэу. Езым и гугыу ищлэу зэи зэхэсхакыым. Лэжыггэм кыанэ шымылэу и кыарур ирихьэллэрт.

– Зыхушцлэбгыэхьэрэ си гысэу унакүэмэ, лабораториер кыэсплгыхьынут, Мухьэмэд Ильясович.

– Дыкүэнц, ауэ, кхыи, нэхь псынщлэу. Кыащтэ кыурлэн, лэпэлъапэсыс дыхуам. Лэжыкүэхэр, зэрыгыащтэри, лэжыгыэр лэщлэу ящлэуэ, клэлындорым тетц, укыальагыу нэхьри мэллэйтэй...

– Хуниц, зызэтеубыди кыддэлэпыкыу. Мис, тлощлэу эханэ махуэм щегъа-жыи адэклэ кыпхуэгубыгыжамэ еплэ.

– Июлым и тлощлэу эбланэм щегъэжауэ щэщлэу нэс кыэтц. Тлощлэу эбгыуанэр бэзэр махуэу шытащи, кыэтыр махуищц. Зэ, тлэклэу кызывгыгубы-зыгыж. Мыдэ зэ... А махуэхэм ди номинхэм хэтлэхьэ препаратыр щлэуэ зэхэтцлэри тренажэрнэ пэшым зэрыхьээринишуэ кыщыхьеяуэ шытащ.

– Наташэ, кысхуэгыгэу, – кыэспэлъащ Мухьэмэд Ильясович, – абы шыгыуэтэкээ гамадрилыр шыхэкүэдар?

– Нтлэ, пэж дыдащ. Шимп абы апхуэдизклэ улэггэ куэд тридзати кыт-хуегъалакыым. Езы Шимп щыгъэубжэр хиудри – бгыуэтмэ кыащтэ. Абы и ужыклэщ ди тренажэрнэ пэшым и щыгъэубжэхэм гыуцлэу хьар шыхальхьар.

– Кызызыгурыуамклэ, а махуищым екүэклэ гыуэнэхуныгыэхэм кыри-күэжар журналым ифтхат, итланэ фыщлэгуэжэри кыдэфчыжащ, ара?

– Ар-рат. Ауэ плагыурэ... – Адэклэ пимыщлэу Наташэ, гуцлэгуэ лыхьыуэу, Мухьэмэд Ильясович хуеплэклэщ.

– Мыбы кыэхьуар мыращ, – кыригъэжащ кыуэдзэм. – Мыр диссертациэм хуэкүэу лэжыгыэт. Щыпхыгъэкыым деж а махуищым кыэхьуа лэуэхуэгубыгъэр оппонтхэм флэгъанлэу ящлэу лэжыгыгэ хьэлэмэтыр күэцлэгуэахуныкклэ хьунут. Икни... абы кыыхэкыу...

– Кызыгурыуащ, – зэниудащ ар Хьэжумар, – нобэклэ хьунц, зи гугыу тцлэащ фымыгъэхьыбарыну сывольлэу. Нобэ сыгуащ, сэ нэгыуэщлэу лэуэхуи си ищэ дэлъщ, пщэдэй фи тренажэрнэ пэшымклэ кыщыщлэддзэнц...

... Аргуэру лэа макъ. Зыгуэр мапсчэ. Природэм и институтым и клэлындор нэцлэхэм зыгуэр цызэхэхэоклэу. Хьумакулэу лыжыкыр кыгыащтэу, абы адэклэ-мыдэклэ зыщехьыцыхь, бжэкьухэр егъэдзыргь, уздыгыэр шлэгъанэ, егъэункыфлэж, щыгъэфэным зезыгыгээт макъклэ мэдыхьэшх, мэгурым, кыару ин зырыхьалыр кыащлэу, блыным дэгу-дэгуу йоуэ.

Пщэдджыкыым управленэм кыекүэллэа Хьэжумар полковником ири-джащ.

– Институт лэуэхур дэнэ нэса? – щлэуищлэу ар занцлэу.

– Клатитлэ нэхь мыхьуми схуэзпхыркыым, – тхьэусыхащ Хьэжумар, – иджыри кыэ есхужьэну зы гыуэгү схуэзубызуахыкыым.

– Уэлэхьы, мыбыкни аргуэру лэуэху кыгългыкыуэклэм, – жищлэу Хьэжумар и унафэщлэу полковником. – Ныжэбэ кыуами зы цыхьубз яуклэщ, абыи и щыхэм удын бзаджэ кырадзауэ аращ. Нэгыуэщлэу улэггэ телькыым. А лэу уи лэуэхум хуабжэу ещхьы мыри. Яхьунцлэу аращ, жызолэри – бохьэм егу-сакыым, лэмплэращ ящтар. Ныжэбэ кыуам яуклэ тхьэмыщлэу эханэщ, уэри зэрыщлэуи. Клэщлэу жыслэнци, институт лэуэхур нэгыуэщлэу зыгуэрым и пщэ дэдмылэхьыу хьунукыым. Уэ мыбы и ужь ихьэ. лэуэхур лэуэху джэгукуым, сэри «унэшхуэм» сраджащ. Уэлэхьы, ди пщэр лэуыду, «фылажыркыым» жалэу, флэуэ дагысысыну кыщлэклэныум...

Махуэ псом лэуэхуицэм шыгыуазэ зыхуэзынцлэа Хьэжумар игу кыеклэщ Природэм и институтым зэ тригъэзэжыну. Куржыр щылажэу шыта отделым щлэхьэри тренажэрнэ пэшыр ирагъэлыгыну елэуащ.

Пэшышхуэм хьэшшып, Iэмэпсымэ куэд шцIэлыт. Хьэкьушыкьбу, уадэ, пхьэх... НоминIэм хуащIа уадэ кьу кIыхьхэр Хьэжумар игьэщIагьуэу кьичтэри пэшыр щIипщытыкIыу щIидзащ. ЕджапIэхэм шызэрэхэм хуэдэ доскам епIащ. «Номинхэр ирагьэджену арат», – игьэщIагьуащ следователым. ПцIы хэмьльбу, ар доскат, мели хьыдан тIэкIуи телгт. Льякьуэ шцIэтти, узыхуейм деж бгьэув хьунут. Доскам и щIыбагькIи шкэI кIапэ щыфIэдзат.

«Мыр дауэ, – игьэщIагьуащ Хьэжумар, – мыбдежми шхьэгьубжэ хэлъу ара?»

ЛьэныкьуэкIэ IуигьэкIуэта Iупхуэм бжэ кьыщIэщIащ. Институтым и схемэм шыгьуазэ зызыщIа следователым ищIэрт абдежым пэш зэрымIэр, итIани бжэ хэлът.

Хьэжумар уадэр Iэ сэмэгум иритри бжэм кьекьуащ. Пэш зэв кIыфIт. Зыгуэр зэрыщыпсэур кьапщIэу, хуабэмэ, пцIэнтIэпсымэ кьыщIихьрт. Хьэжумар гузэвэгьуэ гурыIуэгьуей кьыпкьрыхьащ, ауэ зызэтриубыдэжри пэшым шцIэбэкьуащ, арыххэуи удын хэлъэ и дамэ сэмэгум кьытехуащ. Следователыр, гужьеуэ, шынагьуэ здэщыIэмкIэ пхьуащ, арщхьэкIэ и Iэм дзэ жанхэм зыкьыхаукIащ. Иджьри кьэс имыгьэтIыльа уадэр сэбэп хуащ абдеж. Хьэжумар кьарууэ иIэр зэхуихьэсыжри нэрымьльагьу бийм удынхэр зэкIэлъыгьэпIащIэурэ иридзу щIидзащ. Iэм зыкьыхэзыукIа дзэхэр тIэкIу дэкIри нэхь тIасхьэ хьуащ...

* * *

А пшыхьэщхьэ дьдэм институтым ираджа шцIэныгьэлI зыбжанэм кIуэдауэ шыта Шимп тыншу кьащIыхужащ. Номин абрагьуэр льякьуалэм хэлъу пэш шцэхум и унэ лъэгум илгт. Зи фэр шцэхум хуэдэу пыкIа следователь Хьэжумар и лэжьэгьухэм гьэщIагьуэн куэд кьыщIагьуэтащ а пэшым. Цыхубз манекен зыщыпIл шцIэтт а пэш гьэщIкIуам, я щыгьынхэр зэхэфыщIауэ. Цыхубз IэмпIэ нэщI зыбжани кьыщIагьуэтат. Зи IэмпIэм кьрахала хуэдэкьым. Эксперт кьраджам жиIащ ар жэщ кIуам яукIа цыхубзым ейуэ.

А пэшым кьыщIагьуэтащ шцIэныгьэлI Куржы Ахьмэд и блокнот гьэщIагьуэни. Куэд итт а блокнотым. Япэ напэм нэм кьыщIауэу итхат: «Дунейр зейр мьлькурщ!»

КIэлъыпIыныгьэхэм я журналым кьыдатхьа напэIуэщIэхэм куэд кьаIуэтэжынут иджы. А махуищым льэныкьуэкIэ ебгьунлъэкIа гьэунэхуныгьэхэм Куржым гукьэкI шынагьуэхэр ирагьэщIат. ПрепаратитIым хьэщхьэрыIуэ ящIа псэушхьэ шынагьуэхэр лIыукIи пхуэщIынут. Арауэ кьыщIэкIынт шхьэгьубжэмкIэ дэлъу шцIэпхьэужа Шимп кьигьээжа нэужь, Куржым ар гьушцI хьарым шцIримыгьэтIысхьэжар. Пэш шцэхум шцIыгьт. АлхуэдизкIэ губзыгьэ хьуати, Куржым абы дзыхь хуищIырт, шцIэубыдауэ иIыгьыжтэкьым. Природэм игьэува хабзэм гу бзаджэ уиIуэ Iэ шцIыIэкIэ ухэлэбэным кьишар арат.

Куржым и мурад шынагьуэхэр жьжкьэ кIуэрт. Абы шхьхэт техьуэт япэ пэш шцэхум кьыщIагьуэта инкассатор IэмпIэри.

ПрепаратыщIэм зэщхьэщихуа псэушхьэр и унафэщIми щемыдIуэж шцIэу кьыщIэкIынт. Езым хуэдэу Iэл бзаджэ мыхьуфа номиньр гьушцI хьарым ирагьэлIыхуу шцIылагьум, Шимп хуэшэчауэ кьыщIэкIынкьым. Еуэри иукIащ Куржыр...

Унэ лъэгум илгь Шимп лъы шцIам игьэульгия гьушцI пьудахуэр быдэу зыIэщIикьызуауэ и псэр хэкIат.

Ауэ жуаап пьухыкIа зымыгьуэта упщIэ куэд иджьри шцIэт. Цыхубз укIыным шхьэ хуигьасэрэт шцIэныгьэлI шынагьуэм и номинхэр? Кьалэм и ахьшэ хьумапIэхэм шылажьэхэм я нэхьыбэр зэрыщIыхубзыр армырауэ пIэрэт? Пэш шынагьуэм институт хадэ зэщIэкIам ухуишэу шцIэкIыпIэ шхьэхуи иIэт.

Иуэхур и кIэм нэсатэкъым. ПсалтытI зыхузэпымышцэж Хьэжумари ар, дауи, хузэфIэкIыжынутэкъым.

Жэщ псалъэмакъ

Къуажэбгъум кхъэм зыщнубгъуат. ЩIымахуэ жэщ кIыху борэныр щыя-тэм, жыр зыжэахэфыщIыхь кхъэ куэбжэ чэтхъам тхъэусыхафищэ игъэшырт, абы къриш гыбзэр зи псэ ехьэлIа кхъэ кIуэцIыг дэт кIарц жыгищым я щхъэ ехъахауэ ягу хэщIырт.

Кхъэ унэ лъэбышэжэ цIыкIум и бжэр, лIыжыIэ къарууншэхэм гъущI кIапскIэ ирапхыжауэ, жьым кыигъэтIэсхъат. Дуней зейншэр, и псэ пыкI-пыхъуэ, уафэм худэлпыйуэ щыльт. Жыр зэныкыуэкъу бжэ тIэкIури макъ тхъунцIакIэ кIыргырт, куэбжэм дежууэ. ЩIыIэм игъэундэрэщхъуа хъуам, хуабапIэ лыхъуэу, адэкIэ-мыдэкIэ зидзырт.

Дунейм ехыжахэм я хэку щымым жэщыр щхъэщыльт. Сатыру зэбгъурыль кхъащхъэхэм, я кIапэлпэр щIэунцIэжауэ, уэсыр хуэфIу телът. Гъатхэм аргуэру напэм кыгтридзэжа анэл фIыцIэ хуэдэ, зы кхъащхъэ абыхэм къахэ-щырт. Жыи щIыIэм щIыгульыр зэщIиулIакIэт, ауэ уэс тесэр телIэн хуэхъуа щIыкIэтэкъым.

Щыльт а кхъащхъэр, жыи етам и макъым едаIуэу, зэзэмызэ хэщIукIыу. ЖэщIыкухэм нэблэгъауэ кыщIэкIынт, кхъащхъэм и зы кIапэр мащIэу кы-щыхъеам. ЩIыгуль зэрызэрыIыгъыу лъэныкыуэкIэ текIуэтащ ар икIи абы кыщIэкIыжу дунейм кытехъэжар кхъэ унэ цIыкIум щIыхъащ. Иджы бжэ дэмэдазэмкIэ нэху мащIэ кыдидз хуэдэт.

Куэд мыщIэу ар унэм кыщIэкIыжри кхъащхъэхэм ящхъэщыхъащ. Зы-гуэрым зэрылтыхъуэр хэщIыкIыу, ахэм ирилъэуэр ирикIуащ, арыххэуи лъэгуажэмышхъуэ тIысри, гугъу зэрыдехьи щымыIэу, уэсыр зэбгритхъуу хуежъащ. Абы кыщIэкIари и гъусэу унэмкIэ игъэзэжащ.

– Арати, дызэхуээжащ, – ерагыу кыдришейуэ кэпсэлыащ лЫжь гьур кЫхьыр.

– УкьызэрыкIуэнур псэ симыIэжым ищIат, – жэуап итащ еIуанэм. ПащIэ-жьакIэм кыхэпль и нитIым шынэмрэ бампIэмрэ гьуэрыгыуапщкIуэ шыээдэджэгурт.

– Мес, мобыкIэ тIыс, Исуф, – жиIащ лЫжь гьур кЫхьым, и гьусэр япэ пригьэцурэ. – Арати, дызэхуээжащ, тхэм куэдрэ дунейм тригьтат си кьуэхэр. Хьэм хуэдэу сыздыщIатIэжа щIыпIэр кьахутэри Хэкум сыкьашэжащ, – кьытригьээзащ абы. Нэпс кьызыщIэмькI нэ кумбыгьэхэм яхуэдIэбеящ. – БжесIатэкъэ, Исуф, дащщэщми зэгур кьызэрызгьээзжынуур? Кьээгьээзжащ икIи дызэхуээжащ. А сыздебгьэшауэ щытам шызагьэшэчам үцIэмыушIа. ЖьыпIэкIэ цIыхум и фIэщ хьунукьым. Хуэмызэ лыфIщ, Исуф, лы бэлхьыц, мэхьаджэщ. Апхуэдэу шыщыткIэ, хуэмызахэм сакьыгурыIуэнукьым.

– Сыту лейуэ сыщышынэрэт сэ мы дакыкьэхэм, Залым. Псэ зымыIэж-хэр шынэфыркьым, жаIэ. Ар пэж мыгыуэкьым. Ауэ... ауэ сэ кьуаншагьи збгьэдэлыкьым... З-збгьэдэлыц абы зыгуэри, ауэ... ауэ апхуэдэу хьуну хэт игугьэнт? Сэ унафэ згьэза...

– Кьэганэ а псор, Исуф. Дэ мис мы щIы цхьэфэм дьтетыху зэман-зэманкIэ зыми ди гур кьрихуэрэ итхьэщIыркьым. Ар кьабзэнуми фIейнуми зи деж кьыщынэр дэращ. Ауэ а псом иджыпсту зыкIи дыхуейкьым... КьыжеIэт, сытты совет властым зэран сызэрыхуэхуэр? СызэмьушIаа шыIэкьым, зыми жэуап кьызытыфыркьым. Уэращ япэу кьызеIари, пцIэн хуейщ...

– Бжьэ бгьэхурт, Залым, бжьэ матэ уи куэдт.

– Си бжьэм я зэран хэт екIат, Исуф? Кьыстедфа нэужь, сыт фейдэуэ фиIар, зэтрисхьакъэ кьанэ шымыIэу щIыIэм?... Сыт я лажьэт си бынунагьуэм, сабийхэм, фызыжь тхьэмыщкIэм? Ахэр кулакт?

– А зэманым арат, Залым.

– Хьэуэ, Исуф, зэманым сыт и лажьэ? Щхьэ апхуэдизу хьэщхьэрыIуэ фы-зэрыгьэхуэат? Фи нэм лы кьытрихуауэ колхозым хэмыхьэр бийI кIуфIыцI цхьэ фцIырэт? Сэ сыт? Фи власть хьуэжи, хужьи, пльыкьы сыхуейткрьым. Си псэ кьемыIэмэ, сицI сытелэжьыхьыжыну арат.

– Залым, Иман уиIэмэ, си гугьу кьыумыщIу, си кхьэлэгьунэм сыгьэ-кIуэж, сэ сешаш.

– УзгьэIуэжынт, Исуф, ауэ пльагьуркьэ, мо зи мафIэ кьэнэху ди кьуа-жэм дебгьэшу Сыбыр жьыкьэжым икIуэда кьомыр кьээзгьэугьауэ щытащ укьээзгьуэту а псомкIи сыноупщIыну. АтIэ, мис, унагьуэр кьуажэм дыдаши КьалэкIыхьым мафIэгум дыщрагьэтIысхьащ. Узизагьуэным и махуэу гьуэгу кIыхьт. Гьуэмылэ тIэкIури куэд мыщIэу кьытIэщIэухащ. НэхьыщитIыр зэуэ тIэщIэкащ. Тэмэму щIэтлхьэну хунт дащIакьым. Иралгьэфри тльагьу мыгьуэурэ... ауэ зы кумб чэж цIыкIу кьатIри... Абы иужькIэ я анэм куэд ихьыжакьым. ТхьэмыщкIэр си нэгү щIэт зэпытц, нэхьыщIэ цIыкIур и куэщI ису. «Нанэ, жиIэрт сабийм, бостеикIэр и нэкIум хуихуэрэ, – ди жьэгү Iугьуэмэ кьыкIэрех. ДьвгьэIуэж, кхьыIэ, дьвгьэIуэж». Сытми, щIалэ нэхьыжытIыр си гьусэу сыкьэнащ. Ди закьэзтэкьым гьащIэ хьэлтэм и архьуанэм ирихьар. Дэ тхуэдэ насыпанышэр куэдыкIейти... сыт а кьомыр щIыбжесIэр? Классовэ бийм «хуэфашэ» гьуэгур эзыту щыта уэ псоми ушыгьуазэу кьыщIэкIынтц. Уэ дауэ упсэурэ атIэ?

– Сэри? Сэ унафэщIу кьуажэм сьдэсащ. Нэхь пэжу жьыпIэмэ, ищхьэIуэкIэ кьех унафэр ильабжьэмкIэ щыпыхызгьэкIыу. Саугьэти си куэдащ. Москваи сьездым сыкIуауэ щытащ. СиIащ, псори сиIащ. ЦIыхум я фIэлIыкIи, мыль-куи, унафэщIэнатIи. Ауэ сьлIа нэужь сыщымытыншкIэ, кьуаншагьэ зьри збгьэдэмыльту жьыпIэ хьунукьым, дауи.

– ПцIгьэрэ, Исуф, мыбы сыкьэкIуэным мазитI-щы иIэжу зы пцIыхьэпIэ зэпымычу сльагьуу щIээззащ. Абы щыгьуэм псэу уз бзаджэм сиубьыдакIэт. АтIэ, зы пцIыхьэпIэ сльагьу зэпытт. Си шынэхьыжьымрэ сэрэ пхьашэ дькIуа

хүэдэц. Мэзыжым дыхыхэри зыкъомрэ дыкгуауэ, зы хуей нэцI хьэлэмэт ди пащхэ кыихута хуэдэт. Зы шу хуейм иуджыху итт. Абы и башлгыкь плыжьыбээр зэм пшэпльу слъагурт, зэми лыкьуалэу нэм кыфIэщIырт. Шум ди дежкIэ зыкышцигъазэм, ди адэр занцIау къэсцIыхужащ. Къээгъазэри сыкышцIэпхъуэжащ. СыкIинну си жьэр зэщIэсхати, зыри кыызжэздэулкакъым, си лъэр зэблэхс пэтми, – си пIэм сикIырккъым. Сытми, щымыхъум, зыгъгъазэри и пащхэ сиуващ. Ди адэр зы тэлайкIэ хэгупсысыхъауэ щытащ, итIанэ зэIэбэкIри тIууэ зэпыуда лэгъупыIэмпIэ кызыкьуишащ, хуэму ди пащхэ кырилъхэри, бзэхыжащ. Сыту пIэрэт жиIэну зыхуеар? Нэху сыкы-зэрэкIыу кызгурыгуауэ щытами, арат ди натIэм кыритхар. Си къуэхэм уэсят яхуэсцIауэ щытащ уи къуэм нэмыплъ ирамыгъыну. Сыхуейкъым ахэр зэбиину...

Борэныр а зэрыетат. Хъэуам кIэкуакуэу адэкIэ-мыдэкIэ зидзырт. Зэманыр зы дакыкьэкIэ къэмыгуыIауэ кIуэрт. Кхъэ унэ цIыкIум и бжэ дамэдазэм нэху мащIэ кыдидзырт. Абы кышцIэуи кI псалъэмакыыр уэрэмхэм кышчыдыхъэ щыIэт. Кхъэм и кIарц жыгхэри а псалъэмакыым щыму едаIуэрт.

1993 гъэ, етIуанэ кыдэкIыгъуэ

АБРОКЪУЭ Бэллэ

Нэпс

Рассказ

I

УнагъуэщIэм и къуипщхэ цIынэр къутащ. Зы цIыхубз фызабэ хъуащ. Дунейм кытхэжэпхъа сабий цIыкIунтIри, я адэр псэууэ, зейншэщ... Щы мэху ахэр, ауэ иджы ещанэр дунейм кытхэхэни-кытхэмыхъэни...

ЩIэкIам бжэр кышцидзылIэжым, ФатIимэ кIиящ:

– Сыт мыгъуэ кызэпщIэр, Мурат, си лажьэр сыт, псэ кызыкьулкамы къыздэбауэри сыткIэ къуаншэ? ХъэужыкIафIэ дышцIа мыгъуи плIыри, щIым щIыхъэн матушкэ угъурсызымкIэ. «Къуэ схуепI». Сэ пхуэспI щIалэм нэхърэ сыткIэ нэхъыфI а джаур быныр, Мурат?

Гъуэу, щтIэщIаблэу, и куэщIым ис сабийр зыкIэрикъузащ цIыхубзым, абыи зыкызырэзы-щIищIэм гу лъимытэу. Напэ фIей цIыкIум кы-хэлгъэ и нэгум дыгъэр иджэгуху бжэщхэIум тет

адрейм и губзыгъэнэ топитI кытетдиями гу лытакыым анэм, къэпсэлъэху:

– Мамэ, папэ IэкIуэжынуIэ? – къэхъуар кыгурымыуащэми, и саби-ипсэр къэгузэвауэ игу цIыкIур кыпкIын къудейуэ кыбгъэдэлъэдащ ар. ЗыхицIагъэнт, и Iэ кIэщI цIыкIухэр ишийкIэ лъэмыIэсыну зы лъапIэ гуэр зэрыIэщIэкIар.

– Си зейншэ цIыкIу мыгъуэхэ, кытхуеижкыым фи папэ, – и кIэкуа-щIэм зыкъуэзыгъэпщIкIуа сабий щтам Iэ дильэри, анэр кытэджаш, Iуэху блэкI гуэр игу къэкIыжа нэхъей, зэщиджэу гы IэплIэтес хыджджэб цIыкIур гъуэлыпIэм иригъэукIуриери, гъуджэм бгъэдыхъащ.

– Уэр флэка щы зымыуищ цылэжым. Кызжыт, сыт си лажэ? Ильэс Тюцдрэ плыи си лэклэ зыщлэслэхэжыну схуиуха?..

Гьуджэм кыищаш цыхубз щлалэм и теллэ гуаклуэр: цхьэц лув кы-хьыр, набдзэ кьурашэр. Нэ кьуэлэнигым щлэз хьуа нэпсыр нэклу джафэ дахэм кьытеллэдащ. «Гьэщлэгьуэнракэ, нэпсыр соклу сэ... Ауэ... Алыхым жимылэклэ си гьащлэр сыгьыу схьыну, си щлалэгьуэри дахагьэри нэпсым итхэлэну», – лэлыщл хужь плэщлэр филлэфри, и гупсысэм игьэшынэжауэ, еплэщлэжыу лэ кэзызхэмкэ нэпсыр щиллэщлэжылащ.

II

– Рустам, мыдэ кьаклуэт.

– Сыт узыхуейр?

– Уэра жыхуэсэр?!

– Сыт кээхуэр иджы? – зэрплэщлэи щымылэу, зэджэр кьыщлэжыэр, нэщхым кьыщлэплт губзыгэнэ топитыр и анэм триубыдащ.

– Мыр зейр уэра?

– Си жыным кьыщипхаклэ, сьсей хьунц.

– Е, гьуэгу мыгьуэм емьжэн, класситху кьэбухауэ арац, иджы щыщлэ-дзауэ...

– Сефэнуц! Аркэи сефэнуц!

– Дауэ жыла?! – анэ губжыр щыщхэщыхьэм, Рустам лыгьэ зыхиллэхьэри и плэ иклакьым, ауэ и нэпсым кьызэпижыхьауэ зэклэтыгьэплэщлэщ:

– Афлэклэ сыгьыжынукуьым, сефэнуц! Сефэнуц, мамэ, тутыни аркэи.

А лыхэр ди дей кьэклэуэху сефэнуц, ди классхэр кьысщыдыхьэхыху сефэнуц! Сефэнуц, зо, апхуэдэ мамэ си!..

Кьытехуа удыным и псалгэр и клэм нримыгьэгьэсу, лэнаплэхэр зытридза нэклум дэххуейри, Рустам щлэжащ.

– Хьэ уеуа, мамэ, пэжц Тамэ жиэр, – жери, гьуахьуэу Лизэ цыклуи абы клэлыщлэжаш.

Фатимэ и цхьэр иубыдыжри, стлалым зытригьэщлэщ. Тэлайклэ и нэр уфлэщлэуэ щытри, гьуджэм иплэуэрэ, цырхьыу щлэча и набдзитым лэпэклэ ириклуаш. Нэм кьыщлэлыэдэ нэпс «пудым» нэбжыщым егугьуу клэрильхьа илэгьэ фыцлэр кьыпиллэсыкыжынклэ шынэу, сакьыу щиллэщлэжылащ.

III

Цыхубз хэклуэтар зоплэжы, игу зыщлэгьужу мэщатэ. Гьуджэм кьыищ нэклу хуэлам луву теллэ сэхусэплгьыр пэмьлэщыжыу щлалэгьуэми дахагьэми я лэуэжыыр хоклуэдэж, абы жы дэху лэпкьлэпкьыр мэклэкуауэ. Дэклэ-зыз флэщлэ псэри, зэшыгьуэм, закьуэныгьэм, жыгьэ кьытегуллэам яудыныщлэуэрэ нэклум «иупщылухьа» нэ кьуэлэнигым нэпс кьытрагьэлэдауэ. Хуабагьэ, гуапагьэ тлэклу, псалгэ лэплэ зытлуц хэт и деж кьыщиллэхьуэну, – нэгьуэщлэ хуейкьым.

Пхьур сыт щыгьуи анэм нэхь хуэгумащлэжэ, – и гур япэу Лизэ деж жат, ауэ нэсакьым. Дауэ нэсынт, илгьэс куэд щлауэ щыпсэури, и луэху зэрыхуари, и цхьэ кьриклуари щимыщлэклэ. Зэи кьимыгьэзэжыну тхьэ илуэу, бжыхьэпэ мазэм дэгьуэгуыу пщлэнтлэм зэрыдэклэ кьыгьэзэжэжэжыкьым Лизэ.

Иджы щыщхьэплэм кьыхэжыжа, е ныджэм кьытехуа бдзэжыейуэ зыкьы-лытэжа, анэм зыхищлэщ бын и гуапагьэ хуэныкьуэу.

«Рустам... Рустам гьуэмьлэ хуабэ тлэклу хуэспщлэфлэнт. Дауэ мыгьуэ хьуэу плэрэ а си клэтигьэ клэпэ кьыпклар. Ауэ... жылэр кьысщлэнгьэплэу ськьылуиухужмэ-щэ? Хьэуэ, сэрауэ кьезгьэщлэнкьым, гьуэмьлэр я тут-накьфумэм ирезгьэтыжынкьы, ар сыту фыуэ кьэзгупсыса, арац сщлэнуэр. Итлэни Алыхым жыхуилар хьунц, ськьлуэнищ щлэх-щлэхьуэрэ. Хьыршыищ

ар зыщыгуфЫкЫнур, а зэрыфІэфІу шытам хуэдэу хуэсЦЫнщ, – и гум гугъэ кІапэ кыщыунэхуам псэ кыхильхъэжауэ, и нэм щІэдихъа пэж «фагъуэр» щІильэщЫкІри, кІэпхын къуэлэныр зыуильхъащ.

IV

«Нобэ хуэдэу мы нэщІыр зэи къызэхъэлъэкІакъым, Алыхъым къысхуи-гъэгъу», – игукІэ жиІу, ФатИмэт махуэ ныкыуэ къэнэжар ерагъыу ирихъэкІы-жырт хъэ банэ макъ кыщыІуам. «Хэт, н-на, сэ къысхуэкІуэнур?» – жиІэри, игъэцІагъуэрэ кыщцІэкІащ ар. Куэбжэпэм лЫжь мыщІыху кыщцІтт, баш иЫгъыр хъэ губжам хунгъэдальэу. ФатИмэт хъэцІэм Іэнкуну бгъэдыхъэри, гъунэгъу дыдэ шыхъум, зэщІэувыІыкІащ, и нэр лЫжьым тедиуэ:

– Мурат?

– Уи пщыхъэщхъэ фЫуэ, ФатИмэ, сэращ...

ГъащІэм зи тхыр кыгъэшу зи нэкІур иупЫшкІужа мы хамэ лЫжькыр Мурат зыкІи ещхътэкъым, гъунэгъууи екІуалІэртэкъым, дауи кыиЦЫхужа? Ауэ аращ, Муратщ. И нэр триубыдауэ здеплъым, зэуэ и нэгу щІэкІыжащ зы гъащІэ Іыхъэ ІэфІ дыдэ – мыбы епха, мыр зыхъэта гъащІэ. И нэгур зэлы-ІукІуэтыжри пыгуфЫкІащ, еса-есауэ нэм къытелъэда нэпс тІэкІури нэм зыщІифыжащ. ГущІэ лъапсэм кыщщыпэщэщат и гъащІэ псом удын къытри-дзэу адэкІэ кхъэуар, къыдэпІэстхъеат, ауэ блэкІар Іэпыхужу, къэкІуэнуми лъэмыІэсу нобэм къэса ЦЫхубзым ар ирикъухыжащ.

– НакІуэ, ныдыхъэ, мыбдеж ущытыну, – шыжриІэм, Мурат и нэгур къэнэхужри, зы зэман нэпсым къыхинауэ шыта пщІантІэм дыхъэжащ. И щІалэгъуэ дахэу, ину хэбэкъукІыу дэкІри мы куэбжэ ЦЫкІур хуищыжат абы, берычэтгыр здыдыхат. Иджы, мис, кыигъээжащ емыкІумрэ нэмып-лъымрэ шЫгъуу. Дауэ мыхъуами, зыри кыхуэмеиж шыхъум, мы пщІан-тІэм гъащІэм цызэришэлІэжащ закъуэныгъэм зи псэхэр игъэпІыщІа на-сыпыншитІыр.

Мурат унэм зэрыщІыхъэжу нэхъуеиншэу зиплгыхъу щІидзащ. Зэман кЫхъым зэхъуэкІыныгъэ хильхъамэ хильхъат, армыхумэ, бзылгхугъэ гу-мызагъэ и Іэ кІэлыІэбэщауи фэ теттэкъым пэщ зэв ЦЫкІуищым.

ТэлайкІэ тІури шымауэ, ФатИмэт желэ:

– ЛЮ узэгупсысыр, мывэ сыну ужай? Уи унагъуэр дауэ щыт?

– Унагъуэ сіІэж уи гугъэ, ФатИмэ, сэ. Ар псори кызырзыхуар... А къэ-хуар... хъуэ, Лизэ и хыбар пщІэрэ? Дауэ щыту пІэрэ?

– Уэ хэщІыкІ дыдэращ сэри хэщІыкІыр, ауэ Рустам...

– Сидэрт сэ ар. Абы и Гуэхум сэ нэхъыбэ зэрыхэсцИыкІран сызыукІыр.

– Сыт –на, къыщыцІаІа?

– Хъэуэ, къыщыцІаІауи аракъым, ауэ... Дауэ зэрыбжесІэнур... Лизэ..., Лизэ сэ нысэ схуэхъуат... си къуэм къишат.

– Ы-ы?! Мы жыпІэ тельдыджэр сыт, лЫжьк деле, уи жьэ дауэ къекІуэхха ар?!

– Пэж мыгъуэщ, ФатІимэ, пэж мыгъуэщ. Къалэм щызэрыщІыхури зэгуэ-кІуэхэщ. Вадим и анэм и унэцІэрат зэрихъэри, ар тІуми къащтащ. НысачІэр си унэ кърашэу, зыгъэтхъэматэу сепсэлылІа нужьк псори къыщысІар...

ТхуэмыгъуэуиІэжу гъащ Лизэ «СылІамэ нэхъыфІт, сэ Вадим адыгэ адэ иІэу сцІэххакъым, сыту напэтех!» – жиІэри.

– Сыт мыгъуэ мы къызжепІэр! Апхуэдэ хъэдэгъуадахэ щыІэ? Къоуэу щхъэ уимыукІарэ!

– Сымаджэщым щыцІэлым сызыкІэлынгъэкІуакъым, «сцІуплэмэ, сыкъызэІохъэ», – жиІэри. Нэчыхыр ирагъэкъутэжа нэужь, и Гуэху зэрыхъужар сцІэръкъым. Абы иужь Вадими унагуэ тхуэщІыжакъым, ефэным дихъэхащ. Бын закъуэм и бампІэм ихъащ анэри... нэгъабэ.

– Уэрац, жоІэ, къелар, псори къызыпкърыкІа уэ! Сыту уугъурсыт, Мурат. Иджы укысхуэкІуэжащ. Уэ уигу зыгъэузын мы дунейм ущрихъэлІэну си фІэц хъуркъым, пщІэнкъым таурыхъ гуэр къызжепІэжу фІэкІа! – а къомыр зэ бэуэгъуэм кърипхъыц, и нэку лэдэххэм кърижа нэпс «утхъуам» и лъэужь псыфыр кІэлхын кІапэмкІэ щІилъэщІыкІыжри, нэщІ ис цІыхуитІ зрикьун хэщхъэж ипщэфІыну хъэкум кІэрыувэжащ...

А тІум гушцІэгъуи гушыкІи яхуимыІэу пфІэзыгъэщІ дунейм зэуэ зихъэужащ. Зыгуэрым унафэ хуицІа хуэдэ, уафэр къызэщІэуфІыцІэри пшэхэр къельэхъшэхаш, псэр игъэкІэкуакуэу уафэр къагъри, къыІэныхуа нэпс пІащэхэр къехуэхаш, щІыр игъэзуу техуэу.

1999 гъэ, етхуанэ къыдэкІыгъуэ

Рассказ хэм хэт сурэтхэр зыцІар **КъуэщІысокъуэ** Владимирци.

Жыг кьудамэбэ

Адыгэ поэтиер ещхьщ жыг кьудамэбэм. Абы и лъабжьэм нэхъ пэгъунэгъу кьудамэхэм цызыщлощхьыщхъэ ди IуэрыIуатэ гъэщIэгъуэныщэмрэ эпос цэджащэмрэ я пщIащэ бжыгэнищхэр. Нэхъ удэплгъеймэ, уолгъагъу IуэрыIуатэм и кьудамэ гъумхэм кьагъукIыурэ зызыIэтэ ди тхьбзэ поэтием и кьудамэ лгъэщхэмрэ дыггэм хуелэурэ зызыуожь икIи зызыIэт гуэж щыкIухэмрэ. Зэщхьктым икIи зэхуэдэжктым а жыгым пыт «пхгэщхьэмыщхьэхэр». Ауэ зэрызэбггэщхь хгъун гуэри ядыболгъагъу абыхэм: псори хуолэ дыггэм, нэхум, хущIокгъу зыпыт жыгыр зэраггэдэхэнум, зэраггэлгэлэнум... Дэ, зэрыхгукIэ, фи нэгъу кызызэрыщIэдггэуэвэным дыпылгъащ а жыгыр ди «Iуащхьэмахуэм» кызызэрыщыкIым и телгъэр.

АГЪНОКЪУЭ Лашэ

1. КХЪУЖЬЕИЖЬ

Уей-уей ди кхъужьеижьу
 Гъуэжькуийм хуэдэу кьахэтIэпIа,
 Уи напIэр Iэти, кызыэплъ!
 Уэ успыхгъуэгъуащэщ.
 Уи щхьэщыр Бещтом кыпхурежьэкI,
 ЛэжьакIуэжьхэри кыпщогуфIыкI,
 Зигу упымыкIыххэри ди щIалэжь
 щыкIурщ.
 Дыггэм сиггэжьамэ, уэ ужижьауэщ,
 Пшапэр зэхуэмэ, удиуэршэрыпIэщ.
 Уи напIэр Iэти, кызыэплъ,
 Алыхьыр фIыкIэ зэплъын,
 Зи унэр Алыхьым кыибггэн,

Хьэндыврабгъуэр пызу кызыпыкIэн,
Бжьэ миныр вууэ зэжэн,
Бжэн лъакъуэ къомыр зыгъэтхъэжын!

2. ЛIЭНЫГЪЭ

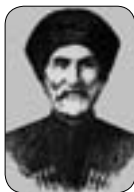
Ди щIы фIыцIэжьурэ жыгыжь гъэгъа,
Дыгъэр кыщепскIэ зытепсэ,
Уэсыр кыщесу зытесэ,
Уэшхыр зыхуешхыу зытешхэ,
Ишхар мелуанкIэ зыпшын,
Пшынэбзэр зыгъэбзэрабзэ,
Хьэбзынэр зыгъэдэхашIэ,
Дахэхэр зэщIэзыкъуэж,
Укъэныкъуакъуэрэ согъэш,
Си жагъуэрэ мащэм сошэх,
Ей щIы фIыцIэжьурэ дыгъужь нэщIа,
ЩIэми жьыми я хьэдрыхэ,
Сыту дахэ куэд щIэпхъумэжа!
Ялыхэ, Iэмал пIэхукIэ укызэмыIэ,
ЩимыIэжыххэми зумыгъэжъажьэ,
Сяужь кынэми уахуэмыябгэ;
Тхьэр зэбгахэм сэ сащымыщмэ,
НэгъуэщI мыхъуми кхъужьейжьу
Мы дунейжьым зэ сыщыгъэкIыж!

ПАЦЦIЭ Бэчмырзэ

КЪЭБЭРДЕЙ!

Уей, уейуэ Къэбэрдейжь,
ИжькIэрэ фи таурыхъыжьыр
Фи нэхъыжьхэм я хъыбар пэжт,
Пащтыхэ тажыр саугъэт нэщIг,
Дэрэжэгъуэри Тхьэм кыывитат.
Шэрихьэтхэр фи гурымышт,
Бийм и бжэлүхэр фи пшэрыхьыбэт,
Фи пщы щхьэншэм фэ фагъэунэхъу.
Ар мыхъуамэ фи хэкур лъэщт,
Дэ зауэлIхэр ди пашэт,
Пашэ куэдхэр едгъэшри
Дэ «Шэрджэси» кыытфIащ.

«Хьүэршэрыбэр» зэрыщлэри
 Мы кьуршыжьым дыкьахуш.
 Кьрым хьанхэр жагьуэгьути,
 Дэ жагьуэгьуу дыкьабжри
 Кьалэныщлэу дагьэув.
 Ауэ щыхьум, лъэувьплэ дьлыхьуш,
 Дэ гьусэфли кьэдгьуэтш,
 Дэ ди напи тхьумэжш.
 Мыр нэхьапэм ди щлыщхьэт,
 Гуащхьэр зейм ди щлыплэт,
 Ауэ хьанхэр кьыттеуэу
 Зауэ иныр дэ дьублэш,
 Лыгьэр ди щлым кьыридаш,
 Бын кьуэдыплэ дыкьадэш.
 Кьырымыдзэр кьытхуэплэти,
 Ауэ щыхьум цьыхубэр
 Я хэку лъаплэм щхьэщыжш.
 Ди нэрыплэхэр гунщысэри,
 Гуащэ нысэр ди кьанти,
 Кьрым хьаныр дгьэхьыжьбэри
 Ди лыхьужьхэр дгьэджэгущ,
 Ди лыхьужьхэр дгьэгубжьери
 Ди гурабжьхэр зэрыщлэш,
 Хьанхэм ящлхэри кьытхуэнэш.
 Ауэ хьуами ди щлыплэм
 Пщы емынэ кьытхалъхуэ,
 Дэ «лэхукьуэлли» кьытфлэщш.
 А ди пщыжьхэр удафэри
 Унафейми дигьэжш.
 Ауэ щыхьум, зытплыхьэри
 Дэ урысхэм дагухьэш,
 Хьан залымым дыпыкьри
 Я дин бзаджем дикьыжш,
 Мэздэгү жылэр дгьэтлысш.
 Мухьэжырхэр икьыжш,
 Хэкур нэщл кьэхьуати,
 Пащтыхьыжьым зиубгьуш,
 Ди губгьуэшхуэм пащыкьри
 Пащтыхьыдзэм хуагуэшш...

ХБЭХЪУПАЦІЭ Амырхъан

ГЪЭМ И ЗЭМАНХЭР

Мо псей дахэу шѣрашѣр
 Илѣсышѣм хуагѣпс,
 ШЫМ вагѣуэбѣр лѣлѣсым,
 Пхѣм и шхѣклѣр кѣегѣш,
 ШЫМ и шѣфѣр мѣбыдѣ,
 Псым и шхѣфѣр мѣдий.
 Дуней дахэу шхѣуэпсыфѣм
 Афѣ джани шѣтагѣэ,
 КЫгѣэ хѣэдзѣу шѣым хѣлѣым
 Ар хѣумакуэу шхѣэщылыщ.
 Илѣсыжѣыр щихым
 И жѣщ кыфѣхѣр кѣокыхѣ,
 Махуэ кыхѣыр мѣкуэщѣ,
 ШЫМИ дыгѣэр хуэщабѣщ,
 Борѣныжѣхѣр мѣгубжѣ,
 Ишхѣэрѣжѣыр мѣдым,
 Дадѣ сытхѣум зѣщѣщѣтѣ,
 Баухѣр шѣтапѣ мѣкуэж.
 Ауэ уаер кѣоланджѣ,
 Дыгѣэр джыджѣу кѣолѣгѣуэ,
 Гѣатхѣр аруи кѣоблагѣэ,
 Ажѣгѣуэмѣр кѣыхокѣ,
 ШЫРИ хуабѣм егѣэв,
 ШЫХУХѣМ вѣным зыхуащѣ.
 Дунейм дахэу зѣпхѣэх.
 Кѣуалѣбухѣр кѣоклуэж.
 Жыг гѣэклѣхѣр мѣгѣагѣэ,
 Іѣщ бѣгѣуахѣр зѣблокѣ,
 Хѣупѣ кырхѣм зырапхѣэ,
 Тхѣгѣуѣр дѣнки шѣобатѣ,
 ШЫХУХѣМ батѣр ягѣэш,
 Гѣэшыр уѣру мѣбагѣуэ,
 Гѣэмахуэфѣри кѣихѣащ,
 Хѣэуам нѣхѣри кѣегѣэплѣ,
 Гѣавѣу тлѣагѣур шхѣэхуэхѣуш,
 Хѣугѣэр дѣни шѣытоклуэ.
 ШЫХУХѣР пѣклуу зѣблож,
 Жанщи гѣавѣр зѣблѣш.
 Машинѣжѣхѣр хѣгѣащѣлѣ,

Гъашлэм фыгъуэр зэрехъэ,
Бжьыхъэ бейри къихъаш.
Гуэнхэм бжьэпэ трахуэ,
Нартыху бэвхэр зэблагъуэ,
Тхъури лупэклэ ягъээ,
Зыкъагъазэм — нысашэщ,
Пшынер дэни щобзабзэ...
Гъэ зэманхэр апхуэдэу
Мамыр гъашлэм щоклуэкл.

ЩОДЖЭНЦЫКИУ Алий

ПШЦАЩЭ ЗАКЪУЭ

Лъагэу, фэншэу, пшэм щыджэгэу,
Джафэу, пцланэу жыгыжь гуэр
Акъужь уэмым хэджэгухуэ
Пшцашэ закъуэ кыпынат.

Жэщ гупсэхум хъэуа лэфлхэм
Хэджэгуэным ар есащ.
Пшэдджыжьышхэм дыгъэ нэпсклэ
Зипсыхыжти, щэн хуэхъуаш.

Пэжщ, мыпхуэдэу пшцашэ цыклуэр
И жэщ-махуэм ягъэфлат.
Блэкхэм я щхьэр кьалэтыхуклэ,
Къызоплъ жиэу, пагэ хъуат.

Къуалэбзухэр хуэбзэрабзэу
Куэдрэ жыгым кытетфысхьэрт.
Бжэндэхъу усэм пшэдджыжьхэм
Пшцашэ закъуэр щлагъэдэлурт.

Тэлай нэужьым пшцашэ дахэр
Зимыщлэжыу пагэ хъуаш,
Хьэндырабгъуэхэм ядэлыатэу
Яхэтыныр игу къихъаш:

«Сэ дахашэм жыгыжь фэншэр
Щхьэ згъэбжьыфлэу сыкъэна,
Удз гъэгъахэм сепэм мыхъуу
Щхьэ жыг гуэрым гъэр сицла?»

Ауэ дахэр зыгъэфлауэ
 Дыгъэ, уэшхэм захъуэжащ,
 Зыщыгугъыуэ и щэдейхэр
 Уфэжауэ кыыхуэклауэ:

Дыгъэр пщлацэм къопэгкыр,
 Хуабэ бзийхэр кышеубыдыр,
 Бжэндэхуэ цыкӀухуэ хуэусахэр
 КъемыпӀыжжхуэ тольэтыжжхэр.

Зыгъэфлауэ шыӀа псоми
 Пщлацэ цыкӀур шанэжащ.
 Пшэрытыным хуезашари
 Гъужри, лъэгум щӀэхуэжащ.

КЪУЛЪКЪУЖЫН И ЗЫ МАХУЭ

Къуэ щхъуантӀэ уэхым и лъащӀэм
 Псы гъуджэ цыкӀур щопщӀыпщӀэ;
 ТкӀуэпс щӀыӀэ шыгъэхэр лүфитым
 Я удз щӀэращӀэхэм хеутхэ.

Псынэ абджыфэм и лүфэм
 Жыг хьэлэмэтхэр тожьауэ,
 Дыгъэ нур гуащӀэм пэлыду
 ЗишэщӀ-зиӀуантӀэу мэкӀуасэ.

Махуэр хуабейщи, бгы нэкӀухэм
 Удз епэр тхьэмпэхэр щолалэ.
 Къуалэбзу цыкӀухэри бэмплауэ
 Псы щабэ лүфэми щохуарзэ.

Махуэ нэщхьыфӀэм и дыгъэр
 Гъуэгу зэхуэдитым фӀэклат,
 ЗекӀуэ шуужьхуэ пшэ гупхэр
 Бгыхэм кыдэпщу хуежьат.

Къуэ зэв щхъуантӀэпсым пшэ джэгухэр
 Хыукхуэ цыкӀлэу ныдехуэ,
 Къуэ нэкӀу жыг лъагэхэр щӀы напэм
 Щхьэщэ хуащӀ цыкӀлэу зуалэ.

А зы сыхьэтым дыщэблэм
 Пшэр зэгуеудри зеуццI,
 Щыльэ удзыщлэм, жэщыфэу
 Нэр зриггэпльктым – зеуфыщI.

ЗэкIэлъыпIащIэу а махуэм
 Уафэм и топхэр мэгъуагъуэ,
 Бгы жьэгъу лъагэжъхэм губжьахэу,
 Псыдзэ тенджызхэми зыщадзхэ.

Псынэ щхъуантIэпсу дыгъуасэм
 Щыта псы махэр Индыщ.
 Щыблэм и мактыр хэкIуадэу
 Абы и хъуцIэр иныжьщ.

Махъсымэ пльыфэр IуфитIым
 Хьэ гужьеуэ жьэхопхъуэ,
 Зыхъумэ пхъуантэуи щытауэ
 А къуэ зэв быдэри мэтIасхэ.

Пшэхэм заунэцIри, куэд мыщIэу,
 Бийм текIуа дзэуэ IуокIыжхэ,
 Къулькъужын цыкIуми псы хьэхуу
 Зыгъэгущуари хокIыжхэ.

Сабий гъа напэу IуфитIыр
 ЯтIэпс щIэжахэм ялащ,
 Псыблэм зыпищIу къуэ лъэгум
 ЗишэщI-зыIуантIэу кIуэжащ.

Пщыхьэщхьэ дыгъэм джабэжъхэм
 Я епэр удзхэр допщIыпщI,
 ПщIанэ бэвыщэхэр хьэсэпэм
 Тенджыз толькъунуи щыпфIощI!

ЩIалэгъуалэм уэшх нэужкым
 Бгыщхьэм уэрэдхэр щыхадзэ,
 Колхоз дзэпакIэм хьэсэбгъухэм
 ЗыIуагуэшэжхэри мэдальэ.

Пщыхьэщхьэ бзухэм я усэм
 Пщащэ макъ псыгъуэхэр хоIукI,
 КъуакIэ щхъуантIэпсхэм я бгъуэщIхэм
 Жырышхэр щыщхэу щокIукI.

Пшэ сырыху пашцлэхэр бэджихъыу
 Гупхэу уафэгум щоклуасэ,
 Дыггэр нэцхъыфлэу кьуххэплэм
 Хуиггээжауэ мэпашцлэ.

КЫЩОКЪУЭ АЛИМ

СЭ ФЫКЪЫСХУЕЙУЭ СЫВМЫГЪУЭТМЭ

Сэ фыкъысхуейуэ сывмыгъуэтмэ,
 Дунейр збгынауэ фи мыгуггъэ.
 Зыл кънымыгъашцлэ сэ згъэщами,
 Сыт щыгъуи гъашцэр си щлэщыгъуэщ.

Щыхуэ зытелъым хуэмытыжмэ,
 Хэкыплэ куэдрэ ар мылъыхъуэу,
 Зи щыхуэ телъым дежым клуэрти
 Хуэуэ и хабзэт ар лэщыхъуэу.

Сэ фыкъысхуейуэ сывмыгъуэтмэ,
 Фемыплэщлэклыу фыкъыспэплэ.
 Мылэжыныггэм стелъщ и щыхуи,
 Абы и пщлэнтлэм фыкъыдэплэ.

ИСТОРИК ГУЭРЫМ ДЕЖ

Ди адэжь я лыггэр зэбггэзахуэм,
 Пщлэ хуэщл — абыхэм ялэщ щыхъ.
 Уэ, хэт лъысами пфлэмыуэхуу,
 Аргъынэ фауэ ибокъухъ.

Укызыхэклыр хъун пщыгъушцэ? —
 Ящыщым лъэклырт лы и лъэклыр.
 Дэр папщлэ гуггэр жылэу ясэу
 Дэтт ваггэмбэкъум къыдэмыклыу.

Я зы лэмыщлэм ялуэ сэшхуэ,
 Адрейм лэщлэлъыр пххэлэщлэклыу,
 Мыгъуаггэр, удзу къэклыу ящлэм,
 Тхупаушщынут — ар ялъэклым.

Мураду ялэр уафэу кьабзэт,
ФЫм дыхуашэныр задипалъэт.
Къэхъуламэ жалэу, тхуэгузавэу
Ди анэм быдзи драгъафэт.

Бгыр кьыщыгуэукли щлэувэнти
Зырагъэхьынут лыггэ хахуэм.
Нэша-кьэшами зытетари,
Ар нэмыс дахэм и гьуэгу захуэт.

Зи щыхь зыхъумэу теклуэдахэм
Уэрэд дигу кьыхьэм худогъэш.
Уэ, хамэ мылкъуу, адэ щыхьыр
Узрихьэлэм хубогъэш.

НАРТ УЭРЭД

Іэджэ си гьащлэм хуцощлэ,
Сыт кьыспэщытми сэ сощлэ.
Дахэр мес яхьри салъолэ —
Льыклэ щлэгъуалэр изолэ.

Льэпщ и Іэщлагъэщ си афэр,
Сэтэней дахэм и бгъафэм
Зыгъэпсэхуплэу сохъуапсэ.
Сосрыкьуапщлэр зи щласэр

Сэ бысым гуапэ схуэхъункьым,
Санэ и чейми итыжкьым.
Си шыр альп лъэпкъщи, жэрыщэщ,
Афэ чэтхъахуэр джэрыщлэщ,

Лъэхъуу сэ Іэджем сатожыр —
Шу пэрыт пажэм псыр пожыр.
Илэщ щыхуплэ си гьуэгум —
Арщ сэ щлэскъузыр шы сокур.

КИҮАЦ БетIал

* * *

Земаныр IуэхукIэ зыгэнщыфыр,
Аращ езыр земаныр зейр, –
Iуэху щIакIэ махуэм пэувыфыр
Аращ кьэкIуэнур зи дунейр.

IэнатIэр фронтуэ кьэзылътэм
БыдапIэ щыIэн кьымыщтэн?
И IитI кьамыхьым щыукIытэм
Кьэвгьуэтыт Iуэху гугьу пэшщытэн?

НэхулэфI узыншэу укьекIамэ,
Сэбэп ухьупхьэр уигу игьэаль;
ПлэакI псор уи льахэм хуумыщIамэ,
УкIытэ; жэщ хьуам умыгьуэаль.

УкIытэ, плэакIыр умыщIамэ –
И фIыгьуэм гьащIэм ухэнащ,
Куэдыщэ пшIауэ кьыпфIэщIамэ,
УимыкIыу уи пIэм укьинащ.

Упсэу цIыхугьэм и фэеплэуэ
Лэужь зыхухэр гьащIэ ин,
ЩIыренэ махуэр мыжкыхь пшэплэуэ,
Дьинщ, мурадри иреин.

* * *

Кьалэмыр стIолым сфIытохушхьэ,
Гукьеуэр пхьэрыгьажэщ,
КIэлъокIуэ блыщхьэм нэгьуэщI блыщхьэ,
Шэчыбэхэр си кьуажэщ.

ЖьыреIэ убэм укьэхьпауэ,
ПэжынкIи хьунщ, си Iуэхукьым,
Иджы сигу зыри кьомыгьауэ,
Кьэхьунур – хэткIи нэхукьым.

Плъагъункъым жагэм сигъэбамплэу,
Уи хьэлкӀэ фӀэщ сцамышӀым,
Ди гъащӀэр псынщӀэнщ джэдыклампӀэу
ПэжагъклӀэ си гур пхуэщӀым.

Аракъым Іуэхур, псом нэхъыщхьэр
Гу къабзэ къысхунӀэнырщ,
ІэщӀагъэм гукӀэ есту си щхьэр
Гухэлъхэр згъэээщӀэнырщ.

Къэув абыкӀэ щӀэгъэкъуэгъуэ,
Уи ижхэр кхъэм схыфынущ,
Къэувым «Липлри» си дауэгъуэ
Жауап сэ ястыфынщ.

Шэмэджым ищӀыркъым удз хэдэ, —
Мэкъуауэм и жыӀэщӀэщ,
Аргъынэм хуэээмэ сэ схуэдэ,
Удз гъагъэм лӀэн пӀэщӀэщ.

ЩыщӀэпщхьи къохъур шӀэрэз пӀанэу
Блащхъуэжъ аргъынэ гупэм,
УдзыфӀэр хулӀэу щылыу къанэу
ШӀэрэзыр носыр Іупэм.

ЗӀлух аргъынэу уи бгъэгущхъуэр,
Сегъэплъ зыгъэр щӀӀэбуфэм,
Къабзэнырщ гущхьэр сэ си хущхъуэр,
Езэгъкъым гунтӀыр зыфэм.

НэгъуэщӀым, дауэ зимышыхьми,
ЗӀгъэр блэм вишӀэщӀынущ,
ЗыгъафӀэр блэр, гум фӀэгъуэныхьми,
Блэм хуэщ ирищӀӀэфынущ.

Ирехъ мэкъуауэм и аргъынэр
Зэхибзэу удзри блэри,
Насып зи къанщ блэм щымышынэр,
Къэзыхъ а къаныр сӀри.

ЦОМАХУЭ Амырхъан

ЗЭРАНШУ

Джэдхэр къакъэу, зэрызехъэу,
Бжыхъым, бэкхъым ныдолъей.
Хэту пIэрэ зэранзехъэу
Хъэблэ джэдхэр зыгъэлъейр?

Джэду хуээм, къеубыдри
ИрегъэщIыр ислъэмей.
Лъэрмыхъ хуээм, иреудри
Хольэдэжыр бэрэжъейм.

КъытекIуэну нэхъ лъэщ хуээм,
Хъэ сабыру зеуццэху,
Лъакъуэ псыгъуэр щIэкIэзызэу,
Шэхум хуэдэу и фэр поху.

«Хъэф, хъэф!» жиIэу, башкIэ пыджэу
Гъунэгъухъэр къыдегъэж.
Лыжъыр шхыдэу къыкIэлъыджэу
Уэрам пхэнжым зыдедэж.

Чышым тесу къыдэжамэ,
Псоми жаIэ: «Мес шууейр!
Зэран хъунуц ар ежъамэ.
Ар сыт щIалэ, а щIыкIейр?»

Школым щIэсмэ: «Мыр сыт?» – жаIэу,
ТIысыпIэншэщ, мэкъуейщIей,
Перор хиIуу, зикI мыдалуэу
Къыбгъурысыр дрегъэлъей.

Ныкъуэкъуэхуу мис а щIалэм
И деджэгъур партэм деху.
Лъакъуэр щIндзрэ игъэджалэм,
Игу зэгъауэ желэ: «Уэху!»

Ауэ доскам ираджамэ,
ЩIалэр мэхъур зэуэ къыкъ.
И урокыр имыджамэ,
Желэ узу и тэмакъ.

Псэлъэжыфу кыпхуэщлэнктым,
Дэгуи хъуауэ кыбжилэнщ.
Сыти жеIэ, зыхищлэнктым,
Iэмал куэдым ар еIэнщ.

«Щакъуи» хъуауэ, мащIэу хэщIэу,
Доскам щIалэр кыIуокIыж.
КъыщыщIари кыпхуэмыщIэу,
Партэм щатэу дотIысхъэж.

Ауэ еджэн яухакъэ —
И «уз» псори мэкIуэдыж.
Школ уэзджынэр зэ къеуакъэ —
Школым япэ къыщIожыж.

Унэм кIуэжу ар гъуэгу тетым,
Хамэ хадэм щхъэдолъых.
Хъуа-мышъуами зыгуэр пытым,
ЕфыщI жыгыр, напэтехщ.

Хэт ищIэну и унэцIэр
Ди школ хабзэм щхъэдэхам?
Хэту пIэрэ абы и цIэр —
Ныбжьэгъу напэр тезыхам?

КъеупщIамэ ящибзыщIу,
И цIэ дьдэр абы Шущ.
ЦIэфIэщ джанэр сэ хуэзмыщIу
ФIэсцащ абы Зэраншу!

ЩОДЖЭНЦЫКIУ Iэдэм

ГУРЫЩIЭ НЭХУ

Жыжьи благъи кысхуэмыщIэу,
Сэ насыным сыпэплъат.
Лъэр зыщысчым — шагъдий гуащIэу
Сигу илъ-ипкIым — ар щилъат.

Ауэ зэклэ гуштэпкыгъэ
 Пшагъуэм си нэр къысфьщипхъуэрт.
 Хъун-мышхъуни лъагъуныгъэ
 Сщам имыщлэу, сфьызэщлэщхъуэрт.

Сфьызэщлэщхъуэрт – лэнкуныгъэ
 Пшагъуэ лувым сызэпхихыу,
 Хы къубийуэ зи жаныгъэ
 Лъагъуныгъэ макъ зэхэсхыу.

«Атлэ, сытыг сызыпэплъэр,
 Лъагъуныгъэр сэ къызэджем?» –
 Жыслэу щытми, сигу зэщлэплъэр
 Хуэжэрт щтэпкыу гурыщхъуэ лэджэм.

Жилэрт си щхъэм: «Гугъэ делэр
 И гухэлъклэ насыпыншэщ.
 Хуэмышэnum клэлыбанэу,
 Насыпыншэу мэху ар иклэ!»...

Щхъэм и жылэр гум имыдэу,
 Гухэлъ мафлэр зэщлэгъанэ,
 Нэхъ щытыхуклэ гуащлэ фадэу,
 Зэщлост нэхъри, нэхъ нэхунэ.

ЩАКІУЭ Тальостэн

ЩІАСЭ

ЩІасэм ухусймэ, фьыуэ плъагъу
 пщащэм пэлэщлэ!
 Уи гур къольэлукли ар зыщлэхъуэпсхэр
 хуумыщлэ!
 Хамэхуклэ, щІасэм малъхъэдис
 щІыклэу уехъэху.
 Ар псэм и хуабэщ, гунсысэ закъуэу
 зепхъэху!
 Нэм пэщлэхуамэ, сыт хуэдэ лухури
 щэхужккъым,
 Уи лэм къыхуамэ, щІасэр уэр папщлэ
 щІасэжккъым...

Ццасэр вищысыр кыщлану си псэр мыпылэ.
 Лууэну флэщмэ — си гум «нэгъазэ!» кыызжелэ.
 Сыт техъа-теклыу си псэри сигури

щипкк-щилыыр,
 Сыт малъхъэдису сызщилшэу щцасэм нэхъ
 хэлыыр,

Сыт апхуэдизу сигу зыхуильэту а щцасэр,
 Нэкурыс вагъэу нэрымалъагъуми си гъусэр?
 Пэжщ ар си гъусэр, спэлэщцэхунккн нэхъ
 благъэр.

Укъэмынэжмэ, жэщ нэхъ гъуэхсэхми
 хэслъагъуэр.

Ар хэт а щцасэр? Ар пщашэу плэрэ е хьур?
 Е сыт вищысыр пщашэм щхъэщихыу
 щыт нур?

II

Зыкъомым щцасэр, — «ар лъагъуныгъэщ»
 хужалэ.

Хэти «ар нурщи, уи гур етхъэкъур» кыызжалэ.
 Хъэуэ, жызолэ: ар нурми, хьурми сызщцешэ.
 Си гум хыхъауэ лэпкълэпкъ пщыкцутгыр
 зэхуешэ.

Сешэ слъэмыкыу, сэ си плэм бжызыкцэ
 симыкыу.

Маццлэуэ езыри, лъэмбыткцэ сяпэм имыкыу.
 Ауэ, щцым нэскъым, ар хъэуам хуэму хосыкцэ.
 Сыщцохъэ, сопхъуэ, бахъэу си лэгум йосыкцэ.
 Си макъым кыыхкцэ «щцасэ!» жызолэ,

соккый.

Мы жей щцыхыыр зэ кыптекцуамэ сту
 тккый.

Сту лъэщ а щцасэр, аслъэну уетхъри луэу
 пщыхъум.

Сыту ещхыщцэ мэраццлэу фэлсу пкъуэ
 мыхъум...

III

Зэгуарым силът сэ дахэм и куэщлым гууэщлу.
 А тхьэлухудри кыысшыгуфлыкырт гумащлэу.
 Сыхуэнэпсейуэ зэпызопльыхьыр сэ пщащэр.
 Зэхэлъщ ар нуру, хьуру, хьыджэбзу

дахашэр...

Си гум сфыжеЛэр: «Мыбы ухуеймэ пэлэщлэт,
 Сэ сынолэлуки сызыщлэхуэепсхэр
 схуумыщлэт,
 Гупсысэ закъуэу зепхэхуклэщ шласэр

щыЛэфыр,

Ар гухэлъ щэхуу пхузехьэу щытми
 нэхьыфыр» —

Хьэуэ, щэхужккым, си нэм кыицтаклэщ
 а нурыр,

СхуэуТыпшыжынккым, лэгум кыхуаклэщ а
 хьурыр.

Арти, сымыщлэу сызщлэзышар сэ, а нагъуэр,
 Си гум нэхулъэу кыицильэтыхьу ит вагъуэр,
 А зэфэзэщу малхгэдис защлэу зэхэлъыр.

Мис насып тыгъэу гъэр кыисхуэхъуауэ
 слэщлэлыр!

Лэпкълэпкк пшыкнутым хуэшыр хэкьы
 кыисфлэщыр,

Си бзэри нэхъ хунту хъужауэ дахэм
 сеупщырт:

— Ухьур уэ, хьэмэ ущласэ?

Къызжелэ, кхьылэ.

Езыми желэ:

— Ущласэм, сэри сыщласэщ!..

IV

Чэф гуккыдэжу, лэджи сфыгъыу зэгуэр
 Хадэ ихьэлпэм сыцегъэувылэ физ гуэр.
 Нагъуэ пашитым нэпсыр кыищлэхуу

кыизопль?

Щыху зэблэкьыр, лүэху дащыхъуауэ,
 кыидопль.

Лэщлэлы сабийри езыри фаджэм, ныбаджэм
 Къышчымынэжу, а сэ слъагъунтыр
 сымаджэщ...

Цыхубзым и нэгү сызэриплгэхэу
созджыздж.
Зыуезггэхынуги, цыхухэм
хузоштыр Гулыдж.
Сыт апхуэдизу сашыфлэллыктыр а ниттым?!
Сыт хузиуэхур мыбдеж
си пащхэм кытиттым?!
Хьэуэ, хьур пэшлущыта цыхубзым кызжелэ:
– Пшлэжрэ бжеслауэ: ушласэм,
сэри сышласэш,
Хэт зи унэхьуггьэуэ уэ нобэ гуэрым
бггэшласэр?!
Ухейм ульэшц жи, фызым и Гуэхур
кьашлаш.
Псалгэ жамылу нэклэ си судыр яшлаш...
Мис а сыхьэтым штыр зэгучамэ сихьэнт.
Емыкы пшыныжу си шхьэр
шэсыплэ ислхьэнт.

КЪЫЛЫШБИЙ ИСМЭХЫЛ

ИУЭДЫЩЭ

Иуэдыщэ и зы шыгу лгэгэм
Зы шихушхуэ¹ еклуу кышыкыт,
Кьудану шлэрашлэ дахэм
Дуней псори кышыгыфлыкыт.

Пшэ нэхууэ и данэ шхьэцхэр
Мазэ нурым кыыхурашэкыт,
И бггяфэу абэ кьауцхэм
Дыггэ бзийхэм зыкьрашэкыт.

Зэм-зэму² кышлэж и псынэм³
Гу ллахэр кьаггэххужыфт,
Хьаныжхэр⁴ ешаеллахэм
И ныбжь жьауэм кышцеттысэхт.

¹ Шихушхуэ – адыгэ лгэпкыым я символу, наггынщэу арац.

² Зэм-зэм – муслымэнхэм яггэлэплэ псынэц, Мэчэ кышцышцож, Чэбэм пэ-мыжыжьэу.

³ «Зэм-зэму кышлэж и псынэм» – Елбэд Хь. зэрыжилуу цытамкыт, ижырей адыгэм, ипэжыпкытэ жыпкытэ, хеттхэмрэ урартхэмрэ яла культурэшхуэм и наггынщэц.

⁴ Хьаныжхэр – нэггьэуцлэ лгэпкытэ я тепщэу адыгэм (хеттхэмрэ урартхэмрэ) я жьауэм шлэтахэр жыхуишц.

И щхьэцхэр уафэгурыгги,
 Пшэ хужьхэр и чэсей хьарт,
 Бгъашхъуэжьхэр ¹ и унэрысти,
 Сысамэ зэкълэлыпхьэрт.

Жэщ кууэ зызэщИуфьщIамэ,
 Iуэдыщэ ныбжьыр тыридзэрт;
 И фIэщуэ зиутхыпщIамэ,
 И жьыбгъэм дунейр зэридзэрт.

Къудан щихур тхьэ щIасэ бынти,
 ФIыгъуэ инхэр кыыхуридзыхт,
 Ауэ щыкIыр насып укIыжти,
 Уафэ дыщэр бийуэ кыыхихт.

Уафэжьурэ лей хуэмыгъэгъур
 ЩыблэжькIэрэ хуабжыу кыыхуилът,
 Уей-уей мыгъуэм дунейр дигъагъыу
 Бгы псыгъуэр кыызэфIищIыкIт.

НобэкIэ Iуэдыщэ щыгум
 Зы щиху тхышэ йопэзэзэх,
 Вындыжыу къуагъыдзэ гупым ²
 Хьэ гъыбзэр къраусэх.

Зы зэман щауэ пылгъахэри ³
 ГъуэгурыкIуэу кыыхуемыпIэкI,
 ПшIабзэу щхьэц кьетхъухахэр
 Зы Iэ мыгъуэм хуримыжьэкI.

И нэхэр ныкъуэс-ныкъуэфщи,
 Нэбзийхэр щIэмьджэгуж,
 Щхьэ мыгъуэр бгы къеухынщи,
 Удз закъуи кыпщIэмькIыж.

¹ Бгъашхъуэжьхэр – адыгэм (хеттхэмрэ урартхэмрэ) я хэкур – Iуэдыщэр – зыхъумэжу щыта дзэпщхэмрэ зауэлIхэмрэ я символщ.

² «Вындыжыу къуагъыдзэ гупым...» – усакIуэм и щIалэгъуэм Къэбэрдейм щытешца гупым я символщ.

³ «Зы зэман щауэ пылгъахэри...» – адыгэм я къару илгъыгъуэм къадэплъейуэ, культурэ пызыхыу щыта лъэпкъхэр жыхуиIэц.

Зээмызэ тобэкъеҮыхгүэ¹
ТхьэҮхүдхэр² кышцогҮисэх,
АрщхэкӀэ зий зэхимыхгүэ
Лыжь тхышэр йопэзэээх.

МЭШБАЦІЭ Исхьэкъ

СИ ІУЭХУ ХЭЛЪКЪЫМ

– Уи гъунэгъур хъуащ сымаджэ...
– Хэлъкъым си Іуэху лъапкъ.
– Къышцогугъ а зи псэм еджэр!
– Хэлъкъым си Іуэху лъапкъ.

– Уи ныбжьэгъур мэгузавэ...
– Си Іуэху лъапкъ хэмылъ.
– Къыдэнащ ар ауз зэвым!
– Си Іуэху лъапкъ хэмылъ.

– Шалэ захуэр ящӀыр мысэ.
– СыткӀэ хэлъ си Іуэху?
– Шат иджыри уасэ нысэм.
– СыткӀэ хэлъ си Іуэху?

– Магъыр анэ гуэр гуӀэжу.
– СыткӀэ си Іуэху хэлъ?
– Анэ мо сабийм илэжкъым.
– СыткӀэ си Іуэху хэлъ?..

СыноупшӀ сэ: зыгуэр шыӀэ
Уэ зыхэлъ уи Іуэху?
Ара цӀыхум гуауэ щилӀэм,
Уи псэм жиӀэ «уэху»?!

Плъагъукъым фӀыуэ псэ зыӀут уэ,
ХуэпшӀкъым гуӀцӀэгъу зым.

¹ ТобэкъеҮыхгүэ – пасэрей щӀэныгъэмрэ лъэщыгъэмрэ къагъепсэуэжын мурадкӀэ жыхуилӀэц.

² ТхьэҮхүд – адыгэ мифологием щыц образц, мыбдежым: адыгэр щӀэныгъэмрэ зыужыныгъэмрэ хуэзыгъэушыну хэта уэцӀакуӀагъэрц, Нэгумэ Ш., Хьэ-тӀохъушцокъуэ Къ. сымэ хуэдэу.

НэхьыфIщ пцIэншэу щIым утет нэхъ,
Зыхэбдзэжмэ псым!

...Псым уитхьэлэу уэ зэгуэрым
Сыхуейт сыпхуэзэн.
Ущыгугъыу цIыху хьэтырым,
Зыкъысхуэбгъэзэнт.

Дауэ хъунут ущылауэм:
«Кхъылэ, сыкъегъэл!»
Зэхэпхамэ мыр ныбжесIауэ:
«СыткIэ си Iуэху пхэлъ?»?!

ЖАНЭ КЪЫРЫМЫЗЭ

ЩАКХЪУЭ IЫХЪЭ

Сэ срикIуэрт уэрамым, сыпIащIауэ,
Щыхур-щыхуши, Iуэху Iэджэ
къащIэлъщ.

Жьэгъуашхэу къызблокI щIалэ пIащэ,
Жьагъэ гуэри и зы Iэм IэщIэлъщ.
Нимышхысу абы щIакхъуэ Iыхьэр,
И гур мылыщIу, гъуэгу сабэм хедзэж.
А слъэгъуар къыщыхъуауэ гущIыхьэ,
Сигу губжам зысфIелIэж.

ЩIакхъуэ Iыхьэм гу лъетэ щIакъуэм,
И нэгу Iэджэ абы къыщIохъэж...

Бзум яшхынкъэ жыхуиIауэ, хуэсакъыу,
Жыг къудамэ зэхуакум дельхъэж.

Махуэ хьэлъэт щIэкIыжыр и нэгум:

Дуней псор шэ къэуэжым дэгызт.

Е улэн, е улын, зыт я гъуэгур,

Нэм илъагъури Iугъуэ тенджызт.

Махуищ хъуауэ я джийм зы дзэкъэгъуэ

Емыхами, ямыщIэт къыкIуэт.

Бжэлум нэхърэ ажалыр нэхъ благъэт,

Ажал дыдэри ахэм пикIуэтт.

ЖьыдэхуиIэ зэхуэем щигъуэтым,

Зым, иужьу, хъуржыныр къещыж...

ЩIакхъуэ бзыгъэ, гъур хъуауэ, къегъуэтыр,

Зэрыхъунклн къахуегуэшыж.
 Къахелъхъэжыр абы къаруушлэ,
 Аргуэрыжьщи, бийм лэщэр хуахуз...
 А щлалэщлэм а псор зэрымьщлэрщ
 Лыжьым и гур щлэхъуар нэхъри уз!
 Щыгъупщанхъэкъым зэи зы цлыхуми
 Гъавэм и пщлэр, ар щлэхъур гунэс!
 Мэкъумэшыщлэр фыгуэ зыцлыхум
 Ещлэ гъавэм зэрихъыр пщлэнтлэпс.
 Фемыбакъуэт фэ зэи зы хъэдэи,
 Фи гур лыщлу, клэрыхур къэфщтэж.
 Ар къыхуэтми фымышлэ фи хъэсэм,
 Гъавэ хъэдзэмклн щыльгэм фетэж!

ЩОДЖЭНЦЫКІУ Нурий

* * *

Псыхъуэ гуащэу дзэл «гъыринэм»
 Хеудыныщлэ и щхъэр псынэм.
 Мажъэ дзэхъур жьым къытхери
 И щхъэщышхуэр нызэгухыр.

Жьы щхъэпсыншэм елэт и клн
 Тоувэж и гъуэгу.
 Дзэлым елэтыж и щхъэклн
 Зэлъыгуех и нэгу.

Иджы йоплэ псынэ гъуджэм
 И нэжъгуцхэр къыдидзау,
 Еггэгъушыр и щхъэщышхуэр
 Дыггэпс башхэм иридзау.

ПХУЗОЩІ УЭ ТЫГЪЭ ЦІЫ ХЪУРЕЙР

Пхузощл уэ тыггэ сымфыгъуэу
 Ди щыгу хъурейр, Валентинэ!
 Лэщыгъуэ куэдклэ ящлэщыгъуэу
 Жалэнщ уэ уи цлэр, си псэ, си нэ.

Совет пшащэщлэм уи лэпщэхум
«Восток 6-нэр» долурыщлэ.
Уэгү пхашлэм адклэ укыкыжым
А лэпщэ хужьхэм урожьыщлэ.

«Адэм» и ужьклэ укьалъхуами
Уэ зы «Адэмкъым» клэс кьэпщлар,
Щыгурыс пшащэм лъыхъу кьыпхуащлү
Зы марсианкъым щлэупщлар.

Яфлэфлщ цыыхухъухэм цыыхубз дахэр —
Абы кьытхелъхъэ ерыщагъ...
Ауэ си кьуэшхэр дэзыхъэхыр
Уи цыыхубз лыгъэм и дахагыщ.

БАЛЪКЪЭР Фоусэт

СИ ЦАУЭ

Жыжьэ уэ ушылэщ,
Нэчыхьклэ си щауэ,
Сезэшау сыппоплэ
Илъэс лэджэ щлауэ.
Ауэ дэ ди гъащлэм
Зыкли зимыхъуэж-тлэ,
Е уи дей сумышэ —
Е укъэмыклуэж уэ.

Лыгъэр лъагъуныгъэм
Ину егъэбжьыфлэ,
Гухэлъ зыхъумэфыр
Ябж игъащлэм лыфлү.
Шэч зэхуэдмыщлыжу
Гъащлэр адэдбгэхъыным,
Дыхуейщ дыхыхъэн дэ
Псышхуэу дызыхъыным...

... Вагъуэ цыклухэр собжри
Дыгъэ бзийм фызоблэ,
Согъэлущыр ахэр:

«Си шауэм фыхуэблэ!»
Уафэ щхъуантгэр содыр
Си дарий бостейун,
Мазэр щылы хузошдыр
Си бгъэм дахэклейуэ.

Дыгъэ нурыр ниттым
Щлэлу ныпхуэсхьынуц.
Кыфлыгъэ хэмыту
Гъащлэр уэзгъэхьынуц.
Щы хъурейм хъыринэ
Уэ сыщыбдещлэнуц,
Баухэм я уэрэдыр
Куэду ныбжеслэнуц...

... Къоуэллэ насыным
Куэд щлохъуэпсыр хуейуэ,
Плэщлэкймэ — угулэу
Пхьынуц уи дунейр уэ.
Лэгум имыль бзийхэр
Ирехъэжъэ жьыбгъэм,
Псы щхъа щыллэм цыхур,
Хоф псы ина клэнтхъым...

... Сыножъэ зэпытци
Лэджэм согупсысыр.
Уэрэдыр си гъусэщ —
Куэду пхузоусри...
Гъэ къэс лэгъуныкхъухэм
Хызошлэ зы мащлэ, -
Умыльагъурэ ар уэ?!
Ара зыхьыумщлэу?!

* * *

Гугъу сыдохь си лъагъуныгъэм —
Гугъу сыдохьыр сэ а фыгъуэм.
Хуэдэщ ар мо розэ тхэмпэм,
Къуалэбзу шыр цыкълум хуэдэщ,
Ильэс закъуэ хъуа сабийщ ар, —
Уемыллаллэуэ имыдэ.
Хуабжыу гугъу сыдохь а фыгъуэм.
Ар сохъумэ сэ си дыгъэу:

Розэ тхэмпэр, сыщошына,
 Жьащэ ябгэм сфыпичынклэ, –
 Сыхуэсакъыу ар сохъумэ.
 Бау шыр цыкгур – сыщошына
 Къуаргъ, блэ бзаджэхэм яшхынклэ, –
 Сыхуэсакъыу ар сохъумэ.
 Сабий цыкгур – сыщошына
 Цыху йейм и нэ кыгтехуэнклэ, –
 Сыхуэсакъыу ар сохъумэ...
 Сыгу лъаплэ пхуэсцл гухэлъыр, –
 Гугъуехъ защлэу ар зэхэлъци...
 Ауэ си псэр уэрыншатэм,
 Лъагъуныгъэр симынатэм, –
 Хъунт си гъащлэр лъэныкъуабэ,
 Фэлъыркъэбу, къуабэбжъабэу.

ХЪЭГУПЦЫ Лолэ

АНЭР УИ ГУМ ЗЭИКІ ИУМЫГЪЭХУ

Ухэлъащ уи анэм и Іапкълэапкъым,
 Мазибгъу енклэ укырихъэклащ.
 Дуней нэхум уэ укыщытехъэм
 Гъащлэр ныщлнытыну и гугъащ.

Гугъут ущлпым щыгъуи абы дежклэ:
 Жей нэхъ Іэфым куэдрэ хэбгъэнащ,
 Къыщыхъуакъым гугъуехъ зыри уэрклэ.
 И бгъафитым уэ ущлпыклащ.

Небэ-къэбэу щылыэм къыщыпкълухъым
 Анэгу плащлэр къащтэу пхухэлъэтт.
 «Мафлэм исым е ныхэхуэм псывэм», –
 Жилэу абы и нэлэ птемыклт.

Ауэ дыркъуэ лъапкъ уэ къыплъымысу,
 Уиплащ балигъ гъуэгу м утехъэху,
 Иджы уи чэзуци, щлалэ щласэ,
 Анэр уи гум зэикл иумыгъэху.

Малъхъэдису си гум хэлъщ зы хъуаскIэ,
Ещыр абы си IэпкIэлэпкъыр жан.
ГъащIэм щIыхь щызиIэм гуащIэдэжIэ
Сэри сфIэфищ лъэ лъэщкIэ сахэтын.

Нэщхъеирилэу зи щIалэгъуэр зыхьым
Псэр хуэмыкIуэ, зикI удимыхъэх,
Уеblэм а хъыджэбзыр ягу ирихъу
Лыжь-фызыжьхэм нысэу къыхамых.

Мис апхуэдэ уэ пхуамыгъэфашэм,
Аскэрбий, щхьэгъусэ зыхуэпщIащ.
Уигу и щIасэу, ауэ уи мыфащэу
Уэ къомыкIу щыгъыныр щыптIэгъащ.

Малъхъэдису си гум пхухэлъ хъуаскIэр
Гулыгтэишэу щIалэм къэбгъэнащ,
А «кIэлалэ» жылэм ящIэмыхъэ
КъыстекIуар сэ гущIыхьитI сщыхъуащ...

НЭГУМЭ Умар

СИ ЛЪАХЭ

СыщыщIэлъми анэ бгъэфэм,
Уи быдзышэщ сызэфар,
КъегуэпэкIыу мы си щхьэфэм
Уи Iэгу пхъашэрщ къыдалъар.
Сыкъэжэпхъри уи куэщI Iабэм
ФIым сыхуэплъэу сыкъехащ,
Схузэлупхри уи бгъэ хуабэм
Уи бын щIыкIэу сыщIэплъхъащ.
Уэ уи гуащIэщ сызэрихъэу
Мы си лъынтхуэм из къэпщIар.
Уэ бдэсчахэрщ сэ лъэбакъуэу
IэфI ди гъащIэр сщызыщIар.
Уэращ си нэм, си псэм хуэдэр.
Уэрщ си дыгъэу къысхуепсар,
Уэращ си гур зыдэуардэр,

Ар уи щыхьыриц зыщлэкьуар.
 Си Хэку дыщэ, дыгъэпс защлэ,
 Гуэху уи лэнкьым зэмыкун,
 Сэ уэр папщлэ стынуц гьащлэр,
 Сыкъэмышхуэу лэнкун.
 Сэ сыхуейкьым сыхьэт гьащлэ,
 Згъэпудынуэмэ уи щыхь,
 Си лыыр хейкьым, ар зэгъащлэ,
 Псэр пхуэзмышщлэмэ щхьэузыхь.
 Адэжь лъапсэ, насып купсэ!
 Куэд уи щыхуэу кьыстенащ,
 Силэр гьащлэу бын кьалэныр
 Гьэзэщлэным тесшэщлэщ.
 Спшыныжауэ а уи щыхуэр
 Кьысфлэщдыжмэ сэ зэгуэр,
 Кьыстехуащи тезырышхуэ —
 Срещлэ щлэблэм сэ хьэрэм.

МЫСАЧЭ Петр

УМЫГЪАГЪЭ ПАСЭУ...

Умыгъагъэ пасэу, си жыгыщлэ,
 Уае птехуэм кьыпхуэхунщ зэран;
 Уэ гьатхэпэ дыгъэр уипкь зыхищлэм
 Кьыпшымышхуэу кьэсауэ уи зэман.

Гьуэгу гьуэмылэр зышхыжау
 гьуэгуанэм
 Укьытенэм ухуцлэгьуэжынщ,
 Ауэ лэпэм уедзэкъэжклэ дэнэ
 Уилэн хуей дахагъэр кьипхыжын...

Уи кьудамэ цыклухэм кьытетгысхьэу
 Ухуэзэни уэрэд жызылэн,
 Уи гьэгъар лымысым занщлэу ихьу
 Кьыбжилэну «кьашыргьы» щылэнщ.

Ауэ ахэр гьатхэ лыклуэу пльытэм
 Уи гьэмахуэ кьаклуэм упыклынщ,

Япэ къэс борэным уэ уипхъуатэу
ГъащӀэр хуэлэжауэ епхъэкӀынщ...

* * *

Гу ущысу
ПлӀызымыгӀэр
УтэджакӀэ
Нэхъ кӀоплӀынкъым,
Зигу уэ щӀасэу
УщымыгӀым
И нэр кӀоплӀкӀэ —
УилӀагӀункӀым.
Ауэ зи гум
Уипсэм дыгӀэу
КъыштекӀынкъым
Уэ и нӀэ,
Нэхъ жэщ кӀыфӀми
Махуэ бзыгӀэу
ИлӀагӀунуш уздэщӀӀэр.

* * *

ГъуэлӀым — хэлӀыфкӀым,
Къэтэджам —
ЛӀэр хуэблӀэхкӀым анэм,
Ажалыжъ лӀыкӀуэу уз къеджам
ХъарпшӀэру щепхъуэ и нэр.

Ауэ и бынхэр къыщӀоухъэж,
Тырахыр шхыӀэн кӀапэр;
Умэзэхаш —
Ягу дзыхаш,
КъыдалӀэ Ӏэ и напэм.

Ӏнэр къахоплӀэ,
Иогупсыс:
«СылӀэну сэ сыхуиткӀым —
Хъунщ мыхэр къанэм къулейсыз...
БӀалыхъым сигӀэкӀуэнкӀым...»

«Щхъэузыр ӀуэхукӀым,
ХэвыкӀынщ, —

Къотэджри желэ анэм. —
Фымэжэллауэ къыщлэкӀынщ,
ПсынщӀау къэсцтӀанкӀэ лӀнӀэ...»

БЭРЭТАР ХЪЭМИД

УЭ СЫПХУОПАБГӀЭ ГУРЭ ПСЭКӀЭ

«Дунейм ехыжахэм я гъащӀэр
КъащӀэхъуэм яхуохъур шапхӀэфӀ», —
ЛушчыгӀэм и жылэр, мыпӀащӀау,
Псалъэжъым лӀэщӀыгӀуэм хепхӀэф.

Насыпыр къалъыхъуэу цӀыху мащӀи
БӀалыхъым щисакъым гъуэгуанэм.
Ауэ цӀыхугӀэм залымыгӀэр хигъащӀау
Къэсащ ди лӀэщӀыгӀуэм итӀани.

ЛӀэщӀыгӀуэ нэхъ ябгэм къыпхыкӀыу
Къэсащ насыпзехӀэ лӀыхъужьыр,
Сэ и псэм къысхилъхъуэ и хъуаскӀэ
ПищӀану гуфӀэгӀуэ лъэужьым.

Бгыжь паги гъуэгуани ӀурыщӀэ
КъащӀащи цӀыхуфӀхэм я лӀыгӀэм,
Сэ схъумэу хъуэпсапӀи гурыщӀи
СыхуокӀуэ сыпӀащӀау си гугӀэм.

«Дунейм ехыжахэм я гъащӀэр
КъащӀэхъуэм яхуохъур шапхӀэфӀ»,
Ягу нурхэм кӀыфӀыгӀэр хагъащӀэ,
ЛӀащӀӀаншӀэщ, гъунӀаншӀэщ цӀыху гъащӀэр,
ЩымылӀэ ар ем щилъэхӀэф.

ТХЬЭГЪЭЗИТ Зубер

ЩЫМ И ІЭПЛЭ

Анэ щым флэтцу едгъэсащи,
Дыкъызэрилъхуу хохъэ псэм,
Гъуэлъыплэм зиддзэу дэ десами,
Дыгоувэж щым, ещхьу сэм.

«Сэ» щым щыфлэсщри сощлэж
флуэ:

Абы зэгуэр сэ сиулэнц, —
Хъэплагъу кыгъэщлар кысщлэфу,
Хъэм хуадза къупщхъэу, срилэнц.

ХузоцІ щым япэ Іэпллэр лъэкІэ,
ИтІанэ Іупэр хузоший.
Къохъу вагъэбдаумэу ар зээдзэкІу,
Къохъу щызуцщий,
Същиуцщий.

Къызохыр и бгъэм удз гъэгъари,
Изот псэм пэщлым —
Къогуфлэж:
Щыгъупщэжауэ зэрыгъари,
Си пащхъэм гуфлэу къоувэж.

Щым гуэдз къытесхьу щлакхъуэ
сшхамэ,

Ар дэ ди Іэпллэу зэльысащ.
Щыхухэр зэхуэлъэу хаІуми къамэ,
Бзэншэу иІыгъыу щыр есащ.

... Ауэ зэгуэр къызэщыунци,
Си Іэпллэ псоми къышэджэнц:
Тенджыз къэукъубеау къиунци,
И толькъун щлагъым сыщилъхъэнц.

Іэпллэу сэ сысэуху хуэщлами,
Мы зыр жэуапун къритынц:
Срикъуээнц абы и куэщлми,
Езыр щыгъыху симыутІыпщын...

КЪАГЪЫРМЭС Борис

ЦЫХУМ И НАСЫПЫР

Сыгу псынщӓу ди илӓэхэр кӓурӓ!
 Зы сыхьӓт кӓувылӓу пхущымыс.
 Сӓ иджы сыхъуащ нӓгъуӓщӓ зыгуӓру
 Цыху насыпым, гъащӓм сегупсыс.

Хуэщӓлӓфыну псори си ныбжьӓгъум
 Хуэзымщӓлауэ куӓдрӓ сӓ къысфӓоцӓ,
 Уеблӓм эзӓмывӓ си жагъуӓгъум —
 Къохъу апхуӓди — сӓ гущӓлӓгъу хузоцӓ.

Цыхуу щылӓм гуапӓ гуӓр жесӓнти,
 Слӓэкӓыгъамӓ, ягухӓр згӓэхуэбӓнт,
 Пӓщхъагъыншӓу жейм естынт си цхъӓнтӓр,
 Цыгъыныджӓр сӓ эӓщӓлӓхуӓпӓнт.

Сыщӓогъуӓжыр, цыхум седыркъамӓ,
 Си зӓран зыгуӓрми иремыкӓ.
 Къӓзымылӓыхъуӓ лӓщӓ: фочи къами, —
 Сӓ къалӓмищ си лӓщӓр, слӓщӓлӓмыкӓ.

Мащӓ-куӓдми, сӓ схуӓщӓлӓни щылӓщ,
 Гуӓху спӓщытым и щӓлӓм сфӓлӓфӓлӓщ сиплӓӓн.
 «Хунщ эфӓлӓкӓми нӓхъ иужькӓлӓ», — жыслӓу,
 Нӓгъуӓщӓ гуӓрым ар пӓзымгӓӓплӓӓн.

Си мурад зыбжанӓ эфӓлӓкӓми,
 лӓджӓм сӓ я гъуни измылӓа.
 Гъащӓлӓ пӓлӓлӓм щыщӓу куӓд блӓкӓми,
 Си къалӓмыр сымыгъӓтӓлылӓа.

Силӓщ цыхухӓм яжесӓлӓн мымащӓлӓу...
 Ауэ сӓ итӓани къӓслӓыгӓтӓнт
 Цызгъуӓтауэ сызыхуӓсйр мы гъащӓлӓм,
 Слӓэкӓыгъам кӓлӓщӓ дыдӓу къӓслӓуӓтӓн

Зӓрыфӓлӓщӓр цыхуу ущытыну,
 Ухуитыну Дыгӓм, Цыым, Хъуам,
 Лъагъуныгъӓ пщӓыну, бын бгъуӓтыну,
 Уеблӓм улӓжыну, жьы ухъуам!

УЭШХЫР – ІУАЩХЪЭМАХУЭ ЛЪАПЭМ

Моуэ уіабэм улъэлэсын щыкӀлэу,
 Нэхутхъэху хъужауэ Іуащхъэмахуэ щытщ.
 Мо хъауа къабзэ гуакӀуэм срищыкӀыу
 СыхуэкӀуэу бгым
 Я Бгыжым гъуэгу сытетщ.
 Ауэ, дэтхэнэ хъуэпсапӀэфӀми хуэдэу,
 Мо гъунэгъу тӀэкӀу сфӀлӀдӀ бгы домбейр
 Жыжьбэу къыщӀокӀри,
 Удз кӀыр сызыхэтым
 ЗыхъзгъэщӀащи – къысхуоблагъэ жейр.
 Абырэ сэрэ дызоуэршэрылӀэ.
 Нэбэнэушэу сыгууэщӀащи сэ,
 ПщӀыхъэпӀэм щыслъагъу хуэдэщ
 Мы дуней фыгъуэм хэджэлыжу псэр.
 АрщхъэкӀэ, гъэщӀлэгъуэныракъэ,
 сызэрылӀэр –

Си щхъэр
 Армырт псэ хэкӀыр абдеж щӀлэнэщхъейр –
 Си лъапкъым,
 Зи фэм ихъыж бажэм ещхъу,
 И лъахэм текӀуэдэжу ехъ дунейр.
 Мис иджыргуэру –
 Мы дуней жэнэтым
 И тепщэр ар Тхъэм зритар армыр...
 КъыптекӀуэм урифыщ жыхуалэм тету,
 Дэ гъащӀлэр тхъыну хэт ищӀат Іэмыр?..
 Абдежым нэпсрэ уэшхрэ къысхуэмыщӀлэу
 НэкӀуцхъэм къытолъадэ зыгуэр,
 СыкъоппӀэ.
 Ауэ, псэ схэтыж пфӀэмыщӀу,
 Сыщытщ жейбащхъуэу,
 Уэшхри къохъу нэхъ уэр.
 Ауэ гупсысэ абрэмывэу хъэлъэр

Къыстегуплаци, сыкъимыгъэхъей:
 Пэжыр пщыхъэплэм шыслъэгъуара, хъэмэ
 Уэшхым нахуаплэу къыгъэпскIа дунейр?
 Пэжыр, Алыхъым и шыкуркIэ, нобэ
 Егъуанэрати –
 Къысхохъэжри псэ
 Селэт ин сищIу зэун, тобэ,
 Тобэ,
 Ярейщ сыщIэуэм уафэ лъащIэм сэ.
 Уафэми лъахъшэу зыкъригъээыхауэ
 Къыстелъэщыхъурэ къыстрекIэ псы,
 Мо нобэ лъандэм дыгъэм къыгъэпкъауэ
 Щыта си щыфэр плэнкIыу
 Уэшхыр теужри, къысхуепсыхъ...
 Езы Лъэпщ лъэпсылъэм
 Къыхидзыжа жыр пыудахуэу фIэкI
 Субжынкъым –
 Дунейр си тIэупкIэгъуэу си лъэр
 ЩIокIри –
 Къурш бжэнми къыпщыхъунщ сефIэкI.

КЪЭЖЭР Петр

БЖЫХЪЭ

Дахащэщ нобэ пщэдджыжьыпэр.
 Дыгъэпс Iумахуэм
 Дэпсыпсыжу
 Зэхэтщ
 Жъэпкъ мэз умэээхар.
 Ди кудейм шыIыгъщи бжыхъэм бжыпэр,
 ЩIодэлэу и макъ зэхэзыхар.
 Мэщхъыщхъыр ар дыжынгъурыбэу,
 Лэгъупыкъуфэу зэщопсыкIыр.
 Захызобжэжыр и гъэрыбэм,
 Дахагъэу иIэм сыхосыкIыр.
 А псом феплъащэрэт си нитIкIэ –
 Зыхуэдэр бжыхъэр флъагъун папщIэ!
 Сыт дунейшхуэм сэ сыхуиткIэ,

Усэрыш бзу цыклухэри
Хадэм цошэрашэрэ,
Сызышэну шауэри
Сэ кызылушацэрэ.

Жэщ мазэгъуэ дахэри
Дэ кыдодэхащлэрэ,
Щалэгъуэ щлэращлэри
Гъащлэм и лэфл поплэрэ.

Сэ уэ сынышпоплэрэ,
Уэ сэ укыспоплэрэ,
Зэпылытл зэпэлэхэр
Гъащлэм и лэфл поплэрэ.

ШЭРДЖЭС Алий

ГУГЪЭМРЭ ГЪУЭГУМРЭ

Уэ ухуейми гъуэлъи щыль, зэманым
Зы жыы шэгъуэ къэс пэбжыкI ди гъащлэм.
Тхуклэреч лэбакъуэ бжыгъэу къанэм,
Пигъэувэу къэдгъэщлэ тфлэмашлэм.

Уегупсысмэ, дунейри гъуэгуанэщ,
ЕкIу и гъуэгур хэти: дыгъэм, мазэм,
И плэ иткъым дызытет щы-анэр, —
Хъэрш гъунэншэм и гъуэгу ходжэразэ.

Псы ежэхми пхыречыф и гъуэгури,
Хым нехус е къумым ныхоклуадэ.
Я гъуэгу тетхэщ мафлэгури, выгу-шыгури,
Хэти илэщ зыфлэмыкI и мардэ.

Щыху къэсыхукIи илэщи зы гугъэ,
Гъащлэ псом я гугъэм хуоклэрахъуэ.
Зым къохуулэ, зыми хуож гурыгыр,
Зыр насыпым, зыр бэлыхь хопшахъуэ.

Гугъэр кыхыщ, дэтхэнэми кыфлющыр
 Дунейжыр клэншэу кэритауэ.
 Щыху кэхъуакъым зыфлэкыхь
 зи гъащлар,
 Е мылкъу нлэм арэзы техъуауэ.

Луэхур сыт: нэхъыбэр егупсыскъым
 Ди плэжьажьэм зэ клэ зэриланум,
 Щхъэж и гъуэгу щихуклэ и клэм нэсу,
 Иужь кынэм абы хужиланум.

Псэклэ бауэ псоми я зэхуэдэу
 Ажал закъуэм блэмыкыфу шылэщ.
 Бей мыгъуи пылкъым ар яхэдэу,
 Дыкъэмыкклэ и гум тлэклу пасэлэу!

ГЪУБЖОКЪУЭ Лиуан

СИ ЛЪАХЭ – СИ УДЗ ДАХЭ

«Сяужьклэ хуейми удзи кэремыкл...» –
 Жилат, жи, цыху лей гуэрым
 Щыллэм шыгъуэ.
 Сызэрыщыкфурэ си гум зэи имыкл
 А псалъэ лейхэр – ноби срощыгъуэ.

Ар дауэ цыхум и жьэм кыжьэдэукл:
 «Сяужьклэ хуейми удзи кэремыкл...»

Мо дыгъэ кьепсу псоми хуэжумартым
 И бзийхэм шыщ абы кылъымысарэ?
 Кыпхитхыу уэсыр ажэгъуэмэр

мартым

Дунейм кыщытехьам ар хуэмызарэ?

Ар дауэ цыхум и жьэм кыжьэдэукл:
 «Сяужьклэ хуейми удзи кэремыкл...»

Ди щлантлэм дэзу сэ удз дахэ згэклт,
 Шыпхъуншэу схьыти,

Шыпху кьалэн згъэзащӀэу;
Гъэгъахэр гьунэгъу Ӏыхъу кьезгуэшэкӀт,
Сэ нэщхьыфӀагъэт кьайӀысхри гуфӀапщӀэу.

Ар дауэ цӀыхум и жьэм кьыжьэдэукӀ:
«СяужькӀэ хуейми удзи кьремыкӀ...»

СощӀэж, сэ губгъуэм Ӏэджэрэ сыкӀуащ,
Си пщӀащэр згъэгуфӀэну удз дахэхъэ.
Сэ куэдрэ гуфӀэ нэпсхэр кьысфӀекӀуащ,
Сыкъеджэу усэ удз кьыщысӀэщӀалъхьэм.

Ар дауэ цӀыхум и жьэм кьыжьэдэукӀ:
«СяужькӀэ хуейми удзи кьремыкӀ...»

Уэщх кьошх
Е цыӀэрылъхъэу уэсыр кьос —
Ди щӀылыэр щремыщӀэ зэи удз дахэ!
Ажалыр бжэм нэхъ благъэщ —
Хъумэ кьэс — «Си ужьыр махуэ пхухъу...» —
БжызоӀэ, лъахэ.

КӀЭЩӀТ Мухъэз

МЭКЪУМЭШЫЩӀЭМ И УЭРЭД

Уэ сэ сыти кьызжелэ, уегуакӀуэм
сыти кьысфӀэщ, —
Зы щымыӀэ жьэгу мафӀэм сыхэплъэу
щысыныр зыпэсщӀ.
Жэщу жьэгум удэсу, тӀэкӀу кьобзейуэ
бзий хуабэр,
Шыуан цыкӀум лыр щывэм — мис аращ
псэм егуапэр.

Сигу бзий пщтырым епсыхъри,
кьыхызодзэ уэрэдыр,
Къыздежьюуэ бзу цыкӀухэр, абы
пщӀащхъуэу зелэтыр.
Мэубзэрабзэ ар гуапэу, гъатхэ жыгым и
пщӀащэу,

Къегъэушыр гурыццIэ, гуапэу пщашэ
Иуцашэу.

Сэ нэхущым сытэджми, ськъэтэджми
жэщыбгым,
Си жьэгү мафIэм, уэрэдым сагъэхуабэ
мыужьыхыу.

Си уэрэдыр къожьу щIыр зэрызвэ пхъэлэщэм,
Унэгуащэм и гъусэу ар щхъэщыщ зэи гуццэм;

Мэкъу Iэнацтэ ськIуамэ, си гъуцI гуахъуэм
къожьу,

Е лэпIанкIэ дэздзамэ, си шэмэджым дозу.

Си жьэгү мафIэр къысхуэблэм, уэрэдыфIыр
къысщIыгъум,

Сэ къысщыхуэ мис итIанэ и ней
си жагъуэгъум.

«КЪУЛЬКЪУЖЫН КЪАФЭМ» КЪЕВГЪАУЭ

Сэ сиIэщ нобэ гукъыдэж,
Гъатхэ салъкъыным чэф сицIлауэ.
Ныбжьэгъухэм Iэгур стефкъутэж,
«Къулькъужын къафэми» къевгъауэ.

Ныбжьэгъум худотх и нэчыхь,
Нэрыбгэ цIыкIур къедгъэшауэ,
Сэ пщашэ пагэр къээзвгъэфыхь,
«Къулькъужын къафэм» къысхуевгъауи.

И гуццэхэпхэ дощI сабийм,
Ди къуажэ псор дызэхуэсауэ.
Къевгъащти бжьамийр Сэрэбий,
«Къулькъужын къафэм» къытхуевгъауэ.

Сложь? Къыфхуихуэнц фыщынэщхъей,
Сэ щIакIуэ фIыцIэ къыстепхъауэ.
Сынывольэур, сывмыгъей —
Сэ иужь дыдэу мис абдей
«Къулькъужын къафэм» къысхуевгъауэ.

ХБЭХ Сэфарбий

АУШЫДЖЭРЫЦХЬЭ СЫКЪИТУ ЗЫЗОПЛЫХЬ

Зэщлощлшыщлэ си лъахэ кършылъэр,
Уи гугъэнщ дыщэпсклэ гъэжауэ.
Пщэдджыжь дыгъэм гуапэу лэ къызделъэр
И бзий цыкълухэр бгым кыкъуигъэжауэ.

Къуэм сьдэплъэм, солъагъу псыр плэтлауэу
Мывэ кършым хэлъу ньджэм телъу.
Пщэдджыжь пшэпльыр хэлъц а псым
уфафэу,
Бгыр кърелэ абы нэклущхэпльу.

Зыкъэзгъазэм —
Убгъуащ губгъуэ тхъуэпльыр.
Удз гъэгъахэр къоплэ удахъэхыну.
Ебгъэпэммэ плэм сьмаджэ хэлъыр,
Къысфлощл ахэм къагъэтэдджыжыну.

Кърш тхырыгухэм я щхъэфэ сырыхум
Уэс-мыл флэлым сэ къысщлехъэ и мэр.
Сьздэщытым сьщыкълуэщлырыхум,
Щыльщ и куэщл сихуэну къуажэ щимэр.

Мэз лъэбыцэ щытхэр си нэ-си псэщ.
Псынэ къишкълурыкълхэм сигу хагъахъуэ.
Уей, си лъахэ, сыту си насып сэ —
Сралъхуащ уи бгыжьхэм я клэдахъуэ!

* * *

Гуэхуу илэр иухауэ
Илъагъун и мыгугъауэ
Икли абы хуемылауэ
Тщлэркъым дунейм цлыху тетауэ
Ялуэтэжу зэхэтхауэ.

Ауэ Іуэхуу иІэр нухауэ,
ТІэкІуи зиггэпсэхужауэ
Дунейм зы цІыху ехыжауэ
ТщІэрктым дэ зэгүэр крэхъуауэ.

Дэ ар дощІэ фІыгуэ,
Ауэ
Іуэхуу диІэр дыгухауэ
Дэ тІаггъуныр фІэщ тщыхъуауэ
ДоІэ, доІэ
Дигу етауэ,
Еш жыхуалэр тщыггупщауэ!

КЪЭЖЭР ХЪЭМИД

ПСАЛЪЭ

ГгъущІыр крээзыггэш,
щэри зылгэщІэмыхъэ,
хъэуам епсынщІэкІ,
кІэрэ пэрэ зимылэ зэманри зыпэмылгэщ,
лгэщыггэр зилэм крэггэщІа псори
зыггээджыздж,
сымаджэри крызэфІэзыггэуэвэж,
ажал жыхуалэр зымыщІэ,
блэкІамрэ крэкІуэнуэрэ тынш дыдэу
зэпызыщІэ,
щІалэгур лІыжкым крэзыт,
дуней дызытетым и ІэубыдышІэ, —
абы зэреджэр сыт жышІэмэ,
псалгэщ.

ЖЫПІАМЭ ФІЫ – ФІЫ ПЩІАУЭ БЖЫ

ФІы пщІэну ухунэмысами,
зэкІэ – фІы жыІэт,
жыІэт – фІы!
ЖышІэныр фІы – ар мы Іуэху цІыкІу,
псалгэфІыр – ар езыр ІуэхуфІщ.
ЖышІамэ фІы – фІы пщІауэ бжы.

* * *

Насыпыр лыггэклэ кьамыхьми,
Уэ лыггэ зыхггэлъыт, кьуэш.

Сыт лыггэр?

Лыггэр, укггэмысклэу,
сыт шыггуй жыплэфынырщ пэж.
Ауэ жыплам утемытыжмэ —
«сэ жыслэр щлэ, умыщлэ сщлэр» —
уэхьийуэ уафэм укггехами,
уи псалгэм зэи илэнкггым пщлэ.
Пэж жылэ, пэжуи псэуфи —
ар лыггэ нэсц.

Зэггашлэ, апхуэдэм и псалгэрщ
ящыхггур бэм гунэс.
Насыпыр лыггэклэ кьамыхьми,
лыггэм уемыщлыж, ущлэггуюжу;
насыпыр, кьуэш, кггыпхунггэфащэрщ,
лыггэр — уэ зыхуэбггэфггэщэжырщ.

ДЖЭДГГЭФ Борис

ГГУЭГУ ГГУЭМЫЛЭ

Ггуэмылэншэу бдэркггым ггуэгу
сытехггэ,

Сомыдалуэм, унгу имыклыжын.
Ауэ щыхггуклэ, кггаштэ зы кхггуй Ггхгэ.
Уэ бггэжггэуэ, дянэ, зы чыржын.

Сэ сесащ абыхэм сысабийуэ,
Си анэ дыщггэу луклэ сызыпла.
Анэ псом ущытти уралейуэ,
Сэрклэ лэфлу куэдрэ ущггэфлащ.

Хггэлу Ггхгэ жыпклэ есхггэжггэмэ,
Лггэклт кггару мыклуэщлыр кггызитын.
Кггуарггыжггэ нэщлхэр уаем игггэщтамэ,
Хггыдан вакггэу кггасшэт пхггэггэсын.

Сэ сымыщлэу гуклэ укггысхуэггыу,
Сыдиями, уи бггэм сыщывыжт.

Шыныбэгу нэмысми си инагъыр,
СэркIэ ди жьэгу мафIэр зэщIэнэжт.

ЗэщIэнэжт, жьы кьугъыр пэмылэщу,
Жыгей щынау сэри сыкьэбгэкIт.
ГъащIэ жыгым сытхуу кышыщэщу
Си гугъуехьхэр лъабжэм щыщIэвыкIт.

ЩыщIовыкI, уэ дыгъэу укьыхуопсри,
Уи шхыныгъуэр схуохъури сэ кьэуат...
Уэ упщэфIхэм, си анэ, согупсысри,
Уи быдзышэ IэфIыр щIэггэжат.

АФИЭУНЭ Лиуан

ЛЪЭПКЪЫМ ПАПЩIЭ

Уи мыфI сыхуейкьым
Сытеплээнэ,
Эи дин Iиманым
Сит зэпыт.
Бийм зыкьилэtmэ,
Сытельэну
Шу гъусэу
УибгъукIэ
Сыкьыщыгтщ.
СызищIэнтIэпсу
Псэм и хъуахуэ,
Си щIыхь, си напэ,
Си гу кьуэпс,
Утетщ масилу
ЩIы кIэрахуэм,
Дунейр уи лыггэм
КъыщIохуэпс!
Си лъэпкъ,
Уи фIыщIэ
ЗэхэсхыхукIэ,
Уэрэду
Си пкъым
УкьоIукI!
... Уи жыг зы тхьэмпэ
КъыпыхухукIи,

Си зы щхьэц налъэ
СфыхотхьукI...

ГУЗЭВЭГЪУЭ

ЩымыIа фыгъуэ –
Тхьэр шагъэщIым,
ЩымыIа напэ –
Щхьэр щыпуд.
Щыху щыкIу
ТхьэмышкIэр
Зэкуэфауэ,
Лъэпощхьэпохэм
Щрауд.
ЯIэт зылъэкIхэм
ПсэукIэщIа,
Мылъку фIэкIкIа иткъым
Я щхьэкIуум.
ФIы гуэр ди нобэм
Къыхунхьыну
Дыщыгугъами
ЛэщIыгъуэщIэм,
ДыхэтIщ щхьэ бжыгъуэ
И уэс куум.

КИЭМЫРГУЕЙ Толэ

ГУБГЪУЭ

Щоуэ хэтми къоджэр уэ губгъуэжькIа.
Илъэс къэс щIарыщIау укъалъхуж.
КъыщIогъалъэ гъавэр хьэнцэ бгъуэжькIа.
Лъынтхуэу схэлъым уи цIэр зэпадыж.

ПхуащIыфынкъым улэжъа нэхъ дагъуэ,
Птелэжъакъым пщIэншэу си вакъитI.
Хъугъуэфыгъуэр изу уи кIэдахъуэм
Слъагъумэ, анэр сфIощI си пащхьэм къыт.

ПСАЛЪЭ ЗАКЪУЭ

Псалъэ закъуэр зэкӀуэцӀыпхым,
Уэрэдыпхъэ кыӀлӀэӀынц.
Псалъэ закъуэ щхьэкӀэ цыпхым
ГъащӀэр фӀэлъу пхьынкӀэ хъунц.

ГЪЭМАХУЭ ЖЭЦ

ФӀыуэ слӀагъур сэ си гъусэц —
Дунейшхуэр сыту бгъузэ,
Уей, гъэмахуэ жэц!

Вагъуэр изщи, уафэр шыблэщ.
Мазэ ныкъуэ кыӀтщхьэщыпсэр
Шыбзэм кына джэщц.

Дыщхьэщохъэ дэ къурш псынэм —
Ди гурацэм лӀэӀэсыну
ТкӀуэпсхэр кыӀщӀекӀыкӀ.

Псынэ хуэмурэ Іуцацэм
ІуцӀу кыӀхэц сэ си пцацэр
Псынэм и нэджыджц.

* * *

МащӀэ-куэдми кыӀдӀекӀар и гуащӀэм
Анэм бынхэм я зэхуэдэ ещӀ.
Сэ гупсысэм псалъэхэр тегуашэм,
ЗыӀымыс къэзгъанэм, умыбзыщӀ.

Псалъэ къэс ІэщӀӀэслъхьэмэ гупсысэ,
Щызмыухми абдеж си къалэн,
Нобэ сэ уи пащхьэ ислъхьэ усэр
Жэц уэздыгъэ цӀыкӀуу уэ пхуэблэнц.

ИУАН Бубэ

Жумылэт гьащлэр гьуэбжэгьуэщу,
Ар псынэ кьабзэу щым кьыщолу,
Хушлэхэ цыхур фыгуэ хуэщу
Псэун, ар фыккэ кьызэщоу.

Насып гьуэтыгьуи цыхур йохуэ,
Дунейм ар куэдым щыхунос,
Щхьэгьэрытынри кьыщытохуэ,
Гуп тхьэмэдэнри кьыщылъос.

Зы наплэзыплэр псэм и уагьэщ,
Щыхь кьохьыфыр е флөклүэд,
Бгьээккүэжыным уи шыуагьэ,
Зэман сыт шыгьуи уэ уи куэдщ.

Жумылэт гьащлэр гьуэбжэгьуэщу,
Цыху гьащлэр псынэу щым кьыщолу,
Псэуну хуейхэр фыгьуэ хуэщу,
А фымы хуэфашэу кьызэщоу.

ІӘЩЫЖ Борис

* * *

КьыщлэккІт июль дыгьэр
Си анэр хэуэ,
Жьэражьэу кьыхьэрт и щхьэщыгу.
Кьыхуищлырт мафлэр щлэгьуэуэни,
Кьыдэуэжырт бгым и щлыб.
КьыщлэккІт июль мазэр
Си анэр хэуэ,
И нур шэ Іувыр кьрыккыхт.
Мазэ шэр пыжу и гьубжэпэм,
Жэщ нэхум си анэм гуэдзыр кьыхт...
Бгьэныщхьэ унэм нурыр уэру
Кьэжэхырт, гуэдзыр шэ тенджызт.
Зыккэригьащлэрт тлэккү гуэдз пхырым,
Щхьэукьуэрт си анэр, кьэушыжт.
Абыккэ флэккырт и женныр...

Дакъикъэ ар мыщхъэукъуам —
Итлани хэрт иыгыуу гъубжэр,
И гъубжэр — мазэ ныкъуэр арт.

КЪОІУ ШЫ ЛЪЭ МАКЪИ...

КъоІу шы лъэ макъи
Си пкъыр зэщІиІулэу,
И фІалъэм хуэфІу
Си щІыб къреуд:
Лъэ макъ зэрылъэлым,
Шу жэм сэ си жейр
Арыххэу зэпеуд...
Си адэрщ ар,
Апхуэдэу Іуащ ар
Зауэм,

Абы и ужъым банэ
КъимыІа:
Ирижащ лъэ макъыр
ГуфІэгъуэр къигъэушу.
Ауэ хыбарыншэщ —
ТщІэркъым щепсыхар.
ЖывмыІэ сядэр
ХэІуэдауэ зауэм.
КъызжефІэу щытми,
Хъункъым ар си фІэщ:
ЩІэблэщІэ къэхъум
Ди насып щІэзэууэ
Ноби си адэм
СфІощІ Іэщэ ІэщІэлъ.
КъоІу шы лъэ макъи
Си пкъыр зэщІиІулэу,
И фІалъэм хуэфІри
Си щІыб къреуд:
Дуней къутэжу
Лъэ макъ зэрылъэлым —
Шу жэм си жейр
Аргуэру зэпеуд...

ТХЪЭМОКЪУЭ Барэсбий

УИ КХЪАЦХЪЭМ

Клуац Бетлал и фэпльу

Пхуащла сыныр зыкнн уэ уэмыщхь –
 Мынэщхьыфлэ, уэчыл бээншэу щымщ.
 Сытклэ сыным кьилуэтэн уи щырыхь,
 Усаклуэшхуэу щыпщдэр зи бысым?
 Уафэр хьэлъэу, лъахъшэу

кьыпщхьэщылыщ –

Щнаклэу фыщлэу кьыптраубгьуащ.
 Гуауэ лувым жыжьэу сызэпхоплэ, –
 Уи ныбжь гуапэр лупщлу кьэслъэгьуащ.
 Зэхызох уи псалъэ:

– Суруейщ.

Си усыгъэм пумыубыд уи жыэгу,
 Си ухыгъэм уримынэщхьей,
 Гуфлэ, гъагэ, зыуэщл, си Хэку!..
 Уи макъ щабэр кьыхолуклыр жьым.
 Гуфл уэрэдклэ щымы кьыхуещл уи гугъу.
 Ауэ плъыр нурыншэр сыту щым,
 А щымыгъэр сэрклэ сытуи гугъу!
 Си гур кьоджэрт усэ гугъу ящыху,
 Си гум хэлъти уи усыгъэу хъуар,
 Сыплущлэныр си гугъаплэ щэхут –
 Уи плэщхьагъ уахътыншэрщ кьыслушлар...
 Гуащлэщ гуауэр – кьысфыщлехур нэпс –
 Уи кьум дыгъэм сигу щытар кьэлыпщл,
 Уи Индылым сымылъагъу и нэз –
 Дыжьын бынжэу хы сэтейр мэпщыпщл...
 Уи лэпэгъуу мазэр пшэм кьыхокл,
 Лъапэпщлнйуэ кьохъэ Къэбэрдейм...
 Къэмыхъун зэи си гум ущыхэкл –
 Сэ уи нитклэ сеплэ зэпыгщ дунейм

ИУГИЖ Борис

СОНЕТ

Мы гьашцлэр игьашцлэми еклүэкл

шурылъэсц.

Дунейр гүэрэныгуци, цыху цыкгур

Къэхуакъым лэдэбу цыпсэуа зы илъэс:

Цыхугум клүэцлысц дыгъужьгур.

Гъуэрыгъуэ шэнт гъурыр зылъысахэр

допсэу,

Уахътыншэ дащла кытфлэшдыжу.

Допсэу, клүэаракъэ, нэм кытфлэнэу

хуа псор

Ди гуэным итлэхъэныр гупыжу.

Атлэми хьэкъыплэш зэрыхъэхур

дунейр, —

Ар зейм а щыхуейм тыхыжынуц.

Факъырэ щыхуэхэри, щашлахэри бей

Зэгүэр щыгъэшэр дыхъужынуц...

Цыху гьашцлэр фарс папщлэу

зыгуэрым итхашц,

Арицхьэклэ финалыр а жанрым икласц.

АПАЖЭ Ахьмэд

ГЪАЩЦЭМ И ДЕРСХЭР

Псалъэр клэшлрэ купщлафлэм,

Къару илэш, хуэдэу мафлэм.

Псалъэр клыхърэ гупсысэншэм,

Хуэдэш ар дэ нэф купщлэншэм.

* * *

Хьэлэмэтыщэу лъэшци псалъэм и къарур,

Абы къелуатэ гупсысэм я нэхъ куур.

Пхуэмылгытэну инци псалэм хуэфлэкыр,
Абы кыпстрегьаклэр дамэ е уекыр.

* * *

Луцагъ зыхэлъым кыфурылгэлъуэ
Емыгупсысу кыпсэлъкъым псалгэ.
Мэпсэу апхуэдэр ипэклэ плгэуэ,
Ищлэгжу и цхгэ и плалгэ.

* * *

Щымылгэу щытми уэ нэхгэ луц
Цыхум уащыфыр гуитлщхытл.
Ауэ гуитлщхытлыр сытым щыщ,
Умыхгумэ зигэ напиток!

* * *

Шылэныггэ уэ пхэлъыныр,
Шэч хэмылгэу, лыггэщ.
Ауэ кгуапэс псор пшэчыныр
Икьуклэ тхгэмыщклаггэщ.

* * *

Ущыхуу, пхэлгэу пагаггэ,
Зыбггэдэмылгым кгуаншаггэ,
Клэлъызепхгэным напэншаггэ,
Сщлэргкым сэ щыгэу нэхгэ иклаггэ!

* * *

Ещхыну хуейккым зыри кхгэуэм,
Яхынуи флэфккым зыми кхгээм.
Ауэ упсэу нэхгэрэ хуэдгэу кхгэуэм,
Нэхгыфлщ, уахыжкэ пасгэу кхгээм!

* * *

Псэр зэрылэфыр псоми ящлэ,
Лэныггэм зыри щлэмышхуэпс.
Ауэ кьэсамэ уи уахтыр,
Ажалым ищлэрккым хьэтыр.

* * *

Мылкы флэкла зымылбагуж тхьэмышккэ,
Апхуэдизу диным щхьэ уикла?
Псорн илэу, зэрыктулейм щхьэккэ,
Уэ плыэгъуа ажалым лэщлэкла?

ЖЫЛЭТЕЖ Сэлэдин

ЛЪАПСЭЖЬ

Аргуэру, мис, сыкхьыщ лъапсэжкым,
Пплэщлэ сыхьухунклэ сыпхуозэш...
Клуэдыжыпа-тлэ дэ ди лъэпкк хабзэжкыр?
Жьэгу мафлэр ужьыхауэ сыпхуозэж.
Мэзэшыр унэр, щлэнтлэри мэщыгъуэ,
Хэтыж псэ жыг пэзэзэм кыпфлэмышл...
Дэ ди щлэнтлэшхуэм, удз гьэгъа нэгъуни,
Щылащ дахаггэм зыри щыпамыщл...
Нэхъапэм, сыккэклэужми сэ жэщ
ныккыуэм,

Хьэ цыккы гуащлэм
зыккысцимыггэнщлгт,
Ар гуфлэрт хишу и хьэ банэ маккыр —
Унагъуэм си хьыбар яриггэщлэнт.
Ккызэрыщлэххэрт си анэр япэ иту —
Унагъуэр ини цыккыуи ккыспежэнт,
Хэти си гуапэ сэ ккыщлэны хэту
Хьыбар гуфлэгъуэккэ ахэр
ккыслыщлэнт...

Иджы псэ хэту пщлантлэм зыри дэскъым —
 Хьэ цыклури лэджэ шлауэ шлэтлэхъэжащ,
 Жыгырууэ сабий макъри хадэм изкъым —
 Балигъ хъуа быныр я луэху хыхъэжащ.
 Схуэпсэу си анэр — къалэм дэщ си гъусэу,
 Абы жьэгү мафлэр имыгъэужьых.
 Лъапсэжъыр абы игу къихъат дыгъуаси,
 Ныжэбэ сэри сепщыхъащ нэху щыху.
 Гъэгъахэм сатхъэкъуауэ ситт жыг хадэм,
 Бжъэ цыклухэм я ву макъым сыщлэдэлут,
 Игъащлэм сэ сщлымыгъуа си адэр
 Зы гъэгъа цыклу эстыну кызылэлэлут...
 Си анэм гъэгъа лэплэ къыхихт хадэм,
 Удзхэр си адэм и куэщл ирилхъэнт,
 Зэм ахэр кыыхихын имыдэу адэм,
 Си анэм кыыхуэупсэу лэщилхъэнт...
 Итлани си псэр псэхут, си гүфлэгъуэшхуэт,
 Гъэгъам и епэрымэм сигъэнщлат.
 Лъапсэжъым сэ зэгүэр сыщымыгушхуэу
 Къэхъуауэ сщлэжкъым мы сэ къэзгъэщлам.
 Иджыри сыхуопабгъэ ди лъапсэжъым,
 Си гуауи бампи сфлэфлши хуэслэтэн,
 Сэ щлы зэпысчу абы сыкъэсыжым,
 Мы си гум жьы дэхуплэ щегъуэтыж.
 Аргуэру, мис, сыкыхъэжащ лъапсэжъым,
 Пнэлэщлэ сыхъухунклэ сыпхуозэш.
 Сэ къыспежъэн дэмыси мы пщлантлэжъым,
 Сыкъэклуэжамэ уи деж, сопсэхуж.

СОНЭ Абдулчэрим

ЗИ ЩАЛЭГЪУЭ

Зи щалэгъуэ, зи дахэгъуэ,
 Гугъэр вагъуэу зыгъэлыд,
 Уэгуми лыгъэ щогъэлыгъуэ —
 Зеклуэл и лъэр имыубыд.

Псэу уэрэдыр уи шу гъусэу —
 Гу щыпхуэнкэ мы дунейм;
 Уринобэщ уэ дыгъуасэм,
 И пшыналгъэр уэрщ пщэдейм.

Цыхуу шылэм зыц я дыггэр,
Зэхиггэжу ар кьемыс;
Зыггэальаплэр зэкьуэшыггэр
Псэ узыншэм ещI гунэс.

Лыггэ зилэм еггэбаггэуэ
Адэ-анэм и нэмыс.
Бын цлэрыгуэр дэрэжэггэуэщ,
Льэпккым дежкIэ ар насыпщ.

Адыгаггэр хабзэ дахи,
Ар зепхьэфу дунейм тет;
Псэр шыпсэхуу адэжэ лъахэм
Нэхъри, маржэ, и цлыхь Iэт.

Ей, соджэжыр зи цлалэггэуэм!
ЛыфI и гуащIэ смыблэж.
Дунейм тетккым Хэку нэхъ фыггэуэ,
Лъахэр, льэпккыр уэ ггэпэж.

Зи цлалэггэуэ, зи цлалэггэуэ,
Ггэатхэ мазэу зи дуней,
Зи дахэггэуэ, зи дахэггэуэ,
Зэманьггэуэр уэращ зейр!

ШОРЭ АХЬМЭД

АР ДИ ГГЭАЦIЭ ХАБЗЭ ИРЕХЪУЖ

Ди Адыггэу пасэрей льэпккыжь,
Ильэс минкIэ кьабжыр уи ггэуэгуанэр.
Уэ зэггэр ухъуат кьэралыггэуэжь,
Цыхуу нэмыс, насыпыр уи нэцэнэу.

Ггэаггэ, бжыфIэ, си Адыггэ лъахэ,
Гуггэ нэхуу уилэр уэ ккыбдырехъуж.
Бггэлуи уи цлэр зы зэман плъэклащи,
Ар ди ггэацIэ хабзэ хэткIи ирехъуж.

ЗэрпхъуакIуэу ди цлым куэд итащ,
Ди льэпккь льапсэр яггэггэуиу пылгу.

Лъапкъ нэмысыр ахэм пхырытхащ,
Зыхуэтцла икърарыр ди гум илзу.

Адыгэлхэр шыбгым ноби исщ,
Адыгэпхъухэм гъащлэр къагъэбжыфлэ.
Нэхъыжь Iуцхэр ди жьантIапIэм дэсщ,
ЩIэблэ къэхъум нэхъри дегъэгуфлэ.

Уи къуэ, уипхъухэр къэрал куэдым исщ,
ПлъапIэ пажэу ялэр Iуащхьэмахуэщ.
Псори нобэ дэ зы дырехъуж,
Мис итIанэ лъапкъым ар ди махуэщ.

Гъагъэ, бжыфлэ, си Адыгэ дыщэ,
Гугъэ нэхуу уиIэр уэ къыбдырехъуж.
Бгъэлун уи цIэр зы зэман плъэкIащи,
Ар ди гъащIэ хабзэ хэткIи ирехъуж.

БЕЦТОКЪУЭ Хьэбас

АДЭЖЬ ЦЫНАЛЪЭ

Адэжь цыналъэ, уи налъэ хремыху.
Псэуху уи зы псэ гуауэ хремыхуэ.
ЩремыцIантхуэ гугъу ехъа зы цыху
ЗэлIаллэу гъащIэ махуэ къэс яухуэм.

Адэжь цыналъэ, ухъу уи гъащлэр кIыхь,
Уи дыгъэм махуэ къэс уи жыгхэр щIэфу.
Ди гугъи ди муради щхъэузыхь
Пхурехъу, телъыджэ уардэ
пхуэдмыщIэфми.

Адэжь цыналъэ, допсэури — дыбоджжэ.
Нэхь лъапIэр гъащIэм — узыпIам и Iэфырищ.
Хъуэхъубжьэу усэр слыгъыу сыноджжэ,
Уэ уи сурэт къытридзэу мы си Iэфэм.

Адэжь цыналъэ, уи налъэ хремыху.
Цыху гъащIэу зепхьэр хремын насыпым,

Къыпщлэхуэ щлэблэм уи къуршхэр ялъагъуху,
Зыхащлэу и лъапагъыр гъащлэ зыпшым.

Адэжь щыналъэ, лъагаплэщ щы хъурейр.
Адэжь щыналъэу лъагаплэм и лъагаплэ!
Екфуэкмэ дахэу, хуиту уи дунейр,
Уэрэд къыпатхэжащ ди гъащлэ клапэм.

ЩХЪЭЩЭ

Къурш бгъэгум физхэр дэлъэдэжт,
Къэблагъэу хуежьэм бий гуэрэныр...
Къэфийт, къэгубжьти къурш борэныр,
Бий напэм мылыр клэридзэжт.

Сабийхэр къуршым илгэдэжт,
Къэсылуэу хуежьэм бий емынэр.
Къэгубжьт, къэтэджити, къырыжь минхэм
Бий къупщхэр къупщхэм ныхадзэжт...

Къурш лъапэм шухэр щлэзэгъэжт,
Дыгъэфыр щыгухэм къепсыхыжти,
Джатэдзэ мафлэр ужьыхыжмэ,
Бгъуэнщлагъым дэпу щлэгъуэлъхэжт.

Зэуэхуклэ зи къарур клуэщла
Ди лъапкъыр зыхъума къуршыжьхэм
Сэ куэдрэ щхьэщэ яхуэсщлащ,
Си бии си фли сыкъамыщлэу.

ТХЪЭЗЭПЛЪ Хъэсэн

ПШЭХЭР

Уэшхыбэ пшэжьхэр
къызэрыхъауэ,
Щыгу гъащлэм хуэдэу
хотклухь,
Щы-пщанцэ дахэм
щхьэщыттысхъауэ

Нэпс кыщлэмыкыу
 Къогъых.
 Жьыбгъэри зоуэ,
 пшэжхэр
 ифыщлу,
 Зэм ирахъэжэ,
 зэм къоувылэж.
 Жьыбгъэр зыхуейри
 пшэжхэм ямышлэу
 Уэгу лъагэ
 щэхухэм
 нэщхейу
 щопылэж...
 ... Щхъэ сэ кысфлэщлрэ
 пшэжхэр
 «сэлэту»
 Жьыбгъэм
 зэбгрихуауэ,
 Ящлэнур
 ямышлэу
 уэм
 щызэхэту?
 Джатэдзэ хъуасклэу
 уафэр къохъуэпскыр,
 Пшэжхэр
 къэщтауэ
 мэхъу зэхэзежэ.
 Пшэ лэтэр жьыбгъэ
 къэзыублэрэкым
 Хуэплэщлэу тклуэпсхэр
 налъэу
 зэхешэ.
 Сэ есшэжъауэ
 си хьэнцэгуащэр,
 Уэлбанэм
 седжэу
 сыныпожакъэ:
 «Къэкыгъэм
 щабэу, уэшх,
 кыгтещащэ,
 Псы хуэлла
 щыгур
 уэ зумыгъажэ.

Къешх уэ
уушэу,
къешх
уубзэрабзэу,
Ди бжьыхъэ бзыгъэр
уэ тхуэщI бэв нагIэ»
Псалъэм щIэдэлъу
пшэхэм загъазэ,
ТкIуэпсхэр къаныжу
ахэм залуантIэ.
Удзхэр
уэшхыпсым
гуфIэу хосыхъ,
Бэв къэзыхъ ткIуэпсхэр
щIыльэм хоткIухъ.

БИЦУ Анатола

СЫНИТИ

Си адэмрэ си анэмрэ ситц я пашхъэ —
Сыщхъэщытц я кхъашхъэм.
Къызоплъ зэбгъурыт сынитIыр.
Соплъыж —
СымыгъэпщкIу си нитIыр.
ЩIэзгъэпщкIун щхъэусыгъуэ сIэ? —
ЯхуэщIащ къапекIуэкI си Iэ.
ЗгъэукIытакъым — сщIакъым я жагъуэ
СыщыщIыкIун
Сыщыбалигъи.
СщIам я жагъуэ, зыщ зэрыщIар:
Си гулыгъэ нэс щызгъэщIащ.
Сядэ-сянэркъым хъуар ар зи жагъуэ, —
Ихъыр ноби сэращ а гурыгъум.
СщIэрт зыхуэдэр ахэр нэхъапэми.
Тхыльу стхыхэм тIэкIу
щызгъэлъапIэмэ,
Си гугъэжт яхуэзлэжъу куэдыщэ,
Ауэ мащIэт ар, мащIэт,
МащIащэт.

Нобэ икьуклэ ар зыхывошлэ...
 Сфлэшлг игъашлэклэ тлурн псэуну.
 Ситц я пашхэ иджы я сынхэм:
 – Фэ фи мащэхэр кыфккым –
 Нэхубээщэ,
 Ар кыызжалэ фи сын хужьыбзэхэм,
 Сквар быдащэм кыхэшцыклахэм,
 Гъуджэм хуэдэу итхэщцыклахэм,
 Кызыпхыпсхэм фи псэ кьабзащэхэр,
 Фи псэ нэхухэр,
 Фи псэ дахащэхэр.
 Фызгъэлаплэу си гъашлэр схьинуц,
 Сыфхуэпэжу, гугъу везгъэхьинуц.
 Згъэбэтэнуц щлым щызлэжь Луэхур –
 Спшыныжынуц клэншэу фи щыхуэ...
 Сынитл,
 Дыгъэ кьепсыр фи нэгум кьощыр,
 Кьощ ди мээхэр, ди кьуршхэр кьощыр...
 Изольгагуэ фи нэгү сэ гъашлэ.
 Ягъэ клынккым си нэпсхэр сльэщлми...

Си адэмрэ си анэмрэ я сынитл, –
 Мы дунейм сызэрэплэ си нитл.

ЩОМАХУЭ ХЪЭСЭНБИЙ

КЪАЛЪХУНУЦ УЭРЭД

Кьоблагъэ щыстхынуур иджы
 уэрэдыщлэ,
 Кьощхэлъэ щхьэмыжыр, гур мэбэг,
 Мэхьуапсэ бын пэплээ щхьэлащлэу
 гурыщлэр,
 Тхэшхуэм и лэмырым псэр щлобэг.

Сытемыгушуащэу эклэ сэ кьалэмым
 И ежур си лэпккым зэ соджыж,
 Псэ хилъхьам сопщыхьыр Индрис
 и макъамэм,
 Залымхьан и хьэтлым куэдрэ сыподжэж.

Къытехъэну псэщлэм гъыбзэу сфьщлэуэвэ
 Блэлъэта лъэхъэнэм хуэгъэза ежур...
 Сетфысыллэпэну псэми сегъэгувэ,
 Ибгынэм нэхъ къищтэу мы гъэщлэ ерур...

СытокI мы дунейми аргуэру содалуэ,
 Сочэнджэщ клуэжахэм дуней адрейм,
 Зэчий ябгъэдэльыр мыхъуххауэ налуэ
 Сыту куэд си лъэпкъыу ехыжа дунейм!..

Мы зэманым итци утыку зэчиншэр
 Щхъуэ къывамыхъамэ, щхъэ фыхъуа
фэ дэгу?..
 Гуэрэныгум хуелэ цыкху шыкIа хъэлыншэр
 Лахэм я фэеплъым ффлэщкхэ ириджэгү?..

Къэсыпащ цыстхынур иджы уэрэдыщIи,
 Зы дуней цыкху гуэрэм псэм пылэплэ щещI!
 Тхъэшхуэм и жэрдэмкIэ къальхунуц
макъамэщIи,
 Гущэпс быдэ лъэпкъым, си лъахэм тхъэм
хуищI!...

УЭРЭЗЕЙ Афлик

АДЫГЭ УЭРЭДЫЖЬ

Макъамэр шэщIащ.
 ГуигъэкIуэтри зэманыр,
 Макъамэр сэшхуэдзэу зууащ.
 Улэгъэ мыхъуж –
 ЗыхэткIухьым шыгъу кланэ.
 И гъыбзэу уэрэдыр къиуащ.

КъыщIохъэхэр бжэмкIэ,
 КъыдокIхэр щхъэгъубжэм.
 Шууейхэр си унэм щлэз мэхъу.
 Сабаем нуахэу,
 Лыкхуалэр къапыжу,
 КъысфлэщIыр сэ ахэр къыслыхъу.

Мэтфысхэр.
 Я лэщэр ялэщI, зэщIалыхькIыр.

Гынымэм пастэмэр хоткӀухь.
 Пшлантиэшхуэм шы щыщхэм
 Я макъ кыдэлукӀым
 И гьунэр хьэ кьугъхэм кьакӀухь.

– Зэхэфхрэ хьэ кьугъхэр?
 Фыщыс, фымыпӀашӀэу,
 Си унэр фхуэхъунуш хьэщӀэщ.
 – АтӀэ, зэхыдохыр:
 Хьыбар кыдагъашӀэу
 Шагъдий тхуэзэшахэр кьощыщ.

Шууейхэр шӀокӀыжыр:
 Шууейхэр зэманым
 И гьуэзым уэрэдү хожыхь...
 Зыгуэрым шышынау, зыгуэрым ебэну
 Хьэ щтам ди пшлантиэшхуэр кьежыхь.

АДЗЫН Мухьэмэд

СИ КЪУАЖЭ

Си лъэпкьыу уардэм ушӀыгъуу
 Гъуэгунэ кӀыхь уэ кьэпкӀуащ.
 Хьэзабыр уи пэщӀэщӀэгъуу
 КӀуэдыпӀэ куэдрэ уихуащ.
 Хуэмыхьыу ителъыр бэлыхьыу
 Бгыгуанэ щигъэкӀа нэпсыр,
 Мыгъушчыжауэ иджыри,
 Къуэладжэ дамэм щопсыпсыр.
 Инжыдж и псыхъуэр зи гушӀэу
 Чэщанэ «куэщӀыр» зи щхэнтэ,
 Зи губгъуэ бгыэщӀхэр бенщӀэу
 Зи щӀыхьыр дэни щалъытэ.
 УтелъыджашӀэщ, си лъахэ.
 Уи мэххэм, бгыхэм, аузхэм
 Мы си гур яхуогумащӀэр,
 Сахьэхур псэкӀэ сэ ахэм.
 Сытетмэ ди Хьэтикъуащхэ,
 КъысхуащӀыр ӀэплӀэ сэ бгыхэм.
 СыдӀкӀмэ Бжьакъуэжьыкъуащхэ,
 Сахьэху Инжыдж и толъкъунхэм.

Уи щыыхьыр лъагэу ялэту,
 Уэ бын хъарзынэ къыщцлохъуэр,
 Темыкыу мардэ нэмысым,
 Мэпсэухэ, хъыщэ пхуауатэу.
 Уи цыыхухэм хуэдэу слъэгъуакъым
 Цыыхугъэ зилэ, гуащлафлэ,
 Зи цыыху уэр хуэдэу щыкылафлэ,
 Зи адыгагъэр зыгъафлэ.
 Къыпхуопсыр гуапэу уэ дыгъэр,
 Къыпхуошхыр ену уэшх щабэ.
 Къыбдохъури лъэхуу ебгъажъэр,
 Тхуэпсэу уэ плъэкыу нэхъыбэ!

ДЖЭРЫДЖЭ Арсен

АНЭ

Уэшх къожэхыр, уи нэм къыщцлэлэбэр
 Умылъагъуу бжыхъэ жэщыр кыфщ.
 Гъуэлъыжами къуажэ кыхьыр, щыбым
 Уэ удэтци, пщыгъа тлэкъури псыфщ.

Пщлэркъым ноби уи къуэм къыщцкыхьыр:
 «Хэмыхуауэ плэрэ зы бэлыхъ?» —
 Пщлэнтлэм укыдыдокъри, пыгъыу бжыхьыр,
 Жэщ къеткылым и нэм ущцоплъыхъ.

Ауэ уи къуэм кыгъээзэжкъым, щлэсщи
 Нэгъуыужьу унэ пхыдза гуэр...
 Уэри пщлэркъым уздэкъуэнур жэщци,
 «Гъуащэм» жыплэу хубогъаблэ гур.

Къэкъуэжатэм, псори хуэбгъэгъунти
 Бгъэхуэбэнт угуфлэжауэ шхын.
 Ццэхуу уеплэу шхэхуклэ ушысынти,
 Ущлэкынти щлэбдзэнт плэр щыжын...

Ауэ зэклэ уэ упхоплэ жэщ кыфлым,
 Къуэм елэтыр гумэщлауэ бжъэ:
 «Бын нэщлэбжъэм зэи анэ гущлэм
 Щимыщлыну дыркъуэ!...» Магъыр бжэр...

ЗЭУБЫД АХЬМЭД

АНЭДЭЛЪХУБЗЭ

Лъэпкъыр лъэпкъкъым,
 Усаклуэ имылэмэ.
 Езым илэщ абы
 Зыщлэлъу:
 Жыжъэу уплэмэ,
 Жыжъэу уолъауэри,
 Къыппэдженуш зэманыр —
 Щлэдэлъу.
 Куэдри
 Машлэри —
 Псори зэхуэдэщ.
 Фыщлэ зыщлэр
 Пэплъэжкъым фыщлэж...
 Акъылыншэм
 Хъэшыпклэ зекудэ.
 Сэ солъу:
 Зы усэфл сыгъэтхыж.
 Лъэпкъыр лъэпкъкъым,
 Джэгуклуэ имылэмэ,
 Езым илэщ абы щлэгущуэн.
 Анэдэлъхуу згъуэта
 Си бээр мылумэ,
 Схурехъуж си усэбээр щлэин.

ПЩЫХЪ

Ныжэбэ щлыхъ слээгъуащ:
 Хьэрэмэлуащхэ щыгу
 Зэманым тлылуиха
 Нартыжъхэр тоджэгухъ —
 Я хэтлэхэсэщ,
 Хьэгъуэллыгъуэ махуэщ...
 А луащхэ лъабжъэм деж

И закъуэу щлалэ цыкыу
Къыкыкы-ныкыкыу щытт —
Джэгупэр зэниплыхьт...

Щыдалуэм зэхихащ:

«Ей, ей!

Сыт, щлалэ цыкыу, —
Укыхуэмэ пфлэфынт
Хьэрэмэлуащхьэ щыгу!!»

Ныбжь гупыр дыхьэшхащ,
Зэщлагъэджызджэу бгыр,
Итланэ

Сабий щтам

Гущлэгъуклэ къышежьащ:

«Мэ, къэубыд, нану,

Шэрхь цыкыу ныдоутыпщ —
Гу цыкыу цлэбгъэуэнщ...»

А шэрхь къаутыпщам

Си пщыхьыр пиупщлащ.

КЪУНЫЖЬ ХЪЭИШЭТ

ЩХЪЭЛЫКЪУЭПС

Си нэкум и наплэу,

Си наплэм и нэку.

Си къежьаплэ, си къуэпс,

Си Щхъэлыкъуэпс.

Ухуэдэщ си гъащлэм:

Уоплащлэ,

Си Щхъэлыкъуэпс,

Урожэ, урожэ си Хэку.

Хамэщтым сыщылэу

Сэ сигу щлэмыщтар

Нэхуштым зэгур сыкъыщыкыуэу

Уи деж щыщытар

Гум ильти аращ,

Илъэс кыуахэми щламыгъэна

Лэфрэ гуапэу укысхэнащ.

ЛЪАГЪУНЛЪАГЪУ

Лъагъунлъагъу къэкӀуэжаш си шыпхӀур —
ТкӀуаш си уӀэгъэм тракӀута шыгъур.
Лъагъунлъагъу къэкӀуэжаш си шыпхӀур —
Дэтщ ди щӀантӀэм гуфӀэгъуэм и шыгъуэр.

КъэкӀуэжаш лъагъунлъагъу си шыпхӀур —
Къигъээжаш сабингъуэ сыщытхъэм.
Лъагъунлъагъу къэкӀуэжаш си шыпхӀур —
Гульэфаш гуауэ псоми лупхӀуэр.

УАФЭ ЦӀАГЪЫМ

Мы уафэ цӀагъым щӀопщӀэнтӀыхьыр зы псэ
Къэбзэну, е къэблэну щӀэхъуэпс вагъуэу,
Зы цыхубз гуэрым илэщ ар гупсысэу
Хильхъауэ гугъэм и псэр наклӀуэ-къакӀуэу.

Удз дахэ хъэсэм ар йолӀалӀэ усэу,
Зы псэ нэхэ мыхъуми дахэ хуейт ищӀыну.
И лӀпэр хуихъу розэм зерелусэм
Зы дахагъ гуэр къыфӀошӀыр хигъэшӀыну.

Дахагъэ къэзыгъэшӀыр емылӀалӀэу
Зэхихыгъаш хужалӀэу Алыхъталэм,
Къабзагъэ псэ хэльыным къыщышӀэплӀэр
Къутахуэ щрипӀэсым дежкъым щӀӀэблэм.

Дэтхэнэ зыми хэльыци гухэлъ хъэсэ,
ЩӀэн хуейщ ар жэци махуи емызашу,
ЩӀэкъуну фӀэшхъуныгъэ гугъэм пасэу
ИмынэщӀу гугъэр щӀы мэшиншӀэу.

Сакъ, къыпхуэзэнкӀэ щӀӀэ зыхэмылъ цыху
Уи хъэсэ-гугъэр пфӀызэхитану...
Уи гъашӀэ псом блэжбар уэ сыт Гуэху —
Уи ныбжьыр бжыыхъэ ныбжьущ
къыщыщӀӀэнур.

Уи лӀдинхуэр нурым лъагъ хуэщӀ,
ЖӀэп щхъэщым къытенахэр зӀбгрыпхън.
ЖӀэщ фӀыщӀӀэр гугъэ нурым хуэхъумэ щӀӀэщӀ,
Нэхушыр хуарэ дахэу жӀэщым ибгъукъэ?

БЕМЫРЗЭ Мухьэдин

ЛЪЭПКЪЫМ И ЗЭЧИЙХЭР

Лъэпкъым и зэчийхэр
 Мыдауш, мыкIийхэ.
 КъулыкъушцIэ шэнтым хуелу зэрымыкъу,
 Е, зи гупкIэ нсым
 Щытху уэрэд хуаусу,
 Къэзылъхуа я лъэпкъым
 кыхуамыхь емыкIу.

Ахэр бегъымбару
 Хэт игъэхъыбарми,
 Хэт игъэцIыху Iейми — иремышху
 фи фIэщ:

Ахэм уасэу яIэр
 Я хылымырщ, я Iэрщ,
 Я псэм и къабзагъэрщ ахэр
 зыщIыр лъэщ.

Лъэпкъым и зэчийхэм
 Шхын емыш я джийхэм,
 КъыщIадза лэжьыгъэр ямышIау зэтес,
 ЛыгъэкIэ, уэрэдкIэ,
 УсэкIэ, сурэткIэ
 Е акъылкIэ гъэхэм пемыхъам къандес.

Пэжу, ахэм гъащIэр
 ЯхуэмыгуащIэ:
 Лъэпкъ зэчийр нэхъыбэм мэхъу
 игъуэнэмыс

Е, къагъащIэ тIэкIури
 ФIэщIу щихъ мэз дэгум,
 Къохъу, закъуагъэр мыхъумэ,
 зыри щылъымыс.

Ауэ лъэпкъ зэчийхэм,
 Гъэхэр яхуэткIиймэ,
 Ахэм я гъерэтырщ лъэпкъым и асур,

Ахэм кѳапыкI гуащIэрц
 ЗыщIыр щыз мы гѳащIэр,
 Ар дэ зэрыдухуэм хуэхъур джынасу.

АЦКЪАН Руслан

* * *

Къыщихъэм уэгум вагъуэ тIасхъэщIэххэр
 Щыльгъэм ишэщIащ и макъыр, ушэу.
 ИтIанэ уафэм, нурыр къещэцэхьу,
 Зыкъыгъэщхъащ, затригъащIэу

къуршхэм.

ИтIанэ зэхэсхэщ щIым зэгукIуауэ
 Тет псоми къаIушэщIыр акъужь макъыу –
 Ирижэрт ар щыльгъэм, псэкIэ лъаIуэу,
 Темыуэну гухэлъ щIтырхэм лъакъуэ...

* * *

А махуэм къуршхэр псынэкIэ Iушэцэрт,
 ЗамыгъэнщIыжу мээхэм къахуеплъыхт.
 Уафэгъуагъуи щыбли зэхэзмыхт,
 Дунейр и гушэт сабий къальхугъащIэм.
 Епэрхэр лъапэщIийуэ къаIушэцэрт,
 ДахэщIэу си Iэм лъынтхуэр щыпэщэцэрт,
 Акъужьыр щIихуу си гур щIанэ хъуат –
 Уэ пшэцэр фIыуэ си псэм уилъэгъуат.
 А махуэм къуршхэм мывэр къещэцэхт,
 Уэс къабзэм хуэкIуэ гъуэгухэр исейжт.
 Пшэ фIыщIэхэр губжьауэ зэбгрыжт.
 Дуней къудамэр жьым кърищIыкIэхырт,
 Гупсысэ гуэрхэм ныбжьу къаджэдыхт.
 ЩIым хэпщхъэжати, удэхэр хэбэмпыыхт.
 Пшэхэм хуэщIыIэу къакъуеплъ уафэ

къащхъуэм

Худэплъей щыльгъэр къысфIэщIырт пIыщIа –
 Си лъагъуныгъэр уэ IэщIыб къэщIат...

БАЛЪКЪЫЗ Батий

АНЭШХУЭМ КЪЫЩІЭНА СЫХЪЭТ

Сыхъэтыр къеуэу флэлъщ блынджабэм,
Къысфлэщлұ уи гум и зы кlapэ,
Псэ пыту маятник дэлъейм,
Сыхъуауэ щэху, сыхудоплъей.

Телъыджэ щыпкъэу мы пэш нэщлыр
А макъым псэклэ еузэщлыр.
Зэманыр хуэдэу игъэбакъуэм,
Пebжыклыр хуэмурэ, хуэсакъыу.

Куэд щлау къыбжами уэ уи гъащлэр,
Уи Іэмэ абы къыкларех.
Уэ пхуэдэу псэклэ тхуэгумашлэу,
Къэдгъащлэр гъащлэм къытхухех.

Сабийхэр клийуэ зэдэджэгум,
Е къыщалэтмэ унэм фадэ,
А макъыр щылэщ щыхэклуадэ.
Апхуэдэм дежи къолуکل си гум.

Сыхъэтыр къеуэу флэлъщ блынджабэм.
Къысфлэщлұ уи гум и зы кlapэ,
Псэ пыту маятник дэлъейм,
Сыхъуауэ щэху, сыхудоплъей.

ХЪЭТУ Петр

ХАМЭ КЪАЛЭ

Мы хамэ къалэр дэ дыдейкъым —
Къыщлэпльэу уи нэм дэткъым цлыху.
Мыбдеж дэ зыри къыщытхусейкъым,
Уегуаклуэм, фэкли дамыщлыху.

Дунейм уэ нэхрэ нэхт псэ кьабзи
 Нэхт гу хьэлэли темытам,
 Уахуэбзэлэфи-уахуэбзэрэбзэу,
 Уи мылэку-щлэныгъи иумытам,
 Зы цыхуми укыфлэлуэхункьым, —
 Ухэпэнкыкыгу укьабжынщ,
 Уэ псэр бгъэкьабзэу кьащыхункьым, —
 Къыпщыдыхьэшхуэ ежьэжынщ...
 Дуней шэрхьыжыыр мэкларэхуэ,
 Ухунэмысу гу щыпхуэн...
 Уахьтыншэ уафэм и клэдахуэм
 Хэт и псэри зэгуэр ихуэнщ.

Сыт тцлэн-тлэ, дыпсэунщ дьуггъэу,
 Дигу илэу льягъуныгъэр, фыр.
 Губгъэн хуэтщынкьым кьытхуэнс дьыгэм,
 Сыт кьыщыдащлэми мы щыым...

МЫКЪУЭЖЬ Анатола

ДИ КХЪУХЪЫР

Ди кхъухьыр уардэт, хуэдэ тенджызышхуэм
 Темыт тфлэщыжу, исхэр дригушхуэрт.
 Есыхт адрейхэр, дьдэсейрт ди закъуэ,
 Ерыщу толькьуныдзэм делэпщаклуэрт.

Тенджызым хабзэ тклийуэ кьыдеклуэклхэр
 Къындмыдзэт, — есыхт псоми дащлэнаклэрт.
 Дыхэтт дблэсыклхэр тлэккыым едгъэплъыну.
 Зэрытенджызу зыдэдгъэплъеину.

Арщхэклэ, тенджызышхуэр бэшэчами,
 Ди ерыщагъыр куэдрэ хуэшэчакъым:
 Борэнклэ дыкьыщлащ натлэрыуаплэ,
 Зэхикъутащ ди кхъухьыр хьэбэсабэу.

Толькьунхэр зэрыхуейуэ ирикъухуэ
 Езыхьэкыну зи гугъа ди кхъухьыр
 Иджы тенджызым кьызыхидзыжауэ
 И лүфэм лүлэкъэ зэтешхэжауэ...

Дашцэц ди дыгээр пшэхэм кыкбуэкфыжу
А псыхэлъахуэр шиггэгъушыжынуур?
А псыхэлъахуэм кхъухь кыыхэтщыкфыжу,
Тенджызым тетхэм дащыщыхьэжынуур?!

* * *

Сэ зэманыжкым срикфэухщ,
Сэ зэманыщлэм срищлэдзаплэщ.
Сэ лэщыгъунтым сралъэмыжщ,
Сэрац кьэклээнум и кхъухь тедзаплэр.

Илъэс минищым сыхэбэкъуащ, —
Гъыбээр нэхъыбэу илъщ си хьуржыным.
Гукъеуэ минхэм кысфлэхуэ я щылу:
Хэт си кьалэмыр сэ зэстыжынуур?!

ГЪУЦЦЮ Зариф

* * *

Зы вагъуэ, зы лъагъуэ, зы лъагъуныгъэ
Слъэкфлащ сэ схъумэну щы лъэмылэсу.
Абыхэм я фыгъэкфэ тфуаккым си дыгээр,
Щэсхъумэфари арац си нэмысыр.

Слъэгъуат лъагъуныгъэм тегуплэу пагагээр.
Сэ сыпсалъэншэт, кьелынути ар.
Теувэри пэжыр пэжыгъэм и лъагъуэм,
Ихъумэрт цыхугъэм и вагъуэ кьэблар.

Арац сэ си мылкур ноби зэрыхьур:
Зы вагъуэ, зы лъагъуэ, зы лъагъуныгъэ.
Ахэр зэстыну цыхурщ кьэслыхьуэр,
Клуэдыну сыхуейккым пэжым и дыгээр.

* * *

Гъатхэ хуабэншэ, уэлбанэрилэ,
Гъуэгу ныкьуэтхьэщлэ ятлэпс зыгена.
Соплътыр уэс хужьыр фыщлэу зэрилэм
Гъуэгу ятлэ бдзэнтхьэм машинэ хэнам.

Къабзэ хъужынкъэ и хъуреягъыр?
Сэ соклуэр сыпашцэу, сыпхокыр а фейм.
Си гум куэд цлауэ уэ укъэклаши,
Сыноклуэ уи деж услабгъуну сыхуейу.

Макъ щабэклэ жыпцэу, укъэмыгубжъу,
Сыщцэпхужынщ, сыбужэгъум, уи пэш.
Джэшыдзу пфлэцэм и дежи уклуэнщи,
Пэжыр жимыцэу пхуидзынщ абы джэш.

Мэклуэд хъуэпсэнныгъэр щалэгъуэм и гъусэу.
Къэбгъэгъэзэнуну уэ ухуэмей.
Сыщытщ сэ, аргуэру зыпхуэзгъэгусэу,
Ауэ жысцэфкъым зы псалъэ лей.

Уи псэ улэгъэм сынодэхашцэ,
Хунт сумыщцэлами абы селэзэн.
Нэгъуэщцэхэм сфлэщыр щхъухъ пхуэзэхашцэ.
Абы уемыфауэ сыпхуейщ сыхуэзэн.

КЪАНЫКЪУЭ Заринэ

* * *

Жысцэнут уи цлэр макъым къызэрикцлэ,
Къысхужалэнуш: «Уарэ, делэ хъуаш!»
Дяку дэлъ гъуэгу клэщыр си гум щызэпичкцэ,
Къысхуэмыщцэжыр иджыпсту къэхъуарщ...
Сыхэт сэ? Дэнэ иджы сыздэщыцэр?
Хэт мы цлыху къомыр? Жалэм кыкыр сыт?
Уэ зырщ иджы зи псалъэ къызгурылуэр,
Уэ сыкыбгурылуэну ухэмыт.
Езыр зэплэмыж, езыр узэщхыркъабзэщ...
Абы кыхэкцэуи оохъур сфлэгъуэныхъ...
Солбагъу итлани уафэр зэрыкъабзэр,
Жызоцэ уи цлэр, ухэмыкцэ си пщцэыхъ...

* * *

Уэ уогуфлэ, укысщогуфлыкI,
 Зыри сэ нэгъуэщI сыхуейуэ сщIэркъым...
 Лъагъуныгъэр зы тэлай схэмыкI...
 Си Iэпкълъэпкъым сщIэркъым кызыщIэнур.
 Уэ уогуфлэ, кысIуплъам уи нитI,
 ГъэщIэгъуэнщ, соумэзэх, собауэ,
 ПщIэрэ, уэ уи пашхъэ сыщимыт
 Махуэм сщохъу ажалыр кысхыхъауэ...
 Къысхолъадэ наплэзыпIэм хуэш,
 ЩыIэ уз кысхохъэри схокIыжыр...
 «УмыпIащIэ, уэри кыпхунхуэнщ...»
 ЩыжыпIар уэ уинукIэ сигу къокIыжыр...

* * *

Хуэмышэчыжу, си гур щэхуу гъащ:
 «Уэ сыкъэплъагъурэ сызэрыкIуэдыпэр?»
 Уэ уи гур пхунгъэтын уи гугъэт и плэм.
 Сэ а дакъыкIэм уэ сыныпIуплъащ:
 Сэ асыхъэтуи хъуащ усфIэгъуэныхъ,
 Сиплъауэ гъуджэм зыслъагъуж кысфIэщIри.
 «Умыгузавэ уэ, икIи умыгъ...»
 Къызжилэрт уи гум, уи фэм ар кымыщми.
 ЖыпIэну уэ ухэтт дзапэ уэрэд
 Уищау си япэ гъуэгум уздрикIуэм...
 КъыкIутэу уи бгъэр гур къыкIыну хэтт,
 Уи ужкым итым щинутIыпщыжым уи Iэр.

ПЩЫУКИ Латмир

* * *

Мы гъащIэм къызжилэнукъым таурыхъ,
 Мы гъащIэм псысэм сыхигъэкIыжынущ.
 Си закъуэу сыкъальхуауэ си фIэщ мыхъу,
 Си фIэщ схуэмышI си закъуэу сылIэжыну.
 Мы гъащIэм псысэм сыхигъэкIыжынущ.

Таурыхтым селъэпауэу кысхуэмыгъу,
 Гухэлъым сефыщIауэу кысхуамыдэ.

Таурыхъыр лэми, таурыхъ къуэпсыр мыгъу,
Гухэлъыр лъэгущыхъым химыутэ,
Гухэлъым сефыщлауэу къысхуамыдэ.

Сэ сигун си пси нобэ сыхуимыт,
Мы гъащлэм къызихащи пудыныгъэ!
Таурыхъырщ къыщагъэщыр тхэлухуд,
Таурыхъырщ къыщагъэщыр лъагъуныгъэ...
Мы гъащлэм къызихащ и пудыныгъэ.

* * *

«Жор зыщлэхэлъ пэшэгъу умышц,
Зыкларумыщлэ зи клэр кыхъым,
Ар уи псэ йыхъэм къытемышц —
Тхылъымплэм ит урыс нэчыхъыр», —

Тхэгурывагъуэм къызжилат,
Тхэгурывагъуэм ситхэлакъым.
Ар слъагъури, си гур сыну жат,
Сэ сыну сыжу си хъэлакъым.

Тхэгурывагъуэ, зи йэгу щтыр,
Зи нитыр нэху тхэгурывагъуэ,
Мы зэм къэлъагъуи си хъэтыр
Жэщ зэгъэжам ухэмыгъуахъуэ.

Тхэгурывагъуэ, щыщ ар, щыщ,
Си лъагъуныгъэм жор щлэхэлъкъым.
Псэхэхыр куэдми, псатхэр зыщ,
Нэлатьр — ар муслъымэн хъэлкъым.

Тхэгурывагъуэ, къысхуэгъэгъу,
Сыщлэгъэкъыж уи пэш кыфыжъым.
Къызжилажынущ иужь хъуэхъу
Зи уз клуэдын урыс фызыжъым.

ВЫНДЫЖЬ Марие

СФІЭФІКЪЫМ

КъысхуащӀу сфӀӀфӀкъым сӀ гуӀцӀӀгъу,
 МыщӀагъуэу жаӀу закъуэныгъӀер,
 СӀ фӀыуэ слъагъур зи ӀӀпӀгъу
 ЗыщӀар яубмӀэ яфӀӀӀыгъу.

НӀхъыбӀэм ахӀер, я мыӀуӀху
 ЗӀрахуӀу, къыпкӀроупщӀыхъыр:
 «ХӀэт къозымытыр махуӀэм псӀӀху.
 ХӀэт жӀӀцӀ къӀэсыхукӀӀэ узӀӀпщӀыхъыр?»

КъыбжаӀу: «ЗыкӀи Ӏей зумыщӀӀ», –
 ПӀӀбдзын умыщӀӀӀу укъагъанӀэм, –
 Уалъагъуу фӀыуэ къыпфӀӀӀмыщӀӀ,
 ФӀӀрыщӀӀ гуӀцӀӀӀгъукӀӀэ ущӀагъанӀэм.

ИтӀанӀэ сфӀӀфӀкъым зыбжыр сӀ
 И тхъӀмыщӀкӀагъуэу закъуэныгъӀер –
 Ар гъащӀӀӀм хуохъур тӀрӀӀӀэ
 КъызӀрашӀӀӀчу уӀ пхӀӀӀӀӀ лыгъӀер.

БЖЪЫХЪӀ

БжъыхъӀэ дадӀэм, зӀшу, папщӀӀу,
 Губгъуэ нӀщӀӀӀым зыщӀеплъыхъ.
 Пшагъуэ нанӀэм жъыбгъӀер щӀӀӀӀпщӀӀу.
 Мес, къуӀэладжӀэм и щӀхъӀер ехъ.

Жыг тхъӀӀӀӀӀӀӀӀӀӀӀӀ и нӀр плъызу
 Тес къуаргъыжъри хъуащ нӀщӀхъей,
 Пшагъуэ щӀыӀӀӀӀӀӀӀӀӀӀӀӀ
 КъуалӀӀӀӀӀӀӀӀӀӀӀӀ гуӀцӀӀӀӀӀу хуейщ.

ДаущыншӀӀ хъуа мӀзыжъыр
 ХъӀэ ныбаджӀӀӀӀӀӀӀӀӀӀӀӀ,
 Мылым егъуу къуӀэм ди псыжъыр
 КъыдӀнащи щӀӀӀӀӀӀӀӀӀӀӀӀ.

БЭЛАГЪЫ Любэ

СЫАДЫГЭ УСАКІУЭЩ, ЖЫСІЭНУТ...

Сыадыгэ усакиуэщ, — жысіэнут...
 Згъуэтыжатэм си лъэпкъыр,
 Згъуэтыжатэмэ си гур,
 Гъащлэ кыхь мыхыжи сиэнут.

Сехьыр, сехьыр уэрамым
 Си лъэм... Дамэм сагэткъым,
 Гугъэ пщтырхэр мэщакъэ,
 Сэ созэщри адклэ пысщэжкъым.

Къыагурыуэр собзыщдыр...
 Лэщдыгъуэщлэр хуэдабзэщ щыхунлэм!
 Си гум... си гум зыхищлэр
 Щыжызмылэщ иджы и нэхъыбэм.

Кърыклуэнур си натлэм
 Зыхызощлэр... — аращ сыщлэзахуэр.
 Уафэ иным ибгъахуэр,
 Изэгъэнукъым псалгэ Іэнатлэм.

Сэ лъэпкъ миным си лъэпкъыр
 Къыщыслъыхъуэу дунейм сроклуэр...
 Сэ адыгэ усакиуэм, дэнэ деж...
 Дэнэ деж си гъунапкъэр?!..

СЭ СИ ГЪАЩІЭР...

Къ. М. хузотх

Сэ си гъащлэр — ар си уэрэд наклуэрщ,
 Уэ ныпхуэклиуэу, укызышежажъэрщ.
 Ар сыт щыгъуи псэм и тегъэщлэлэу
 Зэхудилэ щэху — ди щэху хы щащлэрщ.

Уэрэ сэрэ зэхудилэ лъэлур —
 Уафэм флэкллэ зыми имыщлыхуми.
 Си тхэлъанэщ и нэхъ пэжыр мылуу,
 Гурэ гуклэ лъагъуэ зэхухахуу...

Уэ укъэзылътхъуэхэм я тхыдэр
Сэ си унэ лъащлэми цогуауэ...
Сэ сыкъэзылътхъуэхэу сымыдэм,
Я хъыбари уэ бжъэхэзмыгъауэ.

Уэрэ сэрэ дызытет щы кӀапэм,
Хэт щыхъэщлэу щытми токӀыжыр!
Уэрэ сэрэ зэхуэтхыгъа лъапэр
Зэрымахуэр ди гум кыгъэкӀыжу.

Си псэ... зы щы кӀапэ щыжызоӀэ –
Сыт, си дыгъэ? – уи жэуапыр кӀоӀур.
Си псэ, си псэ... псалъэр мэткӀури согъыр,
Насып нэпсыр зэрыщыту лъэлукъэ?!...

Сэ си гъащлэр – ар си уэрэд накӀуэрщ,
Symphony уэ уи гум кыщыгъэщлэу –
Уэрэ сэрэ, си псэ, ди щы кӀапэм
Дыгъэ кыщыкыуэкӀыр зым имыщлэ.

ЗЭГЪЭЩТОКЪУЭ Людэ

УИ НИТӀЫР

Уи нэ дахитӀыр умыгъэпщкӀу –
ПэщыхукӀэ си гур сыщлэгъаплэ.
Сынолъэлу: сыкыуумыщӀ емыкӀу, –
Си лъы жейр кыызэщлэгъаплэ.

Уи нэ дахитӀыр умыгъэпщкӀу.
Мы Джыласу и Ӏэшэлъашэм
Дахагъэу дэльыр сфӀощӀыр кыщ, –
Ар къабзэщ, ещху псыӀэрышэм

Уи нэ дахитӀыр умыгъэпщкӀу,
ПэщыхукӀэ си гур сыщлэгъаплэ,
Гухэлъ толъкъуныр псэм цӀопэкӀу,
Уэрат си гъащлэм сызыпэплэр.

ХЪУАСКИЭ ЗАКЪУЭ

Фи гугъэу кыщлэклынщ фэ жыы сыхъуауэ.
 Дунейм и мыхъур хьэлъэр кысщымысхуэ
 Си гьашлэ клэух кланэм тридзауэ?
 Зэманыр гушлэгъуншэу псынщлэу клэми,
 Лъэрыгъым сэ си лъакъуэр изгъэнэнщ,
 Шыхульагъуэм папщэу къебгъэрыклуэ жыгъэм,
 Щалэгъуэ хъуасклэ закъуи кыыхэнэнщ.

МАХУЭЛІ Нарзан

СОНЕТХЭР

Зэманым пэлъэцатэм си гупсысэр,
 Лыдынти си гур, хъунти вагъуэиж.
 Мэклуэдыр псынщлэ дыдэу ар зэлусэр,
 Къуршыщхьэхэри тафэм щыщ ещлыж.

Жэщ хъууэ кыщыунэхуклэ вагъуэ кусэр,
 Уафэгум иплъэу псэм зысфлеухыж.
 Бгы хуэдэу лъагэклейми цлыху ГУПСЫСЭР,
 Тхылымплэм ари крэхъур щилыхыж.

Зэманыр апхуэдизу гушлэгъуншэу
 Клуэдыжыр пэжмэ сытри лъэужьыншэу,
 Псом япэ иту тхыбзэри лэжынщ.

Щэху куэдым ираклуклыр ди цлыху пашхьэр...
 Сывгъэлягъуфи вагъуэхэм я кхъашхьэр,
 Сэ ахэр зэрылэжыр си флэщ хъунщ.

* * *

Ди нэ жанагъыр сыт нэхъ зэлъытар?!
 Нэ узыншитл кыщлэплэми и наплэ,
 Зыр нэфщ. Адрейр, хьэфизу кыгъэщлар,
 Зэрыгупсысэу мэхъур ГОМЕР лъаплэ.

Яхуэхъуу ди гупсысэхэм кьежьаплэ
 Нэ закъуэу плэрэ Тхьэшхуэм кыдытар?!

Дэ ди́лэу шытми цы́ху актыл, цы́ху напэ,
Тхуэ́льбагъу́ккым зэн гум кымылъэгъуар.

Мо дыгъэм и **ИНАГЪЫР** кьэ́плъагъуну
Ухуеймэ, **Іэмалыншэкъым** уеплъыну,
Ухуэмеиххэу шытми, кьэ́плъагъунуц ар.

Къелъагъу дэ ди псэм нэм кымыбубыдыр...
Тыншц кьепхъэхыну уафэм вагъуэ лыдыр.
Тыншц, хуэгъэпсамэ абы псэ къуатар.

* * *

Дыгъэпсым пшэ толкъунхэр трельашцэ,
Си наплэми сакъыпэу кылылэс.
Ар зыкцэ нэхуши!.. Зыкцэ хэлъши гъашцэ!
Пфлэщыныц хуэтхыну усэ и нур къэс.

Къытощыр псэм усыгъэм и зы къуэпс.
Ар гум хэкцэху, къехутэ фыгъуэ машцэр.
Хъэзырщ къалэм, тхылъымплэ, шакъэ тцлэпс.
Къызоплъ уэздыгъэ нэф къысхуэгумащцэр.

Дыгъэшхуэм нур дэгъуэшу сыщымыт.
Пэшым сыщцэсц... Гупсысэм сыкъаубыд.
Сатырхэу псэм зешэщдыр, укцытапэу.

Си гущцэм ихъухъауэ дыгъэ нур,
Шакъэ, тхылъымплэ — ахэрщ си къарур —
Дыгъэр къызоплъ, къалэмыр и хъуэпсаплэу.

* * *

Сэ нобэ усацлэушхуэ къэсцы́хуащ,
Сэ нобэ зэхэсхащ усыгъэ къабзэ.
Сцэщцэкрі си гур, уафэм лъэтэжащ...
Си цы́хугъэшхуэм куэдкцэ сыхуохъуапсэ.

Сэ нобэ сыхуеижкъым жэнэт лъапсэ.
Дахагъэу шы́лэр щы́ым кыщызгъуэтащ.
Дунейр анэ гу щабэу зыгъэкъабзэ
Чэу дахащэр кытхуеблэгъэжащ.

ЯфЫшичау мылыжьхэм я лъэбжьанэр,
 Цогуапэр уэршэрыжу псылум псыр,
 Дуней хэжаем хуиэм и гукъанэ,

И хэрф къэсыху яхъумэу зы сатыр,
 Сатыр къэсыху яхъумэу тхылъ зыбжанэ,
 Мэусэ гъатхэр, игъэбжьыфлэу щыр.

ТАУ Нинэ

МАЗЭГЪУЭ

Сыту дахэ си мазэгъуэр,
 Си гум фы куэд къэгъэкълъж.
 Си псэм хэлъыр хузоуатэ,
 Махуэ клуахэр жызолаж.

УСЛЪАГЪУМЭ...

Услъагъумэ, си гур псынщлэу къоуэ,
 Сэ щлэкъым ар кызыхэсхар.
 Узмыльэгъуами сигу укъоуэ,
 Дунейм уэ сыт пкларыслъэгъуар?

Дунейм сэ зыр сытемыхуэжу
 Сыпщлащи, къуаншэр уэ зыращ.
 Дунейм шысщлэнур сымыщлэжу,
 Сыногупсысу сыкъэнащ.

Зэ услъэгъуамэ, арат жыслэу,
 Си махуэ кълыхыр жэщ согъэху.
 Макъ гур зэхэхмэ сыкынгасклэу,
 Уэра кысфлэщлэу узогъэху.

ЛЪАГЪУНЫГЪЭ НЭПЦИ

Уи нэм сыщлэпльати щлэслъэгъуакъым,
 Лъагъуныгъэ хъуасклэ имыдзыж.
 Лъагъуныгъэ нэпцым сэ сыхуейкъым,
 Ар блэкла зэманым щоклуэдыж.

Сэ сыхуейктым си деж уквэкуэну,
 Ди блэклахэр уи гум иггэхуж.
 Сэ сыхуейктым афлэкл сыпхуэзэну,
 Нэгъуэщл гъуэгу уи гъащлэм уэ етыж.

Сэ сощлэжыр уэ уи псалгэ лэфлхэр,
 Уэ нэгъуэщлым ахэр ептыжащ.
 Иджы сэ квэсцлащ: си гуггэ нэпцлхэр
 Гъащлэм щымыщдыжу клуэдыжащ.

ГУАЦХЪЭМАХУЭ

Щаклуэ хужьыр и плэм теубгъуауэ
 Гуацхъэмахуэ уафэм худоплгъей.
 Бжъэхуц хужьу уэсыр тегуэалъхъауэ
 И флэщыпэу щещлыр абы жей.
 Дыггэ нурым ар холъаггъуэ лупщлу.
 Къидз нэхуггэм гъатхэр къреджжэ.
 Сеплгъыху пэтклэ сэри зызмыггэнщлу,
 Усэ тхыным си псэр хуеггэуш.

*1958–2007 ггэхэм къриубыдэу
 «Гуацхъэмахуэ» журналым
 кытехуахэм кхатхыжащ*

ШЭБЛЭ

ШЭБЛЭ зимыгэм гүлэр и махуэц, жи псалгээжым. Абы кыкыгьр гурылуэгьуэцц: цлэблэ уимылэмэ, уи кьуэпсыр гьужыну арацц. Акьылышхуэ зыхэлгу лэпккым кьыдеклукл а луэху еплгыклэм тету лажьэрт ди тхаклуэ нэхьыжхэри. Абыхэм сыт цыгьгуи гүлгытэ ин хуаццлырт езыхэм я гьуэгүм лгаагьуэ зэхуэмыдэхэмклэ кьытэхэ тхаклуэ ныбжыццлэхэм — ахэр яуццыйрт, флымрэ леймрэ зэхагьэккы-фу зэрытхэным хуагьасэрт. Ццкылуу кьамылхуа ин цылэккым зэрыжалэм ипкь итклэ ирагьаджэрт тхэным гу хуэзыццла ныбжыццлэхэр. Я ныкьусаныггэхэр ирагьэллгаагьужми, тхаклуэ ццалэхэр журналым пылуагьэццтыртэккым, атлэ луэхум трагьэгьуишхуэрт, я тхыггэм халгаагьуэ цьуагьгэхэр, нэмыццлсахэр хуэ-рагьгээхуэжырт. Ар хабзэу цеклуэккыу цытацц «Луаццхьэмахуэ» журналыр кьызытепццлгыкыжа «Кьэбэрдей» альманахми. «Макьыццлэхэр» (нэхэ цужьккэ «Шыхулаагьуэ» флэццыгьэццлэр илэ хьуацц) псалгьаццхьэм ццлэту усаклуэ, тхаклуэ ныбжыццлэхэм я лэдакьэццлэккхэр кьытрадзэ «Луаццхьэмахуэ» кьыдэккын зэрыццлэдээрэ. Журналым и кьыдэккыгьуэхэм зи макьыццлэхэр цьызыгьэлуэхэми гүлгытэ нэхьыбэ кьыхуаццлырт, ахэр хуэм-хуэмурэ цлэрылуэ хьурт. Итланэ езы ццалэхэри луэхум тегуишхуэрти, я тхыггэхэр тхылг тедванлэм яхьырт. Мис апхуэдэу кьелжаэхэм яццыццц Тхьэггэзит Зубер, Налэ Заур, Кьэжэр Петр, Гьуб-жокьуэ Лиуан сыми, нэгьуэццлэхэри. Ахэри «Луаццхьэмахуэ» журналым и гьусэу я ныбжьккыи я литературэ лэжьыггэхэмккыи лыплэ цувац.

Журналым и редакцэм номи гүлгытэишхуэ хуэццл тхаклуэ ныбжыццлэхэр ли-тературэ утыкүм кьыишэным, абыхэм я тхыггэ нэхьыфлэхэм гьуэгү ягьуэтыным, арыншауи хьунуккым — нэхьыжьыфлэи лэпккым нэхьыццлэфлэ кьыццлэхуэн хуейцц.

Зи усэхэмклэ, рассказхэмклэ дызыггэуфлэ Тау Нинэ, Нартокьуэ Анжелэ, Кьуэццлсысокьуэ Марьянэ, Кьаныкьуэ Анфисэ, Клэрэ Альбинэ, Бэрбэч Аслэнджэ-рий, Бит Индирэ, Нафлэдэ Мухьэмэд сьмэ, нэгьуэццлэхэри. Абыхэм яццыццц юбилей кьыдэккыгьуэми гьуэгү цьызыгьуэтауэ нобэ зи тхыггэхэр теддээхэр.

КЪЭЖЭР ФатИмэ

СЫНАПЛЪЭМЭ, УСЛЪАГЪУУ,
СЫНЭИЭБЭМЭ – УВАГЪУЭУ

1

Апхуэдэу, сигу, умыныкъуакъуэт,
СлъэкIамэ, сщIэнут жыпIэу хъуар.
Къызэхъула Iуэху закъуэтIакъуэрт,
ГуфIэгъуэу уэ къыздэплъэгъуар.
Укъызэгийм – сыбгъэкъуэншэжу,
Си напщIэ телъыр – уи саугъэтщ.
Псэм и джэ макъым зэхншэжу
Къэпшами, мис, ухегъэлъэт.

2

Зэ укъеуэм, ущIегъуэжу
Нобэ къэскIэ укъэса?
СIэщIэкIа си Вагъуэнижыр
Усэу нобэ схуэбгъэпса?
СхулъэкIамэ, си кIэ къуагъыр,
Уэ гъэпщIкIупIэу пхуэсхъумэнт.
Бгъэм дэмышуэм уи инагъыр,
ПсэупIэщIэ пхуэслъыхъуэнт.

* * *

БжьыхъэкIэ мазэм и махуэм
Къыхъа гупсысэ зэзнэкIар,
Щхъэхуитщи, хуокIуэтэж щIымахуэм
Аргуэру псэр къэзыгъэскIар.

Иджым къиIуатэм мыл гъуджафэу
Къищыжыр уафэм къытощыж.
БжьыхъэкIэ мазэм къызэдэфэу
Пшагъуэбэм пщIащэр щоцхъыщхъыж...

НАФИЭДЭ Мухьэмэд

БЛЭКИАМ И ДЖЭ МАКЪ

Гухэль къудамэ, гъэгъа пыту,
КъыпашьыкIри хьфIадзащ.
Залым жагъуэм хуэхъу щыхъэту,
ЯтIэм гуауэу ар хэхуащ.

Гъэгъа хужьхэм лыса лейри
Яхуэмыхъу хэкуэдащ.
Ахэм зыкIи мы дунейри
Хуэмыныкъуэу къыщIэкIащ.

Уи щIэщыгъуэр дахэм икIри,
Псалэ гуауэ къызэбдзащ.
ЗэманьфI дэкищ, уигу ськъэкIри,
Нэпс къудами щIэбгъэкIащ.

Блэкар нэпскIэ птхьэщIыжыну,
Шэч хэмылбу, уи гугъащ.
Си гур махэ къэпщIыжыну,
МакъкIи жагъуэу укъэгъащ.

Сэри, гущIэр къыкъугъыкIыу,
Лъагъуныгъэр псэкIэ згъейт.
Нэпсыр уэру сэ щIэзгъэкIыу,
ПпIэщIэну гур хуэмейт.

Лъагъуныгъэр гум къыщыпкIти,
Гуапэу ар къыпIуплэжащ.
Ауэ си гур леймыгъэгъути,
Пщыдыхъшхыу ежьэжащ.

* * *

Жэщ мазэгъуэ дахэм
ГурыщIэр егъэнэху.

Мы си гушлэ лъашлэм
Ильыр уэрщ, си нэху.

Жэщ мазэгъуэ дахэм
Си псэр уэ ныщдыгъуэщ.
Лъагъуныгъэ лъахэм
Тури дисщ – усщдыгъуэщ.

КЪУЭЩЫСОКЪУЭ Марьянэ

* * *

МылэфI-мыдыджу кIуащи зы гъэ,
КъысфIошI зы гъащлэ сфIэкIуэда.
Къесакъым уэс, къеспакъым дыгъэ.
Ар си псэм уафэм щхъэ хуида?

БлэкIам си щыбыр хуэзгъэзауэ,
Си гукъэкIыжхэр сошI Iумпэм.
Къыщыхъеяуэ гушлэм зауэ,
Хэтщ сэ сищIыну цIыху тэмэм!

* * *

Щхъэгъубжэ абджым хуэму къытещашцэу
Бжьыхъэ уэшх щIыIэр пхуэхъумэ
уэршэрэгъу,
Къэгъаплэ уи нэр, зыми къыумыгъащлэ
ЗыкъыпхуищIауэ закъуэныгъэм гуэгъу.

Къэмыушыну къыпщымыхъу уи дыгъэр.
Насыпу плыгъэр гъащIэм цIэуэ фIэщ.
Гухэлъу уиIэр пфIэзыдыгъуа жьыбгъэр
УвыIэжынущ, быдэу щIы уи фIэщ!

* * *

Пэжщ. Пэжыжэщ дыгъэ къепсым
Си псэр, псэ ушар.
Ауэ, лъэщмэ псейм и къуэпсыр,
ХущIокъу уафэм ар.

Езгээшхь пэтми уэшхыр нэпсым,
Гугьэц хэслэегуар.
Сыздежам зэгүэр сынэсым,
Арц зи фьшцлэр ар.

Лъэрымыхьу си гухэлъыр
Ээ сымылъыта.
КърихуэкIу жьыбгэм си лъыр
СфIощI сигьэлъэта.

БЭРБЭЧ Аслъэнджэрий

ЛАНЭ

Махуэ гуэрым си шьпхьу цIыкIур
Къезджэжыну сыщIэкIащ.
Дыггэр зи нэхэм щыджэгүү
ЦIыкIу-цIыкIу куэдым сахыхьащ.

Арти, ди гьунэггухэр джэгүү,
Сахэплъэну сигу къэкIащ.
СымыщIыхуу, дыггэ нэгүү
Ахэм зы цIыкIу къахэкIащ.

Соплэ сэ, соплэ а хьыджэбз дахэм —
КъысхуэщIэжккым щыслэегуар.
КъысхуэщIоплэ ар. Мэдыхьэшхыр.
Сеплэ фIэкI, псалэ щIызмыгьуа.

А хьыджэбзыр дэ ди классккым,
СфIощI нэхьыщIэу ар сэр нэхь.
ИкIи уеблэмэ ди школккым,
Си гугьащ сыхэту пщIыхь.

Ар щIыкIафIэщ. Ар губзыггэщ.
Щхьэц баринэ екIуи тетц.
И цIэращи!.. Дыггэ-щыггэщ:
Ланэщ!.. Ар зымыщIэр хэт?!

* * *

Хъуащ жэщ, сыхоплээ сэ кыфыгъэм,
Гукли псэкли куэдым согупсыс:
Сыту пIэрэ мо сабийр зылъыхъуэр?
Дэщсеауэ жыгыр егъэсыс.

Сыт зыхуейр? Зэрану пIэрэ? Джэгурэ?
Е тенауэ гъуэгыу арагъэнщ.
Сыгупсысэу сыщытыжри тIэклурэ,
Зисчач — сабийм кыщыщIар къэсщIэнщ.

Къызитащ жэуап зыхуэзгъэзати:
Жыгым пысу вагъуэхэр слъэгъуат...
Пызгъэхун си гугъэу згъэсысати...
ЗаIэтыжри уафэм лъэтэжащ!

*Иужьрей илгъэсхэм «Туащхъэмахуэ»
журналым кытехуахэм кбахэтхыжащ*

Адыгэ хэхэс литературэ

Унагъуэ гуэр зэкъуэча хъуныр гуузщи, лъэпкъ псо дунейм трапхъауэ плъагъуныр гукъутэгъуэщ. Псом хуэмыдэжу, а лъэпкъым уэ узэрыщыщыр щыпцъжэгъэм деж, а лъэпкъым и къэкълуэнум ущыщгъупсысым деж, хэкълуэпцъжэгъэм уи гур къехуз, уегъэгулэз. Дэ ди насыпщ зы лъэныкъуэкълэ: Хэкужъым и планэлэ гуэрхэм дыкъинауэ ноби дыщопсэу. Апхуэдэу зыхужалэжыфыну къару ялэкъым хэхэс гъащгэр хамэ къэрал куэдым щезыхэкълэ ди лъэпкъэгъу мелуанкларэ къабжхэм. Зэрыжалэу, дыщэм ухэсу щытми, хэку уимылэжыныр — ар насыпшагъэшхуэщ гурэ псэ-кълэ къызыхэкълэ лъэпкъым пыщлэ, щыгум я нэхэ дахэу Адыгэ хэкужъым къепщыхь зэпыту псэу цыхум дежкълэ.

Мис апхуэдэ гупсысэхэмрэ гурыгъуэхэмрэ къагъэщлэщ «Адыгэ хэхэс литературэкълэ» узэджэ хъуну тхыгъэ куэд. Ди жагъуэ зэрыхъуши, мащлэщ абыхэм яхэтыр адыгэбзэкълэ ятхауэ. Ауэ, сэт хуэдэбзэкълэ ямытхами, ахэм къахош, къахошэулк, къахогызыкълэ мыкыжауэ, мыгъушчыжауэ улэгъэ куэд зытелъ ди тхыдэр...

«Юащхэмахуэ» журналым зэи къапыкълухъакъым апхуэдэ тхыгъэхэмрэ апхуэдэ тхакълуэхэмрэ. Куэд мэхъу ахэр, хамэщым щылэу Хэкужъым, лъэпкъым я къэкълуэнум щгъупсыс тхакълуэхэмрэ усакълуэхэмрэ. Ахэм ящыщц, псалъэм папцъ, тхакълуэ църылуэхэу Хьэгъур Изхэмэд, Хьэткъуэ Умар (Сейфеддин), Гъуэгулэ Четин, Изпщакъ Зэхъра, Тхьэзэплъ Фозуи, Тхьэгъэзит Рафикъ, Хьэхъуратэ Уэсмэн, Хъунэгуэ Надие, Къущхьэ Тыгуэн, Уздемыр Озбай, Хъуажэ Фахърий, нэгъуэщлэхэри. (Псалъэм къыдэкълуэу жыплэнщи, ахэм я тхыгъэхэр Хэкужъым църылуэ зэрыщыхъуам зыкъомкълэ я фылыгъэ хэлъщ филологии щлэныгъэхэм я докторхэу Тымыжъ Хьэмыщэрэ Бакъ Зерэрэ).

Тхьэм и шыкуркълэ, ахэм яхэтщ хэкум къэзыгъэзэжауэ адыгэбзэкълэ Адыгэ хэкум щытхэ тхакълуэ, усакълуэ, публицист зыбжанэ. Ахэм ящыщц, псалъэм папцъ, Къумыкъу Мамдухъ, Инэмыкъуэ Мулид, Едыдж Батрай, Хъуажэ Мухъэмэдхъер, Кылдий Сабрий, Къалмыкъ Аднан сымэ, нэгъуэщлэхэри. Ящыщт ахэм зи тхыгъэ нобэ теддзэж Дыгъужэ Фулэди. Хэку луэхум, лъэпкъ луэхум япэ иригъэщ щымылуэ дунейм тетаци, жэнэткълэ Тхьэм игъэгүфлэ Фулэд и псэр.

Аращи, Фулэд и тхыгъэмкълэ фыхыдошэ ди къуэшхэм я усыгъэхэм.

Адыгэ хэхэсхэмрэ Адыгэ хэкумрэ

Адыгэхэм я нэхъыбэр хэкум шраухам я щэнхабзэм хуабжыу зыхъуэжамы, я лъахэр ягу ихаукъым. Глэжщ, адыгэ куэди яклэлъыкылуаш япэ ирахуахэм, зы гупи иклаг, гъащлэ нэхъыфл къагъуэтын я гугъэу. Дауэ мыхъуами, лэмалыншагъэклэщ псоми Хэкур къызэрабгынар: бэлыхьымрэ лъыгъаажмрэ я щхьэр шрагъэхьат, я гур ираудати, теувахэщ гъуэгу бзаджэм. Аращи, псори Хэкум ирахуауэ жыплэ хъунуш, ипэжыплэкли аращ зэрыщытыр: гугъаплэ гуэр къызыхуэмынэжахам хэкълплэу къагъуэтар хамэщлэ лэпхъуэнырщ.

Истамбылакуэр лъапсэ ичыжт. Адыгэм я нэхъыбаплэр зауэмрэ хэку икължымрэ ихьащ. Здынэса щыплэмэ лэджэ щызэттеллаш, зауэхэм яхуурэ куэд къышрагъэуэклэщ. Хэкум къынахэм я щхьэ кърыкларуи нэхъыфлкъым. Клэщлэ жыплэмэ, зауэм зэрехьар – зы, хэкум зэрикар – тлу, иклари къынари бэлыхь зэрыхэхуар – щы: бэлыхьлажьэр цащлэу адыгэ лъэпкъ псоми къытесыхащ.

Щэнхабзэм ехьэллэуэ лъэныкъуитлми – иклами къынами – я гъуэгур зэхэклэщ, ауэ тлурэ зэхуэдэу хэхэсу къэнэщ. Япэр – зыхыхьа лъэпкъыр къекуэдэклэу, мыдрейри – къахыхьам емэщлэклэу емынэлейр къатехьащ. Иклагэмэ зыхыхьам я шыфэллыфэр кърагъэцташ, я гъуэгум трашаш, нахуэуи щэхуэуи, яхуэхъу-яхуэмыхъуми. Къынахэмэ къахыхьам я сэфэтыр къышцакъуэзащ. (Лъэпкъитл зэхыхьэмэ, е зэгъунэгъумэ, е зызэпащлэмэ, хабзэ зэрызэлэпах лүэхугъуэхэм щымышу мыр нэгъуэщлэщ). Арати, адыгэм я хабзэри, я хьэлри, я щэнхабзэри, уеблэмэ я бзэри зэхьэщыклаг, жыжьэклэ зы лъабжэм екълуэлэж пэтми, къудамэхэр зэмылэуужыгъуэу къыдэжащ. Ауэ а псор лүэху щхьэхуэщ, дэ зэклэ зи гугъу тщынуур Истамбылакуэм и щэнхабзэм адыгэ лъэпкъым, адыгэ хэкум, адыгагъэм ятеухуауэ къызызщилуэбыдэрэщ. Гъэщлэгуээн хъунт икли пщлэшхуэ илэнт, адыгэ хэкум икламрэ къынамрэ ягу зэхуэблэу, зыр зым егупсысу, пэджэжу ятха, яусахэр зэхуэхьэсарэ тхыль щхьэхуэу къыдагъэклатэмэ. Ар хьэлэмэту, гугъэхьейуэ икли къыхуеджэныгъуэу къыщидзыжынут, ауэ апухэдэ лүэхум елэжь зэклэ щылэу сыщыгъуазэжкъым, сэри абы сыхуэхьэзырккъым. Хамэ щыгу щыпсэуэхэм яуса уэрэд, гыбзэ, н. къ. зыбжанэ зэхуэсхьэсами, и нэхъыбэр зылэрызгъэхьэфакъым. Истамбылакуэм теухуауэ хэкум щатхам щыщуй сызыщыгъуазэр мащлэщ. Дыпэбгъэнщ а лэжыгъэр дэ зэфлэдмыгъэжыфми, щлэлэ жан гуэрэм иригъэжлэуэклэу.

Истамбылакуэм (е хэкум ирахуахэм) я щэнхабзэм гуэшыгыуищ (этапиш) зэпичащ. Япэр адыгэхэм здраха щэнхабзэм флэклэмышлэу, яфлэжлэуда хэкур ягу къыщитхэрэ я щэнхабзэр зыхалъхьэ щымышлэу зэрыщытахэрщ, ноби зэрыщытхэрщ. Лъыгъажэмрэ мафлэсымрэ къела гупыр здэжлэуами тыншыгъуэу щышцамыгъуэтым, нэхъ зэрыуыдащ, я лъэпкъымрэ я хэкумрэ я дэжклэ ягукли я гупсыскли нэхъ зыкъагъэзащ. Бзэри, хабзэри, фащэри, къафэри, н. къ. зэрахуэлэжклэ зэрэхьащ, яхъумащ, тхыгъэклэ мыерлышцами, жьэрылуатэклэ ирагъэжлэуэклэщ. Етланэ гуэшыгыуэр адыгэхэм зыхэс лъэпкъхэм я бзэ, я щэнхабзэ, я щыныгъэ жыхуэплэнухэр цызрагъэщларщ. Абы кърыкларуаш: адыгэ щэнхабзэр ехуэхуы щидзэри, нэгъуэщылэм яйм дихэхьыр нэхъыбэу къежыащ. Зы лъэныкъуэклэ – щыпэлъагъур щлэщыгъуэуэ, етланэу – я псэуэклэ, къулыкъуэу зэгъуэуэтын ехьэллэуэ абы хуэныкъуэхэт. Къынамышлэуэ, а лүэхугъуэхэм нэгъуэщлэ пэщлэу (реакцэ) къытри, адыгэхэм цыху зыбжанэ къахэллыфыхьащ адыгэ щэнхабзэм и пщлэр, и дахагъыр къагъэлъагъуэу, ар яхуэмэу, ягъэлъэплэу, цыхубэм ирагъэщлэу. Абыхэм адыгэбзэклэ тхэным зратри, япэ щыкклэ хьэрып тхыбзэклэ, итланэ – латин тхыкклэмклэ усэхэр, къыхуеджэныгъэхэр,

н. кь. ятхаш, тхыль шхьэхуэхэр кьыдагьэклаш, зэцлэхьаехэр кьрагьэжьаш, хасэ, зэхуэс хуэдэхэр кьызылауахаш, луэху убзыхуа, унэтла гуэрхэр шэхууи нахууи кьызырагьэпэщаш.

Тхыль ятхашэм, газет кьыдагьэклахэм (Тыркум – «Гьуазэ», Щамым – «Мардж» газетхэм хуэдэхэм) кьытрадзэу шытахэм уеджэмэ, куэд холыагьуэ адыгагьэм, адыгэ хэкум, адыгэ лъэпкьым ехьэллауэ. Псалъэм папщлэ, абыхэм мыпхуэдэ луэхугьуэхэм щатепсэлъыхьырт: «Даурэ дызэрыкьуэддыр дэ, адыгэхэр?», «Адыгэм яцлэн хуейр», «Ди лъэпкьыр зэрытхьумэну шьыклар», «Адыгэбзэр, хабзэр, щэнхабзэр зэрытлыгьынур, ахэр шцлэблэм зэредгьэцлэну лэмалхэр», «Дызэрыс хэхуэхэмрэ адыгэ хэхумрэ шызекьлэ псэуклэ, политика, дин идеологиехэм дазэрыхушцытын хуеймрэ зэгьэклэ илэхэмрэ», «Дыщыпсэу хэхуми адыгэр дыщымыкьлэуэ, дифлэ зыхэлъхэри хэмыкьлэуэ адыгэ хэхум ис адыгэхэм дапыщлауэ дыщытыфыным илэ лэмалхэр», «Адыгэ хэхум дымыгьэзэжлэ адыгэ лъэпкьыр зэрыкьлэуэдынур», нэгьуэщлэ куэди. Гу нэхь зылытапхьэр сыт шыгьуи «Адыгэ хэху» жалэу кьызырыхагьэцырт, псалъэкли тхыгьэкли абы зэрытрагьэчыныхьырт. Бзэм тепсэлъыхьэмэ, адыгэ хэхум цисам кьышыщлэдзэри, адыгэ хэхум пыщлауэ шытын зэрыхуейр кьыщлэагьу, адыгэ хэхум гьээжын зэрыхуеймкьлэ яухыж. Апхуэдэ дьыдуш, адыгэ луэху кьыщлэцлэ, хабзэми, тхьдэми, луэрылауэми, адыгэшми, дамыгьэхэми, фащэми зэрытепсэлъыхьэр. Хэхур зыфлэклэуэдам псори флэклэуэдаш. Адыгэхэм я Хэхур яфлэклэуэда хуэдэщ иджыпсту. Икьлэхэр хэхэсрэ хамэу, кьинахэм я луэхур мыхьуэ кьзнаш. Адыгэр лъэпкьыу шытынумэ, и Хэхум хуитыжын, ар еижын хуейш. Хэхуншэ лъэпкьыр лъэпкэ нэскьым, лъэпкэ ныкьуэдыкьуэщ. лэмалыншагьэм кьыхэкьыу, дэнэ шымылами, хулъэкьлэ, зыхьумэжын хуейш, и Хэхур игу иримыгьэкьыу. Абы зыпищлэу, и луэху зытет зригьащлэу, екьулэжыным хуцлэкьуу. Адэ дэщылэм сыт и лъэныкьуэкли зыщыгьэпсын, зызыригьэпэщын, уеблэмэ, хулъэклэ закьуэмэ, кьэрал гьэпсыкьлэ шцлэ зэрыхьуным пылтын хуейш, шэхууи нахууи.

Шцэныгьэкли, экономикьэкли, политикьэкли, общественнэ организацэхэмкли зиуэдэын хуейш.

Лъэпкьыр лъэпкьыу кьызэтензымрэ абы и кьэклэунур егьэфлэклэуэнымрэ нэхь луэхушхуэ шьлэкьым, – я нэхь лъэпкьышхуэ, я нэхь кьэралышхуэ дьдэхэм я дежкли.

А зигьуэ тцлы луэхугьуэхэр, ди жагьуэ зэрыхьуши, адыгэм тэрэзу, зэрышцытын хуейм хуэдэу зэи кьехьулакьым. Абы шхьэусыгьуэ лэджэ илэщ, дэ а псори мызэклэ кьедбжэклэнкьым икли датепсэлъыхьынкьым, ауэ шхьэусыгьуэ нэхьышхьыш кьэдгьэлъэгьуэщ: лъэпкьым и мащлагьыр, шцэныгьэншагьэр, лэмалыншагьэр.

Адрейуэ мыри кьыжылэпхьэу кьыдолытэ: адыгэ куэд лъэпкэ луэху зехуэным иужь иташ, зэрахуэзфлэклэ, ноби итхэщ. Япэрауэ, хасэхэр кьызырагьэпэщаш, зэдэлэпыкьун, зэрылыгьын, хабзэмрэ бзэмрэ хьумэн, шцлэблэр егьэджэн, щэнхабзэр мыгьэклэуэдын, зегьэужьын – куэдщ абыхэм я луэхушцлэфэхэр. Клуб гуэрхэри яухуаш, спортымрэ щэнхабзэмрэ тегьэпсыкьуэу. Ауэ адыгэм зэи ялакьым парт. А псом дэщыгьуу кьыжытлэнц мыри: хэхум кьина адыгэхэм, сыт хуэдиз гугьуехь ямышьаами, сыт хуэдиз хьэзаб хэмытами, нэхь флыгьуэ дьдэу лъэпкьым дилэр – Адыгэ хэхур – яхьумащ. Хэхур адыгэ ису зэрышагьэтам, лъэпкьыр адыгэншэу кьызырамыгьэнэм папщлэ флыщлэ ин яхуэфашэщ. Икьлэм-икьлэжым, япэ дьдэу кьэунэхуа дунейпсо адыгэ хасэри, нэгьуэщлэ луэхуфлэри хэхум кьышежьэныр зи флыщлэр хэхум исхэрэщ. Кьышцинемыщлауэ, адыгэ тхьдэми, щэнхабзэми и нэхьыбаплэмрэ флыплэмрэ шьыгьуемижа хьуари хэкураш, зи флыгьэри абы кьинахэрэщ. А псом кьыхэкьыу дэ тхуэдэ лъэпкэ икьухьамкьлэ хэхум мыхьэнэшхуэ илэщ, илэни хуейш. Абы кьыхэкьыу, дэ мы тхыгьэм нэхь кьышцытхьынур адыгэ хэхэсхэм адыгэ хэхум ехьэллауэ ятхэ, яраса усыгьэхэрш. Адыгэ хэхэсхэм хэхур ягу кьышцытхьыу, кьышцлэхуэпсэхуэ, я псэхэр кьыхуэгьэзауэ, сыт шыгьуи я гупсысэм хэмыкьыу, я

бынхэр шлалыкыу, я адэжэ шынальэм кьагьэээжыныр я кьалэну зэрышчытар, хамэщыр хэку, хамэхэр лъэпкьэгьу зэрахуэмыхьунур зышчамыгьэгьупщэу екьуэклэщ. Пэжщ, псори апхуэдакьым икьи апхуэдэкьым, ауэ адыгэм я нэхьы-бэмрэ я нэхьыфлымрэ апхуэдэ, иджыри апхуэдэщ. Адыгэм я закьуэжьым, дэни далпщэи зэрышчекьуэкрэщи, – икьлута из хьужыркьым.

Адыгэм я хэкужыым кьагьэээж шыхьун зэман кьышчыунэхуам псори хьарзынэу кьэежбат: Дунейпсо Адыгэ Хасэри, Адыгэ хасэхэри кьэунэхуаш, лэжьэну шлэдзахэщ. Абыхэм дегугьуну, защлэдгьэкьуэну, дадэлэжьэну кьыштохуэ. Апхуэдабзэу хамэ кьэрал шьыэ адыгэхэри, я хасэхэри лэжьэну игьуэщ, я организацэхэр, шэхууи нахуэуи кьызэрагьэлэщурэ. Культурэкли, экономикэкли, хэкум кьэкьуэжынымкли, лэжьаплэхэр хэкужыым кьышчызэлу-хьынымкли, Измэпсымэ, техникэ, технологиие сыт хуэдэхэр адыгэ хэкум исхэм кьыларагьэхьа зэрыхьуну шьыклэхэми куэду егупсысын, кьызэгьэлэщын, елэжьын хуейш. Хэкум исхэм кьэрал, цыхубэ организацэхэм унаплэри, лэжьаплэри, гражданствэри кьэкьуэжхэм яларыгьэхьэныр я пщэ дальхьэжу зэфлагьэжыныр я луэхуш. Ипэжыплэклэ, дунейр мы зэманым гугьуш, итлани «Гьаем хьумышыр гьэфлым хэлхыркьым» жалэщи, дыздэлэпкьуэжурэ зэ-рытлэжьыкьлэ псоми дегугьуну ди кьалэнщ.

Адыгейхэми, кьэбэрдейхэми, шэрджэсхэми ятхауэ усыгьэрэ уэрэду зыбжанэ зэхуэхьэсаш сэ. Абыхэм шьыщ зыбжанэ фи пашхьэ изольхэ. Адыгейхэм ятхар кьэбэрдей-шэрджэс псэлэжьыкьлэ кьыттыкьыжаш. Мыбыи аргуэру зэ дигу кьегьэкьыж адыгэ псоми зы литературэбзэ дилэн зэрыхуейр.

Адыгэ хэхэсхэм я патриот усыгьэхэр псом хуэмьдэу зытепсэлхьыхьыр хэку-раш, языныкьуэм зэгурылуэныгьэр кьыхалхьэми, адрейхэм бээр е хабээр кьыхагьахуэми, тхьэдэмрэ лъэпкьэ напэмрэ лыгьэмрэ адыгагьэмрэ я гугьу кьашьми. А усыгьэхэм гур зылэпашэ, гур ягьэуэ, удахьэх, псэм йошыкьыллэ. Гурышлэ хуабэрэ бзэ кьабзэклэ зэхалхьахэщ, пэжягьэрэ кьабзагьэрэ хэлхьу жьабзэ дахэклэ кьэлэуэтащ.

Адыгэм яхэтэщ, иджыри яхэтэщ я лъэпкьым хуэпэж, хуэщыпкьэ, и флэщу хуэлажьэ, хуэпсэу, хуэлэж, жэрдэм хуэзышлэ, я псэхэр шлэзытыну хьэзыр куэд.

Ди лъэпкьэ мащлэм и насып Тхьэм тригьакуэ! Араш мы фи пашхьэ нитлхьэ хэхэс усыгьэхэри зыхуэпабгьэр...

* * *

ДУНЕЙМКІЭРЭ

ДунеймкІэрэ ди гукьанэр кьэтлуэтэнкІэрэ,
Доукьытэри доукьытэри.

Ей, Wybжьэгьухэ, дэри фэри зи псалэ нахуэри

Зи Тхьэ лъаплэри, щэжьэм дожьэри.

Хэт и лажьэ, сыт хуэдэ лажьэ, –

Зэмыдэлуэжыныр псоми я нэхь лажьэщ.

Лыгьэр хэлху, шхьэкьуагьэм пылху

Зылэ закьуэ дыхуейш пэрыт хьуну.

Ди хабзэ дыщэхэр псоми я шхьэу,

Шьыху шхьэхуэ лышхьэхэм дакьыхуэнэжан.

Ди хабзэ дыщэхэр псоми я пщэу,

Цыху щхьэхуэ лыщхьэхэм дагъэунэхуаи.
Тхьэр кыйдэуаи, гум иднэжан,
Зэхэфщыкыжмэ — дыкӀуэдыкӀейщ.
Лъэпкъри мащӀэу, зэкӀэщӀэкӀа защӀэу,
Щхьэж и пакӀэмкӀэ хӀкӀуэдэжан.
Зэхуишэсыжыну ахэр зылъэкӀын
ДунеймкӀэрэ зы закъуэ кыгтемыкыжын.
Ей, джыгӀэ, маржэ, луэху егъэжьэгъуэр псоми
я нэхъ луэхущ,
луэху егъэжьами, псоми зэужьу бий дыхуэхъужан.
КъиузэхужынкӀэр ди лъэпкъ мащӀэр
Ди Тхьэ лъапӀэм дельӀун хуейщ.
ЩхьэкӀуагъри куэдщ, дыкӀуэдыкӀейщ,
Ди гъащӀэр нэщӀу дгъэкӀуаи.
ЩхьэкӀуагъри куэдщ, дыкӀуэдыкӀейщ,
Ди гъащӀэр дужэгъужан.
Нобэ нэужь, ди лъэпкъ лӀэужь
Дегугъун хуейщ дэ ди хэкужь.
Нобэ нэужь, ди лӀэужь
Дегугъун хуейщ дэ ди хэкужь.
Адэжь щӀӀинну ди хэкужьым
Лъэм дызэрихьэу дихьэжыну дыхуейщ.
Адэжь щӀӀинну Къафкъазыжьым
Лъэм дызэрихьэу дихьэжын хуейщ.

*Басней Хьэтлунту, 1947 гъэм дунейм ехыжащ,
1946 гъэм иусащ. Сирием, Шам 1965 гъэм адыгеибзэкӀэ цыстхы-
жащ.*

АДЫГӀЭР

АдыгӀери хэкухэм япӀт.
И гъӀпсыкӀэр псоми ящхьӀт
И къуршхэр хужьыбзэ уӀст,
Ис цӀыхухэр пкыфӀэл дахӀт.

ЕЖЬУ: АдыгӀэ хэку — ди хэку дахӀ,
Дыхыумыныж, ди анӀ дахӀ.

И мӀэхэр хым хуэдӀу хъуот,
И псыхъуэхэр шаргъуабзӀу хъуейт,

И хадэхэр накъыгъэ дахэт,
 КIахи щхъахи зэхуэдэ защIэт,
 Адыгэми пасэм дыщисым,
 Дызэхэсу зыгуэ дыщыщытым,
 Ди щытыкIэ фIэщыгхъуат благъэм,
 Ди гъэпсыкIэ фIэдэхат хамэм.
 Хъурэ бзырэ хабзэ зрахыу,
 ХэкIуэтахэм тхыдэ кышахыу,
 Дызэхэтащ дызэрылътэу,
 Дыкбалътэрт лъэпкыфI гъэсауэ.
 Къытхыхъэми фIэхъусыр етхыу,
 Къытхэлэми джатэр кыхуитхыу,
 Биижьхэр зэпрыдгъазу
 Дезэуащ илътэсищэхэм ену.
 Ди адэхэр къыщыхыхъэжым,
 Унэ жьэгур къыщабгынэжым,
 IэнэщIыбзэу дыкыщабганэм,
 Зэнэмысу дыкытенащ щIым.
 ДымыкIуэдын хуейуэ игъуэмэ,
 Гъуэгу закъуэу диIэри зэткIэмэ,
 Адэжь щIэину ди хапIэжьмэ,
 Дижьри ди щIэри декIуэжынщI дылIмэ.

*1933 гъэм адыгэлI зыбжанэм яусащ, Польшэм и гимным и макъа-
 мэм тетщ. Зыусахэм я пашэр Самгугъу Iэминщ. Дыгъужь Ержыбрэ
 КъанкъуэщI Хъэтбийрэ и гъусащ.*

АДЫГЭ КIУОУ

Марш

ЕЖЬУ: Еуэ, еуэ, еуэ — уи япэ егъэхъу,
 Еуэ, еуэ еуэ, — укымыкIуэт.
 Еуэ, уи япэ егъэхъу.
 Зэлъыпыгу, гугъээрэ, гущIейм екIуэ.
 Ди щыIэныгъэщI ар.
 Зи фIэщу, зи щыпкъэу лажьэр
 Iыхъэншэ хъуркъым.
 ЗанщIабзэу, гушхуащэ, гухэлъым ежэ,
 Ди псэуныгъэщI ар.
 Нэутхэу, банагъыр зи Iэщэр

Шэруаджэркьым.
 Зэхэту, зэдагуэу дыздэвгьаклуэ,
 Иджырей псэуклэщ ар.
 Зырызу, зэмызэгьыу щыг лэапкьыр
 Щхьэхунт хьуркьым.

*Самгуьу Гэмин, (1900–1952), 1933 гэм иусащ. Сирием, Цам
 Хьунэгү Акыф (1913–1976) 1965 гэм щызиггэтхыжащ.*

ДИ ГЫЖЬ

Ди гыжь тцшыныр зы цыхуагьщ,
 Зи гыжь дэ тцшым дыкьильхуащ.
 Гыжькьым фежьэу, фымыжей.
 Зи гыжь кьэтцшыр лэапкь хейщ.
 Ди лэапкь хейр мэклуэдыр,
 Абы и щыларщ ди кхьуэндыр.
 Дыщыланумэ бзэ дрелэ,
 Ди бзэ дыдейуэ дыщрелэ.
 Бзэ зимылар сыгтым хуэдэ,
 Кьаплээнэфу шыдым хуэдэщ.
 Бзэ зимылар ар бзэмылуц,
 И цлар Гейуэ абы мэлу.
 Дыздынэсахэр дрещлэж,
 Ди луэху, ди дэлэ дрещлэж.
 Икьунц, ди бзэм дылэрехьу,
 Месри гьэру ар Гэхульэхьуц.
 Гьэр псори мэубзэ,
 Убзэкейри дэ ди бзэщ.
 Ди бзэр Гэдэжь хуэщлклэ,
 Бзэ хьэхуклэ дэ доджэ.
 Хьэхум яужь дикьыркьым,
 Хьэхум дагьэ текьыркьым.
 Хэт тхужилэн аурыуэ,
 Лэапкь тхьэмыщклэр нэфрыуэщ.
 Йонэфауэри фынклым хэсщ,
 Бзэ имылау гьэр хэхэсщ.
 А лэапкьыфлу дахэ бын,
 Бзэ уилэмэ убыбыныщ.
 Узэджэнур уэ уи бзэщ,
 Уэ уджынуур уи хабзэщ.
 Ццшэныр зы мылькущ лэапкьымклэ.

ЦЦэныр напэцц шыпкъэмкIэ.
 Абы ироллакъуэ зы пщылIыр,
 Ироныкъуакъуэ лъхукъуэлIыр.
 Бзэ зилэхэр прожэ хым,
 Доджэгужхэр псэхэхым.
 Узэдащи я щхьэхэр,
 Ягъэудысэ Iуащхьэхэр.
 Тхьэ захуэм феджэ жиIащ,
 Еджэ унафэр кынгъэкIуащ.
 Еджахэри лъэпкъ хъуахэщ,
 Емыджахэр унэхъуахэщ.
 ЦЦэным иращIэ щIагъуэхэр,
 ЦЦэным ет пщыгъуэхэр.

*Къат Ахьмэд (1900–1974) 1930 гъэм итхащ. Сирием, ЦЦам
 1965 гъэм щызигъэтхыжашц.*

НОБЭРЕЙ ХЪЭПАЦЦЭР

Къафкъазу ди хэкужь дыщэр,
 Рау мыгъуэ, зэрынэщIыбзэ.
 А щIынабзэр кызызынэкIахэр,
 Уэрэлыхь, зэрыпхъэцинижь.
 Адыгъэу ди адэ лIэужь гущэр,
 Рау мыгъуэ, дэ ди гугъэжьи.
 Дотэжью дэ ди лIэужь мыгъуэр,
 Уэрэлыхь, дэ ди гугъэжьи.
 Гугъэжью кытхуэнэжари,
 Рау мыгъуэ, дэ ди гъыбзэжьи.
 Бзэгужью кытхуэнэжари,
 Уэрэлыхь, дэ ди тхыдэжьи.
 Дуненишхуэр зи хэку хьэхум,
 Рау мыгъуэ, сыгтыр и махуи.
 Лъэпкъ Iуэхум хэмыхуэ щауэр,
 Уэрэлыхь, зэрыхуэмышуи.
 Иныжь джабэу Хьэрэмэ Iуащхьэм,
 Рау мыгъуэ, дэ дыщIоухъуэпсри,
 Хъуэпсэгъуэу дэ ди псэм хуэдэр,
 Уэрэлыхь, адыгэ еси.
 Уигу нэсу ди Iуащхьэмахуэр,
 Рау мыгъуэ, дэ дыщIонэцIи,
 ДызэнэцIу дэ дызыпэсыр,

Уэрэлыхь, щхьэхуит шэрджэси.
 Хэку щIасэм ар емыусэр,
 Рау мыгъуэ, зэрымыгупсыси.
 Лъэпкъ пасэм емыгупсысыр,
 Уэрэлыхь, зэрымыгъаси.
 Гъэсэнэгъэр зэрыхуэмыIэпщэр,
 Рау мыгъуэ, сытыр и Iэщэ.
 Лъэпкъ Iэщэм хэмышуэ мыгъуэр,
 Уэрэлыхь, щхьэхуит шэрджэси.

*Зыусар Блэнау Хьэрунц (1930 гъэм). Сирием, Цам 1965 гъэм
 Хьунэгу Акыф щызиггэтхыжащ.*

ДЫШЭРДЖЭСЦ

ГъэцIэнымкIэ дышэрджэсц,
 Дыхъуж хъункъым иджы хэхэс.
 Ди хабзэхэр ину гунэсц,
 Ди щытхъухэр уафэм нос.
 Дыадыгэу сыт дышэс,
 Зи бзэ ирифIым фIы ирапэс.
 ЖевмыгъыIэу лъэпкъ хэхэс,
 Адыгэхэр физэхэс.
 Дыадыгэщи физэхуэс,
 Адыгагъым ефх фIэхъус.
 Тхэн, еджэным фришэс,
 Дышэсыну дощIыр цэс.
 Емыджахэр лъапцIэ лъэсц,
 Еджахэри шу зэтесц.
 Дреджэ, дретхэ махуэ къэс,
 Ди гугъапIэм дынрес.

*Къат Ахьмэд (1900–1974) 1925 гъэм иусащ. 1965 гъэм Сирием,
 Цам щызиггэтхыжащ.*

НАНУ

Гуццэкъу уэрэд

Нану, нану, нану дахэ,
 Дунеишхуэр ди мазахэщ.
 Нану, нану, нану IэфI,

Нану цыклуу си гурыфI.
 Си гум гугээр уэ пхухэльщ.
 Укьэхьумэ пхуэслуэтэнщ,
 Тэрэз дыдэу пхуэслытэнщ.
 А си щIалэу, си тхьэтын,
 Уэ пфIэнгьуэр пхуэзгьуэтынщ.
 Пхьыхь-идэркьуци узыщыщыр,
 ИпхьыкIащи уи дыщыр,
 ЛыфI хуэдэ уэ кьэтэдж,
 Нэхьыфыжу тэджи еджэ.
 Дэлажьэ льэпкьым, уэ хуэзахуэ.
 Уи цыхугьни кьэгьэнахуэ.

*Къат Ахьмэд 1925 гъэм цусащ. Сирием, ЦIам 1965 гъэм цызыгьэ-
 тхьыжащ.*

ДЭНЭ УКЪИКIТ, ЛАЖЬЭ?!

Адыгэ хэхэсым и гьыбзэ

Къафкъазу ди хэкужьыр,
 Щыпкъэу, нахуэу зы жэнэтщ,
 Зыхуэдэ щIым темьгым
 Къыхуэерыщ льэпкъхэр куэдщ.

Уэ дэнэ укъикIт, лажьэ?!
 Мазахэм къыхэна адыгэхэр хэшыж, маржэ,

Куэша адыгэхэр
 Пасэрей Адамым хуэдэщ.
 Ахэм къащыщIа
 ЩхьэкIуие игьуэджэр бэ дыдэщ.

Уэ дэнэ укъикIт, лажьэ?!
 Мазахэм къыхэна гьуэщэхэр хэшыж, маржэ.

Дахэу насып зимыIэ,
 Зы льэпкъ, сыту угьуащи,
 Зы лажьэ уи япэ ильги,
 Имыгьуэххэу угьуащи.

Уэ дэнэ укыикт, лажьэ?!
Мазахэм кыыхэна гьуэщэхэр хэшыж, маржэ.

*Цей Гьумар итхащ, «Мардж» газетым и №71-м, 1931 гэм кыы-
дэжтам, тетащ.*

ХУЭСАПЩ, ДИ МЭЗЫЖЬ

А ди мэзыжь гупсэ! Ди псэхэр уэ птелыщ.
А ди мэзыжь дахэ! Дахагьым и щыльэ.
А ди мэзыжь махуэ! Махуагьыр зыпыль.
А ди мэзыжь льягэ! Льягэхэр зыдэль.
Уи псынэбэхэр жэнэту дахэщ.
Уи псыхьуэхэр чосэрым хуэдэщ.
Уи бланэ жанхэр мэзым щолъадэр.
Уэ уи губгьуэшхуэхэр дахэу мэлыдыр.
Дэнэ дыщылэми, ди гугьур уэращ.
Дэнэ димысми, ди гугьур уэращ.
Дэнэ дыкьанэми, ди нэгьыр уэращ.
А ди мэзыжь данэ! Зэпэщу ущылэ.
А ди мэзыжь льяпэ! Миннищэу ущылэ.
А ди мэзыжь махуэ! Хуэфащэу ущылэ.
А ди мэзыжь дыщэ! Дыщафэу ущылэ.

Сирием, Цам, 1966 гэм Хьэжду Фахьрий щызыгьэтхыжащ.

СИ ХЭКУР

Си хэкур тхьэгьуэщ, зы хэгьуэгу щлагьуэщ.
Ипсрэ ижьрэ фыгуэ, зы щыгу лэтыгьэщ.
И псыхьуэхэр куэду, Тэрч, Псыжь, Лабэ.
Лэжьаклуэ хэгьуэгуш, кылажькыр фыбэщ.
И уафэр дахэу, и хасэр захуэщ.
Хэкум имысым сыгьыр и махуэ?!

*Истамбыл 1922 гэм кыыщыдэжIа «Адыгэ Алфыбэ» тхылгьым
итщ. Агьуэмокьуэ Темболэт иусащ.*

АДЫГЭ ХЭКУРИ

Уэр адыгэ хэкури, хэкухэм я нэхъыфIт.
 Уэр и фЫггэ мыухыжми, ар дыхэнщ.
 Уэр адыгэ лъэпкъри, уэр зы лъэпкъ лъапIэти,
 Нэплъэгъуэр и гугъэу ар къэнаи.
 Уэр си гугъэ закъуэри, уэр си хэкужь закъуэр,
 Зэ слъагъужыныр аращ.
 Уэр а хэкужь гупсэми, си псэр пыту,
 Зэ секIужыныр аран.
 Ижь къыслурьIэфIэу, ипс сигъэфэнщIу,
 Зэ слуэтэжыныр аран.
 Си щхьэр Iэтауэ, адэжь хапIэжым,
 Сыкъиувэжыныр аран.

*Хъэжу Фахърий 1930 гъэм иусащ. Фахърий 1910 гъэм к'бальхуащ.
 Иджыпсту Америкэм щопсэу.
 Сирием. ЦIам 1966 гъэм шызигъэтхыжащ.*

АДЫГАГЪЫМ УТЕМЫКI

Узыщыщым кIуэи хыхъэж,
 Уи лъэпкъым хуэлэжэж.
 Умылажэу сыт бгъуэтын?
 Хамэ бжэIум уIутынщ.
 ТхъэмыщкIагъыр зэппэсым,
 Уагъэпуду ущысым
 Адыгагъыр богъэкIуэд,
 Къыпхухдэхуэри псэкIуэдщ.
 Къафкъазыр ди хэкужьу,
 Сытым дыпэс дымыкIуэжу?
 Дахуэхъуну дэ зэпыту,
 Хамэхэм щхьэгъэрыту? -
 Сыт дин уитмикI,
 Сыт хэку уисмикI,
 Сыт Iуэху пIыгъмикI,
 Адыгагъым утемыкI

Хъэжу Фахърий 1930 гъэм ЦIам щуусащ.

АДЫГЭ ХЭКУМИ

Адыгэ хэкуми хуэдэр дэнэ кыитхын,
 Ди нэхэр, ди псэхэр кьурмэн зэхуэтшыинщ.
 Нобэрей тхьэмадэхэр, тхьэмадэ лъэкьуапцлэ,
 Дэ ди тхьэмадэ махуэхэр, хэкужьым кыиднаи.
 Джэрэш и тгуапцлэми гьуэзыр щхьэщехыр,
 Дызэхэзыххэми дафлэгууэщ.
 Амман нысащлэхэр дахуэ кьыздофэ,
 Хэкум дыкьызыша мыгьуэми ди фэр трихан.
 Амман хьыджэбзхэри дыщэ зэрылэт,
 Ди адыгэ щлалэхэр псэемыблэжт.
 Амман кьуэладжэми псыхьуэр йожэхыр,
 Ди адыгэ щлалэхэм лыпсыр ягьэжаи.
 Лъакьуапцлэ тхьэмадэхэр Амманми яшэ,
 Ди щлалэ дыщэхэр журтым яшан.
 Журт гьушцлыгуми сабэр егьэутысэ,
 Сабэу игьэутысэми хьэрын делъэс.

*Иорданым шаусыгьащ. Сирием, Цам 1970 гьэм Насып Мэзан
 шызигьэтхыжащ.*

ЛЪЭПКЪ ШЫТХЪУ

Адыгэхэм дащыщ, ныбжьым шытхьур дилэщ,
 Гьэщлэным кьыдиублэу, лъэпкэ тхьдэри дилэщ.
 Лыгьэхэр, лы бланэхэр, псори ди деж шылэщ.
 Дыщэуи хабзэхэри дилэщ.
 Адыгэ шырхэр, жэщи махуи девгьаджэ, девгьэугуэ,
 Дунейм и пшыуэ зэгур дэ дыщытащ.
 Ди хэку дыщэр, ди лъэпкэ лъаплэр фьыуэ дывгьэлагьу,
 Дыздэвгьэлажэ, дыздэвгьэпсэу,
 Дызытетами дытевгьэуэвж.

*1933 Кьат Абрэхьмэн иусащ. Сирием, Цам 1966 гьэм шызигьэ-
 тхыжащ.*

ХЭКУ ТХЬЭУСЫХЭ

Къафкъазу ди хэку дыщэр, зэрыхэку дахэ.
 Тхьэм игъэдахэ хэкур, сыту гум иднаи дэ.
 Хэкужь и мэз дахэхэр зэрыпсыхъуэ защIэ.
 ЩIэращIэ хэгъуэгу гуцэм сыту дикъинаи дэ
 Iуащхьэмахуэу ди Iуащхьэ лъапIэр, нартхэм я хапIэ,
 Хэку дыщэ лъапIэ гуцэр сыту дыбгынаи дэ.
 Сирием и губгъуэхэри, зэрыгубгъуэ джафэ,
 ЩIыналгъэ джафэхэри сыту дыкъинаи дэ.

1933 гъэм Къат Абрэхьмэн иусац. Сирием, ЩIам 1966 гъэм шы-
 зигъэтхыжащ.

ПСАЛЬЭГЪЭНАХУЭ

ЗэтIэмэ — псоми.
 ХапIэ — щIапIэ, лъапсэ.
 ГуцIей — мурад.
 ЗэлыпIыту — зэпымыууэ, зэпымычу.
 Ежэ — ежалэ.
 Гъыжь — гъыбзэ.
 Кхъуэнд — къалэн.
 Икъун — ирикъун.
 ХуэщIкIэ — зэрыщытын щхьэкIэ, папщIэ.
 Быбын — лъэтэн.
 ЩIэн — щIэныгъэ.
 Гъэудысэн — дэпхьени.
 ЩIынабдзэ — щIы кIапэ.
 Пхъэций — къуабэбжьабэ.
 ГъэщIэным — игъащIэкIэ, игъащIэ лъандэрэ.
 Дыпэс — дыпэплъэрэ.
 ЩIэс (ешэс) — баз.
 Нану — сабий.
 Идэркъу (е итэркъу) — икIут, икъухь.
 Мазахэ — кIыфI.
 Куэша — Iэпхъуа.
 Имыгъуэххэу — игъуэу шымытыхэу.
 Хуэсапц (е асапц) — фIэхъус.
 Псынэбэ — къуэладжэхэр.
 Чосэр (е кзусэр) — хьэрып псальэщ, жэнэтым ит
 псыфI хуэдэу КъурIэным хэтц.
 Нэгъ — нэрыгъ.
 СигъэфэнщIу — зызыгъэгъэнщIу.
 Джэрэш — Иорданым щыIэ къалэщ, адыгэ
 къуажэу цытац.

ДЫГЪУЖЪ ФуIэд.
 1999 гъэ, еханэ къыдэкIыгъуэ

«Туащхэмахуэ» и хьэщлэщым

«Адыгэм хьэщлэр и щлэсэщ» жилакъэ пасэрейм. А псалгъэжьем хуэпэжу нобэр къыздэсым кьоклуэкл «Туащхэмахуэ» журналыр. Илгэс щэ ныккьуэм кьриубыдэу «Туащхэмахуэм» щыхьэщлэщ кьуэши литературэхэм ящыщ тхаклуэрэ усаклуэу куэд дьдэ. Ахэм я цлэ-унэцлэхэр кьэбжэклын кьудейм журнал напэклуэцл бжыгъэ ихьыну кьыщлэклынт. Нэхъ захуэу кьыдолгытэ, «Туащхэмахуэ» и хьэщлэггэр здынэсым зыгуэрклэ щыхьэт техьуэ тхыггэхэр фи пащхэ нитлгхэмэ.

МЕЧИЕВ Кязим

СИ КЪУЭМ ХУЭСЦИ УЭСЯТ

Си кьуэм пхузощлыр нобэ уэсят,
Уяпэ сехыжмэ мы дунейм...
Зыми димыщлу дэ лъэгущлэт,
Дыпсэум арат сызыхуейр.

Бэмплэгьуэр щымылэу уэ плъагьум,
Наклуэ, си щлалэ, си кхтэм деж,
Сыщлэлъми щлы флыцлэм и щлагьым,
Уэ наджи хьыбар кьээггэщлэж!

А мащэ клыфлыжьем сыздилгьым,
Къэсщлэнц щымылэу хьэзаб лъэпкъ,
Аращи, хьыбарым сыпоплгэ,
Къызэджи зэхэзггэх уи макь!

1906

* * *

Шыхуплэшхуэм ехуэхауэ
 Мывэ к'ващх'уэз к'вуэк'лийм дэлъщ.
 И джабитгыр псым щихауэ
 Зейншаф'у мывэр щылъщ...
 О, дэ ди Тхьэ, сыт си г'ващ'лэр!
 К'уршыпс мак'тым сыщ'одэлу.
 Си жьэгу пащх'э уэ пэлэщ'лэ
 Сумыщ'ыну сынол'элу!

1910, Цам

* * *

Сынерсынут, сэ сл'эк'латэм,
 Кх'уафэжьейр псым щил'эфаш.
 Нэстхат уи деж письмо клапэ,
 Ари хышхуэм хил'эфаш.
 Синэкл'уэнут шым сытесу,
 Ари г'уэугум щымэхаш.
 Зэхэпхыжк'тым си мак'т нэсу...
 Бгы зэпеджэр зэхэсхаш!

1890

* * *

Щылэщ к'уршхэм ятель уэсыр
 Дыг'э гуаш'лэм к'ыщиэг'эв,
 Ауэ си псэм тел' хьэзабыр
 Маф'лэм, дыг'эм ямыг'эв.
 Бжэн к'ваук'лым абы и л'ыыр
 Щым хок'ладэ, нызыщ'леф,
 Ауэ гуауэу си псэм тел'ыыр
 Псы к'нуами имых'ыф!

1910

* * *

Дэнэ щылэ си щ'алэг'уэр,
 Сэ шабзэшэу сут'ыпщар?
 Дэнэ кл'уэуэ хиша л'яг'уэр,

Сыт ар кършым щигъэщклар?
 А щлалэгъуэр мэджэдыщхьэм
 Хуэдэ къабзэу уи гугъэнт,
 Е мээ бжэну сэ кършыщхьэм
 Щызуклари арагъэнц.

1910

*ЗэзыхъэкIар Щомахуэ Амырхъанц
 1959 гъэ, стхуанэ къыдэкIыгъуэ.*

КУЛИЕВ КЪАЙСЫН

ШЫ КЪАРЭР УЭС ХУЖЬЫМ ХОЛЫХЬ

Ажалым ищIыркъым хэплъыхь.
 Гъуэгу здытетым шхуэлум еуэу,
 ПэкIэ щIиса мыгъуэу, еуеуей,
 Шы кърэр уэс хужьым холыхь.

Гъуэгу нащIэ удз куэд илыгъуащ
 Абы и пэбзийм къриху мафIэм.
 Шыгъажэ Iэджэм щалэгъуащ
 Ар текIуэныгъэм щагъафIэу.

ЗэниупщIакъым гъуэгу мащIи.
 Зэничар абы псы дапщэ?
 И шыплIэм дэлъу дапщэ
 Къыхъари абы нысащIэу?

Кършыбгъэм хуэдэу пфIэщIырт лъатэ
 Ар щитым и деж бгым я щыгу,
 ТхъэкIумэ жант, лъакъуэ мастэт —
 УщеплъкIэ абы хэхъуэрт уигу,

Иджы пэлэщIэу и лъапсэм
 Шы кърэм щенэри и псэр,
 И нэпсышхуитIыр кыщIэхури
 ЩIэщтхъэжаш и нэм щIылухуу.

НэгъуэщIхэм щхъэкIэ ар и псэм
 Щеблэж къэхъуакъым игъащIэм:

Игъэщлэхъуакъым ибг къысыр,
Нэхъыфлщ жилакъым си гъащлэр.

Къощэтэх уэсыр бгы нэкълум.
Мес, мэхуэлэж удз гъэгъар.
И лэкълэ хъуам шы къарэ екълум
Слъэмыкълыу лышхуэр сигъэгъащ...

Ажалым ищлырккъым хэплъыхь —
Абы лэщлэкли щымылэ.
Гъуэгу адытетым еуэу шхуэлум,
Шы къарэр уэс хужкъым холлыхь.

Зэзыдзэклар Елгээр Кашифц

МАКИТОВ Сафар

ДИ АЛИЙ

Нэхъыжь уахэсмэ, задебгъэкълурт жьыми,
Уахэхуэм щлалэгъуалэми, Алий,
Акъыл упахыу щытащ.
Жьыми щлэми
Уахуэпсэ къабзэт, ещхуэ уэ сабийм.

Куэд зымыгъащлэу куэд зылыагъу жыхуалэр
Уэ пхуэдэлл гуэрти, куэд уи нэгу щлэклат.
Къыттэтт сыт щыгъуи, ди Алий, уи нэлэр —
Дэ дыщыпхъумэт уи фэм уэ дэклэм.

Укъыщлалъхуар уи хэкум и насыпыр
Хуэбгъэбжьыфлэну арти — ар уолэт,
Хэпшт уемызэшу щлэныгъэшхуэ псыпэр
Уи псэр хуэпщлауэ лъэпкъым анэмэт.

И насыпт уэ пхуэдэкъуэ зилэ лъэпкъым:
Гуфлэгъуи гуауи дэбгуэшащ абы,
Ар уи гум, уи псэм — псоми уи лэпкълэпкъым
Лъыуэ щлэт псомкли пщлырт, Алий, къабыл.

Дунейр тлэу пкълэгъуэ пхуримыкът уи хэкум,
Хуэбус уэрэдыр бэм щипхъуатэм деж.

УкьипсэлъыкIти, Алий, лъэпкъым и гум,
Ар уэ езым сыт щыгъуи къыпхуэпэжт.

Нэхъыжь уахэмэ, уабжырт нэхъыщIэфIу.
НэхъыщIэм нэхъыжьыфIу удиIащ.
Алий, гуащэу уиIам сэ пысщэфмэ,
Уэ пхуэфэцэн къуэш сыпхуэхъуау аращ.

ЗэыдзэкIар Елгъэр Кашифц.

ЗУМАКУЛОВЭ Танзиля

БГЫРЫС ЦЫХУБЗ УСАКУЭХЭР

Си хэкуу зи къыр уардэхэр, зи уэсыр
ИгъащIэ лъандэм щыму къекIуэкIам
Хабзэу щыIакъым цыхубз итхуу усэ —
Сэращ а лъагъуэр япэу хэзышар...

Апхуэдэу жаIэ. Ар си фIэщ зэи хъуакъым.
Уэрэдэ, усэу, гъыбзэу сыт хуэдиз
Ягу илъ, — ахэр къаIуэтэн хунтакъым,
Мо гъэхэм цыхубз дапщэ си хэку ист?!

УсакIуэу щылэм я нэхъ усакIуэжу
Сыт хуэдиз си шыпхъу дунейм ехыжа?
Дауэ жыпIэн щытауэ ахэр къуаншэу —
Ди хабзэм емыбакъуэхэу арат.

Си нэгү щIэтц а си шыпхъу зэгүэр псэуахэр,
Абыхэм я гыз макъри сфIощI зэхэхс,
Усэ сатыр пщохъу нэпсу къащIэжахэм
Я нэлүхэм щытыращIэкIэ лэдэх.

Сзыщытхъужкъым, ауэ, си шыпхъуфIхэ,
Сэ нобэ сыщхъэхуитц. Схуэныкъуэр зыщ:
Дунейм усакIуэу тетхэм я нэхъыфIхэ,
Фигу илъар схуэIуэтэжмэ си насыпщ.

ИкIи арц сигу мызагъэу усэ къэскIэ
ПсэкIэ щыIзесхуэр. Моуи согупсыс:

Нобэ жыслэнум, сцлэнум сыщыхуитклэ,
Стхынкъым си шыпхъухэм фщымыхъун гунэс.

ЕГЪЭЗЫХЫГЪУЭ ЦЫХЪУАМ ДЕЖ

Мыр мызэ-мытлэу щлок! си нэгум:
Псори тетхын нэхъей дунейм,
Егъэзыхыгъуэ хъуху ди гъуэгур
Дыхъу зэпытщ цыхухэр нэхъ нэпсей.
Тпэщылъ нэхъейуэ гъэ мин гъащлэ,
Зыдолъэфаллэ дгъуэту хъуар.
Щыдгъэпщк!унт дуней псор пхъуантащлэм...
Щхъэ нэпсей хъурэ цыху жьы хъуар?
Псалъэм пщлэ щит нэхъей, абыкли,
И мылъкукли мэхъури ар къузгъун,
Гауагъри сомри игу пхуык!ыу
Тхуэмыжумарт... Иейщ жьы ухъун.
Апхуэдэр хъэлү щысхэлъыным
Сыреллэж занщлэу иджыпсту!
Сыт гъавэр си гуэн щлизгъэлъыноур,
Езмыгъэшхыномэ цыхум, бзум?!
Сыхуей цлуугъэни сэ, щыгъыни,
Езмытыфыным ахэр сипхъу?
А сабийр гуфлэу зэ слъагъуным
Схуцлэмыгыныр хъэрэм сыхъу!
Ууей е хамэ цыху бгъэгуфлэу
Уэ а гуфлэгъуэр дэбгуэшыи
Щылэуэ сцлэркъым сэ нэхъыфли,
Тхъэм сищ! а ф!ыгъуэм хэмыныи!
Жьыгъэ! Пщымыхъу уэ сыпщышыиэ,
Сыщ! фэниши, къуанши, пхъэхъ нэхъей,
Мылъкуклэ сумыщлэ нэхъуеиншэ,
Сыщ!алэу сегъэхъиж дунейм.

Зэыдзэк!ар Елгъэр Кашифци.

МОКАЕВ Магомед

УИ ГЪУЭГУР

ШоджэнцЫкIу Алий и фэелгъу...

Уэри уи вагъуэ исащ.
 Исащ уафэм,
 Бахъсэныпс щыгум ар зэгур щыблащ,
 Абы и нурыр къызэпхыпст пшэ лувым,
 Уи гъащлэ гъуэгур гушхуэу пхуигъэблащ.
 Уи фыщлэ жыгри къыщыгъагъэрт щыгум,
 Ар дэмыдзыхэт жъапщэ инхэм,
 Уейм,
 Гъагъуэ зилэтырт,
 Щэуэн пфлэщIу уэгум,
 Жумарту, щыщыщIу ар тетащ дунейм.
 Ауэ мы щышхуэм хъэкIэкхъуэкIэу тетым
 Я нэхъ Iеиж бий бзаджэ къыттеуам, —
 ЗыукIар ахэрщ Лорки ди Азрэти ¹, —
 Уи вагъуэр я ныбжь фыщлэм щыхъумащ.
 Анэу ди щыльгэм тетхэм я нэлэтыр
 Зыгехуэу Тхъэм и нейри зыщыхуа
 Фашистхэм, лей зехъэнкIэ инат хъуати,
 Уи жыг гъэгъари, Алий, ягъэсащ.
 Сыгу клэщыщэ ящIат уи гъуэгу нэхур
 ЛыукIыу зи Iэр лъы цIам щынгъэнам!
 Ауэ, хагъащлэщ бийри,
 Жыг щхъэкIэхухэм
 Уэгум хуэпабгъуэ зыкъалэтыжащ.
 Уи жыгри щыгум щощIэращлэ,
 Уэгум
 Щылыд уи вагъуэри зэикI имыжыж,
 Уи лъэпкыыр псэуху уи цIэр абы и гум
 Къынащ уэрэдуи —
 Уилэкъым кIуэдыж.

*ЗэзыхъэкIар Борэн Чэмалщ.
 2005 гъэ, еханэ къыдэкIыгъуэ*

¹ Зи гугъуу щыIыр балхкъэр усакIуэ Будаев Азрэтц.

кIэ, востокимкIэ Iэлхуэным и пэкиэ кьэбэрдейхэр Псыжь Iусауэ кьэлъытэн хуейш... Кьэбэрдейхэр Iэлхуэшапхуэу кьызэрелуэжкIым теухуа хьыбархэр зыгуэркIэ зэщхьэщыкI пэти, абыхэм зэдээрзэуэ кьыжалэ кьэбэрдейхэр зи цIэблэхэм ижь-ижьыжым Тэман ньджэмрэ тенджыз ФыцIэмрэ я псэупIэу зэррыщытар». А автор дьдэм кьызэрилъытэмкIэ, етIуанэ ил'ээ минитIым и пэцIэдзэхэм деж кьэбэрдейхэр Лабэ псы IуфэмкIэ кьокIри востокимкIэ мэ-Iэлхуэу, Тэрч и Iэшэл'ашэхэм ахэр щыIэлхуэар епщыкIуIтэнэ лIэщыгьуэм и етIуанэ Iыхьэ ныкьуэрщ. А Iуэхугьуэ дьдэм тепсэл'ыхькIэрэ, щIэныгьэлIым етх: «Кьэбэрдейхэр епщыкIушанэ лIэщыгьуэм Псыжь адрьщI кьыл'элхуэа адыгэхэщ».

ЩыIэлхуээм кьэбэрдейхэм гьусэ яхуэхуэу абазэхэр – зэманьыжым щыгьуэ абхъазхэм я этническэ гупым щыцуу щытахэр. XIV–XVI лIэщыгьуэ-хэм Абхъазымрэ абы и Iэгьуэблагьэ щыIэлхэмрэ кьабгынэри абазэхэр бгым щхьэпрокI. Люлье Л. Я. зэритхымкIэ, а Iуэхур кьыщыхуэар XVII лIэщыгьуэм и кIэуухэрщ. Абазэхэр, желэ абы, япэ щыкIэ кьэбэрдейхэм ягурулуэ кьур-шым и восток лэныкьуэм ил'элхуэу северымкIэ ягакIуэу кьэбэрдейхэм зыхагьэтысхьэну. АбыкIэ арзэу хуэуащ кьэбэрдейхэр, абазэхэр зытепсэу-хьын щыи иратащ.

Абазэ гупхэм ящыцуу япэ щыкIэ бгым щхьэпрыкIащ ашхархэр, куэд дэмы-кIуэ – тапантэхэр. Арати, абыхэми яхуэуащ кьэбэрдейхэмрэ беслэнейхэмрэ я гьуэгур.

Абдушлишвили М. Г. зэритхымкIэ, антропологиэ и лэныкьуэуэ кьэбэр-дейхэр зыхыхьэ гупыр адыгейхэракьым, атIэ абазэхэрщ. Дызэррыщыгьуэазэци, иужьрейхэр абхъаз этническэ гупым щыщц, ахэр щыпсэуари Абхъазым и северо-западымрэ абы и Iэгьуэблагьэ щыIэлхэмрэщ.

Абхъаз антропологическэ гупым щытепсэл'ыхькIэ, Бунак В. В. етх: «... ахэр (абхъазхэр) ещхьц северо-кавказ гупхэм, псалъэм папцIэ, кьэ-бэрдейхэм...»

Кьэбэрдейхэр зи щIэблэ пасэрей цыIухуэр абхъазхэм я гьунэгьуэу тенджыз ФыцIэ Iуфэм зэррыIусам щыхьэт тохуэу а лъэпкытIым я бзэхэм тенджыз Iуфэм щыпсэу шапсыгьхэм я бзэм теухуэ псалъэ куэд зэррыхэтри. ЩIэныгьэми зи гугьуэ тщы Iэлпкьхэм я нэхьыжьхэми кьызэрагьэл'агьуэуэщи, кьэбэрдеи-бзэмрэ шапсыгьыбзэмрэ куэдкIэ зэгьунэгьуэуэ. Абын кыкIыр гурылуэгуэуэщ – нобэ зэпэжыжьэ хуэа пэти, а лъэпкытIыр зы зэман зэгьунэгьуэу псэуащ. Ауэ щыхьуэуэ, кьэбэрдейхэр зэгурэ тенджыз ФыцIэм и Iуфэм Iусауэ.

Адыгэ лъэпкэ псоми я бзэхэм кьыхэлпщыкIа кьэбэрдеибзэм куэд хэлъщ абхъазыбзэм уришапIэу. Псом хуэмьдэу ар щынэрыл'агьуэу лексикэм. Зы лъэпкыым кьыбгьэдэжкIуэ адрей лъэпкыым и бзэм хыхьа псалъэхэм ущепл'кIэ, гурылуэгуэуэ мэхуэ кьэбэрдейхэмрэ абхъазхэмрэ я бзэхэр кьуэпс куэдкIэ зэ-рызэпыщIар. Мыбдеж кьыщыжыл'элхуээщ языныкьуэхэм деж кьэбэрдеибзэр адыгэ лъэпкьхэм я бзэхэм нэхьэр абхъазыбзэм нэхь гьунэгьуэу кьыщыбгьэ-дыхьэ кьызэрыхуэри.

Абхъазыбзэмрэ кьэбэрдеибзэмрэ зэрагьапщэурэ а бзитIым я зэпэгьу-нэгьуагьыр джыныр зи кьалэныр бзэм елэжьхэрщ. Ауэ, псалъэм кьыдэжIуэу, кьээгьэл'эгьуэуэну сыхуейт а лъэпкытIым я бзэхэм зетехуэ псалъэ куэд зэр-ыхэтри. «Сэ», «ар» жыхуиIэ щхьэ цIэпапщIэхэр падежхэм игьэувауэ кьыщап-сэл'кIэ абхъазыбзэмрэ кьэбэрдеибзэмрэ ахэр зэщхьэ щохуэ: абхъазыбзэм «сара», «уара», кьэбэрдеибзэм – «сэра», «уэра»...

Лексикэ и лэныкьуэуэ кIэ дызэхуепл'ынти: абхъазыбзэм – «ахуэ» (аху), кьэбэрдеибзэм – «ху», «абыста» – «пIастэ», «ачархь» – «шэрхь»; «аджир» (ащыр) – «жыр».

Зы лъабжьэ кIэ зэщхь псалъэхэр: абхъазыбзэм – «ажьла» – «жылэ» («кьуа-жэ» мыхьэнэр кьыкIуэ); («абора» – «бора») абазэбзэ кIэ – «бо», «ачы» – «шы», «адамыг» – «дамыгьэ», «агуп» – «гуп», «атахмада» – «тхьэмадэ», «дад»

(нэхъыжьхэр нэхъыщцэхэм ирыреджэу) – «дадэ» (нэхъыщцэхэр нэхъыжьхэм ирыреджэу), н. «Уащхуэ» тхэрыфурэ зи гугъу тцфы бзитлми щызэтохуэ.

Нэгъуэщц лъэпкъхэм (псалъэм папццэ, хьэрыпкъхэм) я бзэхэм кыхахауэ къэбэрдейхэмрэ абхъазхэмрэ къагъэсэбэп псалъэхэри щызэтэхуэ куэдрэ къохуэ. Апхуэдэхэщ «хьэзыр», «бэракъ», «маржэ», н.

Абхъазхэмрэ къэбэрдейхэмрэ я этнографическэ зныпццэныгъэр а лъэпкъитым я дуней тетыхлэми, я фурэху зехъэклэми, я псэуклэми, я культурэми кыхош.

XVIII–XIX лъэщыгъуэхэм къэбэрдей жылэхэм (къуажэхэм тыхыкитл ялащ: унагъуэхэр къуажэм хурейуэ е зэпэплимэу къебгъэтыхсэклат. И кур нэщт. Шынагъуэ кыхыщхуэам деж цыхубзхэр, сабийхэр, лэщыр а щыплэ нэщтым ирагъэпылэрти, цыхухуэхэр жылэм и хумаклуэу къеувэкыхыжырт. Мыдрейуэ, унагъуэхэр (зы лъэпкъым кыхыкхэхэр) зэбгъыдауэ щытысы щыцэт. Абхъаз жылэхэри а щыкцэ дьдыттым хуэдэуц зэрытысу щытар, дэтхэнэ зы унагъуэми и лъэпсэр къэхуабуэ.

Революцэм и пкцэ къэбэрдейхэми я лъэпсэхэр чы-бжэгъукцэ (зэзэмы-зи мывэ сэрейкцэ) къэхухуауэ лъэпсэхуэ ялэу цытащ. Лъэпсэм и кум чы-бжэгъу унэ ятлэцэ яуэ итт, унэр ятлэ лъэгут, щхьэгъубжэ хэлътэккым, пкцэунэ илэтэккым, унэкум жьэгут итт, пццэфлэпэр щхьэхуэц, псэуалэц щхьэхуэ ялэц. Нэхъыбэу ящцыр унэ плимэ кыхышхуэц, пэшиц-плы хууэ, зы щхьэ телуэ. Адэ-анэхэм еиуэ унэм зы пшышхуэ хэтти, абы «унэхшукцэ» еджэрт (адыгейхэри апхуэдэуц а пшышхуэ зэреджэр). Ар унэм я нэхъыжькым и хэщцлэц къудейтэккым – абы и пццэри цалэт щыплэц. Унагуэуэм къраша нысаццэр нэхъыжькым щытрагъэхэри унэишэ, щауэишэж щащцри а «унэхшукэрт». Апхуэдэбзэуц абхъазхэри зэрыщытар.

Псом хуэмыдэу гулытэ хуэщцым хуейщ къэбэрдейхэмрэ абхъазхэмрэ я псэуалэхэм я щыкцэ хэлъа мыпхуэдэ фурэхуэуэми: ахэр хурейуэ ящцу цытащ. Дызэрыт лъэщыгъуэм и пэщцэдэхэм деж Шиллинг Е. М. кыххуащ Западнэ Кавказым щыпсэу лъэпкъхэм я унэхэм я щыкцэр. Абы гу зэрылтыам-кцэ, пццэфлэпэ хурейхэр куэдэ ящцу цытащ къэбэрдейхэмрэ абхъазхэмрэ. Апхуэдэ псэуалэхэр Шиллинг щыгуэцаткым Псыжь и лэщцлэхэхэм щыпсэуа шапсыгъэхэми бжъэдэгъухэми я деж. Пэжщ, «нэхъыжьхэр щыхьэт техуэрт мы щыплэхэми апхуэдэ псэуалэхэр зэгурым зырыщытам. Къэдгъэлъэгъуэныц, – етх адэцлэ Шиллинг, – апхуэдэ псэуалэхэр Къэбэрдейшхуэм куэдэ зэрыщылар зыццэж нэхъыжьхэм дызэрырихьэллар».

Шиллинг Е. М. кызырхутамкцэ, псэуалэхурейхэр зилэу Западнэ Кавказым щыпсэуар къэбэрдейхэр, абхъазхэр, мегрлэхэр арщ. Зи гугъу тцфы псэуалэх лэужыгъуэхэр зей лъэпкъхэм я тхыдэм, я къеклуэкыхкцэ щыкцэлы-плым Шиллинг и гупсысэр, и къэхутэныгъэр зыхуэжлар зыщ: Къэбэрдейшхуэм щыпсэхуэм я гъащцэр лэпхуэшапхуэу кърахьэкхырти, абыхэм дежкцэ пщылэ хурейхэр нэхь тыншт, ахэр Западнэ Кавказым кыхкцэу зэрыщытым щыхьэт техуэрт Севернэ Абхъазым щыпсэхуэми апхуэдэ псэуалэхэр игъащцэ лъандэрэ къазэрыдэгъуэгурыкцэу.

Къэбэрдейхэм я пццэфлэпэ хурей зи кум жьэгуту цытамрэ абхъазхэм игъащцэ лъандэрэ ялэу цыта пщылэ папццэ хуреймрэ зы нэмрэ зы лэмрэ я лэужуэ зэрыщытым шэч кыхыщытхьэн щыцэккым. Аращ Шиллинги жилэну зыхуейр. Ар зы псэуклэм и нэцэнэц.

XIX лъэщыгъуэм, и пщей гъэхэм къэбэрдей унагъуэшхуэм и псэуклэм щы-тепсэлтыхым, Потемкин П. С. итхыгъащ: «Дэтхэнэ зы унагъуэри, адэшхуэм и адэжым деж кыхыщццэдэуэ унэм ис нэхъыщцэ дьдэм деж щыщцэтыхы-жауэ, зэхэсу, зы шыуаным ишыхылыу зэдэпсэу, аращ мыхэр унагъуэ бжыгъэ-кцэ мыхуэу шыуан бжыгъэцлэ щцэбжэр». Апхуэдэбзэ абхъазхэри: зэхэсу псэухэрт, унагъуэхэр зэрабжри ахэр зэрышыхкцэ гъуаплэхэ шыуанхэрт.

Куэд къэбгъэлыгъуэфынуц абхъазхэмрэ къэбэрдейхэмрэ зэхуэдэу къадекулыкьыу шытауэ: унагъуэхэм я псэуклар, фызышэ, хьэгъуэлыгыгъуэ егъэ-кыулыкьылэхэр, гузэвэгъуэ-хьэдэщцэлыхьэм пыщла лъэхугъуэхэр, бынхэр атэлыкь-хэм къану ирату зэрыщытар, зи бзэгу хуцхъуэмкэлэ үлэгъэр зыгъэхужыфы къалытыу шыта хьэм пщцэшхуэ хуащцэу зэрыщытар, шчыр выфэкэлэ къапщцэу зэрыщытар, хьэщцэр зэхуэпса хьэлпыпыр тыгъэ хуащцэу зэрыщытар... Куэд мэхъу ахэр. Ауэ псалъит къудейуэ мы зы лъэхугъуэми и гугъуэ умыщцэу къэбгъанэ хьунукьым. Археолог Джание В. В. къыхутащ XIII-XV лъэщыгыгъуэхэм псэуа абхъазхэмрэ къэбэрдейхэмрэ къащцэна лъащхьэхэр зэрызэщхьыр. Апхуэдэ лъащхьэ «зэтлольхуэныкьуэхэм» ущрохьэллэ Абхъазым и северо-западнэ лыхьэхэм (псом хуэмыдэу Псхьыу деж) нобэрей Къэбэрдей-Балъкьэрыр зэрыс шыплэхэм. А хьащхьэ фэеплхэм «къэбэрдейхэм я лъащхьэкэлэ» еджэу литературэм куэдрэ дыщрохьэллэ.

Абхъазхэмрэ къэбэрдейхэмрэ я лъэпкь цыгъынхэри, псом хуэмыдэу цыхухъу фашэхэр, зэрызэщхьыр я теплъэ къудейркъым – я шчылыкьылэ яхэлэ пкъыгъуэуэи зэщхьэщ. Къэбэрдейхэм абхъазхэм лъей, гуэншэрыкь, баш-лъыкь, цыхухъэхэм куэншыбэ зэрэхьэу шытащ. Мис нэгъуэщцэуи зыи. Ди лъэщыгъуэм и пщцэдзэхэм абхъазыплхэм ящхьэрыгыу шытащ унцэ пылэ папцэ. Къэбэрдейплхэм апхуэдэ пылэ зэрэхьэу зэрыщытам и шчыхьэту къэнащ «купсэ» – пылэ шчыгъуэ кыхь псалъэр. Пэжщ, а цыгъын лъэужьыгъуэхэм хуэдэхэр зэрэхьэу шытащ Кавказым шыпсэу адрей лъэпкьхэм ящыщ куэдми.

Абхъазхэмрэ къэбэрдейхэмрэ шчымы зэрытелэжыкьыкь шчыклары зыкъомкэлэ зэщхьыу шытащ. Ваклуэ дэкыгъуэхэм деж мэкъумэшыщцэхэр зэдзейурэ зэгухьэрти, гуп-гупурэ зэдлажэжхэрт.

Изчымы елэжхэри арат. Къэбэрдейхэм я былымым дамыгъэ традзэр шчыгъэтауэ, лъэпкь къэс езыхэм я дамыгъэ ялэжт. Абхъазхэри арат.

Абхъазхэр шэрджэс лъэпкьхэм «азух»-кэлэ, нэхь тэмэмэу жыплэмэ, «азаху»-кэлэ еджэрт. Абы и лъабжьэр, шэч хэмпылу, античнэ авторхэр адыгэ лъэпкьхэм къызэрджуэ шыта «зих» псалъэрт. Абхъазхэм ялэщ «Зихуба» унэцэ. Къымыдэкэлэ, пасэррей абхъазхэр шчыгъуэзэт адыгэ лъэпкьхэм езыхэм зыфлащыжауэ «адыгэ»-кэлэ зэрызэдджэжи. «Аедыгъ», «едыгъаа» жалэрт абхъазхэм. Арауи къыщцэлынуц къызытеклар «Едгы», «Едыгъ» жалэу абхъаз цыхухъуэхэм флащцэу зэрыщытар. Езы лъэпкьхэри зэщхьэщцэгъэлыкьыу шытащ: «шапсыгаа», «кабардаа» жалэу. Иужьрей псалъэм езым и къежъяплэ илэжщ. Адыгэхэр езыхэр зэрызэдджэж «адыгэ» псалъэм нэмыщцэу къэбэрдейхэм зыфлащыжа «къэбэрдей» псалъэр къызытеклар лыхъужыщцэу жалэ: Тамбий Къэбардэу. «Тамбия», «Там» псалъэхэр абхъазхэм абазэхэм лъэпкьыцэу гъунэжу ялэу шытащ. Тамбия, Там лъэпкьыцэхэр зезыхьэ жылагъуэхэр куэду шчыпсэуэц Мдызмтэ псыщхьэм. А лъэпкьхэм зэреджэр мудавейт. Абхъаз хьыбарыкьхэри Торнауи шчыхьэт зэрытэхьуэмкэлэ, мудавей лъэпкьхэр зэгурьым бгым шхьэдэххэри Хуэдэ, Лабэ, Балъкь, Инжыдж псыхэм я лэшалъашэхэр псэуплэ ящцэу шытащ. Хьыбархэм зэрытрагъэчыныхьымкэлэ, къэбэрдейхэр къызытепщыкьыжар а лъэпкьхэращ. Урыс академик Клапрот Г. Ю. шчыхьэту тоувэ мудавей лъэпкьхэр Лабэ псылуфэм зэрыщыпсэуэм. Абы етх: «Лабэ и шхьэкэлэ, екыуэплэлэ зымылэ къуршышхьэ лъагэ дыдэхэм, щопсэу лъэпкь цыкы – мудавей. Ахэр муслымэнкьым, шхьэхуитуйи мэпсэу, пщыи тепщцэу ялэжхьэм, я лэцэхьэу хахыжэр езыхэм ящыщ нэхь лыхъужэ дыдэхэрщ».

Мыпхуэдэ зы лъэхугъуэми гу лъытэн хуейщ. Абхъазхэм абазэхэмрэ къэбэрдейхэмрэ убзыхуэуэ зэхагъэщхьэхуыкыу шытакьым, шчыпсэу шчыплэкьыи этническыи зэхамыгъэлыкьы а лъэпкьытлыи «ашвуа» «ашэуа»-кэлэ шеджэ шчылэт. Марр Н. Я. шэч лъэпкь къытримыхьэу итхыгъащ «ашуа» жикэмэ «къэбэрдей» жилэу къыкылыу. Этноним «ашвуа» жыхуилэрщ абхъаз унэцэ Ашвуа (Ашэуа)

кызытөкөлүжар. Абхъазхэр а цэ дьдэмкэ еджэу шытащ Абхъазым ищхэкэ, Кавказ кьуршым и щыбккэ, кыщыльа щыплэ псоми. Лопатинскэми желэ абхъазхэр я хэкум кыпыль Севернэ Кавказ псом «Ашва»-кэ еджэу зэрыщытар. Езы кьэбэрдейхэр я гьунэгьу абхъазхэм зэреджэр лъэлкьыцэхэрт: Мудави (Мда ей), Аибга. Абы щыхьэт тохьуэ Люлье Л. Я. Абыи кьикыр гурылуэ-гьуэц: кьэбэрдейхэм фьлуэ яцыхурт зи гугьу тщы лъепкьри ллакьуэцэхэри. Ахэр зэгур зэрызэхсар белджылыт.

Мыдрейуэ, «Кьэбардэ» псалъэм кытеклауэ абхъазхэм цэ-унэцэ, щыплэцэ куэд зрахаьэ.

Абхъаз-абазэхэм, кьэбэрдейхэм ядеж куэду дыщрохьэлпэ зэунэцэдджэгьухэмрэ щыплэцэ зэщхьэмрэ. Апхуэдэхэщ Ажий (Жибэ), Ашабэ – Ашубэ, Бгъэжынокьуэ – Бгъажьбэ, Думэн – Думаа, Багьы – Багбэ. Уэзы – Уаз – Уазбэ, Абытлэ – Бутбэ, Инарокьуэ – Инарбэ, Тамбия, Шэджем – Чагьам (а псалъэр щыплэцэуи щылэщ Абхъазми), Мэршэн – Маршьан, н.

Цэ унейхэм дызэхуепльми – аращ. Зэщхьу куэд дрохьэлпэ. Адыгэцлэхэм куэдрэ кыпыуэвэ хабзэщ «кьуэ» псалъэр. Ар дьдэр куэдрэ кыщохьу абхъазыбзэми: Хатаксоква – Хьэтлэхьушокуэ, Темыркава – Темыркуэ, нэгьуэцэхэри.

Абхъазхэмрэ кьэбэрдейхэмрэ я кьуэпсыр зьуэ, куэд лъандэрэ зэпыщлауэ зэрыщытым щыхьэт тохьуэ а лъэпкьитым я пщыцэхэри зетехуэ зэрыщытам. Апхуэдэщ Иналаа, Инал-ипэ – Инал, Иналыкьуэ унэцэри. Хьыбарыжьхэм кьызыралуэтэжымкэ, Иналц кьызытэхьукьыжар кьэбэрдей-шэрджэсхэр. А Иналырц зи щэблэр тхьдэр зыщыгьуазэ, Иван Грознэм и щыкьу адэу щыта Темыркуэи. Хьыбархэр тегьэщлэплэ ищкларэ, Нэгумэ Шорэ етх Инал тенджыз Фьлэцэ лүфэм кьикьы Кьэбэрдейм кьэлэпхьуауэ зэрыщытар. Абхъазыр армырауэ плэрэт ар кьыздиклар. А гупсысэм ухуешэ щлэныгьэлл Лаврови. Абы зэритхымкэ, Инал япыщлауэ, ядэлэпкьуу щытащ абхъазыпщхэу Ачбэрэ Чачбэрэ. Нэгумэми кьыджелэ Инал и япэ фызыр абазэпщ Ашэ (Ашбэ) и пхьуу зэрыщытар. Абазэ лыжьхэри Нэгумэри щыхьэту зэрытеувэмкэ, Инал и хьэдэр Абхъазым щыцлалхьащ. Ар зыцлэлтым «Инал и кхъащхэкэ» йоджэ, етх Нэгумэм. Абы щыхьэт тохьуэ Лаврови.

Кьэбэрдей хьыбархэм кьызыралуэтэжымкэ, Инал Кьэбэрдейм и тетыгьуэр кьезытар ялэм кьэбэрдеипщу щыта Тамбийщ. Езы Тамбийхэ лъэпкькэ мудавейм щыцт, кыхощ хьыбархэм. Мудавей лъэпкьхэр абхъазхэрщ. Ахэр щыпсэуар Инал и хьэдэр зыщлэл щыплэрщ. Инал, желэ хьыбарым, Тобулду и цэу кьуэ илэщ. А цлэм пыт «ду» клэхым абхъазыбзэкли абазэбзэкли кьикьыр «ин» жилэу аращ. Зэрытлагьуши, Инал и кьуэм зэрихьар абхъаз-абазэцлэщ: Тобыл Ин. Абазэхэм ноби ялэщ Тобыл унэцлэр.

Западнэ Кавказым щыпсэуа лъэпкьхэм я гьащлэм абазэхэм увьплэхуэ зэрыщадьгьам, абазэхэмрэ кьэбэрдейхэмрэ яку зэпыщлэныгьэ ин зэрыдэлым тепслэпхьурэ, Лавров Л. И. етх: «...Кьэбэрдейм и тепщур щытахэр абазэхэм кьахэклауэ шэч пщы хьунуш...» Мы фи пашхэм ислъхьэ си лэжьыгьэм щытепслэпхьыми Лавров Л. И. итхащ мыпхуэдэу: «...флэщхьуныгьэ хэлъу авторым дегьэлъагьу кьэбэрдейхэр абазэхэмрэ абхъазхэмрэ быдэу япыщлауэ зэрыщытар. Ар гупсысэ тэмэму кьызолпытэ. Си щхьэкли щызогьуж VI лэцхыгьуэм кыщыцлэдзауэ Кьэбэрдейм тепцэныгьэр щызылыгьахэр абхъаз-абазэхэм кьахэкла цыху цэрылуэхэрауэ кьэплэйтэ хьуну».

Абхъазхэмрэ кьэбэрдейхэмрэ я щыплэцлэхэм, псыцлэхэм зетехуэу куэд дьдэ хэткьым. Ауэ апхуэдэхэри щылэщ. Псалъэм папцлэ, кьэбэрдейхэр Ставропольскэ крайм жежэх псыхэм ящыщ зым Гумклэ йоджэ. А псыцлэм ставрохьэллэ Абхъазми: Гумыста, Гума, Гумурищ, Гумрипщ, нэгьуэцэхэри.

Абхъазым и северо-западым шылэщ къэбэрдейхэм я «къяужэ» псалъэм ещхь «куадж» шыплэцлэхэр – къяужэцлэхэр.

Уеблэмэ урохьэлэ зы къяужэм цитлклэ – адыгэбзэкли абхъазыбзэкли еджэ. Апхуэдэщ псалъэм папцлэ, Сочипсы – Облагукуадж, Эсхорищ (Ясхорыпщ) – Артокуадж, Цондрыпщ – Цовжжуадж, н.

«Хьэблэ» псалъэри аращ. Абхъазхэри иныкъяуэхэм деж къяужэм, жэ-мышьэтым «хьэблэ»-клэ щеджэ шылэщ.

Адыгэхэм псыцлэхэр, шыплэцлэхэр къыщралуэклэ куэдрэ къагъэсэбп хабзэщ «къяуэ» клэух псалъэр. А мышьэнэр къыккыу абхъазхэм ялэщ «куа» клэухыр. Адыгэбзэклэ Щхьэлыкъуэ, Мывэкъуэ, Джэдыкъуэ, Фэндзыкъуэ жыхуалэхэм ещхьщ абхъазхэм Гудакуа (псыцлэщ), Абжакуа (шыплэцлэщ), Акуа (къалэцлэщ) жыхуалэхэр, н. къ.

Лъэпкхэм я зэпыщлэныгъэр псом хуэмыдэу къыхощ абыхэм я культу-рэм, духовнэ гъащлэм. Абы и лъэныкъуэкли абхъазхэмрэ къэбэрдейхэмрэ зэплэщлэкъым. Къэтцтэнщ, псалъэм папцлэ, ди лъэпкхэм игъащлэ лъандэрэ къадеклуэклэ нарт хьыбархэр. Абыхэм хэт лыхъужьхэр адыгэхэми абхъазхэми зэхуэдэу дыдейщ.

Адыгэ нарт хьыбархэм къыхощ: луащхьэмахуэ щыб адэклэ тенджыз Фыцлэ луфэм лутц нобэр къыздэсым уафэм цлэуэным хуэдиз и лъагагъуу Сосрыкъуэ и хьэдэр шыцлэлы луащхьэр. А хьыбар дыдэм дыщрохьэлэ абхъаз нарт хьыбархэми. Сосрыкъуэ и цлэ къудейр-цэ? Къэбэрдейхэм «Сосрыкъуэ» жалэмэ, абхъазхэм «Сосрыкуа» жалэ.

Адыгэ нарт хьыбархэм хэт лыхъужь цлэрылуэ Хьымыщ (абхъазыбзэклэ Хнышь) теухуами депльынти.

Хьымыщ и закъуэу зеклуэ ежьэну, зэклэуэну флэфт. Ар зэгуэрым ща-клуэ дэклат. Абы жыжэу къельагъу щыхь. Шабзэр щыхьым щригъапцэм, Хьымыщ къельагъу тхьэклумэкыхьым тесу къажэ лы цыклужыгъ гуэр. Тхьэклумэкыхь шур наплэзыплэм къос, Хьымыщ и шыныбэгумклэ щоцлэфтри щыхьым хуеунэти. Тхьэклумэкыхь шур щыхьым деж нэмысыпэу щыхьыр джэлащ. Хьымыщ абы еуатэкъым, ауэ щыхьыр зыгуэрым къиуклат. Къэ-зыуклар испы цыклурут. Хьымыщ абдеж щынэсым испы цыклурум щыхьыфэр наплэзыплэм триудауэ лыр лэклэуэлаклуэу зэихырт. Испы цыклурумэ Хьымыщ-рэ цыхугъэ зэхуохуэ, Хьымыщыр испым деж йоблагъэ. Испым и пхьумрэ Хьымыщрэ фылуэ зэрольагъу, зэрощэ. Абыхэм Бэтэрэз – батэр зыгъэз – къуэр къыхуалъху...

Зы псалъэ дэмышуауэ жыхуалэу а хьыбар дыдэр абхъаз луэрылуатэми хэтц.

Испыхэм я лъахэу адыгэ хьыбархэм къыщыгъэлъэгъуа дыдэр абхъаз луэрылуатэми щыдолъагъу.

Езыхэр Аравием е нэгъуэщлэ шыплэ гуэрым къыккы хуэдэу къэбэрдеипщ-хэм къадэгъуэгуркылуэ хьыбарыжхэм ещхь дыщрохьэлэ абхъаз луэрылуа-тэми.

Абхъазхэмрэ адыгэхэмрэ я псалъэжхэри зэщхьыркъабзэщ, е зэрызэщ-хьэщыккы цлагуэу шылэкъым. Мис, псалъэм папцлэ, адыгэхэмрэ абхъазхэмрэ я псалъэж, псалъэ шэрыуэ зэтэхуэхэм, зэгъунэгъухэм шыщхэр: Зэгъунэ-гъуитлэ я жэм къэшыккы зэщхькъым; Шэм куэдрэ ухэплъэмэ, лы хольагъуэ; Шцлэупцлэ емыкы пылъкъым; Уи хьэ флэпщ и цлэщ; Къуаргъым нэ хуащлати, набдзэ жилэрт; Цыхуицэ зыщытхьур цэ и уасэщ; Шым щышынэр уанэм йоуэ; Фо зезыхьэ и лэпэ йобзей; Зи бзэ лэфлэ щынэ мэлитлэ ящлоф; Ныбжьэгъу дэлэ нэхэр бий губзыгъэ; Хьэндьыркъуакъуэрэ пэт сызыхэс псыр кууащэрэт, жи; Зи гупккы уисым и уэрэд ежы; Нэдым и щхьэр умыплатэу хьэ илэрэ, ху

илрээ пшлэркьым; Къэклуэныр хьэщэм и луэхуци, клуэжыныр бысымым и луэхуц; Жэм льякьуэ шклэ иукыркьым; Жыг зытехуэри мэгурым, пшлэцэ зытехуэри мэгурым; Фызыфл гэтылпъыгэншэ хьуркьым; Мэлыхьуэр шхын шхьэклэ лати, и гуфлаклэ цэ шыхьа дэлъц жалэрт, жи; Хамэхьэ къохьэри унхьэ иреху, н.

Ижь-ижьыж лъандэрэ зэрахьа дин луэхумкли зыкъомклэ зэгъунэгъуш абхъазхэмрэ къэбэрдейхэмрэ. Мэл гъэхуным и тхьэу къэбэрдейхэм къальпытэу шыта Амышц (Емыш) абхъазхэми махуэу, насыпу, фыгъуэу къэзышэу къальпытэрт. Шыблэ шыуэм деж къэбэрдейхэм лилэ тхьэм хуэгъэзауэ жалэу шыта уэрэд дьэдэм хуэдэ абхъазхэми ялэт, шыблэ кышшыуэклэ е шыблэм зыгуэр иуклэмэ, абдеж шыжалэу. Абхъазхэр шыблэм зэреджэу, абыхэм шыблэм и тхьэу къальпытэу шыта Афыр къэбэрдейхэм Уафэ жыхуалэм ешхьт. Уашхьуэ жалэу тхьэ зэралуэри а зы псалэу дьэдэрат. А псалэм ушыхуоуз лъэпкытлми ди нарт хьыбархэм.

Хьэдэ шлэлъхьэным и луэхури апхуэдэт – зэщхьт. Бэным дэлъу жыгым клэрашлэрт я ллэхэм я хьэдэхэр. Апхуэдэ хьэдэ «шлэлъхьэклэр» яхэлът абхъазхэми къэбэрдейхэми.

Абхъаз уэрэдыжхэм я нэхьыбэм хэтц «уарада», «аурайда» ежьур, ар дьдэр хьыболъагъуэ адыгэ уэрэдыжхэми. Ильин Д. 1868 гэм итхыгъаш мээдэгу адыгэхэм – къэбэрдейхэм фызышэ хьэгъуэлпыгуэм шагъээзашлэ «орирашэ» къафэр: цыхухьухэмрэ цыхубзхэмрэ «орирашэ» ежьум шлэту кьызэдэфэ. Апхуэдэ дьдэу, «аураа-ша» ежьур ягъээзашлэурэ, ижь-ижьыжым гуп-гупурэ кьызэдэфэу шытащ абхъазхэри.

Зэрыжытлаци, къэбэрдейхэм я къеклуэклыклэми абыхэм езыхэм зыфлэшыжа цлэр кьыздиклар кьэхутэнми шлэныгэллхэр куэд шлауэ йолэжь. Ауэ нобэр кьызлэсым абыхэм я луэху елпъыклэр зетехуэркьым, ахэр зым кьытеуытлэ-фыркьым. «Къэбэрдейхэр» псалэм япэ дьдэу дыщрохьэллэ Венецием шыщ автор Барбаро И. епшыклухуанэ ллэщыгъуэм и зэхуэдитлэхэм деж итха лэжыгъэм. Клэмыргуйехэмрэ осетинхэмрэ яку дэсу Севернэ Кавказым шопсэу «къэбэрдей» цлэр зезыхьэ лъэпкэ, итхыгъаш абы. Ищхьэклэ зэрышжытлаци, адыгэ луэрылатэхэм кьыхош «къэбэрдей» псалээр Тамбий Къэбардэ и цлэм епхауэ. Языныкьуэ авторхэр пылпаш а цлэм и кьежьэклэр грузиньыбэм шыщ «лэныкьуэклэ», шэшэныбзэ «бжьэпэ кусэ» псалэхэм ирапхьуну. Марр Н. Я. кьылпытэрт а псалээр «сармат», «киммер» этническэ цлэхэм кьытеклауэ. Языныкьуэхэми жалэрт къэбэрдейхэр тюрк лъэпкэ «кабары» жыхуилэм кьытехуклауэ. Ахэр (кабархэр) зэгуэрым Дон псым и лэшлэашэхэм шыпсэуэуэ шытащ. Льябжьэ зимылэ а хуэгъэфэщэныгъэ псори лэныкьуэклэ тригъэклуэ-тащ Лавров Л. И. Езым кьыхилпхьаш «Къэбэрдей» псалэм тюрк псалэу «берды» («верды») «етын» жыхуилэр кьызэрыкьыр хэлъу. Ауэ абы шлэдэ-плэу пыт «кьэ» жыхуилэр зищысыр мыгурылуэгъуэу кьэнаш. «Къэбэрдей» псалэм клэхуы пыт «ейм», – етх абы, – еиньгъэ мыхьэнэ къокл. «Къэбэрдей» жилэмэ, Кабердын ей жилэу арщ. Апхуэдэу шыщытклэ, «Къэбэрдей» псалээр еигъэ кьызэрыклэ цлэм кьытеклауэ къэплпытэныр нэхэ захуэщ, шлэныгэллхэм зэрыхуагъэфэщэм нэхэрэ. Луэхур апхуэдэу шьт пэтми, «Къэбэрдей» этническэ псалээр кьежьэнклэ хьуну шыщытар тюрк бзэхэм ирипсалэу лъэпкьхэм Севернэ Кавказым луэхугъуэшхуэхэр шызэрэхьэ хьуа, езы къэбэрдейхэр зи шлэблэхэм феодалэнэ шытыклэхэр зэхуалэу хуежьа нэужьыц.

«Къэбэрдейхэр», «Къэбардэ» цлэр тюрк частицэ «берды» жыхуилэм и фыгъэклэ къэхуауэ тегъэщлэлэ пщыным арэзы утехуэ хьунуктым. Ауэ цыхъуки, «кэ» лъабжьэр зищысыр умыщлэу. Мыдрейуэ, Лавров Л. И. хуэ-фацэ гульытэ хуищлактым а псалъэр езы адыгэ-абхъазыбзэхэм ктыхэкынклэ хьуну зрыщыгтам. А псалъэр къызэрыхуэр адыгэ-абхъаз цыплэцлэхэр, цэхэр къызэрыхуэ шылкэм ещхьынкли зэрыхьунум егупсысактым. Псалъэм папцлэ, Теберда, Уарда Цыкы, Уарда Ин, абхъаз цыхухуэцлэ Джмарда, н. Абыхэм тюрк бзэхэм зы пыщлэныгьи хуалэу къыщлэжынкынуктым.

Нэхъ псалъэмакышхуэж къызэрыклар къэбэрдейхэм я лъахэжыыр уб-зыхунырщ. Хэти жиелрт ахэр Кърымым цыпсэуауэ, хэти – Азов тенджы-зым и лүфэм лусауэ, хэти – Дон псым и лэшлэшэхэм исауэ, хэти – нобэрей Ставропольем и север шыплэхэр ялыгъауэ. Лавров Л. И. желэ къэбэрдей-хэмрэ беслэнейхэмрэ шапсыгъхэм я гьунэгъуу япэ шылкэ Псыжь и клэм деж цыпсэуауэ къэпллытэ хьуну. «Къэбэрдейхэр востокомккэ, Псыхуабэ лъэныкыуэмккэ лэпхуащ V лэщыгъуэмрэ XII лэщыгъуэмрэ я зэхуакүхэм», – етх абы. Шцлэлпхуам и шхэуэсыгъуэу кыгъэувыр ахэр хьуллэ нэхъыбэ хуей зэрыхуаумрэ феодалнэ зэхуытыкклэхэмрэ зэрызаужымырщ.

Хэт сыт жиами, къэбэрдейхэр япэ дыдэу цыпсэуауэ цыплэр хэхауэ нобэр къыздэсым убзыхуа хьуактым. Ахэр Псыжь и клэм е тенджыз Фыщлэм и лэгъуэблагэ Западнэ Кавказым цыпсэуащ жызылэу зыукъуэддихэми тегъэ-щлэлэ ящдым арэзы утехуэрктым. Лавров Л. И. зэрыжилэм хуэдэу, ахэр Псыжь и клэм деж цыпсэуар пэжмэ, абыхэм хьуллэрэ шьырэ къалыхьхуэу нэгъуэщлэ шыллэ шцлэлпхуээн шылэтэктым. Сыту жыплэмэ Псыжь и клэмрэ абы и лэшлэшэхэмрэ псэуллэ дэгъуэт, хьуллэкли гъавэ шлэлэкли кьуллейт. Шцы, хьуллэ къалыхьхуэу нэгъуэщлэ шыллэ лэпхуакымыи адрей адыгэ лъэпкхэр (адыгейхэр). Ар икли гурылуэгъуэщ: хьугъуэфыгъуэм хэсым нэгъуэщлэ хьугъуэ-флыгъуэ кылыхьхуэрктым. Къэбэрдейхэр зыщыпсэуагъэнур Шапсыгъым-рэ Абхъазымрэ я зэхуакүрщ. Абдеж ущыпсэуну нэхъ гугъут: шьыр лейт, цынэхэ мащлэ, мащлэ дыдэр хьуллэхэрт, лъэпктым зэпымыуэ хэхуэрт, ауэ шыщытккэ, ар шцы нэхъыби хуей хьурт. Мыдрейуэ, тенджызым шызеуэ хьунщлакүэхэм зэпымыуэу уагъэплейтейрт. Шапсыгъхэмрэ абхъазхэмрэ я зэхуакүм зэрыдэсарщ къэбэрдейхэм Абхъазым шыщ мудавей лъэпкыыр флыуэ яцыхуу шыщыгтар.

Зи гугъу тцлэ лүэхугъуэ псоми къагъэлягъуэ абхъазхэм, абазэхэм, къэ-бэрдейхэм яку ижь-ижьыж лъандэрэ зэпыщлэныгъэ быдэ зэрыдэлъар, ахэр зэгъунэгъуу куэдэр зэрыздэпсэуар, зы лъэпктым шыщ адрей лъэпктым хэшпысыхуэрэ къызэрыгъуэгурыклар. Псом хуэмыдэу зэпыщлэныгъэшхуэ зэхуалаш север-западнэ абхъаз-абазэхэмрэ абыхэм я гьунэгъуу псэуа къэ-бэрдейхэмрэ. Ищхэккэ зэрыжытлэщи, абазэхэр Севернэ Кавказым лэпхуэ-ным и пккэ къэбэрдейхэм ягурылуауэ шытащ, къэбэрдейхэм я щылым шыщ лыхьы абхъазхэм кьратауэ шытащ. Иужьккэ абазэпщхэм (тапантэхэм) тыгъэ ктыхуащлэ шытащ къэбэрдейпщхэм. «Мы зэманым Къэбэрдейм (псалъэм папцлэ, Балькэ деж) шопсэу тапант лъэпкхэм къахэккэ цыху куэд, къэбэр-дейхэм ящыщ хьужауэ», – итхыгъащ Лавров Л. И.

Зи социальнэ-экономическэ гъащлэр, политическэ, культурэ псэуклэр зэпыщлэ икли зэщхэ абхъаз-абазэ, къэбэрдей народхэм я тхыдэр, я къеклэу-кыклар дяпэкли нэхри кууэ джыным сыт шыгъуи мыхьэнэшхуэ зэрилэр ззи зыщыгъэгъуэпщэн хуейктым.

ИНАЛ-Ипэ Шалвэ,

*историческэ щлэныгъэхэм я доктор.
1981 гъэ, 3-нэ къыдэккыгъуэ.*

ГУЛИЕВ ДЫРМЫТ

НЭХЪЫЖЬЫМ И ЧЭНДЖЭЦ

Соплэкыжри — си щыбагъым
 Илъэсицэм нэсклэ дэлъщ.
 Нывжеслэнкыым сэ делагъэ,
 Фыкьедалуэ си чэнджэщ.
 Щымыуэн зэи щалэгъуалэр,
 Ар щедалуэм деж нэхъыжь.
 Пщлэ хуэзыщыфым нэхъыжь псалъэм
 Тыншу и дунейр ихъынщ.
 Зи акъылыр мытгысауэ
 Школым щлэсым жеслэр мырщ:
 Нэмыс пхэлъу, цыфыху гъэсауэ
 Зыбгъэлыагъуэм уи насыпщ.
 Къышлэрыхъэм тхыль губзыгъэ
 Уемыджауэ блумыгъэкI —
 Ар и нуркIэ езы дыгъэ
 Дыдэм сэ къысфIощI ебэки.
 Уемыщыфыз зэи уи гъуэгу захуэм,
 Нэхъ лъэрмыхъэм захуэщI дзей.
 Уи псэр, уи IуэхущIафэр дахэу,
 Лыгъэ уилэу тет дунейм.
 Хъэлэлагъыр, лыгъэр, напэр
 ЛыфI нэцэнэщ — щы уи фIэщ.
 Шы пшэр уанэу къебэ-небэм,
 Хэтми, хъункъым лыщлэ фIэпщ.
 Уи дыгъуаси уи пщэдейми
 Яхуэфашэ пщлэ хуэщыф,
 Пщымыхъу дунейр псор ууейуэ:
 Тетщ абы цыфыху Iей, цыфыхуфI.
 ФIыр пщыгъуипщэм — ар зы гуауэщ,
 Iейр пщыгъуипщэм — мэхъу гуаунтI.
 Ущыкъуаншэм умыдауэ,
 Ущызахуэм уимыкIуэт.
 Ем ухуэзэм, сыт сщIэн жыплэу,
 Угупсысэу ущымыт —
 Зедзи къыгумыгъэкI ар и плэм,
 Ем, си бынхэ, гъуэгу евмыт.
 МыхъумыщIагъэ зылэжь цыфыхум
 Хуэбгъэгъуакъэ — умыщыфыху,
 Къыштехуамэ напэ щыфыхуэ,

Пхуэпшыныжккым упсэуху.
 Ёнкунагыр кьемыклуш дэрклэ.
 Зупщытамэ бгым я щыгу,
 Лыггэ зилэрщ льягэу дэклир,
 Уеблэм лыггэм кьещтэф уэгу...
 Къэзгъэщлар сэ гьащлэ клэщккым,
 Сэ слъэгъуари мы зы цыыху...
 Аккыла хэпхмэ си чэнджэщым,
 Ущыуэнккым, си бын цыккы.

Зэзыхдзэклар Елггэр Кашифц.

ШИНКИУБЭ Бэггэрэт

ТЕКИУЭНЫГЪЭМ И МАХУЭ

Ккыыхэхуэ хабзэщ гьащлэм
 Зэман гуащлэ —
 Иггъащлэ псоклэ нмыхужу уигу,
 Апхуэдэщ плыщлрэ зы ггэр, псалгэм
 папщлэ,

А ггэм и мафлэр ноби щлэтц си нэгу.
 Пхуэмылуэтэным хуэдиз гужьенггуэм
 И луггуэ фыщлэм зэщлщтат дунейр,
 Ауэ советскэ сэлэт лыхгужьыггэр
 Жыр зэфзэщцу япсыхьа нэхъейт —
 Топышэ щтырым дыккылыггуэу щытми,
 Луггуэр ккыггхыгу дилыщллами бзийм,
 Ккызэрйтхьынуур теклуэныггэр тцлэрти,
 Псэм демыблэжу дебггэрккылуэрт бийм.
 Зыл уфэрэклмэ,
 Нэггуэщл абы и плэм
 Диувэрт —
 Тцлэжу ди ныбжьэггум илэ,
 Зым зылуубггуэрт бггэклэ бий топыпэм,
 Адрейхэм «ура»-р зэдалэту илэт.
 Бий хьэщхьэрылуэм зэщлггэна мафлэм
 Хесхьэжыр езыр.
 Ди Советскэ Хэку,
 Ди хуитыныггэ,
 Ди щлым щхьэщыт уафэ,
 Фэр папщлэ лыуэ дггэжар мытлэклүфэклү.

Нэгүүшлэм мацэ хуэзыгт йохуэж мацэм.
 Бийм кыыхуэгуакъым лейуэ зэрихъар.
 Ди Теклуэныггэм и Бэракъыр лээшү
 Фашизмэм и гъуэ Берлин нэсклэ тхъащ.
 Гъэр пльышлрэ тхум и гъатхэр, —
 Теклуэныггэм
 И дыггэр гъащлэм кыышыхушлэклар, —
 Къэхъункъым шлэблэм ягу шихун ллэшлгыгуэ,
 Я фэеплэщ ди цыху мелуан тлошлым ар.

Зэыдзэклар Елггэр Кашифци.

ТИАРБЭ Нелли

НЭКИЭ СЫНОПСАЛЪЭРТ

Адыгэ усэхэм шыщц

Сэ сыхэтти зы флыггуэ,
 Сыхэтти зы флыггуэ —
 Сынопсалъэрт нэклэ,
 Ба ныпхуэщлырт нэклэ,
 Пшыстлэггэрт абхъаз фашэ лэужкыггуэ.
 Пшыхэщхэ пшэплым
 Бахъэныпсым соплыр.
 Сэ лэклуэлъаклуэу зэлузощэ
 Уи бацлвыкыпххэр,
 Уи лъеипххэр,
 Пшэплым уи фашэр сэ хызошлэ,
 Мы дунейм зы цыху сыкымышлэу
 Си псэр уэ щэхуу кьолушашэ.
 Дыггэ бзий пльыжкыр зытридзэ
 Псы щхэфэм си нэр топлызэ.
 Сфлосл уи сурэтыр абы кыищ,
 Нэклэ сопсалъэурэ нэху соггэщ.
 Мы дуненишхуэр зыгъаблэ
 Дыггэм и фэггуу кыысфлосл
 Шлаклуэ хужь издзар сэ уи пллэм,
 Сыгуфлэу нэклэ ба пхузошл.
 Уэ пхуэдэ шлалэ мыхху си флэщ
 Кыптралъхуауэ мы дунейм,
 Нэклэ сопсалъэу сисщ уи куэщл,

Сохъуапсэ хъунум уэ узей.
 Уэ насыпыфлэ пщыну пщакъэм
 Сохъуапсэ икIи тIэкIу соиж...
 Ныжбэ сыту жэщ дахащэ –
 Зы вагъуи уафэм пфIощI имыж.
 Абхъаз хъыджэбзым и насыпыр
 Адыгэ пщакъэм щхъэ лъыса?
 Си насып Iыхъэр зыхъа псыпэм
 Сэ сыкIэлъоплъ зызгъэгусау.
 Бзылхугъэм игу илъ къыIуэтэну
 ЗыщIыфыр, дауи, щIалэ екIут,
 Ауэ насыпыр къуимытынум,
 Абы къарукIэ хъуркъым екIу.
 Ауэ сыхэтти сэ зы фIыгъуэ...
 НэкIэ пхуэсIуатэрт сигу илъ псор,
 НэкIэ пхуэсIащи сэ ба фIыуи
 Ар си гуфIэгъуэу сропсэу.

Зэзыхъуапсэ Елгъэр Кашифц.

АНКВАБ Владимир

СИ КЪУРШЫПС

СыкъыщIалъхуащ уи бжьэпэ лъагэм,
 Си псэм и щIасэ си къуршыпс,
 Нобэ-ныжэбэкъым си лъахэм
 Зыщигъэбыдэр уэ уи къуэпс.
 ИгъащIэ лъандэрэ къурш бгъэгум
 УщIапIыкIащи пхэлъщ къурш хъэл:
 Мывэу къыщIэхуэр уи лъэгум
 Щыкъуейрэ пшахъуэрэ уохъэж.
 СыкъыщIалъхуащ уи бжьэпэ уардэм,
 Си къуршыпс,
 Зи бгъэм укыщIэж
 Къуршыжьхэр псэхуи уи псэ мардэу
 Щытщи –
 Уимылэ уэ зэи лэж,
 Уэрщ псэ яхуэхъур уи гъуэгупащIэм
 КъыщыкI къэкIыгъэм, щыпсэу псом.
 Уэ ящыбощIри IэфI я гъащIэр
 Губгъуи жыг хади тхуогъэпсэу.

Хьуркьым си флэщ уэ кьуршым кьипхыр
 Кьызэрыгуэкл кьуршыпс кьудейу —
 Уожэхри ууардэу, зыкьипхыу
 Кьыдумыхьэх темыт дунейм:
 Кьыпхещлэ уэ и бзийхэр дыггэм,
 Щыхьми и лупэр уэ ныпхухь,
 Зыныпхашие уэ кьэкьыггэм,
 Абхъаз хьыджэбзми унэм уехь.
 Укьехкьым кьуршым пщлэншэрыкьлэу —
 Уэ псэуальапхъэ кьыздохьэх,
 Уэрщ зыггэхьэжэр щхьэл дыздэклэуэр,
 Дэнкьли унос уэ,
 Умыщхьэх.

Уи дежщ кьыщежьэри ди унэм
 Щыблэ уздыггэр.

Уи кьаруш

Зезыхуэр мафлэгур, машинэр...

Уэ куэд кьытхуощлэ иджыпсту.

Уэ ухуэхейкьым бгырыс хьэлми:

Зэм, апхуэдизкьлэ уокьри хьийм,

Зогъажэ мывэм я нэхъ хьэлхэр,

Кьохьэх пщымыхьуу ар кьуэщдий,

Кьипчауэ жыгейм я нэхъ иныр,

Уихьу-уилэу нэпкэхэм уэ уопыдж,

Ущыгубжьам шынагъуэщ уи нэр,

Ухьуощлэм — дунейр уоггээджыздж,

Щыуэфьым, дыггэр щыдэхашлэм,

Анэ гуапагъыу, пхэлщ лэфлагъ,

Кьыггэпщлэнтлэмэ дыггэ гуащлэм,

Сабийхэр щоггэджэгү уи щлагъ.

Нэр птемыпылэу ущлэплэщлэр

Сошлэ, си кьуршыпс —

Уэ лүэху куэд

Кьыппоплэ —

Лүэхуншэу игъащлэм

Зы сыхьэт уи деж щымыкьлэуэ.

Сыкьыщальхуащ уи бжьэпэ бейм сэ,

Си кьуршыпс жумарт, си насыпщ,

Сыпхофыр, зызоггэпскьлэ сыхуеймэ;

Укууш —

Уи лъащлэм сынэсынщ

Йилэу тегушхуэр, хэтми — цоуэ,

Уеблэм кьуршыбггэм нэхъ нэ жан,

Щымылэ пэтми, жыжьэу ауэ
 Уи лъащлэм и нэр темыплъа.
 Сыкъыщлалъхуащ уи бжьэпэ задэм,
 Къуршхэм я быну си къуршыпс,
 Тенджызу уэ узыхэлъадэм
 Итыжыхунклэ зы псы тклуэпс
 Псэунц уэ зи щыгу утет Хэкур,
 Си къуршыпс уардэ, си псэм хэль,
 Узыншэ, дахэ ухъу уи гъуэгур,
 Си насыпщ, схэлъмэ сэ уи хьэл.

ЗэзыхдзэкIар Елгъэр Кашифц.

ГАМЗАТОВ Расул

КЪРУХЭР

Къысфлощыр ди зауэл къэмыклуэжахэр
 Зэгуэр мы ди щымыщлэмылхьэжа, —
 Зэуаплэ губгъуэм лъы щызыгъэжахэр,
 Къру хъууэ, уэгум лъагэу ихьэжа.

А зэман жыжьэм лъандэрэ абыхэм,
 Я гулэ макъ къагъэлуу, къалъэтыхь.
 Аракъэ дэри, ахэм дащлу гухэ,
 Щлэхъуар дыщыму куэдрэ уэгу диплъыхь?

Блолъэтыр зы къру гуп, ешами, плэщлэу,
 Иухыу махуэ пшагъуэр, ахэр блокI.
 А кърухэм ялэщ зэпыуплэ мащлэ,
 Ар си увыплэу плэрэ? — сигу къокI.

Къру гуп сыхэту, гъащлэр сигу пымыкIми,
 Пщыхьэщхьэхуэклэу зэгуэр сежьэжынщ,
 Уэгу лъащлэм сэ къру макъкIэ сыкъиджыкIыу,
 Сэлам щымыщлэ кытезнахэм фэсхьэжынщ.

Къысфлощыр ди зауэл къэмыклуэжахэр
 Зэгуэр мы ди щымыщлэмылхьэжа, —
 Зэуаплэ губгъуэм лъы щызыгъэжахэр,
 Къру хъууэ, уэгум лъагэу ихьэжа.

НЭПС ТКИУЭПС

Кгуащ Бетлал и фэеплэу

«Си нэпс, щхьэ ухэт уэ си напэр тепхыну?
Бгырысым и нэпс щигьэлыагъуэ къэхъуа?!
Е пфлэщлрэ си гуауэр нэхъ мащлэ пхуэщлыну?
Хуэхынкъым ар, жыплэу, сэ уигу кыыщлэгъуа?»

Дэ нобэ щлэтлэхьэжым тыншакъым и гьащлэр,
Ар куэдрэ хэхуащ гузэвэгъуэ, бэлыхь.
Итлани къэхъуакъым ар цыыхухэм къыпщлэ, —
И нэпсыр игьэпщклути, ихъумэрт и щыыхь».

Жэуапыр щэху дыдэу къетыжыр нэпс ткиуэпсым:
«Гу слъатэу сэ цыыхухэм, къэпхыным смыклу,
Яжелэ абыхэм ялыагъур мынэпсу,
Атлэ пшэм кыыхэхуу къехауэ ткиуэпс цыклу».

Зэзыдзэклар Къагъырмэс Борисщ

КУГУЛЬТИНОВ Давид

ИЛЬЭСЫЩИЭ ХЪУЭХЪУ

Ди Хэкум и щыыхь нэхъри илэтауэ,
Игьэклуэтауэ япэклэ дунейр,
Щысыну хуитыныгъи игьуэтауэ
Иоклыж утыкум Ильэсыж шууейр.

Къэдвгъащти псоми ди фадэбжьэр изу
Фыр зи лэужь гъэм гуапэу девгэхъуэхъу:
Гъуэгу махуэ, Ильэсыж! Альпыбгым ису
Зи гьащлэр зыхьын, жыщхьэ махуэ ухъу!

Уэ уи плэм къиувэну гъэр, мес, къоклуэ.
Етлуанэ хъуэхъур абы лъыдгъэсынщ.
Псоми гуфлэгъуэ абы къытхудыклуэ,
Къытхуздыхьын ухъу псоми дэ насып.

Яулыагъу ягу зыдэплэм я лъэр нэсу
Цыыху псоми — мы гъэр угъурлы яхухъу.

УзкIэ гукъеуэ зIлэм мы илъэсым
Ишутэжыну псори девгъэхъуэхъу!

Ди нэхъыжкыфIхэм нэхъ жан ухъуи я лъэр,
Ди нэхъыщIэфIхэр ирехъу акъыл жан!
Ди гуэнхэр хигъэщIэн ухъу гъавэу илъым,
Дэри дыухъу ар фIыкIэ зышхыжын!

Ди жэмхэр ИлъэсыщIэм тхухъу гъэшыбэ,
Ди мэлхэр къыгтхухъу псори тIурытIылыху!
Ерыскыи щхъэкIэ ныкъуэуэ зи ныбэ
Мы дунешхуэм трыремыт зы цIыху!

Солэт хъуэхъубжъэ псоми я нэхъыщхъэр:
Ем и щыIу фIыр ухъу. ЦIыхуу дунейм тет
Псоми зым зыр ирилъыту и щхъэм
Зэдэпсэуным папщIи бжъэр солэт.

ЦIыху цIыкIум плъапIэу яIэ ди Къалашхъэм
И сыхъэткъеуэм гъэхэр щызэблихъу
Дакъикъэ дьдэм сIлэщ сэ зы хъуэхъу:
Дунейр мамыр ухъу — аращ псоми ящхъэр!

Зауэри зауэм щIэджэри зэгъусэу
Мы гъэм ди щыIгум текIыжыну ухъу!..
Сыхъэтыр пщыкIутI хъуакIэщ. Бжъэхэр изу
Долэтри ИлъэсыщIэм дыздохъуэхъу!

Зэзыхъуэуэ Елгъэр Кашифц.

ХЕТАГУРОВ Коста

СЭЛЭТЫМ И ГЪЫБЗЭ

Гуауэ къызыхъэу къыхъэм си лъахэ,
ГухэщI хэмыкIыу гъащIэр ихъынщ.
Нанэ, уеллалэу, схуумьд цей дахэ,
Уи гугъэу фIыкIэ ар згъэлэжъэн

Бын насыпыншэм гулэу сигу хэщлыр,
Щыгуфлыкыну абы пфлэмышл.
Унтерым слхрэ ар зехифыщлэм,
Си щхьэм и закъуэ ильынщ уи куэщл.

Сэ сыщылажыи, бэлыхь щызгъэви,
Псэклэ сыт щыгъуи къуршхэр слээгъуащ.
Иджы къызотхъури хамэ шэщ зэвыр
Ар абрэмывэу кыистеундэгъуащ.

Шхын хуэлэ уи къуэм жиленкыым псалъэ —
И фалъэм итыр ирехъудыр.
Казармэ щлылэм къуэлэщ и бжэ къуагъым,
И гур щлэхъуэпсу уи хьэнтхъупс пщтыр.

Къуэ насыпыншэм утемыпыхъэ,
Абы и гущхьэр гуауэм зэгуч,
Цей флыщлэ дахэм ар щлэлъэлуажкыым —
Сэлэт хьэзабыр абы ешэч.

Сэ саукл хъуми, лъыщлэж симылэ,
Уи гуауэр нэпсклэ, нанэ, тегъэу.
Уэ схуэуклыжи ди жэмыжь закъуэр,
Жьэрымэ тлэклуи сэ кыисхуэгъэу.

Нанэ, си гъащлэм утемыпыхъэу,
Уэ уи щхьэр хъумэ, уи нэпсыр лъэщл.
Сэ сылэ хъуми, лей кыистемыхъэу,
Си щхьэр ислъхьэнущ ди щлым и куэщл.

Зэзыхъэклар Борэн Чэмалщ.

ХОДОВ Камал

ПСАЛЪЭ

Сонет

Щыхьым хуэдэу, ар дунейм щылъаплэщ.
Псалъэ птамрэ уэрэ зыуэ ябж сыт щыгъуи.
Уепщыжамэ псалъэм, зэи уи мыгугъэ
Пхуигъэгъуну, кыигъуэтыху уи ллаллэр.

Псалъэ пэж жытлэныр дэ ди плъаплэщ, —
Щыхум и пщлэр ину хохъуэ абы щыгъуу.
Ар жумылэ щыккэ, фыгуэ уэ гъэтлыгъуэ,
Хъухуккэ уи акъылым и лъагаплэ.

Нэхури кыфлри зэдытетщ мы щыым,
Махуэр тынщу зэи хъуркъым нэху, -
Жэщыр луихуу, хуей нэху вищлын.
Мы дунейр щытынущ, нэху щылэху.
Щыхухэ, гъащлэм нэхъ зиузэщлынщ,
Псалъэ пэж нэхъыбэу дэ жытлэху.

Зэзыхъэкклар Къагъырмэс Борисщ.

ДЖУСОЙТЫ Нафи

УЭШХЫМРЭ ДУНЕЙМРЭ

Бгы фыщлэ къуагъхэм къакъуэлъэтри
Дыгъэр,
Уафэ жейбащхъуэм къытепккэщ и нэгу,
Абы мо дыщэ чнугл жан нлыгъыр,
Бзийр пихыу,
Щылъэ щыфэм щегъэджэгу.

А макъым къуажэр къызэщыллэтауэ
Щыху цыккыр зэрызохъэ-мэплейтей.
Мэкъуауэр нэхущ пшэплъым дэушауэ
Бгым итщ —
Лэпланккэм дегъэзу дунейр.

Жылэ былымым я Іэтащхьэ Іэхъуэм
 И «дзэшхуэр» бгы нэкӀу щхъуантӀэм щегъуей,
 Псыкълъэм дыжьын кхъуакӀэхуэ зерихъэр
 ЩопщӀыпщӀ къыр блыным, дыгъэ бзий нэхъей.
 ЖьэгъуцлӀс цӀыхубэм я щхьэм къосри Іуэхур,
 Лэжьэгъуэ махуэр Іепэм доджэрэз.
 Я хабзэу зым къищтэжу зым Іэпыхур
 Мэлажьэ, зэхэлъадэу я пщӀэнтӀэпс.
 Ягъалъэ шэмэдж жанхэм мо удз псыӀэр.

КъыптекӀуэр гугъукъэ — удзхэр йогъуэлъыкӀ,
 УмылӀэгъуауэ уи фӀэщ хъункъым лӀыӀэм
 Хэль къарур —
 Дыгъэр уафэм къокъуэлъыкӀ —
 Ари ягъэплъ фӀоцӀӀ мэкъуауэлӀхэм гъуэзу
 Къахихым —
 ПщӀэнтӀэпс щӀыкӀэу бзийр къапож,
 КъадокӀуэтэжри цӀыхухэм я шу гъусэу,
 Дыгъэ пщӀэгъуэплъыр уэгум къопсыхыж.

ЗэзыхъӀар Елгъэр Кашифц.

ПУШКИН Александр

КАВКАЗ

Уэсылъэ къырыщхьэм си закъуэу сытетц.
 Кавказыр си пашхьэм илӀщ. Къыр адрьщӀым
 Къольэтри зы бгъэшхуэ, хым щес фӀӀкӀ
 умыщӀэу,
 И дамэр мыхъейуэ хъуам хэтц — збгъэдэтц.
 Солъагъу сэ къежаплӀэ яхуэхъур къуршыпсым,
 Бгыгуэхухуэ шынагъуэм пхуӀахыу щытц уи

Си пашхьэм илӀ пшэхэм мамыру къакӀухь.
 А пшэхэм пхольэтри зашӀыр псыкълъэм,
 Абыхэм я лъабжьэм щозэш мывэ къалэр,
 АдкӀӀуэ мылыфыр, баналъэр йогъухь.
 АдкӀӀжкӀӀ мэз щхъуантӀэм щӀауфӀэ аузыр,
 ЩызожӀэ щыхь дахэр, бзу цӀыкӀухэр щоусэр.

Клэрытц бгым унэхэр, бзу абгьуэ нэхей,
Хьунылэ бгы нэклум лэц гуартэр йолбагьуэ,

Тетц лэхуэр аузым кьыхуэклэ лэс лбагьуэм,
Мэз жьауэм и шлагьым Арагвэ шолзей.
Чэф илэу кьыпфлэщлү Тэрч хьийм шикл аузым
Гум шьыхуэу факьырэм и гьыбзэр щеусыр.

Тэрч йоль, мэкьугь — ещхьц хьэклэкхуэклэ губжьам,
Мэжалэрэ зихунщлэу гьуцл хьарым исым,
Йозауэ ар бгыхэм, зэрихуэ пфлощл и псэм,
Толькьунклэ кьыр дзаклэм йогьу, и жьэр уцлэу...
Ар пцлэншэц! Кьылыскьым ишхыни гуфлэгьуи —
Ехь гьащлэр нэпкьыжьхэм кьузауэ ялыгыу.

Зэзыдзэклар ЕЛГЪЭР Кашифц.

ЕСЕНИН Сергей

* * *

Сьщылакьым сэ Босфор игьащлэм,
Абы папщлэ укьызэмыупщл.
Тенджыз кьащхуэр дыгьэ бзийм
дэпщыпщлү
Щлэслэгьуаш уи нитгым — сымыбзыщл.

Сэ Багдади чэруан псо зэщлэсщлэу,
Хьугьуэфыгьуэ зэикл сымыша.
Зысхуэгьэщхьи гуапэу сигу зыхищлэу,
Уи куэщл щыгьэтыншыт сипкь ешар.

Кьытезгьазэу дапщэрэ солхэлуми,
Уэ шэчыншэу пщлэну ухуэмей,
Сэ сыусаклэушхуэу, сыцлэрылуэ
Сызэрыщалгытэр Урысейм.

Урыс пшынар си гум щобзэрабзэр,
Сфлэфлщ хьэ банэ макьым седлэуэн
Жэц мазэгьуэм. Догуэ, перс хьыджэбзыр,
Ухуэмейрэ ди щыплэр пцлыхун?

Зэштегъэуэ сэ мы щыплэ хуабэм
Сыкъкъуакъым, уигуклэ сыккъебджащ.
Уэс чэсэйуэ уи лэблитI схуэцабэм
Къыум и дамэу зыккыызашэклащ.

Къызолъыхъуэ псэхуплэ куэд щлауэ,
Семыбгыжми нобэм къэс згъэщIам,
Къысхуэлуатэт и хъыбархэр щлэуэ
НэщхъыфIагъклэ уи хэку щлэрэщIам.

Адэ жыжьэу къэзгъэна си пщащэм
И гупсысэм, бамплэм симыхъын
ПашIэ, си гум акъужкыр щегъапщэт,
Уэ плэкIынущ си псэр бгъэтыншын.

СымыкIуами сэ Босфор игъащIэм –
Ар зищIысыр уэрклэ къэзгъэщIынущ.
А уи нитIыр ецхъщи тенджыз щIышIым
Я нур щхъуантIэр зэи мыкIуэщIын.

Зэзыхъуэ Иар Мысачэ Петрщ.

ТИХОНОВ Николай

Мылхэм къащIэж псыхэр зыщыуэру
Донгъуз къуршым сыщылащ аргуэру.

Сызэплэ псори – къырхэм уэсыр фIэлъу
ЩыIэт, уае гуащIэм сигъэтхъуэплъу.
Къурш борэныр ткIийми зыхэзмыщIэу,
Сыхэлъынущ удз кIыр щабэм пкъыщIэу.

Хэсшиуэ лъакъуэр псы къэкъуалъэм,
Сигу щыдеху салъкъыныр гуапэу щылэуэм.
Бгыщхъэ мафIэ бзийхэр си нэгу щлэпсэу,
Нэху щыхунклэ схынущ сыгупсысэу.

Пшэплэ къыщищIым, зызоIэтри IитIклэ,
МэщIышIэ сызытеплъэр щхъуакIэу нурклэ.

Щодым къуршыпсхэр мыбы мардэншэу,
А псы уэрэдри щыхуэ пIалъэншэу

Стельщи, мы си лъым хыхъауэ хэту,
 Сухынуи гъащлэр сфлющI сызэфлэту.
 Слъэгъуащ сэ куэдрэ Теберда и псыр
 Пэбжъауэу псыхъуэм зэрыщыклуасэр,
 Гурбиянауэ, шынагъуэу и бзэр
 Зигъэлуми, сощIэ зэрыбзэрабзэр,
 Гъавэм щIэлъадэми иримыуду.

Иджы сыткIийми, лъос си гущIэгъур
 Псы цIэншэ цIыкIур нэхъыфлу слъагъуу.
 Ар бгышхуэ цIэншэ мыл джейм и щIагъым
 КъыщIож – хуэпIащIэу дуней щIэщыгъуэм.
 Мажэ ар хъущIэу, хъухъу-щыщу ихъу,
 Зэм хуэму жэуэ, зэм и щхъэр щIихъэу.
 Зэм и щIалэгъуэу фIэкIа умыщIэу,
 И нащхъуэм щыблэр къыщIоплэ хыщIэу,
 А псым и Iуфэм Iэхъуэри Iуту,
 Лыгъэ уэрэдхэр желэ зилэту.
 Ди совет цIыгухэм я щIыхъ уахътыншэм
 Зэхох зекIуэлIри гуапэу хуэушэу.
 Альпинист щIалэми гукъыдэж иIэу,
 Зэхох бгы щыгухэм уэрэд хужилэу.
 Бгырыс хъыджэбми абдеж гущIкIэщIу
 И щIыхъ уэрэдхэр щыжелэ IупщIу.
 Псы цIыкIуми щхъэхуэу хуэфашщIэ фIыщIэ,
 А уэрэд псори зэпхехри гъащIэм.

*Зэзыхъуэуар ЩоджэнцIыкIу IэдэмщI.
 1982 гъэ, № 3*

СВЕТЛОВ Михаил

ТЕНДЖЫЗЫМ

Жэщ фIыцIлэр тенджызым и щхъэфэм
 Къыгепщхэм щхъэхынэу зегъэщхъ,
 Жъы псыIэу, шы къарэм ещхъыфэм
 ФIэлъауэу тенджызыр зэпхетхъ.

Псы пыхур толькъуным шэсауэ
 Езауэрт хы бжъэпэ Iэтам,

Кхъуафэжьейр иджы хым ездзауэ
Сытесц сэ хы щхьэфэ Исам.

Зэм жьыбгъэр фийу сямэм кьольадэ,
ДамэпкькӀэ кьызуэм сольей.
Си кхъуафэр шабзэшэу зельатэу
Зэпхехур толькьуну нэхъ Iейм.

Хы Iуфэм и нэлэ стемыкӀыу
Си гьуэгур сыт шыгъуи егъэхъу —
Тетц бжьэпэм кьикӀукӀыу-никӀукӀыу
Кьызыжьэу сэ щӀалэ-ныбжьэгъу.

Жьэхолгъэ толькьуныр а щӀалэм, —
ЩӀэхъуар сыт тенджызыр плейтей, —
ЗахъунщӀэу толькьункӀэ мадалгъэ,
Кьызуэм ифӀэфӀу щӀлэ лей.

Ныбжьэгъур скӀэлъоджэ гузавэу:
— УокӀуэдыр, усакӀуэр, уокӀуэд!
Аращ-тӀэ, кьыщыщӀыр удафэу
Бэм хэкӀым, — ар хэтуи щырет...

И щӀыфэр тенджызкӀэ гъэпскӀауэ
Хужьыбзэу, мес, мазэр досей,
И кьуэпсхэр уафэщӀэм хэкӀауэ
Ар хуэму хы щхьэфэм кьобзей.

Жьы псыӀэм финыр щегъэтыр,
Тенджызыр бдзамцӀафэу мэдий,
ШэщӀауэ мэлажьэ си IитӀыр.

Тенджызыр уафашӀэ Iэхулъэхум
Нэ кугъуэр кьэпщӀауэ дэпӀейм —
Ельагъур пшэкӀухьыр уафэшхуэм
Щьыхишу ит мазэ хъурейр.

Сэ хьэнцэр слэщӀэлъщи мамыру,
Хы щхьэфэм ар хуэму тосыкӀ.
УафэщӀэм щес мазэм пих нурыр
ЩӀхъуантӀауэ хуэм-хуэму щӀоткӀукӀ.

ХъэзыркIэщ къуидзыну удыныр —
ТолъкьункIэ тенджызым щыхуейм,
Си кхъуафэм и щIагъыр къиудыну
КъыпфIэщIу хыр куууэ къохъей.

Щызежэу аращи хы лъащIэм
Бдзэжьейхэм ныдохъу ар пIейтей.
Къажыхъыр толъкьунхэм, мэпIащIэ,
Къажыхъыр ещхьыфэу шууейм.

Хъэзыру сыщытIц сэ сыт хуэдэ
Толъкьунми ездзыну удын.
Ауэ хы бжьэпэм кытетыр
Къэзгъанэу сэ си гум идэн...

Ари цIыхущ, сэри-тIэ аракъэ, —
Щыхугъэм цIыхугъэр къелъыхъу,
ЗэщIыгъуу гъуэгуанэ куэд ткIуакъэ.
Иджыри ткIуиц Iэджэ, ныбжьэгъу.

ИтIанэ сынэсым сэ бжьэпэм
Си хъэнцэм лэжьэным щIедзэж,
Ныбжьэгъур къызопльыр зэгуэпу,
Сэ жьыбгъэр къысщIэлэу сожьэж.

Ныбжьэгъур скIэлъоджэ гузавэу:
— УокIуэдыр, усакIуэ, уокIуэд!
Арац-тIэ къыщыщIыр удафэу
Бэм хэкIым, — ар хэтуи щырет!..

ТосыкI, мес, сатырхэу пшэр лъагэу,
Сэлэтхэу пфIэщIыну уеплъам,
ХъуэпскI бзийхэр нурыжу яхуэблэу
Пшэ гупыр гъуэгу кIыхъым техъащ.

КъуэкIыпIэм деж пшэпльым зелэтри
Ар пIащIэу си кхъухъым щотэдж,
Унэшхуэм соплъ си нэр соIуэтри
Абы сэ сыкIуэну зывоч.

КIуэн нобэ! Пщэдей сыкIуэным,
Шы къарэу тенджызыр зехуэн!

Тетц адэ хамэщым и гъунэм
 Кхъухыжьхэр я жагъуэу бэуэн.
 Сежьэнщи, сащыхьэм абыхэм
 Сеплынщ сэ мурадым Iэр теухэм.

МыIээм кхъухъехуэр – тенджызым
 ИщIэфыр къыпщещIыр уэ фIэщ,
 Зэредзэ уи кхъухыр кIэзыу –
 Толъкьуным къыптекIуэм ифIэфIщ.

Борэныр си кхъухым къозауэ,
 Си бгъэгур жьым и бгъэм пэщIэтц,
 СтекIуэнкъым толъкьуну зы закъуи –
 Си кхъухыр абыхэм полъэщ.

*ЗэзыхъэIар Елгъэр Кашифц
 1963 гъэ, ещанэ къыдэкIыгъуэ.*

Литературэм кыщержьэу театр искусствэм хуэлажьэ

Аристотель и взман лъандэрэ литературэм и IэнатIэ нэхэ гугъу дыдэу кьалгытэ драматургиер. Дауи, литературэм илкъым IэнатIэ тыни, ауэ, пэж дыдэу, драматургиер тIуацIэу гугъуу, сыту жыпIэмэ ар кыщIыкIын хуейцI литературэм и цапхъэм, театр искусствэм и цапхъэм изэгъэн хуэдэу. АрацI драматургиер гугъу зыцIри, пьесэ зытххэм я бжыгъээр, адрей литературэ кьудамэхэм ебгъапщэмэ, цIэнэхъ мацIэри.

АтIэми, Тхъэм и шыкуркIэ, ди литературэм мымацIэу япэми хэтацI, нобэ тхэхэми яхэтцI а IэнатIэ гугъум, ауэ гъэцIэгъуэным зи литературэ лэжыгъэхэр хуэунэтIылауэ цытхэр, е пIалгъэ-пIалгъэкIэрэ хуэзыунэтIхэр.

Мыпхуэдэ Iуэху еплъыкIэ мытэмэмри драматургием лъэпоощхъэпо хуохъу абы нэсу зиужьыным: литературэ тхыгъэхэр тедзэныр зи IэнатIэхэм кьащыхэкI цыIэцI пьесэ цIатхыр сценэм цыгъэувын кьудейм цхъэкIэу, ахэр кьыщIытебдзэни тхылъу кьыщIыдэбгъэкIыни цымыIэу. Апхуэдэ бгъэдыхъэкIэрэ зырыкьуанисагъэм цыхъэт тохъуэ, дэтхэнэ литературэ Iуэжьми хуэдэу, дунейпсо драматургием цыцI пьесэхэр сытым дежи уэрэу кьызырдыжIыр.

«Iуащхъемахуэ» журналыр кьапщтэмэ, абы зэи Iумпэм ицIакъым пьесэхэр. Адрей тхыгъэхэм зыкIи примыдыхыу, абы и напэкIуэцIхэр сытым дежи хуит яхуецI драматургием и цапхъэм тету ятха, купцIэ зиIэ пьесэхэм. Абы цыхъэт тохъуэ илгъэс цэ ныкъуэм кьриубыдэу журналым кьытрадза пьесэхэр. Ди тха-кIуэ, драматург Iэээхуэ Шортэн Аскэрбий, КIыцокъуэ Алим, Акъсырэ Залым-хъан, Тубей Мухъэмэд, Сонэ Мухъэрбий, КъардэнгъуцI Зырамыку, Теунэ Хъэчим, Къэрмокъуэ Мухъэмэд, IутIыж Борис, Бецтокъуэ Хъэбас сымэ, нэгъуэцIхэми я пьесэфIхэр мымацIэу тетащ журналым. Акт куэд хъу апхуэдэ пьесэхуэхэм нэмцIкIэ, журналым кьытрадзацI Лыкъуэжъ Нелли сабийхэм папцIэ итха пьесэ гъэцIэгъуэн, Апажэ Ахъэмэд, Жылэтэж Сэлэдин, Тхъэмокъуэ Барэсбий сымэ я пьесэ кIэцIхэр.

Апхуэдэу «Iуащхъемахуэм» и напэкIуэцIхэм мызэ-мытIэу кьытехуацI ди кьуэци шэрджэхэм кьабгъэдэкIыу редакцэм кьыIэрыхъэ пьесэхэри. Абыхэм яцыщI, псалгэм папцIэ, Тут Тезадэ («ТIуанэ»), Шыд Юрэ («Хъуапсэ и псэ кIуджкъым») сымэ я пьесэ хъарзынэхэр.

Журналым и фIыгъэкIэ гъуэгу зыгъуэта пьесэхэр гулгытэншэу кьанэркъым — режиссерхэм, артистхэм я нэм кьыфIэнэ, ягу ирхыа нэхэ пьесэфIхэм кьытрацIыкI спектаклхэр цIыхубэ театрхэм, драмкружокхэм кьахуоуцхъэпэ.

Драматурхэм я IэдакъэцIэкIэхэм нэхэ псынцIэу гъуэгу ягъуэтыным ехъэла Iуэху цхъэпэм номи гулгытэншхуэ цыхуацI «Iуащхъемахуэм» и редакцэм.

Зи «Дахэнаггүэмкли», «Истамбылакүэмкли», адрей зи пьесэ гэгэцлэггүэнхэмкли цлэригүэ хууагүэ шыта Акъсырэ Залымхван яужь дыдэу и Гэдакгэ кышцлэжла «Хьымсад» (1994 гээ, №4) пьесэри Щэрэллокүэу Тальостэн и «Нэгүрэйш» (1994 гээ, №3) пьесэри нобэ кышцлэггүэтынур «Туащхьэмахуэ» журналым и напэ-күуэцлэхраци. Флгышцлэ лей хуэфашцц «Нэгүрэйш» пьесэр кээзыгыэуэтыжу кыит-хуэзыхьа литературэдже Абазэ Албэч.

А пьеситлым ящыц теплгэггүэ гүэрхэр тыдоддэ ди журналым и юбилей кыыдэклигыэуэм.

Псыпэ дахэ

Кыызэрэллокүэ ильэсищэрэ пщырэ ирикүуащ 20-30 гээхэм зи акыылкли кыарукли кызыыхэкла адыгэ лъэпккыым хуэлэжыа бзэ шцэныгэлл, еггэджаклүэ, уцияклүэ, усаклүэ, тхаклүэ, драматург Щэрэллокүэу Тальостэн. Абы и лэжыггээхэр иджыри кээс нэсу кээхүтэжа зэрымыхуам и шхьэуэсыгүэуэр нэхыбэу кызыыхэклар езы Щэрэллокүэуэр 1937 гээм яггэкүаншэу зэраггэкүэуэдарщ. Мы тхыггээ клэщым Тальостэн и кьеклүэкыкла псоми дышцтепсэллэхыныу ди пщэ итлэхьэжырккыым, ауэ шыггүэуазэ фышцхуэуэтышцныу дыхуейт Щэрэллокүэу-драматургым.

Тальостэн Бытырбыху шыщеджа зэманми, абы и пэ кыихуэуи драматургическэ жанрхэм хуабжыу дихьэхыу зэрышцытам шхыхэт техуэу тхыггээри шцылэц. Уеблэмэ, еджаклүэ клүэн и пэ кыихуэу абы 1905 гээм Налшык квалэ дэта Реальнэ еджаплэм драматическэ гуп кыышцызэриггэпэщэуэ шытащ. Нэхэ куужу Щэрэллокүэуэр а жанрым хуэлэижь хууащ щеджа ильэсхэм. Ггэщлэггүэунэц кээбггэллэггүэуну - абы и тхыггээхэр нэхыбэу зэритхыу шытар езым зэхиггүэуэжэ, латин шрифтыр зи льябжэ хьэрфхэмклэт, абы и деж щеджа Кышцокүэу П., Кьэрэ П., Пщынокүэу М., Шэджыхьэщлэ П. сымэ, нэггүэуэщхэми ар тыншу кьаггээсбэпыфурт.

Дызэрышцыггүэуазэщи, а зэманым драматическэ жанрым зеппщытыныр лүэу джэгүтэккыым. Ауэ Тальостэн апхуэдэ лэжыггээ мытыншым шцлеувлэм и шхьэуэсыггүэу нэхышцхьэхэм ящыц зыт лъэпккэ театр дзыримылэр. Абы нэсу кыыгурылүэрт лэмал имылэу а жанрыр зэфлэггүэуэун, театр кыызэггэпэщын зэрыхуейр. Лэжыггээ дахэ ириггэкүэуэклэм и шхыхэтц Щэрэллокүэуэм и «Кьээзанокуэу Жэбагы» япэ кээбэрдей пьесэр, «Кушыкурэ и нысацлэмрэ» драмэр.

Нобэр кыыздэсым Тальостэн и пьесэхуэу дзызышцыггүэуэуэу шытар а түрщ. Езы лэрытххэр ди деж кээмысами, ахэр яггүэуэуэуэу зэрышцытам шхыхэт техуэу тхыггээхэри шцылэц. Нэхэ иужьклэ Щэрэллокүэуэм а лэжыггээуэр зэрызэпимыггүэуэм и шхыхэтү 1924 гээм итха и «Дневникым» итц мыпхуэдэ сатырхэр: «Пщэдджыжыым шцыллэдзауэ пщыхьэщхьэ пщлөндэ селэжыащ сценическэ произведенэ «Накануне» жыхуилэм». Икли ар абы мартым тхын зэриухуэуэ шцытам дышеггээггүэуэзэж. Тальостэн пьесэ итх, ар иггүэуэу кхудей мыхууу, абы ахэр макьамэхэмкли иггэщлэращлэрт икли режиссерт. Щэрэллокүэуэм талант ин зэрыбггэдэлпэм и шхыхэтц абы тхыггээ куэд зэридзэккыу, уэрэдхэр итхыу, а уэрэдхэм макьамэр езым шцилэхьэжыу зэрышцытари. Апхуэдэу кээбггэллэггүэу хуунуц и усэ «Кавказ дахэм» макьамэ шциггүэуэуэжэуэуэу зэрышцытар.

Драматургиемклэ тедггээзэжынщи, Тальостэн езым и еджаклүэхэри а жанрым дриггэхьэхыу шытащ. Абы и лээныкүэуэклэ кээбггэллэггүэуапхьэщ ириггэджа куэдым езыхэм пьесэ ятхыу, ар яггүэуэуэу, кыуажэ-кыуажэхэр кьаклүхуэу зэрышцытари. Апхуэдэ пьесэхэм, езы Щэрэллокүэуэм ейри яхэтыжу, нэхыбэм лүэрылуатэр, обрядхэр хапщэу, ар ятеггэщлэпэуэу шытащ. Ар, дызэрелплымклэ, кызыыхэклар драматургическэ жанр зэфлэуэуэу, щапхьэ нэс зэрышцымыларщ.

Куд цыгъуазэкъым Щэрэллокъуэр критикыу зэрыщытамы. Апхуэдэ зэфлэк зэрилам теухуауэ Хъэкуащэ Андрей и монографие «Шоджэнцъыкы Алий»-м (Мейкыуапэ, 1993 гъэ) къыщехь мыпхуэдэ шапхъэхэр: Алий и «Колхоз хъэсэмрэ» «Хъэжыгъэ пут закъуэмрэ» пыхуыкылауэ япэ тепсалъыхьар, зэрыхуэзэфлэккы ар зэпкърихынуи иужь ихьар Тальостэнэу цытащ. Дэ дызэрэппымыккы, Щэрэллокъуэм апхуэдэ зэфлэки зэрыбгъэдэлым шэц лъэпкъ къытепхъэ хъунукъым. Абы и цыхъэту къэбгъэпъагъуэ хъунуц Къардэн Чэлимэт иджьыблагъэ къыдыгъэккы «Групповой портрет. Годы и судьбы» (Налшык, 1993 гъэ) тхылым къыщигъэсэбэпа материалхэр.

Драматургием и мызакъуэу, Щэрэллокъуэр тхэным, бзэм фыуэ цыгъуазу зэрыщытам и цыхъэцтц абы и тхыгъэ ди деж къэсахэри. Апхуэдэу абы и къалэмыпэм къыщэцкылащ рассказ цэ ныкъуэм нэблагъэ, шыпсэ, пьесэ, новеллэ зыбжанэ.

Тхэным и мызакъуэу, ищхъэккы къызэрыжытпаци, Тальостэн бзэщцэ-ныгъэккы щэджащэу цытащ. Абы фы дьдэу урысыбзэр, французыбзэр, нэмыцэбзэр, тыркубзэр, балъкэрыбзэр ищцэу зэрыщытам и гугъу умыщми, къыхэгъэщыпхъэщ ар иджьырей адыгэ тхыбзэм и зэхэублакыуэ зэрыщытар. Абы 1916 гъэм Тифлис урыс графикэм тету къэбэрдей азбукэ зэхилхъэу къыщыдыгъэклар 1917 гъэм къащтауэ цытащ. 1920–1921 гъэхэм Тальостэн зэхегъэувэ хъэрып шрифтым тету къэбэрдей азбукэр. Иужь дьдэу 1921 гъэм абы зэхегъэувэ латин азбукэр зи лъабжьэ алфавитыр икы ар къащтэ, абы тету газет, тхыль традзуу щаддэ. Мыбдеж къэдмыгъэпъагъуэу хъунукъым езым и «Дневником» ит мыпхуэдэ зы тхыгъи: сентябрым и 2-м 1924 гъэм цыхубэм щцэныгъэ егъэгъэуэтынмыккы отделым и унафэщц Хъурадым «Къэрэхъэлъкъ» газетым и печатнэ текстыр зэрызэригъэзэхуэжым, зэхуэжыныгъэ зэрыхилхъэм къыхэкыу ар (Щэрэллокъуэр) а газетым афлэка дэмылэжьэ-жыну зэрыжилар. Мис а илэсэхэм щегъэжьбауэ 1937 гъэм нэсыху псэхугъуэ ирамыту, ищцэн псоми хунамыгъэсу и луэхуэр къызэпаудурэ екыуэккы лы гъуэзэдджэм, гулытэ нэс, пщцэ лей хуащыным и плэккы. Мы псалъэхэр къыщцэ-тхьам шхъэусыгъуэ ищцэ, сыту жыплэмэ дэрккы шхъэпэц абы и лэрытх (езым и алфавитымккы итха псом) иужьккы фыкыызэдджэнум и бзэм и хъэлэмэ-тагъыр, макъхэм я къэспэлыккыхэр, а зэманым щыла псэлъэккыхэр, обрядхэр, хабзэхэр хъума зэрыхуэам дыккылэпыпъынымыккы. Зи гугъу тщыну пьесэм и лэрытхыр къэдгъэуэтыжа нэужь, псалъащхъэ имылауэ зэрыщытым къыхэккыккы, дэ абы «Нэгурэш» флэтцыжащ, абы хэт персонаж нэхъыщхъэ ар зытеухуам и ццэккы. Драмэр зытегъэщцэ луэхугъуэ нэхъыщхъэр пщыгъэр щыщылам бгы-рыс цыхубзэхэр зыужьыгуу щыта зэхуэжыныгъэрщ. Трагедиеер теухуащ Нэгурэш цыхубзэ цыкылым и насыпыр зэрыхаутам. Ауэ къыхэгъэщын хуейщ диным техъушыхыным теухуауэ а лъэхъэнэм щыла луэху еппыккы Щэрэллокъуэри зэремыбкыуэфар.

Зэ еппыгъуэккы, мы драмэм уигу къегъэккыж Шоджэнцъыкы Алий и «Мадина» поэмэр. Ауэ Мадина къыщхъэщыкыу Нэгурэш зыхэт, зыщыпсэу обществэм гужьгъэж хуещц, псы уэр къежэхым зрегъэтхъэлэж. Авторым хуэзэфлэкащ Нэгурэш и образымккы цыхубзэхэр зыхэт обществэм зэрыхуэ-мыарэзыр къыгъэпъагъуэныр. Нэгурэш псым зригъэтхъэлэжын и пэ къихуэу и ныбжьэгъу хыджэбзэхэр тепщэхэм лей зрахъэм теухуа гыбзэм шцегъэдэлу. Аращ цыхубзэ тхъэмыщцккы уэсыту гъащцэм къыщигъэнар. Пьесэм и ккы Щэрэллокъуэм щыдегъэпъагъуэ Нэгурэш и ныбжьэгъу хыджэбзэхэр апхуэдэ лейм пэщцэувэн зэрыхуей гупсысэм зэрыхуэжыуэр. Драмэр 1932 гъэм Мало-Къэбэрдей мэжумэш еджанлэм щцэсхэм ягъэувауэ цытащ.

АБАЗЭ Албэч,

*филологие щцэныгъэхэм я кандидат,
КъБКъУ-м и егъэджакуэ нэхъыж.*

ЩЭРЭЛЮКЪУЭ Талъостэн

НЭГУРЭШ*Трагедие*

ХЭТХЭР:

Нэгүрэш – Къандырокъуэхэ янхууц, зи адэр зыщхэщымытыж хьыджэбзц.

Кутэ – Нэгүрэш и шыпхуу нэхьыщцІэ цІыкІууц.

Дисэ – Нэгүрэш и анэщ.

Асльэнбэч – Нэгүрэш и дэлъхуц, нэхьыжыц.

Хьэгъэжейхэ Ибрэхьым – Нэгүрэш и анэ дэлъхуц.

Чэбыхьан – ХьэщцІэхэ янхууц, Къамбот и шыпхууц.

ХьэщцІэхэ Къамбот – ныбжь зиІэ лІыщ, хэ-кІуэтащ, мылтыку зыбгъэдэлъц, лІыгъуабэщ.

Тембот – Къамбот и ныбжьэгъууц, Фэрдаус и щхьэгъусэц.

Кърымджэрий – Къамбот и къуэ нэхьыжыц, физкьэмышэщ.

Кургъуокъуэ – Къамбот и къуэ нэхьыщцІэц, зи къэшэгъуэщ.

Куэз – Къамбот и шыпхууц, зи ишэгъуэщ, Нэгүрэш и ныбжьц.

ХьэтІохъуощокуэ Бэчмырэ – къуажэппищ, зиусхьэнц.

Алихьан – ефэндыщ, зиусхьэным и ІупэфІэгъууц.

Мыхьмуд – ефэндыщ, зиусхьэным и ІупэфІэгъууц.

Къазий – зиусхьэным и ІупэфІэгъууц.

Шэмсэдин – Нэгүрэшхэ я гьунэгъу щцІалэщ.

Лэкъумэн – Нэгүрэш и псалъыхуу щцІалэщ.

хуэмыкьулейщ, Шэмсэдинхэ я хьэщцІэц, Нэгүрэш фІыуэ ильагъу щцІалэщ.

Нафилэ – Нэгүрэш и ныбжьэгъу хьыджэбзц.

Жалдуз – Нэгүрэш и ныбжьэгъу хьыджэбзц.

ЕПУАНЭ ТЕПЛЪЭГЪУЭ

Куэзыр ядэри щыщ хьыджэбзхэр

Жалдуз. Уэ, Нэгүрэш, а куэзырымкІэ хьэ уерыщ? Алыхь, сэ зэрысщцІэжрэ укуэзыр дзрейм уэ.

Нэгүрэш. Алыхь, мы нызэрыздзэми сызыхуейр къымыкІ. Алыхьым и бэлыхьышхуэр къыстрилгъауэ мы хьэжыжыкыр къыщІикІыр сцІэркьым, и нэр ищцІыным, Алыхь мыбы.

Нафилэ. Нэгүрэш, Алыхьым щхьэкІэ, зы трамэ хьыджэбзрэ зы вындыжь щцІалэрэ зэтэдзи сеггэплъ абы кыкІымы.

Нэгүрэш. Алыхь, сощцІэм, алейкІи, умыбзыщцІ, трамэ хьыджэбз пщцІыр сэрэм, Алыхь, вындыжь щцІалэ пщцІыри Мухьэмэд ефэндым и къуэжыкырам. Лшамэ, Алыхь, сьдэмыкІуэн абы, абы и гугъэр плъагъуркьэ.

Жалдуз. Мыдэ кьаштэт, сэри зэ тезгьадзэт. (*Кыилех.*)

Нафилэ. Тхьэ, нетIэ жыхуэсIа тIур тебдзэн.

Нэгурэш. Си цхьэр кьэвмыгъавэ Алыхьым цхьэкIэ. Фи натIэ кьимыкI ар тIуми.

Жалдуз. Алыхь, мыри пIэшхьагъым, мырыкI гьуэгум, мыри хьыбарым, мы щIалэми гьуэгушхуэ кьикIуам, кьыщIикIуари мы хьыджэбзырам.

Хьэ цыкIур мэбанэ.

Нэгурэш. Ан-на, ди хьэ цыкIур мэбанэ, кьэкIуар хэту пIэрэ? (*Нэгурэш щIокI, Шэмсэдин цыгьыгуу кьыщIохьэж.*)

Шэмсэдин. Iагьу, зыкьэвгьэщIэрэщIауэ ди шьпхьухэр физэхэси. ИIэт, хэт иджы сыт и унафэ, уэлахи, щIалэ зырыз фыхуейм фэ, ауэ Тхьэм ещIэ фи натIэм кьритхар.

Нафилэ. Шэмсэдину си дэльхушхуэ. Тхьэ кьызжепIэни, хэтхэ яй а фи хьэщIэр? Сыту зыкьрих сфIэщIрэ абы.

Шэмсэдин. Ау-сыу, мы цыхубзхэм я нэри. Сыту цIэх кьэплэгьуа ар. (*Шэмсэдин Нэгурэш щIеш.*)

Нафилэ. Алыхь, Шэмсэдинрэ Нэгурэшрэ куэдрэ хадапхэм дей зэпсалгьуэ цытам. Шэмсэдин и Iэр мэуэ ищIу, мэуэ ищIу, сытми зы Iуэхушхуэ гуэр хэтц а тIур.

Жалдуз. Сыту пIэрэ апхуэдизу зыхэтыр? Алыхь, сэ кьыжезгьэIэным абы ар.

Нэгурэш кьыщIохьэж.

Алыхь, Нэгурэш, кьытщубзыщIу цытми, уэ зы бэлыхь ухэтым.

Нэгурэш. Кьовэ Шэмсэдин и цхьэр, кьозгьэпльынуц-нозгьэпльынуц, жыхуиIэхэр щIэркьым. Ар, Алыхь, Аслгьэн зэхихым, и нэ кьаплгьытIыр хурищIыным. Аслгьэнбэч апхуэдэ IуэхукIэ блэ зэраукIа башыжыц.

Нафилэ. Дэнэ кьуажэу пIэрэ а кьэкIуар?

Нэгурэш. Кьэбэрдейм нэхь и пхьыззахэм ящIыцу жаIэ.

Нафилэ. Алыхь, Нэгурэш, а уэ кьопльыну щIалэр сэ кьыпIыдэхсэхьыным. Сыт хуэдэу дахэ Iейуэ жаIэрэ ар.

Нэгурэш. Сыт мыгьуэ и псэ IэфI трахрэ, ауэ...

Нафилэ. Нэгурэш, тхьэ кьызжепIэни а узыпылтым и цIэр.

Нэгурэш. Алыхь, зы щIэшхуэ гуэр кьызумытауэ бжезмыIэн.

Мыбдеж Лэкьумэнрэ Нэгурэшрэ зэрызэхуэза Iыхьэр тхауэ кьыщIыгьэлгьэ-гьуауэ цыткьым. Ауэ Шэмсэдинхэ я деж зэрыщIызэхуэзар мы шужэ Iыхьэм кьылощыж. (А. А.)

Лэкьумэн. Уэлэхьи, Нэгурэш, Алыхьым иухам, иджыри иухыным. Сэ уэ хэна вызмыщIыфын, ярэбин щIалэрэ хьыджэбзрэ зэхуэпсэн нэхьрэ нэхь уэ Iей дунейм тету пIэрэ? Сэ гьуэгуу, псыуэ кьызэпысчам хуэдиз зы цыху цхьэкIэ кьызэпыщI хьунтэжкьым, ауэ, Алыхьым си насып хэлъу иухауэ кьыщIэкIынт мы Нэгурэш цыкIуми, мыбы сыкьэкIуац.

Шэмсэдинрэ Нэгурэшрэ кьыщIохьэж.

Шэмсэдин. Лэкьумэнрэ Нэгурэшрэ сынывольгьэIури иджы Алыхьыр фи фIэщI хьууэ цытым, фэ тIум фигу иль псалгэ кьэвмыгьэнэнкIэ, сэрикл а щIэса кьомыр кьэзгьэджэгү-нэзгьэджэгүми, зыри кьэзгьэкIуэнкьым.

Шэмсэдин цЮкI.

Нэгүрэш. ТЫс, Лэкүмэн. (*Лэкүмэн мэтҮс.*)

Лэкүмэн. ТЫс, Нэгүрэш.

Нэгүрэш. Куэдш, ягьэ кҮнктым.

Лэкүмэн. ТЫс, Алыхьым цхьэкIэ, тхьэ утҮсыни. (*Нэгүрэш мэтҮс.*)

Нэгүрэш, псалгэр кҮнхь думыгьэщIу, кIэщIу дызгэгьпсалгэ, сэри зы цIыхубз гуэр згьуэтыну кыщIэкIынт, ауэ Бахьсэн, Хьэмгьуокьуэ Сазэрыкьуэхэ я дей фыщынэкIуа зэманым, си псэрикI, си гурикI пхьэхуауэ щытащ. КIэщIращи, укьыздэкIуэну хьэмэрэ укьыздэмыкIуэну? Адыгэ укIытэ делэр гьэтҮлыти, ди насып зэхэлту кыщIэгьэкI. Мылькушхуэ сэ збгьэдэлту щымытмикI, си псэмрэ си гумрэ уэ мыльку пхуэсщIынщ. Жэуап кызытэйт.

Нэгүрэш. Алыхь, сымыщIэ, жэуапу сыт уэстын?

Лэкүмэн. Уи псэм сыт хуэдэу сыкьильгагьурэ? Арац жэуапыр. Тхьэуэ мыр ди дыжын, мыр КьурIэным пацIац, сэ уэ укьыздэкIуэм, мы дунейм насыпу щыIэр убгьэдэлту узгьэпсэуным... ИIэт, зы жэуап кызытэйт.

Нэгүрэш. Алыхь, сымыукIытэу жэуап уззымгыфын, ауэ Шэмсэдин кыбжиIэнщ си жэуапыр.

Лэкүмэн. Шэмсэдин дякум щхьэ кьыдэбгьэхьэрэ? Сэ зы псалгэ бже-сIэнщ, Нэгүрэш, кIэщIу. Усхьынщди сыкIуэжынщ, си гур хьэзырыххэщ.

Нэгүрэш. Алыхь, а хьыныр мыхьун, си дэльхухэмикI сакьемылыжын, си анэми хьэрэм сыкьинщIыным, уззэгьэфа быдзышэр хьэрэм пхухьу кызы-жиIэнщ.

Лэкүмэн (*кьотэджри и Iэр еубид*). АтIэ, Нэгүрэш, мы дыжыныр Кьур-Iэным пацIац. (*Тойуэ.*) Ар кьабыл щIы, уи гур здэщыIэм уи Iэр нэсу, зы махуэ сэркIэ псалгэ Iейрэ псалгэ дьджрэ зэхозмыгьэху, уи гум, уи псэм и дахэу, сыщIэкIам, сыкьыщIэмыхьэжын уфIэщIу узгьэпсэуным, ауэ пIалгэ кызытэ иджы.

Нэгүрэш. Лэкүмэн, сэ зы ныбжесIэнщ иджы. Уи укIытэ нэхь льягэ ухьу, уэ укьызганэу сэ нэгьуэщI цIыху льяпкь сьдэмыкIуэнкIэ.

Лэкүмэн. АтIэ, Нэгүрэш, си гур кьэбгьэхуэбащ, си гушхьэ хуабэм тель хьэзырырикI фөеплту кыпхузогьанэ. Мазэ хьунум и 10-м сэ уэ сыкьы-пхуэкIуэнщ, уэри зыгьэхьэзыр. Мы хьэзырри цIыхум иумыгьэлыгьагь. Льягьу-ныгьэ уэ кысхуиIэу кыщIыкI.

Нэгүрэш. ПIальгэрац, Лэкүмэн, си анэм и жагьуэр, си дэльхум ещIэ, ауэ фIэфIкьым уэ сыбдэкIуэу. Сэ сыкьэзыгьэщIа си Алыхь си щхьэщыгум итым и псэ, сэ уэ фIэкIа зы цIыхум сьдэмыкIуэн, мы Iэлынири си фөеплту зехьэ, си тхьэрыIуэри кьабыл щIы.

Шэмсэдин кьыщIохьэ, Лэкүмэн мэтҮссыж, Iэулыгауэр зэрызэхихьу.

Шэмсэдин. НакIуэ, Лэкүмэн, ди джэгум зэ кьыхэплгьэж. (*Лэкүмэн щIеш. Нэгүрэш и закьуэ кьыщIонэ.*)

Нэгүрэш (*ишэтыр унэкүм ирегьэуэври мэтҮс*). Сэ си Тхьэ, си псэр зи кьурмэн, апхуэдэ насып сэ кызыбгьэдэплгьэну пIэрэ уэ? Си нэгум щIы-хьэпIэм хуэдэу щIэтщ, си лтым хьхьащ абы кызыжиIа псалгэр. Си гушхьэ хуабэм кьытызохри узот жиIэри, мы хьэзыр цIыкIури кьызиташ. Сыту псэм и IэфI, сыту гум и гуапэ уи псэм фIэфI щIалэм удэкIуэныр. Лэкүмэн цIыкIум кызыжиIарац сэ, и нэ цIыкIухэр кьысхуигьэджэгуу, сэ сыхуэкьулейкьым, ауэ си псэ гуапэр мыльку пхуэхьунщ жиIэри. Кьабыл сощI си псэр сэ абы хуэзгьэкIуэдыну. Мыльку зилэ, жалэ цIыхухэм. Еплл мо ХьэщIэхэ Кьамбо-тыжь. Абы и кьуэ Кьрымджэрии езыми, адреи кьыкIалыкIуэмми. Ямыль-гьужынхэ! Мыльку диIэщ жалэри быхьуу мэтҮсхэ, ебз бамэр кьакIэрихьу. (*Хьэзырым йоплэ.*) Си Лэкүмэн цIыкIу, Алыхьым ди насыпыр зэхилгьэ, гьащIу щыIэри Алыхьым кьуит. (*И гум йопхьуэри мэувыIэ.*) Ярэби, мы си

гур зыгуэр щхьэкIэ мэгузавэ, щIэгузавэ мыгъуэри сщIэркым. Мыпхуэдэу кыызжеIэ си гум: Лэкъумэн уэ хуэдэ хьыджэбз зыбжанэ илгъагуащ. Цы-хухуэ лъэпкыыр хьуэпсэнэIуащ. Лэкъумэн псы зыбжани кызыэпиуащ, хэт ищIэрэ, нэгъуэщI зыгуэрэм ехьуэпсэжын жеIэ си гум Лэкъумэн цыIкIумкIэ, бзэхын си гум кыызжиIэр аращ:

Хьэуэ, гуищхьэм кыитраха хьэзырыр кыабыл щIы жеIэ си псэм. Си Лэкъумэн цыIкIу, уэ кьэбгъэхуэбам теслхьэнц. *(И гуфIакIэм дельхьэ, абы хэту Жалдуз кыыцIохьэ.)*

Жалдуз. Астофрилэхь, сыту фымыукIытэу фэ тIур фи закъуэ апхуэдизэр фыщIэсыфа. *(Iэдакъэжыауэ ещI.)*

Нэгурэш. Уей Жалдуз, Жалдуз, си псэм хуэдэ! Алыхь, Лэкъумэн сыбгъэдэсар ягъэ мыкIынт, мы сигу мыгъуэр кьолъэт зы гузэвэгъуэ гуэр щхьэкIэ. ИгъащIэм апхуэдэу си гур хьуакъым, Жалдуз. Тхьэуэ укъэзыгъэщIа, мыдэ укъакIуэу уедэуэни. *(Жалдуз бгъэдоххьэри и гум йодалуэ.)*

Жалдуз. Алыхь, уи гум зы лажьэ имыIэ, ауэ Лэкъумэн и гум иусу узэрымыкIуам и гуныкъуэгъуэм зэрехуэ мыгъуэм.

Кутэ *(кыыцIохьэ).* Алыхь, Нэгурэш, Аслъэнбэч кьэкIуэжауэ Дисэ Iейуэ йошхьдэм, хэтхэ я щIалэж, хэтхэ ящыц а Нэгурэш зыбгъэдэсар жеIэри.

Нэгурэш. А-а-а, дунэхъуж мыгъуэщI иджы, дыкьелын мыгъуэкъым иджы.

Жалдуз. Тобэ ярэби, хэту пIэрэ иджы ар абы и деж нэзыгъэсар?

Нэгурэш. Кутэ, кIуэни плъэни зэгъащIэт, ией.

Кутэ щIокI.

Аслъэнбэч *(кыыцIохьэ).* Ахъу, сыту зыкыифхахэ, лентIи, дариин кьэвгъэ-нэжакъыми. Iпо, Жалдуз, лIы лыхьхуэ укъежыа уэри?

Жалдуз. Алыхь, лIы лыхьхуэ тхэмьт дэ.

Аслъэнбэч. Ыы-ыхьы-м. *(И щхьэр егъэкIэрахьуэ.)* А лIы лыхьхуэм Алыхьыр кьеуэу кьридуащэрэт! Махуэ кьэс зигъэщIэращIэу щытауэ пIэрэ мобы мопхуэдэу?

Жалдуз. Алыхь, махуэ кьэсыхуи зыдымгъэщIэращIэт, ауэ Шэмсэдин дигъэпсэуакъым, Куцэ яшэжыну кьэкIуащи, ди щIалэ хьэщIэхэр тIэкIу схуэвгъэдэжгу жиIэри.

Аслъэнбэч. Йиы?! Куцэ яшэжыну кьэкIуащ, жыIа? Цы кытемынащэрэт а Куцэ. Уэлэхьэ, фэри фызыхуейрам Шэмсэдин а кьруупэжкым и кIэнтIыIур мы си кьамэмкIэ зэпызывгъэупщIынуащ. Шэмсэдин и Iуэхуу кыфхэлъыр сыт фэ, абы щIалэ хьэщIэ кьыхуэкIуам, ар щIэвгъэдэжгунури сыт?

Нэгурэш. Тхьэ-тIэ, дэ Тхьэр кьыдэмыуам. Шэмсэдин ди хьэблэ щIалэм, ди дэлхьум хуэдэу фIэкI дымылгъагу, Куцэ ди шыпхуэ хуэдэу дымылгъагум, нтIэ абыхэм я дей дымыкIуэм хэт мыгъуэ я дей дыкIуэн?

Жалдуз. Апхуэдэу зыпщIыи хуейкым, Аслъэнбэч. Узыхэс хьэблэм сыт жаIэн? Унэ имыхьэ кьуэдэ кыпхуащIыным, Алыхь, апхуэдэу ушымыт.

Аслъэнбэч. Си щхьэр кьэвмыгъавэ Алыхьым щхьэкIэ, си щхьэр, псалъэ-кIэ сыщIахьумэн я гугъэу. Абы я гугъэхэр плгъагуркьэ. Уэ уи гугъэри сэ сощIэ. *(Нэгурэш Iэз хуеуцI.)* Уи щхьэ щIыбыр зэрумылгъагужым хуэдэщI ар зэрумылгъагунур. ЕI, бетэмал, сэ сыкьрихьэлIакъым абдежым, армышу ны-бапхьэр илгъэфу згъэкIуэжынт а хьэ гьуэгурыкIуэм кыильхуар. Сволыш!

Нэгурэш. Алыхьым щхьэкIэ умыкIий! Апхуэдэу щытщI жаIэнц.

Аслъэнбэч. А, хьэбз куэпэч, умыкIий жыхуэпIэр сыт уэ! Алыхь сыкьэ-зыгъэщIам и цIэмкIэ соIуэ, хьэр зэракъуу узмыукIым.

Бгъэдохьэ, йоблыткьауэри тIэкIу щIрегъашэ. Дисэ кьохьэ.

Дисэ. А сэ сылшэцэрэт абы нэхэрэ, а фицлэр сыт? Къэхуа мыгъуэр сыт?

Жалдуз. Алыхь, къэхуари сымышцлэ, Аслъэнбэч апхуэдэу акъыл дыдж зицэ си мыгугъэнт.

Аслъэнбэч. Сволыш! Акъыл дыдж, уэлэхьи, фэзмыгъэлыгъум фи лыр фхуэзгъэушцлэунци. (*Иоушцлэ, Дисэ зыхуегъазэри.*) Уи пхуэфлэр дэнэ шыла? Хэт бгъэдэса? Хэт и шлалэжэ абы игъэджэуар? Мэлыхьыллэ хъужауэ Шэмэдиниыкьыр къагъуэтац дэлъхуу, сволышхэ!

Дисэ. Алыхь, къэхуагъэшхуи шыцэуи сымышцлэ.

Аслъэнбэч. Фышцлэки, фышцлэки! (*Шлэхухэ.*) Фепль, жэмыхъэт! Фызабэнху жыхуалэраш иджы, и анэри и пхум и телъхъэ хъужауэ абы иритынушц. Нышхъэбэ флэкла гъашцэуи симыцэжамэ, сэ ар хэт къыспэцлэхуэмэ естыным. Сволыш! (*Зегъэджэрэри шлэки.*)

Цупхуэ

1994 гъэ, ещанэ къыдэкфыгъуэ.

* * *

АКЪСЫРЭ Залымхъан

ХЪЫМСАД

Ихъытлрэ теплэгъуихуу зэхэлэ драмэм шыцлэ Ихъэ

ХЭТХЭР:

Хъымсад – Къэбэрдейм и тет Кушыку инхушц.

Къэрэшей – Хъымсад и псалъыхуу шцауэщ.

Бэкалды – цлэхухэм флэуэ ялыгъуу шцылл азэтц.

Фарузэ – Хъымсад флэуэ илыгъуу унэут хыджэбэщ.

Хъзешэ – бынунэ зицэ шцыллэц.

Жамбулэт – Хъымсад и дэлъхушц, Шхъэдыкьуа-кьуэклэи йоджэхэр.

Лыгъур – зи унагъуэр Хъымсад тешэрынлэ хуэхуа лыкуш.

Беслъэн – нэгъуеншцц, выбжкклэ лыкуш.

Бэрэтинэ – Къэрэшей и шпыхуу хыджэбэдэщ.

Псыгъуэ – шцлэнтлэдэтц, джэгуаклэуэщ, выбжыфлэи шц.

Гъум – Псыгъуэ и гусэ джэгуаклэуэщ, нэхэ шлалэщ.

Хъэмырзэхэ я хъэгъуэлфыгъуэщ. Хъыджэбэ зыбжанэ зы пэшым шы-зэхэщ, псори Хъымсад йошцлэшцлэки. Пхъакъуэ уэздыгъэхэр маблэ. Бжэлунэ джэгум и макъыр къоу, абы уэрэдыжхэри зэзэмызэ къыхолукл... Хъымсад шхъэгъубжэм доплъри, зыкъегъэзэж.

Хымсад

Иджы, хыджэбзхэ, езыри хьэщIэу
Унафэ ещIыр, кысхужывмыIэ.
ФызэрыIэти джэгур вгьэдахэ.
Фарузэ закьуэ сэ кысхуэвгьанэ.

(Хымсадрэ Фарузэрэ кыщIонэ)

Фарузэ, си гум кыщIиIуэнтIыкIыу
Къэбэрденишхуэм укызогьанэ.
Сэ Тальостэнхэ я къуэм сохьуапсэ,
Къэсащ си палтэр, аращ ди хабээр.

Фарузэ

СощIэ. Тхьэ, сощIэм, си гуащэ лъапIэ.

Хымсад

Си ужьыр махуэ тхьэм пхуищI, си дахэ!
ЗэгьащIэ си гур зэрпхуэкьабээр.

Фарузэ

Ди сабиигьуэм кыщIыщIэдзауэ
Дызэнэзэпсэу дыкыыздэхуакьэ?
УнэIут псоми семьльтытауэ,
Уи нэIэ стегу сыбгьэпсэуакьэ?
Сэ фIыуэ сощIэ, си гуащэ лъапIэ,
УзимиIэжмэ сызыIуцIэнур,
Япэрей махуэм кыщIегьэжьауэ
ЦIыхубз насыпыр зэрафыщIынур.
Уэ Тальостэнхэ ущагьэлъапIэу
Уи гьащIэр IэфIу ядепхьэкIынуц,
Сэ сыт?! Мыгьуагьэу щыIэр си натIэу,
Тепщэ джэгупIэу сыкьэнэжынуц.
Ауэ иджыри зэ кыызэгуапи,
Зы псалгэ закьуэ кысхуэзэнэкI.
Ди зиусхьэнхэм схуажеIи, зэи
Я зэраныгьэ кызумыгьэкI.

Хымсад

(нэцхьейуэ)

Фарузэ, гьащIэм щыздэтлэгьэуахэр
Пщымыгьупщэну кысхуэщI тхьэлъанэ.

Фарузэ

(и фIэщ хэлыу)

СщымыгьупщэнкIэ, си гуащэ лъапIэ,
Сэ си тхьэлъанэщ мыващхьуэ кIанэр!

Хьымсад
(*хэгүтсысыхьу*)

Ньжэбэризэм сумыггэпIащIэ,
Си псэр сIурыхукIэ усцыггүпцэнкьым.
Иджы бжесIэnum быдэу кьедаIун,
ЛьэIуу пхузиIэр кьысхуэггэзащIэ:
Уи лыггэ хэльхьи, БэжIалдым сэрэ
Зым дыкьамыщIэу дьзэIуггэащIэ.

Фарузэ
(*зэрьтэхэльэр хэщIыкьIу*)

Кьалэн кьысхуэпцIыр икьукIэ шынаггүэщ,
ДыкьащIэу щыгтмэ, саггэпсэункьым.
Нэггүейхэм япщри кьэкIуауэ щыIэщ, –
Кьауггэ имыщIу ар дэжIыжынкьым.

Хьымсад
(*зэгүэтыр и нэгү кьыщу*)

Нэггүейхэм я пщыр зепщыпцэу кьынэ!
А гьуамэр слгаггүмэ, си нэр мэузыр,
И нэ зэвитIыр кьыстедиям,
НэщанэуапIэ сицIа кьысфIошIыр.

Фарузэ

УицIащ, уицIакьэ? Уэращ ар зэщэр,
КьошакIуэ пэтми, ебзыцI гурашэр.

Хьымсад

ЗэпытырыкIуэр кьыхукIуэ гьуамэм!..
СынольэIуати мор кьысхуебджэну.

Фарузэ
(*укIьтэжауэ*)

Уи псалгэ IэфIхэм сыдахьэхати,
СыщIэкIыфакьым. СокIуэ кьезджэну.

Хьымсад

KIуэ, жеIэ, джэгум кьыхэкIуэсыкIуу,
Мис мы щхьэггүбжэм кьыбггэдыхьэну.

(*Фарузэ щIокI, Бэрэтинэ кьыщIохьэ*)

Бэрэтинэ

Хьымсад, а дахэр хэтхэ я нысэ?

Хьымсад

А насыпыншэр унэIут пцащэц.

Бэрэтинэ
(*щІэпсэлъыкІыу*)

А сэ слъэгъуари? Си напэр фІыцІэщ,
Лъы фІыцІэ лъэпкъым ар къахэкІамэ!
А дахэ дыдэр уэ узогъэщхьыр.
Фи ни фи набдзи... фыгъэщхьыркъабзэщ.
Тхъэ къысхуаІуами, си фІэщ ящІынкъым
Фэ тІур зы адэм фримыбыну.

Хъымсад
(*къэлыбауэ*)

А уи щІагъыбзэр сэ къызгуроІуэ!
Ар щхъэтечауэ сьт щІыжумыІэр?!
А зым нэмышІкІэ, сэбгъэщхь плъэгъуакъэ?
КъысшумыбзыщІыт уи гущІэм къеІэр!

Бэрэтинэ
(*ебзэдэжкІыу*)

Уэращ нысэнур, сэращ пщыпхъунур,
ТІэкІу езгъэлейми, укъысщымыхъэ.
Къэбэрденшхуэм адкІэ нэсауэ
Ягъэхьбархэр сэ къыстумылхъэ.
Дэ, къуощхъэ хужьхэм, сьт дымышІами,
А лъы фІыцІэжхэм занщІэу гу лъатэ,
Жанхъуэтхъэблэшхуэм къыщальхуа псори
Зы пщым и бынуэ дэни щаІуатэ.

Хъымсад
(*зэрыгубжъауэ*)

Ахэр зыІуатэм сэ саІущІамэ,
Уащхъуэр си тобэщ, щІезмыгъэгъуэжтэм!..
Лъэпкъым и хабзэр езым ещІэжыр,
Ар лыгъэ зиІэм егъээкІуэжыр.
УэлийкІэ зэджэр пщыщхъэм ящыщкъэ?
Абы уэ пхуэдэ хуэпсалъэ хабзэ?

Бэрэтинэ
(*щІегъуэжэ хуэдэу зигъэщэныфІэу*)

Си напэр фІыцІэщ, благъэщІэ схуэхъум
Зэрыхуей дыдэ сэ сыхуэмыхъум!

Хъымсад

Абы къибгъэкІыр къызгурыІуакъым.

Бэрэтинэ
(*зэуэ йоплъ*)

КъыбгурыІуэнут ар, ухуеямэ,
Лъэпкъ хуэдэ лъэпкъым къыхэкІа нысэ

Жагэу зыльыхуэм сранэхь льяпгэщ...
Зыр зым и нысэу, дызэкгэльтыкгуэу,
Дызэкгэльтыжэу щхьэ ухуэмейрэ?..
Кыбыгурыгуакгэ нетгэ бжесгэхэр?

Хьымсад

(и зэгүэтым ауан хилхьхэжу)

Уэ сэ си дэльтхум укьехуэпсауэ
Япэ жыпгэхэм кыыхэбгэщакьым.
А щауэр пщацэм димыхьэхуэуэ
Унафэ хуащгкгэ, кьинэнугакьым.

Бэрэтинэ

(зиггэубзыггэу)

Зэрымылгаггэуу зэраггэшахэр
Мэхуэ зэнээпси, зэгургуэжыр,
Фыльгагунныггэ зэхуэзыпгэхэр
Иггэуэ нэмысу зэфгкгуэдыжыр.

Хьымсад

(щгэпсэльтыкгуэ)

Сыт, Бэрэтинэ, ар кызыхэкгыр?

Бэрэтинэ

Тхьэм и гэмыру жагэ нэхьыжхэм.

Хьымсад

(хэгүтсысыхьу)

Жагэ, жыхуэпгэр сэ фыгуэ соцгэ.
Щауэм, нысацгэм, льяпкытгым я зым
Зыгуэр йофыггэуэ, екгэ хуцгэджэ,
Апхуэдгэу щыхьукгэ, тгум яз хокгуадэ,
Итганэ псори тхьэм тральхьэжыр.
А псори фыгуэ зыпгэ си дэльтхур
Куэдым яходэ – кьахихыр мацгэу.

Бэрэтинэ

(гуклей-щгьаклейуэ)

А кьахих мацгэм сахэмыхуэрэт.

Хьымсад

Нетгэ жыпгамкгэ уцгеггэуэжауи?

Бэрэтинэ

(ириггэлейуэ)

Адэм и хабзэр и кьуэм кьиублэу
Нэггэуэцгэ зыгуэр тгунэ кысыхуицгэмэ,

Си напэр фЫцІэщ, яцІри зыцІари
 Си жыр лэныстэм Іурезмыггадзэм!
 Дауэ кыпщыхьурэ – сыхьункъэ нысэ?

Хьымсад

Нысэнуг хуейхэм дзакъэ я хабзэ?!

Бэрэтинэ

(и дзэхэр зэтрикьузэу)

Сэ фЫуэ соцІэ дзакъэкІэ зэджем
 ЗэпыцІэныгъэ зэрыхуэзгьуэтыр,
 ФЫ дыдэу соцІэ Талыостэн лъэпкъым
 Ди унагьуэбжэр зэрыхуэтцІыжыр.

Хьымсад

(епэгэкІыцэрэ кыфІэмыІуэхуу)

Фи уэлиипщым ипхьу гуащэ фхуэхьумэ,
 Абы цыху цыкІухэр фрилгэпІэнуц.
 Си псалъэ ІэфІхэр кыбгурыІуамэ,
 Си щІыхькІэ уэри лъапІэ ухунуц.

Бэрэтинэ

(бэмпІэпауэ)

Гурымышь псоми я нэхьыкІэжу
 Къысцохьу жыпІахэр, «си нысэ лъапІэ!»
 Си напэр фЫцІэщ, гуимыкІыжу
 Уэзмыгъэлыгъумэ зэрагъэбампІэ.
 Сэ уэ нэхьыфІкІэ сынщыгугъати...

Хьымсад

(фІэмыІуэхуу)

Узэрыгугъэ ухьумэ, уунэхьурэт.

Бэрэтинэ

(еззшауэ)

Сэ унэхьуакІэ укызэмыджэ.
 Сэри сыгуащэц, Бэрэтэ-гуащэц.

Хьымсад

(зэгьуэтыгьуэу)

Бэрэтэ-гуащэмэ, щхьэ Бэрэтинэ?
 Зэи зэхэсхакъым Бэрэтэ-гуащэ...
 Жан жаІэ хабзэц уэ пхуэдэм папцІэ.

Бэрэтинэ

Мыжануэ дзагуэ къысфІэпщми содэ,
 Ауэ си лъэпкъыр бгъэикІэу здэнкъым.

Хьымсад

Иджы си закъуэ сыкъэбгъэнамэ,
Си гуапэ хьунут, Бэрэтэ-гуащэ.
Хуазэ си дэльхум, ауэ зэгъаштэ:
Ар лы мэхъашэщ, щабэу епсалтэ.

Бэрэтина

(ауанрэ зыгъэгусэрэ хэлъу)

Си гуапэ къощтыр, си нысэ дахэ.
Нэхьыфтыщ уи закъуэм.
Соктуэ псалъактуэ.

(ШокI)

1994 гъэ, еплланэ къыдэктыгъуэ

Адыгэхэм я япэ театр

Иджыблагъэ научно-къэхутактуэ институтым цыху гуп иригъэжьбауэ щытащ адыгэ луэрылуатэхэр зэхуахъэсыну. А ежьахэм я къалэнт: ипэкIэ, зэманыжькым щыгъуэ, адыгэхэм я псэуклар, IэщIагъуэ ялахэр зрагъэщIэнэ, адыгэхэм я Iэ-мэпсымэхэр зэхуахъэсыну, я хабзэу щытахэр, я пышыналэхэр ятхыну.

Адыгей хэку музейим и фондым къыщыдгъуэуатщ сурэт щэ ныктуэм нэс. А сурэтхэм къалуатэ адыгэ театр 1908 гъэм Екатеринодар (иджы Краснодар къалэрщ) щылауэ. А театрым къыгъэлягъуэуэ щытащ адыгэ хабзэм, луэрылуатэхэм теухуа спектаклхэр.

1908 гъэм январым и 18-м къыдагъэклэ «Шэрджэс программэм» зэрыжылэмкIэ, а махуэм и пщыхъэщхьэм адыгэхэм къагъэлыгъуаш:

1. «ЗаулIхэр зектуэ зэрежьэ» теплъэгъуэр.
2. «Хьыджэбэхэм зауэлIхэр зэрагъэшэсыж» теплъэгъуэр.

3. «Зауэм хэкуада и къуэм щхъэкIэ анэм и псалтэ» жыхуилэ теплъэгъуэр, нэгъуэщIхэри.

А едыгъуэхэр зытхам и сурэтыр къэна щхъэкIэ и цIэмрэ и унэцIэмрэ къытхуэщIакъым. ЗэрыжалэжымкIэ, абы режиссерым и къалэнхэри зыкъомкIэ игъэзащIэу щытащ.

Адыгэ театрым дэлэпыкъуэгъуу илар «луэхуфI лэжьынымкIэ шэрджэсхэм я хасэрат». Спектаклхэм ирахъэлIэ декорацэхэр а хасэм къызэригъэпэщыну, ауэ фащэм и нэхьыбэр езы артистхэм зэхуахъэсыжыну я къалэнт.

Театрыр зэрыджэгур адыгэбзэт. Урысхэм спектаклхэр къагурылуэн папщIэ либреттэр урысыбзэкIэ къыдагъэкIырт.

Дэ тэмэму къытхуэщIакъым 1908 гъэм япэлүэкли адыгэм театр яларэ ямыларэ. Ауэ а гъэм къыщыщIэдзауэ адыгэ театр Екатеринодар щылажьэу зэрыщытар етуанэрэй «Шэрджэс программэм» къегъэлягъуэ.

1914 гъэм январым и 2-м адыгэхэм ягъэлыгъуаш «Кушыку Азов зэрытеуар» жыхуилэ спектаклыр.

Песэр зытращыкIыжар адыгэ луэрылуатэрщ. Тырку султIаным и пащэ Азакъ Пашэси Азов къалэ тету къагъактуэ. Бесльэней пщыжь гуэрым деж ар хъэщIэу щыIэу а пщыжьым ипхьу Гулэр къельагъу.

Пащэм мурад ещI Гулэ «жэщ дэгъуэлъу» и гаремыш ишэну. АрщхъэкIэ Гулэ и адэм ар пащэм хуидэркъым. Гулэ фIыуэ илыагур Кушыкущ. «ФIыуэ

зэрыйгаагуйтым я кьуэпс зэпыбудыну гуэныхьщ», - жи лыжькым. Шцымыхъу-жым, Азакъ Пашэси мьлэкүклэ кьегъэлулэ адыгэ шлалэ Гъэпцлакүэ. Ар Гулэ клэщлеутипыщхьэ. Гъэпцлакүэр Гулэ деж жэщү кьокүэ. Абы Гулэ жрелэ:

– Сэ уи деж Кушыку сыкыгъэкүащ. Абы апхуэдизккэ флыщэу укьельга-гьури уэрыншэу зы махуи псэуфынукьым. Накүэ, нежьэ. Уи адэми зыри жиэнкьым.

Гулэ арзы мэхуэ.

Гъэпцлакүэр и гьусэу унэм кьыщлөкүэсыккри, ар мэшэс, Кушыку деж яхь кьыфлэщү. Арщхьэккэ Гулэ кьыщохутэ Азакъ Пашэси и унэм... Дыщи налкьути пашэм кьрет Гулэ, арщхьэккэ Гулэ ар зыбгъэдигъэхьэркьым. Флыуэ ильагьу Кушыку шлэгупсысүрэ мэгьу, мэгулэ.

Кушыку шу гуп егъэшэсри макүэ Азов. Пашэм и янычархэр – зауэлхэр зэтраупцлатэурэ кьалэр кьащтэ. Кушыку шлөуэ езы Азакъ Пашэси зыщлэс унэм. Пашэр фоклэщкым йопхъуэ, арщхьэккэ Кушыку сэххуэккэ йоуэри, пашэр еукл.

Тырку кьалэм мафлэ шладзэри адыгэхэм кьагъээзж, Гулэ я гьусэу.

Псыжь кьэсыжахэу тырку пхъэрыр кьаккэлъос. Зауэшхуэу яублам адыгэ псори хокүадэ, Кушыкурэ Гулэрэ флэкла кьэмынэу. Тыркухэр кьыщцебгъэ-рыкүапэм, флыуэ зэрыйгаагуйтым замыту, Псыжь зыхадзж....

А лүэрыуатэр XIX ллэщыгьуэм куздым ятхыжауэ шытащ. Хъан-Джэрири, Стали, Дубровини кьалүэтж а хьыбарыр.

Иджы, дауи, гугъуш а зэманым ягъэлъэгьуа спектаклхэм, артистхэр зэрыджэгүфу шыта шкыкэм утепслъыхьыну, ауэ, апхуэдэу шыт пэтми, сүрэт кьагъэнахэм зыкьом кьалүэтж. Мизансценэхэм, декорацэхэм, пьесэм хэтхэм я фащэхэм, я гримым кьыжалэ а спектаклхэм лэзагъэ зэрыхэлъар.

Къэбэрдей-Балкьэр шлэныгъэ-кьэхутакулэ институтым мурад ищлэщ а пьесэхэм хэтэхэм ящыщ кьыгьуэту нобэккэ лупщлү шымыт лүэхугьуэ зыкьом кьыгъэнэхужыну.

КИУРАШЫН Бетлан

1958 гъэ, еханэ кьыдэккыгьуэ.

Статьям зи гугъу ищ «Шэрджэс пщыхъэщхъэм» щытраха сурэтхэм ящыщц.

Литературэм и гъуазэ

Критикэ зэпгъэрытыр япэ лэабакъуэхэр зычауэ зыужьыныгъэ гъуэгуэм тет литературэм дежкIэ мыхъэнэшхуэ зыIэ гъэгъуш. А гъэгъур дэщIыгъуурэ къэгъуэ-гурыкIуауэ жыпIэ хъунуш ди литературэри.

«Iуащхъэмахуэ» журналым куэд дьдэрэ кыитехуащ литературэхутэ тхыгъэхэр, ди тхакIуэхэмрэ усакIуэхэмрэ я литературэ IуэхушIафэхэмрэ тхылъ, тхыгъэ щхъэхуэхэмрэ ятеухуа статья купшIафIэхэр. Ахэр сэбэнышхуэ мэхъу ди литературэм и «пышынэбээр» зэтеухуэнымкIэ. Абы кыыдкIуэу «критикэрэ библиографикIэ» зэджэ езы жанри зэфIоувэ, литературэхутэ цIэныгъэми зегъжэ.

Ди жагъуэ зэрыхуэщи, цужьрей илгъэхэм ди критикэм и макъыр нэхэ кIэщущ хъуащ, ауэ «Iуащхъэмахуэ» журналым «гъэтIылыгъэгъэхуэ» иIэц а лээныкъуэмкIи: Сокъур Мусэрбий, ХъэкIуащэ Андрей, Шэвлокъуэ Петр, Къэрмокъуэ Хъэмид, Къэжэр Хъэмид, КIурашын БетIал, КхъуэIуфэ Хъэчим, Абазэ Албэч, Бакъ Зерэ, Гъут Iэдэм сымэ, нэгъуэщIэхэми я статья, къэхутэныгъэ купшIафIэхэр ящыщ ар зэрыгушхуэхэм.

Фи пащхъэ идолгъэхэ ахэм ящыщ тхыгъици.

Къэбэрдей литературэм и зыужьыкIэм и IуэхукIэ

Критикым и тхыгъэ

I

Илъэс плышI хъуауэ зегъжэ икIи хохъуэ къэбэрдей литературэм. А лэхъэнэм къриубыдэу къэбэрдей тхакIуэхэм идейно-художественнэ къулепгъ зыхэлъ тхыгъэ зыбжанэ кыызэрагъэпэщэщ. Литературэр ди къэралышхуэ утыкум ихъэри абы и фIагъкIэ нэгъуэщI къэралхэм хэлушIыу щыхъуащ. Тхыгъэ нэхъыфIхэр экземпляр мин бжыгъээрэ Мээкуу дэт тхылъ тедзэпIэ нэхэ инхэм урысыбзэкIэ кыыщыдокI, адыгъбзэкIэ нэхъыбэж Налшык щытрадзэ. Тхылъхэр кыыдкIыныр нэхэри щигъэхуэбжыащ Къэбэрдейр Урысейм зэрыгухъэрэ илъэс 400, Октябрьскэ революцэ иныр илъэс 40 шрикъу махуэхэр гъэлэз-плэным зыхуэгъэхъэзырыныгъэм. ЖыпIэ хъунуш Къэбэрдей литературэм

зи цэ илүүнү хэт тхыгээ нэхьыфхээр шлэрышцлэу урысыбзэкли адыгэбзэкли кьыдэклыжауэ, поэзием и антологиехэри абы хэтыжу.

Литературэ гьащэм и зыкьэлэтыныггэм критикэри тлклү шцигэхуэбжыаш. Иужьрей илэсхэм лүэхугуэ ин дьдэхэр кээзылэт критическэ лэжыггээ зыбжанэ кьыдэклаш, а тхыгэхэм шхьэж езым и фыггуэ куэди и ныкьусаныггээ зыкьоми ялэжш, ауэ зэрышцыту уахэплээмэ, гур хаггахуэу ди литературэм и зыужьыклэр научнэ льябжэ быдэхэм тету абыхэм кьахутэж.

Мы тхыггэм кээбэрдей литературэм и зыужьыклэм епха лүэхугуэ ин псори кьилуэтэжыну и пцэ ирилхьэркьым. Мыр авторым езым гу зыльта лүэхугуэ зытлүшым я шхьэфэ илэбэну аркьудейш.

Илэсишэ нэхьыбэ ипэклэ В. Г. Белинскэм итхыггаш: «Народыр тхыггээ искусствэм шыггуааз хьуа нэужьыклэ, абы езым и словесностым хьэлшлэцэ егуэут народым и духымрэ и цивилизацэр, и шцэныггэр здынэсахэмрэ елгытауэ», – жилэри ¹. «Народым и духыр», е нэггуэшлү жыплэм, тхыдэм и клүэцкклэ абы хьэл-шэн, хабзэ, дуней еплыкклэу илэ хьуахэр нэхь шызу икли нэхь куууэ хэпшауэ кьышцэдэггуэгурыклуэр езым зэриггэпэщыжа искусствэрш, псом хуэмыдэу народнэ поэзиерш. Абы хуэдэ кьабзэу дэтхэнэ зы народым езым и искусствэм хэлэ национальнэ шытыклэр кьышцежьэр народнэ творчествэрш ². А. М. Горькэм зэрыжиламклэ, кээрал псоми я усаклүэ нэхь ин дьдэхэм тхыггээ нэхьыфлу ялэр коллективнэ народнэ творчествэм и курыкупсэм кьыхахаш ³. лүэрылуатэм и жьэгу пашкхэм нэхь лэжыкхэ дьдэу кьыпфлэцлэ тхаклуэхэми абы и дакьэж мафлэм зрамыггэуам, кьабггээдэклэ тхыггэхэр лыншэ-псэншэу, жьауэм кьышцылэ удзым хуэдэу фаггуэу кьонэр, куэд дэмыккыуи мэужьыхыжыпэр. Ар дунейпсо литературэм и хабзэ нэхьышхьэ дьдэхэм яшцы зыш, а хабзэм дэтхэнэ зы историческэ лэххэнэми, дэтхэнэ зы народым и дежи теплэггуэшцлэ шциггуэт шхьэкклэ езыр индивидуальнэ творчествэм и кууаггыр кьызэрапшцэтэ пшальэу кьонэр.

Дэ, адыгэхэр, дригушхуэ икли дрипагэ хьунуш ди историческэ ггуэгуанэ гуггусыггум и клүэцкклэ дунейпсо эпическэ поэзием псалэз мьужьыхыжэ зэрыхэтлхьэфам, ди лэпкэ напэмрэ цыхуггээ льяггэм бггээдэлэ атрибутхэмрэ мафлэми псывэми кьалэшцэтхыурэ абыхэм пэрыуэншэу, коммунистическэ дуней еплыкклэмклэ псыхьауэ зышаужьыну нобэрэй махуэм кьызэрытхьэсыфам. Горькэм урыс литературэм хужила псалэз цлэрылуэхэр кьэбггээсэблурэ жыплэ хьунуш: дэ ди лүэрылуатэр ди гушхуаплэш, ар лэпккэм ди пшцэнтлэпс-клэ эдэггэпэща фыггуэухэм шыш нэхьыфлэш; абы ди философиери, ди моралпри гурэ псэклэ дызышцлэхуэупсу икли дызыхуэбанэу шыта идеал псори пшцыхьэплэ дахэ дьдэм хуэдэу хэпшац. Гьащлэр псэм хуэдэу фылуэ зыльаггу Сосрыкьуэ; адыгэ лыггэр шызу зыхэпца, пагагэ тлклүри мыхьэмьшх зымышлэ Бэдынокьуэ; гуащлэдэжыр дунейм и кьару пхэнжхэм зэрытеклуэм мывэ сыным хуэдэу шыхьэт хуэхьуа Лээлш; дунейм и шхьуэжлэплыкклэ берычтэхэмрэ лам псэ хэзылхьэж, псэум и гур дээыхьэх макьамэ хьэлэмэтхэмрэ зи бггэм изыггэтлэсэф Ашэмээ; нархтэм я духовнэ учыл, абыхэм я гьащлэ ябгэр фыггуээмрэ пэжаггымрэ хуэзыунэтлэ Сэтэнэй; тхыдэм и кыфлыггээ дьдэхэм шыггуэ народым уэздыггээ мьункыфлыжу кьахуэбла идеалхэмрэ

¹ В. Г. Белинский. Сочиненэхэр, томиш хууэу, Москва, 1948, т. 2. нап. 96.

² Еплэ: М. П. Штокмар. Исследования в области русского народного стихосложения, АН СССР, М., 1952, нап. 3.

³ Еплэ: М. Горький. О литературе, М., 1955, нап. 54.

насып хуэупсаплэхэмрэ зи нэгү итха Дахэнагъуэ... Пхужымылану кьулайщ ди словеснэ культурэр.

Нэр здынэплъыс иужьрей ллэщыгъуэхэм кьриубыдзэу адыгэхэм зэрагъэ-пэщаш езыэхэм я историем и клуэцккэ мыхьэнэ зилэ луэхугъуэшухэхэр пхыкдауэ кьэзылуэтэж тхыгъэхэр. Мифологиемрэ фантастикэмрэ клуэ пэтми нэхт мащлэ хууэрэ абыхэм я увьплэр реальнэ классовэ зэхушчытыккэмрэ езы лъэпкьыр хамэщл кьарухэм щыхьумэжынымрэ зыхэпща тхыгъэхэм яубыд. XIV ллэщыгъуэм кьыщыщлэдзауэ Андемыркъанрэ абы и антипод Бесплъэней пцлапцлэмрэ; Сэтэней и моральнэ авторитетыр физическэ кьарууэ зыхэлэ Лашын; мыдэккэ укьэлэбэмэ, зэманьщлэм и акьылымрэ псалъэ дыгъэлымрэ адэ хуэхъуа Кьэзанокъуэр; ауэрэ нэхт гьунэгъу хухуккэ джатэрыбзэ макъым гур зэригъэшхыу пхъашзу кьызыхэлукл историческэ уэрэдыхьэхэмрэ хьыбарыжхэмрэ; а псоми кьадэклуэу зи гузагърэ зи дахагъккэ дуней псом цыщлэрылуэну зыхуэфашцэ лирическэ гьыбзэхэмрэ уэрэдхэмрэ – жыплэ хьунуц революцэем иужьккэ тхыбзэ зыгъуэта литературэ тлощымрэ тхумрэ апухэдиз кьулеягэ зи щыб дэлэ куэд яхэмыту.

Ауэ луэрылуатэм сьт хуэдиз имыкьулеягъми абы и закьуэкъым ди нобзэрей литературэр зытебэгъукар.

Луэрылуатэ щлэдзаплэмрэ тхыгъэ щлэдзаплэмрэ ди словесностым и деж цызэхьыжыну куэд пьандэрэ зэхуокъу. Просветительско-щхьэхуитыныгъэ бэзныгъэм кьылпхуа культурэр Урысей империем пыщлэ народхэм я деж хуабжбу цыхэзыгъэхъуа епщыклубгъуанэ ллэщыгъуэм дэри вагъуэ зэшиблым хуэдэу лыду цэ зыбжанэ кьытхуигъэнащ. А цлэхэр илэзсищцэ блэклам куууэ пхрыккыу ди тхыгъэ культурэм езым и тхыдэр, мыин дьдэми, зэриэжам щыхьэт нэрылпагъу тохуэу.

1812 гъэм зи историческэ зэхэщыккырэ лпагъу кьилэтар урысхэм я закьуэкъым. Россием епха дэтхэнэ зы цыху лъэпкъми я гьашцэм а гьэмрэ иужьккэ абы нэхт кьылпхуа историческэ зэщлэхъееныгъэ инхэмрэ джэрлэдджэжым хуэдэу кьыщылуаш. Етлуанэ лъэныкьуэккэ, Урысейм езым и политико-стратегическэ мурадхэмрэ и экономикэм и фейдэхэмрэ зылэригъэхьэу зригъэбыдылэжын щхьэккэ кьэрал гьунапкьэхэр, абы Кавказри кьыдэклуэу, клуэ пэтми и дамэ щлагэ зэрыщлэгъэзэгъэным хуцлокъу. Урыс правительствэм езым и щхьэхуещэ мурадхэр сьт хуэдэ лэмалккэ пхымыгъэклами, а луэхугъуэм кьышаш алъандэрэ зэпжыжьа народ зэхуэмьдэхэм я гьашцэр сьт хуэдэ лъэныкьуэккэ гьунэгъуу зэшэлэныр. Официальнэ правительствэмрэ буржуазно-крепостническэ обществэмрэ я фейдэ хэлъу я гугъуэрэ зэхэщыккэ луэхугъуэхэм иужьккэ кьрыкьуа «хьэлэбэлыкь» псори езыхэм «гъуэгъу захуэ» трагъэувэжыфыну лэмал ягъуэтакъым. Зы вагъэмбэкъу хуэдиз флэккэ мыхьу клэнауэм Тэрч щыдэбутыпщхьэккэ ар пхуэуыдыжын?! Дауи щырырети, зызыужуу щлэзыдза урыс капитализмэм и фыщлэккэ адыгэхэр, адрей лъэпкэ цыккьухэми хуэдэу, Урысейм и экономикэми и общественнэ гьашцэми нэхъри куууэ хэша хуэуаш. А гьунэгъуу зэхуэхуыныгъэм мусльымэн диным и шыпсыранэм игъэундэрэщхьуауэ щыта культурэр кьыгъэушыжащ, ауэ япэм зэрыщытам хуэмьыду, атлэ социальнэ кьару нэхьыбэ хэлъу.

Епщыклубгъуанэ ллэщыгъуэм ипэм кьыщыщлэдзауэ Урысейм щеклуэккэ общественнэ зэщлэхъееныгъэр кьэзылэтари япккэ зыгъэкьустари дворян революционерхэрщ. «Дворянхэм, – итхаш Лениным, декабристхэм папщлэккэ Герцен жила псалъэхэр кьыгъэсэбэпурэ, – Урысейм «кьраташ Бирочхэмрэ Аракчеевхэмрэ» – абы кьадэклуэу ефэ-ешхэрэ куззыр джэгунрэ флэккэ кьулыку зымылэ «офицер чэфхэр гьунапкьэншэу...» «Мис абыхэм кьадэклуэу, – итхаш Герцен, – зауужьащ декабрым и 14-м и цыхухэм, Ромулэр Ремрэ¹ хуэдэу дыгъужьышэ изыфа лыхьужь бжыхьым. Ахэр зи щхьэм кьыщыщлэ-

¹ Ромулэр Ремрэ – Рим и легендарнэ кьызыгъэпэщаклуэхэц, мифологием зырыжи-лэмккэ, тлурнэ зы дыгъужь анэм шэккэ иплэщ.

дзауэ зи льякьюэм нэсыху жыр зэфээзцклэ зэцлэлүллэ батыр гүэрхэт, езыхэр зэрыхэкүэдэнур хьэкьюу ялхыклауэ утыкум ихьат, шцэблэ кьэхьухэр гьащцэ-шцэм хуэгъэушын, пщылгыгэмрэ шхьээзэрыфлэчыгьуэмрэ халъхуа сабийр ягъэбэзэн шхьэккэ»¹.

Гу льюмытэнклэ лэмап илкъым декабристхэм я пщэдджыжь акъужым шцэтү кьару зыгъуэта шцэблэхэм адыгэкъуэ зэрэхэтам, Пушкиныр зи кы-зэггэлэщакъуэу шьта дворянскэ культурэ пэрытым и курыкупсэм Нэгумэ Шорэ хэлпцэуэ зэрыщытам².

Мыбдежым дэ дыкьыщытеувылэфынукъым зи гугъу тцла лъэхьэнэм кьриубыдэу адыгэ культурэмрэ урыс культурэмрэ зыпщцэныгъэ гьунэгъуу я кум дэпэа псори лүпщү кьээзыгъэльгъэгъуж шцапхъэбэхэм. А лүэхугъуэм теухуауэ иужьрей зманым лэжыгъэ зыбжанэ кьыдэккэщ³. Ауэ мы зыр гурылуэгъуэщ: ллэщыгъуэ блэкэм и япэ илъясипщцхэм кышыщцэдзауэ кьэ-бэрдей культурэм езы народыр зыхыхьа общерусскэ историко-культурэ процессым хэмьыту зиужьынклэ хьуакъым. А лүэхугъуэр ирибузыхуну сьт хуэдиз шцапхъэ шьмылэми, ахэр зэми куэдщ, языныкьуэхэм мащцэщ, икли, мыхьэнэшхуэ ялэ пэтми, гурыщхуэ зыхэмьлыжь тегъэщцлэлүу шьцлэр абыхэм я закъуэкъым. Маркс жигъгъащ: греческэ родым кылуэцърыпллуэ ирокез уолъагъуэ, – жиер⁴. Псом я дежкли налуэц генеалогическэкли, зыщыпсэу шьцлэлэкли, культурно-экономическэрэ сатурэ я лъэныкьуэккли грекхэмрэ иро-кезхэмрэ зэиклэ згъунагъуу зэрыщымытар. Згъунагъуу шьмыт народхэр езыхэр зэрымыщцэми, я экономикэ псэуклэми, я гьащцэм и зэхэлъыккэми хьэл нэхьыщхьэ ялэхэр шьцызэщц шьцлэш. Базис зэхьхэм надстройкэ зэхьхэ кьагъэщцыжь, материалнэ псэуклэ зэхьхэм идеологие зэхьхэ ялэнклэ мэхьу; Некрасовыр дунейм тетами темьтами Пашцэ Бэчмырзэр ищцэнкли имыщцэн-кли хьуащ, ауэ абы шхьэккэ кьэнакъым япэрейм урыс мэкъумэшщцлэхэм я гьащцэр кьызэригъэльгъэгъужа хьэлным шьцетхьэ шьцлэу иужьрейм ады-гэ мэкъумэшщцлэхэм я псэуклэр итхыжын, ар апуэдэу хьуэнклэ шцлэхьуари а мэкъумэшщцлэ лъэпкыгъуитыым ятелъа бэлыхьхэр зыкьомклэ зэхьхэ зэрыщытарщ, зы лъабжьэ зилэ жыгым зэрытетым хуэдэу лъабжьэ зэхьхэ зэралэрщ, армыхьум Бэчмырзэрэ Некрасовымрэ зэбгъэдэсу зы лүэху-гъуэм зэдйтетхьыхьауэ аркъым. Народитыым я историческэ гъуэгуанэхэр куэд шцлауэ згъуэуэуэнауэ шьцлэуэккэ, абыхэм я гьащцэм увьцлэшхуэ шьцызгъуэ-та кьэхьукъащцэхэр я зэхуэдэу шьтагъащ, а лүэху зэхуэдэхэр художественнэ творчествэмклэми (лүэрылуатэри абы хиубыдэу) публицистикэмклэми шхьэж езыр зэрыкьулэй лэмапхэр берыцэтү кьагъэсэбэпурэ ялэ кьарум елытауэ лъэпкытлэми кьагъэльгъэгъужащ.

Народым и гум шьцэзтрихьа гугъаплэхэмрэ абы и гьащцэр зыхуэныкьуэ-зы-хушыщцлэхэмклэ гьунэгъу гьэнщцлэ цыху губзыгъэ шхьэхуэхэм кьыдагъэльгъуэ езыхэм я зэрыщцхуныгъэ дьдэри зыгъэхуабэр а народитыым я зэхуэдэ жьыгъу пащхэр ару зэрыщытыр. Апуэдэ егупсысыклэм шцапхъэ куэд кьыхуэлхьурэ и лъабжьэр бгъэбыдэ хьунуш, ауэ ищхьэккэ зэрыжытлэщи, цыхушхуэ шхьэхуэ-хэр шхьэжьэрыплкьулэклэ зэбгъэдыхьами зэбгъэдыхьами, а шцапхьэхэр абы нэхьыби нэхь мащц имыщцынкъым. Псоми ящцэ Ленин В. И. Энгельс Ф. зыхуы-гъэзэн лүэху флэкла имылэу абы и деж кьуауэ зэрыщытар, ауэ а зэлүщцэныгъэр кьэмыхьуа шхьэккэ кьэнакъым Марксрэ Энгельсрэ кьалэта ныпыр Лениным мелуан лэ лъэщцкэ иубыду цыхубэм я хьуэпсцлэ текуэныгъэм ниэхэсын.

¹ Еплъ: В. И. Ленин. Сочиненэхэр, т. 18, нап. 9.

² Дигу кьэдгъэкьыжынщ 1825 гэм Шорэ илъяс 24-рэ хьууэ зэрыщытар, ар зи писыра 1-нэ Волжскэ кьээзак полкым декабрьскэ восстанэр зи нэгү шцлэкла цыху куэд зэрыхэтэр. (Еплъ: И. Тресков. Творческое содружество. Н., 1956. нап. 64.

³ Псалъэм папщцэ, еплъ: Х. Теунов. Литература и писатели Кабарды. Авторизованный перевод с кабардинского. Н., 1955; И. Тресков, ещанэ сноскъэм зи цлэ итлүа и тхыльыр. Сборник статей о кабардинской литературе. Н., 1957, нэгъуэщцхэр.

⁴ Еплъ: К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочиненэхэр, т. 16, ч. 1, нап. 80.

Абы ешхыркыабзэу Шорэрэ Пушкинымрэ, Шорэрэ Лермонтовымрэ зэхуэмызауэ шытамы, абы шхьэккэ къэнэнутэктым Шорэ абыхэм я культурэ пэрытым къыщлэтэджен, сьт шхьэккэ жыплэмэ ахэр зы зэман псэуаш, лүэ-хугуэу эзщхьэхми зыкьомккы хэтэдджыккэщ. Белинскэм зыщыплэ деж щетх творчествэм бгъэдэт зы цыхур адресым зырдэлэпыкыур а тлүм зызэпащхур арктым, желэри. А дэлэпыкыуныгъэр къызэрынахуэр уафэгум ит дыгъэм шфым хэлъ къарухэр къызэрыгъэушым хуэдэуш: шфым сьт хуэдиз къэкыгъэ къытэмыккы, абы удз хэтктым и теплэккэ дыгъэ нэбзийм ешху.

Абы къыхэкккэ гу лъытэн хуейц урыс классическэ поэтиер ди усакуэхэм къазэрыдэлэпыкыуа гъуэгухэр къыпхуэмыщыхужын хуэдизу зыуцырхэ зэрыщылэм. Псалъэм папщлэ, Пушкиным и зы поэмэ гуэрэм Бытырбыху Урысейр Европэм зэрыдэллэ шхьэгъубжэу къыщилытам, Щоджэнцыккы Алий абы зыкыккэригъэхуакым: ди усакуэми желэ Кавказыр Востоком революционнэ дыгъэр зэрытэпсэ шхьэгъубжэщ, желэри. Е, етлүанэу, Пушкиным шэрджэсхэр (адыгъэхэр) зэрышуеир флыуэ итхыжати, ар ди усакуэхэм къадэлэпыкыуаш къамбот шым тесу зэрыщлэпхуэфар флыуэ къыдигъэлъагъужынымккэ. Е ещанэ шапхэуэ къэпхэмэ, нэгъуэщлэ зыгуэрми итхынкы хъунуц Алий къызэрищлар Маяковскэм еджэурэц, жилэу.

Ауэ, Пушкиным и инагъыр аркъудеи умыгъэулыийуэ, жыплэ хъунуц адыгъэш тесыккэри адыгъэ хабзэри урыс усакуэхшхуэм нэхърэ мынэхтыккэу Щоджэнцыккы Алий ицлэу шытауэ, Пушкиныр Алий къыщылдэлэпыкыуар мы пунктыр армырауэ: ешхыркыабзэу Щоджэнцыккы пцлы хэмылыу илэгънщ Кавказыр Бытырбыху нэхърэ мынэхэ цыккы шхьэгъубжэу зэрыщытыр къызэрылгъагъун поэтическэ къарурэ поэтическэ набдзэгубдзапльагъэрэ. Ещанэ шапхэмэ и гугъу пщлыуэ шьтмэ, къыжылэн хуейц а лүэхугуэр ялэ дьдэ къэзылэтар Маяковскэр армырауэ, езы советскэ усакуэхшхуэр усакуэхэмрэ обществэмрэ я зэхуштыккэр пажу къыгурылуэнымккэ Пушкинми, Лермонтовми, Некрасовми ечэнджэщыжауэ, а лүэхугуэр епщыккыубгъуанэ илэсищэм и клуэцккэ Рылеевымрэ декабристхэмрэ я деж къыщегъэжъауэ урыс гражданскэ поэтием лүэхугуэ нэхъышхьэ дьдэхэм ящыцу къылыгъэу шытауэ, Маяковскэм а лүэхугуэр советскэ лгъэхэнэм къызэреклуэккым хуэдэу элпкырихыжа къудейуэ.

Абы къегъэлъагъуэ творческэ дэлэпыкыуныгъэр икыккэ гъэтыншауэ къызыгурылуэ цыху зэрыщылэр. Апхуэдэхэм къазэрыщыхуэмккэ, урыс классикхэм я образым иту мелылыч зырызыхэ ди усакуэхэм я дамащхэм тесщ, къалэмьр «зыдэмыккылапхьэккэ» ямыгъаклуэу езы классикхэм я лгъужыым тету ирагъэгъажэу. Ди жагъуэ зэрыхыуши, апхуэдэ лүэхур гъащлэм, абы къыхапыккэ усакуэхэм я дежи тлэкунитлэккэ нэхэ гугъусыгъуу щоклуэкл.

Псоми ящлэ Кыщокъуэ Алим и лирическэ геройр гъащлэм шлэбэгэрэ шлэмыбэгэрэ, ар плэщлэу, флыгъуэм хуэнэпсейуэ, нобэ нэхърэ пщэдэ махуэр нэхэ дахэж ищлыну хуцлэкъурэ хуцлэмыкъурэ. Ешхыркыабзэу хэлүщылүщ Лермонтовым и Мцъири шлалэ цыккыур, гъащлэмрэ бэнэныгъэмрэ я курыкупсэм зыхидзэн шхьэккэ, и бгъэм псыуэ сьт хуэдиз тепккыми пхуэмыгъэуныккы-флыжыну къыщызэщлэна мафлэм монастырь бэмплэгъуэм къыщлышу дунейм къызэрытришар.

Кыщокъуэм и лирическэ шумрэ а лгъэсу шлэпхуэжэ шлалэ цыккыумрэ гъащлэм, бэнэныгъэм хуалэ шлэбэгыккэр зыкьомккэ земыщхуэ плэрэ? Атлэ дэнэ ди деж Лермонтовым шыхульагъуэм и гугъу шчыщыжыр, е шууэ и ныбжэгъум и пылэр къыфилхыну шыщлэпхуэр, е врачым деж клуэуэ и гур хуабжыу къыщлеуэ шхьэусыгъуэр шчыхуилуатэр? Абы шхьэккэ къэмынэу зыныкыуэхэм жалэнккэ хъунуц: «сьт шхьэккэ, Печориным шым тесакъэ? Балэ къытрихыжыну Казбич цыккэллыщлэпхуэр-щэ? Печориныр гум шчымысым, лгъэсу къыщымыккылым, унэм шыщлэмысым шым тесаш, ар шчыхэт тохъуэ Кыщокъуэм и лирическэ шур Лермонтовым «къызэрытриудам», нэгъуэщлэ зыгуэрим: шэч нэбжыккыым Батыр Гоголым «къызэрыфидыгъуамккэ», ещанэм шчыгъуэ «Вагъуэр»

Востокомыщ цыщ усаклуэ гуэрым куэзыр дэджэгурэ пэт игьэблэрыгыри, и жыным кырильхэщ абыи... маклуэ мэлъей... «кыфигьэбзэхэщ».

Советскэ литературоведением куэд цлауэ зэхигьэклащ, иджыри зэхегьэкл Н. Тихоновым Лермонтовым зэрехьщ цыклар, Пушкиным зы лъэныкыуэ гуэркIэ ижь кышцимыхуауэ усаклуэ куэд зэрыдимылэр, Твардовскэри, Исаковскэри, Маяковскэри Некрасовым и деж зэрыщеджа цыкIэ-хэр. Ауэ ахэр зэрашьыр япэ цыкIэ псалэ зэщхь кьагьэуэтурэкьым, атIэ я поэтическэ гупсысэклэмрэ идеал ягьэуэхэмрэ зэрызэбгьэдыхьэ цыкIэр кьахутэурэщ, психологическэ зэпкьрыхыкIэ я образхэм зэрыратымкIэщ, япэ ит поэтхэм зэманыр темыкIуэфауэ кьашцIэна хьэлхэр иужь ит усаклуэхэм зэрызыхальхэ цыкIэр кьагьэуэтыжурэщ. Андрей псалэхэр, зэгьэпцэныгьэхэр, усэ сатырхэр зэрызэхуэ цыкIэр, строфикэр зэрызэхуэдэр, н.к. узыгьэгьуэщэ кьэблэмэуэ кьыщцIэныкIэ хьунуш, псом хуэмьдэуэ зэбгьапцэ тхаклуэхэр лъэпкыбзэ зэхуэмьдэклэ щытхэм деж. Ар дэнэ кьэна, В. Маяковскэмрэ С. Кирсановымрэ зэрытхэ бзэхэр цыгьэтауэ, я усэ сатырхэр зэратх цыкIэр зэщхь, езы Кирсановым Маяковскэм и гьукIэгьэсэнэ зэбжыж, ауэ Кирсановым нэхьрэ Маяковскэм нэхь емыщхь усаклуэ цэрылуэхэм куэд яхэтыкым.

Иджырей кьэбэрдей литературэр кьыщехьэм поэтическэ теплэгуэр кьэбэжкIуэ зэрилами, а теплэгуэр адрейхэм елытауэ нобэ нэхь мащIэ зэрымыхьуами зымы шэч кьытрихьэркьым¹. ГьэщцIэгьуэщэ Урысейм критическэ реализмэр апухэдэ дьдэуэ кьызэрыщехьар. Народнострэ национальнэ хьэлрэ литературэм халцэну декабристхэм кьащыдежкьэу екIуэжIа бэнэныгьэм икIэм-икIэжым зыпыщIауэ щытар зы кьалэнц: народым щхьэхуитыныгьэр кьыхьыныкIэ дэлэпыкьунырщ. Ауэ национальнэ литературэр нэсауэ народнэ хьун папщIэ декабристхэм кьагьэувыр зэман блэклам и фэеплэхэр мыу-жыыхыжыну зыхэпщIа луэрылуатэр джын кьалэнц. О. Сомовым² итхыгьэщ «луэрылуатэр народым и хьэлхэр, хабзэхэр, и псэукIэр жьэклэ кьэзылуэтэжыф сурэтц», – жиIэри³.

А зэман дьдэм деж ирихьэлIу А. С. Пушкиным езым и хэкум и луэрылуатэри нэгьуэщIа народхэм жьэклэ кьалуэтэж поэтическэ тхьдэхэр налуэуэ зыпкьрыгьэзэгьауэ романтическэ поэмэхэр етх. Пушкиным и южнэ поэ-мэхэр, псом хуэмьдэуэ «Цыджанхэр», критическэ реализмэм и бжэщхьэлIу мауэ.

Декабристхэмрэ Пушкинымрэ зы лъэныкьуэжIэ, Нэгумэ Шорэрэ абы пыщIа цыхухэхэмрэ нэгьуэщIа лъэныкьуэжIэ щхьэж и народым зэрахуыцIэбэныж идеалхэр зэтэхуэуэ кьыщIокI. Декабристхэмрэ Пушкинымрэ луэрылуатэр народ гьэщIэм и гьуджэуэ кьальытамэ, Нэгумэ Шорэ а луэрылуатэ дьдэм фIэкл нэгьуэщIа тегьэщIапIэ имыIэуэ и лъэлкьым и историер итхыжыну хуцIокьуэ.

Абы ещхьыркьабзэуэ лэщыгыгуэ блэклам и илэс хыщIэхэм кьыщыщIэ-дзауэ урыс фольклористикэм хуабжыуэ зиужьмэ, ХьэтIохьуцIокьуэ Кьазий и гупым Л. Г. Лопатинскэри яхэту адыгэ луэрылуатэм и япэ тхыгьэхэр дунейм кьытрагьэхьэ, ар сыт хуэдэ кьытехьэклэуэ мыхьуми. Ардыдэм хэту бзэм и грамматическэ хабзэхэмрэ и лексикэмрэ научнэ сферэм хохьэ Лопатинскэм и хьэрычэтыкIэ.

Ауэ ди просветителхэм я луэхур тIуэклэ нэхь гугьэуехьт, цензурэр гугьут, ауэ цензурэ кьыщыцIэбгьэпэщын тхыгьэ уимылэну нэхь гугьужт. луэрылуатэ кьулейр зыпкьрыль бгырысхэм я уэрэдхэмрэ кьыбарыжьхэмрэ кьуэ кIуэцI куухэм кьыдэлукIыфын щхьэжIэ шакьэр, кьалэмыр, тхылымплэр – щцIэныгьэм а и Iэщэ пэрытхэр – зэшэлауэ зы щын хуейт, бзэр кьэклэуэну лэщыгыгуэхэмрэ щцIэблэхэмрэ зэхыхэ зэрыхьун Iэмал кьэгупсысын хуейт. Народу щылэм я кьэушыгыгуэуэ лэхьэнэм уи щхьэзакьэуэуэ упсэуж хьунутэкьым, ар кьызыгурылуэ

¹ Пэжщ, Теунэ Хьэчим щыщIапIэ кьыздыщыпсалэм прозмэрэ критикэмрэ иужьрей зэманым бжыпэр яубыда хуэдэуэ жиIэгьэщ, ауэ ар Теунэр зыгуэрым еныкьуэкьуныгьэм кьыхьыныкIэ тIэкуэ щигьэлэуэуэуэ кьэплэнытэ хьун тIошIэ.

² Декабристхэм ягьхэуэ щыта критикщ.

³ Еплэ: О. Сомов. О романтической поэзии. СПб., 1823, нап. 57.

цыхухэм тхыгъэбзи зэхалъхъэфынут икли мызэ-мытлэу зэхалъхъат, арщхъэклэ бгыр джэдэклэклэ пхуэкъутэнт, лагъым шлэплъхъэу кыуымыгъауэу.

Апхуэдэ дьдэу Урысейм шыла паштыхъ самодержавиемрэ буржуазно-крепостническэ обществэмрэ 1917 гъэм къэуа лагъымым зэхигъэщэщ, абы и кыутахуэхэр зыхуэфашцэ мащэм ирадзэжа нэужь, Российскэ империем и лъабжьэмрэ лъэпкъ къэс езым ялэжу шыта шпылпыгъуэм и лъабжьэмрэ дэнэ лъэныкъуэкли кыыщыщыхатхъа нэужь, бгырысхэм бзэр тхъэкълумэклэ зэхакъудей мыхъуу, нэклэ шалъагъуну зэманри къэсащ.

Ищхъэклэ зэрыщыжыпгъащи, ди литературэм советскэ властым и япэ илъэсхэм тепплэгъуэу илэр поэзиерщ, сьт щхъэклэ жыплэм ар иклэщпылэклэ зэлхыжа ди лүэрылуатэми езым и ехьуллэныгъэ нэхъ дахэ дьдэхэр кызыэрытлпгъэлэ-сыжар а жанр дьдэм итуш. Нэгъуэщл лъэныкъуэклэ, гъащлэм псынщлэ дьдэу зыщыхъуэж лъэхъэнэхэм жанр иныр гъэлэклүэлъэклүэгъуейщ, нобэ къэхъуар пщадэй шумылъагъуэжлэ, дьгъуасэреим үклэплпылпыжыну шпылхушлэмыхъэклэ, къэхъу псори нэ жанклэ къэбубыдурэ умылуэтэжыну лэпал шимылэклэ, усэ тепплэгъуэм и жанр зэхуэмыдэхэр лүэхум нэхъ йозэгъ. А псоми хэлплъхъэж хъунуш литературэр езыр къэзыгупсысыжа народми тхыдэ и лъэныкъуэклэ үклэпылпыжым и тхъэклүмэр усэ макъамэм нэхъ зэрсар.

Октябрскэ революцэм игъэклүэдащ ди народыр искусствэ зэмымыгъэ-кълуэлэу шыта хъэсплэхъумэ псори. Зи материальнэ псэуклэр езым игъэбзгъуэжыну хуит хъуа цыхухэм я искусствэри гъащлэм дэгъэгъащ. Лениныр зи пашэ Коммунистическэ партымрэ советскэ властымрэ экономическэ зэкъуэ-тыныгъэ къэхъуам еклү культурнэ революцэр кызыэрагъэпэщаш. 1923 гъэм Къэбэрдейм и тхыгъэр дунейм кыгъетхъащ. Илъэсищэ куэдклэ ардей народхэм къаклэрыхуа лъэпкъ цыкълухэу зи тхыгъэ зимылэжжэр художественнэ эстетическэ гъэсэныгъэм хуэбунэтлпн ипэклэ абыхэм нэгъуэщл мыхъуми я унацлэ ятхыжыфу егъэсэн хуейт. Мис абы кыыхэкклэ къэбэрдей алфавитыр дэ ди дежклэ культурнэ революцэм и кыыщлэдзэплэ дьдэу къэплъытэ хъунуш. А гъэ дьдэм кыыщыщлэдзэу япэ илъэситл-шым хъэрпхъэтлэ традзэу шыта газетхэр латин хъэрфклэ кыдокл, адыгъэбзэ тхыгъэр цыхухэм я деж хэлүщылү сохъури, абы лъабжьэ быдэ егъуэт.

II

1925 гъэм кыыщыщлэдзэу периодическэ печатым зэпымыуэ кытохуэ адыгэ усаклүэхэм адыгъэбзэклэ ятха адыгэ усэхэр. Иужьклэ бэгъуа поэзием псырэ дьгъэрэ пэрыхъэту япэ дьдэ шыллэлэсар а зэманырауэ жыплэ хъунуш. Ауэ поэзием иджыри зи псэлъэгъуэ нэмыса сабий цынэм хуэдэу щхъэ пцлэпцлэхуэ илэт: ар къалъхуа къудейуэ арат. Пэжж, зэзэмьэс абы лы макъ кыыхохуэ. Апхуэдэр кыыщыщыур Пашцэ Бэчмырзэ зи пашэ усаклүэ нэхъыж гупыр гъащлэм кыдэгъуэгурыкълуа нартхэм, Андемыркъан, Дамэлэй хуэдэхэм щепсалъэм дежж. Иклэм-иклэжым, дунеижымрэ дунешцлэмрэ шыззэуэм а гупым я кум узыншэу кыдэклэ Шоджэнцылкү Алий зыкыыхуагъазэ: «Зэманым еклүр лпыфлш, жыхуалэр арщ, шлэлэфл, еуэ, гъуэгу махуэ, ауэ дызышумыгъэгъулпшэ», – жалэри. А шыкълэм тету, Алий эстафетэр кылэрыхъащ... Ауэ къэбэрдей усаклүэхэм народ псоми я гъусэу тхэклэ зрагъэщлэ кыудейтхъым – цыхухэм илъэс минитл лъандэрэ ху жылэм хуэдэу яхъумзурэ икли хагъахъуэрэ зэрагъэпэща культурнэ къулеягъэхэм ахэр езыхэм я лэцлэгъэм теу-хуауэ еджану хуит хъуат, а еджэныгъэр зэреклүжкын хуей гъуэгухэри злүхуэу я пашхэм кыхуатщ. А гъуэгу тетурэ (Ленинский учебный городок, рабфак, курс зэмылпэжыгъуэхэр, Москва, Ленинград, Ростов щеджэныгъэр), литературэщлэ, поэзиешцэ кызызэгъэпэщ шлэлэгъуалэм лъэныкъуэ псомкли зэщлэуэдзэуэ (политикэклэ, философиеклэ, эстетикэклэ) национальнэ тепплэгъуэ (адыгэ тепплэгъуэ) зилэ социалистическэ литературэр кызыэрагъэпэщыну шлэдзэ. Мыбдежым зэрыщыжыплэм хуэдэу а лүэхугъуэр тыншу еклүэжыкълэр. Зы лъэныкъуэклэ, усаклүэ щхъэхуэхэм я идеино-политическэ гупсысклэр тэ-

Къэбэрдей литературэм и зыужыклар советскэ литературэ иным къыгъэпхъуануэкым, иужьрейр социалистическэ реализмэм и гъуэгу теша хъун папщэ екыуэккэ бэнэныгъэ гугъусыгъур ди дежи джэрпэдджэж макъыу къычылуу шыташ.

А лъэхъэнэ пасэм поэтическэ жанрым зезытахэм ящыщэ зи лъэужь ди литературэм къыхэзынэжар мащэщ.

Щэщ! гъэхэм я кIэухым деж литературэм къыхыхъащ абы адэкIэ кIуапIэ зимылэж усакуэ гуп дыгъэл. Я къегъэжьэкIэмкIэ абыхэм къанэ щIагъуэ шымыIэу щхъэж езым и псалъэ шэрыуэ поэзием шыжалэфынут. Ар къагъэпIагъуэ, псалъэм щхъэкIэ, автор зэхуэмыдэхэм къащIэна усэ куэдым. ИкIуэкIэ мыхъэнэшхуэ зилэ икIи гуапагъ куэд зыпылIэ луэхугъуэ ялэжкынт, ди критикхэмрэ литературоведхэмрэ ЩоджэнцIыкIур щэщ! гъэхэм къэзыухуеуеихуэ шыта щIалэгъуалэм абы ижъ къазэрыщIихуар зэгъэпщэныгъэ нэрылIагъухэмкIэ къагъэпIагъуэжатэм. Сыт хуэдэ темэ къамыщтамы, ссылIэкIэ къагъэпIагъуэу зыщызыпащIэжыпэ къыхэхуэу, Алий и размеркIэ, и рифмэкIэ, и ритмикэкIэ, и образкIэ куэдрэ шыапащэ шыташ. Тынш дыдэу ар шапхъэкIэ къэбгъэпIагъуэ хъунуш. Ар дэнэ къэна, Алий зы темэ гуэр къыщтауэ ялэзгъуамэ, ар псоми зэдапхъуатэрти зэдахырт, псори Алий куэдкIэ къыкIэрыхуу.

Абы къыкIырккъым а усакуэ зи гугъу тIщыхэм езыхэм я макъкIэ уэрэд шыжалэ къэмыхъуауэ. Ар нэрылIагъу ящI Бекъул Барэсэбий, Тау Борис, ПIцынокъуэ Мэчрэил сымэ я усэ зыкъомым. ШэджыхъэщIэ нэхъыжьылуэм и гугъу умыщIыххэ. Бекъулым итхаш Къэжэр Индрис и фыгъэкIэ народнэ хъуа «Мишэ и уэрэдыр», ПIцынокъуэм – «Кхъухъпхъатэр», иджыпстуи хрестоматием итхар:

Модэ, модэ, мо дамащхъуэу,
Уафэ щхъуантIэр зи лъэмыж –

псалъэхэр школым къыкIыж цыкIухэм кхъухъпхъатэ ялIагъуху зэрыгъэкIийуэ жаIэу шыташ. Апхуэдэщ а автор дыдэм и усэ «Ленин папщэ псалытI-щы!...» жыхуиIэри. Таум и «Фаридэри» абыхэм ягъохъэ. Къэрал гъунапкъэр зыхъумэу цыIэ щIалэр – лирическэ геройр – гурыщIэ къабзэ нэс зилэ цыхуш.

Нэр зыдэмыплъэм уи ныбжьыр
Хъуам щыхуарзэу сольагъур,
Гъэмахуэ бзухэм я пышнэр
Уи ежьыуэгъууи къысфIошIыр.

Данагъуэ пIыфIэу щхъэцышхуэр
Си гум щIэх-щIэхыурэ къыредзэ,
Тхъэрыкъуэ пIэхуу Фаридэр
Си нэгум жэщхэми къыщIедзэ.

Пэжщ, иджыпсту зи поэтическэ зэхэщIыкIыр нэхъ лъагэ хъуа еджакIуэм гу лIитэнущ а усэхэр, дэтхэнэ цыхубзми хужыпIэ хъуну традиционнэ эпитет ныкъуэзтекIыжхэр къыззребэжкIым къыхэжкIыу, стилизованнэ народнэ куплетхэм зэрагъунэгъум. Ауэ «Фаридэри», «Жанусэри» КIыщокъуэм и «Линэри» хэкур хъумэжын темэм и зэпкърыхыкIэ и лъэныкъуэкIэ Исаковскэм и «Катюшэм» йокIуапIэ. «Линэ» народнэ уэрэд хъуаш:

Ди насыпри уэри фысхъумэну
Дзыхъ къысхуащIри Iэщэ къызатащ¹

жыхуиIэ усэхэм ди зэманым и хъэл нэхъыщхъэ дыдэр кууэу къыхош.

¹ Егъапщэ. Пусть он землю бережет родную, а любовь Катюша сохранит. (Исаковский).

Шоджэнцйкү Алий зи тхьэмадэ шлалэгьуалэ усакуэхэр хьэрэмыгьэм и лъэужь лъэлкь зыхэмьт макь къабзэклэ зи гуфлэгьуэ уэрэдым, зи гьащлэми хуэдэу, шэцл гьэхэм лъагэу зезыгьэлэт народым дожью. Абыхэм я уэрэдыр къэзылхуар гуфлэгьуэщ, ики а псалэ дьдэрщ усэхэм нэхьыбэу цыплъагьур. Бекъл Барэсбий и «Верховнэ Советым» усэр типичнэ шлалэгьуэ къэпхь хьунуц:

Хэхьуэныгьэшхуэу къэралым
Шыщылэ псомкн согуфлэ...
Гуфлэгьуэ ину ди Родинэм
Конституцэщэр шолыдыр...
Гуфлэгьуэ гьащлэм и цыыхухэу
Гуащлэрыпсэхэр тэджащ...
Ей! Зэкьуэшитлу зи гьащлэр
Гуфлэгьуэ инклэ зыхьынухэ.
Совет хэкушхуэм и Конституцэм
Гуфлэгьуэ инхэр еубзыхур.
Гуфлэгьуэ дьгьэм и нурыр
Насып мыухуы къыттопсэр. Н.кь.

А гьащлэ гуфлэгьуэр, абы хэт махуэ лъаплэхэр (Октябрь, Май), ар хьумэжын зэрыхуейр, ищхэрэ полюсым теклуа лыхьужьхэр гьэбэтэныр, гьащлэм и къызыгьэпэщаклуэ, народым и пашэ цыыхухэр, колхоз лэжыгьгьэм къыхь лэфлагьымрэ къулеягьхэмрэ макь шызклэ хуэусэныр – аращ шэцл гьэхэм я клэхым усакуэхэр нэхьыбэу зытэтхыхьыр. Таур, Бекьулыр, Къашыргьэр, Цомахуэр, илэзиспщым и япэ ыхьэ ныкьуэм деж лэжьа Пшынокьуэ зэшхэр, Мэчрэилрэ Абдулрэ, Шэджихьэщлэр, Шцаклуэр, Афлэунэр; абы нэмыщлклэ, нэгьуэщл шлалэ зыкьом – жыплэ хьунукьым а псори, езыхэм къагурылуа-къагурымылуэжами, Шоджэнцйкү Алий къимыгьэушауэ. Алий бэзмрэ литературэмрэ къызыгьэпэщынымклэ илэжьа луэхугьуэхэр, ар гуфлэу дэтхэнэ зы макьыщлэми пэжьюу зэрыщытар уигу къэбгьэкьижмэ, Шоджэнцйкүр поэзиэм и адэ дьдэу зэрыщытар налуэ мэхьу. Томышхуэ хьу лэжыгьгэ птхы хьунт, «Илэс шэцлхэм шыгьуэ Алий и блыгьуцлэту шыта усакуэхэр» флэпцу. Клышокьуэр, Акьсырэр, Клуащыр, Цомахуэр, Шоджэнцйкүхэ лэдэмрэ Нурийрэ, – шхьэж езым и хьэтл ялэж шхьэкклэ, а псори Алий и лэгуапэм къылэтыкклэщ.

Апхуэдэу шыт пэтми, гу лъытэн хуейщ зы луэхугьуэ гуэрым.

Лирическэ хуэлухуэщлэ лэмалхэмклэ зэманым и теплэгьуэ нэхьыщхьэхэр зи гугьу тшы усакуэ шлэблэм къагьэлэгьуэжащ. Абыхэм нэхьыжылуэу яхэта Къэжэр Индрис и уэрэд цлэрыуэхэр иджыри гумрэ псэмрэ зрагьэлэту мэлухэр. Пашлэ Бэчмырзэрэ иджыри хьет жезыгьэлэ Хьэхьуащлэ Амырхьанрэ я творчествэр ди поэзиэм гьуэгьу шхьэхуэу, народно-традиционнэ гьуэгьу тету шоклуэкл. Пашлэм и творчествэр зэрыщыту къышызылухахьожар илэс шэцлхэм и пэщлэдзэм ирихьэллэуш. Монументально-эпическэ псалэклэу Пашлэм илам классовэ купщлэ нэрылпагьу эзытар 1905 гьэмрэ абы иужь илэсхэмрэ бэнэныгьэм хуэтэджа адыгэ мэкьумэшыщлэрщ. Пашлэм езым зыхипцэжащ а мэкьумэшыщлэм и психологиери, абы и хьуэпсалэри, абы и бэмплэгьуэри, абы и гуращ псэулкэр къызэризуун хуей лэмалхэр лупщл дьдэу ищлэжу зэрыщымытари. Епщыкьубгьуанэ лэщыгьуэуэм и клэм къышыщлэдзауэ къэбэрдей мэкьумэшыщлэм и гьащлэм хьэлэ хьэлэ псори Пашлэм малхьэ-дисым хуэдэу зыщышаш, и творчествэр абы игьэншлэщ, абыклэ иплэщ. Ауэ а псори Пашлэм зэрищлэ шыкьлэр традиционнэ народнэ теплэгьуэуэм и лумэ-тым къимыкьыурэщ. Народно-синтетическэ образхэр, зэманыщлэм и индивидуальнэ образым шыщ хьэл куэд зыхэмьтлэ, къызыщлэзыубьидэ народнэ зэгьэпцэныгьэмрэ музыкэмрэ – аращ Пашлэр революцэм и ужькьлэ нэхьыбэу къызытенэжари.

Шоджэнцыкү Алий кыыщальхуа зэманым укьяльхун хуейт абы и гениер иулу лъэхъэнэм екү образхэр литературэщэр зыхуэныкыуэ средствэхэмкэ езыхэм я национальнэ теплэмэрэ колоритымрэ пхъумэжу къэбгъэлъэгъуэн щыхэккэ. Пошч-щэщкэ гъэхэм советскэ литературэ псори зыпыхыуэурэ кынгъуэта образхэм яподжжэ Шоджэнцыклум и герой нэхъыщхьэр. Алий и гъусэу тха усакуэ, тхаклуэхэм индивидуальнэ цыху образ щызу зытхыжыфа цагауэ яхэтктым. Апхуэдэ дьдэ щеклуэлащ советскэ урыс литературэми. Пошч гъэхэм щыгъуэ Б. Лавренев («Жыыр»), Вс. Иванов («Партизанскэ повестхэм» языныкыуэхэр), А. Малышкин («Даир и къутэныгъэр»), н.к. ятха произведенийхэм («Железнэ потокри») абыхэм тэкү ягъхуэу индивидуальнэ образхэр щымащлэщ. Абыхэм нэхъыбэу кыагъэлъэгъуэжыр цыхубэ зэхэт гупхэрщ, а гупхэм я гупсысэр, я мурад, я луэху зэщхьэрщ. Цыху щхъэхуэ кыыщыхагъэщхъэхукым деж, абыхэм я геройр цыху кыызэрыгукл ауэ дунейм тетым ещхэ хуртжктым. Ар Измал имылу ину щытын хуейт, и жьэкпыр гъушым хуэдэу быдэу, фэ бэлыто щыгыу, щыбакъуэклэ щыр игъэхъейуэ, езыр куэдрэ мыпсалъэу, зэрыпсалъэу цыхубэр и жьк иувэрэ дэнэ ишэми «Ылы» лъэпкэ хэмылыу клэпыкыуэ. Пэжщ, апхуэдэ образ ди литературэм хэтактым, ауэ индивидуализированнэ образ нэрыплагъу ди поэзием зэрыхэмытар Шоджэнцыклум и гъусэу тхэуэ куэдми кыагъэлъэгъуэж.

Етлуанэ лъэныкыуэккэ, урыс литературэм пошч-щэщкэ гъэхэм нэгъуэщ зы лъагъуи илащ. А лъагъуэм и къэувылэлэлэ нэхъыщхъэм ящыщ «Чапаевыр» (Д. Фурманов), «Зэхэкъутэныгъэ» (А. Фадеев), «Жыыр зэрызэхъыхар» (Н. Островский). Шоджэнцыкү езым кыильхыуа образхэмкэ а лъагъуэм нэхэ и гъунэгъуш. Иджыпсту хэлущылы къэхъужащ зытепсалыых лъэхъэнэмрэ кынгъэсэбэза материалхэмкэ налуэ ищыну зыхэтэ идеехэмрэ а идеехэр зыхэлпша образхэмкэ Алий, езыр адыгэ национальнэ усакуэу щыткларэ, советскэ поэзием псори псалъэщкэ зэрыщыжылэр. Ди зэманым и положительнэ геройр Алий кыызэригъэлъэгъуар советскэ литературэ пэрытыр зытета гъуэгъухэмкэ, абы и Мэжид, Мурат, Павленкэ сымэ кыабгъэдэпхынкэ Измал зымылэ, езыхэм кыдылпхуа хъэлхэр щхъэхуэу яхэлпщ, абы кыдылпхуэ, а хъэлхэр кызызыгъэпэщ гупсысэ нэхъыщхъэмкэ Алий и геройхэм языныкыуэхэр Павел Корчагин и гъунэгъу мэху, Жамботрэ Левинсонрэ ццэзауэ идеехэр зэрызэгъунэгъум ещырыкъабзэу. Жыплэ хъуну плэрэ я кыагъэлъэгъуэккэ нэрылпхуэ хэмкэ мыхъуу, атлэ я идейно-тематическэ лъабжъэхэмкэ ди поэзиемрэ Твардовскэм, Исаковскэм сымэ щэщкэ гъэхэм ятха усэхэмрэ зэпэжыжыу? Хэт и флэщ пхуэхъун Кыщокъуэр, псом хуэмыдэу иужьрей дьдэ илъэсхэм, Н. Тихоновым е К. Симоновым зы лъэныкыуэ гурэхэмкэ гъунэгъуу емыкыуаллэу? А усакуэхэм я языныкыуэ усэхэр, я духыр дэнэ къэна, кыагъэсэбэл средствэхэмкэ занщлэу щызэттехуэ куэдрэ къохуэ, абы щхъэккэ щхъэж и поэтическэ теплгъуэ нэхъыщхьэр зы тэклуэнтэкли фагъуэ мыхъуу.

Ди поэзием социалистическэ эпохэм къекү национальнэ геройхэр ягъу кыыщыхыхар Шоджэнцыклум и тхыгъэхэрщ, псом хуэмыдэжу и эпическэ поэзиерщ. Ауэ усакуэм ар тыншу къехуллактым.

«Мадинэ» поэмэм хэлэ лиризмэм гур сыт хуэдизкэ хуабжы кырымыгъауэми, езы Мадинэ цыхубзым и образыр иджыри тип хъуауэ бжыгъуейщ. Поэмэм и усэ Изпкыльпкыыр лъэщщ, къулейщ, налкыутналмэсу, нэр щисыкыу дахщ. Арщхъэккэ а поэмэм иджыри зытепсалыых гашцэм гугъуехуэ хэлпхэмрэ а гугъуехым кыильхуа бэнэныгъэм и гуащлэгъуэмрэ зэрыуэфэцэнкэ кыыщыгъэлъэгъуактым. Поэтическэ Иззагъыр 1928 гъэм – поэмэр цыухам ирихэллэу и клэм нэсу Алий илэ зэрымыхъуам и мыщыхъэту плэрэ Заур занщлэу лъэхъуэщым зэрыкыуари, Лалинэ и цлэ флэжкэ и щхьэр нэрылпхуэ зэрымыхъури, Умар гур зыщлэгъу тхъэмыщккэ дьдэу, хъэрычэтыншэ дьдэу, лъэрымыхъ дьдэу зэрыщытри? «Ей-ехэ, – зэхыдохыр критикхэм я клий махыр, – уэ уи лэ мьтхъэщымыккэ «Мадинэ» и щыфэ хужым клэгъуасэ цыпхуэну иужэ уйхыа! Дытхъэншэщ, пхуэддэмэ!»

Алхуэдэ зигу къэжынклэ хъуну критикхэр зэ фымыплалцэ.

Дэ дызыхуейр зы закъуэщ: Щоджэнцыкълум, дэтхэнэ зы тхаклуэшхуэми хуэдэу, псэухуклэ герой къилыхъуаш, абы и поэмэ япэ итхэхэмрэ иужь-кклэ зэлэжьыхэхэмрэ я идейно-художественнэ кууагъкклэ зэхуэдэжкыим. Алий къилыхъуа геройр Мадинэкъым, «Мадинэ» абы и лъыхъуэныгъэхэм я япэ лъэхъэнэм щыцху аркъудейщ. А лъэхъэнэр Алий куэдрэ иригъэжкыуэжкыи, абы папщэ повествовательнэ формэ куэди къищтащ, зы эпохэм тлау-щэ тригъэ-зэжури тепсэлыхъаш («Мадинэрэ» «Хъэжыгъэ пут закъуэмрэ», «Партизан Жамботрэ» «Ныбжьыщлэ хахуэмрэ», «Тембот и дыгъуасэхэмрэ» «Кхъужьей ццагъымрэ», «Къамботрэ Лацэрэ» «Къызбрунрэ» абы епхыжа наброскэхэмрэ). Жыплэ хъуну плэрэт «Къызбруныр» Алий зэрыхуейм хуэдэу нитхысыну хушыхъамэ «Къамботрэ Лацэрэ» нэхърэ нэхъыкклэ хъуну? Къэна пычыгъуэхэм (зыщыдгъэгъупщэнкыим ахэр псори Алий зыщлэхъуэпса редакция зэрынэ-мысар) алхуэдэу жыплэну хуитыныгъэ къуатыркъым.

«Мадинэ» и деж тедгъээжмэ, гу лъытэн хуейщ поэмэ псалэр абы хэгъэ-зыхыпауэ убгъэдыхъэмэ, къызэремызэгъыпэм. «Поэмэм» езыр зытепсэ-лъыхъ зэманым елтытауэ лухухгъуитл игъээщлэн хуейщ: народым и гъашцэм и клуэцкклэ а узытепсэлыхъ лъэхъэнэ дыдэм къриуыбдуэ историческэ мыхъэнэ ин зила лухухгъуэр къэлүэтэныр, а лухухгъуэр героическэ (лыхъужыгъэ) хьэл хэлъу зепкърыхыныр, ауэ щыхъукклэ, героическэ образ къызэгъэпэщыныр. Иджыри зэ жыдолэ: а лухухгъуэхэр зыхъымыл «поэмэм» хэгъэзыхыпауэ, тклйуэ убгъэдыхъэмэ, «поэмэм» флэпщ щыхъунур уи нэр хуэбуфыццмэщ, икыкклэ относительнэу.

«Къамботрэ Лацэрэ» Щоджэнцыкълум и творчествэм и лъаганы дыдэщ. Ар иккы пэжщ. Ауэ ар абсолютнэ лъаганыкъым, абы кыргъэлыагъуэр илгъэс пльыщлэ иримыкыуа усаклуэр здынэса «бжьэпэ» къудейрщ. Абы щхъэккэ къэ-мынэу итха псори зэбгъапщэмэ, «Къамботрэ Лацэрэщ» Щоджэнцыкълум и поэтическэ гупсысэр здынэсари, абы и художественнэ лзагъыр нэхъ куу дыдэу зыхэпщари, цыху образ нэсари лзагъышхуэ хэлъу щитхыжари. Мис аращ «Къамботрэ Лацэрэ» адыгъэхэм я дежккэ национальнэ эпос щлэхъуа-ри; национальнэ эпосыр нэхъ куухукклэ абы и интернациональнэ мыхъэнэри нэхъыбэщ.

Поэтическэ ехъулэныгъэу Алий илар къыдалыгъаш ищхъэккэ зи цлэ итлуа усаклуэхэм. Наукэр гениальнэ къэхутэныгъэ къудейккэ зэрымыпсэуфым ещхыркыабзэу, гениальнэ усаклуэм и закъуэккыим литературэри зэрыпсэур. И. Г. Эренбург и псалэхэмккэ жыплэу щытмэ, дэтхэнэ зы гениальнэ усаклуэми Иван Иванович Иванов хуэдэ куэд гъусэу илэн хуейщ. Дэ ди критик языныкыуэхэм, Алий и пщлэр ялэт къафлэщыжурэ, адрей тхаклуэ, усаклуэхэм я гугъу шамыщлэ щылэщ. Г. Гейне и псалэхэм тету: «Авербах и тхыгъэхэм сэ седжакъым, ауэ сощлэ ар Клопшток зэрещхыр, езы Клопштоки семьи-джэхха пэтми».

Пэжщ, Алий и шыпщэрыккэ хуэдэу щэщлэ гъэхэм ди поэзием къыхыхъа усаклуэ щлалэхэр ящлэнуми жалэнуми хунэсакъым. Абыхэм я нэхъыбэр хэт фашист емынэм теклуэдащ, хэти и лухур пхэнжу къекуэккыи зэрикуадыккы-жар псоми ящлэ.

Ауэ а зэман дыдэмэ усаклуэ щлэблэм зыгуэрккэ емыщхуэ зы яхэтащ. Ар Клыщокъуэрщ. И ныбжьэгъухэм ещхыркыабзэу, Алий дежууэрэ Клыщокъуэми къыщлэда щхъэккэ, абы и макъым езыр адрейхэм къащхъэщызыгъэккэ зы нотэ хэтащ. И гъусэхэм я нэхъыбэм нобэрэи гъашцэм и гуфлэгуэр къа-жьхэхэпсэурэ я нэхэр пщэдейм щимыгъапплэ къэхъуу щытамэ, Клыщокъуэм 1941 гъэм етх и программэ усэ «Сыклуэнт нэхъ псынцлэу» зыфищар.

Советскэ литературэ псом хуэдэу, ди поэзием нэхъ хуабжыу зеужь зауэ лъэхъэнэмрэ абы и ужь илгъэхэмрэ. Зэрыщыту тепсэлыхъэмэ, поэзиер нэхъ нэрпылгъэу махъу, нобэм екуэккэ лухухгъуэхэр художественнэ лъагэи нэхъ инккэ къегъэзлгъэу, макъ зэхуэмыдэ, ауэ псори макъ тклйуэ, къабзэу

уаскүэ куэд кыкохъэ. Зауэм и ужькIэ зыкIэзылIэта цIэблэм ящыщу КIуаш БетIал, лылIэ щивуэ дьдэм деж дунейм ехьжар, нэхъ макъ зэрыбуыдауэ щытащ. Ар зыхунэмысыфари, Алий и тхьдэ кIуейри, кIэбэрдей поэзием и налкIут псори ягъэбгIуэну уащыгугъ хIунуш Мысачэ Петри, БалъкIэр Фоусэти, Нало Заури, Тхьэгъэзит Зубери, ЕлгIэр Кашифи, КIуашхъэ Къан-Щодоби, Щоджэн Хьэбаси, иджыпстукIэ кIэIу адрей макъ псыгIуэ, ауэ макъ тIкий цыкIухэм.

III

КIэбэрдей литературэм прозаическэ тхьдэ лIэпкIэ илакIым жыпIэмэ, щыуагъэ хIунукуым. «Нартхэм» хэт повествовательнэ циклхэр, кыгуэыхьпIэ имыIэу усэ IэпкIэпкIэхэм зэрыхьхэм нэмыщIкIэ, езыхэр щхьэхуэу цытамы, «прозэкIэ» дызэдджэ иджырей гурылуэныгIэм хьхьэнутэкIым.

Абы кыыхькIэцIэ ди прозэм и кIэгъэжьапIэ дьдэри махуэ екIуэкIым дэлэл лIэпкIэ хэмьту нэрылIагIуу утепсэлIыхьынкIэ нэхъ бгIэшэрыуэфыну жанрхэмкIэ кыщIэжьар. Ар периодическэ печатым папщIэ ятх очеркхэмрэ публицистикэмрэщ. Ди прозэм и кыщIэдзапIэ дьдэр нэрылIагIуу икIи щыуагъэншэу кIэбгIуэтыжын щхьэкIэ тIоцI гIэхэм кIуэцIрыппыжын хуейщ, ауэ гурышхуэрэ шэрэ зыхьмылIыжыр кыкIэлIыкIуэ илIэсипщIым ипэ дьдэм деж дэ литературнэ лIэужьыгIуэ щхьэхуэу прозэ кыыхьэхьэхуэу кIэ зырыдырарщ.

1931 гIэрщ художественнэ прозэм и япэ тхьгIэр дунейм кыщыттехьар. Ар Алий и «ХьэжыгIэ пут закIуэрщ». НэгIуэщIу жыпIэмэ илIэсипщIым нэсIкIэ поэзием и закIуэ литературэ псоми щытепцIэу щытащ. Абы и пэ кIыхуэ зэманхэм адыгIэбзкIэ тха прозаическэ формэ щылащ, ауэ ар зытхэхэр езы КIэбэрдейм щытэкIым. ЩэщI гIэхэм и кум ирихьэлIу усэ зытхуы цыта «прозакIэм» зыкIатIатэ. Апхуэдэу кIохуэ автор зыбжанэм я газетно-художественнэ очеркхэр, рассказхэр, повестхэр. КIэбэрдей прозэр дунейм кыщыттехьа лIэхьэнэм революцIэм и пэкIэ щыла жьы псоми я лIэужьхэр гIэкIуэдынымрэ щIэуэ кIэхьур сьт хуэдики гIэдэхэн кIэпэнымрэ и кIэм нэсу зэфIэклауэ щытакIым. Художественнэ прозэри (очеркхэмрэ публицистикэмрэ хэмьту) поэзием хуэдэу, я нэхьыбэм блэкла зэманьжыым иобгьж. Ар зэрарщыр рассказкIэщ, повесткIэщ, ауэ апхуэдэ жанрхэри нэсауэ кыы-зэхьулIэфыр зырызу щытащ.

Хэку зауэшхуэм и пэкIэ ятхуэу зи идейно-художественнэ мыхьэнэр ноби фIэмькIуэдауэ мы лIэужьыгIуэмкIэ дэ тхьгIэ куэд дилэкуым, ауэ кIэбэрдей литературоведением и кIэпэнэ а щыIэхэр зэфIэзэщу кыызэщIикIуэжу абы дерсрэ акылу хэлIыр кыыхьыжыну. ЩэщI гIэхэр кIэбэрдей литературэм и историем дежкIэ мащэ кIыфIым кIуэцIрыхуауэ кыызэрэкIуэклэр куэдщ, а мащэр итхьуэжынымкIэ лэжьыгIэ зыгуэрхэр езыгIэкIуэкIэ цIыхухэр сьт хуэдики гIэгIушхуэн хуейщ¹.

Гу лIытэн хуейщ «ХьэжыгIэ пут закIуэм» ещхэ нэгIуэщIэ произведенийехэри щэщI гIэхэм зэрыщыIам. Абы хуэдэщ Бажэ Къ. и «Пщыбийр», Махьсидэ З. и «Хьисэ и дыгIуасэхэр». А рассказитIми я герой нэхьыщхьэхэр «дыгIуасэ» лIыщIэу цыта щIалэ цыкIухэрщ. Хьэсет ещхьыркIэабзу, лIэпцIэрэ пIанэу мэжэщIапIэ Пщыбий хьэблэ былымыр егIэхьу. Хьэцухэ я жэмьщхьэужьым и зэрэнкIэ щIалэм хьэзаб куэд ишэчын хуей мэхьу. Рассказым и кыщIэдзапIэр (завязэцI) гум кIонэж: «Махуэр хуабэщ. Iуашхьэмахуэ ухуэплIэм узыхуэплIэ кIуршыщхэ» хужьыжхэр дыгIэ нэбзийм пэлыдырт». Дунейм и инагIри и хуитагIри а кыщIэдзапIэмкIэ авторым кIуегIащIэ, а дунейшхуэмрэ щIалэ

¹ Егль: Теунэ Хьэчим. КIэбэрдей литературэмрэ кIэбэрдей тхакIуэхэмрэ. Б. Курашинов. О неизвестных и забытых именах. «Кабардинская правда». 19 марта, 1956 г.

цйкүнүтлэ шхьэхуимытымрэ я кум дэлэ зэхушытыклэм лирическэ гурышцэ – гупсысэ куэдым ухуашэ.

Бажэм нэгъуэщлэ расказ гъэщлэгъуэнхэри илэщ: «Лалэц и пцллантлэр», «Бэнэныгъэм и мафлэм» – жыхуилэхэр. Гъэщлэм кыгъэуэ луэхугъуэщлэхэм, езы гъэщлэм и зыужыкклэ псынщлэм поэзиэм и зыкъуэклэ жуап ета хьунутэкъым. Абы прозаическэ произведениехэр мымащлэу дунейм кыттрашэр. Тхыгъэ зимылэ дэтхэнэ зы народми хуэдэу, адыгэхэр я къеклүэклэ ерышчу хоплэж, тхыдэмрэ нобэрэй махуэмрэ зэгъэпцэныгъэр литературэр япэклэ зыгъэклүатэу мэуэ. Нобэмми ныжэбэмми ди тхаклүэхэм кыгъанэрктым а мыхьэнэшхуэ зилэ темэр. Прозэмми ар зыкъомклэ кыхошэ. Граждан зауэр, бандитхэм ебэныыр, япэ комсомолецхэмрэ коммунистхэмрэ кызырыхъуа, зэрыпсэуа шыклар, колхозхэм ялэ псэуклар, – ахэрщ Махьсидэ З., Къуэжэй С., Къаныкъуей М., Къашыргъэ Хь., Налпэ Ж., Теунэ Хь. сымэ я очеркхэри нэхъыбэу зытеууар.

Зауэм и пэклэ еклүэклэ ильэхсхэм къэщлэнауэ шылэ прозаическэ расказхэм, повестхэм (Къуэжэйм и «Шцлэр», Налпэм и «Пэщлэдзэр»), новеллэхэм ящышчу я мыхьэнэр нэхъ мыклүэдауэ къэнащ Шоджэнцйкүлүмрэ Теунэмрэ я произведениехэр.

Зауэ ильэхсхэм шыгъуэ урысыбзэкклэ военнэ газетхэм (1942–1945 гъэхэм) зэпымычу кытехуашэ Клышококуэ Алим и расказхэр, очеркхэр, усэ пародиэхэр, корреспонденцие куэдхэр.

Дауэ шытми, иужьрей ильэс пшыклүтхум и пэклэ къэбэрдей художественнэ прозэр гушцэм хэлъаш, абы зыкытлатэу тхыщилдзар зауэм и ужьккэщ, иджыри гушцэлэ псори итлэтауэ убж хьунукъым.

Расказхэм сыт хуэдиз ямыхьэлэмэтагъми, ди зэманым кээхуэ проблемэ псори, цыхухэм къахыкыа зэхуэаклыныгъэ куэдхэри, ди зэманым и лыхъужэ нэсри абыхэмкклэ кызгъэлэгъуа хьунукъым. Пэжыр сыт хуэдизкклэ мыгуашцэми, абы занщлэу елпын хуейш: къэбэрдей прозэр иджырей роман, иджырей эпопее хуэныкыуэщ. Прозэр тлэклү иужьрей зэманым кызысцъуа шхьэклэ, иджыри льякъуитлэклэ хуиту кызысцфлэувакыым. Иужь ильэхсхэм кыдэкклэ произведениехэм я жанрым кызысцитлэсэкклэ мыхьэнэшхуэ зилэ луэхугъуэхэр квалэт, абыхэм дэтхэнэ зыми нэрыльагъуу гу зылыпнтэ образхэр, идее узыншэхэр, шытыкклэ хьэлэмэтхэр яхэлъу, ауэ тхылпеджэхэр зыхуей елытлэклэ, езы гъэщлэр нэхъуеиншэу зыцлэхъуэпс елытлэклэ ахэр мащлэ тлэклүц.

Шортэн Аскэрбий 1954 гъэм а жыы дэхүплэр тлэклү зыгъэбыдэ лъэбакъуэ ичаш, икли критикхэмрэ литературэм пыщлэ адреихэмрэ а лъэбакъуэм и анагъымрэ и зауагъэмрэ иджыри кыэс зэхамыгъэккылауэ шытми, ар ди прозэм и тхьэмыщклагъэр кыбгурызыгыалэуэ зы шхьэусыгъуэу мэуэ.

Аскэрбий и «Бгырысхэр» зыубгъуауэ дэ мыбдежым иджыпсту шысэпкьэрытх хьунукъым. Анхуэдэу шытми, абы тлэклү дыккытеуылэнц.

Дауикл, гурылуэгъуэщ мызэ-мытлэу печатым шыжалэхэр: романыр къэбэрдей литературэм зызыиужьым и шыхьэт налуэщ. Ар езы авторым расказ зыщыллрэ очерк зыбжанэрэ зыхильхьа прозэри зы шыплэ гуэрым нэмысауэ шытамэ, зы ехьулэныгъэ гуэрхэр зылэримыгъэхьауэ шытамэ, дунейм кыттемыхьэнкли хьунт, авторым и творческэ зыужыкклэр лпылэм зэриуари, ар здыщеджа урыс литературэм ехьулэныгъэ гуэрхэр кызысриыхари – а псори гурылуэгъуэщ. Романым и ухуэкклэ шхьэкли псалъэ куэд умыгъэккүэдми ягъэ кыиукукъым езыр зытлэсэлыыхь историческэ действительностыр лэныкыуэ куэдкклэ кыгъэлпагъуэуэр нобэрэй махуэм ди народыр кызысрыклар кэмыхьунклэ лэмал зимылэ луэхугъуэу зэрышытыр; а луэхугъуэуэр зэреклүэклэ шыклар гугъуми тыншми, хьэлэжэмми псынщлэми; а гъуэгунэ жыжыр кыщиклү лъэхьэнэхэм шыгъуэу народым хэт ифлу шытами, и бийми, хэт кыдэлэпкыуаами, хэт илпыхъуэу шытами; народым и физическэ гъэщлэмрэ и духовнэ зэхэлпкклэмрэ а лъэхьэнэм къриуыбдэу псыхьа зэрыхъуар; а народым и тхыдэмкклэ адрес народхэм елытлауэ увыплэ илыгъар; ди зэманым и идее нэхъ лъэщ дыдэу

дунейпсо цыхубэр зыхуэжлуэн хуей лъэпкь зэкъуэтыныгъэкӕлӕ дызджэр – а псори нэрыльагъу, гупсысэр зыгъэлажъэ, гурыщӕр зыгъэуш теплъэгъуэхэмкӕ, сурӕтхэмкӕ, цыху образхэмкӕ, къэхъукашцӕхэр пэжу тхыжынымкӕ, а псори къэгъэлыгъуэн цхьӕкӕ, жыдолӕ дэ, романыр цӕдзӕплӕ куэд зылӕ композицикӕ ухуэн хуейт, икли апхуэдэ дыдэу ухуаш.

Ухӕлпӕмӕ, уи шхьэр зыгъӕкӕрахъуэу зыгъӕунӕзэн хуэдиз материал къишцӕ авторым. А материалхэр зэм джафӕу зэхӕпцӕ мӕхъу, зэм цыгъыныщӕ цыпӕтлӕгъӕ нӕужь, умыщӕххуэ цӕбзӕм къыхӕпӕлиикӕ цы пхъашэр къыззӕрыпхуэуэм хуэдӕу, къыхӕпӕлиикӕ. Ауэ лӕухур аркъым: къыхӕпӕлиикӕр е къыхӕпч мӕхъу, е хӕбгъуж мӕхъу, хъуэу жыпӕрӕ, хуэфащӕ лӕмӕпсымӕ къащти техъукӕ. Нӕгумӕ Шорӕ историческӕ и лъӕныкъуэукӕлӕ пӕж дыдӕу къэгъӕлыгъуӕа хъуакъым жыхуӕлӕри лӕухушхуэ дыдӕкъым: сӕт хуэдӕу къӕбгъӕлыгъуэми, Шорӕ цыху хъӕлӕмӕту зырыщӕтар, абы и гъащӕр фӕлыгъуэ лӕагъхэмрӕ мурад нӕххэмрӕ теухуауэ зӕрекӕуӕкӕр еджакӕуэ цӕблӕхэм я фӕщ хъууэ птхыжмӕ, цыуагъэ тӕкӕухӕри къыпхуагъӕгъунуц.

Ауэ а иджы къыдӕкӕлауэ дунейм тет тхылпым зы тенденцие гуэр хӕлпц (иджыри ар тенденцие къудейщ): романым ущеджӕкӕлӕ занщӕу гу лъотэ тхыгъэр зырыкуэдӕм, герой языныкъуэхэм я психологическӕ зӕхӕлпӕкӕр къыззӕрыгъӕлыгъуар зырымащӕм. А тенденцием романыр эзыр зырыщӕту къыдӕкӕрӕ зиужьмӕ, тхыгъэр зышыгъуэ имыщӕынкӕ лӕмӕл иӕкъым, тхылп зышыгъуэукӕлӕ тхылпеджӕм гъащӕр зӕхӕбгъӕщӕпынкӕлӕ, абы и гур итхъӕкъункӕ лӕмӕли-лӕззӕгуи иӕкъым.

Шортӕным и романым адреи цыщӕлӕныгъэ хӕлпӕ жыхуӕлӕхэр тынш дыдӕу зӕбгъӕзхуэж хъунуц, трилогиер хъззыр хъурӕ «психологиер» птхыжыну цӕбдза нӕужькӕлӕ хъӕлӕ хъунуц.

Ауэ, ди жагъуэ зырыхъуши, психологиер, цыхум и псӕм зырызиужьыр, цыхур къызыухъуреих дунейм абы и псӕм лӕпаплӕу къытринӕхэр, цыхупсӕр зырызӕфӕлуӕр, идее лӕагъхэмрӕ мурад лъӕщӕмкӕлӕ цыхур гъӕнцӕ зырыхъу процессыр, цыхум гъащӕр къыззӕризӕлуи лъӕныкъуэр Шортӕным къыщӕмыгъӕлыгъуэфыр (герой нӕхыщхъэхэм тепщӕхъэм) закъуэтӕкӕуэу цытмӕ, а лӕухугъуэм аркъудей и кӕпӕм темыхъӕф произведениехэр ди прозӕм хӕтц.

Психологическӕ зӕпкърыхыкӕлӕр художественнӕ образым и купсӕц. Абы и лъӕныкъуэукӕлӕ Щоджӕнцӕкӕлӕ лӕдӕм и «Софят и гъатхэр» иужьрей илӕсхэм къыдӕкӕлӕ тхылпхэм тӕкӕлӕ мащӕу къащхъӕпроц. Адрей тхыгъӕхэм кӕнӕ цӕагъуэ цымылӕу (Къашыргъэ Хъӕпащӕ и «Насыным и хӕкӕлпӕри» хӕту) психологиер цымащӕлӕц, геройхэм ящӕр лӕуху мыхъӕнӕншӕ дыдӕу цытми, уи фӕлц хъуркъым: авторым фӕлӕфӕци ящӕлӕ. А лӕухум теухуауэ дунейпсо литературӕм психологическӕ лӕзагъӕкӕлӕ цыщӕлӕрылӕу цыта лӕ. Толстой и псалӕр уигу къӕбгъӕкӕлӕжыну бзӕджӕкъым: «Си гугъӕнтӕкъым Аннӕ Каренинӕ апхуэдӕу сыкытыгъӕпцӕну: мафӕлӕгум зыщидзӕжу зиукӕлӕжыну». Нӕгъуэщӕу жыпӕмӕ, уи геройхэр зӕ нӕлуӕс пхуэхъуа иужькӕлӕ, сӕт цыгъуи уэ узыфӕлӕфӕри иумыгъӕащӕлӕ ахэр зыфӕлӕфи языныкъуэхэм япӕубыдын хуейжъым: лӕухум и цытыкӕлӕм ахэр нӕхъ цыщыгъуааз къахокӕлӕ. Къашыргъӕм и Муратыр щӕлӕл губзыгъӕц, эзы авторыр мыхъуамӕ, псалӕлӕм папцӕлӕ, зӕгу-зӕпсӕу зӕгъуэс зӕпылӕтитӕм жалӕныр и кӕлӕ намыгъӕсу ар зы лӕуху мыхъӕнӕншӕ цхьӕкӕлӕ шууэ ябгъӕды хъӕнтӕкъым. Къашыргъӕм жиӕнкӕлӕ хъунуц: Мурат Зинӕ сымӕ кыльӕгъуауэ куэдӕр зилӕжыащ зӕран яхуэмыхъун цхьӕкӕлӕ – жиӕлӕ. Ауэ Мусӕрӕ Зинӕрӕ ягу зӕхуилпӕхэр ежъӕжа нӕужькӕлӕ зырыжалӕнур Къашыргъӕм ищӕрӕт? Ахэр цыгъӕтӕджари, ярикъуху щӕимыгъӕпсӕлӕри Мурат Луигъӕхъӕнуги аращ, а лӕухугъуэм Мурати нӕхъ фагъуэ ищӕлӕ.

Апхуэдӕ цапхъӕхэр гъунӕжу къӕтхъ хъунуц, ауэ дызыхуӕкӕлӕнур зыц: геройим и психологиер нӕсауэ къыззӕрамыгъӕлыгъуэфыр ди прозӕм Со-срыкъуэу и куӕпкӕтитӕм хуэдӕу махъу хӕлпц.

Сыт хуэдэ шхъэусыгъуэкӀ ар кыӀхэмыхъауэ щытми, ди драматургием ухӀплъа нэужь зы хъэлэмэт гӀэр хольгагъуэ: пьесэми, драматическӀ поэмэу щытми, нэхъыфылуэхэр я сюжеткӀ хъуми, я материал къудейми – луэрыуатэм кыӀхэкӀащ. Ар нэхъ налуэ дымыщӀми хъэкъщ упэлъэщынкӀэ лэман имылӀу. Зэманыр хъэулейуэ пфӀэкӀуэдэныкъым, ар апхуэдэу щыщыт шхъэусыгъуэхэм уегупсыскӀэ.

Дэ тӀэкӀу десэж хуэдэу хъуаш, революцэм и пӀэкӀэ зэдгъэпэщӀауэ тхыгъэ, литературэм и тхыдӀ дикъкъым жытӀзурэ а шӀч зыхэмыхъ фактыр илъэс пӀыщӀ хъуауэ дгъэныщӀкӀуэрэ, абы ди ныкъусаныгъэ псори къанэ щӀагъуэ щымылӀу тедгъащӀзурэ. Ауэ зы «ауэ» цыкӀу гӀэр гу лъытэн хуейуэ щыӀэщ: ди бзӀкӀэ тхыгъэ щыдимылаам щыгъуэ, жьэкӀэ зэдгъэпэщӀа луэрыуатэм кыӀхэкӀэ произведениехэр (ар поэзием, е драматургием, е прозэм щыщми) шхъэ нэхъ лъэщ хъурэ я телпӀэкӀи, я идеекӀи, я зэхэлъыкӀэкӀи?

Нобзрей литературэр нобзрей гъащӀэм кызыррыкӀэрыхур нобэ уигъэпӀагъужыну абы нэхърэ нэхъ шапхъэ лъэщ щыӀуэ пӀэрэ?

Абы кыкӀыркъым, дауикӀ, луэрыуатэм кыӀхах произведение псори фы хъууэ («Лашын», «Андемыркъан»), ауэ фы хъу произведение псори къанэ щӀагъуэ щымылӀу е луэрыуатэм, е блӀкӀа историческӀэ зэман жыжъэм кыӀхэкӀауэ жыпӀэ хъунуш, пцӀы уупсынӀкӀэ умышынэу. ПӀэщ, илъэсищӀэ лӀджэ лъандэрэ народым кыӀдэгъуэгурыкӀуа образхэм я гухӀлэ къабзэ лъагӀэхэри, общественнэ насып зӀпэщри, абы зыми хуэмыгъэункӀыфыну нуру блӀуэ хуалэ лъагъуныгъэри народым и гъунэгъуш, игъащӀэкӀи и гъунэгъунуш. Ауэ народым нобэ иӀ гъащӀэр зырыщыт дыдӀэхэм хуэдэу, социалистическӀэ реализмэм тету къэгъэлъэгъуамэ, ари народым и гуапэ зырыхъунур зыщыгъэгъупӀэн хуейуэ пӀэрэ?

ИтӀанэ, мыпхуэдэ хъэлэмэти щыӀэщ: нобзрей махуэм тетхыӀх пьесэ нэхъ инылуэхэм хэт иджырей цыхухэр, псалгӀэм и хъэтыркӀэ, илъэс щэ ныкъуэм шхъэдэхам, сценэм унэмсыххэмми, ауэ укыщеджэкӀэ псэубзэу, е нэжгъужэу, е губжьауэ, е фылуэ, е бзаджэу – псэубзэу – и нэзэрыхъэхэр пӀагъууу уи нэгу кыщӀоуэу, геройхэм я ныбжьыр илъэс пӀыщӀым мыдӀэкӀэ къӀкӀуамэ зыри пӀагъуужыркъым. Ар тӀэкӀунитӀэ егъэлейуауэ жытӀуэ щытми, и купӀцӀэр пӀэщ, шапхъэ хуей щыӀэм «Нэхур кыӀщыщӀэнэмрэ» «Зэхэгъэкыныгъэмрэ» иджыри зэ иреджӀж, фэри, драматургхэ, фымыбӀэлэрыгъ, щӀалэгъуалэм зэ ягу зридзэмэ, кыӀфхуамыгъэгъункӀэ хъунуш ар «казеннэ» Штампыр тету языныкъуэхэм кызыррыгъэлъагъуэр. ЗэвгъапцӀэ Марянрэ Фатимэрэ, Королевэрэ Колосовэрэ – зы лъэныкъуэу; Жамботрэ Хъанийрэ (Теунэм и ХъанийрцӀ), Дисэрэ Нанэрэ – етӀуанэ лъэныкъуэу. «Бесконфликтность», «Лакировка» сыт жыхуалӀэхэр теоретикхэм къагупсысащ: апхуэдэ «теорием» блӀкӀрэ пӀт и шхъэ ирипӀэсу емыпӀэкӀыну народыр езыр зыхуейр (псом хуэмыдэу щӀалэгъуалӀэр), и гурацӀэхэр, и мурад лъагӀэхэр, и гупсысэ къабзэхэр зэриунэтӀыным хуэныкъуэу арац.

Къэбзэрдей драматургием езыхэр хуеджэну я национальнэ традицие ялӀэжщ, дунейпсо драматургие пэрытри я лэрылхъэщ. 1934 гъэм кыӀщыщӀӀэдзӀауэ, зэрызӀпӀуа щӀагъуэ щымылӀу ди национальнэ театрыр мӀлажъэ, «КӀуэрыгъуэт» (ШӀэджихъэщӀэ П., Нало Ж.) а гъэм ялӀу ягъэува нэужькӀэ зӀпымыауэ илъэс къэс жыхуалэм хуэдэу е оригинальнэ, е зэдзӀкӀа пьесэ егъэуэ, нэхъыбӀэж печатым кыӀтохуэ. Луэхур здӀэщӀӀэр нэгъуэщӀ щыпӀлӀу кыӀщӀӀэкӀынуш: кыӀбдӀэпсэу, махуэ къэс луэхушхуэ зылӀэж цыхум нэхъ лурыпӀыхынын хуейр кыӀщӀӀэкӀынуш, ар щыпсэу, шылажъэ, шылхыдӀэ, щыдыхъэшх, щыгубжьэ, щыгузавэ, языныкъуэхэмми зиукӀыжыным щынӀс щыпӀлӀэхэм кӀлӀыкӀуэурэ епӀлын хуейщ, махуэ къэс коммунизмэр соухуэ жийуэ мыкӀий шхъэкӀэ, а коммунизм ухуэныгъэм езым хилхъэ чырбышхэр – ар жэм шхуэлым кыӀщӀихми, губгъуэ хъэсэм кӀрыхми, завод кӀуэцӀым то-

карнэ станокклэ щипсми, и закъуэпций нэху щыху кабинет щымым щигъэхъэзырми.

Ди драматургием, литературэ псоми хуэдэу, ехъулэныгъэ зыбжанэ илэщ. Ахэр гурылуэгъуэ ищлэщ къэралышхуэ утыкум дихъэу ди литературэм и шыфэллыфэ щыдгъэлъэгъуам щыгъуэ. Гур ин яц! ехъулэныгъэ дилэхэм.

Поэзиер, прозэр, драматургиер Коммунистическэ партым и унафэм шцэтурэ народым къызэригъэпэща гъащлэ хуитым хэгъагъыклэщ. Советскэ народ зэкъуэш бынунэм хэту, ди зэманым и идее нэхъ лъэщ дьдэм шцэтэ сыт хуэдэ лъэныкъуэки къэбэрдей народым зилэтащ. Ди народыр иригушхуэ хъунуц и литературэмрэ и тхаклуэхэмрэ, ар куэд мыщлауэ Москва щеклуэкилэ зилуцлэхэм къагъэлъэгъуаш, томиц птхами зэрыпхужымылэным хуэдицкэ.

Ауэ:

Лэжьыгъэ инхэм щыхьыр хэту
А щыхьым ди гур къымылэ,
Длэжьар зы гъащлэм дежкэ куэдми,
Мурадым дежкэ ар мащлэуэщ.

Апхуэдэ поэзиэ зыхэт литературэр хуэмыхукъым, апхуэдэ романхэмрэ пьесэхэмрэ абы и куэд хъуныр зи пщэ дэльыр прозаикхэмрэ драматургхэмрэц. А гупитым усаклуэхэри къаклэрыхункъым.

СОКЪУР Мусэрбий

1958 гъэ, езанэ къыдэклыгъуэ.

«Мусльымэн» журналым папщлэ

Ди плэщыгъуэм и пэщлэдзэм гуащлэрыпсэуэхэм, псалъэм папщлэ, бгырысхэм, я революционнэ бэнэныгъэм унэттыплэщлэ игъуэтауэ зэрыщытам хэти щыгъуазэщ. Абы къыдэклуэу, а лъэхъэнэм зыбжанэкэ зричаш бгырысхэм я культурэм, я цлэ луаш шцэныгъэ зыгъуэта бгырыс куэдым – я лъэпкъэгъухэр зыужыныгъэм хураджэу, культурэм, шцэныгъэм и гъуэгум трашэн мурад ялэу. Апхуэдэ мурадкэ къыдагъэкл хъуаш газетхэр, журналхэр, тхылхэр, ауэ абыхэм ящыщ дэтхэнэми цлэхубэм сэбэп къыхуахъауэ пхужылэнукукъым, уеблэмэ зэраныгъэ къэзышари мащлэкукъым. Абыхэм ящыщ зыщ, псалъэм папщлэ, Россие псом щызэбгрыкыу щыта «Мусльымэн» журналыр. Журналым и редакторым – Хъэжылыашэ М. Б. тхыгъэ куэд къызэринэклэщ, аращ журналым и лэжьыгъэр зыунэтлар; а лэжьыгъэм кърыклуамрэ Хъэжылыашэм и луэху еплыкылэмрэ убзыхуным теухуаш мы тхыгъэр.

Псом япрауэ, гу лъытэн хуейц Хъэжылыашэ М. Б. и тхыгъэ псори дызэриларымылхъэм: абы и тхыгъэхэм я нэхьыбэр зытридза «Мусльымэн» журналымрэ «Мусльымэн дунейм» газетымрэ я номер псори дгъуэтакукъым,

кынэмыщлауи, абы и тхыгээ куэд шызэбгрыдзаш нэгүэщц журналхэм, гаетхэм, зытхам и лэ щцэмьдзауэ (псевдоним куэд кыггэсэблещ).

Итлани, шыгүуазэ зызыхуэтщла мащцэми лэ мал кыдет Хьэжыльашэ М. и дуней еплыклар дубзыхуну.

«Муслымэн» журналыр Париж кышыцдэжыу шытащ, тхэмахуитым зэ – 1908 гэм июлым и 15-м шыццэдзауэ. Япэ номерыр шыхьэт зэрытехуэмкклэ, ар кызызэзыггэпэщар Францием шыпсэу адыгэхэрщ, кышыцызэраггэпэщцауэ шытари Кавказ бгырысхэм папщлэщ. Иужыым, мылькур щахуримыкыум, журналыр кызызэзыггэпэщцахэм Россием ис муслымэн псоми зыхуаггэзэн хуей хури, пащтыхь правительствэри дэлэпыкүуэгүу шыхуум, абы муслымэн дунейм и органкклэ еджэ хуащ.

Журналым и мурадхэр япэ номерым хэлүщцылу шыцлэщ. И мурад дыдэр ибзыщри, журналым зиггэлуащ парт гуэрми демыжыу хуэдэу, политическэ луэху лэпкыи зэрихуэн хысэп имылэу. Журналым и редакторым япэ номерым щитхыггэщ: «Политическэ мурад лэпкэ имылэу, редакцэр зыщлэкур ди кыуэшхэм яхуэлэжынырщ, ахэр щцэныггэм, искуссствэм, техническэ зыужыныггэм кыхуиггэушынын папщлэ; итланэщ абыхэм я гьащлэр щецфлэжүэнур».

Ауэ, гу зэрылтыггэуафлэщи, и мурад дыдэр ибзыщлами, журналым лэжк кыггэзнакыым Россием ис муслымэныр революционнэ зэщлэхуееныггэм пэлэщцэ шынымкклэ. Абы шыхьэт тохуэу журналым и лэжыаклуэхэм материализмэм, К.Маркс и щцэныггэм, революционнэ гупсысэхэм зыпылуадзу зэрыщытар; ар дыдэращ журналыр Россием ис муслымэнхэм чэнджэщгэу зэрахуэхуар. Хьэжыльашэ М. и лэжыггэхэм ящыщ зым щитхыггэщ: «Муслымэнхэр дызэщц, а зэшыггэр зымыдэр дунейм класс бэнэныггэ флэжк тэзымыльаггэуэхэрщ, абыхэм дуней псор джэдэщ кьафлэщ – «псори зылурызыггэлэадэ» капиталыр бажэ хылэщым пащлауэ... Зактевмыггэ гьапццэ абыхэм, ар зэрыщхьэггэпццэжыр фи флэщ фиццыи фытехэ муслымэн дунейм. Фытехэ, ауэ Маркс и «Капиталыр» зэдэвмыщтэ, зэдэфщтэнур кыурлэнымрэ шэрихьэтымрэщ, парт лозунгхэркым, атлэ цыху псоми зэдэ гупсысэхэрщ».

Хьэжыльашэ М. журналым и лэжыггэр здунэтлар аращ, абы игу теухэркыым журналым нэгүэщц унэтыплэ езытын мурад зыщлэр. Ар я щхьэусыггэуу зэщыхьэжауэ шытащ Хьэжыльашэмрэ абы дэлажэ адыгэ щцэныггэлэхэмрэ.

«Муслымэн» и лэжыаклуэхэм кьабыл ящыхуакыым урыс революционерхэмрэ муслымэн щцалэггэуалэмрэ зэггүсэу пащтыхьым зэрылэщцэувар. Япэ урыс революцэм кыриклуам тепсэлыхуэрэ, журналым итхыггэщ: «... муслымэнхэр урысхэм благаэ дыдэ яхуэхуащ, абы кыхэкклэ дэ иужрей зэрыхьэзрийм дыксызэрыхьын лэжклакыым. Ди дежи кышыуэнхуащ либералхэр, комитетчихэми заггэпсцэулащ. Щцалэггэуалэм я щхьэр кьалэтащ, я ныбжэзггүхэм – урысхэм ядэплэейри цыхубэр бэнэныггэм хашэн мурад ялащ. Ауэ дэ, муслымэнхэм, ди луэху хэлкыым а бэнэныггэм, ар кыбдыгурылуэркыым. Кынэмыщлауи, ар ди хабзэм кьезггыркыым...»

Журналым зэриггэлуемкклэ, Россием ис муслымэныр революционнэ бэнэныггэм хуэхэзыр хуэатэкыым, ахэр «хабзэм» щцэбггэрыклуэни щцэлээкыым, абы и плэжк зэрахуэн хуейр «езыхэм я щхьэ луэхут». Хьэшыльашэм зэритхыггэщи, «плэщыггэуэ жейм кыхэхкылу щцэздыда кыудей псом япэ зыхуэныкыуэр щцэныггэщ, аращ абы и насып кьэклуанлэ хуунур, аращ ар кыфыггэм, тхэмыщцлаггэм, мэжэщцанлаггэм пэлэщцэ зыщцыфынур... Нэгүэщцү хэкыплэ щцылэжыым... Дызэрывмыггэщ, дызэрывмыггэлэ...»

Хьэшыльашэ М. лэжк кыггэзнакыым муслымэнхэр бэнэныггэм хуэмыхьэзыр хуэдэу иггэлунымкклэ. Ар зэрэплымкклэ, муслымэнхэм кьафлэлуэхукыым дуней «зэрыхьэзрийр», абыхэм, уеблэмэ, зыхащлэркыым зылымыггэри дэжүэзныггэри. «А псор кьафлэлуэхукыым ди лэжкэзггүхэм,

сыту жыпэмэ, гьащдэр зыуи кьрадзэркьым, ар хьэхуу яльытэри», – и нэ мыхуадэу итхыгьащ абы.

«Хабзэр» кьутэныр зигу темыхуэ Хьэшыльашэм гуащдэрыпсэхуэм лэцэ кьащтэн жыхуэплэр идэххэркьым, ятеплэ хьуркьым революционерхэм, социалистическэ гупсысэхэм. «Социализмэм и теориенмэ муслъымэнхэмрэ шы емылдыжрэ сабий быдзафэрэ хуэдэщ, – итхыгьащ абы. – Европэм ушыпсэуамэ, социализмэм и пашэхэм шыгьуазэ уахуэхуамэ, утебгэнц дунейпсо насыпклэ зэджэжым. Ар дэни шылэщ, абы хуэхейр социалистхэрщ. Фэрыщц ахэр, гьэпцлэуэщ – аркьудейщ... Сэ хэти сыпхуэхьунуш – анархисти, хьунщлэуи, кьинэмышцли, ауэ социалист сыпхуэхьункьым. Фыщлэн зи мурадыр нэгьуэщц гьусэ ирельыхуэ, дэ ди кьамэхэм кьалэм папцлэ кьахэтщыкьынуш...»

«Ди луэху ди луэхужщ», «псори дызэщщ, зы лумэтым дитщ» псалъэмакь мыфэмьцхэр – апхуэдэ псалъэмакь «Муслъымэн» журналми «Муслъымэн дунейм» газетми ягьэлур – политикэ лэужыгьуэуэ, Россием ис муслъымэнхэр революционнэ бэнэныгьэм пэлэщц шыным, урыс пролетариатым кьыкьуэ-кьыным хуэунэтлэ бзаджащцэ политикэт. Апхуэдэ псалъэмакьхэм зэраныгьэ флэклэ кьашэнутэкьым. Абы гу лъамытэу кьэнакьым езы «муслъымэнхэмми». Абыхэм ящцэ зым и жуап традзэгьащ журналым. «Сыдкьырэ уадэмрэ яку зэшыгьэ дэлын хуейуэ жызылэхэр, – иритхыкьыгьащ Кавказым бгырыс гуэрым, – гулэф мыхьунклэ лэмап зимылэщ, псэуклэщцэм кьыщцэтэдэжэ, нахугьэм и бзиницэхэм хуэпабгьэ цыхум пцы хуаупсри». «Мыслъымэн» журналым и лэжэакуэхэм муслъымэнхэр хурадждэрт Россием лъагьуныгьэ хуэлэну, абы и зэран зыхэлэ ямылэжыну, ауэ абыхэм зи гугьу ящдэр гуащдэрыпсэхуэм я Россиертэкьым, атлэ пащтыхьым и лэмыщцэ иль Россиерт. Муслъымэнхэм гьусэ зыыхуащыну ябжыр революцэр шызэщцлэ Россием и народыр-тэкьым, – пащтыхьырт. Хьэжыльашэм итхыгьащ: «Псом япэрауэ, урыс муслъымэнхэм зетхуэр мамырыгьэ луэхуш, Россием ди хэкуу допытэ, ар фьыуэ цэтлэагьур урыс культурэм благагьэ зыхуэзтын шхьэклэщ... Абы и мыгьуагьэр дэ мыгьуагьэщ, и насыпыр дэ насыпщ...»

Журналым зи гугьу ищдэр пащтыхь хабзэ ткийм и лэмыщцэ иль культурэрэщ, абы ильагьуркьым е имыльагьу нэпцлэ зещц урыс гуащдэрыпсэхуэм нэгьуэщц культурэ зэрэбгьэдэлъыр. Муслъымэн лэпкьэхэм я культурэм зыужыныгьэ цигьуэзынклэ хьунур революционнэ бэнэныгьэр ару зэрыщытыр журналым и тхьэклуми иригьэхьыркьым, абы и плэаплэ «пащтыхь дотэм» и хабзэмрэ и унафэмрэ «зэи шымыкьутэжын» Россиерт. Пшыхэм ящцэ зым «Муслъымэн дунейм» газетми мыр щитхыгьащ: «Сэ хьэкэ сцыхуэуэщ урысей муслъымэнхэм Россием флэклэ нэгьуэщц плэаплэ зэрамылэр. Муслъымэнхэм шыдаужыну, абы кьуэтмэщ. Россием инщ, аращ дэ насыпир ди гьащдэри зэпхар...» Ар зи бзэгупэм телхэм ямыльагьу нэпцлэ защдэрт езы пащтыхьым и бзэгу щлэгьэ мыл зэрыщцлэпыр, зигьэбзэлэфлурэ абы зы лэпкьыр адрейм зэрыриуштыр, лэпкьхэр дэкуэзуэуэ, ужьыгуауэ кьыфьыгьэм цылыгьын флэклэ нэгьуэщц мурад зэрымилэр. Ар ямыльагьуплэр илэтэкьым «кьуэшыгьэм», «лъагьуныгьэм» муслъымэнхэр кьыхуэзыджэ шхьэхуещэхэм, яльагьу пэтами, пащтыхьым пэжыгьэклэ бгьэдэтын, кьулыкьу хуэщлэн хуейуэ кьыхурадждэрт, абы шыгьуэми зэрахуэзфлэклэ, псалъэ дыгьэлхэр зэрагьэклэсуэ, патриотическэ гурыщцлэ кьызэгуич хуэдэу загьэулу. Мис абыхэм ягу ильыр, я мурад дьдэр зэрыщлауфэу щыта псалъэ фэрыщцлэ ящцэ зы: «Урыс культурэм пэхьун цылэкьым, абы дуней псом жьантлэр щибубьдынуш – ар сэрклэ хьэкьш. Абы и шэсыплэщ урыс литературэмрэ унэтэплэщцэ зыгьуэуэ урыс философиенмрэ. Ар си плэаплэу сэ кьуэшыгьэм сыхуэпэжщ, абы дунейпсо гьащцлэ сызэры-хишэнур сощлэри». Ар жызылэм ильагьуртэкьым (е имыльагьу хуэдэу зи-щдэрт) муслъымэнхэм ягьэпэжын хуей «кьуэшыгьэр» езы пащтыхьым и лэклэ зэрызэхикьутэр, кьуэшыгьэ эклэпэзызыхьэнклэ хьунур муслъымэнхэмрэ пащтыхьымрэ зэрамырар, атлэ гуащдэрыпсэхуэр ару зэрыщытыр, ахэр

сыт хуэдэ лъэпкъым къыхэкъламы. Итлани, дэгурэ нэфрэ зищлауэ, журналым мусльымэнхэр къыхуриджэрт «къуэшыгъэм», «лъагъуныгъэм», «хэкум» къулыкъу хуэщлэным. Хъэжылашэм итхыгъащ: «Культурэщлэм десэну и чэзу хъуащ, и чэзу хъуащ ди хэкум къулыкъу хуэтцэн зэрыхуейр хъэкъыплэкъ тпхыкыну, лъы ткӀуэпс къытцлэмынэжыху».

Журналыр зыбжанэрэ тепсэлъыхъащ бгырысхэм урысыдзэм къулыкъу шацлэн зэрыхуейм. Абы и фыгъэкӀэ, етх журналым, бгырысхэр урысхэм, нэгъуэщӀ лъэпкъхэм гъунэгъу яхуэхъунщ, я пщӀэр къилэтынщ, цлэныгъэм ди-хъэхынщ, н., ауэ журналым ебзыщӀ абы зи фейдэ хэлъыр псом япэрауэ пащ-тыхьыр ару зэрыщытыр. Апхуэдэ псалъэмакъ шигъэлуӀкэ, журналыр щыхьэт тохъуэ бгырысхэр пащтыхьым хуэпэжу, абы щхъэкӀэ гъащӀэр ятыфыну, лъы ягъэжэфу «къызэрыгъуэгурыкӀуам». Тхыдэм пцӀы тральхъээрэ, журналым и лэжъакӀуэхэм «ягу къагъэжырейт урыс-япон зауэм и лъэхъэнэм «бгырыс цлалэ хахуэхэм» лыгъэ зэрызэрахьар, абыхэм «хэкум и хъумакӀуэ къызэфлэ-мыщӀэжхуэ» зыкъызэрагъэльэгъуэфар. АпхуэдэпцӀ «ӀэщӀэкӀащ», псалъэм папщӀэ, Хъэжылашэ М. (нэхъ белджылыуэ жыплэмэ, пэжыр щинуфэри «и нэр къыжу» пцӀы нупсат): «Я жьэгъу пащхъэ пэрыкӀхэри, иужьрей зауэм и зэманым, бгырыс цлалэхэр, уеблэмэ зи ныбжь хэкӀуэтахэр, шэсащ псоми ди зэхуэдэ лъахэм – Россием – папщӀэ Кавказ бгырысхэм лъы зэрагъэжэфыну японхэм нэрылъагъу шацлэн мурадкӀэ. Дэ дощӀэ а насыпынхэхэм, инэрал хуэмыхум и ӀэмыщӀэ ихуэу, бийр дахэ-дахуэ зэрамылъэгъуар. Дзэпщ «бэлыхъ» гуэрым ахэр япон батареим и мафӀэ пащхъэм иригъэувэри, куэдым я щхъэр халъхъащ». Луэхум и пэжыплэмэ щыгъуазэу фэ зытригъауэми «Мусльымэныр» зыдежур лупщӀэ. Зыгуэр къызэргурылӀэм дежкӀэ нэрылъагъут а зауэм зи фейдэ хэлъыр пащтыхьыр ару зэрыщытыр. (Россием щызэщӀэна революционнэ мафӀэр игъэ-ункыфӀын, гуащӀэрыпсэхэр игъэплӀэкъуэн щхъэкӀэ). Пащтыхьым щхъэкӀэ «лъы ягъэжэну» (журналым зэритхыгъащӀ) бгырысхэм я нэ къызэрикӀышхуэ щылэжъэкъым. Дызэрысхыгъуазэщи, КӀэрэф Залымджэрий зи паш гуп зауэм и бийуэ къэувауэ шытащ; пащтыхьым ар къахуигъэгъуакъым – и ныкъуэр якуфри, и ныкъуэр ягъэтысыгъащ. Журналым и лэжъакӀуэхэм ар ямыщӀапӀэ илакъым, «зыӀэщӀагъэгъупщыкӀамамы».

ГъэщӀэгъуэнщ журналым и лэжъакӀуэхэмрэ (псалъэм папщӀэ, Хъэжылашэ М.) ислӀам динымрэ я зэхушытыкӀам укӀлэпыпльыныр.

Я цӀэхэмкӀи зэрынэрылъагъуши, зи гугъу тцӀы журналми газетми зи луэху зэрахуэр «мусльымэн дунейрщ». ГъэщӀэгъуэныракъэ, Хъэжылашэри абы и лэжъакӀуэхэри а «луэхум» «щепцӀыж», мызэ-мытӀэу къэхъуащ, мусльымэн диным и ӀэщӀаӀуэхэр зыхуагъэшхыдэу. Къэрал хасэм (Государственная Дума) щыщ мусльымэн лыкӀуэхэм Хъэжылашэр ягъэкъуаншэу шытащ, ислӀамым урибийщ, ислӀамым пцӀы тыбольхъэ, диным и лэжъакӀуэхэм яхуэмыфащэ яхужыболэ, уогъэулыий, жалэри.

Хъэжылашэм, езым фӀэфӀ-фӀэмыфӀама, зыбжанэрэ сэтэй ищӀащ мусльымэн диным и лэжъакӀуэхэм зэрахъэ хъуагъэщӀагъэхэр, луэху флейхэр, цлӀпхаджагъэр: «Молэхэм я нэхъыбэм цыхур нэхъри яужыгу, цлэныгъэм и бийщ, цыхум цлэныгъэ ягъуэтмэ, езыхэм пцӀэни хэхъуапӀи зэрамылэжыну ящӀэри...»

Я тетыгъуэр, псом ящхъэращи, я хэхъуапӀэр, зыӀэщӀамагыгъэкӀын папщӀэ, ислӀамым и лэжъакӀуэхэм унафэ зыбгъэдэльхэм я луфӀэлафэр къажыхьырт, «къулыкъу зыхуащӀэ» цыху цыкӀум я цыб хуагъэзауэ, цлэныгъэр я нэм бжэгъуу щӀэурт, зыужыныгъэ жыхуэпӀэр я тхъэкӀум ирагъэхьэртэкъым. Михарра-Иссыр псевдонимкӀэ «Мусльымэн» журналым зыгуэрым щитхы-гъащ: «Диным и лэжъакӀуэ нэпсейхэм, щхъэхуещэхэм лэжкӀэ къаганэркъым зи акъылым нэхугъэ мащӀэ лъӀэс дэтхэнэри ялынымкӀэ. Дин псори зыщ, псори аращ зэщэр. Хэт Мухутдин Араби, Ибн Рошд, Вольтер, Толстой сымэ, нэгъуэщӀ Ӏэджэхэри зыгъэулиин мурад зыщлауэ щытар? Хэт цыхум и гупсы-

сэр зыгьэутхуар, акъылыр зэзыхуэжыр? Хэт, Тхэм и пашхэз къыклауэ зызыгъэлауэ, цыху цыклум и лъыр щэзыфыкыр?..»

Диным и лэщаклэхэм лэпкхэр зэрауштырт, «джаурхэр» зэтрауклэну, муслымэн лэахэр «ягъэбздэн» къыхураджэрт, урысхэмрэ муслымэнхэмрэ яку зэныкхуэжыныгъэ дэлъхэным шэкэурт. АбыкIэ егъэжуаншэ Хъэжыпашэм молэр: «Араш, а ахмакхырашэ ем и жылэр зысэр, муслымэнхэмрэ урысхэмрэ зэзыуштыр...» Диным и лэжъаклэхэр зэригъэжуаншэмкIэ захуэщ журналыр, ауэ апхуэдэ псалъэмакхэ здигъэлым, къуаншагъэ псори диным и лэжъаклэхэм я деж къыщилъыхуэурэ, журналым хейуэ хегъэкI псом нэхэрэ нэхэ къуаншэр, еуэ щылэр зи бжъакхуэм къыкыр – паштыхэ правительствэр. Лэпкхэр бий зэхуэхуным, кыфыгъэм хэгъэтын, псом япрауэ, хуэлажэр паштыхырт, арат къуаншэу щылэм я нэхэ къуаншэр. Абы «гу лъытакхым» журналым.

Журналыр куэдэ тепсэлъыхъащ «истамбылакхуэкIэ» зэджэм. Iуэхум и пэжыпIэм щымыгъуазэхэм (е апхуэдафэ зытезыгъауэхэм), зэрагъэзувымкIэ, а насыпншагъэр зи кIэ къыкIар динырт. Ар зыгъэлэхэм зыщэгъэгупшэрт а насыпншагъэм нэгъуэщI лъабжэ зэриIэр. «Муслымэн» журналым и лэжъаклэхэм кыгаурыIуакхым абы и щхъэусыгъуэр. Абыхэм зэралытэмкIэ, абдежи къуаншагъэр зыгъэдэлъыр диным и лэжъакхуэрщ. «Молэхэм лэпкIэ кыгаурыIуакхым бгырысхэр хэкум ирашынымкIэ, Тыркум гъэлэпхуэнымкIэ», – итхыгъащ Хъэжыпашэм. Истамбылакхуэхэм я натIэ хуэа насыпншагъэр зи Iэужырт паштыхэ правительствэр ару зэрыщытыр жиIэн шынащ журналыр. Бгырысхэр зэхэхуэн ищIурэ, щыр яфIуыдурэ, щIэпхъаджагъэ якIэпъы-зэрихуэрэ, урыс паштыхыым ахэр хэкум икIын хуейуэ зэрырихулам щымыгъуазу фэ зытрагъуэщ «Муслымэнми» «Муслымэн дунейми».

«Муслымэн» журналым зэрилытэмкIэ, диным и лэжъаклэхэм ябгъэдэлъ къуаншагъэр абы къыщызэтенэркъым. Я лъэр нэхэри ягъэбздэн, я пщIэр нэхэри драгъэуеин папщIэ, дин лэжъаклэхэм муслымэнхэр «ягъэлущырт» «хъэжыщI» кIуэн хуейуэ, арыншамэ, «алыхыым игу къебгъэну». Апхуэдэ «ушынныгъэм» и зэранышхуэ еклащ цыхубэм – куэдэм я мылкур псыхэ-кIуадэ хуэащ, я щхэр халъхъащ.

Журналым къыщыгъэщэщ «тырку жэнэткIэ» зэджэр зэрыгъэпцIагъэр, зэрыкIуэдэпIэр – абыкIэ фыщIэ бгъэдэлъщ журналым (ар щIицIар нэгъуэщI щхъэусыгъуэми). «Тырку жэнэтыр» зи нэгу щIэкIахэм ящыщ зым, Хъэжыпашэуэ Долэтджэрий, итхыгъащ: «Зэгур дагъэбгына, иджыри къэс ди псэм и щIасэ хэкум къинахэри гугъу ехуэ къыщIэкIынщ, зыхуей псор ягъуэти хуныкхэм, ауэ сэт хуэдиз яшэчи, Тыркум Iэпхуэхэм иофIэкI... Рессьер ебгъэрыкIуэу культурэ лъагэ дьдэм хуокIуэ, зи гуащIэр ин дэтхэнэми хуэдэу, гугъуехуэ хуэар къызэринэкIыфынущ, итIани, псори зэдэлажъэмэ, ди къуэшхэм я Iуэхур ефIэкIуэнщ. Фис фи хэкум, зэи фымыбгынэ ар. Зи анэр зыбгынэм абы и бын цIэр хуэфашэкхым».

Зэкхым-тIэукхым а псалъэмакхым Хъэжыпашэуэм къызэрытригъэзэр, къытригъэзэху къэси сэтэй ищIырт хэкум ирахауа бгырысхэм тырку султIанхэм къыкIэлъызэрахъэ лейр. Тыркум Iэпхуэа бгырысыр фактырэщ, хуитыныгъэн-шэщ, унэлутт, мэжэщIапIэщ, зэхэхэхуэнщ – апхуэдэ насыпщ «Тырку жэнэ-тыр» истамбылакхуэм къызэрыхуэупсэр. Абы и гугъуэ ищIу, Хъэжыпашэуэм итхыгъащ: «Тырку къуажэхэм тхэмьщIагъэу дэлъыр къызыфIэгъэщы-гъуейщ, псом хуэдэжкхым адыгъэр здитIысхэа къуажэхэр. Пэжыр жыпIэмэ, ар фактырэхэмрэ мэжэщIапIэхэмрэ я екIуэлIапIэщ... Муслымэн жыл-гъуэ удыхэмэ, уи щхэм мыгъуагъэ хубохыж, уи гур мэуэ. ИхъурегъэкIэ нэхъеягъуэщ, нэщIэ. Жылэр зэтIлауэ къыпщохуэ, къуажэм цыхулсэ дэмьсыжми ярейщ».

СултIаныр традэ нэужыи нэхыфI хуэакхым Тыркум Iэпхуэа бгырысхэм я Iуэхур, я псэукIэм зыхуэажакхым. Унафэр зыбгъэдэлъам и IэмьщIэ къы-нэхэщ, бгырысхэр яхуэнцIэни абыхэм икIагэз якIэлъызэхэни цагъэтэкхым.

«Хабзэццэм и фыггэз къеклаккым бгырысхэм, – щыхэзт тохуэз Хьэаткьюо-кьюэр. – Ахэр ноби яхьунццэ, хьэзабым хаггэзтц, лулхьэз ламыхауэ лъэбакьюэ ираггэчырккым, якул. Залымыггэрэ ццэпхаджаггэрэ лэжкын цаггэзтаккым, насыпнышэц мыбы пэж циггэуэтын гуггэз нэпццэ зыщцыр». Хьэаткьюоуэм и тхыггэхэр куадккэ сэбэп зэрыхуам шэч хэлккым – куэдым зариггэзцыхужащ, я нэр кыггэгплэжжащ, хэкум икын мурад зыщцэ лэджэ ццриггэггэуэжжащ.

Журналым и лэжкыккыуэхэм ялгэаггун хуейт пащтыхкым зэрыха лейр, цыхухэц тель хьэзабыр. Абыхэм, дауи, кгагурылуэу щытаггээнц а псор ццлауфэмэ, ябзыщцмэ, журналым ццэуцццэ зэримылэнур, абы лэ тезыдзэхэм я бжыггэм зэрыхэщцынур. Абы ккыхэкккэ журналым гулгытэ хуищцын хуей хьурт а луэхуггэуэми – ар зыбжанэрэ тепсэлкыхэщц Россием ис муслкымэн гуащцэрыпсэхэм я ггэащцэм: я псэуккэр зэримылэщцлагуэм, хуитыныггэз зэрэмылэм, я культуэрэ зэрылгэхшэм, зэрисщцэныггээншэм, н. Хьэжылгашэм и тхыггэхэм ущрохэллэ залымыггэз зыккэлкызызэрэхэз бгырысхэм ккэащцхэщцжк псалэхэм, журналми ар игу ккэуэз хуэдэц...

Зи ццэр зыбзыщцэ гуэр «Муслкымэнным» щытхьэуэсыхэггэащ, ди лэап-ккэггэхэм лей зэрисщцэлкызызэрэхэм и гуггэу ищцэ. Абы итхурт: «Бгырысыр аузым добэмплыхэ. Мывэ блыныжкхэм зыхащцэрккым абы и сабий ныбаджэм и ггы маккыг, ггытл я клэпэ зэлкыггэлэсыфырккым абы, чыржын ггэуццэри ириккэу иггэуэтырккым; и ныбэ изу шхэрккым ар, мыплэ-мыпсэуш; ар зылыггыр ккэурышкыпс щцццэмрэ аккэужь ккэабзэмрэц – абыккэ уи ныбэ из хьунумэ... Бгырысым и ггэащцэм ещцэр мащцэккым: щцыр бэджэндэу ккэезытри, ахэшэ щцыхуэз ккэзышкыри, податыр хэзыхри, сатууццри; махуэ ккээ мпшынг ар, и сабийхэм я хьэлэу лыхьэр ккэажэджичу. Сыт и лэмал, и хэккыплэ – адккэ зедз, мыдэккэ зедз, ггэуэгу иггэуэтырккым, щхьэуназэ хэххуэащц...»

«Щхьэуназэ» хьэуа бгырысым ккэгурылуэ хьуаккэт хэккыплэ гуэр лыхьэуэн зэрыхуейр. Щцэныггэр хэккыплэ хуэхьун гуггэз ищцлащ абы, ауэ а щцэныггэ-ми лгэаггэлэсырккым. «Абы и гуггэр гуггэз нэпццэ, – дыккышодджэ зи ццэр зыбзыщцэм и тхыггэм. – Нэххыбэ дьдэ ккэыхуащцэмми, абы ккэрапэсынур церковно-приходскы школщ. Сыт абы бгырыс сабийм ккэыщцыхынур? Бзэ ккэгурылуэрккым, зраггэджэм хуейккым, зыхуэмеймккэ и щхьэр якудэ, тхылкым цаггэащцэ... Нэххыбэр ккэыщцоккэуэсыккыж. Итлани еджэнут ар. Урысыбзэ ищцлэну, тхэккэ зриггэсэнэу хуейщ. Школщ зыхуейр, щцэныггэз щциггэуэтын школ».

Хабзэ тккыир, лейр, залымыггэр ягу темыхуэу бгырысхэм лэщэ ккэащцэ хьуаккэт, абрэджэу хыхьэжыр мащцэтэккым. Апццондэхуккэ бгырысхэм дзы лэджэ ккэрапэсырт, ахэр жьлэмьдалуэу, хьунщцлакуэу, щхьэзыффлэхуэ яггэ-лурт. «Муслкымэн» журналым зэрисщцэтэккэ, ер зи клэм ккэыккыр бгырысхэр дзэыккэуэз, лей аккэлкызызэыккэ пащтыхэ ккэулыккэуэщцэхэрщ. Журналым и лэжкыккэуэхэм ящцыщ зым итхыггэащ: «Залымхэан (зи гуггэу ищцыр шээн абрэдж ццэрылуэщ) игу темыхуар цыхум и хуитыныггэр хэутэн зэрэащцарщ. Генерал Паниным и тетыггэуэм ингушхэр ггэзырплэм итащ, аращ а псор ккэзыккэлар. Я гужжыр эщцццлэащ, я лгэыр ккэаггэващ... Абрэджхэм клэ яггэуэтыну-ккым, бгырысхэр мэжаллэу, щцэныггээншэу щытыху. Ккэзылуфхэ еджаккэлэхэр, я псэуккэр тынш ящцыфщцц, абрэдж щццлэжынккым».

Пащтыхкым зэрисщцэккэ диккэуэзат бгырысхэр, зэтриуккэр мащцэтэккым, зыр зым ириуштырт, хуитыныггэз лэапккэи яритын мурад илэтэккым, ахэр зы-хуеи зыхуэныккын илгытэртэккым. «Муслкымэнным» зыгуэрым щцтыхыггэащ пащтыхкым и мурадхэм теухуауэ: «Абы и диным имгытыр ккээралым и бийщ, аращ мыхьумылгэаггэз псори ккэзыыбггэдэккыуэ ялытэр».

Пащтыхкым «хуэхьидэ» ащццми, «Муслкымэн» журналым и лэжкыккэуэхэр зыдежжур абы и уэрэдырт, ар ябзыщцми. Абыхэм бгырысхэр зыхурадджэр бэнэныггэтэккым. Бгырысхэр бэнэныггэм хурадджэным и плэккэ ахэр пащты-хкым «елгэлурт» муслкымэнхэм «гущцэггэу ккэахуищцыну», хабзэ мыхьумылгэуэ гуэрхэм «ккэ иритыну», «унаффл» ккэахуищцыну, школхэр ккэахуэлуыну, я

культурам гулытэ кыыхуищыну. Россияем ис муслымэн гуащларыпсэухэм хьэзаб зрательмыккэ абыхэм ягэкьуаншэр тепцэгьуэр зылацэлэхэртэкьым, зи кьалэныр тэмэмү зымыгъэзащэ, правительствэм и унафэхэр зэблзыш кьулыкьуэцэ жьгьейхэрт...

Бгырысхэм я луэху зытетым шымыгъуазу, Хьэжыльашэм абы шыгъуэ итхыгъащ: «Бгырысым зыри кыфпиубыдыркьым, зыми щлэлъауркьым ар. Ар зыхуейр пщэ хуащыну аркьудейщ. И цыхугъэр ялыгъану. Ар зи лэмыщэ илхэм я нэхыбэр гъэпцаклуэщ, щхьэхуещэщ, я кьалэныр кьагурьуэркьым. Абы дежкэ бгырысыр сыти зэппэс хьун хьэкэкхьуклэщ. Ар шыуагъэшхуэщ, гу лъатэн хуейт абы».

Щыплэм ис кьулыкьуэцэхэм я гугуэ щипцкэ, журналыр «зыхуэшхыдэр» унафэр зи лэмыщэ ил тетхэркьым, атлэ кьулыкьуэ жьгьейхэм бгъэдт дыгъуэгъуаклуэхэрщ. Журналым зэритхыгъащи, «абыхэм цыхубэр зыхуей-зыхуэныкьуэр ащлэркьым», «щхьэхуещэ гуэрым зыхуейр елэж, цыхум и лыр ешх». Ар дыдэм тотхыкэ Хьэжыльашэри: «Пристаф бзаджэнаджэм сьт хуэдиз хуашэчын хуей хьурэ бгырысхэм, я лыыр щифыккэ пэтрэ? Властыр бгырысхэм зэрахушытым фыщыгъуазэ, абы луэху гуэркэ еклүэлэн хуей хьумэ? Округым и начальником и бжэщхьэлум щеклүкьым фепль. Абы ебэкьуэфыр закьуэтаклуэщ. Начальником и канцелярым щлэс пьсырхэр тхьэ пэлъытэщ – уи щхьэр мыгъэшхьауэ уабгъэдэмыхьэ...»

Кьулыкьуэцэ шыккэхэр тепхурэ абыхэм я плэ «гулыцэ зи!» цыху ибгъэувэкэ (журналым кызырегъэуэти), луэхум зыккэ зыхуэажынутэкьым; бгырысхэр бэнэныгъэм нэхэри бгъэдишын флэккэ – цэху-нахуэми, арат журналым и лэжыклуэхэр зыщлэкьур.

Париж кышыщыдэкккэ, «Муслымэным» гулытэ гуэр хуищын хуейт европейскэ народхэм я гъащлэми, абыхэм я пашхьэ кытаджэ луэхугъуэхэм езыр зэрелпыр игъэбелджылын хуейт. Абыи «бгъэдыхьэккэ» кыыхуигъуэ-тыфащ журналым. Европейскэ буржуазием хуэшхыдэ зищлурэ, журналым «кыщлэгъэщ» империализмэм зэрехьэ лейр, залымыгъэр. «Муслымэным» «гу лытащ» буржуазнэ обществом дыщэ (мыльку) флэккэ нэкурэ наплэрэ зэри-мылэм. «Европэм хуэдэу зыщыплэ тепцэгъуэр щилэкьым ахьшэм, – дыкьы-щоджэ журналым. – Дыщэ уилэмэ, сытри пхузэфлэкьынуц, псори ууейщ, пщлэи цыхыкэ бгъэуэтынуц». Журналым зэритхыгъащи, псоми хунтыр, тыншыгъуэр зифэр тепцэ классырщ: «Сытри шыбгъэуэтынуц Францие щилэрэцлэм, ауэ – бейхэм, тетхэм папщлэ; дрейхэм я натлэр кьулейсызыгъэщ».

Буржуазнэ кьэралхэм, щыхьэт тохуэ «Муслымэныр», цыхум и пщлэр шыпудщ, псом хуэдэжкьым цыхубзыр: «Францие щхьэхуитым цыхубзыр шыгъэрщ. Ар зи гъэрыр цыхухьум и закьуэкьым; хабзэхэми лэпхлэпх ящлэщ ар... Цыхубзым зыри и уасэкьым, ар хьэпшыпщ, унэлутц, кьуаплэрэ пьлаплэрэ зымылэщ».

«Муслымэным» ущрохьэлэ империализмэм и колониальнэ политикэм хуэшхыдэ псалэмакхэми. Журналым ар егъэкьуаншэ Азием, Африкэм, Латинскэ Америкэм ис народхэм клэлъызэрехьэ леймрэ залымыгъэмрэ папщлэ. Урыс пащтыхымы и жагъуэтэкьым буржуазнэ хабзэхэм журналыр зэрытехушыкьыр. Абы и нэ кыыхуикьыртэкьым буржуазнэ революцэм; зытеплэ мыхьуххэр пролетарскэ революцэрт. Апхуэдэу шыщыткэ, журналыр буржуазнэ дунейм зэрыхуэшхыдэмккэ арэзыт пащтыкьыр, ар абы и политикэм кьезэгьырт. Апхуэдэ политикэт журналыр зыдежьур, буржуазием и хьуагъэзагъэхэр кыщылгъэщү фэ зытригъэуауэ.

Хьэжыльашэ М. и дуней еплъыккэр, и гурацэхэр нэхь лупцл мэхуэ, абы кызыринэка художественнэ тхыгъэхэм шыгъуазэ зыцыхуэпщлэ.

Хьэжыльашэ М. Б. и тхыгъэхэм луэхугъуэ куэд кызыэщлэубыдэ, абы и кьалэмыпэм кыщлэккэ буржуазием и колониальнэ политикэм, Азием, Африкэм ис народхэм я бэнэныгъэм, Тыркум лэпхуэ бгырысхэм, Кавказ лэпкэхэм я гъащлэм теухуа роман, повесть, рассказ куэд. Сытым тетхыкьы,

дэнэ нэсми, сэт кызызэщииубыдыми, Хьэжыльашэм и псалъэр, и гупсысэхэр лупщкыым, и геройр зищфысыр гурылуэгъуэкъым: зэ ар ядыболъагъу революционерхэм, абыхэм шадэлэпыкъуи шылэщ, итлани гъусэ яхуэхуркыым (псалъэм папщэ, «Начальник эшелона в Африку» повестым дызыщрихэллэ шэрджэсым хуэдэу), зэ абы кыыщлэгъэщ тырку кьулыкьууцлэхэм зэрэхэ флэягъэр («20 лет на каторге» повестым), пащтыхь хабзэ ткийхэр зэтэкьутэн зэрыхуейми егупсыс хуэдэщ, абрэджу хыхъэжауэ; итлани гъуэгу имыгъуэту хокьуадэ, зыщлэбэныр езы дыдэми кыгырылуэжыркыыми («Къуажэхэ Инал» рассказым). Хьэжыльашэм и геройр къарууншэщ, хабзэ мыхъумыщлэхэм, залымыгъэм зэрэбэнын лэмал илэкъым, хуэзфлэкыр и губжэ игъэтлысын къудейщ, цыхубэм и бэнэныгъэм зыпылуедз – а псом лъабжэ хуэхуар езы Хьэжыльашэм и политическэ гурацэ нэлцхэрщ.

Хьэжыльашэм и тхыгъэ нэхэ пласцэхэр зытеухуар езыр фылуэ зыщыгъуазуу шыта тырку гъащлэрщ. «Любимцы Ильдыза», «Мрачные времена» романхэм, «Начальник эшелона в Африку», «20 лет на каторге» повестхэм абы кыыщигъэлэгуащ тырку султаным зэрихъа леймрэ залымыгъэмрэ. Дунейм кыыщытехъа зманым тепщыхьмэ, а тхыгъэр зыбжанэклэ сэбэп хъуагъэнц «тырку жэнэтым» игъэплэкъуахэм я дежклэ.

ХЪЭКИУАЩЭ Андрей,

филологическэ щэныгъэхэм я кандидат.

1976 гъэ, етхуанэ кыдэкьыгъуэ.

Тхаклуэ щэджацэ

Ди культурэм, литературэм, щэныгъэм лъэужь дахэ кыыхэзына тхаклуэ тельдыджэ Кларэф Мухъэмэд псэужатэмэ, и ныбжьыр мы гъэм илъэс 75-рэ ирикьунут

Кларэф Мухъэмэд и гъащлэм шыщу илъэс щэ ныкьуэм щигъуэ ирихьэллэщ шлэблэр егъэдэжнэм, гъэсэнэм: ар егъэджаклуэу, унафэщлэу шылэжьащ республикэм и школхэм, Къэбэрдей-Балъкъэрым Щэныгъэ луэхумклэ и министерствэм, егъэджаклуэхэм я щэныгъэм щыхагъахуэ институтым. Абы зэхильхъащ сабийхэр зэрырагъаджэ тхыль зыбжанэ. Къимыдэклэ, и псэм псэхугъуэ къезыт, «губам-плэдэхуэ» къилпытэ тхэн луэхур и гуцлагъщлэу и гъащлэр ихъащ. Ар гъуээздэжэу нэрылбагъуэ ещл тхаклуэм кыгъэна лъэужь дахэм – и творчествэм. Мухъэмэд гурэ псэклэ адыгэ литературэм зэрыхуэлажьэрэ куэд шлэ пэтми, щэныфлагъэмрэ нэмысымрэ кыызэбкыу, и гулпытэмрэ и гуапагъэмрэ япэ иту псэуа Кларэфыр литературэм и утыкум кыыщыхьар и гъащлэм и мужь илъэсхэрщ. Абы

адыгэ литературэм и япэ лъэбакъуэр щичар «луащхэмахуэ» журналырщ. Ар зэрытхаклуэ тельдыджэр япэу нэрылбагъуэ шыхъуар 1987 гъэм кыдэклэ журналым и 4, 5-нэ номерхэрщ. Кларэфым и япэ тхыльыр – «Лъыж хыбархэр» тхыль шхъэхуэу Къэбэрдей-Балъкъэр тхыль тедзаплэм 1989 гъэм, етуанэ тхыльыр 1993 гъэм кыыщыдэклэщ. Зэуэ налуэ хъуащ акылышхуэ, талант ин зыбгъэдэлэ тхаклуэ ди литературэм кызызрыщынэхуар. Кларэфым и япэ тхыгъэхэр дунейм кыытехъа нэужь, япэу гу лъызытар литературовед цлэрылуэ Къэжэр Хьэмидщ, литературэм теухуауэ абы итха статьям («луащ-

хъемахуэ» журнал, №4, 1988 гъэм) гуапэу къыщыхигъэбелджылыкIащ тхакIуэм и IэдакъэщIэкIхэм я нагыщэхэр, я шыфэлIыфэр. КIэрэфым и «Лыжь хыбархэм» хыхъэ «Лъэужь е лIэужь», «Адэ щIэин мьлIыкIу хIурэ» повестхэр зыпкIрыхуэ рецензэ хIарзынэ итхаш критик щIалэ Абазэ Албэч. А псори тхакIуэм и творчествэм теухуа псалъэ гуапэщ.

Сэ сызэрэпIымыкIэ, КIэрэфым и къалэмыпэм къыщIэкIауэ дызыщыгъуазэ и тхыгъэхэм къахэщу, и псэм щыгъафIэу, илIэс куэдкIэ гупсысапIэу илIахэр къыщыIуэтэжэ, адыгэ лIэпкIыым теухуауэ псалъэхуэу щыжила гурыщIэ тхыпIэщ 1993 гъэм «Эльбрус» тхыпIэ тедзэпIэм къыщыдэкIа «Лыжь хыбархэр».

Тхышхуэм тельыджэу къыгъэщIахэм щыгъуфыкIыу дунейм тета цIыху щэджащэм и Iэужыщ ар, цIыхум и дунейр зыгъэдахэ, и псэм, и акъыл нэхум зыхищIэ дэтхэнэ уахътыми, уэгуми цIыгуми дахагъэу трилIагъэу псори и гухэхуэу, гъащIэм и къэхъукъащIэхэм гурыгъуазэу пхрыплIуэ псэуа, гупсысэ куу, гурыщIэ къабзэ, щIэныгъэшхуэ зилэ, гъэсэнэгъэ лIагъэ зыхэлIэ цIыхушхуэм къыгъэщIам къыхиха дерсышхуэ зыхэлIэ тхыпIэщ КIэрэф Мухъэмэд и «Лыжь хыбархэр».

Псом япэрауэ, КIэрэфым и повестыр зыгъэуардэр тхакIуэм къыIуатэ хыбархэм зманыхшхуэ къытIасэу, цIыху зэмыпIэужыгъуэу куэд щыпIэкIуу, щыналъэ, щыпIэ куэд къызэщIуыдIэу аракъым. ТхыпIым и къэухыым, и гъунапкъэм, абы зману, лIэххэнэу къызэщIуыдIэм и закъуэ тещIыхуэу, «абрагъуэу» къыпIыхыу къэхъукъащIэхэм зыдебгъэхэхыу, а схемэм и «пщальэм» тету художественнэ произведенэм пщIэ лей хуэлIыну ухуежъэмэ, ушыуэнущ. Зи «къэухыр» убгъуа, цIыхубэ зыхэт, къуэпс Iэджэу зэхэхуэна тхыдэ хыбархэм щхъэфтэгъэжэу ебгъапцэу, апхуэдэ пщальэкIэ убгъэдыхъэ хъунукъым «Лыжь хыбархэм», сыту жыпIэмэ тхакIуэ КIэрэфым дежкIэ псом ящхэр, и къалэмыпэм къыщIэкIа тхыгъэм и гъуазэр цIыхум и психологиер кууэ зыпкIрыныр, цIыхумрэ дунеймрэ зырызэхушхытым къыпкIрыкI филозофиер, зыт дунейм ещхыркъабзэу, цIыхум бгъэдэлIэ лIэкIыныгъэр зырыгъунапкъэншэр, абы илэжыри ищIэри къызыыхэкI хъэузыгъуэхэм я лIапсэр, я къуэпсыр къэхутэныр, гъащIэм къыгъэщIа псоми къабзэу, сакъыу хушхытын зырыхуейр, дунейм лей епх зырымыхIунур, цIыхум и «натIэм» къритхам зырыфIэмыкIыну, зырылIэжыну, щымыгъупщэу, псэкIэ бауэу дунейм тетыху, цIыхугъэ хэлIу, щхъэпэу, дахэу псэунырщ. ЦIыхум и гъащIэр зыгъэуардэ, и дунейр зыгъэдахэ, къару мькIуэщIэр къэзыт къыщальхуа щыналъэр зырытельыджэр тхакIуэм гъуэзэджэу нэрылIауэ ещI.

ТхыпIым и пэм къыщыщIэдзауэ и кIэм нэс хъэлэмэту, купщIафIэу, уардэу щыубзыхуащ Хэкум и образыр. Хэкум и теплIэр, и гупсэр нэкъыфIэщI дахэ къудейуэ щымыту, тхакIуэм гунэсу къыгъэлъагъуэ цIыхухэми, теплIэгъуэхэми, плыфIэхэми, гурыщIэ-гупсысэхэми лIэщу щонэрылIагъуэ. Абы и зы нальэщ повестым лIыхъужь нэхыщхъэу хэт, зыщальхуа лIахэм хуэлIэж, хуэщхъэп, щылIэ-анэм и бгъафэм къыпхукIэрымычыну гу къуэпскIэ быдэу епха Сэфар гукIи псэкIи Хэкур зырызыхищIэр. «...Зы илэгъи зы бэауи щыIэкIыым... си хэкум и сурэтыр ирипщIыфыну, щыIэкIыым цIыху псалIы ар къриплуатэ хъуну. Дунейм теткIыны зы пшыни, абы и IэуэлIауэ макъ зэмыпIэужыгъуэхэр къыбгъэкIыфыну.

ПхужылIэныкIым, пхуэщIыфынукъым си Хэкум и бжыыхъэ нур щабэмрэ цIыхуфIэ-щыIэтылIэ хъуа и хъэуамрэ ящIэт гумашIагъэр, гумашIагъэ нэщхъей IэфIыр. «ЗыфщызгъэнщIакъым, си гум фыкIэуэу, ауэ пIалIэр къэсащи, сожэж, фымыдзыхэ, сэ къэзгъэзэжынуу иджыри», – къыбжигIэ хуэдэщ а дуней дахэм. Ар хъэщIэ лIапIэщ, Iыхылы IэфIым, псэм щыщ зыгуэрым и ежэж хуэмэбжымымэщ. СыткIэ бгъэлIуфын, сыткIэ пщыфын, дауи къэпIуэтэн уэгу нэщIыр, пшынэбзэ гуакIуэм хуэдэу, къэзыгъэпсалIэ къруэ чэрэуан пхъэхъыкIар? Дауэ къэпIуэтэн иджыри машIэу фIэкIэ гъуэжыгъэ зыхимыдза псы Iуфэ мээ лIэщIэху щхъуантIэр, абы щIэж псынэ шэдженашхъэу щыIэр?

Арауэ плэрэ псы нэхэрэ нэхэ лэфи цылэкым, псыр псэхэлхьэжщ жыхуалэр? Цыху лэцлагэклэ хэт зыхууигьэщлэфын, хэт уигьэлъягьуфын а мэзым и хуей дыгьафлэхэм жыи мащлэм цызэрихьэ шейтан лүпс зэпыльэфыж хужьыбзэхэр, кьрихьэки-кьрихьэкьрэ еша наужэ, жыг кьудамэжэ хэгьуклам фидзэжхэр? А жыи мащлэри апухуэдиклэ гуапэци, уи напэм, шлалэ уищыжу, кьубэзэ, анэ лэ щабэм хуэдэу зыкьыделъэ. Хьэуэ, хуэжьарууншэц абы цыхуор: сурэтуи макьамэуи зыщылпи шигьуэтынукьым апухуэдэ...»

Псалъэм, цыхугьэ гурыщлэм и художникиу ущытын хуейщ, улэбэмэ, улъэлэсын хуэдизу, гукли псэкли зыхэпщлэу, тхаклуэм ди нэгү кьыщлэгьуэвэ тепльэгьуэр, абы хэлъ «псэр» кьэбгьэлъэгьуэн папщлэ. Ди лъахэм теухуауэ мы пычыгьуэ клэщым щытльагьухэр, щызыхэтщлэр Клэрэфым хуэдэу нэгьэсауэ кьэзыгьэлъэгьуэфауэ цылэр мащлэщ. Уеблэмэ, апухуэдэ тепльэгьуэхэм уигү кьагьэкьыж куэд шлауэ гукьинэж пщыхьуа урыс тхаклуэшхуэ гуэрхэр, псалъэм папщлэ, сэ занщлэу си нэгү кьыщлэуэвэжащ псэу шьылэ урыс совет прозэм и классик хьуауэ щыта Паустовскэм дунегьым, природэм теухуауэ итхэхэр.

Тхаклуэм зи гугьу ищлэр дигьэлъягьу кьудейкьым, уетхьэкьу, узэщлэубьыдэ, уи гур егьэлхэр. «...Шьылэкьым ар (хэкум и сурэтыр – Ш. П.) кьри-платэ хьуну цыху псалъэ», жилэу, тхаклуэм кьыгьэуэ упщлэм шэч лъэкьэ кьытумышьуэ мыпхуэдэ жуауап епт хьуну сфлэкьабылц: щылэщ апухуэдэ «цыху псалъэ» жызылэф тхаклуэ – ар эзы Клэрэф Мухьэмэдц. Абы и шыхьэтц тхаклуэр гьащлэм, дунейм и кьэхьугьэхэм зэрелпьым, и акьыл нэхум, и гурыщлэ лъэщым кьыпкьырклауэ итха «Льыжэ хьыбархэр».

Тхаклуэм и дуней еплъыкьлэр нэрыльагьу зыщлэ псалъэхэр, гупсысэхэр «зылурыль» Сэфар и образыр лъэныкьуэ куэдкьлэ узэщлэуэ повестыи и «курыхыи» щытц. Тхаклуэм и псэм щигьафлэ гупсысэхэр, хьэл-щэныр, дуней тетькьлэр, заухагьэм, лэжым и телхьэу, кьэмылэнджэжу щыт, цыхугьэ лъаги, лыгьыи зыхэлъ адыгэлл тэрэзым, цыху эплэзэрытым, гущлэгьулым, гульытэшхуэ зыхэлъым и шыфэллыфэхэр зыхэлпца цыху шыпкьэщ, гуащлэ-флэщ Сэфар. А псори повестым кьыщыхьуэ луэхухэм щонэрыльагьу. Сэфар и образыр купщлафлэу гьэпсащ, ар образ «туашлэу» кьэпллытэ хьунуш. Зи лъэныкьуэкьлэ, тхаклуэм убгьуауэ, куууэ щыгьуазэ дешл Сэфар и гьащлэм и гьуджэу ди нэгү кьыщлэуэвэ и образым, нэгьуэщлэ лъэныкьуэкьлэ – мы тхыгьэм кьыщыгьэлъэгьуэ луэхушхуэхэм эзы авторыр зэрыхуштыр, зэрелпыр нэхьыщхьэу зыхэлпцар а образ купщлафлэращ. Абы кьыпкьырок Сэфар и хьэл-щэным, и дуней тетькьлэм, и псэм щыщлэм тэмэму тегьэпсауэ ди гум зыхищлэ цыхугьэ лъагэр, бэшэчыгьэр, кьарур, гумашлэгьэр, абы псэгьу хуэхьуа Гуащэнэ хуилэ лъагьуныгьэ кьабзэр, и псэм и шлэсэ бзылхугьэмрэ эзымрэ яку дэлъ зэхуштыкьлэм хэлъ кьабзагьэр, нэмысыр. Абы кьыдэкьлэуэ, цыху гьащлэм, дунегьэ луэхухэм, цыху цыкьлүм гьащлэм шилэ увьплэм, мыхьэнэм, абы кьыхьыпхьэ философскэ дерсхэм ехьэплайэ тхаклуэм и акьыл жаным кьыпкьырк гупсысэхэри Сэфар и нэклэ, абы и псэм, и гум зэрызыхищлэм-кьлэ хьэлэмэту кьэгьэлъэгьуа мэхьу. Тхаклуэм тэмэму, емыплэщлэкьыи абы ухегьэгьуазэ: «Цыхупсэм лэджи щоцлэ. Шьылэщ псэ бзаджэ, гупсысэ мыхьу-мыщлэхэмрэ гуращэ лейхэмрэ щэхуу игьафлэу; шьылэщ псэ щаби, бзаджагьэ лъэкьэ клэрымыпщлэу, нэгьуэщым и псэ флейгьэри хуэмышэчу. Апухуэдэт, уклэлыпламэ, Сэфар и дуней тетькьлэки и луэхушлэфаки. Шьэхуш икли кьыфлэщ, маэзэхэ жэщым хуэдэу, кьыхупсэр...» Сэфар зыхэхуэтэ луэхухэм сыт щыгьуи лыгьыи гущлэгьуи кьыщыгьэлъагьуэу, и псэр зэрыкьабзэм, фэрыщыгьэ лъэкьэ зэрыхэмыллым теухуауэ тхаклуэм кьылуатэ хьыбархэм куууэ узэгупсысын, гукьинэж пщыхьун куэд хэлъщ. «Дунейм теттэжым Сэфар фэрыщлэу жызылэфын... Бгыр фэрыщын? Мэзым шлэт жыгхэр, мыщэр фэрыщын? Пшэ фьыцлэ хьэлъэжхэр кьэзыхуэкьлэ жыи, уафэр фэрыщын? Апухуэдэт Сэфари – цыху зэмылзашлэ дунегьэм и бынт ар». Сэфар и образыр гьащлэм и пакьлэ куэдым щонахуэ. Сэфаррэ дунейм кьыгьэщлэ псэушхьэхэмрэ я псэ зы чьисэм

ильщ, апхуэдизу абы и псэр природэм итхэкъуауэ, дунейм и къэхъукащцэ-хэм, псэуцхъэхэм тельйджэу цыгъуазэщи. Сэфаррэ абы псэгъу хуэхъуа Гуащэнэрэ я лъагъуныгъэм и хъыбарыр зыгъэтельйджэ гурыщцэ къабзэри, нэмысри, щэнхабзэри тхаклүэм апхуэдизу гүм хыхъуэ кьегъэпльагъуэри, а тлүм я образыр псэр зыгъэнэху дыгъэпс нуркIэ зэщцэпидэу гукъинэж пшохуэ. Тхаклүэр хуосакъ цыхупсэр зыгъэгүмэщI гурыщцэр тафэтелагъэ, псалъэ фэ-рыщI, цлуугъэнэ, егъэлеиныгъэ хэмыту къэггэлъэгъуаным.

Тхаклүэр зытэпсэлъыхъ зэманыр икIи гущцэгуншэщ, икIи гущцэгъулыщ. Ар тыншу къызыпэпкIухъ хъун «лъэпощхъэпо» Iзрыщкъым, ар – емрэ фыимрэ «натIэкIэ» щызэпэщцэт гъащцэ гъуэгуанэ гугъуц. И напэри цыхугъэри хэутэн имыщIу зэрихъумэжыфын гурыщцэ къарурэ лыгъэрэ иIуэ, а гъуэгуанэр зпызычыфырщ насып зIлэр. Аращ цыхум и гъащцэ гъуэгуанэм и пшалъэу тхаклүэм кыищцэр, гъащцэм и мыхъэнэ нэхъыщхъэр зыхильагъуэр. АбыкIэ гъуэгуанэуа мэхъу повестым хэт дэтхэнэ зымы и дуней тетыкIэр, и Iуэхущцафэр, и гъащцэр зыхуэдэр.

IкIэрэф Мухъэмэд и лыжъ хъыбархэр зэштегъэу хъыбаркъым, атIэ цыху гъащцэм и лъапсэр «къызызыгъэдзэкI», цыхупсэ къабзэм и къалэмкIэ тха гущцыхъэ тхыгъэ купщцафIэщ. Апхуэдиз гурыщцэ къару, пэжагъ хэлъу цы-хупсэм и дахагъымрэ гузэвэгъумрэ, зэман пхъашэмрэ лъагъуныгъэмрэ «щызэрылыгъыу», щызээхуэгуанэу къэггэлъэгъуа образ куэд ди анэдэлъхубзэ литературэм хэту срихъэллакъым. Тхаклүэм гүкIэ, псэкIэ къельагъуф нэгъуэ-щым гу зыльымытэнур, абы кыыхе хъащцэм и къару мыкIуэщцхэм я хэкIыпIэр, укъэзымыггэлцIэжыну дерсхэр. Абы кыIуэтэж хъыбархэм «щхъэфэтэгъэж», нэкъыфIэщI лъэпкъ хэткъым, ар сыт хуэдэ Iуэхуми, къэхъугъэми, цыхуми те-ухуауи щрети. Псэ зыхэмытым псэ хельхъэ, зэман блэкIахэр «къегъэпсалъэ». А псори хуошхъэп, «хуолажъэ» кыIуатэ хъыбарым кIуэцIыпI купщцэм.

Тхаклүэ IкIэрэфым и псалъэр лъэрызехъэщ, гупсысэкIэ узэдащ, мыхъэнэ зымылэ хэткъым, гупсысэр къобэкI. Абы зи гугъу ищым ухешэри «укъыхэ-мыкIыжыфу» ухэтщ, гъащцэм и гупсысэ куухэм, гурыгъухэм узэщцIаыгъэу. Псалъэуха къэс укъэгъэувыIэри уегъэгупсысэ, узыщгегъэгупсысыж, гъащцэм тельйджэу кыищцыхъухэм, ахэр кызыхэкIым, дунейм и къэхъукащцэхэм хэлъ философии куум уи акъылри уи псэри зэщцIаубыдауэ. IкIэрэфым итх мащцэм IэфI куэдыкIей хэлъщ. А псори уи гүм, уи псэм кыыхуэщцIэмыкIуэу зыхешцэ, апхуэдизу тхаклүэм кыIуэтэж хъыбархэр акъылкIэ, гупсысэкIэ, дахагъэкIэ гумыхуж зыщI образ тельйджэхэмкIэ зэщцIэгъэпсащи. Абы и щапхъэхэр дэнэ дежи цыпэрыхъэтщ, архуанэ уэрэм ухыхъа нэужь, и лъащцэм унэмысу зэрыкуум, зэрыкъэукъубеям хуэдэу, тхаклүэм и псалъэри, и гупсысэри, и образхэри кууц. А жытIар зэрыпэжыр тхыгъэшхуэм и пэм кыищцIэдзэуэ и кIэм нэс налуэу егъэбелджылы. Абы и щыхъэт кыищцIэпльыхъуэн щыIэкъым, повестым дэнэ дежи ухIэбэу кыыхэпх хъуну щапхъэхэм ар нэрылпагъу, хъэкъ ящI. Мис аращ тхаклүэм бгъэдэлэ Iзагъэм теухуа ди псалъэр «тхъэрылуэ Iэ-рыщI-фэрыщIу» къэмынэн щхъэкIэ «Лыжъ хъыбархэм» щыщ пычыгъуэхэр хуэшуэу къэпхъ цIэхъунур.

IкIэрэф Мухъэмэд и повестым хохъэ «Сэфар и щаклүэ хъыбархэри», нэ-гъуэщI хъыбар зыбжани. Ахэр псори зэпхаш, зыр зым кыитопщIыкIыж. Тха-кIүэм хэлэмэту нэлуасэ ухуешцI нэгъуэщI персонажхэм: мэлыхъуэ, шыхъуэ пщцIэхэм тес Iэщцыхъуэ, шыхъуэ гуащцафIэхэр, адыгъ мээщцэс гупым хэтхэр, тхаклүэм и гулытэр нэхъ зэта Щытрам лыжъ щэджащэм и образ купщца-фIэр, абыхэм я нэгү щцIауэ кыIуэтэж хъыбархэр, ахэр зытеухуа Iуэхугъуэ тельйджэхэр, псалъэм папщцэ, адыгъэхэмрэ къэзакъэхэмрэ зэрызэхушытам, къэзакъэм къан ящIа Щытрам теухуа сюжет гъэщцIэгъуэныр. Тхаклүэм и гулытэр псом япэу зыхуэгъэзар адыгъ гъащцэм теухуа гупсысэ куум, мэзым щцэс псэуцхъэхэм, хъэкIэххъуэкIэхэм я дунейм, а дунеймрэ цыху цыкIүмрэ зэрызэхушытым, цыхум и акъылым, и гурыщцэм а псори зэрызыхищэм и эстетическэ мыхъэнэр, абы кыыхэпхъэ дерсхэрэщ. Духовнэ къулеягъу

лъяпкым зэхуихьсаэхэм я «ныбжь» зытель лүэхугьүэхэр тхаклүэм шэрыуэу кыыхеубыдык зытепсэльыхь гьашцэм. Сокьур Мусэрбий зэрыжилауэ, «доху-тыр лэээм лынхтуэр кызыериубыдым ещхьу, зэманыр зыхищцэу», Кларэфым и гум зыщлэш гьашцэм и кьэхьукьашцэхэр, цыхум и псэм шыщцэр, псэ зылутми зылуьмьтми я дунейм куууэ уезыгьэгупсыс философьер тхаклүэм и гупсысэхэм я гьуаэзщ. Абы и зы шапхьэц мыр: «Дуней нэрыльагьум и зэхэльыклэ псори кызыфлэуэху цыху набдзэгубдзаплэм дежкклэ илэс мин куэдкклэ ятха тхыль гьэщцэгьуэным хуэдэт а псыхьуэр. Укьеджэф закьуэмэ, зымыщцэ зылуатэ куэдым кыбжамьэфын дунегьэз куэд кыпхынут...»

Философ-гупсысаклүуэ, социолог-кьэхутакулүуэ ущытын хуейщ, цыхум и гурыщцэр кызызбгьэдзкылуэ, и гущцэлъапсэм куууэ уиплэуэ дуней лүэхухэм куууэ уегупсысын, дерс тэмэм кыыхэпхын папщцэ. Апхуэдэ гупсысэм, философием эщцалыгьэщ тхаклүэм кыгьэлъагьуэ дунейм, гьашцэм хэт цыхухэр. Акьыпшхуэ, талант ин зыбгьэдэлэ тхаклүэм узылэпшхуэ, уитхьэкьууэ узыхишэ дунейр зырытельыджэм, цыхум и щхьэм кымьылтасэ гьунапкьэхэм я инагьым уригьэгупсысурэ, дунегьэм, цыхугьэм, дунеймрэ цыхумрэ зэрызэхушы-тым, дунейм шысхьын зэрыхуейм теухуа упщцэ куэд кьегьэуэ. Игьашцэм зы еджаплэ кьамыухами, губгьуэм иту, мэзым щцэсу, мы дунегьэм кыгьэщцэ псоми кыгуэхыплэ имьлэуэ зи гьашцэр зыхьа адыгэллхэм я гурыгуаэз гупсысэр жыжкэ нос. Ар тельыджэу зыгьэнэрыльагьуэ зы шапхьэ закьуэ кьэтхьынщ, Сэфаррэ Шытрамрэ я псалэмакьым кыыхэщу: «... Гьашцэм и кьуэпсыр зыхэлъри кыщещьэри зыри зэмьлээщцэ дунегьэжкьыраш, ахьумэ зэрыхуейм хуэдэу цыхум ягьэщцэрашцэ, цыхур зэгущхьуэж дуней лэрыщцыркьым. Цыху акьылым кымьылтас нэрыльагьуэ куэд хэлъц мы дунейкьым. Мохэр плъагьурэ, мо кьурш кьырыжкьэр? – Шытрам ахэр щкьлэм шригьэлъагьум, Кавказ кьуршыжкьэр дыхьэрэныфэу уафэ джабэ цыхум кыыхилыклат пщэдджыжкэ дыгьэпсым. – Мо дзаклэ жан папщцэхэр? Хэт и гьгьэн абыхэм пэльэтын кьару шылуэ?.. Нтлэ, апхуэдэ куэд щы щхьэфэм шыщ хьужащ. Ахэри хэкьлэудэжынущ пшахьуэ сабэрэ мывэклэщхьуэ. Ауэ кьэрабэ плъэгьуа уэ, пцыхурэ?

– Ахьаймэ слэгьуа! Кьэкыгьэхэр флыуэ соцыхуэ сэ, Шытрам.

– Нтлэ, мис а кьэрабэ цыкьлур апхуэдизкклэ махщ, хьэндьрабгьуэ блэлъэ-тым и дамэм щиху жьым ирегьэщцэ, – и щхьэр епхьэхри и жылэхэр зэбгрехьж. А кьэрабэ махэ цыкьлурхэр итлани шытащ мы кьуршыжкьэр дунейм шытемыта-ми, шыланущ ахэр цы щхьэфэм хэкьлэудэжа нэужьы. Дауэ кыпшыцхьуэ ар? Дауэ уи флэц хьуну а, а кьэкыгьэ махэ цыкьлур мо кьырыжкьэ абрагьуэхэм нэхэрэ мелуанкклэ нэхь быдэу, нэхь лъэщу? Сэ си акьыл мащцэм кызыериу-быдымкклэ, ар апхуэдэу шыщытыр гьашцэ ялэщ, псэуци аращ...»

А зы шапхьэ урикьунщ Кларэф Мухьэмэд тхаклүэ-философ гупсысаклүуэ зэрыщытыр уи флэц хьун папщцэ. Природэм и кьэхьугьэхэр, и теплэ, и пльыфэхэр тхаклүэм гьуээздэжэу, гуимыхужу ди нэгү кыщигьэуэвэ кьудейкьым, атлэ тхьидэм и лэужьы зэманым и кьэхьукьашцэхэм я нагьыщи абы щонэрыльагьуэ.

Нэгьуэщцэ зы тельыджи хэлъщ Кларэфым и хьыбархэм, зэгьунэгьуэ лъяпкь-хэр лүэхушафэ дахэкклэ, цыхугьэкклэ ззышаллэ, зэгьунэгьуэ, зэхуэуапэ зыщ гупсысэкклэ уэщцлэуэ. Ар зытеухуэр кьэзакьхэрэщ. Абы теухуа хьыбарыр повестым и фыплэхэм шыщцэ. Тхаклүэм и тхыгьэм хьэжкьыу нэрыльагьуэ кьыпщещцэ кьэзакьхэм я гьашцэми я псэуклэми, адыгэхэмрэ кьэзакьхэмрэ экклэлыкьлүуэ, ныбжьэгьугьэкклэ зыпылауэ зэрыщытам кьриклэуэ лүэхуфлэхэм шыгьуаэз кьудейм кыщымынэу, тхаклүэм акьылыфлэу, куууэ гурыгуаэзэу а лүэхум пхрыплуэ, ди лъяпкэ тхьидэм хуэщхьэпэ дерсхэр кыыхегьэбелджылыкк. Абы теухуауэ Кларэфым жиэ псалыр, кьылуатэ гупсысэр гьашцэм и пэжкклэ уэщцлэ художественнэ образ купщцалфлэхэм гуимыхуж ящ. Абы и шыхьэтц Шытрам кьэзакьхэм я деж шигьуэтэ лэцлагьэм, гьэсэнэгьым, гулытэм теухуа хьыбар гьэщцэгьуэныр. Кьэзакьхэм я деж Шытрам зэрыщытам, игьуэтэ гьэсэнэгьэм тепсэльыхурэ, тхаклүэм егьэбелджыныр тэрч кьэзакьхэм

я гьашцлэм лъэныкъуэу куэдкIэ зэрыщыгъуазэр: къэзакъхэм я гьашцлэр гузэ-вагъуэ хэмькIыу яхэ пэтми, псэукIэ тэрэз ялэным зэрыхушцIэкъум, мэкъумэш цIэным зэрыхуэлэклүэлъакIуэм, зэрыгуашцIафIэхэм, я сабий гъэсэклэм, н. къ. Къану шыщытам Шцытрам и нэкиз ипъэгъуахэр, и псэм зыхищлар, и япэ лъагъуныгъэр, шальхуа хэкум кыигъэзэжа нэужь кыиуэтэжэхэм дерсышхуэ хэлъщ. Къэзакъхэм ятеухуа хьыбар купцIафIэм ди блэклами ди нобэми куууэ урагъэгупсыс, тхакIуэм и псалъэкIэ жыпIэмэ: «...Гъунэгъуу кыуемыщыуауауэ, къэзакъхэр адыгэм къазэрыхуштыр, я псэр, я гурыль-мурадхэр, я хьэл-щэныр, кIэщлү жыпIэмэ, я цыхугъэр здынэсыр кыпхуэщIэнукъым...» Адыгэм я жылауэ, Истамбыл губгъуафэ изоплэ жыхуалэм хуэдэу, кыпфIэщI къудейм уи дуней еплъыкIэр тепщIыхьыныр шыагъэшхуэ ухуэзышэн гупсысэклэщ. Тэрч къэзакъхэмрэ адыгэхэмрэ я зэхуштыкIэм, къэзакъ гьашцлэм, ар зыгъэнэрылъагъуэ къэхъукъашцIэхэм теухуауэ тхакIуэм кыиуэтэж хьыбар купцIафIэхэм, хьыбар пэжхэм нэкъыфIэщI лъэпкъ хэлъхьым.

Игум, и псэм пхымыкIа Iуэхуи цыхуи тхакIуэр тепсэлъыхь и хабзэкъым, и хьэлкъым. Iуэху жьгъейхэм, лъэпкъым дежкIэ мыхьэнэ шцагъуэ зимыIэ псалъэмакъ мышыуэхэм, щытхуэ нэпцIэхэм ар пIэщIэщ, тхакIуэр цыхуэ шхьэхуэм и гьашцлэм тепсэлъыхьми, нэхъыжхэмми нэхъышцIэхэмми я гугъу ищми, жылагуэхэм, ди псыхуэхэм, мээхэм я теплэ-я плыфэ кыигъэзэжыуэмми, цыхум и псэр зыгъэдаха лъагъуныгъэм и къару мыкIуэщIхэр шигъэзлэпIэм дежи, псом япэу зи Iуэху зэрихуэр лъэпкъым хуэщхьэпэхэр, блэкла зэманми ди нобэми кыхэхьыпхэ дерсхэр, къэкIуэну зэманым ухуэзыуэщI, цыхур дунейм дахэу, шхьэпэу тетыным ухуэзыгъэуш гупсысэхэраш.

Дзытет дунейр, гьашцлэр зыгъэутхуэ, абы екъуэншэкIхэр нэхъапэхэмми ноби мымашцIу зэрыщытэр икIи зэрышцIлэр цыхубэм ягу къемыуэу къанэркъым. Нобэ къытхэмытыж тхакIуэм апхуэдэ къуаншагъэхэр и гум цыхьыуэ, блэклами къэкIуэну зэманми тэмэму хуштыын зэрыхуейм егупсысу зэрыщытар уигу къэзыгъэкIыж, гупсысэхуэ зыхэлъ, гьашцлэм и дерсхэр цIэзыпщытыкI философиекIэ узда мы псалъэхэм: «Бланэ шальху йонIуэлэж, жалэ игъашцIэм адыгэхэм, абыкIэ дунейм и хабзэ змыпIэужыгъуэхэм ящыщ зы къахутауэ. ИкIи ар пэжхэ, абы зыми шэч къытрихьэркъым. ИтIани иныкъуэкIэ цыхур шхьэ хыхьэрэ а дуней хабзэ мыкьутэжхэм, езым фIэфIым хуэдэу еIээщIэжыну, зэригъээхуэжыну? Армырауэ пIэрэ дэ дунейм и пашхьэм шьыдилэ гуэныхьэри къуаншагъэ псори къызыхэкIыр?» ТхакIуэм и улщIэм шэч къышчытепхьэн лъэпкъ шьIэкъым. Абы и шыхьэтц дунейм ирахэ лейм теухуауэ ноби ди нэгү шцIэкI гуауэ-гүхэщIхэр.

ЦыхуфIэхэ, си хэкуэгъухэ, дунейм пщIэ хуэфцIу, абы кыигъэщIа хъугъуэфыгъуэхэм гу шчыфхуэу, гьашцлэм илэ пщIэр фымыгъэклүэду, дунейм дахэу, шхьэпэу фытет. Абы нэхьэрэ нэхэ насыпышхуэ шьIэкъым, – къыбжиIэ хуэдэщ тхакIуэ шцIэджашэм. КIэрэф Мухьэмэд и «ЛIыж хьыбархэм» хэлъ дерс, гупсысэ узыншэхэм ящыщ зыщ ари.

ТхакIуэ КIэрэф Мухьэмэд и творчествэм сыт хуэдэ лъэныкъуэекIэ убгъэдэмыхьэмми, нэрылъагъуэ ещI адыгэ гьашцлэм теухуауэ ди лъэпкъ культурэм псалъэшхуэ шчыжызыла тхакIуэу зэрышчытар. Ар бгъэдэбгъэуэз хьунущ КIэрашэ Тембот, КIышчокъуэ Алим, МэшбашцIэ Исхьэкъ, Налэ Ахьмэдхьан хуэдэ тхакIуэшхуэхэм, сыту жыпIэмэ тхакIуэм анэдэлъхубзэ литературэм шчыгъэ увылэр псом япэу къызэралъытэр абы лъэпкъ литературэм хилэжыыхьар, шцIэу хильхьар арщ. КIэрэфым итхауэ дунейм къытехьар и бжыгъэкIэ куэд мыхьуми, абы и творчествэмкIэ ди литературэм лъэужь бгъуфIэ кыхинаш. Ар зэи нэгъуэщIэхэм яхэгъуэщэнукъым.

УфIэкIынкIэ Iэмал зимыIэщ тхакIуэм и бзэр зэрытельшэджэм, анэдэлъхубзэм ар зэрыхуэлэклүэлъакIуэм. Абы Iурылэ адыгэбзэр апхуэдизу къулейш, шэрыуэщи, дунейм и сыт хуэдэ къэхъукъашцIэри, цыхум и гушцIэ лъапсэм къытэджыкI гурыгъу-гурышцIэхэм я зы дэтхэнэ «налъэри», дуней Iуэхухэм епха философиер «къэзыгъэпсалъэ» гупсысэ куухэри, цыхум и гушцIэм нэсу, и псэм зыпхидзу образнэу, гуимыхужу къегъэзлагуэ. ТхакIуэм и бзэм «Iуэн-

тla-шэнтla», псалъэ «укъеуея», lэрышцl-фэрышцl хэткъым. Абы и тхыбзэм и лъашцэр кууц. Си гугъэщд ди джаплэхэм сабийхэр зэрыщрагъаджэ тхыльхэм Кlэрэф Мухъэмэд и къалэмыпэм къыщцэкlа тхыгъэхэм хэт образхэр щибзыхукlа, тхакlуэм хагъэхъэмэ, хуабжыу шхъэпэ хъуну, еджакlуэхэм я бзэм, я зэхэщцыкlым нэхъыфlу зиужьын папщlэ.

Мылхуэдэ lуэхугъуэмги гу лъытапхъэщ. Тхакlуэр зытэпслъыхъ блэкlа зэманри ди нобэри нэхъ гукъинэжу зыхозыгъащцlэ нагъыщэхэр Кlэрэфым и тхыбзэм хъэлэмэту щынэлуритц. Абы тхакlуэм и стилир егъэнэрылъагъу. И къалэмыпэм къыщцэкlа тхыгъэхэм хэт образхэр щибзыхукlа, тхакlуэм хуабжыу фlэфlц клэщlу, шэрыуэу гъэпса псалъэ лъэрызехъэхэр къыгъэсэбпын. Абы и щапхъэхэр гъунэжщ. Къымыдэкlэ, ди тхыбзэм хэмькlуэдцыкlыпхъуэ, «лажэ ямылэу» ябгынэжауэ е ящыгъупшэжауэ, ди тхакlуэхэм я нэхъыбэм къамыгъэсэбпыжу псалъэ купщцлфlэ, жылэгъуэ, адыгэбзэр зыгъэлъэщ, зыгъэшэрыуэ псалъэ гуащцлфlэ куэд зэрыщылэр Кlэрэф Мухъэмэд и тхыгъэхэм щынэрылъагъуц.

Художественнэ образыр зэрагъэпс lэмалхэм ящыщ зыщ художественнэ деталыр. Тхакlуэм и творческэ гупсысэм, гукъэкlым къыгъэщцlа художественнэ деталыр ину хуошхъэлэ къыгъэлъагъуэ гъащцлэм и къэхъугъэхэри, теплъэгъухэри, цыхум и гум щыщцэри, абы ищцэри, илэжьыри, ар зыхэт дунейри, н. къ. нэгъэсауэ, нэхъ гукъинэжу, нэхъ лъэщ зыхэпцлэным. Кlэрэф тхакlуэр абы зэрыхуэлэкуэлэпкlуэм, зэрыхуэлэзэм щыхъэт техъуэ щапхъэ телъыджэхэр, налкъутым хуэдэу къыхэлъыдыкlыу, тхыгъэшхуэм хэпхъауэ хэтц: «Сэдзэ жаным хуэдэу, нэр кърищlу къылуа дыгъэ нэбзийм имыгъаплъу...», «Уафэгъуагъуэ уэшхымрэ щыблэмрэ ячэтхъа пшэ гүэрэнхэр мафlэ щидзэжауэ игъэсыж хуэдэц», «Цыху цыуам нэхъыфl дидэу зыкытцигъуэтыжыр, зыкытцищцлэжьыр, псори щыфlэжлэуэ, нэгъуэщцl щыфlэмькlуэдцыкlыну щытыкlэм щынэхусам и дежщ», «Бын клуэдыр зыхуэлэуэнум фыз цхъэзыфlэфlыр и пащцл». «Шхъэфlэпхыкlым жылэмыдалуэу къыщцлэжэ нэжгъуэц тхъуахэр и напэбгъуитым къебэлпхъэхырт, уеплъамэ, шэ тхъурымбэ къыпфlэщцlу», «Кlэрэхъэр лъэхъыирэ фlэкл зымылэгъуахэм я дежкlэ укlуэжжщ», «Я зыкыфlэщцыжыныгъэр зыгу изу», «Зи анэр щхъэщцлэуэ къыхъа щыхъ шырым иригъэщхъащ абы Гуащэнэ», «Гупсысэкlи, гүрэ псэкlи, lэпкълэпкълэ, зы хъуэу сыт цыгъуи зэрымыгъуэтмэ, зэхушщцлэн зэлэныкыуитlу, сүрэт зэгүэтхъам хуэдэу, къэнэжат, зэпсэгъу хъуат», «Ахэр къуажэ вагъуэхэм ещхъэтым – псынэнскlэ ятхъэщцlу цей къуащцлэ лъэщцыжам хуэдэу, лыдыжхэрт, нащхъэ зэхуащцлэрт. Апхуэдэ къабзэщ Кавказ бгыщхъэхэм я хъуари я уафэри», «Цыху къэс вагъуэ зырыз ялэщ, псэху я вагъуэр уафэм щоблэ. Зэрылlуэ, цыхум и вагъуэр йож», «Ауэ абы щхъэкlэ къанэркъым езыри дихъэхын а мээ гъащцлэм – къуршыпсыр къызэрэжэхым хуэдэу, цыху унафэншэу мээ щлэгъым щекlуэкл хъэклэжхуэклэ псэхуэкlэм», «Апхуэдизкlэ гүхэщцыныгъэ къыщирт хъэ нэлуми, къыпфlэщцлэ дунейжыыр къэхъутэжарэ абы и къутахуэхэм хъэ лущыр хэплэжж», «Къанжэхэри егауэ зэрызехъэрт, зэщцлэклэрт, бзэгүэхъуэу щылэр абдеж щызэхуэса фlэкл пцлэнтэкъым», «Шкlэ пщэхъур, къандесым хуэдэу, лъащцлбгъуэу зэгүжыкlыу зэпэуыжа къудамитl зэхуэдэщ, зыгъэлъэкъэ имылэу», «Природэм и зы телъыджэжэр зэи къыщцлэмыщхъуэж lэрымышцl лэжыгъэ куухэмрэ и щэху къэщцлэгъуейхэмрэ егупсысыж, зыщцлэлкlуэ хуэдэт псори зэдэарзыуэ: цыхуи, псэхушхыи, дунейри», «Хъэлъуэ lэнэм хуэдэу, псылэрышэ жаплэ цыкlуэхэмкlэ лупцлэ-лупцлэу зэпычыжа хадэм ухэллэну хъуэ-псэгъуэт», «Мафlэр къызэщцлэллэуэ гупыр зэрыс хуей цыкlур игъэнэхурт, жэщ ныбжэ lувыр залымыгъэкlэ зэлъылуикъу хуэдэ», «Адыгэ мээщцлэс гупым, мащцл-куэдми щцлэныгъэ гүэр къызыхахын хыбар едалуэмэ нэхъ къызэрэщцлэр, мелуану зэтедыжа и джэдыгужэ – жэщ тепlэным щлэпщхъэж нэхъэрэ», «Си фlэщ хуртэкlым адыгэбзэ фlэкл, анэбзэ хъун нэгъуэщцl зы бзэ гүэри щылэу», «Гъунэгъуэу къэлпыхуа нэужыщ къыщыпщцлэнур цыхуэпсэм и къабзэгъэмрэ и фlэягъэмрэ бзэми динми зэремыпхар, ахумэ жыжыуэ я хыбар плуэтэжкlэ

ло», «Дыгъэрысыжы жьауэр зытеть и щыфэр, лэщ флагажам и фэр траха нэужы, лыпцлэр зэрыхэлъэтым хуэдэу, клэзызурэ хэскыкырт», «Губжырэ тэмаккклэщыгъэрэ чэнджэщэгъуфл хуакъым, акъылыр щыхуримыкъум и дежщ губжымрэ тэмаккклэщыгъэмрэ цыхум кышщитеклээр», «Цыхубзыр цыклуу гуащэ джэгун щыщидзам дежи к'ошцэ зэрых'унур. Апхуэдэхэм сыт хуэдэ цлэжьейри фыгуэ ялъагъу, я лэбэклары анэ лэбэклэ мэхъу», н. кь. Тхаклэм и акъыл жаным, абы игури и псэри зэрыплэм кьагъэщлэщ цапхъэу кьэтхъахэр, апхуэдэ деталхэр зыгъэшэрыуэ, зыгъэгуащлэфлэ зэгъэлпцэныгъэ-хэр, метафорэхэр, псалъэ купцлэфлэхэр.

Гупытэшхуэ хэлъу, дуней луэхухэр, цыху гъащлэр и гупсысаплэу, игури и псэри куэдым нэсу тхаклуэр зэрыпсэуам и щыхъэту куэд уигу кьэбгэккыж х'унуц. Ауэ зи тхыгъэхэм дыщыгуагъэ эзы тхаклуэр зэрыслэгъуар тлэу-щэ к'удейщ. А цыху щэджащэм и нэгу уиплэу, и псалъэмак' уцлэдэлуну, и гум, и псэм щыцлэхэр зыхэщлэу убгъэдэсыныр куэд зэриуасэр сигу кьэккы-жыху, сигу хэщлэ согупсыс Клэрэф Мухъэмэд зэрытхаклуэшхуэр хэлүщылы х'уа нэужь куэдрэ зэрымыпсэуам. Ауэ, зэзакъуэ «луащхэмахуэ» жур-налым нэклуауэ, абы кьызжилауэ щыта зи псалъэ сигу ихужккыым. Апхуэдиз хылмы, культурэ, флэлык зилэ, пцлэшхуэ зыхуэфашэ адыгэлл щэджащэм цэныфлэ, лэдэб дыдэу, сытхаклуэщ, жилю, и щхьэм хуигъэфэщэнэ укытэу, нэлуасэ схуэх'уа Мухъэмэд, журналым теддзэнэ дгъэхъэзыра и япэ тхыгъэм теухуауэ жесла псалъэ гуапэм и ужккыкэ, мыр кьызжилэгъащ: «Уэлэхьы, Петя, тхэн луэхум, творчествэм сэ сызэрелп'ыр губамплэдэхыу араамэ», жилары. Зи зыщыбгъэгъупцэ мых'ун, куэд кьызырыккэ псалъэшхуэц ар. Ар гуапэ ирехуэ, гухэщлэ ирехуэ, цыхум и псэм щигъэв, и гуцлэм щызэтрих'а гупсы-сэ-гурыг'ухэр, и губамплэр игъэтлысу, нэрылъагъу ищын папщлэ, умытхэнэ плъэмкылы, уи гум ил'ыр кьыумыл'уэтэнккэ лэмал имыл'уэ укъезыхуэккэ гуп-сэхуг'уэт, к'арут тхаклуэм дежккэ творчествэр. Аращ Клэрэф Мухъэмэд и творчествэр цлэлэщыр, ар цыхум я псэм щылыл'элэсыр. Апхуэдэ гурыщлэ уимыл'уэ, жыжкэ унэсынуккыым. Сыт хуэдиз умытхами, арыншхэм цыхум я псэм удых'энуккыым, я гум укынэжынуккыым, апхуэдэ «лэрыщлэ» тхыгъэхэм гъащлэшхуэ яэнуккыым. Ар зэрыпэжым и щыхъэтц эзы гъащлэр, литературэ творчествэр.

Ди псалъэм и клэхуы, мыпхуэдэ луэхуг'уэм гу лъытапхъэу кьызолытэ. Хэт и дежккэ зэрыбелджылыщи, зи чэзур и чэзум цлэн хуейщ. Ялэрауэ, Клэрэф Мухъэмэд кьыщлэна тхыгъэхэм, лэрытххэм хэплэуэ, гу зылт'ытапхъэу хэт псори зэулу цлауэ кьыдэгъэккын хуейщ, атлэми, ищхьэмккэ зэрыщыжытлэщи, тхаклуэм и к'валэмыпэм кьыщлэна тхыгъэхэр иту нэх'апэл'уэккэ кьыдэклауэ щыта тхылт'ытри псынщлэ дыдэу зэбгрык'лащ, тхылтэ цаплэ тыкуэнхэм щыб-г'уэтыжынуккыым. Клэрэфым и тхылтхэм цлэупцлэшхуэ ялэщ. Ет'уанэрауэ, тхаклуэм кьыщлэна тхыгъэхэм художественнэ пцлэшхуэ зэрилар к'элъытауэ, урысыбзэккэ зэдзэккын хуейщ. Лъэпккыым теухуауэ псалъэшхуэ жызыла тхаклуэр утыкышхуэ ихъэнэ хуэфашэщ. Ещанэу, Налшык к'алэм и уэрэмхэм ящыц зым тхаклуэм и цлэр флэщамэ, ди лъэпкэ культурэм, литературэм кьыхуа-щлэ гупытэу псоми я гуапэ х'унт. Клэрэф Мухъэмэд кьыгъэхэм, кьыщлэна лъэужь дахэм пцлэшхуэ хуэфашэщ.

Редакцэм кьыбгъэдэжыу: Адыгэм жьант'лар кьыпхуагъэфашэмэ, е ныбжь-ккэ, е луэхуккэ, е лыгъэккэ апхуэдэ пцлэ кьэблэжьауэ аращ. Дэри дыхуейщ ди журналым и курыкупсэм «Жьант'лэ» флэтцу ныбжьэрэ луэхуцлэфккэ апхуэдэ кьэзылэжьхэм я юбилейр а рубрикэм цлэту дгъэлэплэну, х'уэхуэ псалъэ яхужытлэнэ, «Дынох'уэху!» рубрикэр нэх'э зыфлэк'абылкы щылэнщ, ауэ дунейм ехыжа тхаклуэм и юбилейм, зэрыгурыл'уэгъуэщи, а псалъэр езэгъ-ккыым... «Жьант'лэ» флэщыгъэцлэмккэ фымыарэзымэ, ари кьытхуэфтх.

ШЭВЛОКЪУЭ Петр

1997 гъэ, еплланэ кьыдэжыгъуэ.

Тхыдэрыгъуазэ

Лъэпкъым тхыдэ имылэни и тхыдэр имыццлэжынри зэрызэцхъэщыкI ццлэгъуэ щыцлэкъым. Арагъэнцц адыгэхэр я лъэпкъым и тхыдэ пэжым хуэпабгъэу, абы елха сатыр дэтхэнэри яфIэгъэщIэгъуэну ццлэщытыр.

Псом хуэмыдэжу, мы иужьрей илгъэс зытIоццIрыпццым адыгэхэм гулгъытэ хэха хуалэ хъуащ я тхыдэм. А гулгъытэ кIуэ пэтми хэхъуэм пэджэжын мурад илэуцц къызэрэжъари «Тхыдэм и лгъагуэхэр» рубрикэр. А рубрикэм ццлэту тхыгъэ купццлэфIэ куэд дыдэ къытехуащ «Iуащхъэмахуэ» журналым. Дыццогугъ мы юбилей къыдэкIыгъуэм ццызэхуэтхъэсыжа лэжыгъэхэр а жытIам зыгуэркIэ ццхъэт техуэну.

...

Адыгэ лъэпкъхэр къызэрыхъуам теухуауэ

Иджырей адыгэхэр, къэбэрдейхэр, шэрджэсхэр къызэщIэзыубыдэ адыгэ лъэпкъыр къызэрыхъуа щыкIэр кавказоведенэм иджыри IупццIу иубзыхуауэ плъытэ хъунукъым. Ауэ жыплэ хъуну щытц адыгэхэм я къуэпсыр пасэрей меот, синд, псесс, керкет, зих, кашк (касоги) илгъэс минитIым щигъукIэ узэлэбэкIыжмэ, тенджыз Фыццэмрэ Азоврэ я Iуфэм щыщIэдзауэ Псыжь и къежапIэр хиубыдэу Iусахэм я деж къызэрыщэжъэр. Абыхэм я тхыдэр IупццIу къыщыхощыж грек, римлян тхакIуэхэу Гекатей, Милескэм (ди эрэм и пэкIэ VI лIэщыгъуэ), Геродот (ди эрэм и пэкIэ V лIэщыгъуэ), Страбон, Диодор Сицилийскэм (ди эрэм и ялэ лIэщыгъуэ) сымэ я тхыгъэхэм, нэгъуэщIхэм.

Апхуэдэ къабзэу дощIэ ди эрэр щыщIидзэм (илгъэс минитI хуэдэкIэ узэлэбэкIыжмэ) а адыгэхэр

кызытепщыкыкыжа лъэпкхэр тенджыз Фыццэм и лүфэм лүс зыххэр я пашу зэгухьэу зэрыщадзар. Икы илъэс мин и пэклэ (ди эрэм и Х лэщыгьгуэм) адыгэхэр зы бзэ, зы культурэ ялэу лъэпкхьыу зэфлоувэ. Нэхъ иужьылуэклэ, XII–XIV лэщыгьгуэхэм къэбардейхэр къуэкылпэмклэ къэдыуатэри лъэпкхьэу зэфлоуващ.

Жылэпхэщ адыгэхэм я къэхьуclam и къуэпсыр зэрыкуур. Абы я этногенезыр (лъэпкхэр кызызыхьу, зэрызэфлоувэ, зэрызаужь), Кавказым ис дэтхэнэ адрей зы лъэпкхьыу хуэдэу, зи гугьу тщя лъэхъэнэм (ди эрэм и пэклэ япэ илъэс миныр щеклуэкым) куэдкэ и пэ ихуэу зэрыщидзари кыхьэгъэщыпхъэщ.

Ауэ кыжьылэн хуейщ иужьрей зэманым кавказоведенэм иберийскэ-кавказскэ бзэхэр джынымклэ (абы адыгэбзэри хохъэ), ди эрэм и пэклэ илъэс мини IV–III-хэм абы ирипсалъэу щытахэр къэхутэнымклэ лэжыгъэ гуэрхэри зэрыригъэклуэжыр. Ар зытехуэр тхыдэм домбеякым (бронзэм) и лээхъэнэ жыхуилэрщ, икы хуэбгъэфашцэ хьунуц абы щыгъуэ иберийскэ-кавказскэ бзэхэр зэхыхьауэ, Кавказым и къухьэлэмклэ абхъаз-адыгэ лъэпкхь гупри цызэфлоувауэ.

Абы кыхьэкыу уыщцэупщяпхъэ лүэхугъуэ куэд къоув я щэныгъэ мыхьэнэ къудейкэ мыхьуу, тхыдэм и зыужьыныгъэми ехэлпалэу. Сьт щя апхуэдэу пасэрей адыгэхэр кызытепщыкыкыжа лъэпкхэр Кавказым и Северо-Западым зэрысрэ, нэгъуэщлэ жыплэмэ, плытэ хьуну ахэр Кавказым ис лъэпкхьыж дьдэхэм ящыщ? Армыру, ахэр Кавказым къэклуамэ, дэнэ ахэр щыпсэуар Севернэ Кавказым къэклуэн и пэ? Мыдкэ укызылэбэкыжмэ, адыгэ лъэпкхьэм я культурэмрэ домбеякэ лъэхъэнэм Севернэ Кавказым щыла культурэмрэ, нэхъ пыухьылауэ убгъэдыхьэмэ, ди эрэм и пэ илъэс мин 3-нэм щыла Мейкьуа-пэ культурэмрэ зэпыщэныгъэ гуэр ялэ?

Мы упщцэхэм жуауп ягъуэта нэужь адыгэ этногенезыр зыкъомклэ лүпщл хьунут.

Пасэрей адыгэхэм я тхыдэр джыным (тхыбзэ зимыла дэтхэнэ лъэпкхьыу хуэдэу) археологием увыплэщхуэ щеубыд.

Адыгэ лъэпкхьэм я щыплэу щытахэр тэмэму къэхутэнымклэ сэбэп хьунуц щыплэцэхэр, псыцэхэр. Апхуэдэу Кавказым и Северо-Западым адыгэ-абхъазыбзэм ирипсалъэ лъэпкхэр зэрыщылам и щыхьэтц «псы» псалъэр лъабжы зыхуэщыуа цэхэр: Псыт, Псыкулпс, Туапсей, н. къ.

Пасэрей лъэпкхьэм я зэпыщэныгъэр, зэблагъэныгъэр джыжа хьун щхьэкэ мыхьэнэшхуэ илэщ антропологиём. Мыбы щхьэ къулпщхэ, цыхум и пкыыгъуэхэр зэрыгъапщурэ ахэр зэрызэщхьыр, зэрызэмьщхьыр къехутэ.

Абы хуэдэщ бзэхэр джыным и лүэхури. Бзэхэр зэрызэпыщлар, зэрызэщхьыр къэхутэныр (глоттогенезыр) этногенезым и пкыыгъуэ нэхъыщхьэхэм ящыщцэ. Зэрыжытлащи, адыгэбзэр иберийскэ-кавказскэ бзэ гупым яхэтц. Абхъазыбзэм, адыгэбзэхэм нэмышц абы хохъэ картвелыбзэр (грузиныбзэр), нахь, вайнахь бзэхэр (шэшэныбзэр, ингушыбзэр), дагыстаныбзэхэр (аварыбзэ, лакибзэ, н.).

Адыгэбзэр мы бзэ гупым зэрыхыхьэм къегъэлгагъуэ адыгэхэр Кавказым ис лъэпкхь нэхъыж дьдэхэм зэрэщыщыр.

Адыгэхэр кызыыхьэла, кызызыхьэуа щыклэм теухуауэ хуэгъэфэцэныгъэ гуэрхэр щэныгъэллэхэм зэман-зэманкэ жалэ.

А лүэхум щэныгъэллэхэм бгъэдыхьэклит л хуалэу плытэ хьунуц. Языныкьуэхэм зэралэйтэмклэ, адыгэхэр мы щыплэм къэлэпхуащ. Абы щыгъуэми адыгэхэм я къэхьуэлар нэхьыбэу зрапхыр ахэр кызыдикла щыплэрщ. Щылэщ адыгэхэр сарматхэм, тыркухэм, уэблэмэ славянхэм къахьылауэ жызылэ. Адыгэхэр къатепщыкылауэ ялытэ Аравиём, Мысырым, Шам кыкыла цыхухэм. Нэгъуэщцэхэм хуагъэфашцэ къэжэрыбзэ зылула киммерийцхэм, сармато-аланхэм (осетинхэр кызытепщыкыclam), тырку лъэпкхьэм (гуннхэм, хазархэм), угро-финнхэм, н. къ. кытеклауэ.

Арщхьэклэ щэныггэм зэрызиубгъум (псом хуэмыдэу адыгэбзэр иберийскэ-кавказскэ бзэ зэрыбыным зэрыщыщыр зэраггэтэмэмрэ) кэахутаклуэ куэдым ялэщыхыжаш адыгэхэр нэгъуэщлэ щыплэ кыиыу Кавказым кэлэлхъуаггэнклэ зэрыхъуну гукэкъыр. Абы кыидэклуэуи щэныггэлэхэр егупсысащ адыгэхэм я кхуэпсыр тхыдэм и лъащлэ нэхъ кууэу зи цлэ итлуа лъэпкъэм я гугъу аркъудей ущримыхэллэхэми кыищылъыхуээн зэрыщыхуейм. А щыплэм тету иджы хуаггэфашцэ адыгэхэр зыщыплэ кыимыклауэ, ауэ къапцтэмэ, домбеяк лъэхъэнэм, ди эрэм и пэклэ илъэс минищ-минитыи кыизэщлэ-убыдэм, ахэр Северо-Западнэ Кавказым ису щытауэ, адыгэхэр Кавказым и автохтон (нэгъуэщлэ щыплэ кыимыкыу езы щыплэм кыищыхуа жилэу аращ) лъэпкъхэм ящыщ зыуэ.

Мылуэху еплъыклар гулътэншэу кэбгганэ хъунукыи, ауэ абыи луэхур зэрыщытыр нэггэсауэ зэхиггэкъыркъым.

Дэ дызэреплъыиыккэ, адыгэхэми я этногенезыр щыбубзыхуккэ нэхъ тэмэщ иужь зэманхэм Анчабадзе З. В., Инал-ипэ Ш. Д., Мелиишвили Г. А. сымэ абхъазхэр, абыхэм къадэклуэу адыгэхэри (абхъазхэр Закавказьем и кхухъэллэ лъэныкхуэм щопсэу, адыгэхэмрэ абыхэмрэ пасэм зэлъэпкъ-зэблагъэу щытащ, абы и гугъу нэхъ иужыуэккэ тщынщ) иныкхуэхэр автохтону, иныкхуэхэри кэлэлхъуэу кэахъуауэ зэралъытэр.

Апхуэдэ гупсысэккэм зы лъэныкхуэккэ еггэдурис Западнэ, Северо-Западнэ Кавказым ис лъэпкъхэр ижъ-ижыж лъандэрэ зэрыавтохтоныр, нэгъуэщлэ зы лъэныкхуэккэ ар пэрыуркъым адыгэхэр лъэпкъыу щызэфлэуэвэм хэхэс лъэпкъ гуэрхэри кэахзшыпсыхыиыккэ зэрыхъуну щыта.

Мы зэманым щэныггэлэхэм кыизэрахутэккэ илэпэ хъунуц адыгэхэр Западнэ Кавказым ди эрэм и пэклэ илъэс мин ещанэм кыищыщлэдэуэ щыпсэууэ. Абы и щыхъэтц антропологиери, этническэ зэхэтыккэри, тхыдэм кыищлэна тхыггэхэри, щыплэцлэ, псыцлэхэри. Ещхыркэабзэу абы щыхъэт тохуэу зи гугъу тцлэ археологическэ культурэхэм Северо-Западнэ Кавказым зэпыщэныггэу щалэри, и ккэ кхихуамэ, домбеяк лъэхъэнэм и щлэдзэллэхэм кыищыщлэдэуэу, нэгъуэщлэ жыплэмэ, Мейкхуапэ культурэккэ дызэдджэм (апхуэдэу щыфлэщар Мейкхуапэ къалэ и лэщлэпашхэм 1897 ггэм урыс археолог Веселовский Н. И. кыищитлэщлэ луащхэм и фыщлэщ) адрей археологическэ культурэхэм пыщлэныггэу хуалэ, абы кыищлэккэ хэпшыпхэм я щыккэ, щытыккэр. Апхуэдэуц абы зэреплъыр кавказовед цэрэлуэхэу Крупнов Е. И., Лавров Л. И. сымэ, нэгъуэщлэхэри. Мы зэманым лупщлэ убзыхуащ ди эрэм и пэ илъэс мин ещанэм кыищыщлэдэуэ Северо-Западнэ Кавказым ис лъэпкъхэм я зэхэтыккэ зэхъуэ-кыиыггэшхуэ зэрамыггэуэтар. Уеблэмэ, ди эрэм и пэ илъэс мин етуанэр, мин есанэр щеклуэккым мыбы кэахъуауэ щыта кэажэрыбзэ зылула киммерийцхэм, скифхэм, сарматхэм, нэгъуэщлэхэми Псыж лүфэ лүса лъэпкъхэм я культурэм хуещлалаккым.

Хуэбггэфашцэ хъунуц пасэрей адыгэхэр кыищытщыккыжа лъэпкъыр Западнэ Кавказым ди эрэм и пэ илъэс мин ещанэр щеклуэккым, нэгъуэщлэ жыплэмэ, Мейкхуапэ культурэр щыщылаи зэфлэуэу щидзэуэ. Иккэ ар, археологием кыизэриггэллэаггэуэккэ, щыплэм иса лъэпкъхэмрэ кэахъуахэмрэ зэхыхъэу кэахъуауэ аращ.

Иужьрей илъэсхэм яггэтэмэмащ Мейкхуапэ культурэр щызэфлэуэвэм абы а лъэхъэнэм культурэ лъагэ зила Переднэ Азием иса лъэпкъхэм я жэрдэм куэдэу халъхъауэ зэрыщытар. Языныкхуэхэм хуаггэфашцэ а зэман жыжкэм Переднэ Азием кыиыккэ лъэпкъ гуэрхэм я культурэр мыбы кыиздахуэ щыплэм иса лъэпкъхэмрэ абыхэмрэ зэхэпшэхъуэжауэ.

Кэахъуа лъэпкъхэм культурэ ггуэздэдджэ ялаггэнущ, абы ижъ Мейкхуапэ культурэми кыищыхуаггэнущ. Абы и щыхъэтц Севернэ Кавказым и щыплэ-щыплэхэм кыищитлэщлэ луащхэкхэхэр (Мейкхуапэ культурэр зезыхъа лъэпкъхэм хьэдэр зэфлэггэпклауэ и щхьэр кэблэмэккэ ггэзэуэ щалъхьэрт;

машцэн псыхуэз мывэжкэшчхэ иракүтэрт; цыхуэ цырылуэ, тепщэ хуэдэхэм я кхэр мывэу кыращыкырыти луашхэ тращыкыжырт). Апхуэдэ луашхэхэм ящыщу я цэ кылуапхэхэц зи гугуэ тцла Мейкыуапэ луашхэхэхэхэм, Налшык, Кышбэк луашхэхэхэхэм. Абыхэм домбежкымырэ дыщэмрэ кыыхэщыкылуэ хьэпшып куэд кыищцклащ.

А луашхэхэхэм кыищцатыкыламыккэ уеплэмэ, Мейкыуапэ культурэр, и зэманым епллэгтэ, лъэрымыхакыым. Ар зезыха лъэпкхэхэм лэц зэрахуэрт, мэжымэш ящцэрт, дыщэкхэр яхэтт.

Мейкыуапэ культурэм, зэрыжытлаци, щыплэм кыыха лъэпкэ гуэрхэм зригъэужыащ. Атлэ хэт хуэну ахэр, дэни кыккэ? Иджыпсту лупщыр зыщ – ахэр Переднэ Азием (абы хохэз иджырей Тыркур, Ираныр, Щамыр зэрыс щынальэхэр – абы исахэц хеттхэр, египтянхэр, шумерхэр, нэгъуэщцхэри) кыккэц, ауэ зэккэ жылэгъуафлэккыым ахэр кыщещежыа дыдэр, зэрыпсалъэу щыта бээр, н.

Абы ехэллауэ гэщцлэгъуэнц Мунчаев Р. М. и хуэгъэфщэныгъэр. Къэху-таклэм зэрыхуигъэфщэмыккэ, Мейкыуапэ культурэм и лъабжыэр шумерхэм е нэх ипэжыплэкэ хурит жыхуалэхэм (Месопотамием – иджырей Иракым иса лъэпкыщ) ягъэтылэащ ди эрэм и пэккэ илгэс мин ещанэхэм деж. Апхуэдэ гугъэклар къашэ Мейкыуапэ культурэмрэ Месопотамием пасэрей хьэпшыпыу кыщцагъуэтахэмрэ куэдкэ зэрызэщкыым.

Нэгъуэщц епллэмыккэ (абы малоазийсккэ йоджэ) а культурэр хатт лъэпкхэхэм (шакшхэм) ирапх. Ар нэхэ якугъуэдий Л. Н. Соловьевэмрэ нэгъуэщц археологхэмрэ. З. В. Анчабадзерэ Ш. Д. Инал-ипэрэ зэралытэмккэ, адыгэ-абхэз лъэпкыри Кавказым и тенджыз Фыццэ луфэм щызэфлуэащ. Малэ Азием кыккэ лъэпкэ гуэрхэмрэ езы щыплэм иса лъэпкхэхэмрэ зэхэзэ-рыхэри, абы я бээр теклуэуэ хуагъэфщэц.

Кашкхэр (касскхэр) зэлэгъунэгъуэу зэпыщлауэ щыта лъэпкэ куэдэ зэхэт хатт цлэм кыизэщциуыдэм ящыщ зыщ. Абы я бээр хатт бзэм и зы къуэпсц, Кавказым и лэщэлъашэхэм пэмьжыжыэу Малэ Азием и гъунапкхэхэм щыпсэуащ. Хаттхэмрэ кашкхэмрэ военно-демократическэ зэхэтыккэ ялащ иккэ хетт империем и дежккэ шынагъуэу мыхуэу екыжырт, сыт щыгъуи абыхэм защихуэмэн хуей хуэуэ. Кашкхэм зэккыым, тлэуккыым, уеблэмэ, хеттхэм я къалащхэз Хаттушаш зэрагъэгулээр.

Кашкхэр щыпсэуа дыдэр Малэ Азием и северо-восток плланэпэм кыищцалыхуэу Галис (иджы Кызыл-Ирмак тыркуу щынальым и северо-востоком щылэщ) псым лэгъунэгъуэу. Хетт хыгъэхэмрэ ассирийскэ пащтыхэ Тиглатналарэ Езанэм, Саргон Етуанэм ятеухуа блын хыгъэхэмрэ кыизэрыхэщымыккэ, кашкхэр Малэ Азием и северо-востоком щыпсэуащ. Пасэрей грузин, урыс, хьэрып хыгъэхэм кашкхэр шэрджэс лъэпкхэхэм пэгъунэгъуэу ящ. Апхуэдэу грузин хыгъэхэхэм шэрджэсхэр зэралэр «кашаг», – жалэу аращ, пасэрей урысхэм зэрацыхур, «касогц», осетинхэр ижыкларэ адыгэхэм «кашккккккк» къоджэ.

Кашкхэр, зэрыхуагъэфщэмыккэ, адыгэ-абхэз лъэпкхэхэм ящыщэц. Ахэр зэрыпсалъэу щыта хаттыбээр, хамэ кырал щлэныгъэллэхэми дыдейхэми зэралытэмккэ, псом хуэмьдэу адыгэ-абхэзыбзэм пэгъунэгъуэу. Бзэ щлэныгъэм и еджагъэшхуэ Дьяконов И. етх хаттыбээр, пасэрей къуэжыплэмккэ щылэ лъэпкхэхэм я бзэм ебгъапщэмэ, ялэщхэхуэу, «абхэз-адыгэбзэм и зэхэллэмыккэ нагъыщэхэр» илэу.

Апхуэдэ зэтэхуэныгъэхэр археологиеми этнографиеми щыбгъуэтынууц, абыхэм я псэуламы, я культурэм, я диным щыщу къэна гуэрхэр адыгэ-абхэз гъащцэ епллэмыккэ гуэрхэм ебгъапщэмэ. Абыхэм ящыщц, псалъэм щхэккэ, кашкхэм я тхэ Адад жыхуилэм хэт **дадым** адыгэбзэккэ абхэзыбзэккэ **аде**, **лыжк**, **тхэмадэ** кыизэрыкыри, дуней берычэтымрэ залуэллэщымрэ я тхэ

анэ Нан-кIэ эджэр, выр тхьэпэлытэу зэралар, блэм мэгуу мыхьэнэ зэркIэ-рапхэр, я пылэр зэрыпапцIэр, кьамэ зэралэрыщIэр.

Адыгэ-абхъазхэмрэ Переднэ Азием иса лъэпкъхэмрэ этническэ зэпыщIэ-ныгъэ зэралам и щыхьэтцI луэрылуатэри. Апхуэдэу, луэрылуатэм хэтцI хьыбар зыбжанэ адыгэхэри абхъазхэри юг щынальгъэ гүэрэхэм кыкIлауэ. Антрополог Бунак В. В. зэрильгъэмкIэ, Малэ Азиемрэ Западнэ Кавказымрэ ис лъэпкъхэр «понтыйскэ раскIэ» эджэм хохъэ.

Севернэ Кавказым ис цыхухэр антропологхэм гупищу ягуэш: восточнокавказскэ – «каспийскэ», центральнокавказскэ – «кавказионэ», западнокавказскэ – «понтыйскэ». Кавкасионым хохъэ кьэрэшейхэр, балькьэрхэр, осетинхэр, шэшэнхэр, ингүшхэр, зы лъэныкьуэкIэ абы ягуэтцI кьэбэрдейхэри. Мы гупым я нагъыщэцI, япэрауэ, зэрыщхьэпэлыгаэр, зэрынэпкьпэпкьыбгъуэр, зэрыжьакIэ кырыр, н.

Понтыйскэм хыхьэхэр нэхь нэку бгъуэццI, жьакIэ кыркьым, я лүпэхэр пIащIэцI, я нэр захуэцI, нэ кьуэлэнхэр йобэки, н.

Абхъаз адыгэхэр, зэрыжыпIащи, Малэ Азием кыкIлауэ зэрыщытам и щыхьэту увынкIэ хьунуцI а щыпIэм узыщрихьэллэ псыцIэхэмрэ Западнэ Грузием щылэхэмрэ зэрызтэхуэр. АпхуэдэцI Западнэ Грузием – Ахалп, Лашыпс, Хыпс, Дагарыпш, Хьэпрыпш, н.; Малэ Азием – Синопэ, Акампше, Ансарса, Дуабзу, Супса, н. Мы фIэщыгъэхэр зейр абы щыпсэуа адыгэ-абхъазхэм я пасэрейхэрщ.

Зэбгъапцэ хьунуцI лъэпкьыцIэхэри цыхуцIэхэри. АпхуэдэцI хаттхэмрэ Псыжь щыпсэууэ щыта адыгэ лъэпкь хьэтыкьуейхэмрэ, адыгэцIэ Хьэту жы-хуэтIэр, н.

А щыкIэм тету иджы жалэ адыгэ абхъазхэмрэ Малэ Азием щыпсэуа хаттхэмрэ лъэпкь зэблагъэу, зэгъунэгъуу щытауэ. Абы уи фIэщI пIащи хьуни хэлъцI. Ахэр кыщыкIулам щыпIэм иса лъэпкъхэм яхэзэрыхьацI, я бзэри абы иратацI. АрацI хаттхэм я бзэмрэ адыгэ-абхъазыбзэмрэ псалэ зэтэхуэхэр цIыхэтIри. Дауи, домбейкьым и лъэхьэнэ жьжьэм абхъазхэмрэ адыгэхэмрэ я пасэрейхэр нэхь зэгъунэгъуу щытацI, тенджыз ФыцIэм (Понтэ) и лүфэ екIуэ-кыр яйгыбу. Ахэр зэпэцхьэхуэ цыхьуэр иужькIэцI. Абы щIидзагъэнуцI ди эрэм и пэкиэ илгъэс мин етIуанэ екIуэкIам икхуэм деж, е нэхь пасэжу. А лъэхьэнэм кыщыщIэдзауэ адыгэхэмрэ абхъазхэмрэ зэпIэщIэцI хьууэрэ лъэпкь щхьэхуэ зырызу зэфIзувацI. (Иджы адыгэбзэмрэ абхъазыбзэмрэ зэцхьэщыкыныгъэшхуэ ялэцI, зыр зым кыгурымылуэжу).

Ди эрэм и пэкиэ етIуанэ илгъэс миныр щекIуэкIым адыгэхэмрэ абхъазхэмрэ зы фIэщыныгъэцI ялар – «кашкхэр» (языныкьуэ кьэхутакилуэхэм абы ирапх «Кавказ» фIэщыныгъэри). Ауэ а етIуанэ илгъэс миныр щихуэхэм и деж нэгъуэцI фIэщыныгъэщIи кьохуэ – «абешла» (апсил – апсуа, нэгъуэщIу жы-пIэмэ – абхъазхэр).

А щыкIэм тету нэхь иужьылуэкIэ адыгэ лъэпкъхэм нэгъуэщI лгъагъуэ пхаш. Ди эрэм и пэкиэ VIII–VII лIэщыгъуэхэм Кавказым киммерийцхэр кьоужьгъэ, кIэлыкIуэу кьэжэрыбзэ зылуль скифхэр Европэм и юго-восток губгъуэхэмкIэ кьокI. Ди эрэм и пэкиэ III лIэщыгъуэхэм ирихьэлIуэ Севернэ Кавказым аргуэру кьызырогуэ кьэжэрыбзэм ириспалэ сарматхэр. Ахэр Дон лүфэрэ Индыл лъэныкьуэкIэрэ кыкIацI. Абы кIэлыкIуэу ди эрэм и пэкиэ лIэщыгъуэ езанэм Севернэ Кавказым кыщетIысэхаш сарматхэм я лъэпкьэгъуэ аланхэр. А щы-кIэм тету щыпIа-щыпIэхэм кьэжэрыбзэ зылуль лъэпкъхэм зыщдаубгъуаш (иранизацэм зыщизуэщIацI). Апхуэдэу щыпIэм иса лъэпкъхэм кьахэшып-сыкIлауэ Севернэ Кавказым кыщыкьуаш осетин лъэпкьыр.

Ауэ Северо-Западнэ Кавказым иса лъэпкъхэм я иберийскэ-кавказскэ бзэр кьэжэрыбзэм текIуэри мыбы иса лъэпкъхэм я анэдэлхубзэр зетельгъа хьуацI нобэр кьыздэсым. Абы и щхьэусыгъуэр кьэщIэгъуафIкьым. Кавказо-вед цIэрылуэ Крупнов Е. И. зэрильгъэмкIэ, ар кьыхэкIацI «Северо-Западнэ

Кавказым иса лъэпкъхэм я бзэм нэхъ зэфлэкл илэу, къулейуэ, я ухуэклэклэ зэгъэпщэуэ зэрыщытам».

Мы жытлэ псоми къешэ абхъаз-адыг лъэпкъыр Западнэ, Северо-Западнэ Кавказым зэрыщызэфлэувар. Ар зэрыхъун хъуауэ зыщыпллэ къиклакъым (щлэ-ныгъэллэ гуэрхэм апхуэдэу зыкуэздий яхэтми). Абы къыхэкълэуи абхъазхэмрэ адыгэхэмрэ Кавказым и автохтон лъэпкъхэм ящыщц, ар тхыдэ щлэныгъэр здынэсами пэрыуэркъым, ауэ хэхэс гуэрхэри зэрыщылаам шэч хэлъкъым.

БЕТРОЖЬ Руслан,

*историческэ щлэныгъэхэм я кандидат.
1983 гъэ, епланэ къыдэкълэгуэ.*

...

Пасэрей адыгэ хасэ зэхыхъэклэр

Зи гугъу тшынуэр XVIII ллэщылэгуэм, XIX и япэ лыхъэм адыгэхэм я хасэхэр зэрырагъэкълэуэ щыта щыкълэрщ.

Къуажэпщхэм, зэлупэфлэгуу къызэдэщл пщыхэм я хасэр щекълэуэжыну щыпллэр жылэпщ нэхъыжкым иубзыхурт, ауэ Къэбэрдей псом я хасэ екълэуэжынуэ, абы и унафэр зыщып пщым я пщыж тхъэмедэрт. Зэрыхабзэти, хасэр е пщы нэхъыжкым, е абы и уэркъ гуэрэм и щы кlapэм флахыртэкъым. Абы щыгъуэми, и нэхъыбаплэм къуажэхэм пэлэщлэу шрагъэкълэуэжырт.

Лъэпкъ зэбий, пщы зэиж щыщылэм деж, щыпллэр къыщыхахклэ хуэсакъырт зыгуэрэм и жылэ гъунэгъу зыхуашу абыкклэ ар адрейхэм ефлэкл мыхъуным. Псалъэм щхъэклэ, апхуэдэ къэхуашц 1753 гъэм и бжыхъэм урыс афицархэр я дэлэлу

Къэбэрдейр тлуэ гуашауэ тхэ щызэхурагъэлэуэну ягугъа хасэр щызэхэтэм.

1747 гъэм июным и 13-м Къызбрун мээ лъапэм и гъунэгъуу щекълэуэжыну пщыгъуэ къызэдэщлщымым я хасэ, кърым хъаным и тхъэусыхафэм цыхэлпэуэ. Абыхэм пщы нэхъыжыу ялэц Бэчмырзэ Бэтокъуэ, Кургъуокъуэ Мыхъэмэт, Къетыкъуэ Жамболэт сымэ.

Абы иужькклэ Къызбрун мээ лъапэм аргуэру 1748 гъэм февралэу зэлущлэ щылащ Кургъуокъуэ Мыхъэмэтрэ Къетыкъуэ Жамболэтрэ кърым ллэуэжым цэхуу, Бэчмырзэ Бэтокъуэрэ мыдрей пщыхэмрэ емычэнджэщ цэрэхуэзэм щхъэклэ. Абыхэм кърым хъаным тхыгъэ хуагъэхэт Къэбэрдейм Хъэтлохъуэщокъуэ Къэсей зэрызыхауам къыхэкълэу Урысейр абы къыщхъэщыжыну къежъэмэ, хъаным ищлэнуэм щлэупщлэу.

Хасэр къуажэхэм пэлэщлэу губгъуэхэм, мээ лъапэхэм шрагъэкълэуэжырт, ар зы пщыгъуэ хасэм ейуэ щытми. Апхуэдэщ, псалъэм щхъэклэ, 1748 гъэм декабрым и 31-м Хъэтлохъуэщокъуэ Къэсей и къуэшхэм, и уэркъхэм, Анзор-хэ ящыщи ящылэгуу, зэхуишэсауэ щыта зэлущлэр. Ар хабзэ щлэхъуам и зы щхъэусыгъуэу пльытэ хъунуц хасэр зытепсэлъыхъ луэхур бзыщын хуейуэ зэралпыгъэр, я цэхур нахуэ ямыщыным хуцлэжъуу зэрыщытар. Мыдрейуэ, ар къишэрт лъэпкъхэр зэбийуэ зэрызэпщлэтым, зым и дзыхъ адрейм зэрыри-

мыгъэзым. Пщышхуэм, пщым я пщыжым ауэ сьтми унафэ ищI хьуртэкъым, «хасэ езгъэкIуэкIынущи, си деж фыкъекIуапIэ», жиIуэ. Апхуэдэу кышыхьхур зэры-Къэбэрдейуэ шынагъуэ щалэрт, гузэвэгъуэм пщыхэр зэдэу щыщIырт.

Мыдрейхэм деж хасэр щрагъэкIуэкIыным, зэрекIуэкIыным теухуауэ зегурылуэныгъэ Iэджэм хэтхэт. Псом нэхрэр нэхыхьхьэр хасэм кърихьэлIа-хэм зыгуэркIэ шынагъуэ ямыIэнырт. Абы кыдэкIуэу, къалпыгэрт шыхэм яшхын, ирафын псы щыIэрэ щымыIэрэ. Псалъэм кыдэкIуэу жыIтIэнци, зэны-кьуэкIуэ мащIэ хэлъакъым 1753 гъэм екIуэкIа хасэр ягъэ щыIкIэ Шэджем бжъэ-пэ щаублэу, иужкIэ ар Дохъутэмыш деж псы ФыцIэм и Iуфэм щаухьжауэ зэрыщытам.

ЩыIпIэ кыыхэкIуэкIэм псори хуэсакъырт. Пщыхэм яку зегурылуэныгъэ щыдэлъми (къапщтэмэ, Мээдэгу щхьэкIэ), хасэр кьуажэ зэрымыс щыIпIэ зэгъуэкI гуэрэм яхьырт. Къапщтэмэ, пщыхэр уэркьхэри кърихьэлIуэ Бахьсэн гупымрэ Къэщкьэнтау дэсхэмрэ зэгъусэу 1767 гъэм апрелым и 12-м щыщIэ-дзауэ и 21-м нэсыху ирагъэкIуэкIауэ щыта хасэр цыхуэ щыпсэу щыIпIэм верст Iлощым нэблагъэкIэ пэлэщIэт. Пэжщ, апхуэдэу щыныр фIэкIыпIэ зымыIэ хабзэу щытагъэнукуым. Хасэр кьуажэхэми щыщрагъэкIуэкIэ кьэхьурт.

Апхуэдэу ХьэтIохъушхуэуэ Къэсей зыхахуну унафэ щалIа хасэр Бэчмырзэ Бэтокъуэ и унэм 1748 гъэм ноябрым и 27-29-хэм щызэхэтатщ. А Iуэхугъуэ дьдэм декабрым и 15-м щидзэри и 28-рэ хьухукIэ 1748 гъэм щытепсэлъыхьащ Къамбэкъуэ и кьуажэм. Ауэ мыбдежым мыр кьэлъытап-хьэщ: мы хасэхэр кьуажэм щекIуэкIами, здэщыIар Джылахьстэнейрщ, нэгъуэщIу жыпIэмэ, Къэбэрдеишхуэм куэдкIэ пэлэщIэу. 1763 гъэм декабрым и 19-м езы ХьэтIохъушхуэуэ Къэсейми «унафэ ищIат и блыгу щIэт уэркьхэр и деж къекIуэлIэнэ».

Ауэ нобэ зэхэгъэкIыжыгъуафIэкъым ахэр здекIуэлIэн хуеяр, сыту жыпIэмэ Къэсей зы жылагъуэкъым илыгъар.

Хасэм щхьэкIэ кыыхах щыIпIэм ущытепсэлъыхькIэ, ар зэрекIуэкIуэ щыта-ми и гугъу умышIу кьэбгъанэ хьунукъым. Тхыгъэхэр щыхьэт зэрытехьуэщи, зэлүцIэм пщыхэр щхьэхуэу, уэркьхэри щхьэхуэу щызэхэст. Абы кыыхэкIуэ, зым и унафэр адрейм ящIэн щхьэкIэ, ахэм IыкIуэ яIэт. Я. Потоцкэм зэрит-хыжымкIэ, гупитIми зым адрейм IыкIуэ хуащIырт икIи а зэлүцIэхэр кIий-гуо хэмылгуэ, екIуу екIуэкIырт.

Гупхэр зэбийуэ щытмэ, псоми сакъыныгъэ ин халъхьэрт, щхьэмыпщэ гуэрхэр кьэмыхьун щхьэкIэ. Абы зэпкьрыхауэ топсэлъыхь апхуэдэ зегурылуэныгъэхэм я дэлэлу щыта урыс афицархэр. 1753 гъэм октябрым и 7-м майорхуэ И. Барковскэмрэ П. Татаровымрэ Шэджем Iуфэ Бэчмырзэхэ я кхьащхьэкIэ зэджем деж кышхьэзтеуыIащ.

Октябрым и 10-м Бахьсэн гупми Къэщкьэнтауми япщхэмрэ я уэркьхэмрэ кызэхуэсаш икIи гупитIми майорхэр кышхьуыIа щыIпIэм и Iъэныкьуэ зыры-зыр хэщIапIэ ящIащ. Зы гупым и мурадыр адрейм занщIу жриIэртэкъым, атIэ IыкIуэ ящIа уэркьхэмрэ бейгуэлхэмрэ я гьусэу майорхэр гупитIми я зэхуэку дэтт, зым и псалъэр адрейм Iэрагъэхьэжу. Зэрыхуэбгъэфашэ хьунумкIэ, апхуэдэ гупхэм я IыкIуэхэр сыт и Iъэныкьуэки Iуэхум есат, мыр мыбы IэщIагъэ яхуэхуэуащ, жыпIэу. Псалъэм папщIэ, Къэщкьэнтау гупым я IыкIуэ Шыпш Алий а кьалэныр 1753 гъэм и пэки и ужькIи игъэзэщIащ. Дауи, IыкIуэу ущытын щхьэкIэ, фIэлъыкIымрэ църылуагъэмрэ я мызакъуэу, акъыльшхуи зэфIэки IуIэн хуейт. Ахэр Къэбэрдейм и кьэрал кIуэщI Iуэхухэм я щытыкIэм, цыхухэм я Iуэху епIыкIэм фIыуэ щыгъуазэт. Абы кыыхэкIуэи нэгъуэщI кьэралхэр, ди гьунэгъухэр хушIэкуэрт апхуэдэ цыхухэр Iульхьэрэ саугъаткIэ кыдакхьыну. IыкIуэхэм мыхьэнэрэ пщIуэ яIам зэпкьрыхауэ тепсэлъыхьащ Татаровыр. 1761 гъэм майм и 3-м пщыхэмрэ уэркьхэмрэ зэрызэхуэсам и гугъу ищIурэ, майорым мыпхуэдэу итхыгъащ: «Бахьсэн гупми щыщ пщыхэм кьыджалэщ дэ ахэр, зэчэнджэщын щхьэкIэ, я закъуэ кьэдгъэнэнэ, зэчэнджэща нэужь

хьыбар кыдагэщцэну. Иужыкэ ахэм хэнейрэ лыкыуэ ящцэ Тамбий уэркэхэм ящыцу Долэтмырээрэ Хьэпащцэрэ, Анзор Сосырыкыуэ сымэ».

Гупхэр зэрызэрыщцэр лыкыуэхэм и закьуэтэккым, атлэ абы шэсыплэ жы-хуалэм хуэдэхэри ялэт. Лыкыуэхэр хасэм и пэм щыцлэдзауэ и клэм нэс хэтмэ, шэсыплэхэр абы щыхыкэр зегурыуэныгьэр и клэм щынэблагьэм дежт. Гупхэм тхьэ щызэхуалэм деж, ахэр шэсыплэ ихьэу арат.

1753 гъэм октябрым и 31-м зэхалъхьа тхыгьэм мыпхуэдэу итц: «Къэщцкээтау гупым я нэхъыжъ Къетыкыуэ Жамболэт и къуэшхэри щыгьуу, Бахьсэн гупым я лыкыуэ Мысостхэ Бахьты-Джэрийэр Мыхьэмэтхэ Мысострэ, лакьуэ-плэшхэу Тамбийхэ Долэтмырээрэ Къундетхэ Анзоррэ щыту, къурлэным телэ-бээрэ псоми тхьэ ирагьэуаш. Абы иужыкэ Бахьсэн гупым я нэхъыжъ Кур-гьуокыуэ Мыхьэмэт и къуэшхэми, Къэщцкээтау гупым я лыкыуэ Тэтэрхьанхэ Жанхьуэтрэ Къанэмэтхэ Елбэздыкыуэрэ, пщцэ зыхуашц! уэркэхэу Къуэжьо-кыуэхэ Жамборэрэ Шыпшхэ Алирэ щыту тхьэ ирагьэуашц».

Мы псоми лъэныкыуэжкэ уакьыщеплэмэ, гъэщцэгъуэныр мыращ. Зы Ха-сэм къэклэуэллэ пщыхэмрэ уэркэхэмрэ япэ щыкыкэ гупитлэ загъушэрти, щхьэж езым и зэлүщцэ иригьэкьуэжкыжырт. Ауэ щхьэхуэ-щхьэхуэ зызыщцэ а гупхэр аргуэру гуп тлуритлэ зэхкыжырт: пщыхэр щхьэхуэу, уэркэхэр зэгъусэу. А гуэшыкэр гугьу щыхьуэ, щызэхэзэрыкыпэ щыцлэт. Псалъэм папщцэ, пщы гуэр, и къуэшхэмрэ и уэркэхэмрэ щыгьуу, езым къапэщцэт гупым ящыц пщы гуэрэм щыкыуэзүвэм деж.

Ар луэхугъуищым къашэрт: Къэбэрдейр пщыгъуэ-пщыгъуэу, гуп-гупу зэ-рыгуэшам; телэщхэр пщырэ уэркыуэ зэрызэхэтым; абы ехьэллауи зэлүщцэхэр щхьэхуэ-щхьэхуэу зэрырагьэкьуэжкыжым. Икли, шэч хэлъкыым, а псоми кызы-хэкьыу щыгар клэ имылуэ пщыхэр зэбийуэ, зэижу, зэлэщцэтэу зэрелуэжкыжырт. Ауэ, дауэ хьуми, сьт хуэдэ зегурыуэныгьэ, ерыщыгьэ я зэхуакэ дэмылтами, дэтхэнэ зы гупми и къалэнт хабзэр игъэзэщцэну, хабзэм тетьну.

1761 гъэм майм и 16-м Къетыкыуэ Жамболэт и уэркэ пщы гъусэ Алий Бэтокыуэ майор Татаровым хьыбар иригьэщцэц бахьсэн гупым иригьэкьуэжкэ зэлүщцэм къэщцкээтау гупыр я жылэхэм дахуну унафэ кызырращтамкэ. Езы майор Татаровми и унафэщцхэм мыпхуэдэ хьыбар ялэригьэхьащ: «Къэщцкээтау гупым я тхьэмадэ Къетыкыуэ Жамболэтрэ Араслээнбэч Хьэмьырээрэ уэркэ Къуэжыкыуэ Къэит кысхуагьэкьуэ сэ кызызжрагьэлэну: «Бахьсэн гупым ящцхэу Мыхьэмэтрэ Къэсейрэ къэщцкээтау гупыр ди жылэхэм дьдыкыну кытпаубыд». Мыбы мыгурыуэгъуэу зы хэлъц. А зэлүщцэм кърхьэллар пщы-хэм я закьуэу щыта, хьэмэрэ уэркэхэри я гъуса. Дауэ щымытами, пщыхэр сьт хуэдизкэ зэмыбиями, хабзэм тету, зы гупым и хасэ унафэмкэ адрейм хьыбар иригьэщцэрт. Апхуэдэу щыщыткэ, зы пщы лъэпкыым адрей лъэп-кыар и жылэм дихун луэхум уащхьуэдэмыщхьуагьэ хэлъакыым. Ллыгьэкэ, къарукэ зыхьым ихьырт. 1763 гъэм и ужыкэ Къэбэрдейр нэхъ зэкьуэуэвэн, зэрылыгын гъуэгум зэрытеувам ижъ хасэхэми ящцхуаш. Гуп щхьэхуэхэм я гъунапкьэхэр нэхъ къагьэтлэсхьащ, нэхъ хунт, зэлуха ящцэ. Къапщцэ-мэ, Шэджем щыналэм хыхьэ «Бэчмырзэхэ я кхьащхьэ» жыхуалэм деж 1767 гъэм бахьсэн гупымрэ къэщцкээтау гупымрэ я лыкыуэхэр щызэхуэзэм щыгъуэ 1753 гъэм яхэлъа гуемылугьэр яхэлъыжтэккым.

Мы зи гугьу тщы хабзэхэр клэхэ адыгэхэм дауэ яхэлъа? Ди жагъуэ зэ-рыхьуши, абы ехьэллауэ щылэ тхыгьэхэр нэхъыбэу зытеухуар XIX плэщы-гъуэм и щэцлэ гъэхэрц. Ауэ кытцохуэ абы къагьэлъагъуэ луэхугъуэхэр XVIII плэщыгъуэми епхьэллэ хьуну, сьту жылэмэ а лъэхэнэм клэхэ адыгэхэр нэхъ кызытэнауэ я хабзэм тетт, урыс пащтыхьым имыгьэбауэу итхьэлэ къэбэрдей адыгэхэм нэхьрэ.

Адыгэ зэхуэсхэм ятеухуауэ Хьан-Джэрий зи гугьу ищцэ зы шапхэ закьуэ къэтхьыищ. «Пщы тхьэмадэм езым и жылэхэм ящыц зым кызызрегъуэвым теухуауэ а къуажэм хасэ щызэхуешэс. Абы къокьуаллэ пщыхэмрэ уэркэхэм-рэ, хуей хьумэ, лъхукуэллэхэм я старшинэхэри кърагьэблагьэ. Лъэпкыым

и псэуклэм теухуауэ нэхэ зытепсэльтыхьыр мыхэрщ: а) я гьунэгьухэм хуалэ щытыклар; б) дыгьугьэуаклуэхэр гьэкуэдэныр; в) я щыналъэм зэгурылуэныгьэ ильыныр; г) сакьыныгьэм теухуа луэхугьуэхэр.

Я гьунэгьухэм щепсальэклэ псальэмакьыр мыпхуэдэу еклуэклырт. Лъэпкытлым я нэхъыжьхэр щыплэ пыхьыкла гуэрым еклуэлэну зегурьлуэрт. Ахэр зэпэмыжьыжыу кьэувылэхэрт. Итланэ гуп кьэсыхунклэ нэхэ жыаклуэу пьыклуэ зырызэрэ жылаклуэ зырызэрэ хахырт. Жылаклуэм щхьэклэ клахэ адыгэхэм гушыаклуэ жалэ. Лыклуэхэр, псом хуэмыдэу жылаклуэхэр, акьыл жану, гурыхуэу, псэльэклэ ящлэу щытын хуейщ. Гупхэм я унафэр лыклуэхэм жылаклуэм и деж нагьэс. Гупхэр зэпэмыжьыжэмэ, лыклуэхэр абы я зэхуакум шууэ дэтщ. Лыклуитлым зыр нэхъыщхьэщ, адреир абы и кьуэдзэщ. Кьуэдзэм и кьалэнщ нэхъыщхьэм зыгуэр лэщлэгьупщыкламэ, ар абы игу кьыгьэкьыжыну. Арыххэци, гупитыр лыклуэхэмрэ жылаклуэхэмрэ я фьыщлэклэ зэрыщлэурэ зэгуролуэ».

Гу лъыптэ зэрыхьунуци, мыр кьэбэрдей хасэр XVIII лэщыгьуэм зэреклуэ-кылу щытам ещхьэ. Мыри жылпхьэщ: щыплэр кьызырыхых щыкларэ зэтохуэ. «Хасэ щеклуэкьыну, – етх Хьан-Джэрий, – щы зэпылтыплэм хуагьазэ». Зэщхьэщыкьыныгьэшхуэ ялэкьым пщыхэмрэ уэркьхэмрэ щхьэхуэ-щхьэхуэ хасэ шрагьэклуэкьым, абы я лыклуэхэр щызэхуэзэм дежи.

Хасэ щызэхуашэсыр блэкьыплэ зымылэ луэхуу щыщытклэ, ар, дауи, сыт хуэдэ зэманни хуэзэнклэ хьурт. Ауэ луэху блэклэ щымылэмэ, хасэр лэжьэгьуэ зэманым, тхьэлъэлу махуэхэм, щэклуэгьуэм, лъэпкьхэм яхуэмыфлэ махуэхэм ирырагьэхьэлпэртэкьым.

Абы ехьэлауэ 1753 гьэм октябрым и 25-м зэхалхьауэ щыта мыпхуэдэ тхыгьэ щылэщ: «Блыщхьэ махуэм майорхэм я деж Бахьсэн гупым щыщу Кургьуокьуэ Мыхьэмэт, Мысост Кьэсей, Алий Кьэрэмьырзэ сымэ уэркь зыбжанэ я гьусэу кьаклуэхэри жалаш ахэр тхьэрылуэм кьыщлримыхьэллар уэлбанэр зэран кьазэрыхуэхьуар арауэ. Адэкли кьыщлагуаш ар пщэдэи – гьубжым, пщэдэимышкьли – бэрэжьейм зэрымышхунур – ахэр зэрымыма-хуэфьым щхьэклэ». Арати, псори зэакьылэгьу хьури, зэлушлэр октябрым и 29-м ядзаш. Ауэ ноябрым и 2-м Кьэщкьэстау гупри кьэлъэлуаш а махуэм хасэр зэхамыгьэхьэну. Бахьсэн гупри лъалуэрт зэлушлэр ягьэлэпхьуэну.

Ауэ мыбы щыгьуэ адыгэпщхэм кьайхьулакьым зэлушлэр адэклэ ядзыну. Майорхэр ауэ сытми дэлэл кьудейтэкьым. Абыхэм я пащтыхьым и унафэр ягьэзащлэрт икли, я жылэм уемыдэлуамэ, зауэ кьуашлэкьынклэ зэфлэнэнутэкьым. Абы кьыхэкьыу, пщыхэр адыгэ нэцэнэм ебэкуэн хуей хьуаш.

Хасэм и еклуэкьыклэмрэ кьыщта унафэмрэ я гугьу пщымэ, ахэр мыпхуэдэщ: 1) зытепсэльтыхьыну яубзыху; 2) ахэр зэпкьрах; 3) унафэ кьащтэ; 4) тхьэ зэхуалуэ. Апхуэдэ хасэр махуищ-плыклэ еклуэкьын хуейт, ауэ ар яхури-мыкьуу щыпащэр мащлэтэкьым. Гупхэм я зэгурьлуэныгьэм псальэмакь кьуэдрэ зэманьшхуэрэ текьладэрт, мащлэ пыщлатэкьым лыклуэхэм, жылаклуэхэм, шэсыплэ ихьэхэм я луэхуми. Арати, хасэр махуибкли, пщыкли, нэхъыбэкли щеклуэклэ кьэхурт.

КьЭЖЭР Валерэ,

*тхьдэ щэныгьэхэм я кандидат.
1992 гьэ, епланэ кьыдэкьыгьуэ.*

Адыгэхэм я сабий гьэсэкӀэу щытар

Дунейм зы лъэпкъи тету кыщцӀэкӀынкъым цӀэ-блэ махуэ, цӀэблэ узыншэ, цӀэблэ гьэса дилӀцэрэт, жимыӀэу. Ар апхуэдэу кьокӀуэкӀ игъашцӀэ лъандэрэ, шэч хэмыльуи, екӀуэкӀыну кыщцӀэкӀынщ кьэкӀуэну зэманми. Дауи, лъэпкъэхэм я цӀэблэм ират гьэсэн-ныгьэр теухуат а лъэпкъэхэм езыхэм я псэукӀэм, я тхыдэм и кьекӀуэкӀыкӀам, я лэжыгьэм, я хабзэм. Апхуэдэу щыим елэжыу кьэгъуэгурыкӀуэ лъэпкъэхэм я цӀэблэр хуагъасэрт губгъуэ лэжыгьэм, былым езыхуэ, зыгъэхъухэм я цӀэблэр – Ӏэщым и пла-лъэхэм, щакӀуэхэм – щакӀуэ Ӏэмалхэм.

Ещхьыркъабзэу, лъэпкъэхэр тепцэрэ пщыплу зэхэт цыхъуам пщыжь–уэркыжыкхэм я быныр цӀа-пкыӀыу хуежыащ гуащцӀэрыпсэу цыхур зэрыдакьу-зэным, ар зэрагъэпщыплыным, мыдрей лэжыкӀуэ-бэми быныр хуигъасэрт лэжыгьэм, гуащцӀэдэкӀым

и мыхьэнэм, захуагъэм, пэжыгьэм. Тхыдэм нэхъ жыжэ узэпрыплъыжыхукӀэ цӀэблэ гьэсэкӀэ, ушинкӀэр нэхъ кызызэрыгуэкӀыу щытащ: нэхъыжыкхэм езыхэм ящэ, ялэжы луэхугъуэхэм нэхъыщцӀэхэр хуагъасэрт, цӀагъэдэлурт, кӀальагъэ-плъырт. Уеблэмэ, абы кыыхэкӀагъэнкӀи хъунуц лъэпкъ куэдым хабзэ яхуз-хъуар: нэхъыщцӀэхэм нэхъыжыкхэм пщцӀэшхуэ, нэмыс хуащыныр. Нэхъыжыкым цӀедалуэр, абы и псалъэхэр тӀу ямышцӀу цӀагъэзащцӀэр ар зэрынэхъыжы кьу-дейр аратэкъым, атӀэ гъашцӀэм нэхъыбэ зэрыхищцӀыкӀырт, зэрынэхъ Ӏэзэрт, абы и жылэ уедалуэмэ, уи луэхур зыхуей нэхъ зэрыхуэзэнурт. Апхуэдэрэ лъэпкъэхэм я хабзэ куэд зэфӀэуващ, ахэр нэмыс, хьэл-щэн хъуащ. Ар ехьэ-плӀащ унагъуэ псэукӀэ хабзэми, губгъуэ лэжыгьэми, мэкъумэш зехьэкӀэми, жыпӀэм дэля хабзэми.

Адрей лъэпкъэхэми хуэдэу, адыгэхэм я цӀэблэ гьэсэнныгьэр пасэм щыгъуэ нэхъ щекӀуэкӀыу щытар унагъуэрщ. Абы кыитекӀагъэнуц псалъэжы «Унэм зыщыгъаси, хасэм яыхьэ», жыхуийэри. Ауэ абы кыкӀыркъым гьэсэнныгьэр унагъуэм, абы ис адэ–анэ, кьуэш–шыпхъу, адэшхуэ–анэшхуэ кьудейхэмкӀэ зэфӀэкӀыу щытауэ. ЩцӀэблэр цагъасэрт губгъуэми, уэтэрми, вакӀуэ пщыӀэми; цӀэблэр яущырт гьунэгъуми, хамэ ямышцӀыхуххэми; цӀэблэр щеджэрт хьэ-щцӀэщми, хьэгъуэплъыгъуэми, дауэдапщэми, хасэми. Ар игъӀуцӀырт мээми, псыхъуэми, и ныбжьэгъуми, и джэгугъуми. Абы и лъэныкьуэкӀэ, мыхьэ-нэшхуэ яӀэу щытагъэнщ псалъэ шэрыуэ: «Узыхэтэм уадемыкӀумэ, уи унэ умыкӀуэжкӀэ», – жыхуийэу щытам хуэдэхэм.

Зэрыгурылуэгъуэщи, адыгэхэм бзылхугъэхэмрэ цӀалэ цыкӀлэхэмрэ я гьэсэнныгьэр зэщхьэцагъэкӀыу щытащ. Сабийр илъэсибл хъухункӀэ апхуэдэу зэхадзыртэкъым. Хьыджэбэ цыкӀлэхэми цӀалэ цыкӀлэхэми я луэху нэхъ зезыхуэр цыхубзэхэрт: анэшхуэ, анэ, адэ шыпхъу хуэдэхэрат. ИтӀанэ цӀалэ цыкӀлэхэм я гьэсэнныгьэр цыхухъухэм, хьыджэбэ цыкӀлэхэм я гьэсэнныгьэр цыхубзхэм къащтэрт. Бзылхугъэр цагъасэкӀэ нэхъ нэ лейкӀэ еплъырт хьыджэбэ цыкӀлэм цыхубз луэху ищцӀэфу егъэсэнным, унагъуэ зэрихьэфу, дэфу, пщцӀэфу, Ӏэ-пщцӀэпщцӀэу хидыкӀыфу, цы ипщыфу, ипхыфу, иджыфу, цыялхъэ зэлуищцӀэфу. КӀэщцӀу жылӀэмэ, унэ мыха нэужь зыхуеижыну, кыщцӀхьэлэжыну лэжыгьэхэм хуагъасэрт. А псом кыдэкӀуэу, хьыджэбэ цыкӀлэхэр хуагъэлуцӀырт хьэл-щэн

дахэ яхэлъу, зэлээзэрыту, ину мыпсалъэу, мыгьуэлэгьуасэу, мыщхьэхыу, укьытэ ялзу, нэхьыжы-нэхьыщцэ ящцэу, нэмысыфлэу кьээтэджныным.

Щлалэ цыкьлэхэм я гэсэнныгьэр нэхэ зытеухуар цыхухуэ лэжыгьэ зэфла-гьэжыкьыфу, кьарууфлэу, бэшэчу, жылэдэлуэу, шууей лээу, акьыл жан ялзу, тэмакькьыхуэ, дуней и палэнэ ящцэу кьэгьэхьунырт.

Адыгэхэм я сабийр пьынымрэ ар гэсэннымрэ зэщхьэцагьэжыкьыу цытащ. Сабийр пьыным нэхэ кьыубыдыр ар гэшхэн, хуэлэн, зыхуей хуэгьээзэныр арат. Сабийр гэсэнным нэхэ хыхьэр ар лэжэжкэ, цыхуэ хэтэжкэ ищцэу кьэгьэ-тэджнынырт.

Жылапхьэщ адыгэхэм гэсэнныгьэм пыщла луэхугьуэхэм щыщу нэхьыщхьэ дыдэу яльытэр щлэблэр лэжыгьэем, гуащцэдэжыкьым щлэпкьыкьым хуейуэ ябжу зэрыщытар. Щлалэгьуалэм лэжэжкэ ящцэу кьэгьэхьуныр мурад кьудейтэ-кьым, атлэ ар икьи лэжыгьэем зэрыхагьасэ лэмалт. Луэхур тэрэу зыщцэфу еса щлэблэм нэхьыжхэр сыт цыгьуи игьэгьуфлэрт, абы иригушхуэрт.

Сабийр узыншэу, гэсауэ кьээтэджныным адыгэхэр пасэ дыдэу я ужэ ихьэрт. Апхуэдэу, псалэм папщлэ, гуащэм и нысэм «дагьуэ» илэу гу щылытам и деж, абы и нысэгьухэм е я гьунэгьу физхэм жрыригьэлэрт нысэ цыкьлур дауэ зыхуэсажыкьым, дауэ зыкьлэпкьыжыкьым хуейми. Абы кьыкьыртэжыкьым уэндэгьу хьуа нысащцэр щхьэнтэм тесу цыгьэсын хуейуэ. Ар икьи ягьэлэжэрт, икьи ягьэлэжэрт, псом хуэмыдэу кьыкьлэхуэ, лэуэлъауэу щытмэ, нэхьыфлэу жалэрт, гухьу ягьакьлэуэрт, щхьэл цыкьлэжэрт ягьэхьэжэрт, ауэ хьэлэз кьрагьэ-лэтыртэжыкьым, пхьэхьэ-псыхьэр паубыдырт. Псом хуэмыдэу хуэсажыкьырт сабийр зыгьуэтынэу нысащцэм и лэр кьэлэта зэпыту луэху хьэлэз имыщцэным. Апхуэдэу ятлэ зэрырагьэхьэртэжыкьым, унащхьэ щрагьаертэжыкьым, нартыху щрагьэгьэ-пщыртэжыкьым. Адыгэхэм яльытэрт нысащцэм и лэхэр кьылэтауэ луэху ищцэмэ, ныбэм илэ сабийрмэ зыгьээу бынжэлсымкьлэ зитхьэлэжыну.

Фыз уэндэгьур лэмал зэриэлэжэ нэщлэбжэемрэ гукьеяуэмрэ щахьумэрт. Ар хьэдагьэ ягьакьлэуэртэжыкьым, ар щыту зыри кьий-гуортэжыкьым, зыр адрейм хуилыртэжыкьым, лугьуэм и нэпс кьыщцыхуу пщэдджыкь мафлэ ирагьэщцыр-тэжыкьым, хьэмбылуэу ягьэтысыртэжыкьым, матэ, пэгун хуэдэ трагьэтлысхьэртэ-жыкьым. Сабийр зыгьуэтынум и шхынкьи хуэсажэ зэпытт. Нэхьыфлэу кьальытэрт цыхухэб уэндэгьум хуадагьэ зыщцэлэ нэхьыбзу ишхмэ, шыгьэжкэ мыерыщцэмэ, ауэ гуащлэ зыщцэлэ паубыдыртэжыкьым. Сабийр нэлпэз нысащцэм еупщцхэрт: «Сыт нэхэ уигу кьыпылэда?» – жалэурэ икьи ар зыщцэупщцэр, лэмал илэмэ, кьыхуагьуэтырт. Яльытэрт а ерыскьыгьуэм хуейр сабийр арауэ, ар нысащцэ уэндэгьум ирамыгьэшхмэ, сабийрмэ зыгьуэр хушыщцэу кьальхуну.

Адыгэхэм фыз уэндэгьур бдэжэжыем ирагьэлпэуэртэжыкьым, тхьэжкьлэмэ-кьыхьми бгьэдагьэхьэртэжыкьым. Кьазэрыфлэщцымкьлэ, фызыр бдэжэжыем еплэмэ, сабийр нэжыкь хьунут, тхьэжкьлэмэжыкь ильагьумэ, дзадзум и лупэхэр ерыкь хьунут.

Нысащцэ уэндэгьур пасэм цыгьуэ и дыщым яшэжрэ абы цызэлэпкьыкьыу е унэм и луэхур цызэфлэжыкьыу цытащ. Дунейм кьытехьа сабийрмэ и бынжэр паупщла нэужэ ехьуэхьухэрт, щлалэ цыкьлэмэ, лыгьэ илэ хьуну, шыхьуэжыу, лэжыкьлэуэшуэу и цлэ луну, хьыдэжэбз цыкьлэмэ, насыпкьыфлэ, лыфлэнатлэ, дыщэр и лэпэм кьыпыщцу лэпщцэлэпщцэ хьуну.

Адыгэхэм я флэц хьурт сабийр кьальхагьащцэм и напэм бынжэлэ щахуэмэ, ар дахэу, нэжлэщхьэпльу кьэтэджныну. Икьи фызгьалхьуэм мэгуэ мыхьэнэ зилэ псалэ: «Хулэ, лынэ, клэдэ, дащхьэ, хушхьэ хуэдэу убагьуэ, лынэ хуэдэу удахэ», – жилэурэ сабийрмэ и нэжлэщхьытлэми бынжэлэ щихуэрт.

Мыхьэнэшхуэ илэу яльытэрт сабийр зрапкьлэ гущэмэ, ар кьызыхьэщцыкьла пхьэм деж кьыщцыщцэдэуэ зыщцэмкьлэ иухьжуэ. Пхьэ угырлыуэу ябжырт кхьу-жыер, бжейр, лэнейр, псом хуэмыдэу хьэмкьлэуэрт. Гушцэ лэдий, гушцэ лэгу хуэдэхэр хьэмкьлэуэрт кьыхьэщцыкьлэ сыт цыгьуи нэхэ кьащцэрт. Адыгейхэм нэхэ пхьэ махуэу кьыхуэлэр кьей, тлушэ, жыгей хуэдэхэр арат, ауэ абыхьэмэ хьэмкьлэуэрт кьыхьэщцыкьла пхьэбгьу плэщлэ щимэ цыкьлэуэрт гушцэжыкьым флэдэрт.

ХьэмкIуtей гуцэм ирапIыкI сабийр насыпыфIэ, Iумахуэ хьуну ялытэрт. ФыIуэ ялыгауртэжым бэрэжеем кыыхэщыкIа гуцэ. Иджыри цыху гьуэлэгьуасэ, тэмакькIэщI, цыху екуэжуншэ ирихьэпламэ, ди нэхьыжьхэм жалэ: «Уи, Iлэун, бэрэжеей гуцэ урапIыкIа нэхьей».

Сабий кьалыхуагьэщIэм адыгэхэм гуфIэгьуэ, тхьэлъэIу иращIэкIуы цытащ. Апхуэдэ унагьуэм щIалэ кьралыхуамэ хугу хьэжыгьэ фокIэ пщауэ ягьажьэрти яшхьырт, я гьунэгьухэм хурагьэхьырт, ди щIалэр кьуэгьу, жьIэлщIэ, жьIджэр хьуну фытхуэхьуахьуэ, жалэрти. Дунейм кьытэхьа дзадзум и гьащIэр кIыхь хьун, узыншэн щхьэкIэ кхьуейпIыжьыкIэрыщIэ ящIырт. Шапсыгьхэм сабий кьалыхуагьэщIэмрэ абы и анэмрэ бзаджэнаджэм «щыхьумэу» яIэ махуищым щIопщакIуэ хуэдэу ящIырт, абы джэжукIэ гьэщIэгьуэнхэри хэтIу. Абы ящыщт хьринэщIэщIэнри, «Iупэгьу» е «дзэлдэу» жыхуалэу щыта джэжукIэри.

Дзадзум и бынжэр пыхуа нэужькIэ ар бжаблэм и деж хаерт, гуцэхэпхэ ящIырт. Сабийр гуцэм халхэн и пэкIэ гущапIэм джэдэу ирагьэжае хуэдэу ягьэ-гьуэлъырт, абы и ужькIэ физ угьурлы, бын узыншэ кьызыщIэхьуэ гуэрым ар Iлэм храгьапхэрт. ГьэщIэгьуэнт а фызым кьызыфIагьэIуэхуэ, и щхьэ хужилэж хуэдээрэ сабий зыгьуэтэ анэм ирит чэнджэщхэр. Апхуэдэу абы жиIэрт сабийр гуцэ щыхьупхэкIэ, абы и Iлэщхьагьэ цыкIлур Iлахьышэ пщIымэ, и Iэ цыкIуитIыр кьэлпэщIэжIрэ гуцэ хьыданьыр епшэкIмэ, ар пщэ кIыхь, дамэ гуэлэл хьуну. Ещхьыркьабзэу, и Iлэщхьагьыр Iпагьуэ кьэлпэтэмэ, и Iэ цыкIу-хэр и пщэкIэ кIэщIэгьуа цыкIлэу хьупхэмэ, сабийр пщагьуэ, дамэду хьунуц. Абыхэм, дауи, Iуцагьэ хэлът.

Мыхьэнэ иIэт сабийм и щхьэкьупцIапцIэм деж тIатIий хагьапщIэу зэрыщы-тами. Абы щхьэкьупцIапцIэм хуэсакь, уемыIусэ, жиIэу кьикIыу цытагьэнуц. КьымьдэкIэ, адыгэхэм ядэртэжым сабийм и гущIыIу дIэгьэзэуэ куэдэрэ Iпы-гыну. НэхьыфIу кьалытэрт, уеблэмэ, ар уи Iэблэм еупцIэкIа цыкIлэу и гулэр егьэзыхауэ Iпыгьэмэ. Абы и щхьэр иыгыжьыфIу псынщIэу иригьэсэрт. ИтIанэ жалэрт зи гущIыIу дэгьэзэуэ куэдэрэ ялыгь сабийм и тхьэмбылыр ин хьуэуэ, абы жьэун уз нэхь хуэлъэу. Сабийм и дзэхэр кьэкIыу щIидэмэ, абы и анэшхуэм хугу хуигьэпIэнкIырт: «Тхьэм псынщIэ ищI, мыпхуэдэу тхьэм кьыхигьэщэщ» жиIзурэ. Дзэ Iухуар дамащхьэ ижьымкIэ щхьэпрадзу унэм е гуэщым драдзэин хуеуэ кьалытэрт, мы псалэхэр жиIзурэ: «ГьущI фIамыщI, кхьуейм егьэжэ, Iпыжьым IуешыкIэ, дзэжьыр узот, дзэщIэ кьызэт». Абы цыгьэуэми сабийм и дзэ Iухуам щIигьун хуейт фIамыщI тыкьыIррэ шыгьуэ кланэ цыкIлурэ.

Мыри гьэщIэгьуэнт. Сабийм и дзэр Iухуа нэужь, ар здьIуIтам деж дзэлым куэдэрэ емыIусэну ягьэIушырт: «УеIусэмэ, дзэщIэр кьэбкьитхуэ кьэкIыжы-нуц, щынэдзэ цыкIлум и IлэкIэ, дзэмыкь ухьунуц», – жалэрэ.

ЗэрахуэзэфIэкIэ адыгэхэр сабийм и узыншагьэми хуэсакьыу цытащ. Ар щыхьумэрт жьэпIэпкь ныбэ узым, ныбажэ мыхьуным, щIылэ хэмьыхьэным. Абы щхьэуэми зымы и мысэбэп дьуэ-дыуэпсым, мэгьу Iуэхухэм инзымщIа-уэ, мыхьэнэшхуэ зиIэ Iэмалыгьуэхэри кьагьэсэбэпырт. Апхуэдэу ильэс щищ нэблагьэ япэкIэ ди деж щыIа Абри де ла Мотрэ итхьыгьащ: «Сэ слъагьурт шэрджэсхэр зэрыдахэ защIэр. Мыбы яхэттэжым фэрэжым зи нэ ирифарэ зи нэкIу зэхихьыхарэ. Сигу кьэкIлаш мыр: Iэмал гуэр ямыщIэу Iлэрэ а дахагьэм и бий ерум, Iпэпкь куэдхэр зыгьэгулэз узыфэ бзаджэм ирыреIэзэу. ИкIи абы сыщыщIэупцIэм, кьызжалаш апхуэдэ цэхуэ гуэрхэр зэрэщIэр. Сэ ар куэд дэ-мыкIыуи си нэгьу щIэкIлаш. Шэрджэсхэм сабийм фэрэжI халхьуэ арат. ФэрэжI зыхальхьэр ильэсипI-тху зи ныбжэ хьыджэбэ цыкIлут. Сэ кьызэрызжаламкIэ, ар япэ цыкIэ ягьэныбэжэщ. Абы щхьэкIэ ар ирагьэфащ выбэзэу жыхуалэ удзым кьыщIэвыкIа псы, фо хэлът. Хьыджэбэ цыкIлур фэрэжI зытэт щIалэ цыкIлум и деж яхьащ... Абдежым фызыжьым мастищ зэтэпхауэ кьищIэри сабийм фэрэжI хильхьэну щIидзаш. Япэрауэ, и дзэжэ кIапэм и деж, итIанэ и бгьэ сэмэгум, ещанэу, и бынжэм и гьунэгьуу, епланэу, и Iэгу ижьым, етхуанэу, и IпэкIэн сэмэгум я дежхэр кьэритхьри Iпы кьыригьэкIлаш, иужькIэ, щIалэ цыкIлэ сымаджэу хэлъым и фэрэжым кьикIа шыныр щихуэри фIарий

тхэмпэклэ трилээшлэжаш, а псом иужьыжклэ хьыджэбз цыкпур шынафэ цыинэ хуабэм иуэцишыхьри ээщиуфэжаш...»

Мыр кышыцхьуар 1711 гээрш. Ауэ щыхьуклэ, а лъэхъэнэм фэрэкхлэхь-хьэр иджыри кьагупсысатэкьым. Япэ дыдэ фэрэкл хилхьхуэ тхьидэм ихуар инджылыз дохутыр Дженнерш, ар кышыцхьуари 1796 гээрш.

Пэжш, Мотрэ и ужьклэ, илъэсищэ хуэдиз дэклауэ, ди деж шылахэм зэр-ратхымклэ, адыгэхэм фэрэкхлэхьхьэ жыхуалэр ямыщлэу, ахэр фэрэклым игъэ-гулэзу шытауэ тхыгэхэм кьыхошчыж. Абы кьегьэлыгауэ зэманым а луэ-хугуэу шхьэпэр адыгэхэм зэралэшигъэгьупшыклыжар. Абыклэ зэрэн хьуауэ кьышцэкьынуш адыгэхэм а зэманым кьаштауэ шыта муслъымэн динри, абы и лъабжьэр фьыуэ зыгъэбьдану хэта динырылажьэхэри, узри лажьэри алыхь лэмыру жалэу зэрышцары.

Ишхьэклэ зэрышчыжытлэши, адыгэхэр сабийр пьыным, гъэсэнэм эщхьэ-щыхауэт зэрыбгъэдыхьэр. Абы шыгъуэм, кьалъытэр хьыджэбз цыкпур е шлалэ цыкпур зэрышчытым и закьуэтэкьым, атлэ я ныбжьымкли зэхагъэкьырт. Зи ныбжьыир илъэс пщыкпуртхум нэмыса сабийм адыгэхэр еджэрт чыцкклэ, илъэс тлошлэ зи ныбжь шлалэм шхьэклэ жалэрт: дыгъужь, илъэс шэщлэ, шэщлрэ тхур – аслъэнт, илъэс пльыщлэ, пльыщлрэ тхур выфьым ирагъэщхьырт. Мьыбы шлэлэ шлагъыбзэр гурылуэгъуэщ: чыцыр темьзагъэ, темьпылэ дрийпсрийш, дыгъужьыр ихъу-иль бзаджэщ, кьылэрыхьэр зэпкьреуд, аслъэныр лъэщш, хуэфлэкьынуш ещлэж, выр лэжьакулэушхуэщ, тралъхьэ и хьэлъэщ. Гъэщлэ-гуэуэщ илъэс пльыщлрэ тхум иужькклэ цьыхум и зэфлэкьыр лэжьыгъэ и луэхумкэ адыгэхэм зымы зэрырамыгъэпщэжыр. Абы кьыкьырт илъэс пльыщлрэ тхум цьыхум и кьару кьэкьулэгуэуэр ихуыу, адэклэ абы кьэсыхунклэ зэригъэпщаламэ, абы ирипсэун хуейуэ.

Кьару, лъэщагъ гуэшыклэм нэмыщлауэ, адыгэхэм цьыхум и ныбжьыр нэгъуэщлэу ягуэшырт. Мьыбы шыгъуэу нэхь зытрагъашлэр шыфэллыфэр, шы-тыклар арт, икли пьы ныбжьыр зэрышчыту кьызэщлэуыдэрт. Апхуэдэу сабий илъэситху-хым нэмысам шхьэклэ жалэрт, ушчыдыхьэшхэмэ, уи дзэлыр уи дзэм дэлэ льуэ елыгауэ, илъэс пщыкпуртхум нэсыху – псынщлэщ, жьым тесу псым йопьдж, тлошлэ, тлошлрэ тхур – гушхуэщ, шэщлэ, шэщлрэ тхур – лъэщш, пльыщлэ, пльыщлрэ тхур – гъэунэхуаш, уи дзыхь ебгъэз хьунуш, шэ ныкьуэм нэсар – зэлпэзэрытш, чэнджэщэгуэ пщы хьунуш, хьыщлэ зи ныбжьыр – жылакьулэуш, гупым я цьэклэ псалъэрт, емькьу кьыхьынукуьым, илъэс бпыщлэ зи ныбжьым – хасэ кьоджэ, илъэс ищлэым шхьэдэхамэ – лэщэщэхш. Дауи, гу лъытапхьэщ мыпхуэдэ гуэшыкьлэмкклэ цьыху псоми я зэфлэкьыр зэхагъэкьыу зэрышчытар. А ныбжьым нэсыхунклэ цьыхур зыхуэфьыр, ищлэфьыр кьашлэу арат. Зыгуэрэм хуэмыфьыр хьэдрихи ягъакулэуэркьым, жалэ адыгэхэм. Мис ар кьашлэу, лупшлэ яшлэ арагъэнут, армыхьумэ, пыхи-пылхьы имьылэжу пыухыклауэ апхуэдэтэкьым. Уеблэмэ, и ныбжьым кьемызэгъыу зызышлэхэм шхьэклэ жалэрт: е дадэ кьуапэ, е и чыцьыбжьыр (танэбжьэр) иджыри флэклакьым. Япэр зэхьэллар сабий зызыгъэакьылыфлэхэрт, етлуанэр – балигъыу сабий хьэлъы зыхъэзымына, и ныбжьым кьемызэгъ псынщлагъэрэ хьэлэбэлыкьыгъэмрэ хэмыкьырт.

Шцлэблэр цагъэаскклэ адыгэхэм лэмап зэмылэуужьыгъуэхэр кьагъэсэбэ-пырт. Абыхэм яшчыу кьэлъытапхьэщ луэрылуатэр (псалэжьхэр, хьыбархэр, кьуажэхьхэр), дуней кьэхьукьашлэхэр, нэщэнэхэр, адыгэ джэгуклэ зэмылэ-ужьыгъуэу куэдър сабийм егъэщлэныр, шлалэгьуалэр лэжьыгъэм, гуащлэдэкьым хэщэныр, н. Шцлэблэр дунейм и кьэхьукьашлэхэм хуэнабдзэгубдзапплэу, ар зэпылытэфу есэмэ, дуней и пьалэ зригъашлэмэ, абы и гьашцлэри нэхь тынш, и гьавэри нэхь бэв, и лэнэри нэхь берычэт хьунуш. Адыгэхэм нэщэнэ куэды-щэ ялэщ шлалэгьуалэр шлагъэдэлэу, ирагъасэу. Ахэри, псалэжьхэм ешхуэ, гьащлэмэ и лъэныкьуэ лэджэм нэлэбысырт. Иджыпсту зи гугуэ тшлэу дунейм, лэжьыгъэм теухуа нэщэнэхэрш. Абыхэм яшчыщ: «Вагъуэбэр гьавэм кьы-хэлпэмэ, кьэкьыгъэм зрач, кьэб кьуэпсым дэдз», «Губгъуэм ит былымыр

джэгуу ежъамэ, дунейр къызэлыхъэнущ», «Бжэным и нэр хъурей хъуамэ, жэщ хъуаш», «Лэгъупыкыу къищамэ, уэшхыр теужынуш».

Нэцэнэхэми псалъэжхэми ещхьыркъабзэу, гъэсэнэгъэ мыхъэнэ ин ялэт джэгулкэхэми. А джэгулкэхэр зэбгъапщэмэ, нэрылгагъушъ языныкыуэхэм сабийм и гупсысклэм, и акылым зэрызрагъэужьыр, адреихэм ар къарууфлэу, лэрыхуэу ирагъасэу зэрыщытар. Ауэ сьт хуэдиз псалъэжърэ хъыбаррэ адыгэхэм я щэблэм жрамылами, сьт хуэдэу фыуэ нэцэнэхэр ирамыгъэцыхуами, дауэ ахъырзэману топшэс джэгуу ирамыгъэсами, щэблэр гъащлэм, лэжыгъэм хуэзыунэтлэу, абы хуэзыгъаджэу адыгэхэм ялытэр езы лэжыгъэрт, лэжыгъэ гугъуу пщэнтлэпс къозыгъаклуэрт. Абы и щыхъэтщ мы псалъэхэр: «Укъэбэхъа къудейкэ лэжыгъэ зыхэпщэркъым. Пщэнтлэпс къоклар уи бзэгу нэмысыжамэ, ар мышуми, шыугъэми пщэркъым».

Ищхьэкэ къэтхъа луэхугъэхэр щыхъэт тохъуэ щэблэр хъэл-щэн дэхэ хэлъу, лэжыгъэр фыуэ ялгагъуу къэтэджныным адыгэхэм хуабжъу гулпытэшхуэ хуащлэу, а луэхум я нэлэ тету, темыплъэкъуклыу сьт шыгъуи къызэрыгъэуэрыкыуам.

МАФИЭДЗ Сэрэбий,

историческэ щэныгъэхэм я кандидат.

1983 гъэ, етхуанэ къыдэклыгъуэ.

Иужьрей Гирей

Документхэм тещыхъауэ ягъэхъэзыра очерк

Илъэс 70-м щигъуклэ а цыхум и луэху ди къэралым нэгъуэщлэ къыщалэтакъым, пунэлат ирахым щхьэкэ мыхъумэ.

Дэри абы и напэр къабзабзэу хуэттхъэщыжын мурад тцлауэ аракъым.

Ауэ абы и цэм пыщлауэ мыбдежым къыщытхыну псори дэ ди тхыдэщ. Дяпэкэ зыри тхыдэм хэдмьдзыну тхьэ щытлауклэ, абы дытевгъэт. Цыхум и лъэпкъым, хэкум фы гур хуищлэххауэ щытмэ, ари гъэклуэдэн хуейкъым. Хуищлэфышхуа щымылэми – абы хушлэкъуу дунейм тетамэ, ари мащлэкъым. Ди лъэпкъэгъухэр нэхэ зыщыпсэу къэралхэм – Търкум, Сирием, Иорданием – сэ куздым щыжалэу зэхэхсауэ сощлэж: «Абы адыгэхэм яхуилэжым хуэдиз зылэжъа гъуэтыгъуейщ...»

Ди хэкум сэ абы щхьэкэ щызэхэхсхыр нэгъуэщлэ. Бгъэщлэгъуэни хэлъкъым: а цыхум и гъащлэр апхуэдэ защлэу зэхэтэщ – хужьрэ фыщлэу. Апхуэдэуи къэдгъэлъэгъуэжынщ, зэрытхузэфлэккэ.

Япэ щыкэ сатыр зыбжанэ, 1947 гъэм и январь мазэм Москва къыщыдэкл газетхэм къытрадза хъыбар клэщым щыщу: «СССР-м и Суд Нэхъыщхъэм и Военнэ коллегием иухащ белогвардейскэ генералу щытахэу, нэмыцэ фашистхэм ягухъауэ ягъэхъуаншэ гупым и луэхум хэлпэныр. Унафэ къащтащ ягъэхъуаншэу Краснов П. Н., Шкуро А. Г., Султан-Гирей Къылыш, Краснов

С. П., Доманов Т. И., апхуэдэу фон Паннвиц сымэ я судыр үкiкiэ ящiэнү. Судым и унафэр ягъээщiащ.

Адыгэхэм (псом хуэмыдэу Къухьэплэ лъэныкъуэмкiэ исхэм) я тхыдэм зыгуэр хэпщыкiкiхэмэ, къыбгурылуэнущ: Гирей (Джэрий) зыпыт унэцэр зезыхьэр къуэлс куукiэ хэпщiащ Кавказырэ Кърымырэ я тхыдэм. Абыхэм я ллакъуэр Кърым хъаныгъуэр лэщыгъуэр куэдкiэ зылэщiэлъа Гирейхэ я деж къышожьэ. Адыгэпщ, уэркъ куэдым хъанхэм благагъэ, ныбжьэгъу пыщiэныгъэ хуалэт. Абыхэм къану куэдрэ къратырт хъанхэ я щалэл цыкiухэр, мащiэтэкъым къахэнэжри, нэгъуэщiхэри къахыхьэрт, е щтаплэ къаклуэхэрт – щхьэусыгъуэ куэдым къыхэкiыу. Ауэрэ ахэр къызыыхьахэм яхъыпсыхьыжырт, лъэлккiкi адыгэу забжыжу, къызыхэкiам и нэлкыижьэу къахуэтыр зыт – Гирей унэцэр. Урысейм Кърым къэралыгъуэр щикъутэм, Кърымри Урысейм къыщыгуагъэхьэм, хъанхэ ящыцу Тьркум имыкiыжар тенджызым къызэпрыкiри, адыгэхэм къахэтiысхьэжыпащ. Абыхэм, Гирейм нэмыщi, Хъаныкъуэки, Хъанхэки, Султiанхэки еджэу щытащ.

Абыхэм къахэкiащ Урысейми Шэрджэсми я тхыдэм щыцiэрылуэ хэкулхэр, дзээшэхэр, щiэныгъэлхэр. Дэ нэх тцiыухэр тхаклуэ-щiэныгъэлхэрщ. Абыхэм я цiэ-унэцэр урыс документхэм къызэринам хуэдэу мыбдеж щыдотх, адэкiэ къэтхынуу щапхэхэр зэхэмызэрыхьын папщiа: Султан Хан-Гирей, Султан Адиль-Гирей, Султан Казы-Гирей, Султан Довлет-Гирей, Инатов Крым-Гирей... Мис апхуэдэ Гирейхэм (Джэрийхэм) ящыцт Султан Клыч-Гирейри (Джэрийри). (Султан-Гирей Кличев, Клич-Гирей-Султан жиэуи ятхыу щытащ). Жыплэ хъуну къыщыкiынуу ар апхуэдизу лъагэ, цiэрэ щхьэрэ зилэ, з тхыдэр лыгъэрэ щыыхькiэ щэщiэбла Гирейхэм я иужрей дыдэу, жылакiэу.

И кiудыжыкiэри фольагъу.

Султан Къылыш-Джэрий щалэ дыдэу урысыдзэм хыхьащ. Жаныгъэрэ хахуагъэкiрэ абы къыщыпхэ хъуну дамыгъэхэм я нэх лъаплэ дыдэхэр къы-хуагъэфэщащ. Ауэ, псом хуэмыдэжу, ар цiэрылуэ щыхьуар ялэ дунейпсо зауэрщ, зи хьыжьагъэрэ къэмылэнджэжыгъэкiэ дуней псом яхъуау Кавказ туземнэ шу дивизэм («Дикая дивизия» зыфiащауэ щытам) и офицер нэхыжьхэм ящыцэ зыу фронтым цыкiуарщ. 1917 гъэм и августым генерал Корниловым къиэлта хьэргъэшыргъэм дивизэр къыщагъэсэбэпын я гугъуэ шуудзэр Петроград и iэшэлъашэхэм щрашэпiам, Къылыш-Джэрий ещанэ шуудзэ бригадэм, шэрджэс полкымрэ ингуш полкымрэ зыхыхьэм, и унафэщiхэм ящыц зыт. А бригадэм и закъуэщ (шу 1350-рэ хъууэ) къалэм дыхьауэ щытари. Корниловым кърихьэжъар къызэтешащэу дивизэр Кавказым къыщыкiуэжам, Къылыш-Джэрий шэрджэс полкым хэтт, полковник цiэр илэу. Полкым егъээзж ар щызэхуашэсауэ щыта, Кубань областым и щыхьэр Екатеринодар (Краснодар) къалэм.

Зэрытплагъуэщи, Къылыш-Джэрий езы «Дикая дивизием» и командиру ззи щытакъым, луэхум и пэжыплэр зэхэгъэкiыным зегъэллэлэн къызытэхьэлэхэм илъэс iэджэ хъуауэ зэратхым хуэдэу – Первенцев Аркадий и роман «Кочубей» жыхуиам къыщыщiэдэуэ ноби газет статья къытрезыгъадзэхэм къэсу. Апхуэдэу щелжъар мо «контрреволюционер» гуащiэр, «предатель» ягъэпудкiэрэ, езы «Дикая дивизиер» ягъэульиин мурадкiэти, ар абыхэм къайхъулащ: зэман щылащ «Дикэм» ухэтэуэ укъащiэмэ, занщiэу контрреволюционеру уабжу, уагъэтiысу, уаукiыу. Ауэ щыхъуми, «Дикая дивизиер» Октябрь революцэр къэмыхъуу щыкiэ зэбгрыкiыжаш, граждэн зауэм щыщiидзэм абы хэтэхэр хэт «пльыжь», хэт «хужь» хъуахэщ. Къылыш-Джэрий зи командиру щытар нэгъуэщi бгырыс шу дивизэщ, генерал щыхъуари нэхэ иужыкiэщ.

Къызыхэкiар, зыхапкiар, класскiэ зыщыщыр къэплъытэмэ, адыгэхэри, адреи Кавказ лъэлкэ псори Россием и жъауэм щiэкi имылэу щiэтмэ я насыпыр зыхьлыр арауэ зи гупсыскiэр абы тешьыхьа Къылыш-Джэрий, пащыхьыдзэм и полковникыр, хужыдзэм къызэрыхэхутам, революцэм и пэкiэ Россием щыла

лэпкы, класс зэхушытыкэхэр зэфлэгэувэжыным абы кьарууэ, зэфлэкиуы илэр зэрырихьэллэм бгъэщлэгъуэн зыри хэлъкъым.

Шэрджэс полкыр Екатеринодар кышчысам Кубаным и шыхьэрыр бжэз кьэщлэуэ зэрызехьэрт. Петроград ещху мыбы властыр шызыубыдын зи гугъа РСДРП (б)-м и комитетымрэ рабочэхэм, «войсковое правительствэм» кьалэм кьыдишаш шэрджэс полкыр. Фронтым кыкыжжа, революцэм эщидгъэхьея Петрогради тлэку шылуэуэлауэ шу хьыжжэхэм революцэм кьыдэщл гупхэр зэбграуаш, Советхэр дэзылыгъа дзэхэм лэцхэр кьытрахаш, большевик организацэхэм я пашэхэр ягъэтлысаш.

Мыбдеж и гугъу шыдыщл хъунукъым Джэрийхэ ящыщ нэгъуэщл зы лы цэрлуэ дьди – Къылыш и къуэш нэхьыжж Кърым-Джэрий. Мыр адыгэхэм кьахэклауэ а зэманым урысыдзэм хэта офицер нэхъ лъэрызехьэ дьдэхэм ящыщ. 1904–1905 гъэхэм еклуэкла япон зауэми шылат. 1914 гъэм Кавказ шу дивизэр шызэхуашэсым шэрджэс полкым хэту зауэм клуат, ротмистру щидзэри полковник хъуат. 1917 гъэм ар ягъэуэ шэрджэс полкым, зы палэз клэщкы – шэщэн полкым я командиру. «Корниловым и зэрызехьэм» и ужккэ шэрджэс полкым и пашэу Кубань кышцигъэзэжым, Кърым-Джэрий кьыхохутэ шыплэм щеклуэкл политическэ полкым и шыщхэр зыдыгъэзэм.

Тхыдэтх Тыгъуэн Рашид игъэхьэзырауэ 1967 гъэм кьыдэкла «Къэбэрдей-Балькьэрым, Къэрэшей-Шэрджэсым, Адыгейм и библиографиэм» статьяуэ тлу кышчыгъэлэгуаш, а зэманым Сулътан-Кърым-Джэрий Екатеринодар кышчыдэкл газетхэм кьытрыригъэдзауэ. Ахэр Кавказ түземнэ шу дивизэм топсэлъыхь. Зыр а дивизэм и кьыхуджэныгъэу шыплэм ис цыхухэм зэрызыхуагъазэщ. Дэ а статьяхэр зэккэ дилэжкыым. Дышчыгъуазэжкым кьыхуджэныгъэр зыхуэдэу шытам. Ауэ иджы дьдэ дунейм кьыгъэхьаш Кърым-Джэрий зытета гупсысклэм, абы луэху убыдыклу илахэм ехьэлэуэ гурыгуаэз гуэрхэр кьозытыфыну тхыль, ди тхыдэр тэмэу зэфлэгэувэжыным куэд дьдэ хэзылхьа Опрышкэ Олег и лэдакъэщлэкл «Лъэхъэнэхэм я кьызэфлэщыкыплэм» жыхуилэр.

Мыбы кышчыхьа документхэм кыпфлагъэщл Кърым-Джэрий гурэ псэккэ кышцтауэ 1917 гъэм шыла февраль демократическэ революцэм и лозунгхэр. Арагъэну кышцлэкынуш ар шуудзэ корпусым и комитетым, сэлэтхэмрэ офицерхэмрэ лэ лэтаклэ хахыу мы революцэм и ужккэ кьежым, и председателу шыхахари. Куэд кьыдегъашцлэ 1917 гъэм и сентябрэм Владикавказ кьалэм щеклуэкла бгырыс лэпккэхэм я съездым абы шыжилам: «Сэ сыполитиккыым, сэ сызауэллу аркхудейш. Дэ илэсишккэ фэ дыфпэлэщлэу зэуаплэ губгъуэхэм дитащ. Дэ фэ дыфпэлэщлэт, ауэ фэ эи ди гум фикуакъым. Дэ политикэр зэфлэзышлэхэм дащыщтэкъым, дэ ди кьалэну тлытэжыр зауэ луэхуклэ ди унафэщлэхэм кьытхуагъэувыр дгъэзашцлэнырт...»

Адэклэ Кърым-Джэрий топсэлъыхь бгырыс шухэр «къэрал клуэцл политическэ бэнэныгъэм» хашэну зыгуэрхэр иужь зэритам. Зи гугъу ищыр Корниловым кылэтам ашэу Петроград революцэр шытхьэлэныр бгырысхэм я лэклэ зэфлагъэжын зэрагуэрарщ. «Дэ абы дыдихьэхакъым, ди напэр къабзэу ди хэку дыкхыхьэжаш...»

Бгырысхэм я съездыр щеклуэкл дьдэм ирихьэллэу, зэщлэгъэстаклуэхэм я зэранклэ ингушхэмрэ къэзакъхэмрэ я зэхуаку зэзауэ кьыдохуэу. Ахэр зэгъэжлжым мурадклэ хаха комиссэм хэтц Кърым-Джэрий. Ноби куэдым урегъэгупсыс зэгъунэгъу лэпккхэр а махуэм абы кьызыхуриддам: «Зэжымрэ зэхуэмыарэзыныгъэхэмрэ къэгъэнэн, зышчымыгъэгъупцэн зэкъуашхэр зэзуэжыным урыс къэралыгъуэмрэ урысыдзэмрэ хэклуэдэжыпэным зэрыхуишар».

«Дикэ дивизиэм» и шухэр «я напэр къабзэу я хэку кьыхьэжа» щхьэккэ, икьусыкьужккэ гугъут а зэманым «зыгуэр кьыпкларымипцлэу» уи унэ уисыжыныр. 1918 гъэм и декабрэм Сулътан-Кърым-Джэрий большевикхэм ягъэтлыс, мыгъэуэу яукл. Мис абдежым кьышцежыаш. Къэралым властыр шызыубыда

Советхэм ебэныну пащтых инэралышхуэхэм – Корниловым, иужыкӀз Деникиным дзэ зэхуашэсу цыхуежъэм, Къылыш-Джэрий кыхураджэ фӀлӀлыкӀы иӀэр кыггэсэбэпу ПсыжӀрэ тенджыз Ӏуфэмрэ Ӏус адыгэхэр я лъэныкъуэ кыищыну. СулӀтан, дауи, адыгэ псори къыдӀшэсыркъым, шхъжэ хуэфашэ и щауэгъуци, кӀэрэхъӀкъы цыхубэр пльыжъхэм я дежкӀз нэхъ йокъу. Апхуэдэу цытми, зы дзэ пакӀэфӀ зэрегъӀпӀэц, кӀээзакъ шу гупи къаохохъжри, ар зы дивизэ, «шэрджэс дивизэ» мэху. Къылыш-Джэрий и унафэм щӀӀту дивизэр хэтц генерал Врангель зи командуоущэ Кавказ армэм. Абы текӀуэныгъэ зыбжанэ къафӀлехъ Кубань областым, Ставрополь губернем шызауэ пльыжъыдзэхэм. 1918 гъэм и кӀэм дивизэр ди лъэныкъуэкӀз къыкӀуэцӀрокӀ. Врангель ар иреутыпщ пльыжъыдзэм хэтү мыбдеж фронтыр цызылыгъ адыгэ, балькӀэр, осетин, ингуш, шшээн отрядхэм, зэтракӀүта ЕпщыкӀуэанэ пльыж армэм цыщү кӀэнэжа тӀӀкӀум. Нэхъ дзэ пакӀз лъэщү къалытэ гупищыр – шэрджэс дивизэр, пщы Бекович-Черкасскэр зи унафэщӀ кӀэбӀрдей шуудзэ бригадэр (дивизэ иримыкӀүпэ), кӀээзакъ атаман Шкуро и дээр – Налшык – Прохладнэ – Мзэдгү линием йобгӀэрыкӀуэ. А къалхэр къаубыда нэужь, шэрджэс дивизэм и пщӀ иралъхъ пльыжъхэм я быдапӀэ нэхъ лъэщ дьдэр – Грознэ къалэр – къицтӀану.

Мыбдеж кышдохуэ зыри зыпэмыпӀла гуэрхэр. Ахэр А. И. Деникиным и мемуархэм къызыршыгъӀэлыгъуэжам занщӀау иугу къымыгъэкӀыжынкӀз Ӏзал иӀэкъым нобэ мы щыпӀлэ дьдэхэм щекӀуэкӀхэр.

ДобровольческӀ армэм и командуоущэу цытам етхыж: «Генерал Ляхов (шуудзэ корпусым и нэхъыщхъэм – Кхъу. Хь.) генерал Къылыш-Джэрий и шэрджэс дивизэр хуиунэтӀащ Сунжэ и аузым, Грознэм хужкӀуэу. Ахлово (Курп Ицхъээрэм – Кхъу. Хь.) нэс кӀуауэ, шэрджэсхэр ямыщӀэххэу Ӏуауэ ингушхэм я зыкӀыпӀэщӀэсэныгъэм. ФӀыуэ зэщӀӀуэада шу минитӀ зыхэт отрядыр кърагъэувзкӀри ингушхэм большевикхэм Ӏзал иратащ пажэ емыкӀыу икӀуэтынхэу. Абы и ужыкӀз кӀэувахэщ Ингуш лъэпкӀ совету Назрань цызэхэсым и унафӀ хэмылӀу ди дзэхэр езым я щыналъэм кӀуэцӀрамыгъэкӀыну. Генерал Къылыш-Джэрий ингушхэм зауэ ярищыпӀащ, ауэ и Ӏуэху кыкӀакъым. Къаруэ иӀэр къемэщӀӀкӀ цыхъум, ингушхэм къапикӀлхуэ, Слепцовскэ станицэмкӀз игъазэри, ар зауэкӀз къицтащ. АрщхъэкӀз ингушхэмрэ большевикхэмрэ я кум къыдӀнэри, тактическӀэ щытыкӀз гугъу ихуаш...

Генерал Ляховым дзэуэ иӀэр апхуэдизкӀэ куэдци, ингуш шу минитӀыр тыншу хигъэщӀӀфынущ. Ауэ «хужыдзэ» генерал пэтми, мыбыхэм хабзэ гуэр яхэлъц, 1994 гъэм и декабрь мазэм Ингушетием я занщӀэр я гъуэгуу пхырыкӀа дзэхэм хуэдэу кӀуэцӀрыкӀуэхэкъым. Добрармэм и нэхъыщхъэхэри иужь итц ингушхэр жагъуэгъу ямыщынуи, абыхэм я лъэпкӀ советым епсӀэлъэныгъэхэр драгъӀкӀуэкӀ. «ЕпсӀэлъэныгъэхэр бздажагъэкӀз кӀыхӀлыхъ ящӀырт, арати, шэрджэс дивизэр Грознэм ебгӀэрыкӀуэныр зӀкӀз кыызэтэдгъэувыӀэн хуей хъуаш», – еух а хыбарыр Деникиным. Грознэр къэцтӀэнэр генерал Покровскэм и дзэм, Тэрч и сэмэгурабгъумкӀз ингушхэм къапикӀлхуэ къалэм къекӀуэӀлам, къалэн щащӀ.

Ингушхэм я Ӏуэху адӀкӀэ зэрыхуэр нобэ екӀуэкӀхэмкӀз фӀыуэ дощӀэ: генерал Ляховым Прохладнэ деж, хуей хъужыкӀуэмэ, кыггэсэбэпыну щылыгъ дзэр кърешӀӀэри, ингуш къуажэхэр къеувыхъ, ультиматум яхуегъэуэ: ӀэщӀу ялыгыр ятыну... Ингушхэр кымыкӀуэту мэзауэ, КӀэбӀрдеймрэ БалькӀэрымрэ Деникиным щидубыдым, абыкӀз икӀуэта адыгэ, балькӀэр, урыс, грузин, осетин большевикхэри я гъусэу. АрщхъэкӀз къарухэр зэхуэдэкъым, ингуш къуажэхэр хъэбсабэу зэтракӀүтэ, Ингуш лъэпкӀ советыр арзыи техуээн хуей мэхуэ Добрармэм и командованием кыхуиуи гъуэ псоми. Къылыш-Джэрий и шэрджэс дивизэр иужыкӀз Дон лъэныкъуэкӀз щекӀуэкӀа зауэхэм хэттащ, Царицын къзыщӀта Врангель и дзэм и шу пзырӀу Индыл екӀуэӀлащ.

Деникиным и гукъэкӀыжхэм къызыршыщымкӀз, ар хуабжы хуазэрзыщ Къылыш-Джэрий. «Доброволец хахуэц, урыс централищӀ», – щотхъу абы.

Япэм кыкыыр Добровольческэ армэм езым и жэрдэмкэ хыхьауэ зэрыхэтырщ. Етуанэр Кылышым и луэху еплыкларщ – Кавказ Ищхээрэри абы лъэпкыу иври Россием хэтынырщ, Россием ыхьэ-ыхьэу гуэшыныр мыдэнырщ, абы щызэу Деникиным зэриакыылэгъурщ.

Хэт Добрармэм и пашэр сыт шыгуэи зыхуэдзэлэшхуэ шытар жыплэмэ, ар Кылыш и кыуэш нэхъыщцэ Щыкхымы-Джэрийщ. Мыр палъэккэ шыцэ правительствэм и зэманым «Кубаным и демократ пашэхэр» зыхужалэу шытахэм ящыщт. Черноморскэ губернемрэ Мейкыуапэ отделимрэ ис адыгэхэм я съезду 1917 гэм и август мазэм Хьэкурнэхьэблэ кыуажэм щызэхэтэм Бгырысхэм я областной советым и председателу шыхахат. Деникиным Кубаныр щылыгтам, ар областым и парламентым – Кубань Радэм – и председателым и кыуэдзэт. Мы Радэр Кубаныр щхьэхуэу, зи щхьэ хушчытыж щыналпэу гъэувыным и телхьэщи, Деникинымрэ абырэ зикл зэгурылуэркыым. Кубань кызэакъ сепаратизмэм ищылуажкэ, бгырысхэм я пашэ политическэ лэжыаклуэ гупым, псоми кыахкыным хуекыухэм – Радэм и депутатхуэ Улагай Къасболэт, Сулытлан Щыкхымы-Джэрий, Нэмитокуэ Айтэч, Хьэщцэгъуэгу Мурат, Сыихуэ Сэфарбий, Кубаным и правительствэм адыгэхэм кыабгъэдэжкыу хэт Натырэ Кушыку сымэ – луэхур нэхэри зэщцэгъапплэ.

Псом хуэмдыджу Деникиным кызэыгъэубжыыр мы гупым я жэрдэмкэ Радэм и делегациэ Темырхъан Шурэ клуэу генералыр зытепллэ мыхьуххэ «Бгырыс правительствэм» («Кавказ Ищхээрэм ис бгырысхэм я республикэм» и правительствэм) зэгурылуэныгъэ зэрырищыларщ.

Зэкыуэххэм адрес адыгэхэр кызэрыхушчытри налуэ къащцэ мемуархэм: псоми нэхъыжкыым, Кылыш-Джэрий, нэхэ пщцэ хуащцэ, луыдж нэхэ хуалэщ.

Добрармэр Царицын и деж пльыжхэм щызэтракыута иужькэ, Кылыш-Джэрий и дивизэр зыхэт шуудз бригадэр Тэрч нэс кыкылуэщцраху. Мыбдеж бригадэр щызэбгратыпщыкыж. Шухэр гуп-гупурэ кыуршым зэпрокфри, а зэманым меньшевикхэм я правительствэм илыгъа Грузием кышдоувилэ, иджыри зыгуэр зыхуээфлэжкыну кыэнэхэр зэхуэшэсыжри, Кылыш-Джэрий зы шуудзэ полк зэрегъэлэщыж. Хужьыдзэм щышу кыэнэжар и гуэсуэ Къарым икыжа генерал Врангель и гугъащ а шу полкыр Кавказым, большевикхэм я дзэ щыбым, щылыгыну, абыхэм ятеуэрэ зэраныгъэ яритын папщцэ, иужькэ и мурадэ Кубаным шрагъэтлысыккэ дзэм, генерал Улагай и десантым, гуэдзэ хуищыну. Арщхьэккэ десантым зыри кыкылакыым. Ар пльыжхэм гугъуэдэ демыхуэ зэтракыутащ.

Зэбгырылэпкыжа бригадэр кыызэщыкыуэжу, шу полк щызэхуишэсыжыфар арагъэнщ (луыдж нэхэ зэрыхуащцри абы хыхьэжу) Кылыш-Джэрий хэкум ирахуа бгырыс «хужьхэм» я пашэ хъуныр кыышежыар. 1920 гэм Деникиным и пэккэ хужьыдзэм и пашэ хъуа генерал Врангель и гуэсуэ Константинополь кышчышхуатм щыщцэдзауэ ар мэхху дзэм хэту, е абы шыгыуу, хамэщцэ лэпхъуа адыгэхэм, «хужь эмиграцэ» хъужым хиубыдам, я тхьэмэдэ пэлытэ.

Хамэщцми щыщылэми, Сулытлан «зэрыцентристцэ». Хужьыдзэм и пашу щытахэм, Россием и луэху псори зэрахъэну зыхуэфашэр езыхэрауэ зызыбжыжхэм, быдэу якыуэтц, абыхэм, апхуэдэу езыр кызыхэккэли и зауэ кыулыкыуки нэхэ кыгыгъхэ кызэакъхэм кыызэрагъэлэщ организацэхэм я лэжыгъэм хэтц, Врангель зэтригъэлэса «Русский общевоинский союз» (РОВС) лэщми хохъэ. Абы кыыдэклуэу иужь итц истамбылаклуэм теунэхъуахэм нэмыщыжккэ, иджы щцэрыщцэу Тыркум кышчыхута адыгэхэм ятел гугъуехьыр, тэклу нэхэ мыхьуми, ящыгъэпсынщцэным, абыхэм екыуэлэплэ гуэр кыахуэгъэуэтынэм, лэжыгъэрэ зэрыпсэн тэклуэр кыахуэдэтынэм. А мурадымккэ Кылыш-Джэрий кыызэхеклухэ Тыркум и кыалэхэр, Европэ кыэралхэм я шыхьэрхэр. Ауэрэ ар хамэщцэ ис адыгэ псоми я пашэ, абыхэм я цккэ кыуэв цыху мэххэ. Пэжщ, Сулытлани, адрес «бгырыс вождэхэми» кыащыкыуэжырт ахэр (Кавказым исхэри яхэту) адыгэ псоми я пашэу, бгырыс псоми

я вождхэу, организацэ зэмылпэужыгыгэу лэджэу, «Россиер большевикхэм кьэлэщилэгъэкьыжыныр и кьэлэнэу зыгъэуухэм» а псоми я цэклэ хыхъэу.

Кавказым икля «хужь» эмиграцэм и пашэхэм езыхэм я организацэ щхьэ-хуэхэри зэхуашэ, газетхэр, журналхэр кьыдагъэкл. Султлан-Джэрий мэхъу «Кавказ Ищхьэрэм и бгырысхэм я народнэ парт» жыхуалэм и унафэщлхэм ящыц зы. Ар апхуэдэу хагъэхьэ «Кавказыр зыми лэцлэмылнынымкля комитет» зыфлащамы. Мы ттури бидэу япыщлауэ щытащ Англием, Германием, Польшэм я военнэ разведкэхэм езым я отделенэхэр щалэж Париж, Варшавэ, Прагэ, Белград, София, Истамбыл кьалэхэм, нэгъуэщл щыплэхэм.

Гурылуэгъуэщ советскэ разведкэми и нэлэ абыхэм зэратримыгъэкыр. Тримыгъэкл дэнэ кьэна, зыми ебгъапщэ мыхъун ехъулэныгъэхэр кьехь. Иджы зэратхыжымкля, ди разведкэм пщлэкл игъэлажэу щытащ П. Врангель ла нэужь РОВС-м и нэхъыщхъэу щыта генерал А. П. Кутеповыр. 1930 гъэм ар ди щэхурылажэу Париж дэххэм кьадыгъужри, зыми имыщцэу Марсель кьалэм и кхъухь тедзаплэм кьашэж, мыбы щылэ советскэ кхъухым кьрагъэттысхьэри, тенджызым тету кьыздашэжым, лауэ жалэ. 1937 гъэм апхуэдэбзэу кьадыгъужащ Кутеповым и ужькля РОВС-м теува генерал Е. К. Миллерым. Абы и луэху зэрхъуар зэклэ зыми ищлэркъым.

Советскэ разведкэм гулытэншэу кыгъанэркъым Кавказым икля «хужь» эмиграцэри. Абы и щыхъэтщ СССР-м кьэрал клуэцл луэхухэмкля и народнэ комиссар Л. П. Берие 1940 гъэм ноябрым и 5-м И. В. Сталиным хуигъэхьа запискэр. Зи гугъу ищлэр «Омери» цлэ щэху зэрихъэу Тыркум щылэ советскэ разведчыкым кьилуэтэжахэрщ. Хуэбгъэфашцэ зэрхъунумкля, ар грузинхэм ящыц «хужь» эмигрант гуэрщ, Тыркумрэ Къухьэллэ Европэмрэ щылэ Кавказ эмиграцэм плъэуаклуэ-дэлуаклуэу яхэту, «Омери» щэхуу пыщлащ «59» бжыгъэмкля зи цлэр ягъэлщкы цыху гуэрэм, абы информашцэ кьезытым. 1939 гъэм щыщлэдзэу «59»-м Кавказ эмиграцэм и цлэкля епсэлэныгъэхэр Париж щрегъэклуэул, французхэм, англичанхэм, полякхэм я разведкэхэм я лыклуэхэм хуэзээрэ. Иужькля «59»-м и пщэ иралъхьэ Кавказ конфедерациэм и Советым и филиал Истамбыл кьыщызлэуихыну, Къуэкыплэ Гъунэгъум щылэ эмигрант организацэхэр зэгумгъэхьэн папщлэ. 1939 гъэм декабрым и 26-м апхуэдэ Тыркум кьыщызлэуах.

Илбабжымкля дэ и гугъу щытщыныуц Хэку зауэшхуэм и зэманым нэмыцэ гьэрэщым ихуа бгырыс сэлэтхэм ядэлэпыкьунымкля Кьылыш-Джэрий и гупым ирагъэклуэклэ лэжыгъэхэм. А лэжыгъэм абыхэм кьыцагъэсэбэпу щытащ зи цлэ кьытлуа филиалри. Иджы кьызэрыщидэращи, филиалым и «адэр» советскэ тлэхьэщлэхт.

Л. П. Берие и запискэм кьыщигъэлъэгъуаш Кавказ конфедерациэм и Совету Париж дэсахэм Кавказ Ищхьэрэм и бгырысхэм я лыклуэу Султлан Кьылыш-Джэрийрэ Щамил Саид-бекрэ (имамым и кьуэрылпхуш) хыхъэу зэрыщытар, апхуэдэуи 1940 гъэм Париж нэмыцэхэм яубыда нэужь, Советыр зэрылпэлъэжар, абы хэтахэр Европэм и кьэрал щхьэхуэхэм зырыклуэжар, Джэрий Францием и щыналэ нэмыцэхэм ямыубыду кьэнам, Щамил Саидбеки Истамбыл зэрылпхуэжар.

Фашист Германиер СССР-м кьызэрытеуам «хужь» эмиграцэр тлуэу зэгумгъэзащ – хэти хэкужыым кьыдэщлрэ, ар теклуэным хуэлажэу, хэти Германием и унафэщлхэр далыгъуу. Иужьрейхэм я «уазыр» зыщ: Гитлер Россиер большевикхэм кьэлэщилэгъэкьыжыныуц. Антон Иванович Деникиным хуэдэу «хужь» генерал зыбжанэм я Хэкум и бийм дэлэжэны ямыдамэ, кьэ-закъ «хужьхэм» кьахэкла эмиграцэм и пашэ генерал П. Н. Краснов и дежкля ар насыпыхуэт. «Си хэкум срсондэдэжэркъым» – апхуэдэу Деникиным жэуап яритащ нэмыцэхэм кьыхуагъэклуа лыклуэхэм. Краснов жиари тхьэдэм кьинэжаш: «Большевикхэр тебдын папщлэ шейтанми бзаджэнаджэми уагухьэ хьунщ». А гъуэгурц, ди жагъуэ зэрхъууши, Султлан Кьылыш-

Джэрий кыыхихар. «Центрист» зызымыхъуэжыхэм иджи и гъуазур къэзакъ атаманырщ. 1942 гъэм ар нэмыцэхэм я «гунклэм пысу» Кавказ Ищхъэрэм къоклуэж. И ныбжь хэкуэтэпа пэтми, 1918 гъэм ещхуэ, емызэшу адыгэ, нэгъуэщц бгырыс къуажэхэр кыэзхеклухъ, и лъэпкъэгъухэр Гитлер и «луэху лъаплэм» еувэлэнху кыыхуриджэу...

Абы, куэд-машцэм, ди цыхухэр щыгъуазэщ. Ауэ Кыылыш-Джэрий и луэхум нэгъуэщци хэлъщ, ди къэралым зэи щамылуэтауэ. Аращ зэпхыжари Джэрий «адыгэм яхуилъжым хуэдиз зылэжьа гъуэтыгъуейуэ» хамэ къэрал ис ди хэкуэгъуэ языныкъуэхэм жалэу зэрызэхпхри.

Етлуанэ дунейпсо зауэмрэ нэмыцэ зэрыпхъуаклуэхэр Кавказым кыызэрыклуамрэ телсэлъыхъ тхылъ куэд ди деж кыыщыдэклуэу кыыщцкълыныщ, германие командованием деж щылэ «Кавказ комитет» гуэрэм, нэхъыбэу граждэн зауэм и ужьккэ ирахуа «хужь» хуэмэбжьымэхэр зи пашэр, и лъыклуэм совет зауэлху нэмыцэхэм япэщцэхуахэр здэщылэ щыпклэхэм кыыщцкълухурэ, бгырысхэр хэту гитлеровцхэм кыызэрагъэпэщ дзэхэм хыхъэнху цыхухэр хашу щытауэ зэрымыт. Арами а «лъыклуэхэр» хэту щытми, кыыхашар дэнэ щыщми пыухыклуэу кыэзыгъэлъагъуэ тхылъ гуэр, е кытрадзэ документ цхъэхуэ зыри щыгъуазэкъым. Псоми а зэ зэхар, кытрагъэзэжурэ, ягъэныщцклуу аращ.

Мылуэхур хъэрэмыгъэншэу зэрамыджым ди цыхухэр абы щымыгъуазэу кыгъэнэщ. Апхуэдэу клуэурэ, зы лъэхъэнэ дихъэщ дэ «плени», «предатели» димылауэ тхъэ ялуэуи, темэр, зэрыжалэщи, «зэхуащыжыпащ».

А псом иджыпсту и гугъу тщыну мы очеркым и къупкхэм изагъэрктым. Клэщцу зы пэж жытлэнци, псори дилащ: «пленхэри», «предателхэри», «кавказ комитетри», абыхэм зэхуашэса дзэхэри.

Ауэ щылащ нэгъуэщци.

Зауэм гъэр цыхъуу нэмыцэлэуэм иса ди нэхъыжхэм гъэщцэгъуэн куэд ягу къагъэкълэжырт; куэд я нэгу щцклат, куэд ягъэват. Пэжщ, ягъэшынати, я хыбархэм кыыхыщцэ зрагъэщцыртэкъым, ямыщцыху кърихъэллэмэ, птхынулауэ укъащцэмэ, занщцэу я псалъэм пачыжырт. Апхуэдэ зыгуэрэу кыыщцкълыныщ иджыри хэлущылуэщ ццъмыхуар абыхэм ящыщ зым кылуэтэжар. Сигу кыызэреуэщи, сэ абы езым сыхуэзакъым, епслэхэхэм жалэжу зэхэсхауэ аращ. Езыр, сыщымыгуэмэ, Тэрчккэ щыщ гуэрт.

1941 гъэм ар яубыдауэ Францием щыщ къалэ гуэрэм пэмыжыжыуэ щыла лагерым ис. «Зы гъэмахуэ пщыхъэщцхъуэ дыкыдыхъэжауэ, – кылуэтэжаш абы, – ди хъумакуэхэр кыытхыхъэри, кыыдэджаш. «Адгъгэу дапщэ фхэтми фыкыыхэккэ», – жалэри. «Сыт мыгъуэу плэрэ кыыдащцэнур?» – дыгузавзурэ, адыгэу щы дису арати, комендантым деж дыщцлэшащ. Комендантым и гъусэу лъыжь щцэст, пашцыхыжым и инэрал фащцккэ хуэпауэ. Къэтэджри сэлэм кыыдихаш, адыгэбзэккэ кыыдэпслэшащ. Маршынэ цыккыккэ нэкулат шофыр и гъусэуи, абы дыкъригъэтысхъэри дыкыдыдишащ, «хъэмэмым фысшэнущ», – жери, хъэмэмым зыщыдгъэпсклащ. Зыдгъэпскыыху, ди щцхэм щыщцлэдауэ ди лъагъуэм нэс драхуэлэнху щыгъыныщцэ кыытхуащцхури къашауэ щылтти, ахэр зыщытлгъащ, итлэнэ и унэ дишэри зы жэщ-махуэккэ дыщылащ. Адыгэ ерыскыккэ дыкыгъэхъэщцлэщ, зы бжыи драгъэфащ, лэджэккэ кыыдэупщлэщ, езым хэтми зыкыыдыгъэщцлэщ. «Мыбы адыгэ исыххэмэ, сашцэупщлэнт, зыгуэрккэ я гуапэ сщынт жыслэри, нэмыцэхэм я нэхъыщцхэм хуит зыкыэзгъэщцри сынэкулат», – жила мыхъумэ. Етлуанэ махуэм и пщыхъэщцхэм, апхуэдэу зыгуэрлауэу кыыщцкълыныщ, дишэжри комендантым дритыжаш. Псом хуэмьидэу ди жагъуэ хуар инэралыр зыщыщыр кыызэрыдмышцлэмрэ абы кыытщитлгъэа щыгъын къабзэхэр зэрытрахамрэт. Инэралыр дапщэри лъэлъауи, «хъуну-къым» жалэри ядакъым. Щыдагъэхри деплурэ куэбжэпэм деж щагъэсаш, дэри тшыгар зэкуэщцыпшауэ тлыгъти щытлгъэжри дыдыхъэжаш...»

А хыбарыр нэхъ епхъэллэ хъуну а зэманым Францием адыгэ генералур тлу исащ – Хьэгъундокъуэ Едыджрэ Кыылыш-Джэрий Султланрэ. Дэтхэнэри

е нэггүзшд зыгуэрми – ди дежккэ мыхьэнэшхуэ илэкьым. Нэхьыщхьэр апхуэдэхэр зэрыщыларш.

Шылащ. Лагерхэр кызызэхаклуьху, адыгэхэм шцэупшцэу ежьа гупым япэ шцывккэ кьалэнэу зыхуагъэувыжар зыт: тхьэмыщцкэплэпэ ихуа я лъэпкъэгъухэм зыгуэрккэ ядэлэпыкьун, лэмал илэххэмэ, ажалыплэм кьышын. Дзэм хашэн луэхур кыщьежар нэхь иужьккэщ, ар зи гукъэкри нэггүзшд гупц. Дауэ шцытми, япэхэм яхуэзфлэклэщ шцхьэусыгъуэ зырыз ящлурэ, е нэмыцэхэм зэралуплэфлэгъур кьагъэсэбэпурэ, адыгэ, нэггүзшд бгырыс лъэпкъэхэм ящыц куэд гъэрыплэ лагерхэм кьрашын, сымаджэхэри, ныктуэдыктуэхэри яхэту. Апхуэдэ зыкьом дзэми хыхьакьым, зауэ-бани хэтакьым, Тыркум ягъэлэпхуэари, абы кышынца, иужьккэ хэти я хэку кьэклуэжыфащ, хэти нэггүзшд кьэрал лэпхуэжаш.

Зэтемыхуэу уеплэ хьунуш мы луэхухэм. Нэхьыщхьэр – иджыри кьэс зэрытшцэу шцытам хуэмьдуэ – лъэныктуэ псомккэ кызыздепльынырщ. Европэми США-ми я тхьэдэтхэм мыувылэу ядж генерал А. А. Власовым и луэхур. Дыдейхэр иджыщ абы илэжыплэклэ иужь шихьар. Хамэ кьэрал еджагъэшхуэхэм я мэхьэбыр кьэзыщтары мащэкьым: Власовым хуэфашэр нэлэпкьым – фышцлэщ, ар зэлэпжар и хэкуркьым – Сталинырщ, большевизмэрщ. Нэхь жыжьэжи клуэ шылэщ. Нэгъабэ «Молодая гвардия» журналым кытридзаш Филатов Виктор и тхьыл «Напэ дапщэ илэт Власовым?» жыхуилэр. Детектив дьэдэм хуэдэщ: Власовым нэмыцэхэм заритауэ аракьым, и пщэ кыдалпхьар игъэзэщлауэ аращ. Сталиным абы кьалэн шцлэп нэмыцэхэм яхыхьэу гъэр хьуа ди сэлэтхэр лагерхэм кьришын, ахэр зыхэт дзэ кызызэригъэлэщ, хуей шыхьум деж Гитлер пэщигъэуэвэжын папщэ... Дыхьэшхэну кыпщыхуонт, ауэ тхьылыр зи лэдаккэщцкыры сюжетхэр зэклуэцызылэнтлэ тхаклуэ-фантасткыым, еджагъэшхуэ тхьэдэтхэ, эзыри генералщ, жиулэхэр уи фнэц зэрищыны кьехь. Власовым нобэ сьт хуэдэ луэху еплыккэ хуимылэнуми, жалэ иджы абы и луэхум тетыхьэхэм, абы фышцлэ шцыхуэщын хуей шылэщ: абы ажалыплэ лагерхэм кьришыжащ урыс цыхуу мин лэджэ, я псэр кьригъэлэщ. Пэжщ, апхуэдэ шцывлэклэ нэмыцэ концлагерхэм кьелахэр зауэм и ужьккэ Берие и лагерхэм кышыхуатщ, ауэ ар нэггүзшд псалэмэмакщ.

Кылыш-Джэрий и хьыбару кьеклуэккэхэм уащыхэлплэклэ, кыпщохуэ абы нэмыцэхэм яхэту зрихуэу шцыта луэхухэр езым и нэм кылуиныхьащ, и псэм лэпыхьэу шцымытауэ. Нэмыцэхэр шцклуэтыжым бгырысхэм иджыри зы тхьэмыщцкэлагъэ, зы истамбылаклуэ япэщылэу кышцлэклэщ. Оккупантхэм зыгуэрккэ яхэпщлэ хьуахэр, Советхэм шцлащышынэн зыгуэр – мащди ирехуэ, куэди ирехуэ – зыктуэпхьэр, лажы-хьати зимылэ лэджэ, я лыхьылыри, лэулэдри я гьусэу, ирахужьэжауэ яху нэмыцэдзэм я ужь иуващ. Куэд игъэунэхуащ, игъэжэкуащ хьыбар нэпцди яутыпщхэм. Шцылэт тхьэ шцызылэу оккупантхэр зды-нэса шцылэхэм исауэ хьуар флэгъэжурэ «Краснэ лэзмэр» кьаклуэу. Дауи, цыхухэр абыккэ шцлэгужьеар зыкьомккэ пыщлэщ зауэм и пэклэ кьэралым шцклуэклэ репрессехэм – блэ зауэр аркьэным шцэтэ.

Бьэдэ жалэж Кылыш-Джэрий апхуэдэхэм яхуэуэурэ, «Фымыунэхуэ, фи плэ физ, – жиуэ яхэлэпхьыхуэ шцытауэ. – Сэ мыбыхэм сахэлщлэ хьуащи, срагъусэу сымыгъэзэжэ хьунукьым. Сэ зыкыыздэвмыщди, фи хэку фысыжи нэхьыфлш». Мащлэжым абы едалуэу гъуэгуанэ нэпцым темыхьэу кьэнахэр. Жалэ абыхэм нэмыцэм игъэтлыса куэди кьригъэутыпщыжауэ. Мыдрейхэм шышцэу Кьэбэрдэ-Балкьэарым иккэхэм ящыц зыкьомым Пятигорск деж кышцагъэзэжаш, адрей шцывлэхэм кышцэжыхьэхэми – хэт Ростов, хэт Херсон деж.

Итланэ адыгэ, балкьэр, ингуш, осетин, кьэрэшей лъэпкъэхуэ мин зыбжанэ хэкум иккэщ. Нэмыцэдзэм хыхьа «Бергман» («Бгырыс») батальонхэм хэтэ зауэлэхэм нэмыщди, шцлэпхуэжэхэм яхэтт игъащцэм иккэхуэ шцзымычэхэр, цыхухэцхэр, сабийхэр, лыжь-фызыжьхэр. А кьомыр гъэщэн, хуэпэн, зыщлэсын кьахуэгъуэтын хуейт. Кылыш-Джэрий нэмыцэ командованием

я деж флэлыкыу шылар кьегьэсэбэл, мохэр зэкларымыхуу, ээфлэмыкыуэду кьелыным иужь итщ. Зауэм кьигьэукуубея Европэм и кьэрал зыбжанэм кьыщыщледз щтаплэ ихьэжэхэр. Иклэм-иклэжым ахэр нэмыцэхэм хуит ящ! кьэ-закьхэм я гьусэу Австрием, Италием, Югославием я щыи клэпэ зэпылыпнэм деж хэщлэплэ щашщын. Мыр бгылтэ щыплэт, Кавказыр иугу кьигьэкьыжу. Ауэ партизанхэм я тысыплэти, «хьэщлэхэм» псэхуплэ ялтэхьым.

Хьэргьэшыргьэ яку дэкиртэкьым политическэ лидерхэми. Дэ псоми я гугуэ зэклэ тхуэщынкьым. Мы луэхугуэм (ямьщыхуу истамбылакыуэм) теухуауэ тхыль щхьэхуэ догьэхьэзырри, ди гуащлэ кьыхьэмэ, абы нэхьы-бэ щызэпкьыртхынщ. Зэклэ фигу кьэдгьэкьыжынщ Сультап-Джэрий хуэдэ «центрист»-хэм нэмыщкыи Германием и унафэщлэхэм я кьуагь кьуэтлысхьауэ зэрыщытар Кавказ Ищхьэрэр Россием кьыгуэкьыу кьэрал щхьэхуэу увын хуейуэ кьэзыгьэуэвхэри.

Псоми фылуэ хэзыщыкыи, псори зи нэгу щлэкла шэшэн профессор Авторханов Абдурахман, иджыри Мюнхен щыпсэур, щыхьэт зэрытехьуэмклэ, а «комитет», «союз» кьомыым ящыцу Европэм щлэрыщлэу щикьухьа хьуа бгырысхэм папщлэ мыхьэнэ зилэ гуэр зылэжьыр Берлин щыла «Кавказ Ищхьэрэм и лъэпкьэхэм я комитетырщ». Адыгэхэм ящыцу, Кьылыш-Джэрий нэмыщлэ, абы хьыхьэу щытащ генерал Улагайр профессор Нэмитокьуэмрэ. «А комитетым, – етх Авторхановым, – нэхьыщхьэ дыдэу кьалэниг! зыхуигьэувыжырт: япэрауэ, Кавказ Ищхьэрэм щыцу гьэр хьуауэ нэмыцэлэхэм исхэр псори хуит кьегьэщылыжын; етлуанэрауэ, лъэпкьэхэр зыми лэщлэмылыным пыщла гулсысэхэр пхыгьэкьын, ахэр Германием кьылытэныр зэгьэхулэн. Япэ кьалэныр а комитетым игьээзщлэщ – Ищхьэрэ Кавказым щыщ цыхуу минхэр ахэр флэкыплэ имьйэу зэрыкыуэдэну щыта гьэрэщхэм кьришыжри, ажалым кьригьэлащ...»

Кьылыш-Джэрийрэ П. Красноврэ ядэртэкьым Власовым и дзэм хьыхьэнир. А щхьэусыгьуэхэмклэ Кьылыш хуэмыарэзыхэм лыжыным еныкьуэкьуу щлэдзэ. Луэхум кьызэригьэувын хуэдэу нэмыцэхэм емыпсалэу ягьэкьуаншэ.

1982 гьэм Ставрополь кьыщыдэклауэ щытащ А. Попуткэ, Ю. Христинин сымэ ягьэхьэзыра «ВЧК-м и цлэклэ» тхылыр. Нобэ дызыщыгьуазэхэр иугу илу тхылым уеджэмэ, нэрыльагьуэщ зэхьэклауэ куэдуйуэ абы зэрихуар. Ауэ кьэхьуа-кьэщлэ луэхугьэхэр дэнэ пхьыжын! Апхуэдэу тхылым кьыщыгьэлэхьуауэ тепщыхьэмэ, адыгэ гупыр Италие Ищхьэрэм щысам «Адыгей лъэпкэ комитетым» и пашэ Пэнэф Нухьэрэ Налшык нэмыцэхэр щыдэсам «лъэпкэ правительствэ» жалэу кьызэрагьэпэщам и тету щыта Тауклэш До-лэтрэ Кьылыш-Джэрий и лзыныншэу Берлин кьуат, езым зыгуйгьэхьэным теухуа-уэ Власовым епсэпылэнхэу. Кьылыш-Джэрий, зэрамыгугьауэ, ткийуэ кьыщлэкири, мо тлур кьызэрысыжу егьэтлыс. Хьэргьэшыргьэр нэмыцэхэм зэтрагьэувылэжын хуей мэхьу. Абыхэм бгырысхэм я лагерыр гьуэщлэ клэпсэ банэклэ кьаухьуреихьри, нэмыцэ сэлэтхэр хьумапкыуэу бгьэ-дагьэувэж.

Арщхьэклэ фашист Германием и луэхур кьуильхьэжаклэ. Мыгьуэу лаге-рыр я лэмыщлэ йохуэ англичанхэм.

Адэклэ кьэхьуар кьуэкьыплэ кьэралхэм я публицист, политическэ лэжьакыуэ куадым ильгэс 50 хьуауэ «хьэдагьэ зращлэкирщ» – англичанхэр Сталиным щышынэу кьэзакьхэмрэ бгырысхэмрэ абы жьагьэ хуащлэу жьыхуалэрщ. Зи гугуэ ящыр Англием, США-м, СССР-м я лыщхьэхэр Ялтэ кьалэм щызэлэушлэм цыгьуэ зэраухыплэм ипкэ итклэ, дэтхэнэ кьэралми и цыхуу нэгьуэщлэ кьэрал зауэ ильгэсхэм кьыщыхутар ар зей кьэралым иратыжын зэрыхуейрт. Апхуэдэ зэгурылэныгьэр гьээзщлэным уриджэгу зэрымыхьунур нэрыльагьуэм, кьуэкьыплэ кьэралхэм нобэр кьыздэсым Англием и правительствэ а зэманым щылар цагьэкьуаншэ, ар демократием и хабзэм ебэкуауэ, кьэзакьхэр, бгырысхэр, Сталиным зэрылэщлэуэдэнур ищлэ пэтми, ахэр кьригьэлыным хэмыту, СССР-м иритыжауэ жалэри.

Абы и лъэныкъуэкӀ нэхъ цӀэрылуэ хъуахэм ящыщӀ Англием щыпсэу урыс тхалуэ Николай Толстой (Лев Николаевич и адэ къуэшымы и щӀэблэхэм къатехъуахэм) и тхылыр – «Ялтэ и тыхъхэр» («Жертвы Ялты» – «Ялтэ теклуэдахэр, жьагъэ хуащӀахэр» жыхуилэщ). Апхуэдэщ а къэрал дьдэм къыщыдэклэ Николаас Беттел и лъжыгыгъэ «Иужьрей щӀэхуэ» жыхуилэри. Абы щыщ пычыгъуэхэр урысыбзэкӀэ щыцӀэрадзкӀым «Лиенц и Голгофа» жиӀуэ фӀащӀащ. Лиенцыр Австрием щыщ къалэщ. Голгофэр езыр зытрауӀулэну жорыр и плӀэм иӀуэ Иисус Христос зыдэклэ бгырщ. Мы тхылхэм нэхъ зепкърыхауэ къыщыгъэлыгъуэжӀащ къэзакъхэмрэ кавказцӀхэмрэ советскэ командованием и лыкӀуэхэм къызэрыратыжа щыкӀлэр.

Гупитымы я пашэ П. Красноврэ Къылыш-Джэрийрэ и нэм нэскӀэ иужь итащ англичанхэм зратыну. КъагъэпцӀауэ къыщӀэкӀынууш. Англичанхэм къэзакъхэмрэ Кавказым щыцӀхэмрэ унафэ хуащӀащ майм и 28-м (1945 гъэм) я лагерхэр къагъанэу Юденбург къалэм автомашинэхэмкӀэ щыцӀэхуэсынхуэ, Ӏэцэ зезыхъэхэм ятыну. ПцӀэдджыжыкӀым жьыуэ Юденбург и къалэ гъунэм английскэ офицерхэр щыувывкӀащ сӀэлэт батальон я гъусэу, етхыж Н. Толстой. «...Сыхъэт ныкъуэ дэкри, япэ гупыр къыкъуэжӀащ. Хъэлъэзешэ машинитымы ису кавказ офицеру 121-рэ къэсаш. Абыхэм япэ къища автомобиль зӀлухам иту къакӀуэрт паштыхыдзэм и офицерым и фашэ зыщыгъэ Къылыш-Джэрий. Кавказым щыцӀхэм я командир СултӀан-Джэрий Къылыш, Краснови хуэдэу, эмиграцэ нэхъыжыкӀым щыщт. Граждан зауэм щыгъуэ ар Англичанхэм япыщӀауэ щытащ икӀи барон Врангель и гъусаш, 1920 гъэм иужьрей дьдэ операцэм КъырымщыфӀахъэхуу. Кавказым щыщ цыхуэхэм я деж Джэрий цыхышхуэ щилэт, Краснов къэзакъхэм я деж зырыщӀилэм хуэдэу».

КъызэрабжымкӀэ, 1945 гъэм май – июнь мазэхэм Австрием щыщ Лиенц, Юденбург, Шпиттал къалэхэм деж англичанхэм советскэ командованием къыщратыжащ къэзакъыу 23.800-рэ Кавказым щыщӀу 4.800-рэ (нэгъуэщӀ бжыгъэхэри щыӀэщ). Зыри бгъэцӀэгъуэну хэлькытым абыхэм ащыщ куэдм кӀэкӀуэжын ядэу зырыщымытам. Я хэкум хуэмеижу аратэкъым – якъуэзлым игъшынуу арат: полицискэхуэ, комендантхуэ, нэмыцэхэм я гъусэу я хэкум къеззэуэжа зауӀлхуэ щытахэт.

Мы луэхум хэтауэ псэуж гурэхэм сашрихъэлӀкӀэ, сэ куэдкӀэ сапкъроуп-щыых, абы теухуауэ ятххэмрэ зырыщыта дьдэр зыпӀэгъуахэм къызэрауэ-тэжымрэ зэзгъапцӀу, зи гугъу сцӀа тхылым хэзгъэхьэн мурадкӀэ мыр къэзгъэсэбӀу апхуэдэхэм, нэгъуэщӀ щыпӀэхэм и «къыщратыжахэм» селъӀунут ягу нэхъ къинэжар къысхуатхыну, е, Ӏэмал иӀэмэ, дызэхуагъэзэну.

Щэджэм ЕтӀуанэм щыщ Ало Ӏэбу ныбжыщӀу хэзэрыхъауэ щытащ 1943 гъэм я хэкум икӀахэм. Псори фыӀуэ ещӀэж, Австрием щууха походри хэтӀу. Иджыблагъэ сэ абы сеупщӀащ Къылыш-Джэрий теухуауэ (абы щыгъуэ Апор зыри еджатэкъым «Ялтэ и жьагъэхэм» папщӀэ ятххэм щыщӀу).

– Советскэ лыкӀуэхэр къытхыхъэри, «фытшэжыну дыкӀэкӀуащ» щыжалэм, цыхуэхэр зырыхъэзри зырыгъэхъуащ – хэт кӀуэжыну, хэти мыкӀуэжыну, – къызжиащ Алом. – ЕтӀуанэ махуэм Къылышым – СултӀани жалэт, Къылыши жалэт – дызэхуишэри къытхэпсэлъыхъащ. Зи, сыкӀуэжынуу жызылэр фыкӀуэж, – жиӀащ, – зи гум ар нэхъ къищтэр фыкӀуэжмэ, нэхъыфӀщ, сэ жьы сыхъуащ, слӀэкӀын щыӀэжжымы...

Генерал лъыжыр иужьрейуэ и хэкуэгъухэм зэрахэпсэлъыхъар квегъэлъэгъуэж Николай Толстой. Гурьлуэгъуэщ ар абы езыр зи пшынэ еуэ политикэм и фейдэ хэльу къызэрилуэтэжыр.

Дравэ псым лут Грофельхоф къалэ цыкӀлум, Кавказым щыцӀхэм зэкӀэ увӀӀӀлэ яхуэхъуам, Къылыш-Джэрий и гъусэхэр къыщыцӀэхуишэри, етх Н. Толстой, иужьрей псалъэкӀэ захуигъэзаш. Абы жиӀащ: «Дэтхэнэ зыуэ зи лъэр кыхъыр, псом хуэмыдэу щӀалэгъуалэр, зимыӀэжжэу тхырекӀ. ЗыщывмыгъэгъуэщӀ Кавказымрэ Кавказым и народхэмрэ хунит къэтцӀыжыным дыщӀлэхуэпсэу зырыщытар. Сэ жьыӀуэ сыхъуащ, бэнынгъэм адӀкӀэ пысцӀэну

слэжкыжынукуым, теклуам я гушцлэгъу сышыгугыу си шхьэр яхуузгъэтылынырщ къысхуэнэжыр...» Толстой и текстымкIэ «тхырырекым» ктыкыр англичанхэми советскэхэми фалэщцэмыхьэн хуэдэу зывгъэпщкIу жиIэу аращ. Генералым апхуэдэу жиIами жимыIами, зызыгъэпщкIуахэр щыIащ. Абыхэм ящыщхэр иужькIэ Европэм, КъуакыIпIэ Гъунэгъум, США-м, Канадэм къыщыщидзыжахэщ. Ало Iэбу хуэдэхэр, гугъу ехьами, я хэкужьым къэкIуэжаш.

Къэзакъхэмрэ бгырысхэмрэ я нэхъыбапIэр Австрием къыщрашажьэри, а зрагъэтысхьа мафIэгум кърамыгъэкIыу Сыбыр яшаш. Генерал Петр Краснов, абы и къуэ генерал Семен Краснов, генералхэу Тимофей Доманов, Сулътан Къылыш-Джэрий, Андрей Шкуро, вермахтым хэта къэзакъыдзэхэм я командующэу нэмыцэ генерал Гельмут фон Паннвиц, нэгъуэщI зыкъоми я гъусэу занцIэу Москва, Лубянкэм нагъэсаш. Абыхэм япкърыупщыкыныр езы Меркулов дьдэм, Берие и къуэдзэм, и унафэм щIэту екIуэIащ. ЗэратхыжымкIэ, Сулътан Къылыш-Джэрий судым щыжиIащ: «Зыми сыхушцлэгъуэужьырккыым, сызыхушцлэгъуэжыну зы си гъащIэм злэжъакъым. Сэ зэ пащтыкымырэ адэж хэкумрэ сахуэпжыну тхьэрыIуэ сщIати – абы сьтетащ».

Iуэхуракъэ, шхьэж къызэрыгурыIуэщ Хэкум ухуэлэжьэныр зищкысыр...

Николай Толстой зэхуихьэса материалхэм къызэрыхэщымкIэ, генералхэр Лефортовэ тутнакъэщым и пщIантIэм шхьэпылгъэ щащIащ.

... Сьти жьIи, ахэр зи жьагъэ хъуар, зытекIуэдэр Ялтэжым. Езыхэм псэукIэу, дуней тетыкIэу къыхахарщ, гупсыскIэ зытетарщ. Къабыл, хьэрэм яIуэ щытарщ. Зэман бзаджэу зыхэхуарщ. Уи Хэкум и губгъэн – ар сьтэм къыхэкIами – зэ къэпхьамэ, гува-щIэхами къыппегъуэкыжынууш. Хэкум хуэпщI жьагъэрщ, тыгъэрщ тхьэхэм я деж нэсынури. Сьт пщIэн, Хэкур хъумэн, щыхур хъумэн псалэхэм къаубыдыр щызэтемыхуэ къохъу.

Лъэпкъыр хъумэнри аращ.

КХЪУЭIУФЭ Хьэчим.

1996 гъэ, етхуанэ къыдэкIыгъуэ.

Иордан адыгэхэр

Иордан къэралыгъуэр къызэрыхъуам и тхьдэм тепсэлъыхъу ди къэралми нэгъуэщI къэралхэми къыщыдэкIа тхыльхэм уащрихьэлэркъым абы Iапхъуа адыгэхэм я Iуэху лъэпкъ. АтIэми иужькIэ Иордан къэралым и къалащхьэ хъуа Амман и абы и гъунэгъу къуажыблри адыгэхэм къызэрагъэпшауэ щытащ.

Британием и мандатнэ администрацэм къызэригъэпшагъуэмкIэ, 1924 гъэм Трансиордан щыIпIэм щыпсэуащ адыгэу минипщI, абыхэм яхэтащ шэшэнэу щыху 85-м нэс.

Езанэ дунейпсо зауэшхуэм щыгъуэ Иорданщыбым¹ щызэзэуащ инджылыздыдзэхэмрэ абы ягъухьа хьэрып къызэрыIэтахэмрэ зы лъэныкъуэу, тыркудзэхэмрэ адыгэхэмрэ зэгъусэу. 1918 гъэм и мартымрэ и сентябрымрэ зауэрщ цекIуэжаш Амман, Уади-Сир, Суейлихь, Джэраш я деж. Сентябрым и 24-м Амман дэкIыжаш яужь къина тыркудзэхэмрэ герман дзэ унафэщIхэм-

¹ Нэхъапэм ИорданщыбыкIэ эджэу щытар Иордан псым къедза щыIпIэхэрщ, а щыIпIэм пыIудза щыIпIэхэм ИорданщыбыкIэ (ЗаиорданиекIэ е ТрансиорданиекIэ) иоджэ.

рз. Сентябрьым и 25-м британыдзэхэм, зауэ гуащлэ ирагъэклуэкрэ, Амман яубыдащ. А махуэ дьидэм адыгэ тхьэмадэхэмрэ офицерэхэмрэ зэхуэзащ. Тхьэмадэхэм жалаш Амман тыркудзэхэр зэрыдэмысыжыр икнэ зэгурьуащ мамыру псэу адыгэхэм я гугъу ямыщыну.

Иорданщыбыр инджылызыхэм яубыда нэужь, абыхэм кызырагъэпэщаш британ контролым щлэт автономнэ щыплэхэр: Амман Джэраши дагъэ-тысхьаш инджылыз чэнджэщэгъухэр. Ауэ унафэр зылэщлэпыр езы щыплэм щыщ тхьэмадэхэр арат. 1920 гъэм и апрелым Сан-Ремо щеклуэкла европей кьэрал теклуахэм я конференцэм и унафэклэ хьэрып щыналхьэр ягуэзащ. Мандат системэм ипкэ итклэ, Лъэпкэхэм я Лигэм Иракымрэ Палестинэмрэ, Иорданщыбыр щыплэри хэту, инджылыз кьэралым иритащ.

Инджылыз кьэрал унафэщлэхэм я мураду щытт Иорданщыбыр щхьэхуэ ящлэ кьэралыгъуэ кыщызырагъэпэщыну икнэ абы и тепщэу хьэшимит лъэпкьым ящыщ ягъэувыну (хьэшимитхэр Мухьэмэд бегъымбарыр зыщыщы щыта лъэпкьырщ. Х лэщыгъуэм кыщыщлэдзауэ 1924 гъэм кьэс а лъэпкьым щыщхэр Мэчэм и унафэщлэ щытащ). А мурадыр ягъэзащлэхэрэ, британ унафэщлэхэр хуейт хьэшимитхэм ягурьуэжыну. Хьэшимитхэри щлэкьурт Къуэжыплэ Гъунэгъум хьэрып кьэрал кыщызырагъэпэщыну. Абы нэмьщлэ, французхэм ялыгъ Сирием и щыплэхэмрэ журтхэм яубыд Палестинэмрэ я зэхуаку щыплэр зылэщлэхьэнэ я мурадт.

1920 гъэм и ноябрым Хьиджаз кьикрэ Иорданщыбым кьэклуащ хьэшимит лъэпкьым щыщ шериф Хъусен и кьуэ етуанэ эмир Абдулыхь. Эмири и гъусэхэри кыщыувылащ Мэхьан и деж. Эмирым игъэуащ езым а унафэм щыщ кьэралыгъуэ кызырагъэпэщыны мурад зэрилэр.

Иужьклэ Иорданием и пащтыхь Абдулахь и гукъэжыж тхылым щитхыжащ Иорданщыбым кызырагъуэуэ щыта щыплэр, ауэ абы адыгэхэм я луэху лъэпкэ кыыхигъэцакьым. 1921 гъэм мартым и 2-м шэджагъуэм Амман кызырагъуэ, абы кыщыдзэхуэса, гъунэгъу щыплэхэм кьикл шейххэм зэрахэпсэлыхьар кьегъэлыгъуэ. Эмирым зэритхыжымклэ, абы япэ дьдэу кыхуэзар Инджылыз кьэралым и лыклуэ Амман дэс зиусхьэн Киркбрайдщ. Иорданым щыпсэу адыгэхэм эмир Абдулахь кызырагъуэуэ щыплэр фы дьдэу зыщлэж яхэтц икнэ эмирым итхыжам ар тэхуркьым. Адыгэхэм ятахэм кызырагъэлыгъуэмклэ, Мэхьан щыдзэхуэсауэ щыта хьэрыпхэм, бедуинхэм хуадакьым Абдулахь и мурадхэр икнэ ар псынщлэу Мэхьан дагъэжыжащ. Гъуэгуэ здытетым, эмир Абдулахь Амман и гъунэгъуу кыщыувылащ. 1921 гъэм мартым и 2-м адыгэ тхьэмадэхэм генерал Мирза-бей Уасфи Къумыкыуэ я пашэу эмир Абдулахь Амман кырагъэблэгъащ икнэ жралаш абы и хэщлэплэр Амман щихуэну хуит зэращыр. Дауэ мыхъуми, а зэманым Амман абы кьедза щыплэ псоми адыгэхэр щытепщэт. Абы кыыхэкклэ, эмир Абдулахь адыгэхэм яхуэмызэу Амман блэжынутэкьым.

1921 гъэм мартым и клэм Ерусалим щеклуэклащ зэлушлэ, абы щызэпсэ-лъахэщ Инджылыз колониехэмклэ министр Уинстон Черчиллрэ эмир Абдулахьрэ. Ахэр зэгурьуащ Инджылызым и унафэм щлэту Абдулахь ибн Хъусен зи нэхьыщхэ эмират Трансиорданием кьэралыгъуэ кызырагъэпэщыну. Зэгурьуэныгъэм кызырагъэлыгъуэмклэ, Инджылызым мылькуклэ дэлэпкьынуыгъэ кьратыну икнэ авиабазэхэр Трансиорданием щихуэну и пщэ дилхьэжащ. Палестинэм щылэ комиссар нэхьыщхэм и унафэм щлэту Британием и резидент щылэн хуейуэ кьагъэуващ.

Зэпсэлыныгъэхэр яуха нэужь, эмир Абдулахь кьэжыжащ икнэ Сальт деж кыщыувылащ. Эмирым Амман флэкьуажэ цыклуэ, абы кьэралым и кьэлэ нэхьыщхэ щихуэну зрипэстэкьым. Абы кыыхэккыуэ, мурад ищлэц нэхэ кьуажэщхуэ кыыхыну икнэ Сальт нэхэ флэтэмэм хуэащ. Ауэ Сальт щыпсэхуэм эмирым и мурадхэр ягу ирихьакьым икнэ псынщлэу дагъэжыжащ. Абдулахь гъуэгуэ теувжащ. Амман щынэсым, абы и гъунэгъуу кыщыувылащ. Куэд дэмыкыуэ, эмирым и деж кыщыдзэхуэсащ хьэрыпхэм, гъунэгъуу

щыпсэу бедуинхэм я лыкыуэхэр икйи кыыжалащ хъэшимитхэм я тепщэныгъэм зэрыхуэмейр, нэхъ псынщӀэу Иорданщыбым дэжкыжынуи эмирым паубыдащ. Абы кыыхэкыу, эмир Абдулахь и гъусэхэм унафэ яхуищӀащ загъэхъэзырыжу Хьиджаз ягъээжыну.

А уӀэху къэхъуар зэрывэхихыу, Мирза-бей Уасфи эмирым деж кӀуащ икйи жрилащ Амман и хъуреягъ щыплӀэхэри адыгэхэм зарейр икйи адрей лъэпкъхэр дэжкыж жалэу эмирым едзэуэну зыкйи зэрыхуимытыр. Абы иджыри зэ жрилащ эмирыр адыгэхэм кыызэрырагъэблагъэр, къэралыщӀэм и къалашхэр Амман щухуэну ахэр арзэы зэрыхъур. Абдулахь ар и гуапэ хъури, Амман кыыщынащ икйи Трансиорданием и правительствэр кыызэ-ригъэпэщӀу щидзащ.

Амман Трансиорданием и къалашхэ щыныр адыгэхэм кыызэращтам щхъэусыгъуэ зыбжанэ илэт. Япэрауэ, езанэ дунейпсо зауэшхуэр щеклуэкӀа зманым адыгэхэмрэ хъэрыпхэмрэ я зэхушытыкӀэр зэлыхъат. Ар кызыых-кӀар адыгэхэр тыркухэм зэрательхэр, хъэрыпхэр инджылызхэм зэра-гъусэр арат. Адыгэ къуажэхэм бедуинхэр нэхъыбэрэ ятеуэ хъуат. А зэман зэхээрыхьам куэд мыхъу адыгэхэр дэлэпыкыуэгъу нэхъ хуэныкыуэт, я лъабжьэр ягъэбздан папщӀэ. Абы кыыхэкыу, адыгэхэм нэхъ яфӀэтэмэмт эмир Абдулахьэр инджылыз администрацэмрэ ягухъэныр. Абы нэмыщӀ, тыркухэр Иорданщыб зерикыжрэ адыгэ куэд лэжкӀапӀншэу къэнат, лэ-жыгъэ ялэжтэкъым административнэ лэжкӀакӀуэу щытахэм, полицэ гупхэм хэтахэм, гъушӀ гъуэгъу лэжкӀакӀуэхэм, нэгъуэщӀхэми. КъэралыщӀэм лэжкӀапӀ кыритыну ахэр цыгугът.

Абдулахь хушӀэкъут адыгэхэр гъунэгъу кыищыну, зыбгъэдишэну. Адыгэ-хэм фӀэкӀ, Абдулахь и мурадыр зыми далыгъатэкъыми, ахэр гъээзщӀэн хуейуэ лэжыгъэшхуэ кыпӀэщыльхэм дэлэпыкыуэгъу кыышыуэхъуэну ящыгугът. Езы эмирым мащӀэт гъусэу илэр – цыхуищэм нэсыртэкъым. Адыгэхэм зауэлӀ полицэ гупышхуэ зэгъэпэщӀа ялэт. Езы Мирза-бей и шуудзэр цыхуэ щиппӀым нэсырт.

1922 гъэм сентябрым и 16-м Лъэпкъхэм я Лигэм дийгъащ Инджылызым утыкум кырильхъа планхэр – Трансиорданиер Палестинэ мандатым кыыхагъэ-кыу «щхъэхуит» эмират кыызэгъэпэщыным теухуахэр.

1923 гъэм Палестинэм и комиссар нэхъыщхъэ Герберт Самуэль кыижик-лащ Трансиорданиер къэрал щхъэхуиту кыильытэну Инджылызыр зэрыхъэ-зырыр.

Эмират Трансиорданиер зэраухуэххэу Абдулахь яужь ихъащ езым и дзэ зэщӀэуэдэ кыызэригъэпэщыну. Ар имыӀэнкӀэ лӀмал илэтэкъым: къэралыщӀэм и район зыбжанэм щыпсэухэм эмирым и унафэ щӀэувэн ядэртэкъым. Транс-иорданием и дзэ зэщӀэуэдэ лъабжьэ хуэхъуащ Мирза-бей и адыгэ шуудзэ гупыр. А гупыр, япэрауэ, эмирым и хъумаӀкӀуэ хъуащ, полицэм и къалэнхэри игъэзащӀу щидзащ. Дзэ кыызэрагъэпэщым и «резерв къарухэм» хъэрыпхэ-ри хагъэхъуэ щӀадащ, ахэр кърашырт эмирым кыыхуэфӀ хъэрып щыплӀэхэм. КъэралыщӀэм и дзэ зэщӀэуэдэхэр кыызэгъэпэщынымкӀэ гугъу зрагъэхъащ адыгэ офицерхэм. Япэрауэ, езы генерал Мирза-бей, аджӀэ Хъэтыхъу Аб-дул-Чарим, Шарафуддин Яхъя Рустум, Мухъэмэд Жанбэч, Хъалащтэ Саид, адрейхэми.

1922 гъэм и январым Трансиорданием и дзэхэм ящыщхэмрэ британ авиа-цэмрэ зэгъусэу ягъэмамырыжауэ щытащ лӀщэ ялыгъыу зыкъэзылӀта цыхухъу Керак, Тафила щыпсэухэр. 1922 гъэм и июлым зэбграхуащ лӀщэ зылыгъыу Аль-Къура щыплӀэм зыкыыщызылӀта хъэрып феллахъэр. А хъэрыпхэр «гъэбз-яужыным» хэта дзэхэм я унафэщӀу щытар инджылыз офицер капитан Пикш. А зауэм хэтащ адыгэ шуудзэхэри. ЗыкъэзылӀта районхэр ягъэмамырыж-ри, Амман и унафэм щӀагъэуэвэжаш икйи абыхэм тезырышхуэ (контрибуцэ) тральхъащ.

1923 гээм сентябрым и пэхэм «резервым шылэ» хьэрыпидзэхэмрэ адыгэ полицэ гуышхуэмрэ згуагъэхьэжри Хьэрып легион ящлэщ, офицер Фридерик Пик и унафэщлү. А легионым и бжыггэр цыху 1200-рэ хьурт.

1923 гээм и сентябрым, Абдулахь и теппэныггэр ямыдзу, лэцэ ялыггыу зыкьалэщ адуан хьэрып лъэпкым, шейхь Султ'тан Аль-Адуан я пашзу. Абыхэм гуэс яхуэхьуащ Аль-Белка шьиплэм шыпсуу бедуин лъэпкьри. Зыкьэ-зылэщлэхэм Амман кьекьуаплэ гьуэгухэр ябуыдащ. Абыхэм паггьэуващ Хьэрып легионыр. Адыгэхэм я зы гуыпым я пщэ иралъхьэжжаш эмирым и лъапсэ Раггээ-дан яхьумэну. Ар яубыдыну я мурадт зыкьэзылэщлэхэм. Легионымрэ хьэрып зыкьэзылэщлэхэмрэ зэззуу нэужь, бедуинхэр ирахужьэжжаш. Абыхэм я лэщлэхьэ Султ'тан Аль-Адуан шьипхьуэжри кьэралым икьыжжаш.

1926 гээм Трансиорданием шьлэуэ кьыщызэраггэпэщлэщ кьэрал гьунапкьэр зыхьумэ дзэ ллэужьыггьуэ, инджылыз офицерхэм я унафэм шьлэту. Абыхэм я офицерхэм я нэхьыбэр инджылызхэт. Иггашцэм дзэ кьулыкьур зыфлэфл адыгэ шьалэгьуалэм и нэхьыбэр хыхьэу шьадзаш Хьэрып легионымрэ кьэрал гьунапкьэхэр зыхьумэ дзэхэмрэ. Абы нэмыщл, а дзэхэм кьулыкьу шьипщлэным фейдэ пылт. Абы хэтэхэм иужьклэ кьызэраггэпэщлэхэмрэ, 1920 гээм ипэхэм дзэхэм я лыхьэ щанэр адыгэ шьалэгьуалэт, 1930 гээм дзэхэм я лыхьэ тхуанэр адыгэ офицерхэмрэ сэлэтхэмрэт.

Инджылыз офицерхэм адыгэ зауэлхэм яхуэфэщэн пщлэ кьыхуащлэрт икли адыгэ шьалэгьуалэр яфлэфлү дзэм хаггэхьэрт. Полицэми адыгэ куэд хэтт. Эмирыр зыхьумэ гвардием адыгэ флэклэ зыри хаггэхьэртэкьым. Гвардием и фащэу кьащтар адыгэ фащэрат.

Кьэралыщлэм и административнэ кьулыкьушцэхэми адыгэ куэд хаггэхьат. Осман кьэралыггьуэм и унафэм шьыщлэщлэ зманым шьлэныггэ зыггьуэщлэ адыгэхэм административнэ лэжьаплэхэр, кьулыкьу зэмыллэужьыггьуэхэр шьаггьуэщлэщ кьэрал лэухуащлэпэхэм, кьалэхэм я мэриехэм, кьуажэ лэухуащлэхэм. 1928 гээм Трансиорданием и япэ конституцэм ипкь итклэ, адыгэ лъэпкьым шыщу депутатитлэ хаггэхьаш хабзэкьызыггэпэщлэщлэу Советым и депутат 16-м ящыщу.

Британ мандатым и зманым шыггьуэ кьулыкьу нэхь инхэр зылыггэ адыгэхэм ящыщу кьыубж хьунуш: адыгэхэм я унафэщл генерал Мирзабей (щылар 1932 гээрщ), ар Абдулахь эмирым и ныбжьэггьут икли и япэ чэнджэщэггьут, нэхь мыхьэнэшхуэ зилэ кьэрал лэухуеггьуэхэм япэ шьыклэ эмирым хиггьапльэр арат; Гьумар Хьикмэт – кьэрал полицэм и япэ унафэщлэр, 1931–1934 гэхэм юстицэм и министру щытар, 1941–1942 гэхэм Хабзэкьызыггэпэщлэщлэу советым и депутаттар, сатумрэ мэкьумэш лэухуэхэм-клэ и министру, илэс куэдклэ эмирым и чэнджэщэггьуу щытар; Щауэжкьат Хьэмид – 1925 гээм полицэм и унафэщлү, Хабзэкьызыггэпэщлэщлэу советым и депутатту 1941 гээм щытар; Саид-паша Аль-Муфти – 1929–1934 гэхэм Хабзэкьызыггэпэщлэщлэу советым и депутатту, 1938 гээм Амман и мэру, 1944–1949 гэхэм, кьэрал кьуэцл лэухуэхэмклэ министру щытар; Фаузи Аль-Муфти – Хабзэкьызыггэпэщлэщлэу советым и депутатту 1934–1937 гэхэм, 1942–1947 гэхэм щытар, Шейхь Гьумар Лутфи Аль-Муфти – япэ дыдэу Трансиорданием ислам институтыр (1921 гь.) кьыщызэзыггэпэщлэу щытар, кьэралым и мусльман дин лэухуэхьэплэм и унафэщлү 1921–1936 гэхэм щылар, нэггьуэщлэхэри.

Британ мандатыр шыщыла зманым адыгэхэм я нэхьыбэм шьы куэд ялыггаш Уэсмэн кьэралым кьаритауэ щытауэ. Адыгэ кьуажэхэм шьылт шы лъэпкьыфлэ кьэггэхьуным елэхьхэр. Япэ дунейпсэ зауэшхуэм шыггьуэ якьутауэ щыта Хьиджэз гьуэщл гьуэгур ящыжыну языныкьуэ адыгэхэр иужь ихьэри ар зэраггэпэщыжжаш икли ар яхьумэныр кьызэраггэпэщлэщлэ.

А зманым Амман шьыплэм шьыпсэхэм я нэхьыбэр адыгэхэр арат икли ахэр эмирым и шьлэггьэуэн нэхьыщхьэт. Эмирым ар кьыгурылуэрти, абы-

хэм пшцэ яхуишцэрт, адыгэ тхьэмадэхэр игъэныбжыгъэурт, лүэху кьалэтмэ, яхыхьэрт.

Британ мандатым и лъэхъэнэм шыгъуэ Амман куэдэ кьыдэтлкъысхьэу шцэ-дзаш нэгъуэщцэ районхэм, кьэрал гъунэгъухэм кьикл хьэрыпхэр. Ауэрэ адыгэхэр нэхъ мащцэу яхэпльагъуэ хьуащ. Дзэ зэщцэуэзэдэ кьарухэм хьэрыпхэр нэхъыбэ шыгъуащ. 1939 гъэм Хьэрып легионым хагъэхъэжауэ шьытащ кьэрал гъунапкъэдзэхэр. Етлуанэ дунейпсо зауэшхуэм шьыщидзэм ахэр цыыху 1350-рэ хьурт, ауэ а зауэшхуэм и клэм деж я бжыгъэм хагъахьуэри цыыху 8000-м нэсащ. Адыгэ офицерхэмрэ сэлэтхэмрэ зэгъусэу я бжыгъэр Хьэрып легионым и лъыхъэ пшцанэ ирикъужыртэкъым.

Етлуанэ дунейпсо зауэшхуэр шеклукла гъэхэм инджылыз генерал Глабб зи унафэщцэ! Хьэрып легионыр кьагъэсэбэпащ дэлэпкъуныгъэу лүэхухэмкцэ.

1941 гъэм и гьатхэм Легионым шьыц гупхэр хэтэщ Иракым шьыла востанэр зыгъэбэуажэхэм. 1941 гъэм и июным Сирием и шьыплэхэм ихьауэ шьытащ. Легионым шьыц гупхэм аэродромхэр, коммуникацэхэр, нэгъуэщцэ-хэри яхьумэрт.

1946 гъэм мартым и 22-м Лондон лэ шьытрадзауэ шьытащ Инджылыз-Трансиордан зэгурьлүэныгъэм. Абы кьызыэригъэлягъуэмкцэ, Лъэпкъхэм я Лигэм и мандатым и палъэр иухьрт. Трансиорданиер кьэрал шьхъэхуиту кьилытэрт. 1946 гъэм майм и 26-м Трансиордание эмиратым флэащцэ Иордан Хьэшимит пащтыхьыгъуэ.

КЪУЩХЬЭБИЙ Анзор,

*тхыдэ шцэныгъэхэм я кандидат
1997 гъэ, епланэ кьыдэккыгъуэ.*

...

Шорэ и унагъуэр

Иджыблагъэ дэ дрихьэллэщ дэфтэр гъэщцэ-гъуэн: «Штабс-капитан Нэгумэ Шорэ Бэчмырзэ и кьуэм и унагъуэм исхэр». Ар щатхар 1862 гъэрщ.

Мы унагъуэм исхэр ятхыныр кьызыыхэклам шьхъэусыгъуэ илэщ. Тэрч областым шьыла дзэм и штабым и унафэщцым 1861 гъэм октябрым и 31-м кьыларыхьащ Кавказ бгырысхэм я лүэхур зезыгъаклэу канцеларым и нэхъыжхэм кьабгъэдэкл унафэ. Абы итт урыс правительствэм кьулыкьу хуэзыщцэуэ хэкум исхэм я бынхэу, я лъыхьлүэ, е эзыхэрауи ирехьуи, пенсэ зратхэм я цэ-унэццэр тхын хуейуэ.

Арати, еклүэкл кьэлпщытаныгъэр кьэсащ Нэгумэ Шорэ и шьхъэгъусэу шьыта Сэлимэт деж. Нэгумэм и унагъуэм езым ихьэкцэ гульытэ кьыхуишцэрт Кавказым дзэуэ исым я унафэщцым. Мис абы кьалэн кьыщищцэри, Тэрч областым и унафэщцым Къэбэрдей округым и тет Орбелиани кьыхуиуэхуащ япэу кьэсын хуей пощтым и гъусэу Нэгумэ Шорэ и унагъуэм исым я бжыгъэр тэмэу убзыхуауэ кьыхуагъэхьыну. Бахъсэн куйем и лэтащхъэ майор Коноплянскэм а жыхуалэр зэрыт тхыпъыр 1862 гъэм январым и 27-м Орбелиани деж нигъэсат.

Абы итт: «Сэлимэт – ильэс 60 хуур, Сэлимэт и кyuэxэр: Ерустам – ильэс 34-рэ, Ериван – ильэс 25-рэ, Ерашид – ильэс 23-рэ». Нэгүмэм илхуу ильэс 35-рэ хуум шхьэклэ шцыггүт: «Хорунжий Алмэм и шхьэгүсэц».

Сыт Нэгүмэ Шорэ и унагүуэм исхэм ятеухуауэ кьэдгүэтыжауэ жыхуэтлэ тхылпым кьыджилэр? Сытклэ ехьэллэ ар Нэгүмэм и гьащлэм?

Тресков И. зэритхамклэ, 1821 гьэм зи ныбжыыр ильэс 27-м ит Шорэ физ кьышаш. Абы шхьэгүсэ хуэхуауш ильэс 17 зи ныбжь Сэлимэт – Исмэхьил и пхуур. (Тресков И. В. Нэгүмэ Шорэ теухуа этюдхэр. Налшык, 1974 гь.) Тресков зытришцыхуыр 1821 гьэм зэхалхьа, кьэбэрдэй уэркэ Шорэ Шорэ и льяпкыыр кьызыхэкляхэм теухуа тхылпырш. Сэлимэт шхьэклэ абы итц а зэманым ирихьэллэу и ныбжыыр ильэс 17 хууэу шьытауэ. Дауи, абы кьыкыркьым а 1821 гьэ дьдэр арауэ Нэгүмэм физ кьышишар. Апхуэдэуц кьызырилгытар профессор Кьумькыу Тыгүуэн. Зи гугуэ тцды тхылпыр зэлкьрихуэрэ, абы 1965 гьэм кьигьэлъэгүуаш а зэманым Нэгүмэ Шорэ шхьэгүсэ илауэ.

Мыр луэхум и тэмэмыплэм нэхь и гьунэгүуш, и пэжыплэ дьдэр иджыри кьэс зыми имыщлэми.

Арщхьэклэ абы шэч кьытрахьэ языныкыуэ кьэхутапкүэхэм. Тыгүуэн Рэшад, псалэм папцлэ, зи гугуэ тцды тхылпым итыр и флэц ищыну хуеиххэкьым. Абы етх: «А зэманым (1821 гьэм – Б. С.) Нэгүмэм и ныбжыыр ильэс 27-рэ, абы и шхьэгүсэ шлалэ дьдэ Сэлимэт Исмэхьил и пхуур 17 ирикьуат. Ауэ дэ а бжыгьэхэр тэмэм дьдэу кьытфлэщыркьым, сыт шхьэклэ жыплэмэ 1819 гьэм Сэлимэт Нэгүмэм и кьэшэну шьытауэ араш. Абы тепцыхьэмэ, Сэлимэт а гьэм ильэс 15-т зэрыхуэн хуейр. Кьызырыпльытэмклэ, Нэгүмэм шхьэгүсэ ищыну кьыхыхын хуеякьым балигь мыхуа хьыджэбз цыкьлур».

Мыбдежым гугүуш жыплэну тхьдэтхым Сэлимэт и ныбжыым ильэситлэ шьыкларудыр. Итланэ, 1819 гьэм Шорэ и кьэшэну зэрышцытам шхьэклэ, Сэлимэт апхуэдизу шлалауэ жыплэ хууну? Абы шэч кьытезыхьэнүхэм мыр япеггэуэв тхьдэтхым: «1819 гьэм Нэгүмэ Шорэ и гьащлэм мыхьэнэшхуэ шьызилэ луэху кьэхуауш: физ кьышаш. Ар уи флэц ищлуи теггэшлалэ ещл Шорэ и цыхуегуэ шьыта помещицэ Стрелковэ Аннэ и гуггэкьыжхэр. Мис ар: «Нэгүмэ Шорэ ди цыхуегуэ зэрышцытам кьыхэкьыу, дэ абы дриггэблэггьат и кьэшэныр диггэ-льаггуну. Кьызырьджаламклэ, и кьэшэныр нэгүуэщл кьуажэ шьылэт».

Стрелковэм и тхыгьэм, зэрытльаггүуши, кьыкыркьым Шорэ 1819 гьэм физ кьышауэ. Мыбы и псалэхэм кьызырыхьышымклэ, «шхьэгүсэри», «кьэ-шэри» зэхуэдэу кьыбгүролуэ. Кьышат хьэмэрэ кьымышат 1819 гьэм Нэгүмэм? Мыбдежым лэмал зымылэц «кьэшэн» псалэм Стрелковэм кьрихыр имыггэ-тэмэмыныр. А псалэм кьыкьри кьызырыбгүрылуэнури нэчыхь ириггэтынуу, дэклүэну зызыггэхьэзыра цыхубз жилэу араш. Ауэ а зэманым урысым я «невеста» псалэм нэгүуэщл кьрахыу шьытауэ плэрэ?

Пцды хэлкьым Нэгүмэм Стрелковэр шьриггэблэггьар и кьэшэныр зэры-арам. Арышшауэ, кьемызэггьыу жыплэн хуейш Нэгүмэм, фы дьдэу урысыб-зэр зыщлэм, шхьэгүсэмрэ (жена) кьэшэнымрэ (невеста) зэхимыггэкьыфу шьытауэ. Урысыбзэр зэрымыщлэм кьыхэкьыу а псалытлыр зэхуэдэу флэкл кьыгүрымылуэмэ, Стрелковэм и гүггэкьыжхэм кьыхэщынут абы и псалэхэм лексическэ шьыуаггэ зэрыхэтэр.

Нэгүмэм Сэлимэт кьышишар Стрелковэр абы и деж шьыланэуэжыш. 1818 гьэм и бжыхьэрэц е шьымахуэрэц, нэхь хуэбггэфащэ зэрыхуунумклэ, 1820 гьэрэц. 1821 гьэм Нэгүмэ Шорэ деж шьыла миссионер Гендерсон итхаш абы и унагүуэм зэхуэкьыныггэ кьызырышцыхуар. «Сэ гуапэу сриггэблэггьат и шьыкыу анэм», – етх Гендерсон. Абы и псалэхэм кьыхош Нэгүмэм и шхьэгүсэр шьыгүуу и шьыкыу анэм деж шьыпсэуауэ. Стрелковэм кьызырлуэтэжамклэ, кьэшэныр нэгүуэщл кьуажэ шьыпсэурт. Абы кьеггэльаггүуэ 1819 гьэм Шорэ шьыпсэуар кьышлалхуа кьуажэр зэрыарар. Ар нэгүуэщл кьуажэ Хьэжы-Кьэбакь (Аджи-

аул) шылэпхуар Нэгүмэм и кьуажэр, унагьуэ зыщыпл флэкл мыхьуу шытар, хэклүздэжа иужьщ. Ар хуэпхь хьунуш абы шхьэгьусэ кьызаришам.

Адэклэ Тыгьуэн Рэшад гу льитэгьат Сэлимэт и ильэс бжыгьэм, ар Нэгүмэм и дуней епльыклэм пыщат. Абы кьызэрильытэмклэ, Нэгүмэм и унэ кьриша-фынүтэкьым зи ныбжьыр ильэс 18 иримыкьуа хьыджэбз цыкьлур.

Нэгьуэщлэ зы лэзынкьуэклэ укьыщеплэ хьунуш мылуэхум: Нэгүмэр шыпсэу зэманым ильэс 15-р дэклүэну и ныбжь нэсауэ кьальытэрт. Дэклүэну зи ныбжь нэса хьыджэбзхэм ятеухуауэ 1832 гьэм Пушкиным итхыгьащ: «Ильэс 15 ирикьуа хьыджэбз цыкьлур лы дэклүэ хьунут...»

Кьэхутахьлүэхэм кьэхьуауэ шытынклэ хьуну кьальытэ Пушкинымрэ Нэгүмэмрэ 1820 гьэм Псыхуабэ кьалэм шызэхуэзауэ, Нэгүмэм шхьэгьусэ кьыша иужь. Апхуэдэу шыщытклэ, кьэплытэ хьунуш Пушкиным Нэгүмэм жриэнклэ зэрыхьунур адыгэхэм нэчыхь зэрырагьэтхьу шытам теухуа хьыбархэр. Япэрауэ, ильэс бжыгьэм, Россием цагьэува законым тримыщылыхьу, Нэгүмэр теушхуэнклэ хьунут ильэс 15 зи ныбжь Сэлимэт кьышэну. Ар пэщлэуэртэкьым дин зыхуеджами, ефэнды лэжьыгьэ кьыгьэнами, мыпкьу бгьэдэлъми...

Тыгьуэн Рэшад, луэхум и пэжыплэр кьышэн шхьэклэ, кьихутащ нэгьуэщлэ тхыгьы. Абы зэритхымклэ, Сэлимэт 1800 гьэм кьальхуащ. Абы кьыхэкьылу нобэ зэхуэдэу кьаттэ хьунуш Нэгүмэм и шхьэгьусэр кьышалхуар 1804, 1802, 1800 гьэхэм ящыщ зыр арауэ. А шым тегьэчыныхьауэ зыри кьызэрытхухэмыхьунум кьыхэкьылу, 1802 гьэр кьыхэдгьэщхьэхуэкьынщ, ауэ 1804 гьэм деж кьыщызтэуеуылэн хуейуэ кьыщлэкьынщ, сьт шхьэклэ жыплэмэ, ар адрейхэм япэ ятхуэу шытат, зытхари Нэгүмэ Шорэу хуагьэфашэ, е Сэлимэт е абы и анэм я псалэкьэ.

Нэгүмэ Шорэ и бынхэм ятеухуауэ псалэ зытлуш жылэпхэт. Унагьуэм я спискэм мыхьэнэшхуэ зилэ итщ абы ипхьу Кулидам теухуауэ. Иджьри кьыздэсым дэ тцлэкьым ар кьышалхуа гьэр. Абы шхьэгьусэ хуэхьуар Псыхьурей кьуажэм шыщ Алмэр аращ. Дыщыгьуазэу шытакьым Ерустамрэ Кулидамрэ хэт нэхьыжьми. Иджь гурылуэгьуэщ хьыджэбз цыкьлур Шорэ и бынхэм зэранэхьыжьыр, ильэси 7-8-клэ зэбгьэдэса нэужь зэщхьэгьусэхэм ягьуэта сабийуэ зэрышытар. Абыи гульытэ хуэщын хуейщ. Шорэ Кулидам нэхьэр нэхьыжь бын илауэ, ауэ сабийуэ дунейм ехьыжауэ кьыщлэкьынщ. Ерустам, спискэм зэритымклэ, 1826 гьэм кьальхуащ, ар кьызэрахутам тохуэ. Ар и шыпхьум нэхьэр зы ильэсклэ нэхьыщлэщ. Ерашид Ериван нэхьэр ильэситклэ нэхьыщлэщ. Ерустамрэ Ериванрэ я зэхуакум ильэситху зэрыдэлъар пэжу кьыпчыхьуркьым. Куэд кьамыгьащлэу дунейм ехьыжа сабий нэхьыжьхэрауэ кьыщлэкьынщ абыхэм апхуэдиз ильэс бжыгьэ я зэхуакум шыдэлъыр.

Иджь нэхь зэпкьрыхауэ дытепсэлъыхьынщ Шорэ и кьуэ нэхьыщлэхэм я кьекьлүэкьыклэм.

Тэрч областым шылуэхухэмклэ шылэ комиссэм и тэрмэш Нэгүмэм 1868 гьэм августым и 24-м мыпхуэдэ луэхухэмклэ зыхуигьэзауэ шытащ Кьэбэрдей округым и тет полковник Нурид: «Мы дызэрыт ильэсым и февралым округым кьышрахьэжьба зэщлэхьееныгьэхэм, цыху шхьэкуцыншэхэм зэхуаблахэм, си анэ кьыпхуа си кьуэш Хьэжы гьэпцагьэ-делагьэклэ хьыа хьуауэ шытащ. Иджь ар абы епшыныж – Гумкьалэ лэхьуэщым исщ. Хуэфашэщ. Сэ жьыжэу яужь ситкьым абы кьышэщлэщлар мыхьумыщлэгьэу шымыту жьышэну. Сэ гуки псэкли фыщлэ яхузоцлэ зи лэмыщлэ дилэ унафэщлэхэм, а щлэпхьаджэшхуэ абы ищам апхуэдэу шабэу зэрыбгьэдыхьам шхьэклэ.

Ауэ иджь сэ шхьэхуимытыгьэклэ ехула сохьу фэ, зи шыхьыыр иным, лэхьлүклэ зыфхуэзгьэзэным, сьт шхьэклэ жыплэм мы зэманым ди анэри си кьуэш Хьэжы и шхьэгьусэ бын цыкьлүхэр зи гьусэри икьусыкьужьклэ хуэкьулейсызщ. Мис ахэр сэ кьызолъэлу Хьэжы хуит кьэфщыжу и хэкум кьэвгьэклүэжыным теухуауэ сынывэлэлуажьыну.

...Сэ си лъэлур фэ кысыхуэфшцлэ хьумэ, схузэфлэкл псори есхьэлэнц си кьуэшим бгьэдэлъ къуаншагьэшхуэр зэригъээзкьлэжыным зэрытезгьэлэжъэным. Сэ абы кыгырызгьэлэуэнц ди унафэщышхуэр гуцлэгъу ин хэлъу и луэхум зэрыбгьэдэхьар.

Поручик Нэгумэ».

Мы зи гугъу тцлар нэгъуэщц зы тхыгъэм пыщлэжаш – 1867 гъэм ноябрым и 21-м Къармэ кьуажэ щыц уэркь физабэ Нэгумэ Сэлимэт Къэбэрдей округым и тетым хуигъэхьа лъэлум. А тхыгъэм хэт цлэхэр езы документхэм зэрихуам хуэдэу кьыдохь. Абы мыпхуэдэу кьыщыгьэлъэгъуаш: «Си кьуэ Нэгумэ Хьэжы (зи гугъу ищдыр Ериванц – Б. С.) и кьуэш поручик Нэгумэ Урустан мы гъэм августым и 24-м уэ, зиусхьэным, зыккыпхуигъэзауэ шытащ Хьэжы мы гъэм и февралым унафэщцлэхэм зэрапэщцлэуам кьыхэкьыу Гумкьалэ лъэхъуэщым илгъэсклэ исыну зэрагъэжлуам теухуауэ. Иджы ягьэтлысам и физымрэ абы и сабий цыкьлунщымрэ зыхэсплыкын мылкъу сызэрымылэм хьхьэклэ анэ гумащлагьэклэ етуанэ лъэлуклэ зыпхуээзгъээзну сьтемыгъушхуэу хьурккъым си кьуэм тель тезырыр нэхь мащлэ хуэфшцыну. Сэ си пщэм изолъхьэм си кьуэм зэхыщыхьамрэ тетым и гуцлэгъумрэ езым кыгырызгьэлэужыну. Хьуну шытмэ, ар иджыпсту, нэщц мазэ дызэрыхьэным ирихьэллэу, зэман гуэрклэ къаутыпщыжыну сыпщогугъ».

Мы тхыгъэм Нэгумэ Шорэ и унагъуэм, ар зэрызэхэтам теухуауэ зыккьомым шыгъуазэ уащц. Араш ахэр ди дежкьлэ хьхьэпэу шыщытри. Апхуэдэу шытми, мыбыхэм зэлумьбз гуэрэхэми ушримыхьэллэу шыткьым. А лъэлухэм, псалгъэм папщлэ, кьыщыгьэлъэгъуакьым дапщэц, сьт хьхьэклэ Хьэжы – Нэгумэ Ериван – ягьэтлысауэ шытамы. Хьэмэрэ езы Нэгумэ Еристан «гупсысэншэ цыху гуп» жыхуилэр? Сьт хуэдэ «февраль луху» абы и анэми зи гугъу ящдыр?

Ериван ягьэтлысыныр пыщлауэ шытащ ар 1867 гъэм и февралым екьлэуэ зэщцлэхьееныгъэ цлэрылуэм жьыджэру зэрыхэтам. А зэщцлэхьееныгъэр езыр кьээзышауэ шытар округым и администрацэм пщыллэхэр лугъэкьыжыным теухуауэ иригъэкьлэуэ лухуэгъуэхэрт. Къэбэрдей округым и тетым езым и лэмыщлэ ил кьудейхэм унафэ яхуищлэ а зэщцлэхьееныгъэм шыгъуэ властым нэхь ерыщц пзувахэр жэуап тклиым ирашэллэну. Шэрэдж куйем шыщц ягьэтлысын хуейхэм яхэтт: Хьэбжокьуэ Мухьэмэд-Алий молэр, Хьэхьупащлэ Мусэ, Къэрэжьул Мухьэмэд, Жамбичэ Хьэтлохьушыкьуэ, Мафлукьуэ Жамбот, Кьудащ Къэнэмэт, Хьэмырзэ Къамбот, Гьурф Къасбот, Тэхьу Темрыкьуэ, Анзор Дохьушыкьуэ. Бахьсэн лъэныкьуэм шыщхуэ яубыдат Бабыгуй Мухьэмэд, Шапар Исхьэкь, Зекьлэ Бэтджэрий, Гьубжокьуэ Пщымахуэ, Къэрэмырзэ Чэсей, Нэгумэ Мусэ, Лыбекьуэ Заурбэч, Кушмэзэокьуэ Исмэхьыл, Лэмплэжэ Елмырзэ, Кушмэзэокьуэ Бэрокьуэ, Шэрдан Умар хьэжыр, Нэгумэ Хьэжы.

Мы унафэр занщцлэу ягъээзщцлауэ жыплэ хьунукьым. Ягъээзщцлэпами, языныкьуэхэм псынщцлэу ялгъэлэсакьым. Псалгъэм папщлэ, Нэгумэ Хьэжы шыдашар 1867 гъэм и июлырщ. Бахьсэн куйем и тетым Къэбэрдей округым и унафэщцым 1867 гъэм июлым и 20-м хуигъэхьа рапортым мыпхуэдэу кьыщыгьэлъэгъуаш: «Зи цыхьыр ин, фи унафэм ипкь иткьлэ сэ сьубыдащ икьлэ Налшык шылэ дзэм и тетым и лэмыщлэ ислъхьаш Гьубжокьуэ Пщымахуэрэ Нэгумэ Хьэжыр».

Къэбэрдей и феодал гьащцэм мыхьэнэ зилэ увьплэхуэ дьиди щаубыдыр-тэкьым мо ищхьэклэ зи цлэ кьитлуахэм шыщ языныкьуэхэм. Ахэр зэщцлэхьееныгъэм шыхэтам ящлалами, абыхэм я лэжыгьэр зьунэтл нэхь лъэрызехьэ гуэрхэр я шыбэ кьыдэтэуэ кьыщцлэжынут, шэч хэмьлэу.

Мы зи гугъу тцла лухум тегъэчыныхьауэ дьтемыпсэлъыхьми хьуну кьыщцлэжынт, ауэ кьэдгьэлъэгъуэнц властым тклиуэ пэщцлэуэ Урысей губерна пхьыдзахэм лъэныкьуэ шрагъэзауэ шытахэр: Тауклэш Цурэ, Альхьэс Ахьэмэт,

Къушхъэ Тэхьыр, Мысост Аслъэнбэч пщыр, Хьэтлохушчокъуэ Бэчмырзэ пщыр, Тамбий Берд, Бабыгуйе Иэсхъэд, Къурдэбэрдокъуэ Мырзэбэч, Къып Ислъам, Тэху Индрис, Шакъ Лыккэщ, Токъмакъ Ислъам, Къумыкью Яхъя. Ахэр яшауэ щытащ Рязань, Тверь, Калугэ, Орлов губернкэ, палъэ зэхуэмь-дэхэмккэ. Къэзыгъэзэжыну хуимытыхэхэри яхэтэщ абыхэм.

Мыбдежым гурылузгъуэ мэху Нэгумэ Еристан полковник Нурид пълэуиккэ зыщыхуигъэзам цыгъуэ тлэкуи фэрыщлу къыпфлэщыну щыжиар и къуэшым тлэщлэщлэ щлэпхъаджагъэм ар щабэу, гуцлэгъу хэлъу бгъэдыхъауэ. Зи гугъу тщлэ пълэуитми Нэгумэ Сэлимэт къыхош зи бынхэр фыуэ зылъагъу, абыхэм ятегужьейккэ анэу, анэшхуэу. Пцлэншэу ар мазиц нейккэ пэплъащ и къуэ нэхъы-жкым, округым фыуэ къыщацлэху офицерым, и пълэум къикклауэ Гумкълэ быдаплэм цалыгъ Ериван къаутыпщыным. Щымыхъум, Сэлимэт тегушхуащ зи нысэмрэ абы и бын цыкклухэмрэ зыфлэгъуэныхъ анэм къыбгъэдэклэ пълэуиккэ унафэщлэхэм захуигъэзэну.

Иккэ абы и макъыр нэсащ полковник Нурид и деж. Абы и щыхъэтц Тэрч областым и унафэщлым 1868 гъэм январым и 31-м Къэбэрдей округым и тетым пльигъэлэса тхылпыр. Лорис-Меликовым унафэ ищдырт: «Фэ мы гъэм январым и 10-м къевгъэхъа рапортымккэ сэ хуит фызошл нэгъабэ 1868 гъэм и апрелымрэ июлымрэ Гумкълэ быдаплэм илхэс зырыс ятелъу вгъэкла адыгъхуэ Думай Шорэ, Мамхэгъ Алхъэс, Нэгумэ Хъэжы сымэ икцлэщыллэ-ккэ къэвутлэпщыжыну. Абыккэ фэ къывбгъэдэжыну занщлэу хъыбар евгъащлэ хъунуц Гумкълэ плац-майорым».

Аращи, Нэгумэ Ериван и бийуэ щытащ пщыллэ лугъэжыжыным теухуауэ властхэм ирагъэккэуэ лэуэху псоми. И палъэр къэмысы къаутыпщыжа щхъэккэ, мурад быдэ ищлэщ хэкум иккыжыну. Щылым теухуа комиссэ Къуэдзокъуэр зи тхъемадэм и тхылхъэм яккэ итккэ, дубзыхури дэ зэ ттхуэ щытащ Нэгумэ Шорэ и къуэ нэхъыщлэхэр 1870 гъэм Търкум лэпхъуэжауэ. Ауэ ар тэмэм-къым. Куэдщлэжы дэ ахэр щылэпхъуа зэманыр нэхъ зыгъэнэхуа, щлэныгъэллэ щэджащэм и щлэблэм теухуауэ нэгъуэщлэ лэухухэми нэхъ гупсэхуу цыгъуаэз зыщлэ тхылэ къызэрдыгъуэтыжрэ.

Зи гугъу тщыр «Къармэхъэблэм щыпсэу хъэжым, Нэгумэ Шорэ и къуэ Еристан хъэжым» Къэбэрдей округым и унафэщлым и деж мартым и 2-м 1869 гъэм игъэхъауэ щыта пълэу тхылпырщ. Абы къыщыгъэлъэгъуащ: «Мухъэмэд бегъымбар пълэпэм и кхъащхъэм щхъэщэ щысщлэн щхъэккэ, Мэчэм зи илхэс хуэдэккэ сыклуэну сыхуейт си унагъуэр – щхъэгъусэ Гуащэ – илхэс 30, си къуэ Щыхъымджэрий – илхэс 8, сипхъухуэ Щамхъани – илхэс 6, Зрумхъан – илхэс 5, си къуэш Иришид – илхэс 31-рэ, абы и щхъэгъусэ Даус – илхэс 25-рэ, ахэм я пхъуж Мелхъани – илхэс 2, я къуэ Адэлджэрий – илхэс 7 зи ныбжхэр си гъусэу. Абы къыдэклэуэи, зи щыжьыр ин, сытогушхуэ сынольшуэну сэрэ си унагъуэмрэ гъуэгуэм дызыщыхуеину паспорт къызэфтынэу, ахъшэу дыжын тумэни абы папщлэ ныщлызогъуэ».

Мы си пълэу тхыгъэм Къармэхъэблэм дэс сэ, урысыбзэккэ сызэрымытхэ-фым къыхэккыу, лэ хъэрыпыбзэккэ щызоудзыж».

Мы лэухум теухуауэ нэгъуэщлэ зы тхыгъи щылэщ. Ауэ нэхъ зытегъэщлэуэ щытыр Нэгумэхэ Търкум кклауэ зэрыщытарщ. Абы тлэкуи зэхъуэклауэ къыщ-ребжэклэ Търкум кклауэ Нэгумэм и унагъуэм хыхъэхэм я цлэхэр: «Къармэ жылагуээм щыщ Нэгумэ Ридуон хъэжыр – илхэс 35-рэ, и щхъэгъусэ Куэшей – илхэс 30, и къуэхуэ Щамджэрий – илхэс 7, ипхъухуэ Щамхъан – илхэс 6, Мадинэхъан – илхэс 5, и къуэш Рэшид – илхэс 33-рэ, и щхъэгъусэ Даус – илхэс 32-рэ, къуэхуэ Адэлджэрий – илхэс 7, Шамхъан – илхэс 5, къуэхуэ Пщымахуэ – илхэс 20, Хъыжэ – илхэс 17 хъухэр щыгъуу».

Мы ищхъэккэ къыщытхъа тхыгъитми хэтц Пщымахуэ (Хъыжэ) цлэхэр зэм я къуэ, зэми я къуэш хуэдэу. Жыллэ хъунуэ ахэр тлүми щымыщыххуауэ, атлэ я лыщлэу щытауэ, я зиусхъэнхэм ящлэгуу Търкум иккынхуэ хуеяуэ ар-

күудейу. Я күуэшхуэ, я күуэхуэу щыжалэр округым и администрацэм ахэр ямыутыпщынкэ шынэти араш.

Нэгумэ зэшхэр – Ериванрэ Ерашидрэ – я унагүэри ящыгүуу Тыркум Ізпхуэжаш 1869 гэм июлым и 18-м. Шорэ и щхыэгүсуэу шыта Сэлимэт фызабэр, абыхэм ящыгүуу псэуар, и закүуэу кышынэм, Псыхүррей Ізпхуэжауэу шыташ и малххэ Алмэ Шолэхуэ деж.

Зи гугүу тщы тхыггэхэм кышчыха цэхэм зы яхэтц адреихэми хуэмыдэу гу нэхэ лытапхуэу – Шамхун, зэрихуэбгээфэцэнумкэ, 1869 гэм зи ныбжыыр илэс 3 ирикүуауэу шытын хуейр. Хэт абы и адэр? Нобэр кыздэсым ар тэмэму убзыхуа хуаактым. Ар Рашид и күуэу хуаггэфащэу кьеклүэкыу аркүудейш. Абы и цэм ухуозэ Ашзбей күуажэдэсхуэ 1886 гэм ятахэм хэту. Абы кышчыггэлэгуаш: «Нэгумэ Шорэ и күуэу Ерустам, абы и күуэшым и күуэу Шамхун». А зэманым абы и ныбжыыр ирикүуат илэс 19 (и теплэм тешчыхауэ ирата илэс бжыггэр арат). Ар Шамхун и ныбжыыр Ериван и лээлум кызырэхэщым тэмэму хуоклүэ.

Дэ нобэ шэц кытедмыхэжэу жытлэфынуш Тыркум кыкыжа Нэгумэ Ерустам и күуэшым и күуэу Шамхуныр Нэгумэ зэшхэм я нэхыщлэ Рашид (Ерашид) зэрикүуэр, и щлэблэр иджыпсту Кьэбэрдей-Балькээрым зэрыщыпсэур.

Тыркум абы щыгүуэ икыжауэу шыта адреихэм ятеухуауэу зыри тщлэр-кыым.

БЕЙТЫГҮЭН Сэфарбий.

1994 гээ, етхуанэ кыдэккыгүуэ.

Зеклүэм пыщла хабзэхэр

Адыггэхэм я гьашцэм зеклүэм мыхэнэуэу щлар кьэллытэгүеиш.

Зеклүэм пыщла Іуэхугүуэу псори зэхэплхьэмэ, зы щлэныггэу псо мэхуэ. «Зауэм, зеклүэмрэ я хабзэмрэ, лыхуужыггэм и щапхэм адыггэхэм хуэдэу зезыггэужа абыхэм я гүнэгүуэу лэпкхэм яхэткыым, – апхуэдэу кьэллытэ Кларэ А. – Шууей нэсу, нэгүуэщлү жытлэмэ, лыхуужуу шытыныр адыггэ щхьэхуитым гьашцэмрэ ажалымрэ хэдэным хуеггэдэ. Икы абы гурылуэгүуэ ещл, цыхубзхэмрэ зи щхьэ хуимыт цыхухэмрэ хэггэклауэ, адыггэхэм зеклүэлл хуэну хуэмея зэрахэмытар».

Тхыдэ кызыыхэщ адыггэ уэрэдыжхэм ялэтыр, яггэпсыр зи хэку зыхуэмэж зауэлхэм я закүуэ-кыым, атлэ гүнэгүуэ күуажэхэм теуэхэри лыхуужыщлэ зэрахэу хэтц. Налэ Заур гу зэрылытащи,

«лыггэ, хахуаггэуэу и лэныкүуэккэ бийм пэщлэтынир а зэманым щызэхуэдэщ...»

Шууей Іэклүэлэклүуу цэрылуэу хуэр пщлэ зыхуащл, хабзэ хэлэтыкка зыккэ-лыызрахэу лыхуужыт. Лэпкхэ зэхуэс хуэамэ, абы и псаллэм мыхэнэшхуэ иратырт, батырыбжэу кыхуаггэфащэрт.

Сталь К. 1990 гэм Тифлис кьалэ кышчыдыггэкла «Этнографический очерк черкесского народа» тхыптым итц: «Шым шэсырейуэу шымыта лым

пицэ лъэпкъ хуащыркъым, цлалэгъуалэм ар ауан щыплэу яэщ, цыхубзхэм лумпэм ящ. Адыгэ цыхубзым лыгъэмрэ цларыуагъэмрэ яфлэфц: цлалагъэр, дахагъэр, мылькур зыуи кылытэркъым абы, и псалъыхуэм хахуагъэклэ и цэр имыгъэуламэ».

Клашэ А. зэритхамклэ, куэдрэ къэхурт «цыхубзым и щытхуэ псалъэм лыр хахуагъэ кыщыгъэлъэгъуапхэ луэхугъуэхэм зэрытригъэгъушхуэр, сэт щхъэклэ жыплэмэ, шэрджэс цыхубзым шууей лэкуэлъакулэм, зеклуэлл нэсым пицэ шылэтэкъым». Абы щыхэт тохуэ адыгэхэм я хыбарыж, луэрылуэтэж куэд.

Псалъэм папцэ, апхуэдэщ Къэрэшей-Шэрджэсым цылэ Беслъэней къуажэм шыцэ Платлэ А. жиэжар, Мафлэдз Сэрэбий и тхылым кыщыха хыбарыр.

Абы зэрыжилэмклэ, Къанокъуэхэ я пыцэ цлалэщлэ, акъылыфлэ иккы хьэл зэтет зилэр, ауэ зауэ-банэм, зеклуэм хыхэн зыфлэмьфыр, зэуэзэпсэу дунейм ехыжаш. А хыбарыр щхъэжэ зыщыхуа цлалэм и ныбжьэгъухэр, гуащэм кыщыхуэгъуазэм, къеупщлэщ: дауэ хуа луэхур, зиулэжа е зыгуэрым кыуика уи щхъэгъусэр? Лыгъэклэ цэрэ щхъэрэ зэзымыгъэгъуэтэ лым и псэуклэм зэи арэзы темыхуэ гуащэм жэуап кытыжаш: «Хэт кыуикъынт ар? Куэбжэпэм цыфлэклэ къэхуакъым. Улэгъэ лъэпкъи зэи телъакъым. И фэм фэнд кы-хэпщылкэмэ, мэкъуауэхэм псы щылэ ярихуэпхь хьунут».

Нэчыхь ирагъэтха, унагъуэ хуа нэужь Хъан-Джэрий зытэпсалъыха хабзэр кызытэхуэ псоми ягъэзашлэ: «пщым, уэркъым кыхэклар физ кышэу махуитл-щы зэрыдэклы... гъуэгъу жыжэ теувэрт, лыплэ зэриувар хахуагъэклэ, бэшэчыныгъэклэ кыгъэлъэгъуэу щыкълэу».

Зеклуэм и хабзэр жыжэ дыдэу кыщожь. Илъэс минитым цлигъуэ зиньбжь «Нарт хыбарыжхэм» адыгэхэр кызытэхуэуика нарт цларыуэхэр егъэлеуэ хахуэу, кыкълэуэ зымыщлэ лъэпкъыу цыгъэпсаш. Нарт хыбархэм я сюжет куэдым лъабжьэ хуэхуэр гъунэгъу лъэпкъхэм зэрэзауэр, зэрытеуэр, абы былымрэ шырэ кърахуу, мыльку кытрахуэ зэрыщытарщ. Щхъэгъуэу пыхуыкка гуэри имылуэ, нартхэр гъуэгъу куэдрэ тоувэ – я лыгъэмрэ я зэфлэкыларэ кыщыгъэлъэгъуэуэн цыплэ лыхуэхуэу. Адыгэ хыбарыжхэм зэрыхэтымклэ, шым тес защлэу я гъашлэр ягъакулэри, лыхуэужь цларыуэхэр уанэгум инауэ къонэ. Адыгэ уэрэдыжхэм зэрыхэтымклэ, апхуэдэхэм «зеклуэлл» хужалэ, абы нэмыщлэ «уанэгулклэ», «шыпллэрыхыкклэ» йоджэ.

«Зеклуэ» псалъэм зауэм пыщлэ ежьэныгъэ къоки, армырамэ ар зытеухуэр дыгъуэуэн-хьунщэнырщ. «Зыгуэрым теуэныр, хьунщэныр адыгэм кызызырилъытэр хахуагъэуэщ, цлалэгъуэм, къарум и щыхъэтуэщ, – етх Хъан-Джэрий, – ауэ уи благъэ е уи гъунэгъу уедыгъуэжыныр а лъэпкъым дежклэ емыкълушхуэ зыпылщ. Апхуэдэ кызылэщлэщлар нэхъапэм хэкум ирахуу е и лытыр пхауэ псым хадзэрэ ирагъэтхэлэу щытащ...»

Зэгурылуэныгъэклэ зэмьпха, кыгъуэмьт гъунэгъу лъэпкъым и шывым теуэныр хабзэншагъэу кълэпытэн дэнэ къна, яфлэзаухэт.

Хэкум нэхэ пэлэщлэхуэ ежьэхэм я пцлэр нэхэ инт. Аращ цыплэ жыжэхэм я лъэ щынахусу щытари. Абы щыхэт тохуэ хыбарыжхэри, тхыдэри.

Зауэ луэхуэ ежьамэ, адыгэм къалэн зыхуигъэувыжыртэкъым щы кызууэ ар иубыдыну. Зеклуэ ежьам сэт щыгъуи и хэку кыгъэзэж и хабзэт. Къызэрытынур тхэмахуитл-щыми е илъэс зытлуми – зэльгытар здэклуэм и жыжыгъырат.

Къэшэж П. итхыгъа хыбарыжыым кызызылуатэмклэ, ику ит лэщыгъуэхэм я цлэдэплэм кыриубыдэ зманым уэркъхэм, лэкуэллэхэм «чэзууэрэ ежьэн хуейуэ къатехуэрт. Илъэс плырыплклэ къэта нэужь хэхуэуэншэу къагъэзэж хьунутэкъым – ар напэтхт».

Зеклуэм хэт цыху бжыгъэр зэхуэдэтэкъым – щэ бжыгъи мин бжыгъи хьунклэ хьунут. Шу закъуи щылэ. Адыгэ луэрылуатэм ихъумаш шу закъуэу

кээзыкүхь лыхъуьжхэм я цлэхэр: Андемыркъан, Борэ, Хьэтх и кьуэ Мыхьэмэт, Дохъушыкьуэ Бгунщокьуэ.

Уэркхэм къашхьэщыкьыу, пщыхэм я закьуэу къаклхьыну кьезэгыр-тэкьым. Гьусэ нэхьыбэ ялэхуклэ я пцлэр нэх инт.

Мэкьумэшыщлэ кьызэрыгуэкхэри, уеблэмэ, шхьэхуимытхэри зеклүэм шыхэт кьэхьурт. Абыклэ цлэрэ шхьэрэ шьызрагыгьуэт шылэт.

Сыт хуэдэ ежьэныгьэми адыгэр зреджэр зеклүэт, ауэ шыхьуклэ, а ежьэныгьэхэм шхьэусыгьуэ зэмылэужьыгьуэхэр ялэт. Псалпэм папщлэ, зеклүэр зауэм и хьэтырклэ куэдрэ кьызэрагыгьэпэщырт. Апхуэдэу 15-нэ плэщыгьуэм Инал цлэрылэр – кьэбэрдей пщыхэр кьызытепщыкьыжар, Абхъазым зеклүэ кьуауэ шытащ. И шыхьу адэм дэлэпыкьуклэрэ, мегрелхэм япц Дадидани Мамие и дзэхэр зэтриуаклэщ.

Зэрыпхьуаклүэхэм, бийм зэрапэщлэуэв, зауэ зэрырагыгьуклэклэ малу кьэпльытэ хьунуц зеклүэр. Кьалэн гуэр зыхуагыгьуыжа е тхьэрылуэ ятами – абы кьыхэкьынклэ хьунут ежьэныр.

Дэ тфлэгьэщлэгьуэн зеклүэр куэд цлауэ кьежьа хабзэжэ «зауэ демократием» и льэхьэнэм пэбжьэ ззыгыгьуэту феодалхэм я зэманым зызыхьуэ-жауэ кьеклүэкьырщ.

А хабзэр зыхуэдэр нэгьэсауэ итхьыжаш Хьан-Джерий: «Зеклүэ ежьэгыуэ адыгэм зэман хэха ялэщ... гьатхэмрэ бжьыхьэмрэ. Абдежым уэркхэ цлалэ гупхэр зэхуашэсри, пщыхэм шыплэ зэгьуэклэ кьыхах, пщылэ ящлри шлотысхьэ. Итланэ шхьэжэ хуээфлэкьымрэ кьытехуэмрэ илэжьыну иужь йохьэ. Цлалэгьуалэм шыщ кьуажэхэм клүэурэ якукьыу яшхьыну мэл, лэщ кьаху... кьэбдыгьуэну яфлэемыкьыу шхыныгьуэхэр, ху, кхьуей, шэ хуэдэхэр, гьунэжу жылэхэм кьрах. Шууей нэхьыфлэхэр абы кьырибыдэу шыплэ жыжьэхэм маклүэ, шыбз гуартэхэр кьаху, цыху гьэру яубыд, кьалэрыхьар я лыхьэу жэщи махуи ефэ-ешхэу, кьежьэу зэхэс я ныбжьэгьухэм деж кьоклүэж. Апхуэдэу бжьыхьэр гьаеклүэ, шчымахуэр кьээсыху, гьатхэр ирах, гьэмахуэр хуабэ дыдэ хьуху...»

Апхуэдэ зэхуэсхэр, ежьэныгьэхэр, Белл Дж. кьызэригьэлыагыуэмклэ, бзыщлауэ, шэхуу еклүэкьырт икли тепцуэ шытхэрат ар кьызэзыгьэпэщыну, абы хьэтыну хуитыр.

Потоцкий Я. и «Путешествие в Астраханские и Кавказские степи» тхылым мыпхуэдэу итц: «...а псор еклүэкьыху пщыхэм кьахуэпэж уэркхэр ящлгыуэщ. Ауэ пщылэм кьеклүэлэну хуиткьым я унагыуэм шыщ гуэри, ар я кьуэш дыдэу ирехьу. Псоми кьыпхуэмыщыхун хуэдэу захуапэ, адыгьбэзккы псэлэхэхкьым – зэрызэгьурылэр езыхэм флэклэ нэгьуэщлэхэм кьагырымылуэ шаклүэбзэщ.

Тхьэмахуиыкьлэ йоклүэклэ а зэрызехьэр. Абы кьырибыдэу нэклүлупхьуэхэр ялуэу гуп цыкьлүхэр жылагьуэхэм щодыгьуэ. луэхур зылуэтыр ящлэри, псори мэсакь, ауэ улэгьэ е укьыгьэ хьуа кьахэмыкьыу зэфлэкьыркьым...

Зыгуэрхэм зэратеуэ, заредыгьуэм нэмыщлэ, пщыхэмрэ уэркхэмрэ щаклүэрт, ефэ-ешхэу зэхэст, зауэм зыхуагыгьасэрт. Зеклүэм и зэманьыр икьырти, кьалэрыхьар зеклүэлэхэм зэхуагыгьыжырти шхьэжэ и унэ еклүэлэжырт.

Зеклүэ шылахэм жылэм дэсхэр кьехьуэхьурт. Модрейхэм, хабзэм тету, псоми тыгьэ гуэр лыгьэсырт, лэщыр, нэгьуэщлэ мылькур лыжьы-фызыжьхэм хуагуэшырт, я ныбжьэгьу-жэрэгьухэри лыхьэншэ ящлэртэкьым».

Ишхьэклэ кьэгьэлыгьэуа луэхуэгуэм шу пщылэклэ йоджэ. Ар кьыгуэхьыплэ имылуэ зеклүэм пыщлэщ. Цыыхуэхьэм я зэгьурылэклэ кьызэгьэпэща, абыхэм я зэпыщлэныгьэр кьээзыгьэлыагыуэ зэхуэс-зэхыхьэм хуэдэ нэгьуэщлэ лэпкьэхэми ялэщ нэхьапэм. Мы зи гугьу тщым абыхэм я нэщэнэ нэхьыщхьэхэр пкьырылэщ.

Янэрауэ, ар зэман пыухьыклэм ирихьэлэу, итланэ цлэчэ имылуэ кьызэры-зэрагыгьэпэщырт.

Зеклүэм и хабзэ пыхыкларщ абы и зэманри зэлытар: гьатхэм (апрель-июнь) – удзыр къэкыхуклэ, бжьыхьэм (сентябрь-ноябрь) – щыр зэщлэ-щтхэхуклэ. Ноябрь нэужьым зэхэзеклүэ лүэхур зэпагьэурт – губгьуэ нэ-щлэхэм, гьуэгу цыхуншэхэм жьапщэмрэ щылэмрэ тепщэ щыхьурт. Адрей лэпкьхэм я зэхуэсхэри я псэуклэм, я лэжыгьэм епхауэ щытт. Апхуэдэу, щым телэжыыхь таджикхэм ялхэм зэхуэсу щыщлэдзэр гьавэр лүахыжа нэужьт. Итланэ щымахауэ псом, гьатхэр къэсу вэн-сэным щлэдзэху зэхэ-кыртэкьым.

Зэрыжытлаши, шу пщылэм хэтыну къызылытысыр пщымрэ абы и блы-гучлэт узркъхэмрэт. Адыгэхэм я псэуклэм щыгьуазэ урыс офицер Торнау Ф. щыхьэт зэрытехуамклэ, зеклүэлхэм я къэувылэплэм гьунэгьуу убгьэды-хьэну ухуиттэкьым, абыхэм уащлэупщлэуи къыпхуадэнутэкьым. Нэгьуэщлэ лэпкьхэм, къапщтэмэ, индоевропейхэм, я зауэлхэм къызэрагьэпэщ гүпхэм хабзэу яхэлъащ, зыри зыщымыгьуазэ дамыгьэхэр зэрахьэу, лүэху цэхухэр зэдалэжьу щытащ.

Зеклүэлхэм бзэ щэху зэралэу щытам и гугьу тщлэщ – лы гүпхэм я зы нэщэнэщ ари. Тхыгьэхэм, хьыбархэм апхуэдэ бзищ къыхошц: «щаклүэбзэ», «фаршыбзэ», «зикошир». Языныкьуэ щлэныгьэлхэм, псалгэм папщлэ, Думэн Хь. къызэрилытэмклэ, щаклүэбзэр къагьэсэбэпу щытащ щаклүэхэми, зеклүэлхэми.

Бгьэжынокьуэ Б. зэрыхуигьэфаштэмклэ, «зеклүэлхэр пасэрэй щаклүэ-бзэм ирипсалэрт, абы халгьэхэлауэрэ езыхэм къазэрыхуэсэбэлын ящлэуэ. Итланэ, зеклүэлхэм ялэжь псоми къыдэклүэу, щаклүэхэрт. Гьэщлэгьуэнращ, мэкумэшыщлэхэр зеклүэм «щаклүэклэ» флэклэ еджуэ хуадэртэкьым. Зеклүэм зэуэн, дыгьуэн лүэхур зэрыпщлар налүэти». Кьэгьэлгьэуапхьэщ, щаклүэбзэр къагурьылүэми, ирипсалэну мэкумэшыщлэхэр хуит зэрамыщлар.

Гьатхэмрэ бжьыхьэмрэ шу пщылэ къыщызэрагьэпэщ зэманьыр адыгэ щлэлэгьуалэр гьэсэным теухуауэ уасэ зимылэт. Зауэм, лэщэ кьэгьэсэбэлыным и закьуэкьым ахэр зыхуагьэхьэзырыр, зыхурагьасэр, атлэ нэхьыжхэм я зэфлэкыр къэзыщтэ щлэлэщлэхэр гугьуехьым есэрт, бэшэч, хахуагьэ яхэл хьурт, щыпнэр фьыуэ къацыхурт, н.кь.

Ефэ-ешхэ зэхаубламэ, щлэблэр уэрэдыжхэм, хьыбарыжхэм щлэдэлурт, лэпкь хабзэхэм щыгьуазэ зыхуащырт, жьаклүэ хьуным зыхуагьасэрт.

Шу пщылэ къыщызэрагьэпэщым и щхьэусыгьуэ нэхьыщхьэу жыплэ хьунут щым телэжыыхь пщылхэр зэрыхьумэн хуейр. Зеклүэм и зэманым къриуыбдэу пщымрэ я гьусэхэмрэ нэгьуэщлэ жылэхэм зэрытеуэм и мызакьуэу, езым и цыху, и лэщ, шыхэр иримыгьэдыгьун папщлэ захьумэжырт.

Шу пщылэм зеклүэлхэр текырт, къадыгьуар, къазуар кърахьэлэрт. Арат абы гьунэгьуэ зыхуэпщынуи, щеклүэкьым и хьыбар ущлэупщлэнуи щамьдэр.

Зеклүэм ехьэллэ нэгьуэщлэ лүэхугьуэхэри щылэщ: адыгэм Зеклүэтхьэ ялэу щытащ. Къызэралгьытэмкли, ар дыдэрат зеклүэлным къыдэлэпыкьуфынур, къыхуэсакьынар.

Зеклүэ щэжьэр махуэ хэхат: мэремыр, тхьэмахуэр махуэфлү ябжырт. Гьубжымрэ бэрэжьеймрэ насып къыдэмыкьлэуэ къальытэрт. Шухэр дэкла нэужь ахэр псым зэпрымыкьлэуэ унэм пхээнкый илх мыхьуну жалэрт. Ядэртэкьым къэтхэм я цлэ жыплэу. Уаклэлыпплыну флэйтэкьым. Зеклүэ ежьам и анэм е и щхьэгьусэм клэлыгьэхуабэ ищыну къытехуэрт. Мэл е джэд яукьырты ежьам и лыхьлы дыдэхэр кърадэжэрт. Ирамыгьэфыгьуээнлэ щхьэклэ, хамэхэм щабзыщырт унагьуэм ящыщ къыщлэтыр.

Зеклүэ ежэхэм щхьэклэ нэхьыжхэм хьуэху жалэрт, нэхьыбэу ар Тхьэм хуэгьээтат. Ислэм диньр къащтэху – Тхьэшхуэм, иужьклэ – Алыхьым.

Я Алыхь!
 Ди щлалэ жанхэр
 Насыным хуэшэсхэу,
 Гуфлэгъуэм хуепсыххэу,
 Шүүпэ хуэлхэхэу,
 Зыхушцэкъу псори кьайхьулэу,
 Лэныгъэм кьыпимыгуэхэу...
 Зыхуаунэтым я ыхьэ кьыпахыу,
 Ял кьыщанэу кьыщлэмыпхьуэжу,
 Пхээрыр кьыщысым трагъэувилэу
 Улэгъэ кьыщашцым яхуэмыубыду,
 Удын ядзыр гушхьэм лысы,
 Кьаклэлъыс псори ирагъэпсыхыу,
 Хуарапцлэ нэсхэр я лэдэжу,
 Фыгуэуклэ кьытхуэхьыжхэ!

Ежьэхэм «уанэ махуэ тувильхьэ» жралэрти, шым теухуа хьуэхьуи клэлы-жалэжырт:

Шьуэ фызытесыр жэрым хуэнахуэу,
 Нэбдзыпэщлэплхэу,
 Хьэджафэ псыгъуэхэу,
 Я нэр зытеплэр ялэщлэмыкыу,
 Псы икыгъуэм хуэбжэнланэпкыу,
 Кьумым ихьэмэ, кьызэфлэмылэу,
 Лыуэ ятесхэр кьытхуагъэгүшхуэу,
 Шхуэуэ япщыхэльхэр ямыгъэхуадэу,
 Я лэр быдэрэ мылэпэрапэу,
 Я Алыхь, гьуэгуанэ дахэ кьрахьэплайэ
 Кьегъэклэулэжхэ!

Зеклуэ кьыкыжахэм кьуентхь кьашцлэм и ыхьэ нэхьыфлыр Зеклуэтхьэм иратырт – жыг хэхахэм хуфладэрт. Зеклуэли Тебу де Марыни зэритхьыжамклэ, хы Фыцлэм и лүфэ щыпсэу адыгэхэм а хабзэр 19-нэ лэщыгъуэм и япэ ыхьэ пщлэндэ ялащ.

Зауэ щхьэусыгъуэклэ зеклуэ ежьэн унафэр лэпкь псом кьыщыбгъэдэкли, гуп щхьэхуэм е зы цыхум кьыщыхилхьыи щылэт. Зеклуэр лэпкьым кьызэригъэпэщмэ, дзэм шу пашэ хухахьырт, ежьэн гукъыдэжыр цыху щхьэхуэм ищлэмэ, ар езыр зеклуэми дзэми я унафэщлт. Нэхьапэклэ зауэли хахуэу, шууей лэзэу зыкъэзыгъэлъэгъуарат дзэпщ ящыр. Ар псоми щапхьэ яхуэхьун хуэдэу, пкыфлэу, узыншэу, кьарууфлэу, щыларэи, хуабэри, мэжэщлаллагъэри, гүгъуехьери и фэм дигъэхуэфу щытын хуейт. Абы кьыщынэмыщлауэ, дзэпщым иришэжьа гупым гьуазэ яхуэхьуфыныр, гьуэгур, щыплэр фылуэ ицыхуу, вагъуэхэр, нэгъуэщл нэщэнэхэр кьыгъэсэбэпклэрэ, щыплэ мыцыхухэмэ тыншу кьыкыжыфыныр и кьалэнт.

«Нэхьапэм, Псыжэрэ Тэнрэ я зэхуаку дэлэ щлэм и нэхьыбэм зыри щытемысам, шууей хахуэм Тэн и лүфэ кьэтлыс нэгъуейхэм, нэгъуэщл лэпкь лэпхьуэшапхьуэхэм я шы гуартэхэр кьахурт, – етх Хьан-Джэри. – Щыплэ хамэхэр фылуэ зэрацыхум, абыхэм тыншу зэрихьэ-кьызэрикыжыфым щхьэ-клэ яклэрымылэ клэральхьэу, гьуазэхэр жинхэм япыщлауэ кьыщлалытэ щылэт. Ауэ щыхьуклэ, гьуазэхэм щыплэгъэлъагъуэу кьагъэсэбэпыр дыгъэр, мазэр, вагъуэхэр. Гупым здаунэтын хуей лэныкьуэр шу пашэм кьрищлэрт жыыр нэхьыбэрэ кьыздепэщмклэ, нэгъуэщл нэщэнэхэмклэ».

Мазэгъуэ жэщэм уафэм кърпхъа вагъуэхэм къыхалъагъуыкърт Шыху-
лъагъуэ, Вагъуэзэшибл вагъуэбэхэр, Нэхушвагъуэр – гъуэгур ахэмкIэ
къагъуэтыжырт, Дейжыг вагъуэмкIэ (созвездие Лиры) сыхъэт бжыгъэр
кърщIэрт.

Кавказым илъэс зыбжанэкIэ къулыкъу шызыщIа декабрист Якубови-
чим зэритхыжамкIэ, «гъуазэм и зэфIэкIымрэ жанагъымрэ пхуэмылуэтэ-
ным хуэдизщ. Жэщым я нэхъ кIыфIу уафэм пшэ щытетьми, абы и шу гупыр
щыгъуашэр зээмызэххэщ. ХъумпIэцIэдж Iуашхъэхэри, жыгхэри, жыри
гъуэгугъэпIагъуэу къегъэсэбэп абы. Iуашхъэ цIыкIу гъэр деж къыщоувылэ, и
гуфIакIэм дилъхъээрэ игъэхуэба и Iэр абы и лъэныкъуипIым кIэрилъхъээрэ,
ищхъээрэ лъэныкъуэр дэнэкIэми щыуагъэншэу къыхуошIэ». Апхуэдэ гъуазэ
Iээу щытащ адыгэ уэрэдыж зыбжанэ зыхуауса Ажджэрий Кушыкупщыр,
тхыдэм лIыхъужы къыхэнэр, Урыс-Кавказ зауэм и зэманым ехъIлауэ щылэ
урыс тхыгъэхэм зи цIэ мызэ-мытIэу къыхэхщыр. Адыгэ уэрэдыжхэм фIыуэ
хзэщыщIкI КъардэнгушI Зырамыку а лIыхъужыым теухуауэ мыпхуэдэу етх:
«Нэхъыжхэм зэрыжаамкIэ, Ажджэрий и къуэ Кушыку зекIуэ ежъэрей шууей
цIэрылуэу щытащ. Абы нэхъ Iээу вагъуэхэр, нэгъуэщI нэхэнэхэр къыгъэ-
сэбэпкIэрэ, щыпIэ мыцIыхухэм кIуэуэ къэкIуэжыф, гъуэгур тыншу къэзы-
гъуэтыф щылакъым. ЗекIуэ ежъауэ жэщым губгъуэм здитым ар къэуылIэрт,
дыд къызыкъуихти, и гъусэхэм ар яригъэпIагъуэрэ, «дыканым ехъIлауэ мыр
къэттэжынщ», – жиIэрти, шым къемыпсыхыу ар щIым хитIэрт. Къыцагъэ-
зэжкIи а щыпIэ дыдэр щыуагъэншэу къыгъуэтыжырти, «мис мыпхуэдэу
къыфхуэгъуэтыжын хуейщ гъуэгур», – жиIэурэ, дыдыр щIым къыхичыжт.
Мис апхуэдэу лIы губзыгъэ, шууей Iэээ, щыпIэр фIыуэ зыцIыхут шу пашэ,
дзэпщ ящIыр.

ЗекIуэ ежъэнуэм, абы шу джакIуэхэр зэбгригъэкIырт, гъуэгу къыдытеу-
вну хуейхэм щызэхуэсыну зэманымрэ щыпIэмкIэ хыбар яригъащIу. Ауэ
псори зэхуэсу зрачыным нэсыху шIежъэм и щхъэусыгъуэр пыухыкIлауэ, шу
пашэм къыщынэмыщIа, зыми ищIэртэкъымы аращ. «Шу джакIуэ зыкIэпIа-
гъакIуэ» жыхуиIэ псэлъафэр аращ адыгэ Iуэрыуатэм къыщыыххари. ЗауэлI
хахуэу, шууей Iээу ятIлауэ шу джакIуэ зыхуагъэкIуэнур. Хъан-Джэрий
зэритхыжамкIэ, зи лIыгъэкIэ, хахуагъэкIэ яцIыхум дежкIэ зекIуэ къыдежъэн гуп
зэхуэпшэсыным гугъуехъ лъэпкъ пыщIатэкъым. Сыту жыпIэмэ, апхуэдэлIым
джакIуэ зэбгригъэкIамэ, жылэм зауэлI нэсу дэсыр къызэхуэсынур.

Хъан-Джэрий етх мыпхуэдэу: «ЗекIуэ псалъэр зэебгъэхамэ, нэхъыбэ
яжепIэну хуейкъым, здэкIуэнуми, цIэкIуэнуми цIэупщIэркъым, асыхъэту
зрачын хъэзырщ. Мыбдежым IуэхугъуитIщ мыхъэнэр зэмытар: уэркъэхэм,
IакъуэлIэхэм цIэрэ щхъэрэ ялэу загъэIуно зэрыхыIэмрэ, зекIуэм хъер,
мылпъку къыхзэыхыну щыгъгъхэри куэдэ зэрыщыIэмрэщ».

Урысыдзэм и офицеру Кавказым къулыкъу шызыщIа Бларамберг И.
щыхъэт зэрытэхуэымкIэ, «мэкъумэшыщIэхэм ящыщ зекIуэ къыщыздащтэ
куэдэр къэхъуртэкъым. Къыздащтэми, цIыхуипщIым щегъэжъауэ цIэм нэс
щызэгухъэр нэхъыбэт. Уэркъым езым и зауэлI гуп къыхишэрт Iуэхум. ИкIи
абы и лъэпкъ дамьгъэр (сэнджакъ) тету нып зэрихъэрт, жыжъэу укIапIэмэ,
зауэм хэтыр кърпщIэу. Ехъутэныдж Хъэсэн зэритхымкIэ, апхуэдэ ныпир
зылыгыну зи къалэным сэнджакъ щIэтт зэреджэр. Абы нэмыщIкIэ, адыгэхэм
зэрэхъэрт зауэлI гупыр зыщыщ Iакъуэр зыгъэналэу бэрэкъхэри. Уэркъэхэм я
бэрэкъэхэур езыхэм ящыщт. ИкIи абы и къалэныр и цIэблэм къыхуэнэрт.

Бгъэжнокъуэ Барэсбий и къэхутэныгъэ лэжыгъэхэм бжъэдэгъухэм ялэ
бэрэкъэхэхэхэм я унэцIэ къыщыхъащ. Бжъэдэгъухэр къуэпситI хъурт: чэрчэ-

нейрэ хьэмыщейрэ, япэрейхэм я бэракъэхээр хьэкъуий уэркхэм ящышт, адрейхэм ейр лъэпцэрыщэ уэркъ лъэпкхэм.

Зеклэу ежъахэм джэгуаклэу кыщыздащтэ куэдрэ кьэхурт. Нэгумэ Шорэ зэритхьажымкIэ, зауэм и пэ кыхуэу джэгуаклэуэм псалъэ иратырт, зауэлхэр нэхъ игъэгущуэн папцэ. Дзэм и пашхьэ кыиувэрти, езым иуса уэрэпкIэ е усэклэ тепсэлыхьырт нэхъыжьхэм яхэлъа хахуагъэм, зауэлхэм ар щапхъуэ къахуигъэпъагъуэу.

Цейщхъуэт джэгуаклэуэм зэрихьэр, зэреджэри цейщхъуэшт. Къамэ кыищынэмыщIа, Iэщэ бгъэдэлътэкъым, сыту жыпIэмэ, абы пщIэшхуэ кыи-хуашьырти, зыри кьелусэну хуиттэкъым. Джэгуаклэуэм уи Iэ кыихуэпIэтыныр емыкIушхуэу кьалъытэрт.

Урыс-Кавказ зауэм и зэманым, мусъымэн диным адыгэхэм я деж нэхъри зыщыубгъуа нэужь, молэхэр зеклэуэм, зауэм хьихьэ хъуаш. Уэркъым, плакъуэ-лэшым къахэкIар зауэ хуэлухуэщIэ кыищынэмыщIа, диным хуэлэжьэну кьрагъэ-зэгъыртэкъыми, абыхэм молэ хъун къахэкIыртэкъым. ЗуапIэм IуткIэрэ, диным и лэжьаклэуэм лъэпкъым и пщIэ кьилэжьырт икIи кызыхэкIамкIэ зэ-рымыщIэрылуэр абыкIэ игъэзэкIуэж хуэдэу хъурт.

Хы ФыцIэм и Iуфэ щыпсэуа адыгэхэм илъэсищкIэ яхэса англичанин Белл Джеймс диным и лэжьаклэуэхэм ятеухуэуэ зыгуэрхэр итхыжыгъащ. Молэ гуэр кьрагъэцIыхуат абы, псоми зэрыжалэмкIэ, зы зауи блимьыгъэкIыу хэт гуэрт. «Гугъу зевгъэхьи иужкIэ фытыншыжынщ жызыIэу зи щхьэр а гугъуехьым хээзы тырку молэхэм хуэдэтэкъым мыр. Адыгэ молэхэм, – етх адэкIэ Белл, – Iэщэ къащтэну адрейхэр кыиураджуэ тIысыжкъым, атIэ езыхэм абыкIэ щапхъэ ягъэпъагъуэ».

Зеклэу ежъанухэр щызэгурылуа зэманым деж зэраухылIа щыпIэм щызэ-хуэст. Абдежым гуп-гупу гагуэшти, ежъаным зэрыхуэхъэзырыр ягъуэнхут. Гупым я пашэр цIыху кьэс и Iэщэ-фащэм, шы-уанэм еплъырт. И гъуэмылэ е нэгъуэщI ирехъу, зыгуэр зыхушыщIэр кыиыхужынут. ИкIи апхуэдэу кыи-зыхахужам езым и закъуэтэкъым зи напэ теклауэ кьалъытэрт, атIэ щIалэр зэкIэлымыкIуэу кьэзыгъэжьа лъэпкъри емыкIушхуэ ящIырт.

Гъуэгу щытеувэкIэ адыгэхэм зэи гъуэмылэ куэд здрахъэжьэртэкъым, сыту жыпIэмэ, унэм щысым деж я нэхъ мащIэ дьдэмэ зрагъэкъуу есахэти. «Зыгуэрэм теуэн мурадкIэ адыгэр щезьэкIэ, фэм кыиэхэщIыкIа хъуржын цIыкIум илъу абы кыиздещтэ ху хьэжыгъэ тIэкIурэ мэпыл гъэгъуа IыхьитI-щырэ, – жери етх Бларамберг И. – А гъуэмылэр абы хурикъунуш тхэма-хуитI-щыкIэ. Псалъэм папцэ, урыс сэлэтым апхуэдиз ети, махуищ нэхъыбэ хурикъунукъым».

Зеклэу ежъахэм я гъуэмылэр нэхъыбэм зэрыхур лы гъэгъуарэ кьэгуплрэт (фокIэ япща ху хьэлу). Кьэгъулым кьэуат щIэлът икIи куэдрэ зекIуэжыртэ-къым. «ГъуэмылэкIэ зэджэр, – етх Хъан-Джэрий, – илъэсищкIи нэхъыбэки зэмыкIуэкI шхыныгъуэщ. ИкIи ар зи шхыныр гъуэгу тет зэпыту, нэхъ тэмэму жыпIэмэ шым кьемыпсыхьу зи гъащIэм и нэхъыбэр езыхэкIхэрщ. ПсыкIэ зэихыурэ ар тIэки-тIэкиурэ щышкIэ, уэркъым е плакъуэллэшым кыиэхэклам зегъэщIагъуэ апхуэдэ гъуэмылэжь дьдэ зэрилэм щхэкIэ».

Сыт хуэдэ гугъуехьми, уеблэмэ, ажал дьдэмэ зэрыхуэхъэзырым и щы-хьэту зеклэу ежъахэм хьэдэ джанэкIэ зэджэ джанэ хужь кыиздащтэрт.

Iэщэ-фащэм, шы-уанэм, н. кь. еплъа нэужь, шу пашэм гупым хигъэ-хьэнухэм тхьэ яригъалурт, езым пэжу кыиыбгъэдэтынхэу, и жылэ тетынхэу. Тхьэрылуэ кыищдащтэкIэ зауэлI хъуар гъуэрыгъуэурэ я бгъэм пэзанщIэу баш зырыс зылыгъ зауэлIтым я зэхуаку дэкIырт. А тIум я зэхуаку дэклам тхьэрылуэ кыищтауэ арат зэралытэр икIи асыхьэтым шу пашэм кыищIэрт гъуэгу кьыды-теувэну шухэм я бжыгъэр (мы Iуэхугъуэм зэреджэр зэпэбашщ). Тхьэрылуэ кыиээрэщтэу шуудзэм тIууэ зигуэшт. Зыр, шупэхутэкIэ зэджэ уэркьыдзэр, дзэм и Iыхьэ нэхъыфIырати, ипэ иту кIуэнут. Адрейм, зи Iэщэ-фащэ нэхъ мыхьэнэншэхэр зыхьэтым шуукIэ кьалэкIэ еджэрт, дзэм и ужь ити кIуэрт.

Шуудээр кыищыцэраггэпэщкэ зи лэщэ-фащэр мыхьэнэншэм е зауэлл цяггэуэ мыхьунум и шыфлыр кыиыхуу зыш мыщяггэуэ зауэлыфлым иртынуу шу пашэр хуитт.

Пщлэра шхьэрэ иэщ жыхуалэхэм хуэдэу, хабзэ зэрыхьуати, нэхь ныбжьэ зилэхэм ящыщу гупым шухьэтий хахырт. Гьуэгү теува нэужь, зыр адрейм кыкларымыхуу зэрыкьунум пыльу, шу пашэм унафэ гуэр ищлэмэ, ар ялыггэлэсрэ зэраггэзащлэм клэпылпльу – арат шухьэтийм и кьалэныр.

Гьуэгү тетыхуклэ шупэхутэмрэ шууклэ кьалэмрэ зэбгьурьты, ауэ зыр адрейм хэмыхьэу, хэмызэрыхьу клуэрт. Шуудзэм ипэ иту тлэсхьэцлэх ягьа-кьуэрт, шугьуазэхэри яутыпщырт. Нэхьыбэм деж бийм зыкьарамыггэщлэн шхьэклэ жэщырат шуудзэм и гьуэгү цыыхиггэщлыр. Ауэ шынаггэуэ цымылэмэ, махуэм гьуэгүм тету, жэщым заггэпсэхуу ящлырт. Жэщым зыгуэр яклэрымыхун шхьэклэ шуудзэр зэрылыггэ, шу пашэр льэбакьуэ щитл-щицкэ псом япэ иту, и фочыр узэдауэ илыггэрэ шым и тхьэклумэм быдэу епльу клуэрт, «Жэщым шыр нэхь сакьш», – жалэрти, абы и тхьэклумитыр «зэблиггэпльу», кыхэпырхьыкьлыу щидзамэ – уэри усакьын хуейуэ арат.

А зы гьуэгүм куэдэр теувэмэ, зекьуэ хэщлэлэклэ зэджэ кыищыгувылэ щыплэхэр хэхауэ ялэ хабзэт. Дзэм зыщиггэпсэхууклэ пльырхэр яггэувырт, зыипльыхьу жыг шхьэклэм флэсхэм жыгышхьэрысклэ еджэрт.

Я хэщлэлэр здэщылэм зэрышымыггэуазлэм, зыи кыизэримыггэуэтынум зекьулэхэм шэч кьытрамыхьэмэ, шыхэм уанэр трахт, льяхьэ иралъхьэрти яггэхьуакьуэрт, мафлэ ящлырти шхын пщтыр гуэр яггэхьэзырырт. Ауэ мафлэ зэщлэггэст мыхьунумэ, кыыздащта гьуэмылэм щышт яшхыр. Уанэгу шхьэнтэр я шхьэм щлэдзырт, уанэщлэггэщлэлым тегьуалъхьэхэрт, щлэкуэр зытрапэлэрти заггэпсэхурт. Уэшхым цызыхьумэри а щлэкуэрэрт, – щым баш халути, ар фладзэрт. Гьэмахуэ жэщмэ, пльырхэр шамыхьуэжыр нэхьыбэт, ауэ щымахуэмэ, зы жэщым тлэу е щэ зэрахьуэжлырт. Ахэр зыггэувери яклэ-пылпльыри шу пашэрэ.

Псы ежэх хуэзамэ, дзэр зэпрыкьын хуейти апхуэдэу флэкл мыхьунумэ, цэхуу жэщым зэпрысыкьлырт. Бларамберг И. абы теухуауи етх: «Ахэр (адыггэхэр – М. А.) зекьуэ шхьэклэ псым я нэхь уэрым, куум кыггэузывлэнукьым, сыту жыплэмэ, яшхэр псым зэпрысыкьлыфу яггэсащи». Псым цыизэпрыкьлэ хуабжьу кьаггэсэбэпырт фэндьир. Абы и зы клэпэмклэ я лэщэ-фащэр, гьуэмылэр, шэпхьыр ираггэзаггээрт, быдэу шхьэщапхьыкьити, адрей клэпэмклэ яггэпщырт. Иужьклэ ар шы ныбэгүм клэщлэпхэрт. «А псор зэфлэклэ нэужь, – етх зауэм и урыс тхьэдэтх Дубровин Н. – я фочхэр узэдэрэ лэ ижьымклэ ялыгыу, я пылэм екьуэжыу шэр дэлэу ящхьэрыгыу яшхэм мэшэсри, зэклэлэхьэужьу, шу пашэр псоми япэ иту псым зэпрыкьын щлэдзэ».

Щлэжьа шхьэзусыггэуэмрэ зауэллэхэм я бжыггэмрэ елытит гупым ищлэну-илэжьынуур. Налэу бийм ебггэрыкьлэу езуэнуу я кьарум кьымыкьынуумэ, цэхуу теуэрт. Зылэраггэхьэнуу хуей щыплэмэ е быдаплэм пшэпэ зэхуэггэуу гьунэггэуу бггэдыхьэрти уашхьуэдэмыщхьэуу ебггэрыкьлэуэрт, жэч кьыфым хэту кыизэрылухьыжын шхьэклэ. Бийр кьаггэпцэу яггэщхьэрыуэнуумэ куэдэр ящлэрт: зы щыплэ гуэрым деж щатэуэ хуэдэу защити, кьаубыдынуу я мурад быдаплэмэ е жылэм я кьару нэхьыщхьэр ядзырт. Теуэныггэхэм деж шупэхутэм хэт зауэллэр бийм йобггэрыкьлэу, йозауэ, апщлондэхууклэ адрейхэм гьэрхэр кьаубыд, шы гуартэхэр, лэщыр яху. Зауэр щекьлэжкьлэ, – етх Бларамберг И., – уэркьхэм хахуаггэмэ и щапхьэр яггэлыаггэуу зэхуэуэр щынэхь гуащлэ щыплэмклэ зрат, я луэхур псэзэпылхьэплэмэ, кьыкьлэуэ жыхуалэр ямыщлэу мэзауэ. Икьи я напэр теклауэ аращ зауэлл гуэр кьарурэ зэфлэклэ абдеж кыищытекьлэмэ».

Уэркь-пакьуэллэхэм кьатехуэр зэуэнуу аращи, – етх Хьан-Джэрий, – я шхьэ хуаггэфэщэнукьым абдежым шы е былым, н.кь. зылэраггэхьэным иужь итынуу».

Зууялэм кызыерылукижыну мккэ зэрощэхэри кызыерылуохыж. Гьуэгу кьытеувэжакхэ – шупэхутэу шытар дзэм и ужь иту кьоклуэри, кьылпэщы-хьэрэ кьеуэмэ, бийм пэщлоувэ. Апщондэхүккэ дзэм и нэхьыбэм кьалэры-хьар яхь-яхуу елпэщккыу мэккүэж. Лъэккыккы кьыхэклар мыпхуэдэм деж зыпылгыр пщэрэ щыхьэрэ кызыэрихьынырщ, армыхьүмэ кьуентхьырккыым дэзыхьэхьыр.

Бийм зэрэбгьэрыккыу, зэрэзауэ лэмап зэмыплэужыгыуэхэр кьагьэсэ-бэпырт адыгэхэм. Шуудзэр сатырпту иувыккыу щыздилгы, дзэщхьышу, «каре» жыхуалэм хуэдэу дзэр иувыккэ хьума хьун щхьэккэ шуудзэр я зэхуаку ириубыдэу щашци щылэт.

Адыгэ шуудзэр зэуэ зэдильырты наплэзыплэм бий бэлэрыгьам теуэрт. Зыльэгьуахэр щыхьэт зэрйтехуэмккэ, кьиклуэтыжым, аргуэру кьарууццэ зэхуахьэсыжым бийм еуэурэ, шупэхутэр сыхьэт эбгьэрыккыу-фынут. Н. Грабовскэм зауэ гуэрым и гугьу ещдыжри, абы хэта адыгэхэр зэ-ккэлыпылгырэ сыхьэтыхым щыгьүккэ бийм теуаш. Кьиклуэтыж хуэдэу защити, зэзауэр куэдэр кьагьапццэрт, загьазэрти кьыккэлыщццэпхуам хуэурт е ар щыккэ хуыккьуапкэ гуэрым ирашэрти хьэккэлыккэ халхьэрт. Шу ккэпсэккэ зэджэ лэмапри куэдэр кьагьэсэбэпырт адыгэхэм. Шууейхэм ццэпхуэжа нэлццэ защццэ лэныккыуэ зырыккэ задзырт. Кьа ккэлыпхьэрэхэм сатыру зы-щаккыуэдинум нагьэсырт «ирахужьахэм», зэуэ я гупэ кьагьазэрти, кьэсам бжыккэ е сэххуэккэ кьахэуэрэ, псори шым кьрагьэпсыхт...

Кьэжьэжауэ кьыщыккыуэжккэ зеккыулэхэр япэу кьыщыккыуылар мэзым и щыккэ нэхэ дэгү гуэр дежт, псым пэгьунэгьуу. Абдежым мафкэ ящдырт, я нэхьыж дьыдэм Тхьэм фыщцэ хуищити, былым кьахуамэ, абы щыццэ яккырт, үлэгьэ хьуар япхэрт. Гьэр кьащццэхэр, цыху хьухэмэр цыхубзхэмэр щхьэхуэ-щхьэхуэу гуэшауэ, яхьүмэрт. Зэрыхабзэти, цыхубзхэр зыхьүмэр псоми пщцэ зыхуащцэ зауэлл нэхьыжыт.

Кьаукалэхэм я хьэдэр щццэккыуэм ккыуэццашыхьт, зеккыуэццэпхьэрти жыг ццэ-гьым деж увылккэ хуащдырт. Абдеж дьыдэм абыхэм я лэцэр кьудамэхэм щыфккэдэрт.

Гупым я пашэм и лэцэр зыккэрихуэ зауэм хэккыуэдахэм я хьэдэм гьуэ-рыгьуэурэ щыму бгьэдэсыжыныр хабзэт. Абы и ужь иту зеккыулл псоми ардыдэрат яццэр.

Шу пщылэм е кьызыдэккэ жылэм ккыи-гуоуэ, фочхэр ягьауэу техьэжыр зи луэху кьыккыуэ кьэзыгьэзэжхэрат. Щццэжьар кьемыхьулларэ хэщыныгьэ ялэмэ, гупыр жэщырат кьуажэм щыдыхьэжыр, хьэдэхэр щызэбграшыжыр. Гуауэр зыпккэса унагьүэм япэ щыккэ щхьэккыуэ хуагьанккыуэрт – хабзэм тетү яццэрт а луэхугьуэри.

Ижь-ижьыж льяндэрэ хабзэу кьоккыуэккэ, зауэ хьуамэ, абы теккыуэныгьэ кьыщызыхьым фейдэ гуэр кьыхихьу: ар мылккыу, гьэру кьаубыда цыху, н. кь. ирехьу. Абы и щыхьэту тхьыдэм кьыуэтэжыфынур мащцккыым. Псом хуэмыдэу а хабзэр цынэрыпгьагуш феодализмэм и зэманымэрэ абы и пэ ита класс зэхэгьэж зымыла зэхэтыккэмэр.

Адыгэхэм зауэккэ кьалэрыхьа мылккыу феодаккэ зэхуытыккэ хэм пьу-хьыккыуэ кьагьэуэв хабзэхэмэр лэпккыым и псэуэккэ ккэщццэ пыщцэ щхьэуэсыгьуэ-хэмэр тетү ягуэшыжырт. Илхьэс кьэс адыгэпхьэмерэ уэркьхэмэрэ зеккыуэшхуэ кьыккыуэ нэужь, кьрахьэллар зэрагуэшыжыу щыта щыккэ Хьан-Джэрий тетхьыаш.

Абы кьызыриуатэмккэ, зеккыуэм и луэхур зэфккэ нэужь, кьуентхьым (кьра-хьэллам) и лыхьэр, – ар и нэхьыбэм деж гьэр кьащцэ цыху хэрэ, – хэпшып льяпккэ хьахьуэжырт: щццэ дахэккэ, дьыцэм, дьыжыным кьыхэщццэ хьэпшыпхьэмккэ.

XVIII лэщцыгьуэм феодаккэ зэхуытыккэ ита Шэрджэсыр зэрыта щытыккэ кьэзыуэтэжа Главани Ксаверио мыпхуэдэу етх: «Зеккыуэм гьэру

кышцаубыдахэр ермэлыхэм ирашэ. А ермэлыхэр езыхэр, адыгэ бейгуэлхэм якъуэувауэ, а шыпнэм шцлупшцэ шызилэ хьэпшып лъаплэхэр къашэри къоклуэ, ахэр зэрагъэклуэкын мурадкIэ. ИкIи я Iуэхур хьарзынэу къокI». Главани зи гугъу ишцI сондэджэрхэм зеклуэм и зэманри, ар зэфлэкIу ежыхэхэр я унэ шеклуэллэжри яшцIэрти, зеклуэллэхэм я къуентхьыр цагуашыж гээмауэпэм е бжыхьэкIэм зыкърагъэхэллэрт.

Зеклуэ кыикыджхэр шу пшылэм техъэж хабзэт. ИкIи абыхэм кваларыхьала-мэ, нэфI-ней хэмпылу къахуэзыгуэшынын зы цыху, псоми дзыхь нэхъ зыхуашцIу хыхьрт. Хьан-Джэрий зэритхымкIэ, къуентхьыр къезыхьэллэ цыху бжыггэм тешыхьауэ ар ягуэшыжырт. Щрагъажьэр нэхьыжхэм я дежт. Ныбжьэ зилэм, – ар пщадфIэ къудейуи ирехъуи, – ягуэшым ялэу хагъадэрти зыхуейр къых-рагъэхьырт. Псалъэм къыдэклуэу къэдгъэлъэгъуэнци, гупым пщадфIэу хэтым зеклуэр екIуэкIыху мэл е Iэщышхуэ яукIыурэ яшхам кыитраха фэр иратырт. Мыдрейуэ, я ныбжьым елыта хэмьту, гупым пашэу яхэт пщым е уэркъым кыыхьэклэм и Iыхьэр шцъэхуэу хэлпыхьат.

Адыггэхэм хабзэ зэрахуэхьуам тету, я пшыжым зеклуэм хыхьэн хулъэ-мыкIми, абы и уэркъхэм кърахьэллэм шыщ IыхьэфI хухахьырт. Псалъэм папшцIэ, Нэгумэ Шорэ зэритхымкIэ, гьэр къащIахэм шыщ е Iэщ, е нэгъуэщцI зыгуэр хуаггъащэрт.

Гьэру къаубыдам «Iэрыубыд»-кIи «кIэс»-кIи (кIэсу къахьа) еджэрт.

Гупым гьуазэу яхэтым IыхьитI лъагъэсырт. ИкIи ар езыр уэркъым къыхэ-кIа-къыхэмькIам емылытауэ. Зы Iыхьэр – псоми хуэдэу зеклуэм зэрыхэтэм папшцIэ, адреир – гьуазапшцIэ IыхьэкIэ эджэрт арат. Мы псалъэхэр адыгэ уэрэдыжым шыщш:

...Дзэшхуэр зезышэхэм
Вагъуэшхуэ лыд гущэхэр я гьуази,
Шу гьуазэу дилэхэм
ГьуазапшцIэ Iыхьэхэр хухахри...

Къуентхьыр ягуэшыжа нэужь, дзэпщым шууейхэр еутыпшыжри, езыри и унэ йоклуэллэж. Жылэм дэхэр къэклуэжхэм гуфIэу къапожьэ. Мо зи Iуэху кыиклауэ къэзыггэзэжхэм я къуажэгъу тхьэмадэхэм, зи ныбжь хэкIуэта цыхубзэхэм, псом хуэмьдэу фызабэхэмрэ зейншэхэмрэ, гулътэншэу къа-мыггэнэу тыггэ земылэужыгъуэхэр хуащI. Iэщ къахуам шыщ е хьэпшып гуэрхэр ират.

Хьыджэбздэхэр унагъуэ гуэрым шызэхуэсу зеклуэ кыикыжахэм тхьэлъэу хуащIыри хабзэт. Абдежым Iэщ цаукIырт, Iэнэхэр къагъэувырт, къэклуэжахэм джэгухуэ ирашцIэкIырт. ШцIалэхэм къахьам шыщ джыжым хэт хьыдэбзэхэм Iэмал имылуэ иратырт: шцIкIапэ лъаплэхэр, дыщэм, дыжыным кыихэщыкIа хьэпшыпхэр, н. къ.

Адыгэм къызэригъэувымкIэ, зеклуэлI нэсыр хьэлэлу, гушцIэгъу хэлъу, тхьэмьшцIкIэм гулътэ хуишцIу шытын хуейт икIи зеклуэм кърихаламэ, зи Iуэху хуэмьшцIауэ псэхэм яхуэгъушыныр и къалэнт. Абы езым мылкъу зэхуэхьэсын жыхуэллэр ишцIэххэртэкъым, унэм тыншу исыну къытехуэртэкъым. А псор къышэжьэр хабзэрэти, зыр адреим дэлэпыкъуныр, гулътэ хуишцIыныр абы и лъабжьэрт.

Италием шыщ зыппыхьаклуэ Интерианэ Дж. мыпхуэдэу итхыгъащ: «Ады-ггэхэм цыху хьэлэлным пащI шылэкъым. ИкIи ящыщ дэтхэнэми, и шымрэ и Iэ-щэмрэ квинэмьшцIа, мылкъуу илэр зэбритыкIыфынуш. И шыгъыным и гугъу умышцIыххэ – ар алуэдизкIэ зэбгратыкIри, уэркъэ цауэм нэхьэр абы и пшылIыр нэхьыфIу цыхуэллар нэхьыбэщ. Илъэсым зэ е тIэу фэилъхьэгъуэфI ираггэд, ауэ «мы пщыгъыр сыту дахэ» е «сыту къокIурэ» къыжезылэм асыхьэту ира-тынуш, ар ягу пымыкIыу гу зыльраггэтэныр напэтыхуэ къацохьури. Дарий

джанэ дахэр джанэ тlorисэжыкэ кьахуэжри, цыхум зыгуэркэ зэрыхуэпсам щыгуфыкыу йожьэж. Уэркьым кьыхэклар адреихэм нэхрэ сыт щыгьуи нэхэ бэлэбанэу цфэхуэнар араш. Шымрэ лэцэмрэ я закьуэщ адыгэллым нэхэ льянлэу бгьэдэлпыр...»

Зеклэу кьиклыжым кьыхуээларэ: «Сагьэт!» – кьыжриламэ, лэмап имылэу, абы тыгьэ гуэр хуищпырт. Шы нэгьунэ щрит кьэхурт, цыхур тыгьэншэу кьыгьэнэныр арат емыклушхуэ зыпыльпыр.

А псори адыгэ хабзэм щыщт. Лэапкьым и дуней тетыклэм гульытэр, хьэлэлагьыр, нэгьуэщлэу жыплэмэ – цыхугьэрпсом япэигьэщын хуейуэ кьыгьэувырти, зыр адреим дэлпыкьуныр кьызырыгуэклэу хууэ кьызыралпытэр. А хабзэм и фыгьэккэ лэапкьым и дэтхэнэ лыхьэми: мэкьумэщыщлэ, пщылл, унэлут дьдэ ирехуэ – тхэмьыщклагьэм щыхуэмауэ ирихьэкьырт и гьашлэр. Иккы факьырэлус кьыхэзыхуэ кьэзыклухьэр адыгэм зэи кьахэкьыу цытакьым. Абы теухуэуэ XIX лэцфыгьуэм тепсэлыхь англичанин Белл Дж. мыпхуэдэу итхыгьащ: «...Зыхуейуэ хьуамккэ кьызыгьэпэщэуэ адыгэ псори псэукьым, ауэ я лэу хуэ зэрырагьэфлэуэным иужь итхэщ. Иккы ар зрагьэхуэплэ. Егьэлеуэ кьулей е егьэлеуэ тхэмьыщккэ абыхэм яхэткьым...»

Псалъэм кьыдэклэуэ жытлэнщи, мылькум и закьуэ феодальнэ зэхуэщытккэ хэм ит адыгэхэм мыхьэншхуэ иратыртэкьым, ар зыбгьэдэллым шууей хахуэу, цыху хьэлэлу

и цлэ имыгьэуамэ. Хьэлэлагьыр уэркь хьэлу щытын хуейуэ кьалпытэрт. Иккы зэрыхуейм хуэдэу игуэш зэрыхуэмккэт зыхульэкьым и мылькум мыхьэнэ зэригьуэтыр. Мыбдежым зы лэу хуэуэ кьэгьэлэзгьуапхьэщ: феодальнэ зэхэтккэм пщлэрэ шхьэрэ ущилэн, узыхуей цыхухэм уапщлэ хьун папщлэ хьэлэлагьымрэ гульытэмрэ укьэзымыгьэпцлэжын «лэцэт».

«...А зэманым зы лэу хуэ дэклэуэтейри, нэхэ лейуэ ялытэри, зи цлэ фыккэ ягьэлури хьэлэлагь зыдалыгьур арат. Кьанлыуэ, гульытэншэу ялуатэр цыхум зэрахэзэгьэным пыклат», – етх Барулин С. Мы псалъэхэр псом хуэмьдэу адыгэ феодальнэ обществэм хуэпхь хьунуэщ.

«Адыгэпщым и лэакьыныгьэр кьэзыгьэлпэагьуэр, зауэ кьэхуэамэ, абы и бэракьым и благьэ-лыхьлыуэ, и тельхьэхуэ кьыщлэуэвэм и бжыгьэрщ...» (Монперэ Ф.) «Абы кьыхэкккэ, – етх Хьан-Джэрий, – я уэркьэхэм папщлэ зыхуэщысхь щымылэу абыхэм зэпымыуэу тыгьэ льянлэхэр хуащл. Уеблэмэ, адыгэхэм кьызыралпытэмккэ, мыльку зэхуэхьэсыныр мыхьэнэ лэапкэ зимылэщ. Кьыпхэхуэр бгуэшмэ – арат фейдэ зыпыльпыр.

Кьуентхьым и лэу хури апхуэдэт. Ар куэдэ кьызылэрыхьам зэрызауэллэ хахуэр, зэрышууей лэзэр кьыгьэлпэагьуэуэ арат, армыхумэ, языныкьуэхэм кьазэрыщыкьым хуэдэу, мылькуракьым щлэжьари гугьуэ зыщлэригьэхьари».

Шэрджэсым цлэрылуэ щыхьун папщлэ адыгэпщыр зауэллэ кьэмьылэнджэжы, цыху хьэлэлу псом ятелуэу щытын хуейт. Пэжу кьыбгьэдэтын зауэллэ бжыгьэшхуэ абы и деж кьэзышанлэу щылэр а зы лэмапырт. Орбелиани Г. етх: «Кьэбэрдейм зи псалъэ кьару щыгьуэтыр, зауэм щыхахуэ, унэм щыбысым

гуанэ пшырщ. Апхуэдэм уэркъ щауэ куэд кыыхуэжылэщцэ мэхъури, ар ягэ-пашау зауэм лухэхээр».

Укызыыхэклар мышцагуэми, адыгэм ар кыпхуигэгъунут уи цэ фыккэ бгылаумэ. Арагъэнц түмэккэ зэджэхэм зеклуэлл цларылуэ куэд къашчыыхэклар. Къудащ В. зэритхымккэ, зэфлэкышхуэ къэзыггэлыгагуэ түмэм пщлэрэ щхээрэ кыыхуащ! хъурт, пшыцэ кыыщыфлащыпи къэхъуу. Арат пасэ зэманым абыхэм яхулъэк! къамыгъанзу зеклуэм, зауэм я хахуагъ шыцаггэлыгагуэр, хьэлэлагыккэ зыри зытрамыггэклуэну щыыхэтыр. Түмэхэм я иужьрей цап-хьэфлц 1860 гэхэм хуабжыу цларылуэу шыта абрэдж хахуэ Хьэтлэхууцокъуэ Тальостэн.

Адыгэ уэрэдыжкэ, хыбарыжкэ куэдэм я лыхъужь, XVI лэщыгъуэм псэ-уауэ зыхуаггэфащэ Андемыркъани, языныкъуэ щэныггэллхэм кызыэралы-тэмккэ, түмэщ.

Зэрыжытлащи, къалэрыхъэну къуентхыыр аратэккым нэхыбызу зеклуэ щлэ-жъэр, атэ абы пщлэрэ щхээрэ шызраггэгъуэуэтыну арат я нэ кызыыхуикыыр.

А зэманым адыгэхэм я псэуккэм набдзэгубдзаплъэу хушыта тхьэдэтх Дубровин Н. етх мыпхуэдэу: «Шынэ зымышцэ зауэлл нэсу лъэккэ псом зы-траггэлуэн щхэккэ, адыгэм сыт хуэдэ гугъуехьри диггэхуэнущ и фэм. Иккэ лэщэ щылыггери, псэхуллэ зримыггэхуэу щлэпсэури, зэхуэу хъуамэ, и щхьэ шыцхьэ жыхуалэр имыщлэу абы шыхэтри аращ: и жылэ закъуэм мыхъуу, и хэку псом пщлэ кыыщыхьын, хыбарккэ, уэрэдккэ зиггэлун папщлэщ. Ар хуаб-жыу луэху гугъуш, сыту жыплэмэ, езы адыгэм зыщытхъуж, и щхьэ луэху теп-сэлъыхь и хьэлккымы...»

Джэгуаклуэм уэрэд зыхуэзэхильхьа адыгэлпыр лъэккыым иггашцэккэ шы-мыггупщэн хъурт.

Мывэ сыныр мэклуэдыж,
Мыклуэдыжыр уэрэдщ.

Адыгэ зауэллхэм я лъэр нэхъри щыггэжырт дзэм шыгъуэ джэгуаклуэм. А уэрэдусхэм уи пщлэ зэралэтыфынум хуэдабзэу, шынэкъэрабггэу гу кып-лъатамэ, щей-напейуэ жылэм удахьэнут. Зи луэхур абы хуэжыуар лъэккыым дежккэ напэтэхт, абы и ныбжыггэхуэм я щыб кыыхуаггэзэнут, зы хьыджэбз кьепллыжынутэккыым, ауаныщлэу псоми къахуэнэнур арат.

Лыхъужь уэрэд зыхураггэуэсын – а шыхьэ иныр зылъаггэсын папщлэ за-уэллхэр я псэ емьблэжыу зэхуэуэм я нэхъ гуащлэми хэтт. Ауэ фылы здэщылэм лелл шылэщ, адыгэхэм пщлэмрэ шыхьымрэ апхуэдизу мыхьэнэ зэрыратым къайггэз кыыщышэ къэхъурт. Бггэжынокъуэ Б. лэжыу гу зэрылытамккэ, сыт шыгъууи, дэнэ дежи псом ялэ ишыну, псоми заккыыхыггэщыну хушцэкъуэ адыгэлпыр зи къарурэ зэфлэкккэ куэд къыдэзымыггэплл нэгъуэщл гуэрэм лэмал имылэу ехъуапсэрт, ефыгъуэрт. Езым къефлэк! зэрыщылэм псэхугъуэу къезымытыр къайггэлыыхуэуэти, флэгъаналэ гуэр зэригъуэуэ, и «бийм» илл иггэжэну хьэзырт. Адыгэпщхэр зэззуэныр нэхыбызу а щхьэусыгъуэм кыыхэккыу иккэ абы лъэккыым зэраныггэшхуэ кыыхуихуэ шытауэ ялуэтэж.

МЭРЗЕЙ Аслъэн,

тхьэдэ щлэныггэхэм я кандидат.

*Ялэ лыхьэр 1995 гъэм и ещанэ, етуанэр 1996 гъэм и езанэ,
ещанэр 1997 гъэм и етуанэ къыдэккыгъуэхэм итащ.*

Израиль адыгэхэр

Израилым адыгэ мини 3 шопсэу. Ахэр нэхьыбэу зыдэсыр кѳуажитш. Кѳар-Камэ (адыгэхэр зэреджэр Куфыр-Кѳамэщ), Рихание (Рихьаные). А жыпитыр километр 65-70-кнэ зэпэжыжьыщ. Япэр Тель-Авив и ищхээрэ-кѳухьэпнэ лъэныкѳуэмкнэ километри 120-кнэ, Тэбэрыех гуэлым километр 20-25-кнэ пнэщлэу шысщ. Етѳуанэр Куфыр-Кѳамэ и ищхээрэ лъэныкѳуэмкнэ хуозэ, Ливаным и гѳунапкѳэм пэгѳунэгѳуш.

Куфыр-Кѳамэ цѳыху 2200-рэ дэсщ, я нэхьыбэр шапсыгѳщ, абазэхэхэр, хьэтыкѳуейхэр, бжъэдыгѳухэр унагѳуэ зыбжанэ мэхѳу. Нэтыхѳуэдджхэри яхэсщ, ауэ абыхэм шапсыгѳуы фнэкл залыгэжыр-кѳым.

Етѳуанэ кѳуажэм цѳыху 800 хуэдиз дэсщ, кѳанэ щагѳуэ шымылэу абазэхэхэщ. Андрей адыгэхэм ящѳу шапсыгѳхэр нэхьыбэщ.

Адыгэ унагѳуэ щхьэхуэхэр шопсэу Цефат, Хайфэ, Табарие, нэгѳуэщл кѳэлэхэми. Адыгэ кѳуажэхэм шыпсэу нэгѳуэщл лъэпкѳхэм ящѳу псом нэхэрэ нэхьыбэр хьэрыпхэрщ. Тырку, тэтэр, босний унагѳуэ зыбжани яхэсщ, ауэ абыхэм зызэратхри, зызэрабжри адыгѳуш. Израилым шыпсэу шапсыгѳхэр кѳызыгѳехѳукыжахэр, нэхьыжьхэм зэралэтэжымкнэ, Афыпс, Иубин, Ил, Анапкэ (Быгѳур) псы лѳфэхэм лѳсаш. Урыс-Кавказ зауэр яухѳу адыгэхэр я щыналъэм шраухам щыгѳуэ ахэр Солоникхэм (Грецие) ягъэклѳуаш. 1876 гъэм тырку султѳаным адыгэхэр аргуэру игъэлэпхуэри, иджыпсту зэрыс щѳылэм кѳыщѳыхуатщ икнэ 1948 гъэм кѳызэрагъэлэщца Израиль кѳэралыгѳуэм хыхьахэщ.

Зи лъэпкѳым кѳыклэрыча хѳуа, нэгѳуэщл дин, политика, бзэ зезыхьэ гупым хѳуа, зи бжыгъэкнэ мащлэ израиль адыгэхэм я культурэмрэ псэуклэмрэ а псоми яжъ кѳыщѳимыхѳуу кѳэнакѳым. Израиль адыгэхэм езыхэм я хабзэ зехьэкнэ, псэукнэ щхьэхуэ зэрагъэлэщыжащ икнэ абы лэмал кѳыдет этнологирэ бзэрэ я лъэныкѳуэкнэ израиль адыгэхэр дджыну.

Израилым шыпсэу адыгэхэр зэрыздджыр адыгэщ, ауэ нэгѳуэщл лъэпкѳхэм зыщрагъэцѳыхум деж «шэрджэс» жалэ. Апхуэдѳу щыт пэти, «шэрджэс» псалъэр езыхэми куэдѳу кѳагъэсэбэп. Псалъэм папцлэ, мыпхуэдѳу жалэнущ: «Шэрджэсыбзэ пщлэрэ?» «Ар шэрджэс лэщлагъэ?» Псалъитри – адыгэри шэрджэсри – зѳхуэдѳу кѳагъэсэбэп икнэ шэрджэскнэ йоджэ Кавказ Ищхээрэм икнэ псоми. Шэшэнхэр, асэтинхэр, кѳэрэшейхэр, псом хуэмьыдѳужу абхъазхэмрэ абазэхэмрэ зэрымыадыгэр кѳыщашцлэжлэ, адрей лъэпкѳхэм икѳуэжлэ ягъэщлагѳуэ. Шапсыгѳхэми хуэдѳу, абхъазхэми мыбы зэрыщеджэр «адыгэщ». Ахэри абазэхэри «абазэ» этнонимкнэ зѳгуагъэхьэ икнэ адрей адыгэ этническэ гупхэм – шапсыгѳхэм, бжъэдыгѳухэм, кѳэбэрдейхэм, абазэхэхэм щыщѳу кѳальытэ.

А псоми кѳадэклѳуэ, Куфыр-Кѳамэ шыпсэухэм (Рихьаные зэрыщѳитри апхуэдѳу кѳыщлэжынуш) «шэрджэс», «адыгэ» псалъэхэр зэщхьэщѳыкнэныгъэ гуэрхэр илѳуш кѳызэрагъэсэбэпыр. Кавказ Ищхээрэм икнэ, культурэ зѳгѳу-нэгѳуэ злэ, ауэ бзэкнэ зэтемыхуэ гупым зэрашщыр кѳыщлагъэлэгѳуэнуш деж, «шэрджэс» жалэр, ауэ шэрджэс лъэпкѳым зэрыщыщыр, абы и хьэлцэныр кѳыщлэуэтэнум деж жалэр «адыгэщ». Ар налѳу кѳащл израиль адыгэхэм я псалъафэ зэмылзужыгѳуэхэм: «Шэрджэс псори адыгэкѳым», «Адыгэр цѳыху нэсыр аращ», «Зегъэадыгэ».

«Шапсыг», «абазэхэ» псальэхэр кышцагьэсэбьыр езы адыгэхэр шы-зэпсэлъэжым дежш. Ллакьуйтым шыщхэр я бээм илэ зэщхьэщыкыныгыгэ мащэм кыыхэкыиу шызэхурджауэ, шызэдэгушылэ кьохху, ауэ, зэдэгушылэ щэхэклэ, я жагьуэ зэрыщыркьым, зэрыгъэиклэну хэткьым.

Израилым шыпсэу адыгэхэм я хэкуу кьальтыр Кавказырщ икли абы зэреджэр «Хэкужыщ», «Шэрджэс хэкуш». Иджырей зманым нэхьыбэрэ кьагьэсэбэу хуежыщ «Адыгей» псальэр – «Урысей», «Тыркуей», «Къэ-бэрдей» жыхуэтлэхэм ещху.

Израилым шыпсэу адыгэхэм Кавказым кьикла я хэкуэгьухэм я натлэ, я псэуклэ хьуар ямышцэу илэс куэдклэ екьуэклэщ. Ауэ абыхэм ятеухуауэ, ма-щлэми, хьыбар тлэку язэрыхьэу шыщидзэм, я Хэкужыым кызырыхуэзэщыр, кызырыхуэпабгьэр нэхьри кызызщлэплъэжаш. Кьызызщлэплъэжаш жытлэ щхьэклэ, ар нэхьапэми зэи ужьыхьыжакьым, я адэжь шыналъэ ягъээжын гугьэр зэи яфлэкуэдэжым. Абы и шыхьэтщ Куфыр-Къамэ дэс унагьуэ куэ-дым я хэкужыым шагьэкыиу шыта гьавэ земылэужыгыгьуэхэм я жылэхэр ди ллэщыгыгьуэм и зэхуэдэтым кьэсыху зэрахьумар, я шыналъэм ягъээжым хасэн мурадклэ. Куфыр-Къамэ шыпсэу Цусхь Мухьэмэд зэрыжилэжамклэ, абы я унагьуэм Кавказым ираша хьэм и жылэр 1960 гьэм нэсыху илэщ.

Зи адэжь шыналъэм ирахуа адреј псоми хуэдэу, Израилым шыпсэу адыгэхэм Кавказым шыпсэу я хэкуэгьухэм фылыщ кыыхуащ, ар сыт хуэдизклэ хьэлъэу, гугьэу шымытами, я лъапсэжь зэрамыбгынам, зэрыхамыгьэкьуэдэ-жам щхьэклэ. Адыгэ тхьдэм фылуэ шыгьуауэ, Куфыр-Къамэ шыпсэу, илэс блыщлэ зи ныбжэ Абрэдж Мухьэмэд-Сэид абы теухуауэ мыпхуэдэу жиладш: «Дэ дэщхуэ фэри фыкьызыримыкьамклэ ди насыпщ. Апхуэдэу кьэхьуатэмэ, мы дунейм хьэхэбасэу, цыджаным ещхуэ дыкьытенати».

Я хэкужь кьагьээжыну хуейхэм я бжыгьэм иужьрей илгьэхэм зэпымыу-уэ хохьуэ. Апхуэдэу шыщытым и щхьэусыгыгьуэхэм ящыщ Израилымрэ дуней псом кышцызэрагьэпэща журт организацэ зэмылэуужыгыгьуэхэмрэ журт псоми я хэкужэ ягъээжын политикэ зэрырагьэкьуэжырк.

Израилым и адыгэхэр кызыыхэкьлэ лъэпкьым, я адэжьхэм, адыгэ мамлюк-хэм яхэлъа лыгьэмрэ яла шыхьымрэ, я хабзэ дахэмрэ нэмысымрэ иропагэ. Абыхэм я деж лъэпкэ зэхэщыкыимрэ я щхьэр яхьумэжын зэрыхуеймрэ фылуэ шыдаужыщ. Абыхэм я флэщ мэхьу я лъэпкьыр, я бээр, культурэр зэр-ахьумэжыфар зи фылыгьэр я лъэпкэ лыхьужыгыгьэмрэ кьэмьлэнджагьэмрэ зэрыарар. Арыншамэ, ахэр зэпымыуэу кьэзыухьуреихь я бий куэдым – псыр, гьавэр, шыр трахын щхьэкьлэ клэншэу кьатеуэу шыта бедунинхэмэ друзхэмрэ – ялэщлэтыфынкьлэ лэмал илакьым. Шцыплэм шыпсэхэр адыгэ-хэм фылуэ кьазэрыхушымытар налуэ кьещлэ Рихьаные кьуажэм и пасэрей хьэблэм и ухуэкьлэм. Кавказым унэхэр щхьэж зэрыхуейм хуэдэу шагьэуу шытамаэ, мы хьэблэр быдаплэ шыкьлэу ухуащ, эллипс шытыкьлэ илэу, и гупэмкли шыбагымыкли куэбжэ хэлъу. Унэхэм я шыбагы блынхэр быдаплэ блыным йоуалэ. Зэгьунэгьухэри блынхэмклэ зэпыгьэщхьэхуэклэ, а блынхэм гьуанэ ялэщ, хьыданьыжкьлэ кудэжауэ. Шынагьуэ кьэхьуамэ, а блын гьуанэхэмклэ зым адрејм хьыбар иригьэщлэжырти, кыыхуэхэр псынщлэу унащхьэхэм шызэхуэсырт, бийм пэщлэтыну хьэзыру.

Палестинэм шыщыла ялэ илэсипщлэхэм шывэкьлэ, шысэкьлэ, гьавэр шылуа-хыжкьлэ, лэщыр псы шрагьафэкьлэ, езыхэр зэфэн псы кышцахькьлэ, адыгэхэм лэщэ ямылыгыуу хьуртэкьым.

Я лъэпкьыр яхьумэжын щхьэкьлэ, адыгэхэм, лэмал зэрилэклэ, нэгьуэщлэ лъэпкэ зыхагьэхьэртэкьым. Куфыр-Къамэ шыпсэхэм нэгьуэщлэ лъэпкьхэм уни шыи иращэну зыри хуит ящыркьым. Адэ-анэхэм я бынхэм нэгьуэщлэ лъэпкэ кьрагьашэркьым икли иратыркьым. Илэсипщэм кьриуыдэу апхуэдэу тлу е шы нэхьыбэ кьэхьуакьым. Пэжу, иужьрей зманым нэгьуэщлэ лъэпкэ дэклэри кьэзышэри нэхьыбэ хьуащ, ауэ адыгэхэм абыхэм хуалэ шытыкьлэм зыхуэажакьым.

Чыристанэхэм адэкла адыгэ цыхубэхэри щыцэщ, ауэ ахэр Европэм щопсэу икхи я йыхьлыхэм деж кьагъэзэжырккым, уеблэмэ хьэщланлэ кьэклуэжырккым, я йыхьлыхэмрэ кьаужадэсхэмрэ я нэлэтым щошынэри.

Я лъэпккыр хамыгъэклуэдэжын щхьэклэ, Израилым щыпсэу адыгэхэр я хабзэ нэхъыщхьэ дыдэхэм ящыц зым ебэкъуаш: зэыхьлыхэр зэррошэж. Зэунэкъуэщхэр зэрышэжыныр, закъуэтлэкъуэ мыхъуу, хабзэу уващ жыплэклэ ущыуэнккым. Нэгъуэщк къэрал щыпсэу адыгэ кьэшэныр, дэклуэныр я гуапэу далыгъ. Куфыр-Къамэ щыпсэу адыгэхэм Тьркум, США-м, Германиям щыц адыгэ щыкыу ялэщ, Кавказым щыц ялану шлохуэулс.

Израилым и адыгэ цыхубэхэм, уеблэмэ хьыджэбздэсхэми, апхуэдэ лъэпкк хабзэ димылэ пэтми, илгъэс куэдкэ щхьэтепхуэ зэрэхуащ. Языныкыуэхэм зэрыжалэмкэ, ар кызыыхэклар диныр араккым, атлэ адыгэ цыхубэ, пщашэ дахэхэр хьэрып тхьэщыхьэхуэ цыхубэ теплэфлэ ялгъэгуамэ нэклэ зышххэм, хьыджэбздэс лгъагъугъуафлэ луплгъам етланэ махуэм кыддэклуэ жалэу кыпкларыхьыжэхэм шахьэмэныр аращ. Мыбдежым адыгэхэм нэгъуэщк хьэплэлэ кьахуэгъуэтаккым – шэрихьэтым и хабзэхэр кьагъэсэбэпери, я цыхубэхэр щхьэтепхуэ шлагъым шлагъэлпкыуащ. Иджы щхьэтепхуэ зэрэхьэжырккым, ауэ зи ныбжь хэклэуэа цыхубэхэр уэрамым кыщыдыхьэклэ я щхьэм кыщыщлэдэуэ лгъадаккэм нэс шлахуэмэ, я нэклум флэкл кыщцлэмыщу. Лы дэклау цыхубэ псоми «щамий» жари щэкл хужкым кыыхэщыкыла лэлэщк ятелыщ, я щхьэцири я пцэри шцихуэмэу.

Израиль адыгэхэм езыхэм я дамыгъэ зэрагъэпэщыжащ. Абыхэм зэрэхьэщэкл хужкым кыыхэщыкыла нып зэпэллимэ, мафлэ илыгыуу шым тес Сосрыкыуэ сурату хэщыхьауэ. А ныпыр Израилым и къэрал ныпым и гъусэу щыплэлэ администрацэм и унэм щыфлэдзаш. 1991 гъэм сентябрым и 5-м къэралым и премьер-министр Шамир Исхьэкъ Куфыр-Къамэ кыщыкыуам шыгъуэ а ныпитри кьагъэсэблэпэ. Бгъэхэлэ дамыгъэ, конвертэ марклар зым мафлэ зылыгъ шу, адрейм шлалэрэ хьыджэбзрэ кьафэу тету кыдагъэклат.

Сыт хуэдэу щымытамы, Израилым и адыгэхэм я зэхэщыкыым тепщэныгъэ зызылыгыр динырщ. Псом ялэу мусльымэнхуэ, итланэ адыгэхуэщ зэрыжалэр. Языныкыуэхэм кызэралытэмкэ, кьурлэным куууэ ушыгъуазэмэ, шцэнгъэ щхьэхуэхэм, уеблэмэ экономикэми, хуымышыкылыщэмэ ягъэ кынукукым. Апхуэдэ лгъэху еплъыкэ зилэ шлалэгъуалэмэ яхэтц. Аращ, Сириемрэ Иорданияемрэ я адыгэ ныбжьыщцэхэм емыщхуэ, Израилым и адыгэ шлалэгъуалэр курыт, еджанлэ нэхъыщхьэхэм шлахуэмыпэбгъащэр.

Израиль адыгэхэм я гъащлэм ислъамым щылыгъ тепщэныгъэр кьегъэзналуэ абыхэм, дин лгъэху еплъыкэм кыыхэкыуэ, «Лъапэриху», «Удж» кьафэхэр зэрагъэклэуэдыжар, сыту жыплэмэ а кьафэхэм цыхухуэмрэ цыхубызымрэ я лгъэхэр зэрылыгыуу кыщыцэдофэ. Лыжэхэм зэрыжалэмкэ, абы цыхубэ напэр ехуэмэ.

Израилым и адыгэхэм я нэхъыбаплэм фадэ лъэпкк зылауагъахуэрккым икхи икыуэцлэ гущыкыэ ящохъу Кавказым куэд зэрыщрафыр. Адыгейм хьэщланлэ кыщыкыуам шыгъуэ израиль адыгэхэм, абыхэм шлалэгъуали яхэтэщ, фадэ ирафын дэнэ къэна, ар зытэ лэнэм тлысын ядаккым. Ди жагуэ зэрыхуэци, адыгэхэри куэдэ зыхэпцла фадафэм ди къэралым зэрызыщыубгъур лгъэпщхьэпэ хуохуэ икхи хуэхъунущ хамэ къэрал щыпсэу ди кьуэшхэм я хэкуж кьагъэзэжыным. Апхуэдэу кьалытэ цыхухуэ нэхъыжхьэхэми зылыхуэгъэхэми.

Ислъамыр нэхъ диньфл, нэхъ дин пэж дыдэу кьалытэмэ, израиль адыгэхэм адрей динхэр ягъэбйрккым. «Нэхъыщхьэр, – жалэ абыхэм, – цыхум тхьэр и флэщ хьунырщ». Мээдэгу адыгэ чыристанэхэм я гугъу щыззахам, икыуэцлэ ягъэщлэгъуащ.

Къухьэплэ Гъунэгъум и къэралхэм щыпсэу адрей адыгэхэми хуэдэу, Израилым и адыгэхэр чыристан псоми урысклэ, урысхэмрэ Урысеймрэ «рус»-кэ йоджэ.

Адыгэхэр я лъэпкъ культурэм хуосакъ, адыгэ хабзэр зэрахуэзфлэиклэ яхъумаш икли зэрэхъэ.

Израилым и адыгэхэм я деж нэхъыжьыгъэ-нэхъыщлагъэм мыхъэнэшхуэ щилэщ. Нэхъыжьым тхъэмадэ тысылпэр ейщ, ялэ псалъэр ират, и псалъэм йодалуэ. Пщлэрэ щыгъэрэ хэхауэ хуащ! адэ-анэм. Ахэр жыы хъуами, дунем ехыжыху я быным я нэлэ тетынущ бынхэри адэ-анэм щыгъуу псэунуш. Унагъуэ щхъэхуэу тысын хуейуэ къахуэдэкъми, адэ-анэм лэмап зэрилэклэ быныр нэхъ гъунэгъуу къагъэттысри, абыхэм я псэуныгъэмклэ, я сабий япынымклэ ядолэпыкъу.

Ауэ адыгэм ижъ-ижыж лъандэрэ къадекъуэкъ а хабзэхэр мыбыхэм адыгагъэм къызэригъэувам хуэдэу текъ имылэу ягъэзашцэркъым. Ар къызыхэкъыр хабзэр шызрахъэ щыплпэр зэрымащлэр, зыкъомклэ зэпэжыжъэ къуажэ цыкълит! флэкл зэрымыхъур, езыхэри нэгъуэщ! культурэ зезыхъэ лъэпкъхэм быдэу зэрапыщлэр, жылитми дэсхэр лъэныкъуэ зэмылпэужыгъуэуэхэмклэ лыхълы зэрызэхуэхуар аращ. А псоми хабзэхэм зыкъомклэ зрагъэхуэажэщ, зэхуштыкълэхэр нэгъуэщ! зыгуэр ящлэщ. Къапщтэмэ, ныбжьыщлэхэр нэхъыжьхэм я псалъэмакъым мышынуэ хэлэбэ хъунуш, абы щхъэклэ хабзэкъутэ хъуауи зыкъалыгъэжынукъым. Абыхэм нэхъыжъ, уеблэмэ я адэ-анэр цысу я сабийм едэхъщлэныр яфлэнэмысыншагъэкъым. Нэхъыжьхэм ар тэмэу ябж. Клэщлэ жыплэмэ, нэхъыжьхэмрэ нэхъыщлэхэмрэ яку къыдэхъуа зэхуштыкълэщлэхэмклэ псори арэзыщ, зэгуролуэ.

Адыгэ цыхухъухэр цыхубзэхэм зэрахуштытым ушыкълэпылпкълэ, гу лъыботэ, дэ дэщхуэ анэмрэ шыпхъумрэ ягъэлаплэмэ, щхъэгъусэхэм нэхъ зэрахуэгумащлэм. Цыхухъур унагъуэ лухумклэ щхъэгъусэм дэлэпыкъуныр, псалъэм папщлэ, цыхухэм, уеблэмэ адэ-анэм къалыгагъуу пщэфлэплэм шы-лэуэлъэуныр, пщэфлэныр яфлэмыкълукъым. Зэгъусэу узрамым дэтыныр, гүфлэгъуэхэм хэтыныр, къызэдэфэныр, нэгъуэщ! щыт щхъэклэ къаумыгъанэу зэдэхъщлэныр хабзэм кърагъэтлэсэ.

Цыхухуэ ныбжьыщлэм бзылхугъэ хэклэуэтам – и лыхълым е и хъэщлэм – слэпм щрихкълэ «лэкълыштэн» жыхуалэм хуэдэу ещ! Ар зэрыщытыр мыращ. Цыхубзым и лэ ижыыр (нэхъыбэм деж литклэ) еубыдри, и лэ щыбым гъуэ-рыгъуэурэ и лупэмрэ и натлэмрэ щэ ирегъэлусэ. Цыхубз ныбжьыщлэхэм ялэ цыкълэ тлэ лэпллэ ирашэкъри, итланэ лэкълыштэн хуащ!

Цыхуу кудэ зыхэт хъэгъуэллыгъуэу, гүфлэгъуэу шыщылэным деж, пщэфлэ-нымклэ къалэн нэхъыщхъэхэр цыхухъухэм я пщэ дальхъэж. Апхуэдэхэм деж ираджэ цыхухуэ пщэфлэ цлэрылуэхэр псоми яцыхуу.

Кавказми хуэдэу, хъэгъуэллыгъуэхэм, гүфлэгъуэхэм мыбыи цыхухъухэмрэ цыхубзэхэмрэ щхъэхуэ-щхъэхуэу лэнэм мэттыс.

Цыхухэм яхэту фызыр шыпсалъэм деж ар и лым зэпиудырккъым, фызым жилэр флэмытэмэмми, мызахуэу къилпытэмми, лэдэбу, и нэмыс имыгъэпуду зэрегъзэхуэж.

Лыхэр цызэрыцыхукълэ я щхъэгъусэхэри гуапэу зэрагъэцыхуу, нэхъыжъ щыт щхъэкъи къаумыгъанэу, «мыр си щхъэгъусэщ» жалэурэ. Ялэ щыкълэ цы-хубзым и лэр еший. Мы хабзэр хъыджэбз цыкълу дыдэхэмми ялыгъщ. Дэ ди цыхухъухэр ящлэнуэр ямыщлэжу къыщынэ щылэщ, гупым хэт цыхухуэ псоми я лэр яубыдауэ цыхубзэхэм деж щынэсым деж. Слэпм цызэрашкълэ цыхухуэ-мрэ цыхубзымрэ лэпллэ зэхуашцыркъым, ахэр сыт хуэдизкълэ зэмыблагъуэу щытми.

Цыхухъухэм физ нэхъ къыщашэр илъэс 25-30-м щытырщ. Ар къызыхэкъыр школыр къызэраухуу щлалэхэр дзэ къулыкълум зэрыраджэр, дзэ нэужыым мылпкъу гуэр ялэу унагъуэ яхуээн папщлэ, зэрылажэхэр аращ. Пэж дыдэуи, а ныбжьым ирихъэллэу абыхэм мылпкъу гуэрхэр яугъуеиф, унэ щхъэхуэ зэ-зыгъэпэщыфхэри мащлэкъым.

Пщашэхэр илъэс 18-20-м унагъуэ йохъэ. Ахэр нэхъ пасэу зэрыдэкълум и щхъэусыгъуэр еджаплэ нэужыым зи щлэныгъэм пызыщэ хъыджэбзхэр зэры-

машцэ дьдэрш. Еджапэм шагъуэта лэцлагэм ирикьуну къальытэр. Къищы-нэмыщлауэ, адэклэ еджануми, адэ-анэм яутыпщынукъым, псом хуэмыдэу къалэшхуэхэм, ахэм я нэлэ трагъэтын, яклэлыппыфын шхэклэ.

Израилым и адыгэхэм къэшэклэ лэужьыгъуитл ялэщ. Япэр нѳбжьыщлэхэри я адэ-анэхэри арзэуэ ягъаклэу лъыхъурщ. Етланэр – нѳбжьыщитыри зегурьлауэ. Етланэрейм деж хъыджэбзыр арэзы къэзыщла шауэр и пщашэм цэхуу хуозэри, и адэ-анэм ямыщлэу зыщыплэ ешэ. Ахэр гъуэгу теуааклэу шынагъуэ щыщымылэжым деж, шлалэм и нѳбжьэгъу гуэрым хъыджэбзым я унэм пэмыжыжъэу фоч щегъауэ, къэхъуамклэ хыбар яригъашцэу. А фыз къэшэклэм «клэщашклэ» йоджэ. Нѳбжьыщлэхэм апхуэдэу шащыри хъыджэбзым и адэ-анэр я пхъур а шлалэм дэклэуны щымыарэзым дежщ. Хъыджэбзыр унэидзыжъэу яхын хабзэр мыбы куэд шлауэ цызеклэужыркъым, ар нэмысыншагъэу, пщашэм и шыхъыр зыгъэпуду къальытэ.

Кавказым щыпсэу адыгэхэм я деж иджыри щылэ хъыджэбз пэхэр мыбы шылэжкъым.

Шауэмрэ нысашцэмрэ нэгъуэщлэхэм я деж зэрыщагъэлэ хабзэми зэхъуэ-кыныгъэшхуэ игъуэтащ. Шауэр зи гугъу тцла фыз къэшэклитми хэгъуэллыгъуэр зэфлэклыху нэгъуэщлэ унэ шылэмэ, пщашэр нэгъуэщлым деж шашэр «клэщлэш» шэклэу шашам дежщ.

Нэчыхъыр мусльымэн тхыклэу ятх. Кавказым щыпсэу адыгэхэм нэчыхъ шатхыр нысашцэр шауэм и унэ ихъа нэужьмэ, Израилым и адыгэхэм нэчыхъытхыр псом япэ ирагъэщ.

Нѳбжьыщлэхэр зегурьлауэ нэужь, адэ-анэм нэчыхъытх махуэр яубзыхури хыбар ирагъашцэ. Шауэми нысашцэми я унэхэм махуэм шхыныгъуэ зэмылэужыгъуэхэр, лэфлыклэхэр шагъэхъэзыр. Шауэм и лъыхлыхэмрэ нѳбжьэгъухэмрэ шауэм и унэм, пщашэм ейхэр – пщашэм деж пщыхъэщлэхэм шызэхуос. Молэр щыхъэтитл и гъусэу нысашцэм и унэм маклуэри нэчыхъыр ятх, абы нысашцэм лэ шледзыж. Итланэ молэмрэ щыхъэтхэмрэ шауэм деж маклуэри, апхуэдэ дьдэу мыбыи нэчыхъыр шатх. Ар зэфлэкла нэужь, лэнэм лэфлыклэрэ ерыскъырэ къытрагъэуэв, джэгу зэхаблэ. Сыхъэтитл хуэдэклэ джэгуга нэужь, шауэмрэ абы и гъусэхэмрэ нысашцэм и унэм маклуэ. Пщашэр и нѳбжьэгъухэм ящыгъуу, европэ щыгъынклэ хуэлауэ и шауэм къыпопллэ. Шауэр маклуэри нысашцэм бгъэдоувэ. Нѳбжьэгъухэмрэ лъыхлыхэмрэ зохъуэхъурхэр. Шцызэхъуэхъум деж псоми лэмал имылауэ жалэр тыркубзэм къыхаха «мэбрук» псалэр.

Итланэ нысашцэм саугъэтхэр етыным шладзэ. Псом япэ саугъэт зыщыри шауэр аращ. Абы къыкклэпыклуэу лъыхлыхэм, нѳбжьэгъухэм.

Итланэ шауэм сэ ират, хэгъуэллыгъуэм дахуэ гъэщлэрэщлауэ хуагъэхъэзыра тортышхуэр зепеупщри, нысашцэм и лъыхлыхэр ирет. Абы и ужьклэ нѳбжьыщлэхэм я лъыхлыхэмрэ нѳбжьэгъухэмрэ торт яшхыну ирагъэблагъэ, лэфлыклэ зэмылэужыгъуэхэр, шей, кофе лэнэм трагъэуэв. Тэклуэрэ щосхэри, хъэщлэхэр зэбгроклыж, шауэр нысашцэм и унэм къагъанэри. Шауэр жэщым нысашцэм шлогъури, нэху мыщ шыкклэ и унэ мэклуэж. Мыпхуэдэ хабзэ зыхэлъыр адыгэхэм я закъуэу къыщлэкынуш икли, адыгэ хабзэм къемызэгъыу къальытэри, нэгъуэщлэ адыгэхэм ядэрккъым. Сыт хуэдэу щымытами, а хабзэр мыбы клэуэ пэтми нэхэ быдэу шоуэ. Апхуэдэуи гъэщлэгъуэщц, а жэщым нысашцэм и адэр я унэм зэрыщымылэр икли гуфлэгъуэ зэхэсым зэрыхэмытыр.

Къыкклэпыклуэу махуэхэм яубзыху клэух хэгъуэллыгъуэр – нысэишыж джэгур – щыщылэнур. Мыбы шхэхуэу икли зыубгъуауэ тепсэлъыхыпхъэт, ауэ сэ къыхэзгъэщхэхуыкыну сызыхуейр адыгэ хэгъуэллыгъуэмрэ унагъуэ зэхушытыклэмрэ хэмылэ шапхэ зыбжанэщ. Ахэр израиль адыгэхэм я деж флэклэ нэгъуэщлэ шыплэ шылэкъым.

Япэр. Пщантлэм шаухуа лэнэм и жьантлэм нысашцэмрэ шауэмрэ зэгъусэу дэсщ, хэгъуэллыгъуэр зэреклуэкым клэлыплэу, зэпсалъуэ, зэдэгущылауэ, цыхухэм шхэкклэ къамыгъанэу зэдэхашцэу. Цыхухэр абыхэм къабгъэды-

хьээрэ кьохуэуэхуэр. Кьыщыхуэ шылэц щауэмрэ нысашлэмрэ кьыдэжыу кьыщызэдэфэ. Ахэр кьыщызэдэфэм деж нысашлэм и ныбжьэггүхэм утыкур кьаклүх, я ныбжьэггүм пшлэ зэрыхуашпыр кьаггэлыагүуэ, псори нэхэ ину лэгу еуэну кьыхураджэу.

Етуанэр. Ныбжьыщлэхэр адэ-анэм темыхьэн хабзэр куэд шлауэ яггэжлүэ-дыжаш икы ахэр зыщлэжыр нэхьыжхэм я закүуэщ.

Ещанэр. Нысашлэм хуашл пшлэр абы и адэ-анэми лыхьыхэм я лэолэс. А пшлэр мыбыи кьеггэлыагүуэ: физкьэмышэ шлалэм «хэтхэ уащыщ, удэнэ кьуажэ», жалэу еупшлэмэ, абы гушылуэрэ жуау ет: «Сцлэркьым, сэ иджыри сыфизкьэмышэщэ».

Языныкьуэ унагүуэхэм нобэр кьыздэсым щыпллаггүнууц нэхьапэхэм ящлауэ щыта хьэщлэщхэр. Псалгэм папшлэ, Куфыр-Кьамэ щыпсэу Шхьэ-лахуэхэ, Рихьэные дэс Тэтэрхэ я деж. Зэрыжалэжымккэ, Шхьэлахуэхэ я хьэщлэщым зуэ шууицэ щепсыхыфу, нэггүуэщлэ кьэралхэм кыккэ хьэщлэ-хэр шраггэблаггүуэ щытащ. Кавказым икыу Мэчэм хьэжыщлэ ккүэ куэд абы щыхьэщлэщ.

Нэхэ иужьылуэжлэ, израиль адыгэхэр я лэпкэггүхэр нэхьыбэу щыпсэу щыпллэхэм пэлэщлэ, хьэщлэхэри мащлэ щыхьум, хьэщлэщ шхьэхуэхэр үхуэн цаггэтыжаш, ауэ 1975-1980 гьэхэм кьэсыху лэмап имылуэ нэм хьэщлэхэм папшлэ зы пэш щалыггаш, шчыхьэплэ шхьэхуэу илэу, адрей пэшхэм нэхэрэ нэхьыфлү зэггэлэщдауэ. Ауэ, ищхьэккэ жыхуэтлэ шхьэусыггүуэхэм кьахэккыу, апхуэдэ пэшхэми хуэмыныкьуэж хьуащ.

Хьэщлэ эжкүэллэ унэм гьунэггүхэр, лыхьыхэр, блоггэхэр кьоблаггэ. Псом хуэмыдэу яггэлыплэ хэкужьым иккэ хьэщлэхэр. Сэ Куфыр-Кьамэ сы-щыщылам абы щыхьэщлэщ Тьыркүм, США-м, Германием кыккэ адыгэхэри. Ауэ гулыггэ псори си закүуэ кьыслыаггэсауэ кьэлптыккэ ущыуэнкыым. Ар адрей хьэщлэхэм шхьэжаггүуэ зыккэ ящлэкьым, уеблэмэ ар нэггүуэщлэ зыгуэрэу щыт зэрымыхьунур кьыхаггэщхьэхуэу хуэжкүуэхэрт.

Израилым и адыгэ шхыныггүуэхэр нэхэ мащлэщ Кавказым щыплэм яйхэм нэхэрэ. Ар псом ялэу кьызыхэккыу тьыуэнхэм псори пэрыхьэту зэрыщлэ-пшырщ, ущыхуейм деж узыхуейр зэрыбгүуэтырщ.

Кавказым щыплэ адыгэхэми хуэдэу, мыбыи джэдэп лыхьэхэр нэхьыж-нэхьыщлэ елыггэуэ ягүуэ. Адыгейми ещхьу, Куфыр-Кьамэ нэхьыж лыхьэу кьыщалыггэтер бггэлыгубэрщ. Ар тхьэмэдэм ират. Тхьэмэдэм бггэлыгубэм щыщ лэнэм щыс адрей псоми ялыггэсым хуейщ, арыншамэ тезыр тралыхьэ-нууц. Тезырыр мыраш: бггэлыгубэм щыщ зылымыггэссам ерыскыи лэнэ хуиггэувынууц. Сэри апхуэдэ тезыр кьэсхьыным зы мащлэщ илэжар, ауэ си бггүмккэ щысым лүэхур зытетыр кьызжилэри, псори тэмэму ээфлэклэщ.

Куфыр-Кьамэ дэххэр «Кьафэ», «Шэшэн» адыгэ кьафэхэм щыггүуэзэщ иккэ куэдрэ кьофэхэр. «Удж» псалэр «кьафэ» мыхьэнэ илэуц зэрэщлэр, армыхьумэ езы «удж» жыхуэтлэм кьафэ шхьэхуэ кьраггэккыркьым. Абыхэм я «кьафэр» кьэбэрдейхэм я кьафэм нэхэ ещхьщ, адыгейхэм я «зэхуэжкүэм» нэхэрэ.

Куфыр-Кьамэ дэххэм адыгэбзэри, хьэрыпыбзэри, журтыбзэри флыуэ ящлэ, языныкьуэхэр инджылыбзэккэ кьопсэлэщфынууц. Нэхьыжхэм хьэ-рыпыбзэр нэхэ яггэшэрыуэ, сыту жыплэмэ ахэр нэхьапэм хьэрыпхэм нэхэ япышлэуэ, школхэм а бзэмккэ щеджэу щытащ. Нэхьыщлэхэр журтыбзэм нэхэ хуэлэрыхуэщ. Ари кьызыхэккэр а бзэр лэмап имылуэ школхэм зэрыщ-раггэджырщ, газетхэр а бзэмккэ кьызырэдэккырщ. Мыри кьэггэлыггүуэн хуейщ: израиль адыгэ балиггэ псоми хьэрыпыбзэр ящлэн хуейуэ кьаггэуэ, сыту жыплэмэ а бзэрэщ муслымыным и тхыпэ нэхьыщхьэ дьыдэ Кьурлэныр зэртыхар.

Израиль адыгэхэр зэрызэпсалэр адыгэбзэщ. Адыгэхэм нэмыщлэ, ар флы дьыдэу ящлэ Куфыр-Кьамэ дэс псоми. Шлалэггүуэлэр адыгэбзэккэ шэрыуэу кьоджэф иккэ мэтхэф. Абыккэ сэбэпышхуэ хьуащ 60 гьэхэм кьыщыщлэщдауэ

школхэм я 5-8-нэ классхэм адыгэбзэкIэ щрагъаджэу зэрыщIадзар, адыгэбзэр зэраджын тхылъхэр Кавказым ирагъэхьурэ зэрыхуагъэхьэр. Къуажэ библиотекэм адыгэ литературэмкIэ отдел иIэщ. Куэдым ди адыгэ тхакIуэхэр яцыху, я тхыгъэхэм щыгъуазэщ. Адыгэбзэр зэраджыр дэ къэдгъэсэбэп алфавитырщ – кириллицэрщ. Ар нэхэ къыщыхахари я адэжэ щынальгэм щыпсэухэм а алфавитыр къызэрагъэсэбэпыр аращ.

Зыщыпсэу къэралыгъуэр фыуэ къазэрыхушытыр къагъэсэбэпурэ, Израилым щыпсэу адыгэхэр я бзэм и пщIэр къызэралэтыным хущIокъу. ЩыIпIэ администрацэм и унэхэм, КультурэмкIэ унэм, къуажэм ушыдыхъэкIэ гъуэгу-гъэлыагъуэхэм тет псалъэхэр журтыбзэкIи адыгэбзэкIи тетхаш. Бгъэхэлэ дамыгъэхэр, пошт маркIхэр адыгэ дамыгъэхэр тету, адыгэбзэкIэ тхауэ куэдэ къыдагъэкI.

Куфыр-Къамэ щыпсэухэм я псалъэкIэр шапсыгъ псалъэкIэщ.

Куфыр-Къамэ дэххэм я бжэкIэми зы гъэщIэгъуэн хэлъщ. Псалъэм папщIэ, дэ щэщI, пльыщI жытIэмэ, абыхэм пщIырыпщIыбжэр ящIэркъым: щэщIым и пIэкIэ тIощIрэ пщIырэ, щэ ныкъуэм щхъэкIэ тIощIитIрэ зыпщIрэ жалэнущ.

ЖыхуэтIа псоми къахэтхэр мыращ: Израилым и адыгэхэр я лъэпкъкIи, зэхэщIыкIкIи, гупсысэкIэкIи, псэукIэкIи мыдрей адыгэхэм къазэрыщхъэщыкI щыIэкъым. Ауэ, сэт хуэдэу щымытами, ахэр адыгэхэм я зы лIужыыгъуэ щхъэхуэу, псэукIэ щхъэхуэу зиIэ лъэпкъыу къапщтэ хъунуш. Мы Iуэхур ди этнографхэр, бзэщIэныгъэлIхэр, психологхэр зэгупсысылхъэщ.

ЖЭМЫФЭ Гъазий.

Адыгей, Мейкьуапэ

1992 гъэ, епланэ къыдэкIыгъуэ.

Адыгэхэр

XVIII лIэщIыгъуэм псэуа нэмыцэ тхакIуэ фон Варкербарт адыгэхэм я псэукIэр, дуней тетыкIэр, лIыгъэр фIэгъэщIэгъуэну, дихъэхуэу иджу щытащ.

Фи пашхъэ итлъхъэ тхыгъэр Варкербарт 1798 гъэм Дрезден къыщыдыгъэ-кIащ икIи адыгэбзэкIэ япэ дыдэу тыдодзэ. Тхыгъэр нэмыцэбзэм къызыхар Шыд Хъэсэнбийщ.

Мэххэм щIагъэна бгы лъагэхэм я зэхуакухэм, Каспий гуэлымрэ тенджыз ФыцIэмрэ яку дэж псы уэрышхуэхэм якухэм щыпсэу лъэпкъ дахэхэм, лъэпкъыфI дыдэхэм, лъэпкъ цIэрыIуэхэм ящыщ зыщ адыгэхэр. Я Iэпкълэпкъым и экIужыкIэкIэ, талантымкIэ, гъэсэныгъэ дахэкIэ, хъэл-щэнкIэ, Iуэху еплъыкIэкIэ, хахуагъэкIэ, я щхъэ пщIэ зэрыхуащIыжкIэ, я гупсысэ куумрэ сэт хуэдэ щытыкIэ гугъуми псынщIэу хэжIыпIэ къызэрыхуагъуэтыфымыкIэ адыгэхэр КъуэжыпIэ Гъунэгъум щыпсэу адрей лъэпкъхэм, уеблэмэ, Европэм щымыщ адрей лъэпкъ псоми къащхъэщокI.

Ахэр я хэкум и щынальгэ мащIэмкIэ ирокъу. Ахэр зэи хущIэкъуакъым ар залымыгъэкIэ нэхъыбэ ящыну, зэи дихъэхакъым зэрыпхъуакIуэ Iуэхугъуэхэм; ахэр зэпIэзэрыту икIи насыпыфIэу щыпсэурт я бгыжхэм я лъапэхэм икIи хамэ мылкъум зэи хуэнэпсеякъым, ауэ къэланджэ жыхуалэмрэ шынэрэ ямыщIэу я хабзэмрэ хуитыныгъэмрэ яхъумэжырт.

ФыкъыддIэпкъыу, дыкъэфхъумэ, жалэу хамэ пщыхэр къайлъэIуамэ, лIы и лIыж адыгэхэм я мамыр жьэгур ябгынэрти я гуапэу, гуфIэгъуэр яIэу зауэлI къалэнхэр я пщэ дальхъэжырт. Швейцар лыхъуужхэмэ зы зэман зэгуэр апхуэдэу ящIу щытащ. ЗауэлI къалэныр зи пщэ дзэылъхъэжа адыгэхэм

лъяуаклүэ кѳахуэклүахэр яхъумэрт, бийм пэщлэувэрт, ар зэуанлэ губгъуэм цыхагъашцэрт. Адигэхэм унафэ тэмэм тращлхьырт зэныкыуэкыу кѳэхъуахэм, зэдауэхэр мамыру зэгурылуэжыным хэллхьыфхьырти, ялуэху лы хуэдэу зэфлагъэклауэ я унэ еклуэллэжхэрт.

Мис апхуэдэу псэурт пщыгъуэ цыккы куэдэу зэпыуда а лъэпкэ насыпыфлэр. А пщыгъуэхэм зэман куэдккэ фыккэ кѳахэхщхьэхуккыурэ кьенкыуэклащ Къэбардэ пщыгъуэр.

Епщыккыуэ ллэщыгъуэм адыгэхэр Чингиз хъан и джатэ лъэщым кыыхигъэщлэщ. Чингиз хъан кыызэрыгуэклтэкъым. Лъэпкэ лэджэхэр къэзызуа а зэрыпхъуаккыу емынэм пэхъун щылауэ тхыдэм ищлэжыркъым. Ауэ цыхъуаккы, лыккэ гъэнщлэ кхъашхъэхэр зи лэужь а зэрыпхъуаккыуэм щлэныгъэр зыхилхъэ щымылэу фы дыдэу илгагъурт. Дунейм кыыщымыхъуауэ абы зэригъэлэщлэ къэралыгъуэ абрагъуэр, азиат щыналлэ псоми хуэдэу, езы Чингиз хъан ллэ нэужь лыхъэ лэджэурэ зэбгырщэщыжаш.

Абы иккыккэ игу ирихьырт адыгэ лъэпкыым и дахагъэр. Теклуэныгъэр зи лэпэгъу абы и монголхэм игъашцэм ялээгъуатэкъым апхуэдиз зи дахагъэ цыхъухуэи цыхъубзи. Щы кхъурейм и теллэцэм и нэгъу зрагъэужьу и пашхъэм исын хуей хъурт хъыджэбз дахэхэм я нэхъ дахэжхэр. Илхъэ мин бжыгъэхэм я зэрыпхъуаккыуэ нэхъ емынэ дыдэм илхъэ къэс адыгэхэм кыыхаша ныбжыыщлэ нэхъ лъэрызехъуэ щитлрэ тхъэлухудым я тхъэлухудыжу хъыджэбзшицэр хуашэн хуейуэ пщэрыйлэ ящиллэ. Ахэр Кърымым и тетым деж яшэн хуэтлэ. Кърымым и тетыр хъанышхуэм и лыхъылуэ кыыщлэкынут. Зэрыжытлэщи, Чингиз хъан кыиззуа псори езыр дунейм ехыжа нэужь зэбгырщэщыжаш. Ауэ хъаным зэгуэр ищлауэ щыта унафэр зэрыунафэу къэнэжаш иккыи щлалэхэмрэ хъыджэбзхэмрэ иджыри Кърымым ирагъашэрт иккыи ахэр Кърымым и тетхэм зэрыхуейуэ кѳагъэсэбпырт. А хабзэр цагъэклүэдыжар ди ллэщыгъуэ блэккыым и пэщлэдзэрщ, 1708 гъэрщ. Ар ккыуэдыжыным щхъэусыгъуэ хуэхъуам и пэжыплэр, сэ зэрысщлэккэ, иджыри кыыздэсым налуэ кѳэхъуаккыым.

А зэманым Кърымым и тетыр Сэлим-Джэрийт. Ар лыгъэшхуэ зыхэллэ цыхут. И адэм и адэжхэм къашцэна щыхъымрэ хъан цлэмрэ я зехъаккыуэ.

Хъаныгъуэр кылысыри зы илхъэс дккылауэ, абы и ккыуэхэм ящыщ зы адыгэхэм деж игъэклүаш илхъэситлым къатехуэ щлалэхэмрэ хъыджэбзхэмрэ къалихыну. Сэлим-Джэрийт и лыккыуэм хъумакулэу цллагъуи илэтэкъым, зауэллэ хуейлэуц и гъусэу арат. Ар адыгэ лъэпкыым и нэхъыжхъэм, пщыхэм щыхъышхуэ хуашцлэ ирагъэблэгъаш иккыи къратын хуей псори къратащ. Щлалэхэмрэ хъыджэбзхэмрэ къашылыхым цыгъуэ абы гу лытащ зы адыгэ пшашцэ гуэрым. А пшашцэр и ныбжэгъуэ хъыджэбзхэм ящыщ зы Кърымым яшэнум яхэтти, сэлам ирихъыжыну ккыуэуэ арат. Щлалэр зэ луплэгъуэм а пшашцэм хъэщыккы ищлэщ. Езым и гъусэу здышэн хуейхэм я цлэ-унэцлэхэм хэлплэри, а пшашцэр хэттэкъым. Апхуэдэу щыхъуэм, абы хъыджэбзыр залымыгъэккэ здышэри и унэм щыгъэтлэсхъаш. Щыгъэтлэсхъэри Дуней лэмырым и лэрыккэ дахашцэр зэпплхъыу, игъэщлэгъуэу, флэтельдыджэу махуэхэр ккыуэу хуежыаш.

А хъыджэбзым дэлхуитлэ илэт. Пурнэ зауэллэ бэлыхъуэ, къэмьыланджэхуэ, шынэ ямыщлэу. Я шыпхъуэм кърашцлэм а турнэ игъэгубжыат, ауэ я лыщлэж мурадыр быдэу ягъэпщкыу, гуауэшхуэр ккызытепсыха я адэри ягъэудэлэ, зэман дкккы я шыпхъур султлэным, – Кърымым и тетым и ккыуэхэм а цлэр зэрэхэрт, – и щлэсэ цыхъубз ккыудей мыхъуу, пщлэрэ цыхъырэ зилэ гуашцэ хъуну иккыи адрейхэм куэдккэ ефлэккыу цыщытын зэман ккыхуиухуэну жралэурэ. Ауэ щлалэхэр я мурадым щылылэсыфын ихуэгъуэ ккыалыхъуэрт. Иккыи-иккыи апхуэдэ зэман кѳахуиухуэ. Ахэр султлэным и унэм щэхуу щыхъыаш, езы султлэныр щынагуэу лъэпкэ щыпэмыпллэ сыхъэт зыхуагъээри. Султлэныр и заккыуэллэуэу пшашцэм бгъэдэст. И хъумакулэуэхэм я ныккыуэр зэрегъэфуэу цэфу жейхэрт, адрейхэр я гъунэгъухэмккэ зэбгырщлэ.

Зэкьюэшхэм султланри я шьпхъури къамэклэ флагъэжаш, хьумакулэхэм ящыщу къапэщцлэхуа псори яуклаш, ауэ зы закъуэ къагъэнаш, мы къэхъуа псори илүэтэжын щхэклэ.

Лъагъуныгъэм цыхум иримыгъэщцлэфын щылэ! Лъагъуныгъэм нэхъ лүэхуфл дьдэхэми щлэпхъаджагъэ дьдэхэми, лыхъужьыгъэ нэсми, гушцлэгъуншагъэ лъыгъажэми, телььыджашцэ гу хьэлэлагъэми, гуемылуу хьэбыршыбырагъэми уатрегъэгущуэ. Псэ къэплъам и плейтеиныгъэр акъыл зэтесым и лущыгъэклэ и плэ изымыгъэуэвжыфхэр а лъагъуныгъэм насыпыншэ ищлэ къытцохъу. Ауэ мы щфым цыху тету плэрэ зэ нэхъ мыхъуми мылгъэпэрэпа? Сыт хуэдэ математик къэзыбжыфынур лъагъуныгъэм цыхур зэригъэлъэпэрэпам и бжыгъэр. Абы паплцэ бжыгъэу щылэр урикъунуи къыщцлэкълынкъым...

Арати, хъаным а лүэху шынагъуэм теухуа хьыбарыр къылэрыхъаш. Ауэ и губжери и гуауэр ирикъухри, и къуэр зэрауклам теухуауэ мылхуэдэу жила къудейщ: адыгэхэм тэмэму ящлэщ пщашцэр къидыгъуу залымыгъэклэ, я хабзэхэми дуней тетыхлэми емыплуу, къэзышам тезыр зэрытральхар.

Куэд дэмыкылу хъан лыхъу губзыгъэр дунейм ехыжащ, и хъаныгъуэр и къуэ нэхъыжкыым къыхуыгъанэри. Ар Долэтт, нэхъ иужьылүэклэ тырку императорыр тридзу хэкум изыхуарат.

Долэт и къуэш нэхъыщцэ Къапльэн-Джэрий абы и ужьклэ хъаныгъуэр къылысашцэ икли адыгэхэр щфым щыщ ящыжыну, дунейм псэуэу зы адыгэ къытримынэнэу жилурэ игъэшынэнэу хэташ. Уэсмэн къэралыгъуэм и арэзыныгъэклэ, Къапльэн-Джэрий тэтэр мин пщей и гъусуу адыгэхэм езуэнуу къежъаш. Тэрч зэпрысыкла нэужь, абы Псыжь лүфэ лүсхэм ящыщу аргуэру гъусэ къвищлэщ фылуэ зэщцлэуэдэ зауэлл мин пщыкълүтху. Ауэ а мин пщыкълүтхум адыгэхэм я бийуэ кълэну яфлэфлгъэкъым, сыту жыплэмэ ахэр сыт щыгъуи адыгэхэм фылуэ яхушытт, я гъунэгъуфлү къальытэрт. Къапльэн-Джэрийм ахэр залымыгъэклэ жыхуалэм хуэдэу здришэжъаш.

Бийм и дзэ фылыцэ шынагъуэр къазэрыхуэкълур адыгэ хэкум псынщцэ дьдэу щызылэщашысашцэ.

Адыгэлпцхэм я нэхъ цлэрылуэ дьдэм, — апхуэдэу къальытэ хабзэр Къэбардэт, — джар а хьыбарыр занщцэу нагъэсашцэ икли и лъыгъэкли акъылкли псоми зэратеклэуэм паплцэ, ар дзэпц нэхъыщхъэу хахаш.

Лыгъэ хэлъу зызылэщцэ дэтхэнэ зыми лэщцэ къищцэри, зыми химыгъэзыхуэ, езым флэфлү хэкур ихъумэжыну къэуващ.

Дзэпцым лъэсцлэуэ миниблрэ шууей щидцэ флэклэ къыздымыщцэу, бийр псынщцэу къыздэклэуэ лъэныкъуэмклэ иунэтлэщ, бгы лъагэ гуэрэм нэсри, а бгыщхэм зэгур тета къалэшхуэу иджы зэхэкъутэжам джэ къыщыцуывлэщ. Къалэжьыр къэзыхъурейхь блын зэхэкъутахэр жыгыжхэмклэ игъэбыдэжщ, бийр къызэпрымыкыфын хуэдэу щылгъэр дитыкыжри, быдаплэ лъэщцэ зэригъэпэщашцэ.

Къапльэн-Джэрий хъаным и дзэр щыгъуу гъунэгъуу къыщыхъум, бгыр къытлысыхъаш, ауэ зуэу уебгъэрыкълүэклэ быдаплэр къызэрыпхуэмыщцэтанур къыгурылурэ, бзаджагъэ хуекълэуэ мурад ищлэщ. И бгыушцлэтхэм щыщ зы къриджэри дзэпцым джэ кълэуэ мылхуэдэу жрилэну унафэ хуищлэщ: «Султланыр адыгэхэм я лъэкъгъэ гъунэгъухэм ящыщ зым, юзбегхэм, ятеуэну маклэури, адыгэ зауэллхэм ящыщу минищ хуейщ. Абы теухуауэ дзэпцым епсэлэнуу и мурадщ, бгым къехъу хъаным джэ къэкълэуэ иолъэлэу». Икълэуэ бзаджагъэ мыкълэмытэт ар, дуней и палъэ зыщцэ адыгэр кърибгъэпцлэн паплцэ.

Хъаным и хьылэшыгъэр Къэбардэ занщцэу къыгурылэушцэ икли лыкълэуэм мылхуэдэу жэуап иритащ: «Иджыпстү си узыр къысщыхъауэ зызыгъэгъэхейркъым, зы лъэбакъуэу счыну лэмал сикълэуэм, ауэ махуищцэ палъэ нэхъ къыхэкълэуэ е шууэ, е лэрыхуэ сьнэкълэуэнщ».

Лыкълэуэр зэрежъэжу Къэбардэ адыгэхэр зэхуишэсри мылхуэдэу захуи-гъэзащ: «Си къуэшхэ, си ныбжыгъэхэ! Ди лъапсэм псы ирагъэжыхъыжынуу».

тхьэ ялуауэ мо бгы лъабжьэм къыщцлэс бий къанлхэр флягъурэ? Дэ ди лэ-ди лъэхэр пхауэ султланым гъэру зеттмэ, ди цыхубэхэмрэ сабиыхэмрэ игъашцэ псоклэ пщыллплэм итыну гъэру едгъашэмэ, тэмэму къэфлътытэрэ? Дыллэнуми дыллэнуми хуитыр фэрац. Дэ лыгъэ тхэлъу дыхэкълуадуэ шьитмэ, къапльэ-ным къытклэлызырехъэну хьэклэхъуэклагъэр ди нэгү шцклын напэтэхыгъэм дыкъельынуш, датекулэмэ – абы и лэужьу шьытынур тэтэр гүщцэгъуншэхэм я бэлыхьыр ди хахуагъэклэ зытеддзыжыныр арац. Араци, физэгуакулэр къыхэфх!»

Зауэллхэм я макъ зэдээр къэлуаш: «Шцыхъ зыпыл лэныгъэр пщыллплэм нэхэрэ куэдклэ нэхьыфлц!»

Дзэпщыр апхуэдэ жэуапым шьыгуфылклаш, зауэллхэр я псалгэ емыпцфы-жыну кыхуриджэщ, и сэшхуэр кърихри тхьэшхуэ пьэщу уахътыншэмклэ тхьэ илуаш е теклуэну е хэкълуэдэну. Зауэлл псоми апхуэдэ тхьэрылуэ ятащ.

Къэбардэ пщыхьэщхьэм и зауэллхэм шьыц зы хъаным деж игъаклуэри мыпхуэдэу жрыригъэлаш: «Си узыр къэтлэхъашц икли си дзэпц зыбжанэ си гъусэу ныбжьэгъугъэклэ сыныплушцэну сыхуейт, си шхьэкли си зауэллхэм шхьэкли уи гүщцэгъу сыщцэлъэлун папщцэ».

А хьыбарым хъаныдзэр гүфлэгъуэклэ къылушцаш. Езы хъанми и гүфлэгъуэм цлэ шцэттэкъым. Абы дзэпщым и лыкълуэм саугъэт лъанлэхэр кыритри къиу-тыпщыжашц икли шыхэр хъуэкълуэну яутыпщыну унафэ ишцаш, сыту жылпэмэ иджы ушцэгъузэвэн лъэпкъ шьцлэжтэкъым. Пщыхьэщхьэм хъаным хуиту и нэгү зригъэужьу шцидзаш.

Бгыщхьэм къытес адыгэхэм тэтэрхэм я увыллплэм шеклуэклэхэм иныкъуэр езыкхэм тыншу ялягъурт, иныкъуэхэмклэ тласхъэщцлэххэм хьыбар кърагъа-шцэрт.

Къэбардэ унафэ ишцаш жыгыфэ зэхуахъэсу лэпллаклуэ цыкълу-цыкълуэрэ зэкларепхэну. А унафэр псыншцэу ягъэзэщцаш. Пшапэр шьызэхуэм ирихъэ-ллуэ апхуэдэ лэпллаклуэ цыкълуэхуэ шцэ бжыгъэхэр хъэзыр хъуаклэт. Пхъафэ зэкълуэцыпхэхэр шыкълэхэм клэрашцэри, жэщым лэуэляуэншэу, макъ лъэпкъ ирамыгъэщцлэ шыхэр тэтэрхэм я увыллплэм пэгъунэгъуу ирашэллэц. Ираша-лэри, дагъэ егъэфауэ шыкълэхэм клэрышцлэ пхъафэхэм мафлэ шцадзаш. Мо жэщ мазэхэм мафлэм игъэшына шы гужьеяхэр гъуахъуэспыхъуэр зэрэхъэу тэтэршхэм шхалъадэм, мохэри абыхэм къадэгужьейжри, бийм и тысыплэр флалъэклэ яхъу хуежыаш. Шыхэм я шьыц гужьейгъуэм къыгъэуша тэтэрхэм зыри къагурьуэртэкъым. Мафлэр уафэм къехуэхьу кьатеублэрэклауэ флэклэ къащыхъуртэкъым икли дунейм и къутэжыгъуэр къэсауэ я гүгъэт. Лъэсыдзэм делэм хуэдэу къижыхьырт, шуудзэм шыхэр къыхуэзубыдыжыртэкъым.

А зэрыхъэзэрийр зыпгъэгуа адыгэхэм лъышцэжым хуэбамплэ я сэшхуэхэм флэкла лэцэ къамышцтэу бийм хэлъадэри къапэщцлэхуэ псори зэтраупщлатэу шцлэдзашц икли зэтраупщцэташ цыхум псэ хъзылхъэж дыгъэр къышцлэкълуэ и бзий нурхэмклэ лыгъажэ зауэр зэтригъэувилэху.

Тэтэрхэм Псыж лүфэ деж гъусэ къышашцлэ зауэллхэми зыкъышашцлэжар нэху шцэ нэужыш. Зыкъашцлэжри, игъашцэ лъандэрэ я ныбжьэгъу адыгэхэм я лъэныкъуэ защыжашц икли абыхэм я гъусэу бийм клэлъытхъэрэц.

Етуанэ махуэми тэтэр мащцэ хагъэщцлэкъым адыгэ сэшхуэхэм. Бийр гүп цыкълуэрэ икълухъа хъуати, адыгэхэр абыхэм яклэлысыурэ зэтраупщлатэрт. Хъаным зауэлл гүп цыкълуэ флэклэ шьымыгъуу шцлэпхъуэжашц, и блыгушцлэтхэри, и лэцэфаши, и мылкъуи, зэрышцыту и дзэри къыгъанэри.

А зауэм адыгэу тху нэхъыбэ хэкълуэдакъым. Теклуахэм бийм къыгъэна шьыуэ минишцэм шцигъу пщэдджыжыным зэхуахъсыжашц икли къуентхъ бэлыхь-хэр къалэрыхъауэ, теклуэныгъэр къахъауэ я хэкуэгуэхэм яхьыжэри а теклуэ-ныгъэм и шьыхькклэ ефэ-ешхэшхуи ящыжашц.

Гү зылытапхъэ: Адыгэ цлэрылуэхэм я тхьэдэм къышыхъуа мы зеклуэм теухуа хьыбарыр и нэхъыбаплэклэ къызыхэтхыжар Къантемырыпщым и уэс-

мэн тхыдэр араш. Мыбы нэгъуэщ! тхаклүэхэри тепсэльыха пэтми, ахэр зэрытепсэльыхыар щхьэфэтегъэклыуц е луэхур зэрыщымытам хуэдэу кыагъэ-лпагъуэуш.

ВАРКЕРБАРТ.

*Дрезден, 1798 гъэ
1991 гъэ, еханэ кыыдэклыгъуэ.*

Шарлоттэ-Хьэишэт

И гъащӀэр машӀэми, щыхь зыпыль гуащӀэ кызыщӀэна цыхухэм яхэб-жапхьэщ грузин цыхубз Кетованэ Иремадзе. И ныбжыыр ильэс тлощӀрэ пщыкӀушым иту ар 1945 гъэм лаш. Иремадзе и художественнэ произведе-денэхэмрэ критикэмкӀэ ила тхыгъэхэмрэ грузин литературэм нэрыльагъу лэжыгъэфлу хыхьэщ. Абы кыадэкӀуэу, французыбзэр лӀззу зыщӀэ тхакӀуэм француз классикхэм я тхыль зыбжани зэридзэкӀаш, француз культурэр нэгъсауэ иджащ. Араш кызыыхэкӀар Иремадзе «Литературнэ медальон-хэр» зыфища сборник 1945 гъэм кыыдэкӀам ит «Адыгэ цыхубз Хьэишэт» жыхуилэ очеркыр итхыныр.

Францым и лыкӀуэу Истамбыл шыла де Фериол 1697 гъэм цыху щхьэ-хуимытхэр щащӀэ бӀзэрым ливр 1500-кӀэ кыыщицӀэхуаш ильэсиппӀэ зи ныбжэ адыгэ хыыджэбз цыкӀу, Хьэишэт и цӀэу.

Де Фериол и шыпӀэ кыӀэхэутэкым цыхубз щхьэхуимыт гуакӀуэхэр, и гурыщӀэ цӀэпхӀаджэхэр ирыдигъэкӀыну. Апхуэдэ мурадт Хьэишэт цыкӀуи кыыщицӀэхуар, абы иту ильыр сабий дыгъэщыгъэм и ныбжэ ирикӀумэ, абыкӀэ зытригъэуну арт.

ЛыкӀуэм кыицӀэхуа цыхубз щхьэхуимыт цыкӀур абы Париж шылэ и ны-сашӀэ мадам Фериол деж иригъэшаш. Мадам Фериол придворнэ гуащӀэ, ар цӀэрылуэт щӀасэ зыпыщӀэнрэ цыхухэм я кӀм зэхушӀуэныгъэ дӀлхьӀэнрэ я луэхуӀкӀэ. Адыгэ хыыджэбз цыкӀум Шарлотта-Хьэишэт цӀэу фӀашаш, а цыкӀэм тетун кӀурш удз гъэгъа цыкӀум Европэ щыналӀэр увылӀлӀэ хуэхуаш.

Ар мадам Фериол кӀульшырыфым (монастырым) ирет. Хьэишэт абы французыбзэкӀэ икӀуӀкӀэ лӀззэ щохуэ, француз культурэм шыцогъуазэ. КӀуль-шырыф еджапӀэр ильэс пщыкӀублым иту кыӀэыхуа Хьэишэт мадам Фериол придворнэ обществэм хешэ.

ЗӀкӀуж, пкыыфӀэр, кӀурш удз гъэгъа пӀлӀытӀу щӀэращӀэ, уи гур пӀэпызы-хыу гуакӀуаш Хьэишэт Луи ЕпщыкӀуппӀанэм и дворецым кыыщыхутащ. Абы и экзотическэ теплӀэм псом ягури итхьэкӀуат. «Адыгэ пщашӀэр», «Адыгэ цыхубз гъуэздӀжэр» шызэхыбох дӀнӀкӀи.

Цыхубз акылыфӀэр, луцагъышхуэ зыхӀлӀыр гу зыпӀымытэ кыӀмынзу якӀлӀыппӀырт щхьэхуимыту зыхӀхуа а цыхухэм. Абы кыыгурылуэрт ари-стократиет и псалӀэ дахэхэмрэ и щыкӀафӀагъымрэ зэрыфӀэрыщӀыр, ахэр гухӀлӀ флейкӀэ зэрыпсыхар.

Хьэишэт зыцӀэхуа француз лыкӀуэр 1711 гъэм Истамбыл икыӀжри Па-риж кӀуэжаш. Ильэс хыщӀрэ пщӀырэ зи ныбжэ де Фериол кыицӀэхуа цыхубз щхьэхуимытым ирилуӀкӀаш ирищӀӀнауэ зэрыхуитыр (абы и унафӀэр езым зэрылӀцӀлӀыр). Ауэ луэхур де Фериол шыгугъам кыыщыщӀӀкӀакъым. Хьэ-ишэт цыху этетт, нэмысыфӀэти кыыхуэгъэшакъым. Абы иужыкӀэ ильэсиппӀэ дӀкӀауэ, Францым я король зӀблӀхьугъуэм, корольым и кӀалӀныр зыгъэзашӀэ

Герцог Орлеанскери хылагъэклэ щэкъуащ а цыхубз зепэщым зыпищэнэу. Уеблэмэ апхуэдэ лүэхухэм хуэлээз мадам Ферииоли зыдигъэлэпыкъуэну пыльыгъат ар, ауэ дэтхэнэ зы придворнэ гуащэри гуфлэжу арэзы зытэхуэну а лүэхур Хъэлишэт къызэримыщэнур быдэу ягуригъэлауащ. А цыхубзым гуцыхьэ шыхъуауэ жилащ: «Шывмыгъэтмэ, монастырым сыкыуэжынклэ си тхьэланэщ». Арати, де Ферииол хуэдэу, герцог Орлеанскэри къыпригъэхащ. Хъэлишэт шыгъупщакъым де Ферииол къыхуиуащ. Сент-Бёв зэрыжиламыккэ: «Цыху гурыщэ къабзэр мыулыиуэ хъумэныр хабзэ хъужын папщэ, Азиэ бэзэрэм къытраша а адыгэ цыхубзыр лэмал имылэу Францым къыщыхутэн хуейт».

1722 гъэм де Ферииол лаш. Ар щыплэм, ипыжа цыхубзым къыхуигъэнэщ зэррыпсэун мылыку.

А гъэ дьэдэм Дю-Депан и деж Хъэлишэт хэгъэрей цыхуэхъуащ Шувелье Д'аиди. Цыхубз щалэм лъагъуныгъэ гуащэр къыпкъырыхъащ. Ауэ жалэркъым «Адыгэ цыхубзым лъагъуныгъэ зыхуигъуэтым гурэ псэклэ зрет» жалау. Хъэлишэтрэ Д'аидирэ я лъагъуныгъэм бэлыхь мащлэ дашэчакъым, сьт щхьэклэ жыплэмэ Д'аиди нэчыыхьншэу зэдэпсэуныр хабзэу гъэувыныр зыукъуэддй динзехъэ гупым ащыщт. Арщхьэклэ клуатэ пэтми нэхъ зэхуэгумашцэу ныбжылыитлым я гъащэр лъагъуныгъэ мыужьыхьжыккэ здрахъэклащ.

Хъэлишэт нэгъэсауэ щыккэфлэт, зэхэщыкышхуэ хэлът, и ущагъклэ хуэдэ уигъэлыхъуэнт. Къурш жьэгъум щальхуа цыхубзым и гупсысэм, и гулытэм француз литературэм ириллажъэхэмрэ ар фыиуэ зылъагъухэмрэ пцлэшхуэ хуащцэу шытащ.

Адыгэ цыхубз гъуэздэджэм француз литературэм къыхуащинащ езым и тхыгъэ хьэлэмэтхэу зы том. А зэманым француз тхаклүэхэм нэхъ зратауэ шытащ эпистолярнэ тхэклэм. Ар нэрылъагъуу къыщонахуэ мадам де Севиньи, кинэмыщлэхэм я тхыгъэхэм. Хъэлишэт и тхыгъэхэм а зэманым щыла шытыккэ-псэуклэхэр уи нэгум къыщлагъэхъэж. А тхыгъэхэр япэу къыщыдэклар 1787 гъэрц (Хъэлишэт зэрыплэрэ илъэс 54-рэ щрикъум). Тхылыыр зэлэпахуэ кърэхъэклащ. Ар зэман клэщым зыбжанэрэ къыдагъэклащ.

1758 гъэм лэрытх щыккэ ар Вольтер илэгъуащ, абы теухуауи Вольтер итхэхэр а тхылым и япэу къыдэккыгъуэм и псалъащхэм къыщахьыжащ.

Вольтер итхат: «Сэ куэд мыщлауэ мадемуазель Хъэлишэт Женевэ щыпсэу мадам Каландринэ деж иригъэхэ тхыгъэ томым сыкъеджащ... Мадемуазель Хъэлишэт зэхэщыккэ тэмэм илэщ. Абы фыиуэ къыгуролуэ ихъуреягъклэ шызе-клуэ лейр, езыми зегъэкъуаншэ, а щлэпхъаджэхэм яхэпщлауэ зельытэжри... зи нэмыс мыулына а цыхубз флэрафлэм гъащлэ гущыккыгъуэм зыпылуидза пэтми... И тхыгъэхэм я пэщлэдзэм щытопсэлъыхь а зэманым щыла гъащлэ купцлэншэм, театр и лъэныкыуэклэ къэхъуа-къэщлэхэм, италян комедиэмрэ оперэмрэ я хъыбарыщлэхэм. Абы къыщынэмыщлауэ, тепщэ гупым шыщхэм яку дэлэ зепэщлэуэ цыкыфэклүэхэм и нэлуасэ дыхуеуш. А цыхубзыр езыр мы ллэщыгъуэм и япэу лыхьэм нэхъ ущызрихьэлэррей къэхъукащлэу цыкыфэклүэхэр къызыхуэтыншэу щызэхуэхъэса клэзетц...»

Гу зылытэпхъэ мыхъумыщлагъэ къызэрыхъуу абы губжыауэ етх:

«Уи щхьэфэцыр зыгъэтэдж лүэху гущыккыгъуэ къэхъуащ... Ар апхуэдиз-клэ напэншагъэщ, гущыккыгъуэщи, утэпсэлъыхьыну уигу хуэжлүэркъым, ауэ а къэхъуэ псори монархиер хьэлэч зэрыхъум и щыхьэтц». А тхылы дьэдэм ехьэллауэ Сент-Бёв итхыгъащ: «А том цыккүр нобэр къыздэсэм къалъыхъуэ, къалъытэ тхылэхэм ащыщт... А тхылым ебгъэджэну ухуэхъуэпсэщ иккы ептынщ фыиуэ лъагъу, щыыхь зыхуэпщлэу цыхум, щэн зэтет, гурыщлэ къабзэ, гуапагъэ абы хэлъхэр къызыгурылуэну».

Хъэлишэт и письмохэр нэсауэ литературэ тхыгъэхэщ. Абыхэм я зэманым щыла цыху зэхэтыклэм, псэуклэм ехьэлла къэхъукащлэхэр художественнэ образ щлэрыщлэхэмккэ къыщылуэтащ. А тхыгъэхэм ллэщыгъуэ епщыккыуа-

нэм и япэ ыхьэм француз литературэмрэ культурэмрэ хэлъа луэхугуэхэм кызыхуэтыншэу щыгъуазэ уашц.

Француз эпистолярнэ литературэм лъэужь лупщц а адыгэ цыхубзым кызырыщигъэнэфар, шэч хэмылыу, зыкъомкцэ гу зылытапхъэ луэхугуэщ.

ИРЕМАДЗЕ Кетованэ
Зэыдзэкар **МАМРЭШ Кимц**
1958 гъэ, еханэ кыдэкыгъуэ.

Адыгэбзэр — адыгэпсэщ

Щхэ бжыгэкIэ мацIэхэм яцыщу зи анэдэлъхубзэм и кэжIуэнум темыгу-зэвхь зы лъэпкыи дунейм тету кыщIэкIынкъым. Апхуэдэщ адыгэхэри.

«Анэдэлъхубзэ — лъэпктым и гупсэ» рубрикэм щIэту «Iуащхэмахуэ» жур-налым кыттехуар мацIэу пхужыIэнктым. Абыхэм, зэрыгурыIуэгъуэци, зэттехуэу тхыгитI кIахэбгъуэтэнукъым, ауэ псоми хэкъ пщацI лъэпктым дежкIэ бзэм и мыхьэнэр зэрыш дьдэр, ар IэщIыб щIыныр узытес кIудамэр пыбупщIыжыным зэрещхьыр.

Журналым тета мы тхыгитIымы зыгуэркIэ хэкъ фщацIыну кытцохуэ, ялэрауэ, дызэрыгушхуэн, зи кIуэпсыр жыжъ дьдэ кыщещэ анэдэлъхубзэ адыгэм дызэриIэр. ЕтIуанэрауэ, анэдэлъхубзэм ехьэлIа Iуэхугуэ дызыгъэпIейтIэхэм, кIахэхуэу мыхьумэ, зэрэхэмыщIыр.

Iэрыхуэу къащти, шэрыуэу Iуатэ

Адыгэбзэм дахагъэу, гуапагъэу, Iэфыгъэу хэлъыр кызыгурымылуэм ар бзэ пхъашуэ, бзэ мы-щылIуэ, мышэрыуэу кыфIоцI. Ауэ ар пэжктым. Адыгэбзэр фIуэу пщIэмэ, абы кIрумылуэтэфын гупсыси гурыщIи щыIэктым...

Сигу къокIыж Армавир дэс адыгэ ермэлыхэм ящыш си ныбжыгъуу щIапэ гуэрэм кызыжилэгъар. «Ди адэр, — кыисхуилуэтэжыгъащ абы, — Москва Лазаревскэ институтым и егъэджакIуэт, абы ды-щыпсэурт. Урысейм еджаплэшхуэ кыщиухауэ ди адэр лIы гъэсат, урысыбзэкIэ Iэзэт, хамэ кIэра-лыбзэхэри ищIэрт. Ди адэр сымаджэти, куэд щIауэ пIэм хэлът. Адыгэбзэм хуезэша щхьэкIэ зэпсэлъэн игъуэтыртэкъым. «Ай-джыдэ, сымылIэ щIыкIэ сигу пэщыху адыгэбзэкIэ сыпсэлъэжащэрэт», — жилэу цызэхэтхым, дыкIуэри адыгэбзэ зыщIэ ермэлы лIыж гуэр кыыхуэтшаш. ЛIыжыр сыхьэтищ хуэдиз кыыбгъэдэсауэ щыцIэкIы-жым, ди адэм «Уэху-хуху, иджы сыплэми сымылIагъэххэ хуэдэщ, сигу пэщыху адыгэбзэкIэ, ди бзэ IэфымыкIэ сыпсэлъащ. Уи гурылыр нэсу кIриплуэтэну мы ди бзэм хуэдэ щылэкъым», — жиIащ».

Адыгэбзэр жьэгупашхьэбзэ кыудейуэ мыхьумэ, жылагьуэ луэху уритеп-сэлъыхьынклэ мыхьэнэ шлагьуэ зимылэ бзэуэ кызыфлэщл гүэрхэри шылэщ. Апхуэдэ еплъыклар захуэктым. Ижь-ижьыж лъандэрэ адыгэбзэм жылагьуэ луэху ираухэсу, пэклүрэ хасэрэ иризэхэту, утыку иралыгыту кыэгьуэгурыкыуаш. Адыгэ тхылэм тетыхьа урыс еджагэшхуэхэм кызыралыатэмклэ, адыгэм псалъаклэ лэзэхэм пщлэшхуэ хуашц, жылэ луэху лэцлалъхьуэ, хэку луэху зэрырагъэхьуэ шытащ.

Илъэс зытлущ и пэклэ адыгэ лъыж гуп сахэхуауэ дыздэпсалъэм, лъыжхэм ящыщ зы кыызэупщлэщ: «Адыгэбзэр дапщэу зэщхьэщыхуа!» – жери. Зыщлэупщлэр тэмэму кыызгурымылуэу, «Сэ щлэркъым, уэ кыызжелэ», – щыжыклэм: – «Уэ пщлэн хуейщ ар, адыгэбзэр куэдэу зэщхьэщокл: уи ныбжьэгьум узэрэпсэлъэнур щхьэхуэщ, нэхъыжым узэрэпсэлъэнур щхьэхуэщ, утыку уихьэмэ, узэрыпсэлъэнур щхьэхуэщ», – жиаш. А лъыжым зэрыжилауэ, адыгэбзэр зыгъэшэрыуэфым дежклэ куэдэу бзэ лэклүлэаклүэщ, узыхуейр тэмэму ири-жыплэф кыудей мыхьуу, зыжеплэм и нэгум лупщлү щлэуэу ириплүэтэфынуш. Апхуэдэу бзэр бгъэшэрыуэфын щхьэклэ, ар езыр пщлэн хуейщ.

Ди псэуклэм зэрызиужьым кыдэклүэу, ди щлэныгъэ-гъэсэныгъэм, ди бзэм, ди тхылъми заужьу, ефлэклүэ зэпыту зэрыклүэр хэт дежклэ нэрылагьуш. Абы утепсэлъыхьынуэм, куэд жыплэн хуей хьунуш. Ауэ дэ зи гугьу тщынуур ди бзэм хэтщыхь щыуагэхэрщ. Мылуэхум гулыгтэшхуэ хуамыщлү, шлагьуэрэ темпсэлъыхьу маклүэ, ныкьусаныгъэу бзэм хыхьэхэм цыхур йосэжри яфлэмылуэхужу, игьуэджэ ящымыхьужу къонэ. Бзэр жану, лэрыхуэу, шэрыуэу щытын папщлэ, ныкьусаныгъэу абы хащыхьхэр къэдгъэлъагьуэу, ахэр кызыхэкьыр къатщлэу, щыуагъэу, игьуэджэу кыыхьэххэр хэдгъэкъэ-бзыкыжурэ зэрэдгъэфлэклүэным дыпыллын хуейщ.

Псалъэм и мыхьэнэр тэмэму зэгурыдыгъауэу, абы демыгупсысу япэ кытпэщлэхуэр екы-емыкълми къатщтэу дыщежъэжлэджэрэ къохуэ. Псалъэм папщлэ.

«Дыгъэр гуашцлэу къопс, псынщлэу уэсыр мэвыж. Дыгъафлэ джабэхэм уэсыр токыж. Псыхьэлъыгъуэхэр джабэм зэрехух» («Адыгэбзэ учебник», 2-нэ кл., н. 73).

Уэсыр псыхьэлъыгъуэ щыхьуклэ выжым кыщынэркъым – мэтклүж.

«Къамэр афэ джанэм щытехуэм зэпыщыкылащ» (Налшык радио, мартым и 25-м, 1966 гъэм).

Къамэр афэ джанэм техуэу зэпыщыкы хабзэктым – зэпыудынклэ хьунуш.

«Петькэ хуэшэрыуэ дыдэу уэздыгъей, псей шишкэхэм хьэклэххуэулэ зэмылэужыгъуэхэр: лъакъуэ псыгъуэ зилэ кырухэр, кхьуэ шырхэр, цыжьбанэхэр – кыыхищыкырт» (Карнаухов, «Зэкъуэтхэм теухуауэ повесть», н. 110).

Кърур хьэклэххуэулэм яхэббжэ хьунуктым, кьуалэбзум ящыщц, ауэ щыхьуклэ «псэущхьэ зэмылэужыгъуэхэр» жилэн хуеящ. «Лъакъуэ псыгъуэ зилэ кырухэр» жыплэнри бзэмылуэгъэщ, «кыру лъакъуэ псыгъуэхэр» жыплэмэ адыгэбзэщ. Абы уфлэжынщи, «шишкэхэм кыыхищыкырт» жилэу закъуэ формэу кымыхьу, «шишкэхэм къахищыкырт» жилэмэ, бзэ хабзэм нэхь еклүрт.

«Мэлыхьуэ цыкълум и адэ мэлыхьуэр тегъэщлэплэ ищлынщи жилэнц махуэ угьурсыз, махуэ насыпыфлэ шылэу» (В. Ананян, «Щомыщыкыуэ гэр дэху-хьахэр», н. 402).

«Угьурсызым» и антонимыр «угьурлыщ», «насыпыфлэр» «насыпыншэм» и антонимщ. Ауэ щыхьуклэ, мыбдежым «махуэ насыпыфлэ»-р еклүрктым – «махуэ угьурлы» жылэн хуейщ.

«Шыгьу кланэшхуэклэ фылуэ шыуа клэртлоф лъалээр Тоня ешх» (Карнаухов, «Зэкъуэтхэм теухуауэ повесть», н. 29).

«Шыгьу кланэшхуэклэ» жимылэу «шыгьу пхашэклэ» жиламэ, гурылуэгъуэт. Лыр зэрызеклэу лъынтухэр гьумагъ зэмылэужыгъуэу зилэ бжъамий цыкылүхэм хуэдэщ («Адыгэбзэ учебник», III кл. н. 19).

Лъынтхуэхэр лэужыгыгуэклэ гуэшақыым, «лъэныкыгуэ зырызклэ» жилэн хуейщ. Апхуэдабзэу, гыумагыхэри лэужыгыгуэклэ зэщхьэщыкыркыым. «Гыумагы зэмылэужыгыгуэ зилэ» жимылэу «зи гыумагыклэ зэхуэмыдэ» жиламэ хьурт.

«Жыкыхьэпэ пщэдджыкыур уэфт икни уэмти, Инджыдж и даушыр налуэу зэхэпхьрт» (Гыуэщокыуэ Хьу., «Адэмрэ и кыуэмрэ», н. 175).

«Налуэм» и пэкклэ «лупщлу» жилэн хуеящ: «налуэу» зыхужыпленклэ хьунур нэм илыагыурщ; тхьэклумэм «лупщлу» зэхех, нэм «лупщлу» зэрилыагыум хуэдэу.

«Жыджэру мафлэр щлалэм
Жьэгукум дищыхьащ,
Зэщлэсту мафлэр щыблэм
Шыуан лыагыуэр пэрилыащ».

«Черкес пэж», № 196, 1959).

Мафлэр жьэгум дащыхь, жьэгукум дащыхьыркыым. Мафлэм шыуан лыагыуэ «пэралхьэркыым», «пэрагыэувэ» е «щхьэцагыэувэ».

«Банэхэм жьэхэуэрэ бзу куэд щыым кыехуэхыжырт. Адрейхэм и бгыуэнщлагыым и дамэдазэхэм егызыплэ кыщцагыуэтырт» (В. Анания, «Щомыщыкыуэ гьэр дэхухьахэр», н. 132).

«Дамэдазэ» псалыр кызызрыкыуэр бжэ, щхьэгыубжэ сытхэм епхауэщ: «бжэ дамэдазэ», «щхьэгыубжэ дамэдазэ»; бгыуэнщлагыым дамэдазэ илэнклэ хьунукыым.

«Писательым народыр епл» (сб. «Гуашцэдэкым и уэрэд», н. 141). «Епл» псалыр мыбдежым кызызрыщемызэггыр нэрылыагыуэщ.

«...Батыр (шум) бгыэдыхьэри лыэрыгымырэ шхуэлымрэ иубыдащ. Адрейр (шур) гыумэтлымэурэ кьепсыхащ» («Анэдэлхубзэ», IV кл., Черкесск, 1959, н. 45).

Шхуэлыракыым яубыдыр, шы лумплэрщ.

«Пэш гьэпсахэр ялэщ цыыхуэхэм, хуабэхэу, лэхульэхухэу» («Черкес пэж», № 194/4888).

Пэшым щхьэклэ «лэхульэху» жалэ хабзэкыым. «лэхульэху» зыхужалэр цыыхубзэ. Пэшым щхьэклэ «лэхуитлэхуит», «нэху» жалэ.

«Ди лыабжэм зыщыубгыуат зэхуэдэу щыт мыл щынынщлэхэм» («Анэдэлхубзэ», III кл., Черкесск, 1959, н. 106).

Уэгум ит кхьухьлэатэм ис летчикщ мыр зи псалыр. Абы лыабжэ илэкыым – илэр щлагыщ. Лыабжэклэ эдджэр кыкыгыгьэ, псэуалэ сыт хуэдэхэм ящыщу щыым хэлыращ е щыым и гыунэгыуу щылараш. Ауэ щыщытклэ, щылыэр кхьухьлэатэм и «лыабжэкыым» – и щлагыщ. Нэхьыбэрэ зи мыхьэнэ зэхагыгьуашцэу тхыльхэм кыщыкылуэу дызыхуэзэр псалэ зэлыабжэгыухэрэщ.

«Мыхэр псори кызызыхьэлар я луэху пэжым щыпкыагыэ хэлы бгыэдэтти, я кыарум тегушхуэрти, пэжыгьэр зэрытекыуэнур ящлэрти арщ» («Анэдэлхубзэ», IV кл., Черкесск, 1959, н. 72).

Утегушхуэным кыкылар утекыуэнклэ угугьэу угушхуэнырщ. «Я кыарум тегушхуэрти» жимылэу, «я кыарум иригушхуэрти» жиламэ, и мурадыр тэмэму кыкыкырт.

«Укыэкыуэжа, Хьэмид?» – зэрыжалэм щыукытэжри (Нэфыцлэ) и анэм хуеллэхьэклэщ (Хатуев С., «Нэхульэр кыщыщыым», 1955, н. 64); «Забыт япэрейуэ Мэзан и унэм зэрыщлэмыхьам щыукытэжауэ кэтэджри хуэмурэ унэм щыхьащ» (Ар дьэдэм, н. 53).

Зыщыукытэр цыыхуш. луэхугьуэм «щыукытэркыым» – «тоукытыхь» е «ирукытэ». Ауэ щыхьуклэ, «зэрыщлэмыхьам теукытыхьыжащ», е «зэрыщлэмыхьам ириукытэжащ» жилэн хуеящ.

«Си адэм и уэзяткI сэ сыкызыкIэлъыкIуар мы пыэмрэ къамышымырэщ, нэгъуэщI мылькукI сэ снацIэркъым, фыкыемыфыгъуэжмэ мыхэр сэ кызошцIтэ» («Черкес таурыхэр», 1956, н. 98).

ЗэфыгъуэнкIэ хъунур цыхуш, хьэпшыпым ефыгъуэркъым. «ФыкышцIэмыфыгъуэжмэ мыхэр сэ къэсцтэнущ» жиэн и мурадагъэнц. «ЕтIуанэ щыцIэр» къэзуныр – госуударственнэ луэхуу шытц. ЗэкIэ щышцIэм шыпсэхэм гугъуехь куздым щIэбэнын къахуэдэхуашц» («Черкес пэж», № 210/4904).

Гугъуехьым «щIэбэн» щыIэкъым – «йобэн».

«Дыгъэмрэ жьымрэ япхъэа и нэгур дапщэци гъуаплъэм хуэдэу мэцIу» (ХьэхъуапщIэ Хь., «НысащIэ», н. 74).

Дыгъэмрэ жьымрэ япхъэхынкIэ хъунур нэгукъым, нэкIуш, е напщ.

Псалъэ зэлъабжьэгъухэм ящыцу нэхI зэхэгъэгъуэщэррейр зи лъабжьэрэ зыуэ зыIпIэ префикскIэ зэгукIхэрщ.

Псалъэм папщIэ:

«Мы къехьыу зэпыуда напэкIуэцIым сэмэгурабгъумкIэ кышыгыгъэлъэгъуа хьэрфхэмрэ ижьырабгъумкIэ кышыгыгъэлъэгъуахэмрэ къэфпсэлъурэ фызэ-хуеплъ» («Адыгъбзэ учебник», II кл., н. 11).

И кIыхьагъым дэкIуэу тIу щипщыкIкIэ зэпыбудкъым – зэгубоуд.

«Ашот... бжэм деж щызэтральхьа мывэхэр зэпкърихьащ» (В. Ананян,

«ЩомышыкIуэ гъэр дэхъухьахэр», н. 378).

Зэтральхьар зэтрахьж, зэпкъральхьар зэпкърахьж, ауэ зэтральхьар зэпкърахьжыркъым.

«ХьэкIэхъуэкIэ шыр цыкIухэр зоопаркым и планэпэ псоми игуэшауэ итт» (Чаплинэ В., «Си гъэсэнхэр», н. 12).

Планэпэм ирагуашэркъым – дагуашэ, пIланэпэм иткъым – дэтщ.

«Ашыкым щисым шыгъуэ ар (мэз джэду шырыр) пIланэпэ кIыфIым къуэ-тысыхьэфырт, цыхухэм защигъэпщкIуфырт, ауэ мыбы (клеткэм) ар псоми кышцIалъагъурт» (Чаплинэ В., «Си гъэсэнхэр», н. 26).

Ашык цыкIум и пIланэпэм къуэтIысыхьэпIэ иэкъым: узыкъуэтIысыхьэр къуа-гъын хуейщ – пIланэпэм дотIысыхьэ.

«Номиным и жьэлъэтIанитым дэмрэ мыIэрысэмрэ из ищIырти... лъэ-ныкIуэ зригъэзыжырт» (Чаплинэ В., «Си гъэсэнхэр», н. 101).

ЖьэлъэтIанэм «из» ящIыркъым – «дэз ещI» жыIэн хуейщ.

«Ар зыщIэс бгы гъуанэр зэщIэзджызджащ. Ар зэрыс бгъуэнщIа-гъым бжьэхэм фо кыыхуахьырт» («Анэдэлъхубзэ», IV кл., Черкесск, 1953, н. 36).

Бгы гъуанэм «исщ» жалэ, «щIэсщ» жалэркъым. БгъуэнщIагъми «щIэсщ» – искъым.

«Иджырей пщыIэхэр ди щIалэгъуэм диIа пщыIэхэм ябгъапщэ хъуну-къым, иджы Iэщым пылхэр я унагъуэ щIэсхэм хуэдэщ». («Черкес пэж», № 36 (4472)).

Унагъуэм «йохъэ», «йокI», «ипщ», «исщ», армыхъумэ «щIэскъым», зыщIэсыр унэщ.

Псалъэмрэ мыхьэнэу абы къралуэтэну я мурадымрэ тэмэму зэмыкIуу къахь дэнэ къэна, зи мыхьэнэр ямыщIэххэ псалъэ кышыгъэсэбэп урохьэлэ, псалъэм папщIэ:

«Пщым и къуэр хьыджэбзхэм щахэдэм, дыщэ фащэкIэ гъэджыджа хьы-джэбз тхьэлухудыр къахихащ» («Черкес таурыхэр», н. 28).

«Гъэджыджа» псалъэм «ятхьэщIурэ е ялъэщIурэ къабзэ дыдэ ящIа» жы-хуиIэщ. «Дыщэ фащэкIэ гъэджыджа» щыIэкъым – «дыщэ фащэкIэ гъэщIэрэ-щIа», «дыщэ фащэкIэ зэщыхуэпыкIа» жиэн и мурадагъэнц.

«Унагъуэ кIуэцIым сыт хуэдэ луэху лэжъын хуейуэ щыIэми зи фэм дэ-кIыр унэлутхэмрэ лыщIэхэмрэт» (Гъуэщокъуэ Хь., «Адэмрэ и къуэмрэ», н. 86).

Тхылъыр зытепсэлъыхьыр Февральскэ революцэм и пэ къыхуэ лъэхъэ-нэращ. Абы щыгъуэ унэлут цылэжакъым.

«Пэшым Хьээрэт къыщыжьхьэри лэнкуну бжэм деж увыжащ. Ар гушцлэгъу-лыуэ, зэхлэуэтауэ зыгуэрурэ хъуат, и нэхэр лыдт...» (Сб. «Гъуэгъу пэж», н. 198).

«Гушцлэгъулы» зыхужыплэнур гушцлэгъу зилэращ. Тхылъыр зытхам кърихьыр «гушцлэгъу зыхуашцым хуэдэу, тхъэмыщкляфэу» жиэу арц...

Я мыхъэнэм емыплъу къагъэсэбэп, здеклум нэхърэ здемыклум нэхьыбэрэ цыхагъэуэу псалъэ къом дилэщ. Абыхэм ящыщц: лэжьыгъэ, гуашцлэжк, гъашцлэ, хэжыплэ, гуаклуэ, дэлыгъын, зыларыгъэхъэн, ежкыжын, егъэжкыжын, нэгъуэщцхэри.

Псом хуэмыдэу лей зрахьыр «лэжьыгъэ» псалъэрщ. «Лэжьэн щидзашц жэлэнумэ, «лэжьыгъэм щидзашц» жэлэ; «лэжьэклэм хуэлэзэ хъуашц» жэлэу ятхынуэмэ, «лэжьыгъэм хуэлэзэ хъуашц» жэлэри ятх; «лэжьаплэм лухъашц» жэлэным и плэжлэ, «лэжьыгъэм лухъашц» жэлэ, «лэжьаплэншэм» и плэ «лэжьыгъэншэ» ирагъэуэ; «луэху дошцлэ» е «луэху зыдохъэ» щыжэлэнум деж «лэжьыгъэ идогъэжкыжк» жэлэу щыплъагъунуш.

«Гъашцлэ» псалъэри и мычэзууэ къахьрей. Урысыбзэклэ «жизнь» псалъэр кыыздеклум псоми «гъашцлэ»-р зэрыщемеызэгъыр зыщыгъэгъушцэн хуейкыым.

«Арашц-тлэ, гъашцлэм къыщымыхъу цылэжкыым», – жиэащ Гагик (В. Ананян, «Щомищыкыуэ гъэр дэхъухахэр», н. 62).

Мыбдежым «дунейм къыщымыхъу цылэжкыым» жыплэныр нэхъ тэмэмщ.

«А махуэм къыщыщцлэзэуэ ди цыхухэр гъашцлэжкылэ псэу хъуашц» («Анэдэлъхубзэ», II кл., 1957, Черкесск, н. 194).

«Гъашцлэжкылэ псэу хъуашц» жамылэу, «псэуклэжцлэм хуэжкыуашц», «псэуклэжцлэм ихъашц» жаламэ, нэхъ захуэт.

«Рассказым и герой цыхъуэ Азэмэт, уае лей къыщыхъум, и гъашцлэм щымысхьыжу колхоз мылкъур кыызэтригъэнашц» (Сб. «Гуашцлэжкыым и уэрэд», 1954, н. 146).

«И гъашцлэм щымысхьыжу» жэлэркыым – «и псэ емыблэжкы», «и щхъэ щымысхьыжу» жылэн хуейшц.

«Гуапэ», «гуаклуэ», «гурыхъ», «щлэсэ» псалъэхэри куэдрэ зэхагъэгъуашцэ. А псом я квалэнри «гуаклуэ» псалъэм ирырагъэзашцэу ушрихъэллэр мащлэжкыым.

«Щлалэм и тхъэжкылэм цолу Бахъсэн кыжкыла жэмыш хъыджэбзым и макъ гуаклуэр» (Хъэхъуапашцлэ Хь., «Нысашцлэ», н. 72).

«Макъ дахэ» цылэщ, «макъ гуапи» цылэщ, ауэ «макъ гуаклуэ» жэлэркыым.

«Пщэдеймышцлэ дыкыжкылэ, – жэлэ Хьэмидбий, и литыжкылэ Къэрэжан и щхъэр ижыгъу, абы и нэгум гуаклуэуэ иплъэу» (Ардыдэм, н. 126).

«И нэгум гуапэу иплъэу» жилен хуеяшц.

«Фыуэ слъагъу Нэфыцлэ! Узогъашц хъыбар гуаклуэ, сэ солажъэ, си псэм хуэдэ» (С. Хатуев, «Нэхулъэр кыщищыым», 1955, н. 88).

«Хъыбарыфлэ», «хъыбар гуапэ» жыплэ хъунуш, ауэ «хъыбар гуаклуэ» жыплэныр къезэгъыркыым.

Лэмыкыулэжкылэуэ къагъэсэбэп «егъэжкыжын» псалъэри.

«Лэжкылэ мэкъу мыпшцлэныр машинэ здемызэгъу щыплэжкылэм шрегъэжкыжкылэ бригадэм» («Черкес пэж», №177 (4871)).

Адгъэбзэкылэ мыпшцлэуэщ жылен зэрыхуейр: «Машинэ здемызэгъу щыплэжкылэм бригадэр лэжкылэ мэкъу цоуэ», е «машинэ здемызэгъу щыплэжкылэм бригадэм лэжкылэ мэкъу цыпегушцлэ».

«Цуцэ шкыжэр гъэхъэныр ирегъэжкыжкылэ зоотехникэм игъэува рационаным ипкъ иткылэ» («Черкес пэж», №6 (4700)).

Адыгэбзэиклэ упсэлъанумэ, «Зоотехникэм игъзува рационым ипкъ иту, Цуцэ шклэхэр егъашхэ» жылэн хуейш.

«Зым иухмэ, зым къыпидзурэ шыпсэ дыхэшхэнхэр зэпымыуэ ирагъэ-клуэклэ» («Хужъэ и къуэладжэ», 1960, н. 135).

Шыпсэр «жалэ», «ялатэ» – «ирагъэклуэклэ» хабзэкъым.

«Абы Москва здеклуэлэн илэтэкъым, абы къыхэкклэ жэщыр щригъэ-клуэклэ бдзэжьей шаплэм деж лэжьэм илгу» («Анэдэлъхубзэ», IV кл., 1959, н. 130).

Жэщыр «ягъаклуэ» мыхъумэ, «ирагъэклуэкыркъым».

«Пщэдей щегъэжьауэ, махуишклэ пщым ешхэ-ефэ ирегъэклуэклэ, ипхъу закъуэр лы иритынуш» («Черкес таурыхъхэр», 1956, н. 69).

Ешхэ-ефэ «ящл», «ялэщ» – «ирагъэклуэкыркъым».

«Зылэрагъэхъэн» псалъэри здеклуми здемыклуми къыщагъэсэбэпхэм ящышщ.

«Ахэр щлобэн клэртлофыр хэклуэдыкыншзу къехъэллэжыныр жылэрагъэхъэным» («Черкес пэж», № 194 (4888)).

«Ахэр щлобэн клэртлофыр хэклуэдыкыншзу къехъэллэжыным» жылэмэ, тэмэмыр арт.

«Зауэ нэужкъым абы жылэригъэхъащ мэкъумэш хозыйтвэ машинэхэмклэ механик лэщлагъэр» («Черкес пэж», № 37 (4731)).

Лэщлагъэ «жылэрагъэхъэркъым», «зрагъэгъуэт».

«Щжэкъун» псалъэми лэфи флэуи къыщланакъым.

«Зы мывэ къысхуэзэмэ, абы (тракторыр) зэрытезмыгъэуэвэным сыху-щлокъу» («Ленин нур», №31 (6489)).

Мыбдежым «сыхущлокъу»-м иплэклэ «сыхуосакъ» жылэмэ, адыгэбзэт.

«Щлалэ зул къуэм дэлядэри гум иса цыхур къагъуэтыным щлэ-къуа щхэкклэ, зыри ягъуэтакъым» (Гъуэщокъуэ Хъу., «Адэмрэ и къуэмрэ», н. 133-рэ).

«Къагъуэтыну пыла щхэкклэ», е «къагъуэтыну хэта щхэкклэ» жылэн хуеяш.

И мыхъэнэм емызэгъыу къахърей псалъэхэм ящышщ «дэлыгъынри:

«Дэ дилэц партым и къыхуеджэныгъэхэр псынщлэ дыдэу дэзылыгъ... Апхуэдэ цыхухэр дэлыгъын хуейш» (Налшык, радио, 1962, мартым и 14-м).

Пум дежи къыщезэгъыркъым. Адыгэбзэиклэ жылэанумэ: «Дэ дилэц партым и къыхуеджэныгъэхэр псынщлэ дыдэу дэзылтэ... Апхуэдэ цыхухэм ядэлэпыкъун хуейш».

«Дэлыгъын»-р «поддерживать»-м ирагъэщхуэ къагупсыса псалъэщ. Адыгэбзэм хэтщ «дэштэн», «дэлэпыкъун» псалъэ хъарзынэхэр, ахэращ къэгъэ-сэбэпын хуейр...

ГЪУКИЗМЫХЪУ лэубчыр.

1968 гъэ, езанэ къыдэклигъуэ.

Сэ вжеслэну сыхуейт

Ди къэралым лъэпкъ лэухур къыщошлэрэщлэж, япэм абы теухуауэ ирагъэ-клуэклэ политикэм къышауэ щыта мыхъумыщлагъэхэр зрагъэзэхуэж. Мыхъэнэшхуэ жылэ лэухугъуэм жыдджеру хэтщ ди щлалэгъуалэри. Цыхухэм я гупсысэр щлэм тету къызэщыуащ. Иджы ахэр къехъэкклэ-нехъэкклэ хэмылгу топсалъыхъ куэдэр ди пашхэм къиуэву, ипэклэ дызымыгъаклуэу щыта лъэ-пощхъэпхохэм. Ахэр куэд мэхъу. Абыхэм ящышщ, къапщтэмэ, ди тхыдэр, культурэр, тхыбзэр зэрыхуа щытыклэр, лъэпкъхэм я зэхушчытыклэр.

Иджыпсту цыыхубэм и культурэр зыкъомкӀэ нэхъ лъагъ хъуаш, ауэ иджыри къэс зэрелуэклэм хуэдэу, абы и пщальтэу бгъэу хъуну къыщӀэкӀын-къым ику ит щӀэныгъэ, щӀэныгъэ нэхъыщхъэ зӀлэ цыыхухэм я бжыгъэр. Цыихум игъузта гъэсэныгъэр, хэлъ ныкъусаныгъэр дипломкӀэ къыпхуэпщытэ-нукъым, нэхъ къемызэгъыххэрэщи, телевизору, радиоприемникыу абыхэм ялэмкӀэ, е республикэм газет, журнал, тхыль нэхъыбэ къыщыдэкӀ зэры-хуамкӀэ къыпхуэщӀэнукъым. Абы и лъабжыэр нэхъ жыжьэ къыщожьэ. Мы зэманым лъэпкъхэм я кум къыдэхъуэ хъэргъэшыргъэм дегъэпӀейтей. Умы-пӀейтеин плъэкӀыркъым, абыхэм я зэхушчытыкӀэр кӀуэ птми нэрылъагъуу зэщӀэплъэу цыгълагъукӀэ. Ди къэралым къыщыхъуа зэхуэжыныгъэщӀэхэм сэтӀи къашӀаш лъэпкъ лӀухур, дэ дызэригъуэм хуэ-дэу, къэгъазэ имылэу зэпӀэу зэфӀэдгъэклауэ, адэкӀэ етщӀэжын хуей щымылэу дыбжу ди щхъэр къызэрыдгъэпӀэжар. Дэ дигуми ди псэми пхыкӀлауэ ди фӀэц хъурт лъэпкъ зэхуэмидэхэм я зэныбжыгъэргъэмэр интернационализмэр шэч лъэпкъ къызытпхъэжж мыхъун, сабэ зытримыхъэж, къэмылэнджэж зэхушчытыкӀэ хъуауэ.

Лъэпкъ зэныбжыгъэргъэм къыкӀыркъым зы лъэпкъ гурэ адрейхэм къау-фэрэзыхьын хуейуэ, зы лъэпкъыр псоми я къуэш нэхъыжыу, адрейхэр абы я щхъэгъэрыту щытыну, атӀэ лъэпкъ къэс зым адрейм пщӀэ хуишӀу, сыт и лэныкъуэжыи зэхуэдэу щытпхъэщ, абыхэм я инагъ-цыкӀуагъым, бжыгъэм емылытгауэ. Ар псоми хъэкъыу тпхыкӀыу ди гулсысэкӀэм и пщальтэу мыуэм, лъэпкъхэм я зэныбжыгъэргъэм ехъэллауэ сыт хуэдиз псалъэ дыгъэл жьыдмы-лэми, цыыхухэм я гум нэсынукъым икӀи сэбэпынагъ лъэпкъи къишэнукъым.

Лъэпкъ къэс езым и гурыгъу-гурыщӀэхэр илэжщ. Нобэ адыгъ лъэпкъым зэрызыкъищӀэжар, ар къызэрызэщӀуар нэгъуэщӀ лъэпкъ гуэрэм и фыщӀэу е и зэрэну къэплъытэ хъунукъым. Ар зэхуэжыныгъэр щӀэгъэпсынщӀэным, гъащӀэр егъэфӀэжыным хуэунэтӀаш, социальнэ зэхуэмидэныгъэр щымыгъэ-лэжыным хуэгъэзэщ. ГъащӀэр демократизацэ щыным и хабзэхэм тету къэ-унэхуа зэщӀэхъееныгъэр зи ужь итыр лъэпкъ культурэмэр анэдэлъхубзэмэр зэфӀэгъэуэжынырщ, армыхъумэ нэгъуэщӀ лъэпкъхэм я лӀуху лей зэрихуэу аракъым.

Нобэ, лъэпкъ культурэм «зыщиужь» лъэхъэнэм, ди деж адыгъэбзэкӀэ щрагъаджэ школ цыӀэкъым, 1989 гъэм къэзылаха класс зыбжанэм я гугъу умышӀмэ. Куэд мэхуэ зи анэдэлъхубзэр зымыщӀэ адыгъ ныбжыщӀэхэр. Уи гур хошӀи я къуэрылху-пхуэрылхухэм жалэр къызыгурымылэу лъыж-фызыжкӀэр щӀпӀагъукӀэ, абыхэм жалэ таурыхъхэмэр уэрэдхэмэр, зыжралэхэм къагуры-мылэу, ахэр щӀэнкӀалъэ ящӀыну цыхуежыкӀэ, е урысхэм къагурымылэу «урысыбзэкӀэ» адыгитӀ цызэпсалъэкӀэ. Лъэпкъ культурэ цыӀэ, лъэпкъым и бзэ хэмьту? Лъэпкъым и бзэр лӀэщӀыб ищӀыжмэ, ар хӀкӀуэдэжынуу.

АнэдэлъхубзэкӀэ щрагъаджэ школ... Сыт хуэдэу пӀэрэ абыхэм я къэ-кӀуэнур лъэпкъ куэд щыпсэу ди къэралым деж? Сыт адыгъэхэм я нэхъыбэм я анэдэлъхубзэр щамыщӀэжыр? Хэт ар абыхэм япэзыбдыр? Дауэ зэрелуэклэр икӀи хэт и жэрдэм адыгъ (адыгъэбзэкӀэ щрагъаджэ) школхэр зэхуэщӀыжыныр? ЗэрынэрылъагъушӀи, узыгъэпӀейтей упщӀэ куэд къоув. Абыхэм яхуэфашӀэ жэуап ептыжын папщӀэ, лъэпкъ школым и къекӀуэжыкӀым щыщ лӀухуыгъэ гуэрхэр уигу къыуымгъэжыжу хъунукъым.

Ди республикэм щыпсэу адыгъэхэм я бжыгъэм хэхъуэ зэпытщ. Абы къыхэ-кӀыу школхэри еджакӀуэхэри нэхъыбэ мэхъу. Ахэр хэхъуэху, лӀухуыгъу гуэрхэр къоунэху, абыхэм псынщӀэу заубгъу. ХыщӀ гъэхэм я пэщӀэдэм лъэпкъхэр зэхэгъэжынын папщӀэ, къэралым ис псори зы бзэм хуэгъэжыны хуейуэ ягъэлу

щадзэ, абы и щьхэусыгыуэуи кьагьэуэ дзэм нэгьуэщл лъэпкьхэм кьахэклауэ кьулыкьу щьзыщлэхэм урысыбзэр фьыуэ зэрамыщлэр. Ди кьэралым и лъэщагьыр абы игьэтлэсхьэу жалэрт.

Ялэ щьыкьлэ районхэм, кьалэ цыкьлэхэм щыцлэ школхэм щлэсхэр езанэ классым кьыщыщлэдзауэ урысыбзэкьлэ ирагьаджэу щладзэри, иужькьлэ лъэпкь школ псори абы уахашэ. Итланэ тлэкьлэ-тлэкьлээрэ лъэпкь школхэр зэхуашьыжаш. Урысыбзэм и пщлэр нэхьри лъагэ хьури, ар лъэпкьхэр зэрысзгурылуэ бзэуэ уващ.

Урысыбзэмрэ урыс школымрэ щлалэгьуалэм деж зэщыгыуэ, и зманкьлэ зэпэджэу зызэдаужьаш, я пщлэри кьэлэта хьуаш, адыгэ лъэпкь школым и пщлэр ехуэх зэпыту щыкьлэуэм. Лъэпкь школым 30 гьэхэм ила пщлэм хуэдиз имылэж хьуаш. Иджьпстуи языныкьуэ адыгэ школхэм еджакьлэхэм щлэныгьэу кьышлэхьыр мащлэщ, языныкьуэ егьэджакьлэхэр я лэщлагьэм зэрыхуэмькьулейм, я культурэр зэрылэхьашэм, анэдэлъхубзэмкьлэ зыхуеинум хуэдиз тхьлпэрэ нэгьуэщл зэрылэжьэн лэмэпсымэхэмрэ зэрамылэм кьыхэкьыу.

Адыгэбзэм и пщлэр лъахьшэ зэрыхьуар адэ-анэхэми зыкьомкьлэ я лажьэщ. Абыхэм кьысэралытэмкьлэ, анэдэлъхубзэр кууэуэ щлэбджыхьхэн щылэжкьым: кьулыкьуэ зратыр, адыгэбзэм нэхьрэ, урысыбзэр нэхьыфьлэу зыщлэхэрщ.

60–70 гьэхэм куэдрэ дрихьэллэщ адыгэхэм я бынхэр урысыбзэкьлэ флэкла, анэдэлъхубзэкьлэ школхэм щрагьэджэну ямыдэу кьэуэвхуэ. «Дэнэ а бзэм ньыбжьыщлэр здынигьэсынур? Кьалэкьыхьым уфлэкмэ, абы зыкьлэ ухуеижкьым», – жызылэхэм республикэм кьыщыдэкьлэ газет нэхь лажэхэри дежьуэу щытащ. Зи бзэ зылурымылэныж лъэпкьыр мэкьлэуэдыж, абы дэщыгыуэ лъэпкьым и лущагьыр щызэхуэхьэса луэрылуатэри хокьлэуджэ. Усэ жьгырухэр, уэрэд дахэхэр, лъэпкь культурэм и лъапсэр мэгьуж. Абы адыгэ лъэпкьым фьы кьыхуишэнэ плэрэ? Хьэмэрэ псоми ди зэхуэдэ культурэм нэхь сэбэпыныгьэ кьыхьыну плэрэ? Хьэуэ, кьыхьынужкьым! Ди жагьуэ зэрыхьуши, куэдым ар кьагурымылуэ нэлплэ защлпэрт.

Абы и закьуэжкьым. Иджьыри лъэпкьыбзэм социальнэ кьалэну игьэзэщлэр икьукьлэ мащлэщ. Кьапщтэмэ, абыкьлэ тха щлэныгьэ, техническэ литературэ щылэжкьым, журналэрэ газету кьыдэкьыр, урысыбзэкьлэ кьыдэкьым ебгьаппцэмэ, мащлэ дьдэщ.

Ди обществэмрэ гьащлэмрэ зэрызаужьым теухуауэ радиомерэ телевиденэмрэ кьат хьыбар убгьуахэр цыхум зэралэрыхьэр урысыбзэмкьлэ, лъэпкьыбзэм абыхэм зрипщытыржкьым. Кьэралым иригьэклэужкь политикэм, абы и псэукьлэм теухуа луэхугьэу псоми зэрытепсэлъыхьыр урысыбзэкьлэщ. Кьуаужэ, район зэлүщлэхэм, зэхуэсхэм анэдэлъхубзэкьлэ кьыщыпсэлъэн я щхьэ тралэхьэржкьым парт, советскэ лэжьакьлэу нэхьыщхьэхэми. Абыхэм ядэплэеящ кьуаужэм дэс кьулыкьуэщлэхэри. А зэлүщлэхэри зэрэклэуэжыр урысыбзэщ. Абыхэм ящыц гуэр щыуэрэ и анэдэлъхубзэмкьлэ зыгуэр жиламэ, ар зэрыпсэлъэр адыгэбзэрэ урысыбзэрэ кьэщлэжьуейщ.

Мэкьумэшым елэжь адыгэ цыхум мыпхуэдэ псэлэжкьлэ илэмэ, ямылэй хэлъу куэдым кьащыхьужыржкьым: «Веснэ вспашкэм пятый мартым щлэддзаш, ауэ запчастхэмрэ горючэхэмрэ достаточнэу дилэжкьым». Мыбы адыгэбзэкьлэ пхужымылэн хэткьым, ауэ нэгьуэщыбзэм щыц псалэз нэхьыбэ кьэбгьэсэбэплэмэ, нэхь лэзафэ кьуапплэу кьызыщыхьуэ щылэщ.

Дэтхэнэ зы лэжьаплэми урысыбзэкьлэ флэкла луэху гуэр анэдэлъхубзэкьлэ щызэрэхьэржкьым. Абын кьыщынэжыржкьым. Адыгэбзэм щелэжь луэхушлэплэхэми щызекьлээр урысыбзэщ. Адыгэбзэкьлэ кьыдэкьлэ тхьылым урысыбзэкьлэ щытепсэлъыхь куэдрэ кьохьу. Адыгэ Хэкум теухуауэ щылэр кинофильм закьуэтлэжьуэщ, ахэри урысыбзэ зымыщлэм кьыгурылуэнужкьым. Уи гур мэуэ телевизорым ди лъэпкьым, тхьидэм, щыплэм теухуауэ кьытхэм я нэхьыбэр зытепсэлъыхьыр кьагурымылуэу лыжь-фьызыжьхэр щыплэагьукьлэ: «Кьхьылэ, кьызжэлэт мы кьагьэллагьуэхэм кьыкьлэхэр, абы хэтхэм жалэхэр».

Зэрыгурылуэгъуэци, узыгъэуфлэ луэхугъуэфл куэд къыдэкъуащ зэхъуэ-кынынгъэхэм.

Къапщтэмэ, адыгэбзэккэ радиомрэ телевизорымрэ къатым хухах зэманыр нэхъыбэ ящлэщ. Адыгэбзэр нэгъуэщлэ лъэпкъхэм ящлэнымыккэ сзэбъышхуэ зэхъуэ телевизорккэ къат. Адыгэбзэр щаджу класс зыбжанэ къысзлуахаш, абыхэм щхъэккэ программэхэмрэ тхыльхэмрэ зэхалъхъаш. Ауэ а псори япэ лъэбакъуэу аращ, абы укъуэадыуэ ущытепсэлъыкыны тхъуэпс щытебгъэлъэдэни иджып-стуккэ тлагъурккъым. Иккъуккэ къаруушхуэ ехъэллэн хуейщ анэдэлъхубзэм и лэфыр адыгэм зыхезыгъэщлэжыну лъэпкъ школыр нэсу зэфлэгъэуэжы-ным. Ди жагъуэ зэрыхъуэци, иджыпсту газетхэм я напэклуэцхэм, радиоккэ, телевизорккэ абы теухуауэ псалъэмакъ ирагъэклуэжыу аращ. Сът-тлэ щлэн хуейр луэхур гъуэгу тэмэм теувэн папщлэ? Дауэ адыгэбзэм и пщлэр къалэты-жа зэрыхъунур? А луэхугъуэхэм зэрэплъыр зэтэхуэркъым. Языныкъуэхэм къагъэуэв япэ классым къыщыщлэдзауэ нэхъыщхъэхэм нэс предмет псори адыгэбзэккэ егъэджыным хуэклуэн хуейуэ, нэгъуэщлэхэм – еплланэ классым нэс флэккэ апхуэдэу пщы мыхъуну, адрейхэм – хэчыкхъуэ школ зыбжанэм я япэ класс гуэрхэр адыгэбзэккэ еджэным хуэгъэклуауэ, адэккэ, абы и бжыгъэм хагъахъуэрэ, иккэ-иккэжымы, лъэпкъ школ псори япэ классым къыщыщлэ-дзауэ еплланэм нэс анэдэлъхубзэккэ еджэным хуэгъэклуапхъуэ.

А луэхум щлэдзаш, ауэ иджыри шэсыплэ уихъэ хъунуккъым ар нэсу къы-дэхъуллэн: языныкъуэ районхэм адыгэбзэккэ щрагъэджэн ядэркъым.

А псом нэхъэр нэхъыщхъэжыр анэдэлъхубзэккэ езыгъэджену егъэджа-клуэхэр гъэхъэзырынырщ. Иджыпстуккэ апхуэдэ егъэджаклуэ дилэккъым. Гугъэ нэпцхэм тепщыкхуэ апхуэдэ луэхушхуэ къепхъэжъэ хъунуккъым, лъэныкъуэ псомккэ абы ухуэмыхъэзыру. Илъэс зыпллтыху нэхъ мащлэккэ ар пхузэфлэккы-нуккъым.

Атлэ сэт хуэдэ хэкълплэ къыхуэбгъуэт хъуну абы? Къызырытфлэщымккэ, педагогическэ училищэм зэрыщрагъэджэ планым хэлпъэжауэ 4-нэ курсым и етланэ илъэс ныкъуэр педагогикэмрэ частнэ методикэмрэ хухаха зэманыр – **есэпыр, природоведенэр, уэрэдыр, физкультурэр, сурэт щыэн зэрыхуейр анэдэлъхубзэккэ ирагъэклуэжыфу гъэсэныр къызгъэпэщын хуейщ.**

А предметхэр езы училищэм урысыбзэккэ зэрыщаджым къысзэфлэгъэккэ егъэджаклуэ хъунухур зыхуеинум хуэдиз теоретическэ щлэныгъэ ягъуэтынр. Абыхэм я дежккэ нэхъыщхъэр анэдэлъхубзэмккэ урокыр яхуэуфу, адыгэ-бзэккэ тха тхыльым и зэхэлъыккэр къагурылуэу, а тхыльхэм ирилэжъэфу егъэ-сэнырщ. А луэхугъуэшхуэр сэт хуэдизккэ нэхъ псынщлэу зэрысзэфлэккыным иккэщыпллэккэ щлэдзэн хуейщ.

РСФСР-м цыыхуэхэм щлэныгъэ егъэгъуэтынымккэ и министерствэр дауэ бгъэдыхъэрэ абы? Нэхъапэккэ улэбэжмэ, ар ищхъэккэ щылэ луэхушлэпхэм я лэмыщлэ илпу иккэ я жылэм зыккэ дамычыкхуэ цытащ.

1960 гъэм РСФСР-м щлэныгъэ луэхухэмккэ и министерствэм Налшык шригъэ-клуэклэщ Россиепоу щлэныгъэ практикескэ зэлущлэ. Абы унафэ къыщадтауэ цытащ лэмал имылэу лъэпкъ школхэр япэ классым къыщыщлэдзауэ урысыб-зэккэ егъэджэным псынщлэу хуагъэклуэну. Щыллэм щылэ къулыкхуэцхэм а унафэр гъээзщэным къарурэ зэфлэккыу ялэр ирахъэллэщ. А зэманым ищхъэ-ккэ къиккэ унафэр емыгупсысу ягъээзщлэ къудейткъым, атлэ лэмал имылэу тлэклуи щхъэпрагъэщын хуейт. Языныкъуэхэм деж ар лэдэбу ягъээзщлэр, адрейхэм деж клуэцырыкхуагъэрэ щхъэзыфлэфлагъэрэ щыхалъхъэ щылэт. А лъэхъэнэм Къулькхужын дэт школ гуэрым и директорым урысыбзэккэ газе-тым тхыгъэ къытригъэдзауэ цытащ япэ классым къыщыщлэдзауэ урысыбзэккэ ебгъаджэмэ, нэхъ лэзэ хър еджаклуэхэм я мызакъуэу, атлэ егъэджаклуэхэр куэдккэ урысыбзэмккэ нэхъыфлу псэлъэф хъухуэ. Абы псори къыхуриджэрт адыгэбзэккэ егъэджэным къыпыклуэу урысыбзэ зэфэзэщым хуэклуэным. Абы лъандэрэ Къулькхужын школхэм еджаклуэ куэд къыщлэккэщ, ауэ япэрейм нэхъэрэ абыхэм нэхъ щлэныгъэшхуэ ягъуэтауэ, е урысыбзэм нэхъ хуэклуэ-

лъякүэ хъуауэ тццэркыым. Ауэ, школ директорым зэрыжилам хуэдэу, егъэджаклүэхэр нэхэ лээз хъуарэ мыхъуарэ кыпхуэхутэнукыым, сыту жыплэмэ курыт школым и к'алэнкыым егъэджаклүэхэр урысыбзэм хуригъэджэну, К'ульп'ужжын згуэр апухуэдэу кыщальтытаи.

Нэгъабэ, февраль маэем, РСФСР-м цыхубэм ццэныгъэ егъэгъуэтыним-к'лэ и министрствэм Къэзан залушцэ щригъэк'лүэк'лащ. Ар зытеуухуар лъэпкэ школхэмрэ анэдэлъхубзэмрэ я пццэр к'элэтыжа зэрыхъунурт. Зэрытццэци, РСФСР-м автономнэ республикэу 15 хэтц. Абыхэм ин-цык'луми лъэпк'кыу 123-рэ щопсэу. Лъэпк' школ мин 12-м бзэ 21-к'лэ щрагъаджэ. Ди республикэм адыгэ школи 110-рэ итщ. Абыхэм еджаклүэу мин 47-рэ шцэсщ. Абы щыщу я анэдэлъхубзэк'лэ еджэр цыхуэ 2500-рэщ.

Лъэпк' школыр кызырэзыэфлэувэжынуур уи флэщ хъууэ, гугъэ уагъэщлү лүэхугъуэ гуэрхэр лэжэ мэхъу: тхыгъэхэр кытрадзэ, план купццлэфлэхэр зэ-халъхъэ. Ауэ анэдэлъхубзэк'лэ щеджэ лъэпк' школ кызызлупх к'удейк'лэ лүэхур зэфлэк'лунукыым сыту жыплэмэ ар шцэдзап'лэ к'удейуэ аращ. Нобэ зэгупсысын хуейхэм ящыцу кыдолтытэ цыхубэ педагогикэр школым ешэлп'жыныр, абы и купццэр – цыхуэ напэр, заухагъэр, гу пццанагъэр, ук'лэтыр еджэныгъэ-ми гъэсэнныгъэми я лъабжъуэ гъэувыныр. Ди гъашцэм и зыгъуыныгъэм и зы лъэхъэнэ гуэрим деж а зэхэщц'к'лэхэр щытлэпыхури, тфлэк'лүэдащ. Фымырэ леймрэ зэхегъэщц'к'лэным и плэк'лэ, к'улеймрэ к'улейсызымырэ зэрылп'агъу мыхъуу щытыным шцэтп'л'к'ыу щытащ.

Зэхъуэк'лэныгъэмрэ наухагъэмрэ куэд сэтэй к'вашцлэщ. Лъэпк' школыр езым кыщхъэщызыгъэк'лэ хэлэ и лүэхугъуэфлэхэр имылэж, зык'и адрей еджап'лэ-хэм к'вашхъэщц'мык'лэж хъуаш. Нобэ шцэдзэн хуейщ лъэпк' школ лп'эужыгъуэ щылэпхъэхэр зыхуэдэн хуейр (теплээр, шыфэл'ыфэр) гъэбелджылыным. Язынык'уэу шцэныгъэллэхэм кызыэралытэмк'лэ, лъэпк' школ лп'эужыгъуэ зыбжанэ шылэ хъунущ. Абыхэм ящыщ зыщ япэ классым кыщыщц'лэдауэ 10-нэм нэс анэдэлъхубзэк'лэ егъэджэныр, урысыбзэмрэ литературэмрэ предмет щхъэхуэу ирагъэджу, е етхуанэ классым, е еянэм нэс анэдэлъхубзэмк'лэ щрагъаджэу, абы иужк'лэ урысыбзэк'лэ егъэджэным хуэк'лүэжыну, анэдэлъхубзэр предмет щхъэхуэ ящыжу.

Иджы к'валэ школхэм дак'ытеуывлэнщ. Абыхэм ящыщу ет'уанэ классым кыщыщц'лэдауэ епццанэм нэс урысыбзэк'лэ щрагъаджэхэр к'этцтэнщ. Анэдэлъхубзэк'лэ япэ класс зак'уэм щрагъаджэри, адэк'лэ предмет щхъэхуэу яджу аращ. Апхуэдэ школ лп'эужыгъуэри щылэну хуитщ, а классым нэгъуэщц' лъэпк'хэм щыщ еджаклүэ шцэсмэ. Ауэ ахэр я бжыгъэк'лэ класс щхъэхуэ пццы хъуну кык'лэмэ, ахэри лъэпк' школ лп'эужыгъуэм хуэбг'аклүэ хъунущ, ауэ, дауэ щытми, **япэ ил'эсищым анэдэлъхубзэмк'лэ егъэджэн хуейщ.**

Кык'лэп'л'к'ыу лп'эужыгъуэр лъэпк'-урыс школырщ, нэгъуэщлү жыплэмэ, анэдэлъхубзэк'лэ щеджэ классхэри урысыбзэк'лэ щеджэ классхэри зыхэт еджап'лэрщ. Предметхэр анэдэлъхубзэк'лэ зэраджыр япэ – ет'уанэ лъэпк' школ лп'эужыгъуэхэм тетынк'лэ хъунущ. Анэдэлъхубзэмк'лэ щеджэ классхэм ик'лэ урысыбзэк'лэ щеджэхэм щыхуэк'лүэк'лэ, иужыым зи гугъуэ тццлэ лъэпк' школ лп'эужыгъуэхэм утэхэнк'лэ хъунущ. Абы щыгъуэми еджаклүэхэр а лп'эужыгъуэм клүэ хъунуми мыхъунуми зыгъэбелджылыр егъэджаклүэрщ.

1989 гъэм ди республикэм сабий садхэм я лүэхур анэдэлъхубзэк'лэ зэрэхъэну, лэщлэгъэ зэмылп'эужыгъуэхэр щрагъэгъуэт еджап'лэ нэхъыщхъэхэм, курыт, техническэ училищэхэм анэдэлъхубзэм и мызак'уэу, адыгэхэмрэ бальк'эрхэмрэ я литературэр, тхыдэхэр, культурэр лэман имылэу щаджын хуейуэ унафэ к'вашцлэщ. Ар лүэхуфлэ, ауэ анэдэлъхубзэм и пццэр лп'ахъшэ зыщц'хэм ящыщц' абык'лэ лүэхур зэрызэралыхъэр. К'вапцтэмэ, ди республикэм к'улык'уэ зэрызэралыхъэр, суд зэрашцэр и пэм кыщыщц'лэдауэ и к'лэм нэс урысыбзэщ. Хабзэм теухуэ гуэрхэр анэдэлъхубзэк'лэ зэдэклэуэ к'ыдагъэк'лэ щхъэк'лэ, ар зыми кыгъэсэбп'ыркыым. Лъэлу тхылэ анэдэлъхубзэк'лэ дэнэ

щыплэ птхами, жэуап къузэратыжыну (къуатыж хъужыкъуэмэ) урысыб-зэклэщ.

Апхуэдэ щытыклэм анэдэлъхубзэр зэритыр псоми дигу къоуэ. Къапцтэмэ, Эстониэм, Литвам, Абхъазым, нэгъуэщ! республикэхэми анэдэлъхубзэм теухуауэ закон къащтащ, абы ипкъ итклэ, а щыплэхэм анэдэлъхубзэр езы Хэкум лүэху зэрыщызэрэхъэж бзэуэ ягъзуващ. Ауэ РСФСР-м щыпсэу лъэпкъхэм я бзэ лүэхухэр нэхъ гугъу ещ! зы щыплэ лъэпкъит! , е нэхъыбэ щыпсэумэ. Дэт-хэнэ зы лъэпкъыи бзэми гъащлэм щуиубыдын хуей увыплэр бгъэбелджылын папцлэ, а лъэпкъыр зыщыпсэу щыплэм (районым, къуажэм) езым щылыгъ увыплэр лүэхум къыхэлъытапхъэщ.

Лъэпкъ школым дяпкэлэ зэрызиужыну уи нэгу къыщцлэгъэхьэмэ, лүэхугъуэ куэдым урегъэгупсыс, сыту жыплэмэ, лъэпкъ школхэм я зыужыкълэм зэщхэ гурхэр яхэлъ пэтми, ахэр анэдэлъхубзэм зэрытэлажьэмрэ анэдэлъхуб-зэклэ зэрылажьэмрэ змыфэгъу куэду зэщхъэщок! . Къапцтэмэ, адыг лъэпкъ школым анэдэлъхубзэклэ пэщлэдзэ классыр къаухыну лэмал къарит хъуми, абы нэхъыбэ дызэрит лъэхъэнэм хуээфлэкълынукъым, курыт цлэныгъэ е цлэ-ныгъэ нэхъыщхъэ адыгбзэклэ зэрэбгъэгъуэтын хэкылплэ щыфэкъыми, щылэнклэ хъужыкъуэми, ар цлэх зэфлэкълынукъым. Ермэлыхэр, куржыхэр, эстонцхэр, нэгъуэщцхэри къапцтэмэ, езыхэм я бзэхэм цлэныгъэ нэхъыщхъэ зрагъэгъуэтынымкклэ зыхуей псори ялэщ, ауэ датхэнэ лэцлагъэми анэдэлъхубзэмкклэ хуеджэнэу яхуээфлэкълынукъым, абы къыхэкклэ абыхэм я хэку щымылэ нэгъуэщ! вуэхэм (нэхъыбэу урысыбзэклэ щеджэхэм) цлэтысхъэн хуей махъу.

Адыгбзэмрэ литературэмрэ егъэджынымкклэ иджыпсту щылэ лэмалым хуэдиз ипэклэ зэи щылактым, тхыль зэреджэхэм я бжыгъэкк! , я флагкк! куэдкклэ заужьащ, методическэ литературэу иджы къыдэкълым хуэдиз зэи къыдагъэлактым. Ауэ, апхуэдэу щыт пэтми, адыгбзэмрэ литературэмрэ зэрырагъэдж тхыльхэмрэ программэхэмрэ ныкъусаныгъэншэу зэхэлъха хъуактым. Итланэ мыгъуагъэ псори къэзышэр сыхэт бжыгъэр зэрымащцэр арауэ къэзылпытэхэм акыплэгъу уадахъунри щхъэгъэлцлэжж.

Адыгбзэмрэ литературэмрэ нобэ дэ дызэрыхуейм, зэманым къызэригъэуывым тету тэмэу егъэджэныр къэзылпыхъэр абы худила, ноби худилэ (жытлэ флэкк! дымыгъэзащлэ) щытыклэрщ. Анэдэлъхубзэр щаджын хуей еджаплэхэм щаджми, ямыджми ядэ хъуэуэ щыта къудейкъым, атлэ апхуэдэу щытыпхъэу къэзыгъэуэхэм республикэм и унафэщцхэр япзувыртэктым, ямылпагъуэ нэпцлэ зацлэрти. Къэтцтэнщ мыпхуэдэ зы лүэхугъуэ. Курыт цлэныгъэ шрагъэгъуэт школхэм куэдрэ я гугъу ящлэщи, абы дытэпсэлъыхьынктым, ауэ лэцлагъэ зэмылпэужыгъуэхэр цагъуэт курыт еджаплэрэ профессионально-техническэ училищэу 40-м нэс ди республикэм итщ. Абыхэм илъэсий (ику итым нэмыс) цлэныгъэ флэкк! ямылэу цлэтысхъэри, лэцлагъэ зэрагъэуэтым къыдэклуэу, ику ит цлэныгъэ ират, ауэ абыхэм ящыщ анэдэлъхубзэ щаджу хэтэр педагогическэ училищэм и закъуэщ. Атлэ ахэр къэзыухахэм ират дипломыр (аттестатыр) дауэ тэмэу къызэрылпытэнур?!

Цыхубэм цлэныгъэ егъэгъуэтынымкклэ министрствэм, езы еджаплэхэм я унафэщцлэм е абы щеджэхэм а лүэхугъуэр къалэтыркъым лъэпкъыбзэр зейм иджын дэнэ къэна, ар адреи лъэпкъхэм къахэкк! цлалэгъуалэми яджын хуейуэ иужым къыдэкк! унафэхэм къагъэуэв пэтми.

Ди обществэм и лэнатлэ псоми зыщцууж, цлэм тету ар къыщызэрагъэлэпщ мы лъэхъэнэм, зэи хуэмьдэу, егугъун хуейщ егъэджаклуэхэм я цлэныгъэмрэ лэцлагъэмрэ хэгъэхъуэным. Абы и лъэныкъуэкк! адыгбзэмрэ литературэмрэ езыгъэдджхэм, занцлэу жытлэнщи, я лүэху цлагъуэктым. Ахэр курсхэм къамышэу, семинархэм хэмыту аракътым. Атлэ ахэр къызэрызэрагъэлэпщым, зэрырагъэклуэкым, абыхэм къыщалэт лүэхугъуэхэм, ахэр зэпкъыха зэрыхъу цлэныгъэм арзэу укыищыркымы аращ. Зэрыгурыллэгъуэщыи, адыгбзэрэ ли-тературэкк! эзыгъэдджхэм цлэныгъэ нэхъыщхъэ ялэщ. Апхуэдэу щыщыткк!

абыхэм ямыщцэ, е фыуэ зыщымыгъуазэ гуэр егъэщцэн хуейщ. Адыгэбзэкэ щыцэ тхыль закъуэ (учебник) 4-8 классхэр зэрырагъаджэрэ? Аращ пед-училищэми университетми зэрыщрагъаджэр. Егъэджаклуэхэм я щцэныгъэм шыхагъахъуэ институтым иригъэклуэкI курсхэм къаклуэхэм а тхыль дьдэр аргуэрэ хуагъэплIй. Ярэби, афIэкIа къыгъэхъуапIэ димылэу арауэ плэрэ-тIэ? Хъуэу, дилэщ, ауэ, ди жагъуэ зэрыхъуши, куэдрэ жытIэ, къытедгъээзж-нытедгъээзжурэ дгъэныщкIу фIэкIа, къэдгъэсэбэпырккыым. Егъэджаклуэхэм я щцэныгъэм шыхагъахъуэ институтым и лэжъаклуэхэр а Iуэхугъуэм нэхъ гудзакъэ яIуэ бгъэдыхъапхъэщ. Армырамэ, ди щхъэ Iейуэ къыдогъэпцIэж. Гугъэ нэпцыр щхъэгъэпцIэжщ.

Цыхум езым имыщцэ нэгъуэщцым иригъэщцэну яужь ихъэн хуейккыым. Ауэ нэхъыбэм ящцэр аращ: псалъэм папщцэ, химие, математикэ, биологие езымыгъаджэ, ар зи мылэщцэгагъэ, е абы емылэжэ цыхум ирикунуккыым ар иригъэджыну, е абыкIэ щыцэ тхыльхэмрэ программэхэмрэ я фIагъыр къыпщытэну. Ауэ адыгэбзэм и Iуэхур зэрыгъэувар нэгъуэщцу; мыбдеж хэт сыт жиIэми къезэгъуу я гугъэщ, абы къыщымынэжу, куууэ хэлэбэну езыкури мащIэккыым. Абы щыгъуэми мыукIытэжыххэу жызылэ къахокI: «Сэ адыгэбзэм теухуауэ ятахэм седжаккыым, ауэ зэрымыхъуар сощцэ». Абыхэм я гугъу умышцыххэми, адыгэбзэр егъэджыныр Iэщцэгагъуэ къыхахыу абыкIэ диплом къэзыыхахэм дапцэ яхэт щцэныгъэрэ культурэрэ ямыIу!

Цыхухэм щцэныгъэ зэрырагъэгъуэт щыкIэр щцэм тету ухуэным зыран хуэхъу нэгъуэщцI Iуэхугъуэхэри мащIэккыым. Къапщтэмэ, еджаплэхэр зыхуей-зыхуэфIэхэм (унэлъащцэ, зыщеджэн унэ, техникэ, Iэмэпсымэ земылIуэжыгъуэхэр, нэгъуэщцIхэри) мыгъуэ-махуэми зыгуэр пхуещцIэнцI, зэреджэ тхыль мыхъуымыщцIэхэм ухэлэжыыхъыжу ебгъэфIэкIуэж, егъэджаклуэ Iэщцэгагъэм дихъэххэр, абы хуэлэижьхэр къыхэпхыу ахэр бгъэхъэзыр хъунуш. Пэжщ, а псоми гугъуехъышхуэ пылщ, ауэ, дауэ щымытми, пхузэфIэкIынуш. Ауэ егъэджаклуэхэр цагъэхъэзыр еджаплэхэм мылькуу ябгъэдэлъыр мащIэщ. Къэдвгъащтэт, псалъэм папщцэ, абыхэм я лабораторэхэмрэ кабинетхэмрэ зыщцэт пэшхэр, дегъэплъыт общежитхэм, шахIэхэм я щытыкIэм, цыхубэ хозайствэм IэщцэгагъэлI цагъэхъэзыру илэ зы еджаплэ къэбгъуэтынуккыым егъэ-джаклуэ цагъэхъэзырхэм хуэдэу факъырэ, абыхэм трагъэкIуэдэну къыхуа-утыпщ ахъшэм хуэдиз фIэкIа къызылэрымыхъэ.

Iлъэс Iэджэ хъуауэ зэтрихъа апхуэдиз щыщцэныгъэхэр зэуэ пхуэгъээз-кIуэжынукуккыым, ар куэдыIуэ мэхъу. Ауэ ахэр тэмэму къызэфIэзыгъэуэвжын лъабжьэр нобэ мыгъэтIлпэмэ, пщэдей класэ хъунуш.

ДЖАУРДЖИЙ Хъэтыкъэ,
филологие щцэныгъэхэм я кандидат,
КъБССР-м щцыхъ зилэ и егъэджаклуэ.
1991 гъэ, епланэ къыдэкIыгъуэ

...

Лъабжьэхэмрэ къуэпсхэмрэ

Кавказыбзэхэм я зыыхълагъэ зпыщцэныгъэхэр

Бзэм и тхыдэр джын зэрыщцIадзэ лъандэрэ щцэныгъэлIэхэм гулътэтшхуэ къыхуащцI кавказыбзэхэм. Абы и щхъэусыгъуэр, нэмыцэ щцэныгъэлI Адольф Дирр зэрыжилаши, къызыыхъкIыр бзэ бын абрагъуэхуэ индоевропей, се-

мит-хамит, угро-финн жыхуалэхэм я кум зэрыхуэзэр аращ. А бзэ бынищми я тхыдэр нэсу джа хьунукьым, абыхэм кавказыбзэхэм пыщлэныгъэ кьыхуалахэр мыубзыхуауэ. Компаративистикэм и ублакуэ нэмыцэ щлэныгъэлл Ф. Бопп ар и гьуазэу зыкьыхуигъэзат грузин бзэ быным, иккI а земаным кьилытат ар индоевропей бзэхэм я благазу, нэхъ иужькIэ ирагъэкуэклэ къэхутэныгъэхэм кьыщлэ-гъэщаш щлэныгъэлл цлэрылуэр зэрыщыуар, ауэ абы кьыгъэм эщIакьым кавказыбзэхэм кьыхуащI гулытэр. Щлэныгъэллэхэм зыхащIэрт пасэ лъэхъэнэм кавказыбзэхэр бынышхуэу зэрыщытар, абы и хуэмэбжьымэ гьунэгьу бзэхэм зэращIхуар, езыхэм и адреи бзэхэм я нэцэнэ куэд зэрызыхапщар. Ди ллэщыгъуэм и пэхэм гипотезэ Iэджэ къежыат Пэлушлэ Азием щыпсауа лъэпкьхэр зэрызблагъэм теухуауэ. Ауэ, къагъэсэбп материалхэр зэрымащIэм кьыхэкIыу, ахэм ящыщ зы гипотези теорие хьуакьым. ЩэщI гъэхэм венгр щлэныгъэлл Ю. Мессарош кьыдигъэклауэ щытащ убыхыбзэмрэ пасэрлэ хатт (адэкIэ адыгэ термину кьэдгъэсэбпынуш хьэту цлэр) бзэмрэ зэрызблагъэм теухуа тхылъ. Нэхъ пэжу жыплэмэ, тхылъыр зытеухуар убыхыбзэр аращ, ауэ абы кьыдэжIуэу, Iыхьлыгъэ-пыщлэныгъэхэм я гугъу щыщIым, а Iуэхугъуэм и тепсэлъыхьауэ щытащ. Щлэныгъэллэхэм а Iуэху бгъэдыхэкIэр кьыздащтащ. Ноби а гьуэгуэм тету Iуэхур йокIуэкл. Щлэныгъэлл цлэрылуэ зыбжанэм къэхутэныгъэхэр ирагъэ-кIуэкл. Нэхъ лэжыгъэ нэхъыбэ зэфIигъэклащ абы теухуауэ Иванов Вяч. Вс.

Iуэхугъуэ щхьэхуэхэм ятеухуа лэжыгъэ мьинхэм нэмыщI, Иванов итхаш лэжэа хьуар къэзыпщытэж къэхутэныгъэхэр. Апхуэдэхэм ящыщ зыщ, псалъэм папщIэ, «Об отношении хаттского языка к северозападнокавказским» жыхуилэр. А Iуэхугъуэхэм ятеухуа адреи лэжыгъэхэм лээныкьуэ куэдкIэ йофIэжI мь тхыгъэр. Адрейхэм псалъэ щхьэхуэхэр зэрагъапщэмэ, мьыбы грамматикэри фонетикэри щызэгъэпщаш, нэгъуэщIу жыплэмэ, щлэныгъэр и лэабжьэу тха хьуащ. Арат адреиэхэм нэхъ яхуэчэмыр. Псалъэ щхьэхуэхэри зэбгъэпщэну гьэщIэгъуэнщ, мыхьэнэншэуи жыплэ хьуонукьым, ауэ битIым я зэблагъагъэр зэраубзыху Iэмал хьуркьым, сьт щхьэкIэ жыплэмэ, дызэры-щыгъуазэщи, бзэхэр псалъэхэмкIэ зэллэбэ хабзэщ, зэблагъэ-зэмыблагъэм емылгытауэ.

Тхыгъэм и ялэ Iыхьэм щызэгъэпщаш зэрагъэлягъуэ, щхьэ цлэпапщIэхэр. Абыхэм зы хэкIыплэ зэралэр нэрылбагъу кьыщIаш щлэныгъэллым. Хьэтуубзэм и абхъаз-адыгэ бзэхэм и щхьэ префиксхэр зэхуэдэу къагъэсэбп, уеблэмэ зэщхьу субъект-объект зэхушытыкIэхэр а префиксхэмкIэ къагъэлягъуэ. Ар зэрымыщIэкIэ зэтэхуа Iуэхукьым, атIэ зэдай Iэужьу зэрыщытым и нэцэнэнщ. АдэкIэ Иванов Вяч. Вс. налуэ къещI нэгъуэщI глагол фащэхэри зэдайуэ зэры-щытыр, апхуэдэщ глагол превербхэри, лэжыгъэр зэдунэтIа лээныкьуэр, щекIуэкл шыплэр къэзыгъэлягъуэхэр. Префикс, суффикс зыпынуэ глагол лэабжьэхэри зэдайуэ зэрыщытыр щапхьэхэмкIэ IупщI мэхьу. Щлэныгъэллым кьыхегъэщхьэхуэкл грамматическэ класскIэ зэджэ категориер хьэтуубзэм, абы и лэужьхэр нобэр адыгэбзэм кьыхыбогъэщхьэхуэкл, абхъазыбзэм ехьумэ нобэр кьыздэсым. Ар щлэныгъэм дежкIэ, ди бзэм и тхыдэр бубзы-хунымкIэ мыхьэнэншхуэ зIлэ Iуэхугъуэуэ.

НэгъуэщI грамматическэ формант куэд зи гугъу ищI бзэхэм зэрызэдайр кьыщIэгъэщаш еджагъэшхуэм. Ахэр поуэвэ щыIэцлэхэм, нэгъуэщI цлэ Iлэу-жыгъуэхэм, глаголхэм. Абыхэм я хэкIыплэр щуубзыхуэклэ, щлэныгъэллым къагъэсэбп хуррит, уарту, шэшэн-дагыстэн бзэхэр. Ар захуэщ. А бзэ псоми зы хэкIыплэ ялэщ, зэхэкIа нэужь, кьызыхэкIа бзэм и щлэину къахуэнауэ зэдай куэд я бзэхэм хэтщ.

Псалъэ 84-м я этимологиер еубзыху Ивановым хьэтуубзэмрэ абхъаз-адыгбзэхэмрэ зэдайуэ. Абы и ужькIэ хабзэ пыхуыкIам тету абыхэм я макъхэм зэрызахъуэжар къегъэлыгагуэри, нобэ а бзэхэм щызэпзэу макъхэм я хэкипIэр къехутэ. ГъэщIэгъуэн куэд къыщыжылащ «гу зылытапхъэ» Iыхъэм. НэгъуэщI тхыгъэ куэди илэщ Иванов Вяч. Вс. мы Iуэхугуэм теухуауэ. Зытепсэлъыхь сьт хуэдэ Iуэхугуэми ар куууэ кIуэцIроплъ, куэд щызэпелъыт, нэгъуэщIым и акъыл зыхуэмькIуэн куэдым гу лъетэ.

Нэхъ иужь лъэхъэнэхэм ятха лэжьыгъэхэм ящыцу дэркIэ гъэщIэгъуэн зыбжанэм дытепсэлъыхьынщ. Апхуэдэщ, псалъэм папщIэ, Николаев С. Л. и лэжьыгъэ «Северокавказские заимствования в хеттском и древнегреческом» жыхуиIэр. Тхыгъэр IыхытIу гуэшащ. Япэ Iыхъэм къыщыгъэлыгъуащ ищхъэрэ кавказыбзэхэмрэ хеттыбзэмрэ яку дэлъ зэпыщIэныгъэхэр, нэхъ пэжу жыпIэмэ, япэрейхэм ящыцу хеттыбзэм хыхъа псалъэхэр. Ахэр псалъэ 32-рэ мэхуэ. Iуэхугуэ куэд зэпильгурэ, щIэныгъэпIым наIуэ къешI зытепсэлъыхь псалъэхэр ищхъэрэ кавказыбзэхэм (хьэту, абхъаз-адыгэ, шэшэн-дагыистэн) хэкиу хеттыбзэм зэрыыхьар. (Хетт псалъэри хатт псалъэри зыщ, зэмыщху къыщIагъэсэбпыр къагъэлыгагуэ мыхъэнэр иризхагъэкIуу аращ. Макъзешхэр къэзымыгъэлыгагуэ семит тхыбзэм псалъэр «хт» жиIуэ хэтц. «Хатт» жиIуэ ятхмэ, пасэррей мыиндоевропей бзэр ики ар зезыхъэ лъэпкъыр кърагъэлыгагуэ. «Хетт» жиIуэ ятхмэ, а цIэр зыфIэзыщыжа, ауэ индоевропей бзэхэм ящыщкIэ псалъэ лъэпкъыр кърагъэлыгагуэ. ЛъэпкъитIыр зэхъзэрыхъа нэужь, индоевропейцхэм къащтащ езыхэм я хамэу щыта хьэту цIэр, ауэ езыхэм я бзэр хьэтухэм къащтащ, я бзэм и нэцэнэ Iэджи къащта бзэм иратри).

ЕтIуанэ Iыхъэм къыщыгъэлыгъуащ алыджыбзэм хыхъа псалъэ 43-рэ. Ахэр ищхъэрэ кавказыбзэхэм хэкиу алыджыбзэм зэрыыхьар къегъэлыгагуэ Iуэхугуэ куэд тегъэщIапIэ ищIурэ, псом хуэмьдэу, а псалъэхэм индоевропей этимологиие зэрамыIэр. Зи гугъу тIцы Iуэхугуэуэм гулыгът хэха хуэзыщI Старостиным лэжьыгъэ гъэщIэгъуэн зыбжанэ къытридзащ. Абыхэм ящыцу икьукIэ гъэщIэгъуэнц «Индоевропейско-северокавказские изоглоссы» зыфIищар. Мыбдеж зи гугъу ищIыр бзэхэм зэлэпах псалъэхэрц. Ахэр икьукIэ куэд мэхуэ. Я мыхъэнэ теухуауэ псалъэхэр гуп-гупу гуэшащ. Псори зэхэту псалъэхэр 80-м щIегъуэ. Ахэр я мыхъэнэ елыгауэ гуп-гупу зэрыпхугуэшыр Iуэхум къыхэпIытIэжмэ, а къомыр благагъэм и нэцэнэу къыпIыхьынкIэ мэхуэ. Ауэ Iуэхур абы теткъым. Мы бзэ бынитIым зэдэй псалъэхэр «культурнэ терминологие» жыхуаIэм хохъэ, бзэхэм зэлэпах хабзэщ, ики благагъэм и щыхъэт пIцы хьунукъым. Жылэгъуалэм и культурэм емылыгауэ, бзэ псоми зэдыхэт хабзэ псалъэхэрц благагъэм и нэцэнэ хьур.

С. А. Старостиным къызэрилытIэмкIэ, мы бзэ бынитIым зэдыхэт псалъэхэм хэкипIэ нэхъ яхуэхъуар кавказыбзэхэр аращ. Ари аргумент зыбжанэкIэ къегъэлыгагуэ. Япэрауэ, а псалъэхэм индоевропей этимологиие зэрамыIэр; етIуанэрауэ, кавказыбзэ макъ зыбжанэм индоевропейхэм макъ закъуэ къы-зэрыпадазыр (къахуэмьпсэлъ кавказ макъ гугъухэр тынш зэращIыр), н. къ. ИщхъэкIэ зи гугъу тIца тхыгъэм зыкъомкIэ бгъэдэхъэ а щIэныгъэпIым и адреи «Культурная лексика в общесеверокавказском словарном фонде» зыфIищар. Мыбдежым, япэм ещхуэ, псалъэхэр гуп-гупу гуэшащ, я мыхъэнэ тещIыхъауэ. Iэщ гъэхъуным епхауэ псалъэ 27, мэкъумшым – 16, металлургием – 6, Iэмэпсымэ, абыкIэ зэрылажьым зэреджэ – 12, псэуалэуэ – 9 (псори зэхэту 72 мэхуэ). Мы лэжьыгъэр икьукIэ сэбэпышхуэ хьунуц пасэррей кавказ лъэпкъхэм я культурэр джынымкIэ.

С. А. Старостиным къызэрилытIэмкIэ, дунейпсо культурэм зиужынымкIэ мыхъэнэхуэ дьндэ зIа гьущIым и цIэр хьэту-кавказ бзэхэм къыхэкIауэ ебж. А хьэту-кавказ терминыр хыхъащ индоевропей, семит-хамит, н. къ. бзэ куэдым. Ар и щыхъэтц дунейпсо культурэм и зыужыныгъэм хьэту-кавказ лъэпкъхэм хэлъхъэныгъэшхуэ зэрыхуащам. Металлыр ялэ дьндэ къэзыху-тэу ар гуащIэдэкI культурэм хэзыша лъэпкъыр аращ абы цIэ фIэзыщари.

Мы шэныгээллым и кээхутэныгээхэм кызырэыхэщымкэлэ, кавказ бээ быныр ыхьлыгээклэ епхаш сино-тибет (китай-тибет) бээ быным, абыхэм кьепхаш Сыбырым щыпсэу кетхэм я бээри. Зэклэ ар флэщщыгыуейщ, ауэ бээхэм я тхыдэм узыпэмьплээхха лэджэ кыыщыхуауэ кьахутэ. Хэт игу кьэкьынт Европэм и адреи гьунэм щыпсэу ирландцхэмрэ Индием ис лээпкьхэмрэ я бээхэр зблагэу, ахэр яджу зы льябжээ зэралэр шэныгээлхэм кьамыхутамэ. Сино-кавказскэ гипотезэр нэгьуэщ шэныгээлхэми яфлэкьабылщ.

Гу льятапхээщ: ди хэку шэныгээлхэр ебэкьуаш «европеоцентризм» жыхуалэ луэху бгээдыхэклэм. Абы ипкэ итклэ культурэм и луэжь псори европей лээпкьхэм кьабгээдэкьыу адреихэм хэпща хуауэ аращ. Ауэ Вяч. Вс. Иванов, С. А. Старостин, С. Л. Николаев сымэ я бгээдыхэклар нэгьуэщщ. Культурэм и луэжьхэм хэклэплэ яхуэхуар щаубзыхүклэ, ахэр иригыуазэркьым схемэ хээзырым, атлэ луэхуэу куэд зэпальитри, пажыплар кьахутэ. Абыхэм я флыгээклэ нэрыльагыу кээхуаш кавказ лээпкьхэмрэ абыхэм я благээ пасэрэй Пэлуцлэ Азием щыпсэу абыхэм я лээпкьэгьхэмрэ дунейпсо цивилизациям хэлышэныгээшху зэрыхуашлар. Абыхэм я флыгээщ расизмэр зи льябжээ европеоцентризм луэху бгээдыхэкларэ еба зэрыхуар.

Кавказ бээшэныгээм хэлхэныгээщцлэ хуашлащ И. М. Дьяконовымрэ С. А. Старостинымрэ зэдатха «Хуррито-урартские и восточнокавказские языки» тхыгээклэ. Мыбыхэм яхузэфлэклэщ пасэрэй хурритхэмрэ урартхэмрэ зэрыпсалээ бээр зищысыр нэсу кьахутэн – а түри зы бээц, ауэ диалект зырыщц. Езыхэри благагээклэ шэшэн-дагьыстэн бээ гулым я льяпсэгьуу кыыщахутаклэ, адыгэ-абхэаз бээ гупми я благагээщ. Мы шэныгээллитым генеалогие и лэныкьгээклэ Кавказ бээ быным и гуэшыклар шэрыщцэу яубзыхуаш. Абыхэм зэратхым ипкэ итклэ, кавказ бээ быныр кьудамитлу гуэшаш, абхэаз-адыгэ гулым нэхэ я гьунэгьуэщ хээту бээр, шэшэн-дагьыстэн быным хохээ хуррит-урарт бээр. Хээту, хуррит, урарт лээпкьхэр Кавказым исакьым, абыхэм я псэуплэр кьанэ шлагьуэ щымылуэ Пэлуцлэ Азием и гьунапкьхэм хуиубьдэрт. Ауэ щыхүклэ, «Кавказ» терминим и тэмэмыгээм шэч кьытепхэн хуей мэхуэ. Дызырйт лэщыгыуэм и лэщцэдзэхэм хэпща хуауэ щыта «аллародийскэ» терминим ар и щхээусыгыуэу кээзыгээщцэрэщцлэжыну зыфлэигьуэхэр кыкьуэклэщ. Зэрыхуагээфащэмкэлэ, а терминим кызыщцлеубыдэ пасэм щыгыуэ Пэлуцлэ Азием щыпсэу лээпкьхэм я бээ щымылэжхэмрэ абыхэм я благагээу ябж кавказыбээхэмрэ. Пасэ лэххэнэм Пэлуцлэ Азием щыла бээхэр кавказыбээхэм зэрблаггэр ди зэманым гипотезэжкьым, атлэ ар шэныгээ хабээхэм тету нэрыльагыу кьащлащ. Ищхээклэ зи гугьу тцлэ Старостинымрэ Дьяконовымрэ я лэжыгыгэ «Хуррито-урартские и восточнокавказские языки» жыхуилэм псалэи 168 хуэ этимологическэ псаллалээ кызыщцлеубыдэ. Абы кыыщыхьа псалгэхэр зблаггэу кыыщлэбжыр зэрызэхэт макьхэмрэ я мыххэнэмрэ зэрызэщхэ кьудейр аракьым. Бээхэр зэрызэблаггээм и аргумент нэхыщхэ дьдэу ябж «фонетическэ закон» жыхуилэм тету кээхуэ, хабээ пыуыкьлахэм тет макь зэпадзхэр («регулярные фонетические соответствия») я теггээщлэплэщ а псаллалэем кыыщыхьа дэтхэнэ псалээ зэраггэпщэхэми. Хурритхэмрэ урартхэмрэ зы льяпсэт, зы бээм и диалект зырызэхэмкэлэ псалэуэу щытащ. Пасэрэй Пэлуцлэ Азием и культурэ льягэм хэлхэныгээшхуэ хуээщлэ хурритхэм я псэуплэр Кавказым и гьунапкьэм кьриубыдэртэжкьым. Урартхэми я ыхээ ныкьуэр арат абы хуиубьдэр. Кьимыдэклэ, абхэаз-адыгэ лээпкьхэм я благагээу кьальытэ каскхэмрэ хээтухэмрэ щыпсэур Анэдолэр арат. Ауэ щыхүклэ, «кавказ» топонимыр епхээлэнэ игьуэдджэ зи гугьу тцлэ пасэ бээ быным. Нобэрэй шэшэн-дагьыстэн, абхэаз-адыгэ бээ гупитыр зы быну кьащцтэмэ, «кавказ бээ бын» терминим дагьуэншэщ, ауэ пасэм Пэлуцлэ Азием щыла бээхэр абыхэм зэрблаггэр кызыщцлебгээубыдэмэ, «кавказ бээ бын» терминим абыхэм «кьайзэвэклэ» хуэдэуи щытц. Шэч хэмьпыу, аращ «аллародийскэ» терминим зыщыхуагээзэжыр.

Индоевропейхэм я пэклэ Средиземноморьем щыпсэуа пеласг, этруск, баск лъэпкъэхэри дызытепсэльыхь бзэ быным нэхъ тегушхуауэ кьралх, икли, жалэ къудейм кышчымынзу, къэхутэныгъэ щхьэхуэхэр ирагъэклуэклэ хьуаш. Фыр араши, ялэм емышхьу, иджырей щлэныгъэлхэм я лэжыгъэхэр щлэныгъэ хабзэхэм нэхъ ткийуэ тетхэщ. Апхуэдэщ, псалъэм щхьэклэ, Чирикбз В. А. и лэжыгъэ «Баскский и северокавказские языки» жыхуиэр, Иванов В. В. и «Древневосточные связи этрусского языка» тхыгъэхэр, С. А. Старостиным и «Праенисейская реконструкция и внешние связи енисейских языков» тхыгъэр, нэгъуэщхэри.

Щлэныгъэлхэр йолэжэ нэхъ лэухугъуэшхуэхэми. Ахэр зэфлэклэм, кавказыбзэхэр щлэныгъэшхуэм и утыкум лэз быдэклэ иувэнущ. Дунейпсо мыхьэнэ зилэ щлэныгъэ лэухухэр яубзыху щыхьуклэ, ахэр лэзныкъуэзегъэз хьун хуейкьым джэпкэ. Абыклэ щыхьэтц, псалъэм щхьэклэ, С. Л. Николаевымрэ С. А. Старостинымрэ зэдагъэхьэзыр «Северокавказские языки и их место среди других языковых семей Передней Азии» лэжыгъэр. А. Ю. Милитареврэ С. А. Старостинымрэ зэдэтх «Об афразийско-северокавказских лексических контактах» къэхутэныгъэр, С. Л. Николаевымрэ С. А. Старостинымрэ зэдагъэхьэзыр дызытепсэльыхь бзэхэм я этимологическэ псалъалэр (псоми зэдапсалъэ 800-рэ бзэ щхьэхуэхэм зэдапсалъэ 2000 хуэдизрэ кызыщцлэуыдэ). Хьэтуубзэмрэ абхъаз-адыгэбзэхэмрэ нэхъ куууэ зэрагъапщэ хьуаш.

Щлэныгъэлхэм я гулытэм [шэцкэ] кысфлэцкэ Пакистаным и кьурш зэхуакухэм (Каракорум) дээрыхьа буришки лэпкъым и бзэ «бурушаски»-клэ зэджэр. Материал мащлэ дьдэ флэкла димылауэ абы дышыхьэллэм, гьэщцлэгъуэн куэд хэтлэгъуаш, кавказыбзэхэм кызырэпхамклэ гурышхьуэ уагъэщлэ.

Кинэмыщлауэ, и гъэпсыкэ, типология я лэзныкъуэклэ дагыстаныбзэхэм я гьунэгъуш. Езы лэпкъыри кызыухьуреихьэм антропология и лэзныкъуэклэ ящыхьым: нэхъ хужьхэщ, нащхьэ нэхъ яхэтц. Ахэр зэпэппытмэ, бурушаски бзэр ди щлэныгъэ гулытэм зырыхэдгъэхьэн хуейр гурылуэгъуэ мэхьу.

Ди жагъуэ зырыхьушци, хьэту, хуррит, урарту бзэхэм епха лэухугъуэхэр кызылэтыр нэхьыбзу кавказыбзэхэр зымыщцлэ щлэныгъэлхэрщ, а лэухугъуэхэм ятеухуа тхыгъэхэр ди деж кышчыдэкыркьым, тхыладжэ кызыэрыгуэжлхэр дэнэ къэна, щлэныгъэллэ куэд абыхэм щыгъуазэкьым. Ар зыкли сэбэп хьуркьым ди щлалэгъуалэр щлэныгъэм, къэхутэныгъэхэм хуэгъушэнымыклэ. А лэуху щытыклэм кьриклэуэ ныкьусаныгъэхэр гьунэгъуш. Къэтхьынщ зы щапхьэ.

Хьэту кьэралыгъуэр зырыщцлэ хеттыбзэм хуэклэуэ нэужыи кьагъэсэбэпу щытащ «панку» терминыр. Арат зэреджэр лэпкъыпсом хасэм. Абы и этимологичер яубзыхуну щлэныгъэлхэр хэтц, ауэ зымыи и пщыхьэллэ кыыхэхуэркьым ар хьэтуубзэм (абхъаз-адыгэ бзэ гупым щыщ гуэрым) кыыхэклауэ. Адыгэбзэр зыщцлэ къэхутакулэм гу лыммытэу къэнэнтэкьым ар адыгэ термин «пэклэ» жыхуэтлэм епха зырыхьунум. Хасэм клуэрт нартхэр, уэркьхэр, ауэ «зи лэз вакъэ изыльхьэр» щызэхуэсыр пэклэ жыхуэтлэр арат. Апхуэдэ мыхьэнэ дьдэ илэщ хьэту псалъэ **панку** жыхуиэм. Макъ н-р пэклэ адыгэбзэ псалъэми зырыдэтат и щапхьэ бгъуэтынуш, псалъэм щхьэклэ: **пэнцыв**, **пэнтыхь**. Абазэбзэми а псалъэм и макъыр хэтц: «**пынцла**» — «**пэ**».

Нэгъуэщцлэ социально-политическэ термину кьагъэсэбэп Хьэту кьэралыгъуэм **ката** псалъэр (транслитерациэм макъхэр пэж дьдэу кыгъэлыгъуэркьым). А псалъэм кьоклэ «паштыхь гуащэ». Адыгэ хьуэхьуэхэм ушыхуозэ **кьатинэ** псалъэм, цыху ирагъэлапэу. Кинэмыщцлэу, нарт хьыбарым ушыхуозэ Сэтэней гуащэ и цлэм ехьэллауэ:

– Уей, Сэтэней гуащэ
Гуащэу щылэм я лей!
Гуащэм я мыфэгъу,
Джэшыр зи гушылэгъу,
Дыгъэнэбзийр зи нэгъу

Дыщэр зи куэщI,
Тэджым я Мэзытхэ,
Гуащэ къатинэ,
Бэрэтинагуэ
Данагуэ Iупэ
Щхьэцыпэ дыкыуакъуэ!

Нобэрэй адыгэбзэм **къатинэ** псалъэр цIэ унейуэ хэту аращ, адыгэбзэм абы къыщрагъэкI «ткIий», «еру», «щхьэзыфIэфI». «Паштыхь гуащэ» къызэрыкI псалъэм апхуэдэ мыхьэнэхэр игъуэтынэм зыри хуэлуакъым. Псалъэм – «нэ» пытыр суффиксу къыщIэкIынущ, псалъэм пIыфIэцIэ мыхьэнэ ириту, егъаппэ: **щхьэх** – **щхьэхынэ**, **гъуэ** – **гъуанэ**, н. къ.

Хьэту къэралыгъуэр къыщыхуам, лъэпкъитыр зэхэзэрыхьат: хьэтухэм индоевропеибзэр къащтащ, индоевропеихэр зэджэж хъуащ хьэту цIэмкIэ. ЦIыхубэр иримыпсэлъэжми, хьэтуубзэр динрылажьэхэм къагъэсэбэпу щытащ дин зэрызэрахэ бзэуэ. Абы ипкъ иткIэ хуэбгъэфашэ хъунуц индоевропеихэм хьэтухэр къамызэуауэ, атIэ къазэрэбэкIым къыхэкIыу я бзэр хуэм-хуэмурэ псори зэрызэпсалъэ бзэ хъуауэ. Къэралыгъуэм хьэтухэм шала пцIэшхуэм и Iэужьщ абыхэм я бзэр диньбзэ зэрыхъуари. Я социальнo-политическэ статусыр зэрылагэм и фыгъэкIэ, апхуэдэ купцIэ зилэ хьэту псалъэ куэд къицтагъэнуц текIуа индоевропеи бзэм. Ахэр къэзыхутэфын цIэныгъэлIхэр нобэкIэ димылэми, гъэхъэзырыным хуцIэкъун хуейщ. Тхыдэ, этнографие сыт и лъэныкъуэкIэ а проблемэр яджу щIадзаш, бзэ, тхыдэ, мифологие, искусствэ я лъэныкъуэки Iуэхугъуэм еплъыпхъэщ.

ТХЫГЪЭМ КЪЫШЦIДГЪЭСЭБЭПА ЛИТЕРАТУРЭР

¹ В. В. Иванов. Об отношении хаттского языка к северозападнокавказским. «Древняя Анатолия». М., 1985.

² С. Л. Николаев. Северокавказские заимствования в хеттском и древнегреческом. «Древняя Анатолия». М., 1985.

³ С. А. Старостин. Индоевропейско-северокавказские изоглоссы. «Древний Восток. Этнокультурные связи». М., 1989.

⁴ И. М. Дьяконов, С. А. Старостин. Хуррито-урартские и восточнокавказские языки. «Древний Восток. Этнокультурные связи». М., 1988.

⁵ В. А. Чирикба. Баскский и северокавказские языки. «Древняя Анатолия». М., 1985.

⁶ В. В. Иванов. Древневосточные связи этрусского языка. «Древний Восток. Этнокультурные связи». 1988.

⁷ С. А. Старостин. Праинейская реконструкция и внешние связи енисейских языков. «Кетский сборник. Антропология, этнография, мифология, лингвистика». Л., 1982.

⁸ Егль, псалъэм щхьэкIэ: Ян Браун. Хаттский и абхазо-адыгский языки. «Нарт эпосымрэ кавказ бзэщIэныгъэмрэ – Нартский эпос и кавказское языкознание». Майкоп, 1994.

⁹ В. Г. Ардзинба. К истории культа железа и кузнечного ремесла (почитание кузницы у абхазов). «Древний Восток. Этнокультурные связи». М., 1988.

¹⁰ В. Г. Ардзинба. Нартский сюжет о рождении героя из камня. «Древняя Анатолия». М., 1985; В. Г. Ардзинба. Ритуалы и мифы древней Анатолии. М., 1982, нэгъуэщхэри.

АБДОКЪУЭ Iзус,
филологие щIэныгъэхэм я кандидат.
1997 гъэ, еханэ къыдэкIыгъуэ.

Ди бээр тхүмэжыну дыхуеймэ

Дэтхэнэ зы лъэпкьри уахътыншэ зыщ! нэцэнэ нэхъыщхьэщ бээр. Лъэпкьым зыхүмэжыну игу ильмэ, псом япэу ар зыхуэсакъыпхьэр и анэдэлъхубээр зэрыфлэмыклуэдынырщ. Ар къазэрыгурылуэн зэхэщык! зилэ цыхухэри аращ апхуэди-зу щригузавэр ди бээм и къэклуэнум. Усаклуэм и псалъэк!э жыплэмэ, «Бээр тлэц!эк!мэ, доклуэдыр» (Бештокъуэ Хь.). Нобэ абык!э ззи хуэмыдэжу шынагъуэ къытк!эщ!зэрыхьащ лъэпкь маш!эхэм. Зэрыгурылуэгъуэци, иджырей гъащ!эм, зэрыжалэу, банэ бжихьк!э зык!эпхухьыжу зыри зыхуымыгъэхьэу ик!и зыми уахэмыхьэу упсэужыфынукъым. Лъэпкь куэдэ зэхэт къэралым а псори иризэгурылуэну зы бээ щымылэнк!э лэмал илэкъыми, апхуэдэ къалэн зилэ хьуа урысыбээр адрейхэм зпымыуэуэ къаотогупл!э зэманьф! хьуауэ. Ауэ иужь лъэхъэнэм,

къэралым и гьунапкьэхэр зэлуха зэрыхьу лъандэрэ, луэхур нэхъ хьэлъэж ищ!ащ «дунейпсо модернист культурэ» жыхуалэу, хы къэукъубеям ещхьу, бээи хабзи къытхуимыгъэнэжу дыщ!эзылъяфэм. Дэ тхуэдэхэр щыгъэтауэ, я нэхъ лъэпкьышхуэхэри егъэгулэз абы.

Сытхэр ди лэмал, сыт тхуээфлэк!ыну къэдгъанэрэ автономие зилэ республикэхэм ди бээр тхүмэжын, ар едгъэфлэк!уэн папц!э мы дызэрыт лъэхъэнэм? А упщ!эм и жуапыр псом япэу къыщыщ!эдзэлпхьэр ди къэралым абы и лъэныкьуэк!э къыдит хуитыныгъэхэрщ. Урысей Федерациэм и законхэм е, нэгъуэщ!у жыплэмэ, къэрал хабзэхэм щыубзыхуащ лъэпкьхэм я бээхэм ялэн хуей увып!эр. Хабзэ нэхъыщхьэм (Конституцэм) и 26-нэ статьям щыжелэ дэтхэнэ зыми и анэдэлъхубээр къыгъэсэбэпыну, зэрыпсэлъэну, зэригъэсэн, зэреджэну, зэрылэжъэну бээр езым къыыхыжыну хуитыныгъэ илэу. А хабзэм и 29-нэ статьям идэркъым бээхэр зэхууымыгъадэу зэхэгъэж пщ!ыну. УФ-м и Конституцэм и 68-нэ статьям къыщыгъэлъэгъуащ республикэхэм езыхэм я къэралыбээхэр къащтэжыну зэрыхуитыр, апхуэдэу къащта бээхэр урысыбээм щыгъэуу республикэм и къэрал, щыплэ органхэм къыщагъэсэбэп зэрыхьунур, лъэпкь псоми я бээр яхүмэжынымк!э, ар яджынымк!э ик!и абы зрагъэужынымык!э ялэ хуитыныгъэм и шэсыплэу къэралыр къызэрыувыр. Щы-лэщ нэхъ пыхуык!ауэ «УФ-м и лъэпкьхэм я бээхэм теухуа» законри. Абы бээ псори зэхуигъадэ къудейм къыщымынэу, УФ-м и Правительствэм къалэн щещ! лъэпкьхэм я бээхэр хьумэнымрэ зегъэужынымык!э программэхэр зэхалъхьэу абыхэм ятеклуэдэну мылькур федеральнэ бюджетым хухихыну. Лъэпкьхэм я бээмрэ я щэнхабзэмрэ хьумэным хуэунэт!ащ «Лъэпкь-щэнхабзэ автономием теухуа», «Урысей Федерациэм ис лъэпкь маш!эхэм я хуитыныгъэхэм я шэсыплэхэм теухуа», нэгъуэщ! законхэри. К!эщ!у жыплэмэ, иужьрей илъэс зыбгъупщ!ым ди къэралым илэ хьуащ лъэпкьхэм я бээхэр къэгъэщ!эрэщ!эжынымк!э закон лъабжьэ быдэ. Ар къагъэсэбэпурэ лъэпкь республикэхэм ехуылэныгъэ пыхуык!ахэр зылэрагъэхьащ я лъэпкьыбээхэм нэхъ къару иратын, абыхэм я мыхъэнэм хагъэхьуэн и лъэныкьуэк!э. Псом хуэмыдэу а луэхумк!э ялэ ищ!ащ Тэтэрстанымрэ Башкортостанымрэ. Къэбэрдей-Балъкъэрми 1995 гъэ лъандэрэ щызоклэу ди республикэм ис лъэпкьхэм я бээхэм теухуа законыр. Абы ипк!э итк!э, дэ дилэщ къэралыбзэу щы: адыгъбээр, балъкъэрыбээр, урысыбээр. Ахэр я хуитыныгъэк!э зэхуэдэу щызекулэуэн хуейщ республикэм

и кӕарал, общественнӕ лӕнатӕ псоми. А хабзӕр гъащӕм хӕпца хъуным хуӕу-нӕтлауӕ кӕарал программӕ щӕхъауи кӕащтауӕ шыташ, икӕукӕлӕ лӕухугъуӕ куӕд кӕыззӕщӕныбыдӕу. Зӕрыгурӕуӕгъуӕщи, закон зӕхӕппӕхъӕныр нӕхъ тыншщ, ар бгӕззӕщӕнӕм нӕхърӕ. Зи гугъу тӕщӕ программӕми, ди жагъуӕ зӕрыхъу-щи, республикӕр нӕлӕщакътым. Пӕжш, ар езыри шыззӕхӕлӕхъӕм шыгъуӕ тхузӕфӕкӕнымун и нагъыр кӕамылпӕтитӕу кӕыщӕагъӕлӕзӕуӕу кӕыщӕкӕнынут. Ауӕ мымащӕу лӕухур кӕильӕхъащ емыгугъуныгъӕми. Апхуӕдӕу кӕӕмыхъун папщӕ, мы Программӕм щӕхъӕкӕлӕ пӕухыкӕлауӕ жӕуап зыхъ орган гъӕбелджылауӕ щыӕн хуеящ. Ди жагъуӕ зӕрыхъущи, шылакъым, нобӕр кӕыздӕсми апхуӕдӕ щыӕкъым Къӕбӕрдей-Балкӕкӕрым. Псалъӕм кӕыдӕкӕлуӕу жытӕнщи, бзӕхӕм я лӕухугъуӕмкӕлӕ комиссӕ, е комитет, е президентым, е правительствӕм егъӕ-щӕылауӕ зӕпымыуӕу щолажӕ Урысейим и республикӕхӕм я нӕхъыбӕм икӕи абыхӕм я фӕыгъӕкӕлӕ бзӕм и лӕухур а щыӕплӕхӕм нӕхъыфӕу щыдокӕ. Ди деж, кӕыззӕрыхъдгъӕщӕщи, «бзӕр псоми ди зӕхуӕдӕ лӕухуӕщ» жӕдӕлӕри зыми и мы-лӕухуу кӕыщӕлӕдзжы. Парламентыр хущӕкӕуат Программӕм и гъӕззӕщӕныр щыгъӕхуӕбжӕнӕу икӕи тӕунейрӕ а лӕухугъуӕмкӕлӕ парламент едӕлуӕныгъӕхӕр иригъӕкӕлуӕклат, ауӕ ари мащӕу кӕыщӕкӕлаш, зыгуӕркӕлӕ сӕбӕп хъуами. Иджы куӕд щакъым щӕзӕрыщӕу бзӕхӕмкӕлӕ аргуӕру зы Программӕм Правительствӕм зӕрызӕхильхъӕрӕ. Ауӕ мыбыи япӕрейим и шыуагъӕхӕм кӕытрегъӕззж икӕи абы и махуӕр кӕыхуӕкӕуӕнкӕлӕ шынагъуӕу щыӕлӕщ. (Основные меры по реализации Закона Кабардино-Балкарской Республики «О языках народов Кабардино-Балкарской Республики» на 2003–2006 гг. (Постановление от 8 февраля 2003 г.)) Псалъӕм папщӕ, адрей псори кӕыдогъӕнӕри, илӕзӕсплӕлӕм тещӕы-хъа Программӕм адыгъӕбзӕкӕлӕ гъӕхъззырауӕ кӕыдӕгъӕжкӕын хуеиуӕ кӕыгъӕзув псалъӕлӕ зӕмылӕужыгъуӕхӕм я закъуӕ илӕзӕсплӕлӕкӕи, уеблӕмӕ тӕощӕкӕи пхузӕгъӕлӕщӕныкӕым республикӕм иджыпсту бзӕм елӕжӕу ис лӕцӕагъӕплӕхӕм я бжыгъӕ мащӕмкӕлӕ. Дяпӕкӕлӕ абыхӕм я бжыгъӕр нӕхъыбӕ хъунымкӕи гугъӕплӕ гуӕрхӕр щыӕкъым, сыту жыплӕмӕ щӕӕныгъӕм (наукӕм) щӕлӕгъуӕалӕр кӕыпхуӕ-шалӕркъым, абы и пщӕр кӕӕралым зӕрыщӕхуӕхӕм, улахуӕр зӕрымащӕлӕм кӕыхӕкӕлыу. Нагъуӕщӕлӕ зӕныкъуӕкӕлӕ цыиху кӕыщӕплӕлӕхъуӕу ебгъӕлӕжжыӕну яужӕ уихъӕми, абы кӕыпӕкӕлуӕну гонорар мыхъӕнӕншӕмкӕлӕ зыри пхудегъӕхъӕ-хынукукъым. Зӕрытлӕагъуӕщи, проблемӕ куӕду зӕхӕлӕщ ди бзӕр хъуӕмӕным, ар егъӕфӕкӕлуӕным и лӕухур. Дӕ дызӕрелпӕымкӕи, апхуӕдӕ Программӕм шыззӕ-хӕппӕхъӕкӕлӕ, «уи тепӕн еплӕи, уи лӕӕр укъуӕдиди» жыхуиӕлӕ псалъӕжжыӕр уигу илӕу бгъӕдыхъапхъӕщ. Абы игъӕувапхъӕр ди кӕӕрум кӕыхыӕнурщ, уеблӕмӕ пункт кӕӕсыхуӕкӕлӕ щӕагъӕззӕщӕн хуеи пӕлӕлӕм кӕыдӕкӕлуӕу зыгъӕззӕщӕнӕм (е зыгъӕззӕщӕнӕхӕм) щӕхъӕтечауӕ я цӕр кӕиуапхъӕщ. Апхуӕдӕу убзыхуӕуӕу щы-тын хуеищ ар гъӕззӕщӕнымкӕлӕ зыхуеи-зыхуӕныкъуӕхӕр кӕыззӕзыгъӕпӕщӕныр, икӕлӕм-икӕлӕжжым, ар гъӕззӕщӕ зӕрыхъуӕм кӕлӕпылпӕныр, абыкӕлӕ жӕуап зыхыӕ-нур. Арыншӕмӕ, Программӕм дапщӕ дяпӕкӕи дунейм кӕытемыхъами, ди лӕухур япӕкӕлӕ кӕуӕтӕнукъым.

Адӕкӕлӕ нӕхъ гупсӕхуу сыкӕытеувыӕлӕнут адыгъӕбзӕр еджапӕлӕхӕм щегъӕ-джыныр ди республикӕм зӕрыщӕкӕлуӕжкӕым. Си гугъӕмкӕлӕ, щӕблӕ кӕӕхъум бзӕр егъӕджыныр бзӕм и лӕухугъуӕ нӕхъыщӕхъӕ дыдӕхӕм ящыӕнш. Ди жагъуӕ-ди щӕсӕми, зыдумысыжыпхъӕщ щӕлӕгъуӕалӕм бзӕр зӕралӕщӕхуӕмкӕлӕ. Ды-зыгъӕгузавӕр анӕдӕлӕхъубзӕр зымыщӕлӕхъӕ абыхӕм зӕрахътым и закъуӕкъым: псалъӕфхъами я нӕхъыбаплӕм я бзӕр хуабжӕу кӕулейсызщ. Щытыкӕлӕр адӕкӕи апхуӕдӕу емыкӕкӕлуӕн папщӕ, сыт дӕлӕжыпхъӕр? Щӕӕныгъӕм (наукӕм) щрагъӕ-кӕлуӕкӕлӕ кӕӕхуӕтӕныгъӕхӕм кӕагъӕлӕлӕгъуӕащ: **зи бжыгъӕкӕлӕ мащӕлӕ лӕпкӕым и бзӕр хъума хъун, кӕызтӕнӕн папщӕ хӕкӕыплӕрӕ лӕмал нӕхъыщӕуӕу щыӕлӕр а бзӕмкӕлӕ школым щегъӕдӕжӕн хуеиуӕ араш. Къыхыдогъӕхъӕ; предмету ар щӕ-джыныркъым, атӕ зӕрырагъӕджӕ бзӕуӕу щытынырщ зи гугъу ящӕыр.** Тхыдӕм дрӕплӕлӕжжӕ, 1940–1950 гъӕхӕм етхуӕнӕ-еблӕнӕ класссхӕм ящыщ зыкъомым адыгъӕбз зӕщӕкӕлӕ предмету хъуӕр щрагъӕджу кӕрагъӕхъауӕу шыташ. Иужыкӕлӕ пӕщӕдӕдӕ щӕӕныгъӕ (еплӕнӕ класссхӕм нӕс) адыгъӕбзӕкӕлӕ иратрӕ итӕнӕ урысыбзӕм

хуэжүэжу кьаублаш. Иклэм-иклэжым, 1960 гэхэм я япэ ыхьэм япэ классым шыцшэдэзауэ урысыбзэккэ егъэдэжэным дыхуэжүэшу кьэрал унафэкэ. Ар кьызыэклар гурылуэгъуэт – а лъэхъэнэм ягъэувауэ шыташ бзэ псори зэхыхъэжу зы бзэ зэрыхъэжыну (н. ж.), урысыбзэм зэрытэхъэну) теорием, ар теориеми кьышцамыгъэнэжу гъащэм нэрылгъэу зэрышцашыным и ужь итахэк. Арати, адыгэбзэр, – ди гъащэр зылыгъык кьудамэхэм я нэхъышхъэр, – ар щэныгъэ зэрызрагъэгъуэт бзэуэ шытыныр – мы лъэбакъуэмккэ пьупщца хъуауэ шыташ. Апхуэдэуи екьуэккэ илъэс зытлощырыпщккэ. 1990 гэхэм я пэщэдээм кьэралым кьышыхъуа зэхъуэкьыныгъэхэм я фыгъэккэ лъэпкь интеллигенцэм лэмал игъуэтатш а шыагъэр гъээзкьуэжынымыккэ жэрэдэмщцакьуэу кьэувыну иккэ аргуэру пэщэдээ щэныгъэр анэдэлъхубзэккэ ирату зэтраублэжаш. Ар луэху тынштэкьым. Япэрауэ, мыбы зыкьыпэщцэзысар мащцкьым, уеблэмэ егъэдэжэныгъэ лэнатлэм пэрыт кьулыкьуэщцэхэм кьахэккэ «адыгэбзэм дыхуэ-кьуэжмэ, туфлэм и плэккэ гуэншэрыкь лъытлэгъэжу араш» жызыла. Итланэ адыгэбзэккэ егъэдэжэнымыккэ опыт зилэ егъэдэжакьуэу кьэнар зырызыххэт, зэрырагъэдэжэн тхылъхэри пособиэхэри щэрышцэу зэхэлъхъэн, кьыдэгъэкьын хуейт. Гурылуэгъуэкъэ а псор илъэсккэ илъэситккэ зэрызэфлэмыкьыну? Нобэр кьыздэсым и клэм нэсу зэфлэха хъуакьым «пэщэдээ лъэпкь школым» и лъабжьэр гъэтылпыным пьщца луэхугъэхэр. Абы куэд егъэтхъэуэхэм, уеблэмэ «урысыбзэм дытегъэхъэж» жалэу кьэзыгъэуэхэри шылэщ. **Жалэ кьудейми кьышцызтэмыгъуылуэ, дэ дызэрышцыгъуазэмккэ, адыгэ кьуажэхэм мащца-мащцэурэ урыс программэ кьащтэж, «адэ-анэхэм ар нэхъ кьащтэ» жалэри, ар я щхъэусыгъуэу.** Сьыт жыплэ хъунур абы теухуауэ? Зэрыгурылуэгъуэщци, сьыт хуэдэ егъэлеиныгъэми фылым ухуишэнукьым. Дэ дрителъхъэкьым «курыт еджапэр зэрышцыту адыгэбзэм хуэгъэкьуэн хуейш, еджаплэ нэхъышхъэхэм адыгэбзэккэ щедгъэдэжэщ» жалэу кьэуэ языныкьуэ «актыл пэщытхэм». Ар, япэрауэ, пхузэфлэмыкьын кьалэнш, етлуанэрауэ, пхузэфлэмыкьыпэуи дощци, иджырей гъащлэм адыгэбзэ кьудейккэ узэрыхэмтыфынури шэчыншэщ. Нэгъуэщци зы лъэныкьуэккэ, адыгэбзэм «ирипщцаи, кьрипщцаулаи хъужыркьым» жыплэу хыфэбдзэж хъунукьым, адыгэу ушытыну ухуеймэ. Апхуэдэу шыщытккэ, егъэдэжэныгъэр зы лъэныкьуэ гуэрккэ емыбэу, адыгэбзэри, Урысей кьэралыгъуэм и бзэ урысыбзэри, дуней псом узэрыгурылуэфыну инджылыбзэри зэхуэдэу фылуэ ящцэу курыт еджапэр кьагъэуэхын хуейш. Мыбы и лъабжьэр шыгъэтылпыпхъэр сабий гъэсаплэхэраш. Щэныгъэм (наукэм) кьегъэлыгъуэ илъэсшцэ-илъэсшцэ ныбжьым деж сабийм гугъу демыхъу бзэ зытлущ зэрызригъэщцэфыр. Махуэ чэзууэ, зы махуэм и кьыхагъккэ адыгэбзэккэ бгъасэу, кьыккэпъыкьуэм – урысыбзэккэ, ещанэм – инджылыбзэккэ. Пэжш, сабий садхэр а лэжьыгъэм пэлъэщын кадрккэ кьызыгъэпэщыным мыльку текьудэнуш, ауэ а лэжьыгъэр школ ныбжьым бгъэлэпхъуэмэ, текьудэнур куэдккэ нэхъыбэщ. Итланэ мыри луэхум кьыхэлъытлэхъэщ: иджыпсту гугъуехъ кьешэ кьуажэдэс адыгэ сабийхэмрэ кьалэдэс адыгэ сабийхэмрэ я школ щцэтысхъэгъуэу ныбжьым деж бзэ нэхъ ягъэшэрыуэфымккэ зэрызэтэмыхуэм: кьалэм дэхэм, зэрыгурылуэгъуэщци, бзэ куэдэу зэхэт сабий садым кьуа нэужь, урысыбзэр токьуэри, школым шыщцэтысхъэм деж зэрыпсалъэр нэхъыбэу урысыбзэрш, адыгэбзэр дахэ-дахэу кьахуэгъэсэбпыркьым. Мо зэрыжытлэм хуэдэу садхэр дэни кьышцызэгъэпэщамэ, япэ классым шылуэккэ кьалэдэсхэри кьуажэдэсхэри зэхуэдэ хъужынт. Мыадэгъ сабийхэми апхуэдэ системэмэ и фыгъэккэ адыгэбзэр зрагъэщцэфынт, кьуажэдэс адыгэ сабийхэм урысыбзэмрэ инджылыбзэмрэ зэрызрагъэщцэфыну ещхьыркьабзэу. Адэккэ школым и япэ классым шыщцэдэзауэ кьуажэ сабийри, кьалэ сабийри зы программэм тету ебгъаджэ хъунут. А программэр тешыхъауэ шытын хуейш сабийхэр бзищккэ зэреджэным – езы бзишри яджу, адрей предметхэри а бзищым тегушэуэ, н.ж. **дэ дрителъхъэкьым адыгэбзэккэ егъэдэжэныр еплланэ классым деж шыпычыни, хамэ кьэралыбзэр егъэдэжэныр етхуэнэ классым нэмысауэ кьышцэмыдэжэни.** Абы кьышэр нобэ ди нэгъу шоккэ – адыгэбзэр

шэрыуэу, къабзэу яхузэгъащэркъым уеблэмэ къуажэдэс адыгэ сабийхэм. Къалэдэс сабийхэм я гугъу умыщыххэ – адыгэбзэккэ псалэ зытлощырыпщэ къапсэлыфмэ, абы дрэгугъуэ – луэхур абы нэсаш. Хамэ къэралыбзэри класэу къызэрыщадзэм, сыхьэт бжыгъэ хухахри зэрымащэм къыхэккыу нэхъыбэм алфавит къудейр и клэм нэсу ямышцэу школыр къаух – ар къалэми къуажэми. Нобзэрей гъащэм инджылыбзэм лэмал имылуэ ушыуеуейц, урысыбзэм хуэдэ къабзэу. Дяпэкли нэхъыбэрэ ухуей, ухуэныкыуэ хъунуц абы, дунейсо гъащэм ди къэралыр нэхъ хыхъэ зэпытурэ зэрэклэуэкыр къэпллытэмэ. Щэблэр лэз быдэккэ гъащэм хэувэфын, я луэху дэни щыдаггэккыфын щхъэккэ, инджылыбзэр хэкъуауэ егъэджныным егугъупхъэщ.

Лъэпкъ зыбжанэ зэхэпхъауэ щыпсэу къалэхэм адыгэбзэ зымыджын сабий къазэрыхэккынар къэпллытэмэ, **сабий садым адыгэбзэ гупхэр, школым адыгэбзэ классхэр къыщызумыгъэпщэу хъунукъым.** «Адыгэ» жьдмылэу «адыгэбзэ» щыжыкытэр мыбы адыгэ сабийм я мызакъуэу, адыгэбзэ зыджыну гукыдэж зил дэтхэнэр клуэ хъунуци арац – бзэхэмккэ законом ипкэ итккэ, ди республикэм ис дэтхэнэми «урисыбзэм нэмышц, е адыгэбзэ, е балъкээр-ыбзэ иджын хуейц».

Зи гугъу тцла реформэм хуэдэ ебгъэкузкынымэ, дауи, лэжыгъэшхуэ пыщлащ, мылкъушхуи теклуэдэнуц. Ауэ щэблэм бзищ ящэнуэ пэж дьдэу дыхуеймэ, арыншауэ хъунукъым. Япэрауэ, сабий зыгъэсэнэ, езыгъэджену кадрхэри а бзищымккэ дилапхъэщ; зэрагъэсэнэ, зэрырагъэджену тхыльхэри пособиехэри арац; мылхуэдэ лэжэккэм и опытри методикэри зэтеувэным зэман ихынуц – пэжщ, бджы хъун шапхэ зытэхэщ къэрал зыбжанэм (п. п. Швейцарием, Финляндием, н.). **Финляндием шведу щыпсэур къэралым ис цыхухэм я процентих флэки мыхуэ пэтрэ, шведыбзэр къэралым етуанэ къэралыбзэ шацлащ, финн сабийхэм я анэдэлхубзэмэр инджылыбзэмэр къадэккыуэ, шведыбзэри зрагъащэ. Нэхъ цэрэ щхъэрэ ялэу цлэныгъэ нэхъы-щхъэ щызрагъэгъуэт еджапипллым щыщэ тлур шведыбзэм тегъэпсыхъащ, финныбзэккэ щеджэ адрей тлуми узэрыщэттысхъэ экзаменхэр шведыбзэки птыну хуит уащ. Ди гугъэщ лъэпкъ мащэм и бзэм гулытэ, пцлэ хуэццы-нымккэ ар шапхъэ нэсу.**

Бзэр хъума хъунымккэ егъэдженыгъэ системэм илыгъ увылэм, илэ мы-хъэнэм ехъэхуэу иджырей лэжээнэм къалытэ телевиденэр. Къалыпкы-ныгъэ ирагъэкузкынахэм къызэрагъэпхъагъуэмккэ, сабийм и зэманыр (щыжейр хэмьту) зыхыыр псом нэхъэрэ нэхъыбэу еджэныгъэрщ, абы къыккэлэуыкыуэ – телевизорырщ. Ику иту къапщтэмэ, телевизорым бгъэдэсу сабийм игъакуэ зэманыр хэлпчыкылуэ нэхъыбэщ адэ-анэм зэрыригъусэм, зэрэпсалхэм нэхъэрэ. А адэ-анэр анэдэлхубзэккэ къепсалэу пщымыи, итлани телевизорым и бзэр абыхэм ятокуэ, н.ж. бзэ ассимиляцэр щгъэгъэхуэбжъауэ телевиденэм и зэранккэ йоклуэ, абы нэгъуэщчыбзэккэ сабийр щеппккэ. Сыт хуэдэ теле-виденэ-тлэ адыгэ щэблэр зэпллыр? Спутник системэм и гугъу тцыхэнкыым, ауэ къызэрыгуэцкэ антеннэккэ иджыпсту уоплыф канал зыбгъупщ, къанэ щлэгъуэ щымылуэ псори урысыбзэу. Клуэ зы канал-каналит хамэ къэралыбзэуи хэтц. Адыгэбзэм махуэм къыпкысыр хъэдэгъуэдаху мащэц, а мащэри зыхуэзэр цыхур телевизор нэхъ щемыпкыф, и луэху нэхъ щыхуэмыкыуэ зэманырщ. Ди жагуэу зэрыхъунци, а къагъэпхъагъуэ тлэклуми удихъэхуэ уеп-пыну яхэтыр закъуэтлэкуэуххэщ. Сутккэм хуэзэу сыхьэт 24-р зи анэдэлхуб-зэм хухэха нэгъуэщ лъэпкъ гуэрым эфир зэман лъаплейр апхуэдэ луэхугъуэ мыхъэнэнцэхэм хухынккэ лэмал илэккыым, эфир зэману даккыкэ бжыгъэ флэкла зимылэ адыгэхэм ар мыхъэнэнцэу зэрагъэкузэдым хуэдэу. Араци, сабийр гущэм щыхэлтым щыщэдзэуэ нэхъыбэу зэхихыр адыгэбзэккыым. Апхуэдзэрэ клуэмэ, зэман гъунэгъум къалэр къэгъэнауэ, адыгэ къуажэхэми адыгэбзэккэ сабийхэр щымыпсэлэжэу хъунуц. Мыр едгъэлейуэ къыфщы-мыхъун папщэ, шапхэ кэтхыну дыхуейщ, абы сыхьэт техуэу. 1994 гъэм Тыркым щыпсэу адыгэхэм я деж экспедицэ дыкыуэуэ щытац, я бзэ, я хабзэ

сытхэм дыклэлыппыну. Къайсэр лъэныкъуэкӀ адыгӀ фӀӀкӀа нэгъуэщӀ лъэпкъ яхэмьысу къуажӀ пщы бжыгӀэхэр щыӀэщ. Абыхэм дэс балигӀхэр уэрсэру адыгӀбзэкӀ къыдӀпсалъэрт, сабийхэм анэдэлъхубзэм и пӀӀкӀа яӀурылӀыр тыркубзэт, кӀуэ, зыгуэр тӀӀкӀу къагурыӀузу арат анэдэлъхубзэмкӀа. Абы и щӀхӀэусыгӀуэм дышӀзупщӀати, къыджалар мыраш: апхуэдэу зэрыхӀурӀ куэд щӀакъым – иужь илӀэс 15–20-рщ. Ар нэхъыщхӀэу зи ягӀуэу ялӀгытэри канал куэдкӀа тыркубзэкӀа къахӀспалъыхӀ телевиденэрщ: еджакӀлэм макӀуэри тыркубзэкӀа йоджӀ, унэм къокӀуэжри тыркубзӀ телевизорым йоплӀ. Арашци, абы теша мэхӀу. Иджыри нэгъуэщӀ зы щӀапхӀэ. **Англием и Уэльс щӀыпӀэм щыӀэщ лъэпкъ мащӀэ, валиибзӀ жыхуаӀэр яӀурылӀу. Инджылыбзэм къыдигуэрӀ хӀкӀуэдӀж щыхӀуэм, а лъэпкъым и интеллигенцӀэм зыкӀаӀэтащ, я бзӀэр хӀума хӀунымыкӀа къэралыр къадӀӀэпыкъууу къагӀуэуу. Псом япӀуи абыхэм правительствӀэм паубыдар я бзӀэкӀа лажӀэ телеканал къыззӀгӀэпщынырщ. ВалиибзӀэкӀа езыгӀаджӀ егӀэджакӀуэхэм жӀӀэрт апхуэдизу гугӀу зыдрагӀэхуэ сабийм ирагӀащӀэ анэдэлъхубзӀэр жӀэщи-махуи телеэкраным къилуӀкӀ инджылыбзэм сабийхэм зэрӀӀэпиудыжыр, апхуэдӀ щӀыкӀӀэки я лӀжыгӀгӀэр псыхӀкӀуадӀ зэрыхӀур. Британием и правительствӀэм и унафӀкӀа, 1980 гӀэм Уэльсым «ЕплӀан канал» жыхуаӀэр иратауэ щытащ, валиибзӀэ защӀӀӀэ лӀжӀэну, абы лӀандӀэри валиибзӀэр ассимиляцӀэм пӀэщӀытӀф хӀуащ.**

Си дежкӀа нэрылӀагӀуш адыгӀ телеканалы щыӀэн зэрыхуейр, икӀи ДАХ-м и ПрограммӀэм апхуэдӀ телевиденӀ къыззӀгӀэпщыныр лӀуэхур хӀту щыслӀгӀуаум сригуфӀауэ щытащ. ЗӀкӀа сӀ сыщыгӀуазӀкъым а лӀуэхумкӀа зыгуэр лӀжӀа хӀуауэ. Мыр адӀкӀа ебгӀэтылӀӀӀэки хӀунукъым. Дауи, КӀэбӀэрдӀей-БалъкӀэрым и закӀуэ хуэгӀӀэжӀаруунукъым адыгӀбзӀэкӀа лажӀэ телевиденӀ зӀтегӀуэуэныр, АдыгӀейри араш, ауэ дӀанӀки щыӀэ адыгӀэри зӀхӀыхӀуэ адыгӀ псори зӀпӀыфын спутник телевиденӀ яхуэтеублӀну къысфӀошӀ, сукӀэм сыхӀэт зыбгӀупщӀ лажӀуэ, къыгӀӀэлагӀуэхӀэри цӀыхӀхэм яфӀӀгӀэщӀӀгӀуэну, н.ж., адрей канал къомым япеуэфу, абыкӀи адыгӀ псори я анэдэлъхубзӀэм тришӀжӀу, езы адыгӀхӀэри зӀбгӀӀдишӀжӀу.

СӀ шӀэч къытесхӀэркъым си тхыгӀэр зытеууха къӀалӀнитӀыр тхуэгӀӀэжӀару закӀуэмӀ, нэгъуэщӀ зыри дымылӀжӀми, абыкӀа ди бзӀэр зӀман куэдкӀа дӀякӀки зӀрытхуэхӀумӀнум.

БИЦӀО Борис,

филологие щӀӀэныгӀэхӀэмкӀа доктор.

2007 гӀэ, етӀуанӀ къыдӀкӀыгӀуэ.

Нартыгур зи бг'эм к'ыщеуэхэр

Адыгэм иг'ащ'лэмнэ мых'энэшхуэ ирату шытащ пк'ыф'л'эу, бланэу, жьд'жэрэ шытыным. Тх'эм ирещ'л'и, л'эч'л'эг'чыг'г'эр, бланэг'эр, срыщыг'г'эр зи куэдэ к'эк'л'уз-к'л'а пасэрэй адыгэхэр нобэрэй спортым к'ыых'эхутатэмэ, л'г'эпк'ышхуэ дэтхэнэмнэ дэпэбжэу чемпионхэр дил'энт. Ат'л'эмнэ, Тх'эм и шыкурк'л'э, ди цх'х'э мыг'уаг'г'э щ'л'ыхуэтхыжын л'г'эпк'э цымы'л'эу ди л'уэхур мэк'л'уатэ иджыпсту а л'г'энык'уэмк'л'и. П'сом хуэмьдэу мы шуж'рэй зэманым ди л'г'эпк'эг'г'у спортсменхэм тек'л'уэныг'г'э-шхуэхэр к'ышах'э урысейпсо, дунейпсо зэх'эзэхуэ инхэм...

«Луащхэмахуэ» журналыр к'ызыр'унэху л'г'андэрэ хуш'л'ок'уэ ди спортым к'ышышхуэ л'уэху'г'уэ инхэм зэрэпэдж'жыным, абы тег'г'эпсых'а рубрики ш'эцц ди журналым: «Шурьл'г'эс». А рубрикэм щ'л'эту к'ытехуауэ шыта тхыг'г'эц мых'эри...

Л'эужыр бж'ыбл'к'л'э мауэ

К'эрдэн Мурат. Ар адыгэр дунейпсо утыкум дышызыг'г'эл'г'эл'па бэнак'уэщ. Алыдж бэнэкл'эмк'л'э ныбжыш'л'эхэр шызэпеуа чемпионатым шытек'л'уауэ шытащ. 1993 г'г'эм Стокгольм щек'л'уэкл'а чемпионатым домбеяк'х' медалыр к'ысх'иш'ащ. Ди к'эралым и бэнак'уэхэм я сборнэм хэтц, 1996 г'г'эм Атлантэ щек'л'уэкл'ыну олимпиадэм шыбэнэн хуейуэ к'ыхах'ахэм яшыщц.

Мурат щеджари, зэк'л'э здэщы'л'эри Краснодарщ, ауэ игу к'ыпольадэри к'ыщальхуа, и анэ Динэ шыпсэу Налшык щ'л'эх-щ'л'эхыурэ к'юк'л'уэж. Ф'ыуэ ельаг'уэ к'ыщальхуа к'ялэ цык'л'ур, дэнэ шымы'л'ами, зэрехуэжын хуэмызауэ желэ, «Бланэ щальху йок'л'уэл'л'эж» жыхуалэщ.

Х'ьэл-щэн дахэ бг'г'эдэл'г'эц ил'г'эс т'л'ощ'л'рэ щы'рэ ф'л'эк'л'а мых'уэ щ'л'алэщ'л'эм, ак'тыл т'ысарэ дуней епл'ык'л'э тэмэмрэ ил'эщ. Иужь

дыдэу ар Налшык кыыщыктуэжам зыхуэзгъазэри сеуэршэрыплат, упщэ зыбжанэ естат.

— **Мурат, бэнэным зыгуэрэм утригъэгүшхуа хьэмэрэ «лэужьыр бжыбл-кэ мауэ» жыхуауэр пэж дыдэ хьуа! Сэ зэрызэхсахамкэ, Къардэн Мышттыкэ жалэу лы бэнэ гүэр Зэргъыж дэс Къардэнхэ филащ!..**

— Сызэрысабий лъандэрэ сэ спорт лэужьыгъуэ куэдым сыдихьэхыу шытащ. Зэдэжэн, топ къехуэктын, хьэлтэ кьэлэтын, мывэ дзын — арат зи луэху кьетхуэкыр щалэжэ цыклухэр гуп дызэрыгъэхуамэ. Телевизоркэ семыплэу зы зэхьээзхуи блэзгъэкыртэкъым, псом хуэмыдэу сфлэфлэ бэнаклуэхэм сепллыну. Лэпкълэпкэ эзкүж хьужахэу щалэхэр алэрыбгъум техьэу шызырыбыдкэ си гур кыльэт сфлэщырт, сехуапсэрт...

«Лэужьыр бжыблкэ мауэ», жыпакъэ? Ар пэж дыдэу кышцэкынщ. Зи хьыбар зэхэпха Къардэн Мышттыкэ сэ си адэшхуэм и адэщ. Зыцыхуу шытахэм зэрыжалэмкэ, сэ срещъыц абы, си адэшхуэм и адэ Мышттыкэ, ауэ кьарукэ сылэзщыхьэным куэд хуейщ... Егъэлеяуэ кьарууфлэт. Фыуэ шха нэужь, фальэ из фо тришыхьыжырт, жалэ. Фыуэ шхэр фыуи мэлэжэ. Абы лэжъэки ищцэрт. Мэз клуамэ, клэпсэ иращцэурэ шыкэ мэзым кышцалэщф жыгышхуэхэр и закъуэ гүм кьриллэфаллэрт...

— **Ялэ теклуэныгъэр спортсменым дежкэ, дауи, гукьинэжщ. Сытыт абы шыгъуэм узэгупсысар!**

— Пэж дыдэр жыслэмэ, ехуэплэныгъэшхуэ дыдэ эзкэ силауэ кьэслыгэтеркым. Сызэгупсысри си щхьэм илэри кьэсщтэн хуей лъагэлэхэрщ...

— **Профессиональнэ спортсменыр зыкьомкэ изогъэщхэ сэ, урысыбзэ кыкызгъэхьэнци, творческэ лэжыаклуэхэм. Ахэми я гьащцэр гүгъуш... тэкли зыкышцлэбгъэхуакъэ — ехуэлэныгъэм и гупкэм укьичэтынуш. Апхуэдэу зэрыщытыр, хьэмэ сыщыуэрэ!**

— Ущыуэркыым. Пэж дыдэу, зи ээфлэкыр лэжыгъэкэ кьэзыгъэлягъуэ дэтхэнэми зыгуэр кыгъэщцу аращ. Цыхухэм ягу ирихьын, абыхэм гукьыдэж кьэзытын гүэр кьэбгъэщын щхьэкэ, дауи, гүгъу уехьын хуейщ. Профессиональнэ спортсменыр, кьапщтэмэ, и щхьэ тклиуэ хушчымытыжу хьуркыым. Абы зыхигъэнын хуей мэхуэ «гьащцэм и лэфлагъ» зыфлаща зыкьомым. Апхуэдэу ущытыфыным спортсменым и ээфлэкыр хигъахуэ кьудейкыым, атлэ цыхум и хьэлыр жырым хуэдэу егъэж, зыхуеймрэ зыхуэмеймрэ зэхигъэкыф, зыгъыф, бэшэч ещц.

— **Дунейм щыцлэрылуэ спортсменхэм ящыцу хэт убэныну кыпхуи-хуа!**

— Къазахъстаным щыц Турлыхъан Даулет, блэнейрэ СССР-м и чемпион, дунейпсо чемпион хуам, Сеул щеклуэклэ Олимпийскэ джэгүхэм етуанэ увыплэр кышчызыхьам, Венгрием щыц Фаркаш Тимос, Барселонэ олимпийскэ чемпион щыхьуам, щэнейрэ дунеймрэ Европэмрэ я чемпион цэр зыфлащам; Германием щыц Зандер Томас, плэнейрэ Европэм, тэунейрэ дунейм я чемпион хуам, нэгъуэщц зыбжанэм...

— **Сыт нэхь гүгъуэ дыдэу хэлыр спортсменым и гьащцэм! Сборхэр, турнирхэр, нэгъуэщц кьэрал щеклуэ зэхьээзхуэхэр «зыгъэпсэхуэгуэ» защцэу кызыщыхьу щыцлэщ...**

— Дауи, нэгъуэщц кьэрал уклуэну, цыхухэм я псэуклэр кьэплэагъуэ гьэщцэгъуэнщ. Ауэ дэ, языныкьуэхэм хуэдэу, зыгъэпсэхуаклуэ дыкьрашкыу аракыым. Шоуэ спортсменхэр «кьэралым и пщэм» дэсу кызыщыхьухэр. Спортменхэр турнирхэм, сборхэм зырыклуэн нэхьыбэм кьэралым хухихькыым, зэхьээзхуэхэм шытеклуэхэр гьэлэжэным зэремыплэлэм и гүгъуэ сщлэхэнкыми, ди кьэралым и сборнэр иджыри кьэс этезылыгъэр коммерческэ структурэхэмрэ езы спортсменхэм, тренерхэм бэнэным хуалэ лъагъуныгъэмрэщ.

— **Мурат, сыт нэхьыщхьэу кьэплэгытэр! Цлэрылуэу ущытынра хьэмэ ахьшэра!**

– Заншцэу уи пшцэм жэуап ептыну гугьуш. Дауи, шьыхьым, напэм нэхь льяплэ шьцлэгьым, ар кьыпхуэщэхунукьым. Цлэрыуагьэмрэ ахьшэмрэ кьэ-кьуэгуафлэщ. Ауэ, сьызэреплэымкьлэ, шьыхь, нэмыс зьыбгьэдэлэ цьыхум цлэ-рыуагьэри ахьшэри хуэфащэщ.

– **Мурат, нобэрэй шцалэгьуалэр куэдэм яуб. Уэ дауэ уеплэрэ абы!**

– Уегупсысыну ухуэмейми, уольагьу нобэрэй шцалэгьуалэри зыхуэдэр.

Си цьыхугьэхэр кьэсштэнци, нэхьыбэм мыпкьу зэрагьэпэщ, мэлажьэ, уна-гьуэ мэхьу, адэ-анэхэм шцлэгьэжьуэн яхуохьу. Согуфлэ апхуэдэхэм шьхэкьлэ. Ауэ си жагьуэ мэхьу языныкьуэхэр «зэрыкьуэдьр». Ялэжьын, ящцэн, я кьару зрахьэлэн ямыгьуэту сытым хуэдиз уэрамым кьыдэна? Апхуэдэхэр фадэм дешэх, нэхь леижьраши, наркоман мэхьу.

– **Уэ езыр иджыпсту уегупсысрэ унагьуэ узэрыхьунум!**

– Зэкьлэ ар си гум кьэзэгьэкьлэхьэркьым.

– **Мурат, дэтхэнэ цьыхуми кьыхуохуэ гүкьл, псэки, лэпкьлэпкькьл цешэщ.**

Сьт апхуэдэм деж уэ кьару кьыпхэзыльхьэжьр!

– Дунейи и дахагьэрщ кьыздэлэпкьур. Псом хуэмыдэу сотынш Налшык ськьышцькьлэжэм деж, сфлэфлэщ шьхьуантлэагьэкьлэ гьэнцлэ ди паркыр... Гунькьуэгуэ псори пшгегэзгьупцэ, кьаруушцлэ кьыпхельхьэ... Итланэ, сфлэфлэщ ди унэ сышцлэн, кьыздальхуахэр, си анэр си гьусэу...

– **Мурат, сыщыгьуазэщ, уи анэм егьэляуэ пшцлэрэ нэмысрэ зэрыхуэп-щым, фьыуэ зэрыпльагьум. «Кьэзыльхуа фьыуэ зымыльагьу шьцлэ», жалэнщ, ауэ фэ фхуэдэ дьдэу зэгурыуэ, лэфьу зэхушцт уигьэльыхьуэнщ.**

– Си дежкьлэ гугьуш мы упшцэм жэуап естыну, езгьэлейуэ кьашцыхьун-кьлэ сошына. Адэ-анэм ехьэллэ сьт хуэдэ псалэ гуапэри эзи лей мыхьуну си шьхэкьлэ кьэспьытэ пэти.

Сэ сфлэфлэщ си анэм сеуэршэрылэу сьыбгьэдэсыну, сьт хуэдэ лүэхугьуэки абы и чэнджэщэм сышцлэдэу. Зыгуэр шьыжескьлэ, и флэзыпэу кьызырызэ-далуэр, зыгуэрэхэмкьлэ арэзы кьызырыздэхьуэр зыхьызошцлэ.

Итланэ лэпэ лэсэ пытц си анэм, злусэм псэ хельхьэ, езыри дахэ дьыдэщ. Сошцлэ мы жьыслэхэм шьхэкьлэ си анэр зэрыукуьтэнур, кьызырызэхьурджэ-уэнур, ауэ сэ кьызолпьытэ дэтхэнэ анэми быным я льягьуныгьэ, я пшцэ, я нэмыс зыхишцэн хуейуэ. Сыхуейт псоми яхуэгьэзауэ жьыслэну: псалэ дахэрэ гуапагьэрэ фащымысхь фи анэ ехьэллауэ.

– **Мурат, шьхэж и зэман лейр зэригьакьуэр зэтэхуэркьым, уэ сьт фьыуэ пльагьур!**

– Сфлэфлэщ ди пльжэхэм хьыбар шьыжалэкьлэ седэуэн. Ауэ, ди жагьуэ зэрыхьуши, апхуэдэ куэдрэ кьысхуихуэркьым.

Итланэ, кьунтхкьлэ бдзэжьей уещэн жьыхуэплэр сьт хуэдэ! Дэ ди кьуажэ Зэрэгьыж бдзэжьей кьызыраубьд лэмап ялэщ. Ар зэлььтары псы ежэхьыр зэрыуэрырщ. Псым иримыхьэхын шьхэкьлэ бдзэжьей цькьлүхэм мьыв льяб-жьэхэм зышцагьэпшцкьлэ. Зым кьунтхьыр илыгьыу шьцтц, адрейм шцлэхьуэ тыкьыр зьфлэщцлэ флэгьэнаплэр еубьдри мьыв льябжьэхэм шцлэпшцлэпщыхьу шцлэдэ, бдзэжьей цькьлүхэр иригьэхьуапсэу. Шцлэхьуэр ишхьыну бдзэжьейр кьышцесьлэкьлэ, кьунтхьыр зылыгьым кьыхелхьуэтыж, модрейри йопхьуэри бдзэжьейр лэклэ кьеубьд.

Мис апхуэдэу бдзэжьей цькьлүхэр кьагьапцлэ. Лэмап льэщцкьэ? (мэдыхьэшх, итланэщ Мурат зэрыгушылэр кьыщызгурыуар).

– **Зэрысцлэмкьлэ, дяпэкьлэ екьлүжьыну Олимпиадэм үхэтынущ. Сьткьлэ абы узэрыщыгугьыр!**

– Олимпийскэ джэгүкьлэхэр 1996 гьэм Атлантэ (США) шцекьлүэкьлэнуш. Кьээнэжа зэман мащлэм куэдэм зыхьуэжынкьлэ хьунуш, ауэ дыщыгугьынщ нэхьыфьым. Олимпиадэм дьнэсын и пэкьлэ лэжьыгьэшхуэ кьытпэщцыльщ, зэхьэзэхуэ зыкьом шьцлэнуш, нэхьыфлэхэм я нэхьыфьыжхэр кьыхахьынуш. Мис абы үхэхуэнырщ япэ лүэхугьуэу шьтыр.

— Спортым үи гьащлэ псор тебухуэну хьэмэ нэгьуэщл мурад гуэрхэр уиэ!

— Профессиональнэ спортыр игьащлэклэ цыхум кьыдеклуэкьыркьым. Ар иуха нэужь, сыхуейт лэжыгыгэ гьэщлэгьуэн, хьарзынэ згьуэтыну. Нобэрей зэманым ар плузэфлэкьыну гугьуш. Араши, иджы шыщлэдзауэ согупсыс си луэху зэрыхьунум, ауэ мыраш жьыслэу зыгуэрим зэклэ тезухуакьым. Си мурадхэми захьуэжынклэ мэхьу, физическэ культурэмклэ институтыр кьыщызухам, экономикэм сыхуеджэну си мурадаш. Иджы мы илэьсыс си тренерымрэ сэрэ яужь дитщ аспирантурэ сьызэрыщлэтысхьэнуум, кьээуха институтым пыщлауэ.

— Спортыр зыфлэфл шлалэ цыкьлүхэм сыт яжеплэнт!

— Налшык спортымклэ дворецым шылэщ шыбанэ спортзал лэьщ, сэ сыкьэ-кьуэжа нэужь, сыздэкьуэр араш. Тренерхэри фьлүэ ядолажьэ сабийхэм. Сыхуейт ныбжьыщлэхэм спортым зьдрагьэхьэхьыну, псом хуэмыдэу нобэрей зэман зэлыхам. Ягэ кьынкьым чемпион фымыхьуклэ, куэд и уасэщ спортым кьывитыну узыншагьэр. Лэпкьлэпкь дахэр, хьэл-щэн тэмэмыр. Зевмыгьэтхьэлэ тутын лүгуэем, фьбгьэдэмыс сыхьэт бжыгьэклэ «видикхэм», фыкьэтэджи фькьлүэ сыт хуэдэ спортзалми.

— Упсэу, Мурат, үи зэман кьыдэбгьахуэу укьызэрыдэпсэлым щхьэклэ. Дэнэклэ умыгьэзэми, үи гьуэгу захуэ, дахэ хьуну тхьэм жиэ!

Епсэлъар

ЖЫГУН Азимэщ.

1994 гьэ, епланэ кьыдкьыгуэ

Афэрым!

Жьэ махуэ ипсэлгьыклауэ кьыщлэкьынут, Мурат, үз фькьлэ кьып-хуэхьуэхьуахэр, кьыпхуэхьуэпсахэр. Араши, үи текьлүэныгьэшхуэм гурэ псэклэ дыхуоусэ!

ИУТЫЖ Борис

Ей-ей,

Кьурш льяпсэ уардэу лүэдыщэ!

Дыщэ хэкури зьпэмыхьун!

Кьыщыхьуахэр яхуэмылуатэу

Ялүэтэжхэр щыхэхьуэ льяхэ!

Кьызэгьуэхи үи тхьидэ иныр,

Илэс минхэр пэмылэщыну,

Дыщэ хьэрфхэмклэ кьыщыгьэлэагьуэ

Дыщлэгьуфлэ мы хьыбар шлагьуэр!..

Нартыжь пэлытэу Кьардэн Муратым

Щалэтыр и шлэр нобэ дунейм:

Сидней кьалэшхуэу лыгьэ зехьаплэм

Дамыгьэ льяплэр кьыщыхьэхуащ,

Хьэрхуэр утыкум пелуан нэхъ пхъашэу
 Къыбгъэдашахэр щыхигъэщлащ!..
 Мураг!
 Фыщлэрэ гуапэу нобэ пхужалэм
 Имылэ гъунэ, имылэ нэз.
 Уэ апхуэдизкIэ дыбгъэгүфлаши,
 УщыдгъэфIэнут мо уафэм нэс!..
 Дагүэт:
 Къохъуэхъу уэ гуапэу мы Дунейр!
 Къохъуэхъу хэкушхуэ Урысейр!
 Къохъуэхъу узикъуэ Къэбэрдейр!
 Къохъуэхъу Шэрджэсыр! Адыгейр!
 Къохъуэхъу, пхужалэу «Лым я лыж»,
 Уи къуажэ дахэ Зэрэгъыж!..
 Адыгэ цIэр зэрихъу Шым
 Тет псоми жалэ: «Афэрым!!!»

2002 гъэ, стхуанэ къыдэкIыгъуэ

Гушыгэр цыхум нэхэ яфлэлэфи дьдэ «шхыныгүэщ». Ауэ, гэщлэгүэн-ракгэ, нэхыбэ дьд-д-дэрэ яубхэми ящыщ ар. Шхыныгүэщэри арац: зым флэлэфыжыу ишхым адреим игу кьриггэкгуэнки мэху. Ар дэнэ кьэна, зы льянкьым гушыгэ зыхильгүэур нэгүэщл льянкьым зыун зыхимыщлэнклэри хьунуц. Мыбдежми шхыныгүэщэр кьэпх хьунуц шапхьэу: псалгэм папщлэ, уей-уей жезыггэлэу нобэрэй цивилизацэм и гублащхэдэсхэм хабжэ французхэм зыгурыбаезу ях (пардон, адыгэбзэклэ жыпгэмэ, – шрегу!)... хьэндьркыуакгүэ. Дэ, французхэм я хьэндьркыуакгүэм нэхэрэ, ди усакуэшхуэм зэржилаши, нэхэ кьэтцэнуц «адыгэ пластэм щыналыр емыбэклыщүэрэ» дэтшхэм...

Ар зыхэлхэми, абы хуэхейхэми жалэр зэхэлхьэжмэ, гушыгэхэр сорт зыбжанэу зэщхэщэдэ: щылэц «гушыгэ нэсклэ» узэджэ хьун гуэрхэри, «гушыгэ мыльхуэс» зыфлэнц хьун куэди, «гушыгэ мышуклэ» узэц хьун нэхыбэжи... «Гур шлэзых» жыпгэн, «щлэзылтэсыклэ» жыпгэн, – лэджи кьыпхуебжэклынуц апхуэдэ гушыгэ сорту...

Клэщлэ жыпгэмэ, «гуащхэмахуэ» и шыгүэгулхэм деж «Хуэжэ и куэбжэр» зэрщгэгуу льяндэрэ илгэс 20-м нэсаши, а зэманым кьриубыдэу а куэбжэм фьдэтшүэрэ фьзэдгэдэлуа гушыгэхэм яхэтуэ кьыщлэклэнуц апхуэди, молхуэди, адреим хуэди... мис а гур шлэзылтэсыклэхэм ещхэн.

Тхьэ зэрфхуэтгуэфынуур зы закгүэщ: моуэ-щэ, мис а «цыху задэжэ» жыхуагэхэм ящымыщрэ гушыги хэлэу, гушыги кьыгурылуэу зи нэгү зэлгылуа цыху гүэрым зэхэбгэщыпкыжыфамэ... ди льяпкэ юмористикэмрэ сатирэмрэ темьуклыгыхын хуэдэу зи тхьэ кьурьхыфлэ кьахэклынт а зэманым кьриубыдэу «Хуэжэ и куэбжэм» дашүэрэ и щлэнтлэм щылуа гушыгэхэм...

Дыгэбэм, кьыггэрыхэр кьатщтүэрэ, апхуэдэ гушыгэ зыбжанэ нобэрэй ди юбилей лэнэм нытыдолхьэри, хэт ищлэрэ, фи «дыхьэшхалгэм» езэгын гуэрхэр кьахэклынклэри мэху... Кьахэмькми, мы ди юбилей Махуэшхуэм фигу иримыханфэ зыгевмыгүэуэну дынывольгэлуэ... Ци-и-и, зэржагэу, мис иджы фыкьеклуэталэ...

КъардэнгушI Зырамыку къыгушыIыжа адыгэ анекдотхэр

«Уэ сытщыгугъамэ...»

Сабий цыкIу зыкъом яIэу зэлIзэфыз псэут, куэдү хуэкъулейсызу. ЛIыр лэжъапIэм къыкIыжри къыщIыхъэжаш.

– Ахъшэ къэпхъакъэ? – еушIащ абы фызыр.

– Уэлэхы, къыдамыгта! – жиIащ лIым.

– Алыхъ, жылэм иратмэ, уэ къуамытын!..

Зыкъомрэ зыри жамыIэу нэщхъейуэ щысахэщ тIури.

ЛIыр къэпсалъэри:

– Ей, фыз, умыгузавэ уэ: зыри димыIэми, мы ди бын къомыр диIэкъэ!

А къомыр диIэу, сыт щхэкIэ дынэщхъеин хуей дэ! – жиIащ лIым.

– Ельрэ а цIапIэжым жиIэр! Алыхъ, уэ сытщыгугъамэ, а цыкIу къомри димыIэнут дэ! – жиIащ фызым.

«Сыгуэгъурэ къэсиащ!..»

Партым зыгуэр хагъэхэрт.

И биографирер яжриIащ, къызэреушIахэм жэуап яритащ. Ауэрэ а зы-хуэмей дыдэр зыгуэрэм къыхиIуаш:

– Фыз куэд къызэрыпшам и гугъу щхъэ къытхуумыщIрэ?

– Сытхъэжу къэша уи гугъэ, ей, сэ а къомыр, – сыгуэгъурэ къэзмышам, тхъэр согъэщI, хъун гуэр къахэмыкIуэрэ! – жиIащ кIэндидатым.

«Укоммунистц, плэкIын хуейщ!..»

– Си лIыр къызэгугъужыркъым, нэгъуэщIыпIэ къыщекIухъ, унафэ хуэ-щIыпIын хуейщ! – жиIэри, фызыр парткомым хуэтхъэусыхащ.

Парткомым партбюрор зэхуишэсри лIыр ириджащ.

СлIожь, къэхъпэуэ уежъэжауэ ара?

– Сыт къэхъуар?

– Уи фызыр къакиIуэри тхъэусыхащ, сэ къызэгугъужыркъым, нэгъуэ-щIыпIэ къыщекIухъ, жери.

– Уэлэхъэ, слэкIыжыркъым, ахъумэ нэгъуэщIыпIэки къыщызмыкIухъ мыгъуэ, – жиIащ лIым.

– Укоммунистц уэ, плэкIын хуейщ! – жиIащ парткомым гуащIэу.

«Сыпхуэрэзыц, СоветцКэ власть!»

Хьэмид партыжът, революцэми граждан зауэми жыджэру хэтат. Пожарнэ командэм и унафэццИ яццАуэ лажьэрт. Абы цыгьуэз пожарнэ командэхэм кызырэажыхьыр шыгукцэт.

Хьэмид шыхэр зэрызэрахьэм еплъыну шэщым щццАту, дзыгьуэшхуэ и лъэдакэхуэм кьедзакцэри, зыггэлцАну узыр абы кыхыхауэ, емынэм кьелар хьумбылейм ихьыжырт.

«Хьэмид ныхьэсаш» жари гьунэгьу физиц щццыхьаш щццАуэщццАкцАуэ.

Хьэмиди хьэлъэт, и физири щццАстэкьым.

– Дауэ ущыт, Хьэмид? – жиццАщ Ямыдэ.

– Чорт ево знает сэ сызэрыщытыр!

– «Алхьырыщ» жыцэ, Хьэмид! – жиццАщ Чэниуат.

– А жыхуэщццАращ сэ дзыхь зыхуэзмышццАыххэр, – жиццАри зыщццАгурымыкццАщ Хьэмид.

Хьэмидыр ехьуапсэу щытауэ зы фызабэ цццАкцАуэ яхэтти, ар еущццАщ:

– А, Хьэмид, сыкьэщццАыхужрэ, тцасэ? – жиццАри.

– УщццАыхуж щццАондэ.....! – жиццАщ Хьэмид.

Хьэмид апхуэдэу щыжицэм, физхэм загьэццАрахьуэри щццАкццАыжыну ежьэжаш.

– Кьэвгьазэ, сэ уэсэт сиццАщ! – жиццАщ Хьэмид. Фызхэм кьагьэзэжаш.

– Си хьэдэр зыггэпскыи си джэдьугу кццАщццАыр ефтыж! Си машэр кьэзытццАым – си шырыкьунитццАыр! Ауэ си машэ бжэпэм зыгуэр кьавэу кьытетццАысхьэнуци, мис абы си парт билетыр цццАщццАфлхьэ!

– Хьунщ, тцасэ, – жалащ физхэм.

– Сыпхуэрэзыц, СоветцКэ власть! – жиццАщ, зигьазэри, Хьэмид ццАщ.

1998 гъэ, езанэ кьыдэкццАыгуэ

ЩХЬЭ ШЭЧ КЬЫТЕПХЬЭР?

Щхьэбаринэ Кьасбот кьуажэ псом я унафэщццАт. Ауэ ар езым я унагьуэм щыппыхэт. Абы и фызым бжыпэр фццАнубыдати, бэуапцэ кьыритыртэкьым. Иджы фызым и унафэццА унагьуэр псэурт.

Кьасбот и кьуажэгьухэр а цуэхум икьукцэ фццАуэз щыгьуазэти, щццАх-щццАхьурэ кьызыпхагьэццАукцАрт: «Зи унагьуэм унафэ хуэзымышццАыжыф цццАыхур кьуажэ псом я цэтащхьэу ягьэувауэ драгьэукцА!» АпщццАондэху цццАыр бамццАэм ихьырт. Кьасбот и фызым иужь дьдэу иджыри зэ епсэлыжыну мурад ищццАщ.

– Сэ сылццАщ, ныбжкццАи зы хьэнтхьупс шынакькцэ сынэхьыжкьщ, ауэ щыхьукцэ, унагьуэм унафэщццАуэ исын хуейр сэращ. Унагьуэм унафэщццАитцА ис зэрымышьунур зыщццАумыгьэгьунщцАщ! Аращ кьуажэ кьэс, район кьэс, область кьэс зы унафэщццА фццАкцА щццАамыгьэуври!

– Уэри зыщццАумыгьэгьунщцАщ, тцасэ цццАкцАуэ сицэ, а унафэщццАхэм ящыщ дэтхэнэ зыми и щццА дэль кьалэныр щыхуземыхьэм деж, зэрыщхьэпрагьэдзыр.

Дай боху, а проблемэр мыбдеж щыс Кэмпаным кьемыуэлэну. Слуши, что гугуу хэлыр уи бзэкIэ упсэлыжыну?..

Хьэжмысост, иджыри зы словэ жыпIэмэ, клянусь, мы кьезгъэжыауэ жысIэ тостыр запростуауэ щызмыгъэтыжмэ. Нэхьыжхэм увэженэ хуиIэн хуейщ. АтIэ, докIуэ дальши. Къэтщтэнщ ди литературэр. Ар гIаджэ фи гугъэ а анэдэ-льхубзэм и IуэхумкIэ? Щыгугъ это! Тысяч бжыгъэкIэ пример кыфхуэсхьынщ ухуеймэ. Например, сыт ди тхакIуэм «сэмэлот» словэр кыщIагъэсэбэпыр? ДиIэкъэ дэ абы и перевод? Пэжалыстэ, «кхъухьлгъатэ» жыIэ. Или, «стэчан» жыпIэу щхьэ штхын хуей?.. Дауэ жыпIа «стэчаныр» зэрыштхынур?.. М-м-м... НэгъуэщI мыхьуми, простэ, «кумбыгъэ» жыIэ. А зинуагъуэрэ, лIыж-фы-зыжхэм «здрасирэ» «дэсуданэрэ» фIэклIа жаIэжырккъым. «А почему?» – жыхуэпIэр сыт, Хьэжмысост? Уэ, как-никак, Цушкэ и школыр кьэбухьыну пэпиткэ пцIауэ щытащ. Ар апхуэдэу щIэхьур а уи щхьэ тупоим нэсрэ? Нет. ИнглызыбзэкIэ жыпIэмэ «но», нэмыцэбзэкIэ – «никс фэрштейн», хьэры-пыбзэкIэ – «мафий», урысыбзэкIэ – «нету». Нэсккъым, нету, значит, вот где хьэр щызэритэ, урысми жиIащи. Вот где глубокоууэ широкуу а причинэм щылыхьуэн хуей! Къэдгъуэтмэ – пусть, къэдмыгъуэтми – пускай. Щи-щэ, си разговорым корочэ зезгъэщIыныщ, ауэ, ни дай боху, тхьэм дыщихьумэ, апхуэдэ сорняк ди языкым кыыхьхьыным.

Слуши, Хьэжмысост, зы словэ жысIэжмэ, закругIят щIыныуц си тостыр, хьунумэ, зы минут кытпэллгъэжыф. Терпенэ уиIэжккъыми, слуши. Каждэм дежкIи яснэщ... АдэкIэ зы словэ жысIэмэ, я ни я, уэлэхь! Мо Хьэжмысостыжым кэнчат ирещI а си тостыр. Си гъащIэм зэ анэдэлыхубзэ кьабзэкIэ тост произносит щIыныц жысIэри желанэ щIати, совести, увэжени, терпени иIэжккъым, слуши, мобы. Буд здоров, Хьэжмысост. Все. Давай-тIэ...

1978 гъэ, ещанэ кыдэкIыгъуэ.

...Сыкъащтэу срахьэхын фIэклIа нэгъуэщI хуеижккъым. ЩIакIуэ фIы-цIэшхуэр кыстепIарэ зызгъэмызэжу мацэ Iуфэм сыIулщ. Хьэдрихэ бжьэпэ жыхуаIэр мырауэ кыщIэкIыныщ, жызоIэ сигукIэ. ЛIэнми лIыгъэ хэлыщ, – мо зэ дыкъызыхэкIауэ жыхуаIэ щIы фIыцIэжыым и куэщIым анэ кIэдахьуэу сральхьэжамэ, си псэ тIэжIум «уэху» жиIэжынт, дуней гугъуехыр сцхьэщыжынти, жэнэтым сыкыхутэнт, сымылажэрэ сымыщIантIэу, сызэгупсысын гуныкыуэгъуэ симыIэу. АрщхьэкIэ дуней нэхум и щIылгэм тетыху псэхугъуэ зымыгъуэтам Алыхьым и пащхьэм сыт цигъуэтыжын! Хэт кыпкIэлыгъ, хэти кыпкIэлыджэ, апхуэдэр угьурсызыгъэщ жаIэ пэتمي. Уэ кыпщыцIымкIэ хэт пхуэгузэвэнур? Уламэ-улащи... Iю абы щхьэкIэ, –

зэрыжа!эу, зэпытыр кыпхук!эу! Уэ пхуэдэ куэд ехыжащ мы дуней IэфIы-жым, ягу пымыкIыгурэ. Уэри арац, лIауэ шытахэм уалтэщIыхьэжащ. Зэ пкIэгъуэщ кыпхуэнэжари, а зэм упкIэжмэ, – унэсащ, KIашэ и кьуэ мыгъуэж! Упсуаи-умпысэуи... ПщIыхь хьужащ псори. Фыгъуэ Iэджи кып-щIэныжащ, зыри укдырхэ пхуэдэхьакым, дунейи уи Iуэху хэлъжкым. Куэдрэ мыбыкIэ хьэмыплтэжIыж, кызызэхуэсауэ уи пащхэм ит кюми фэрыщIи. Хабзэм щхэкIэ дьуэ-уаз жаIэри, Iэ ушIа нэщIкIэ зэхэтщ, зыгурэ зыщIэм и Iупэр мэлIэжыжкэ, зымыщIэм и хадэр уэм зэрикьутар игъейуэрэ аргуэрэ уэлбанафэ зыкэзыщI уафэм худоплтей. Псэурац псори зыхуейр, лIам хэт хуеиж? СыкыздэкIуэнум сыкыщысакIэ, куэдрэ сыщывмыгъэлыу, мо мащэ хэзыр хьуам сифлхьэ, ХьэмтIу! АрщхэкIэ дунейм тетыр псэууэ тетыхукIэ пхуэпIэщIэнукукым. Уэри, ущылIакIэ, дэнэ мыгъуэ уздэпIащIэр?! УздэкIуэнум щыпхуагъэтIыгъа уи гугъэр сымт? Абы кыщыгъухуейри хэт? Хьэпщхушщым ерыскы ухуащIыжыну аракэ? Арац-тIэ: дунейм утетыху зыгурэ щыпшхакIэ, уэри зыгурэм уишхыжынц. Ялэ щIыкIэ уэ пхуэдизу Iуащхэ кыптращIэжынц, уигъэтхытыр псы кьубгъан сын пщэдъкым кыпхудахIэжынц, Сэром и пащхэм ущымыкIытэжу щэнейрэ «жыгуатх» жиIэу укыщепсынц. А уэ зепхэу щыта пэртфелым нэхэрэ нэхь иныжу зы портфельжы кызэтрихынц, тхылъымIэшхуэ кыдихынц. АлфавиткIэ зэкIалыкIуэу унэцIэ зыксыом итц абы. Мис абы уи унцIэр кыщелыхьуэ: Хьэ... хьэ... Хьэмыр, ХьэпщIэу, ХьэгъэпщIэу... ХьэгъэпщIэу KIашэ и кьуэ Бру. КыигъуэтакIэ соIуэ адресыр!

– АтIэ, KIашэ и кьуэ Бру, мелигычхэм си пащхэ кьралхьэжа протоколым итыр пщIэжу кыщIэкынц. Ауэ щысхукIэ, сыкбеджынкым. Уэ зэрыпщIэци, мелигыч Сэмэгу итхар куэдыкIей мэхуэ, мелигыч Иж итхар напэкIуэцI ирикьуркым. Уи гуэныхьхэр кыпхуагъэгъуным уцыгугъыну, уи тезырыр нэхь мащIэ ебгъэщIыну ухэтэ улъIуэнэу шэрехьэтым хуит уищIыркым. ГурыIуэгъуэ, ягъэкъуаншэ Бру?

– ГурыIуэгъуэщ, Сэро.

– Япэрауэ, тхэм сриIуэхутхьэбзэщIакIуэщ. ЕтIуанэрауэ, шэрехьэтым срилэжыакIуэщ. Сымелигыч нэхьыжыщ.

– ГурыIуэгъуэщ, мелигыч нэхьыжы Сэро.

– Тэмэм!

Дыщэм хуэдэу зэщIэлыдэу жэз кьамышы кызыкьунхам нэр щыункIы-фIыкIыу мафIэ хьуаскIэ кыполгъэлъ. Ар зэрыслыгъуу, си мэлыхьпллIэр мэтхытх, си дэажналтэхэр зокIуэ, си кьупщхьэ зэрытыпIэхэр мэщкыщIкы. КызэIэбыну мыгъуэщ иджы! Си унэхьыгъуэр тIэунейти! Дэнэ сикIуэну, дэнэ сьжэну? Сыту мащэ зэвыIуэ мыгъуэ мыри! Метритым зы арщын зэрыщIи-мыгъу! Мы зызымыщIэжу кьэнэн ХьэмтIуи сызынигъаплэр сщIэркым. Жэщ мэхуэ, зиунагуэрэ!..

– Соух иджыпсту, – жиIэри ХьэмтIу и щхьэр ЦIрунэ дежкIэ ищIащ, зыгъэпIащIэр ара фIэщIри. Трибунэм ит зыкыщыхьужу, абы и псалгэм кыпешэ.

...имыгъэзащIэу щытакым Бру, нобэ тхэмтыжми... Iыхьым, Iыхьым... пыф... сыф... – ХьэмтIу бэльтоку гьуабжэшхуэр кьрехри, и нэпсхэрауэ кыщIэ-кIынц, и пэбгъум зыгурэ трельэщIыкI, бэльтоку кьуагым напIэ плыжьхьэр кыкьуегъэплыжри, тхылъымIэм кьеджэн щIедэж, – дэ дыпсэуш. Дэ абы и мурадым ди псэ демылэжу пытцэнц. Дэ зэикI утцыгъупщэнкым, ХьэгъэпщIэу KIашэ и кьуэ Бру. Гьуэгу махуэ, си кьуэшыжы!

ХьэмтIу и псалгэр зэриухуэ, ЦIрунэ дежкIэ зегъазери унафэ хуешI:

– Дэвай-тIэ, дывмыгъэгуэж.

Ар зэрызэхэсхуэ, сэри сыкбоскIэ. Си щхьэцым цыжбанэу зыкьрессэ, си псэр мэкIыл, си гур слэпоху, си нэгү щIэкIа кьомыр иджыщ цыслыгъунур, жызоIэри. ЩIалэ танэжхэм куэдрэ узыпагъэплтэн, – сызэпаубыдри мащэм

сыщхьэщахьэ. УэунтЫр си махуэ мыгъуэщ: «Щы фЫцІэжым сыщІахьэ-э-э!..»

УафэхуэпскІым хуэдэу шхыІэныр зыгезутЫпщыкІыу, сэрэм кызы-фІнгэТысхьам ещху, пІэкым сыкытІысхьэмэ... пщІэнтІэпсыр кызохуэх. Си фэр телевизор тІорысэжым и экраным хуэдэу щІыхуш. КІуэаракъэ, теплъэкІэ кхьэм кыщІэкІуэсыкІыжам сыкызырыкІэрыху щыІэкым. Сып-лъэмэ, – и ИтІыр и шхужышхуэм итрэ туфлъэ лъэдакъэ лъагэм итыжу си щхьэгъусэр кысыщхьэщытц.

– Ныжэбэ дэнэ уздэщыІар? Уигъэлэнуш мы аркъэм, зо!

Ар желэри тІуалэ зыщІэмыхуэ си тэмакым мо фызышхуэр кыщІогуа-лъхьэ. Сэри, зыкысзгъэубэлэцыфынтэкъэ, – зыхузотІэри жызоІэ:

– Хьэдрыхэ!

Си щхьэгъусэм ар и фІэщ пхуэщІынт?!

1992 гъэ, еплІанэ кыдэкІыгъуэ.

Хуэжэ и теорием тегу Іуэхум убгъэдыхьэмэ, нэхъ гушыІарей дыдэу кьэлъытэн хуейр зыгуэр зыгъэдыхьэшхыну кьалэн зыхуэзыгъэувыжкхэ-ракым – сзыми имышІэххэу дыхьэшхэн гуэр жызыІэхэмрэ кызыщыщІ-хэмрэщ. Апхуэдэхэр щымыІамэ, мы гъащІэр фагъуэрэ зэшыгъуэ дыдэу кьэнэнт!

Мис ар хьэкыну зыпхыкІахэм ящыщц Шыд Хьэсэнбий. ХущІыхьэ-гъуэкІэрэ абы зэхухьэс апхуэдэ гушыІэхэр, кызыгушыІхэм я цІэ-унэ-цІэри щІетхэж.

АтІэми, дымыушцІэрэ-дымыусэу дэ ахэм я унэцІи кытІуэнкыым – щхьэж и гушыІэр сзым кыщІыхужынкІэ дащогугъ.

КыпыкІыр-щэ, жыфІа? Хьэсэнбий кызыэрыджиІамкІэ, кыпыкІыр гушыІэ кызыгурымыІуэхэм щхьэкІэ кызыІуаха фондым хильхьэнушци, апхуэдэ фхэтмэ, фи Іыхьэр кыхьэфхыж...

Я ныбжьэгъум деж кІуа щІалэжытІым кабинетыбжэм дэІуа тхылгымІэ кІапэр кыдахи, итым кьоджэ: «Сыхь. 14-м сыкысыжынушц»... ПщыкІупліи, пщыкІутхуи, пщыкІухи хухукІэ йожьэхэри, кыщымыкІуэжым, языхэзым желэ:

– НакІуэ, мыбы кыщигъээжыну сыхьэт бжыгъэр итха щхьэкІэ, ильэсыр иткыым, 93 гъэрауэ кыщІэкІмэ...

ЛитІ кыуажэ уэрамым дэтц, жыгыщхьэм щызырэзехьэ къуаргхьэм якІальопльтри. Зым адрейм кытрихыурэ дэшхуэ закъуэр кърадзых, яІэтыж, аргуэру кърадзых. АрищхьэкІэ сыт, – щы шабэм техуэкІэ, дэ кьутэнт.

– Еплъыт, – жи зым, – якъутэну хэтц.

– Щхьэр ягъэуэ. Асфальт зи куэд кьалэдэс кьуаргъхэм зрагъэщху аращ.

* * *

Кьасболэт совхозым и директорым деж щЮхьэ:

– Кхьыгэ, шынэхьыщгэ, дыуэщгэ дриклуэну автобус кьыдэт.
– Дыгъуасэ кьыджепгэ хуеящ ар, тхьэмадэ.
– А зиунагъуэрэ, кьыщыгъар ныхьэбэщ, цгьхур псэууэ дыуэщгэ дауэ уклуэн?

* * *

Лгъэуаклуэр экзаменаторым бгъэдохьэ:

– Иджысту мыбы зы щгэалэ цгьклу кьыщгьхьэнущ, школыр фгь ды-
дэу кьнухащ, адэ-анэфгэ игэщ, апхуэдизгэ нэмыс хэлгъу ягъэсащ, уэлэхьы,
нэхьыж щысу цгьтгэ пхужимыгэну. «Тхуэпсэлгъакъым» жывмыгэу, моуэ зы
4 цгьклу хуэвгъэуви ныщгэвуггьщыкгьж.

* * *

Егъэджаклуэм соушгэ:

– Уа, Хгэмидбгь, мы заочникхэм жэуап гуэр кьапхужгъэдэщрэ уэ, хгэмэ
сэ схуэдэу уэри?..
– Фгьуэ бгъэкгьлмэ, зыгуэр кьыхэдыхгъшхыкгьнкгэри хгунщ, ахгумэ
«гьм» кьыбжамыгэнукгэ, согуэ.

* * *

Заочникыр кафедрэм щгьхьауэ:

– Си зачеткэр кьызэфгьж, ахгумэ сэ..
– Кхьыгэ, ефгьж, – лгъэуащ егъэджаклуэри, – зачеткэр имыгьгьмэ,
здынэса курсыр кьыхуэщгэнукъым абы.

* * *

– Уэлэхьы, Тэужид, мы дызыхьхьа илгъэсыр нэхгэ гуггъужу щытыну кьы-
щгэкгьнуум: кгэртгэоф чилэр сомитгэ и уасэщ..
– Сыт тгьгэн-тгэ. Аргуэру лым драггъэукгьну аращ.

* * *

Щгэалэ цгьклуэм:

– Дадэ, мы жыгъшхуэм сынелгэмэ, сыт кьызэптын?
– Щгэакгуэ баш.

* * *

– Уэлэхьы, фызгэ насып имыгэт а щгэалэм. Бын хуиггъуэттэкъымы, ещанэу
кьшшари ириггэкгьжаш, илгъэситхукгэ бгъэдэса нэужь.

– Фызым убггэдэскгэ бын бгъуэтын-тгэ, зиунагъуэрэ.

* * *

– Алло, сымаджэщыра ар?

– Аращ, сынодагуэ.

- Танэр ара сызэпсалъэр?
- Хъэуэ, Шыдырац.
- ?.....

* * *

Университетым и щІэтІысхьэгъуэщи, зэман гуащІэщ. ПащІэу кІэлын-дорым ирикІуэ егъэджакІуэр къуажэм кыкІа лІы гуэрэм кыегъэувыІэ:

- Уа, щІалэфІ, Шыдыр уэра?
- Сэрац.
- Шыд цІыкІур уэра-тІэ?
- Уа, тхъэмадэ, кхъыІэ, узыхуейр жыІэ, Шыд хэлптыхъ щІІыну укъэ-мыкІуамэ.

* * *

- Уи щІэдджыжъ фІыуэ, Мышэ. Дауэ нэху укъекІа?
- Си щхъэр гъумрэ зэрагъэхъуж симыІэу.
- ПсынщІэІуэу къэс-тІэ, уэзгъэщІыжынщ.
- Уэлэхыи, «тІу» жыпІэху сынэсынмэ, – дэнэ уздэщІэр?
- Москва, «Космос» хъэщІэщым сынопсэлъыкІ.

* * *

– Уэлэхыи, Къасболэт, си гуапэ дьдэ хъуам, уи щІалэр школ директор ящІауэ зэхэсхати. Иджы мэз ущІэкІуэн лъэпкъ щІэжжкыым.

- Сыту?
- А зиунагъуэрэ, пхъэ гъэсынри фІамыщІри кыпхурагъэшэнущ. Ар хабзэщ, законщ.
- НтІэ, апхуэдэ закон зэррыщІэр зымыщІэ си къуэм ухуэзэ хъумэ, «Псынабэ правленэм лІыжъ гуэр КъасботкІэ еджэу кыщагъэвыжу срихъэллащ», – жыІи схужелэж, тІу.

* * *

Къасбот и шыдыр кІуэдри махунтІ-щыкІэ къэтауэ, къатхъэнсулыкъу кІырым хэлъу кыгъуэтыжащ. Шыдым и къурмакъейр зэпышхыкІат, куэ лыпщІэм шыщу зы ІыхъэфІи ишхат дыгъужкыым. Ину папщэри, лІыжкыым жиІащ:

- Ер зи унэм ихъэн, афІэкІа зэрумышхыфынур къызжепІамэ, хэлптыхъауэ лы чилитІ станц бэзэрым кыпхуисхынти.

* * *

Экзамен тыгъуэщ. ЩІалиц зопсалъэ.

- Уа, историемкІэ хэт дызэлъэІунур мы Аслъэнбий и къуэм щхъэкІэ?
- Хъэмид.
- СочиненэмкІэ?
- Мурат.
- УстнэмкІэ-щэ?
- Хъэлимэт.
- Ахэр хъарзынэтэм, уэлэхыи, ауэ нэмыцэбзэр дауэ?
- Уэлэхыи, уи хъэтыр къэзылъагъун ахэм яхэтү сымыщІэ сэ.
- Школым щиджа?
- И аттестатым 4 итщ.

– КхыгІә-тІә, а зымкІә ди хьэтыр кылыгагуну езы щІалэ цІыкІум девгьэлыәу.

– Лекцэ зытхух кьеджауэ сом 13 фІәкІа зыхуамытха лЫр директорым хуотхьэусыхэ.

– Уа, сыту мащІә мы кыызэфтыр.

– НтІә, тхьэмахуитЫм мелуан уэттын уи гугъэ?

– Хьэуэ, ардыдэри сыт, ауэ мелуанымрэ сом 13-мрэ яку зыгуэр дэль си гугъэщ, зиунагьуэрэ.

– Алло!

– СынодаІуэ.

– Сыту фЫт, унэм ущІэс?

– Хьэуэ, псыхьуэм сьдэщ.

ЗэрывжетІащи, гушыІэхэр зэхуэзыхьэсари, кыгьтльэзыгьэІэсари, кьеджэхэм я пашхьэм жэуап щызыыхьри икІи мыщІыкІуу, икІи мынну Шьд (с) Хьэсэнбийщ.

1991 гъэ, етхуанэ кыдэкІыгьуэ.

ІЭДЭМ И ЖАНР ГУЭШЫКІЭ

Къызоцтэ уси соцІыр прозэ,
Кхьузанэ нейкІэ прозэр созыр.
Поэзиер прозэм хьзокІэжри –
Псори, псы къабзэу, мэжэбзэжыр!

АКЪСЫРЭМ И «КЪЭШЭН»

ІуэрыІуатэр си Іумэтщ,
Сэ дунейми сыщІытет
ЩыІәу кысхуэмыщІә –
Іәдниху нэмыщІкІә!

«МУЗЫКАЛЬНЫЙ СЛУХ» ЖЫХУАІЭР...

Гимн фІэщІыжу щІодэІу Хьэжбэчыр
Лыжь кхьахэ Шумахуэ и зэчыр!

ГЪУКІЭ УЭРЭД

Уадэ макъым кыкІ уэрэдым
СыщІохъукыр чэф.
МыгъукІахэм усэ нэдыр
КІыхуэ зепальэф.
Сопщэ, сопщэ, зыстІэтауэ
(Си цІэр сэ Заурц.)
КІыщым зэ фыщІэмытамэ –
Псори «фыджаурц»!

ФОСЭТ И ГУРЫФЫГЪУЭР

ТхэкІумафІэц джэрпэджэжыр,
Сызэреджэу кыызоджэжыр.
Дэгү сфІэщІыжккъым сэри стгахэр –
УащІэкІнем узэхахыр!

МЫСАЧЭМ И ЩАГЪЫБЗЭР

Сынопль-сыкъопльри алэрыбгъур
Сэ пщанщэ дахэм изогъапщэ...
Ауэ си щэхуши абы щІыгъур –
Фи тхэкІумитІым цІыв ивгъапщхэ!

1960 гъэ, езанэ кыдэкІыгъуэ.

ТхэкІумэм делагъэу кыІуэрэ, жьэм губзыгъагъэу кыжьбэдэкІыжмэ, –
щхьэр мэлажэ.

ПцІы дахэ щыхуэбупскІэ къэгубжъым пэж жеИ епльыжыт!

Фы пщІэну уигу къэкІамэ, ущІемыгъуэж щІыкІэ, еужьэрэкі.

* * *

Хьуэхьур кьохьулЭну ящІамэ, зэрагьэкІэщІ пльагьунт!

* * *

ДызыщІагьэхьуэнса пщэдейр кьэсри, дыгьуасэ зэдмыпэсарауэ кьыщІи-
дзыжащ.

* * *

Напэр птхьэщІыху, фІейр щІокІ.

* * *

Хуэмызар хуэзам хуэзамэ, зыхуэзапхьэм хуэзащ.

* * *

Кьэблэжьа щІыхьыр кьыпльагьэсыжмэ, дармэу кьуата хуэдэщ.

* * *

Пасэрейм и жыІауэ, насыпыр Іыхьэ мыгуэщщ, ауэ насыпыншагьэри япэ
кьэсым иратурэ кьрагуэшэкІкьым.

* * *

«Гьунэгьурэ гьуэншэджрэ» жыхуаІэ псалъэжьым и мыхьэнэр, мы
тщыгь тІэкІухэр тщылэжьыкІмэ, гурыІугьуэ дыдэ хьунуш.

* * *

ХьумпІәлейм уихьыж нэхьрэ, фэ птету емынэм уихьми нэхьыфІщ.

* * *

Хьэл дахэр зехьэгьуейщ, – аращ щІІэдахэжри.

* * *

КьулыкьукІэ ирикьуа кьытехьуэмэ, дунейр кьутэжыну жаІэ.

* * *

Щыгьхьупсыр – застойщ, хьэнтхьупсыр – перестройкэщ.

* * *

Нолым ноль хэплъхьэмэ, зэрынолкъым – нолитІщ. Ноль зыбжанэ зэ-
хэувэмэ, мелуаныр хьэгьунэ кьыдамыгьэпльыжынкІэ зэрыхьунури зы-
щывмыгьэгьушщэ.

* * *

Делэр зэрагъэунэхур кыIахIауэрэкъым, – хуашийIауэрэщ.

* * *

Къэбыр къуэлсым пытмэ – уэсысыщ, пцэм фIэтмэ – уэдыдыдщ.

* * *

Убэлэрыгъауэ Алыхъым и нэфI къыпщыхуэ нэхърэ, ухуэхъэзыру и ней къыпщыхуэми нэхъ шынагъуэншэщ.

* * *

ДыкъэзыгъэщIа, зыбгъэщIагъуэу моуэрэ зыкытхуумыщI: кыдэптари мыракъэ, тIыпхыжынури аракъэ?

* * *

Псэм сыщIыхуей Iэпкълъэпкъым хэкIрэ ежъэжмэ, зэпытырыкIуэр кы- хукIуэ.

* * *

ЕкIуу упса пцIыр пэж къыгуэудам йофIэкI.

* * *

Сэ сэщхъ ныбжьэгъум сыхулIэ ныбжьэгъуу.

* * *

Делэм сыфIокI... сэрмырамэ.

1991 гъэ, етхуанэ кыдэкIыгъуэ

«Хъуэжэ и куэбжэм» фызыщрихъэлIа сурэт псори зыщIар, пэублэ псальгэр зейр Агъ Зэрэгъыжщ

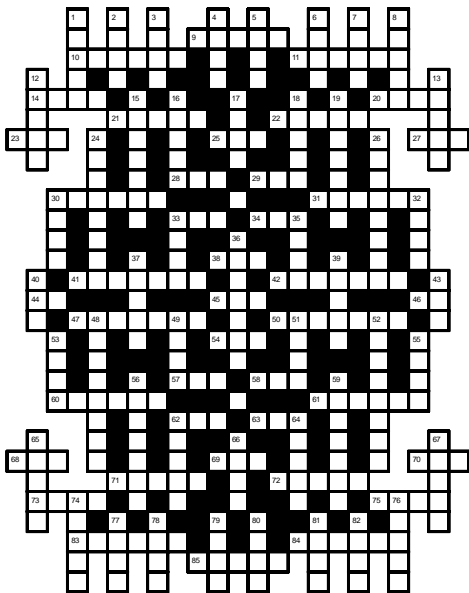

1997 гээ, епланэ кыдэкIыгьуэ

ГушыIэ сурэтыр зыщIар

КЪУЭЩИСОКЪУЭ Владимирц

«Адыгэ литературэ»

УИЦЦІХЭР

ЕкІуэжІуы: 9. Апхуэдэ унэцІэ зэрэхъуэ Къэбэрдей-Балькъэрым дІгэ усакІуэхэр. **10.** КъБР-м и цІыхубэ усакІуэ, «Іуашхэмахуэ» журналым и лэжыакІуэу шыта бзылхугъэ. **11.** Литературэдж, журналист, «Іуашхэмахуэм» и лэжыакІуэу шыта. **14.** «Шагъдий» уэрэд цІэрыІуэм и псалъэхэр зыгха къэбэрдей усакІуэ. **20.** Бахъуэ БетІал и расказхэр цызэхуэхъэса тхылтым и цІэр. **21.** ТхакІуэхуэ, усакІуэхуэ Журт Биберд, Хьэх Сэфарбий, Бицу Ана-толэ, Мыкъуэжъ Анатолэ, критик Гьут Іэдэм сымэ къыщальхуа къуажэм

и бгьум Иуту ежэх псы. **22.** Къэбэрдей-Балькъэрым и Къэрал саугъэтыр зрата адыгэ тхаклуэ, тхыдэтх. **23.** «Уи ... флэсцынщ» – Къэбэрдей-Балькъэрым и цыхубэ усакуэ Шоджэнцыклуэ Иэдэм и повесть. **25.** Хэку зауэшхуэм лыхъужьыгъ ин къыщызыгъэлтагыуэу хэта адыгэ усакуэшхуэ. **27.** «Уи ... и мывэхэри дыщэц» – КъБР-м и цыхубэ усакуэ Балькъэр Фоусэт и усэ тхылы. **28.** «... хыбархэр» – тхаклуэ КГэрэф Мухьэмэд и повесть. **29.** Нало Ахьмэдхьан и роман «Псы Гуфэм Иут ... цыклуэ». **30.** «... и уэрэд» – «Иуащхьэмахуэм» проэмкIэ и къудамэм и унафэщIу цыгта Мысачэ Петр и повесть. **31.** Къэбэрдей-Балькъэр къэрал университетым и егъэджаклуэу цыгта адыгэ тхаклуэ. **33.** Усакуэ ныбжьыщIэхэм я литературэ объединенэ «Шыхультагуэр» къызызыгъэпэща икIи абы и зэхуэсхэр езыгъэкIуэки тхаклуэ. **34.** «... чэчанэ» – тхаклуэ Мэзыхьэ Борис и повесть. **38.** КIуащ БетIал и поэмэ. **41.** КIыщокьуэ Алим и роман «Хуэпсэгъуэ нурым» хэт лыхъужь нэхьыщхьэхэм ящыщ зым и цIэр. **42.** СССР-м и Къэрал саугъэтыр зрата адыгей тхаклуэ. **44.** «... Дахэнагъуэ» – «Иуащхьэмахуэ» журналым и редактор нэхьыщхьэ Иутыж Борис и усыгъэхэр щызэхуэхьэса тхылы. **45.** «... щхьуантIэ» – Бицу Анатолэ и усэ тхылы. **46.** Къуэжей Сосрыкьуэ и повесть. **47.** Хэку зауэшхуэм и пэкIэ а унэцIэр зэрэхьэу ди республикэм щыпсэуа тхаклуэ. **50.** Усакуэ, «Литературная Кабардино-Балкария» журналым и редактор нэхьыщхьэ. **54.** «Бгы лъапэхэм ...» – КIыщокьуэ Алим и повесть. **57.** «... вагъуэ» – журналым и япэ унафэщIу цыгта Щомахуэ Амырхьан и усэ тхылы. **58.** «... закъуэ» – Нало Заур и новеллэхэр щызэхуэхьэса тхылы. **60.** Адыгэ ... – тхаклуэ Мэржэхуэ Мухьэмэд и псевдоним. **61.** «Мывэ ...» – усакуэ Бештокьуэ Хьэбас и поэмэ. **62.** «... бжэщхьэIум» – Шоджэнцыклуэ Алий и усэ цIэрыIуэ. **63.** «... и набдзэ» – Елггэр Кашиф и усыгъэхэр щызэхуэхьэса тхылы. **68.** Шэрджэс цIыналъэм щыпсэуа адыгэ бзылтыхугъэ тхаклуэ цIэрыIуэ ... Цуцэ. **69.** КIыщокьуэ Алим и поэмэ. **70.** КъБР-м и цыхубэ тхаклуэ ШэджыхьэщIэ Хьэмыщэ и музыкальнэ комедие «Гум и ...» **71.** ГушыIэ рассказ куэд, пьеса зыбжанэ зи Iэдакъэ къыщIэкIа къэбэрдей тхаклуэ. **72.** КъБР-м и цыхубэ тхаклуэ Къэрмокъуэ Мухьэмэд, «Иуащхьэмахуэм» и редактор нэхьыщхьэу цыгта Къэрмокъуэ Хьэмид, «Адыгэ псалъэм» и редактор нэхьыщхьэ, тхаклуэ ХьэфыщIэ Мухьэмэд сымэ къыщальхуа къуажэр. **73.** «... къэпIыащ» – адыгэ драматург, тхаклуэ цIэрыIуэ Шортэн Аскэрбий и гушыIэ рассказ. **75.** Теунэ Хьэчим и роман «... и IэфIыр къуатмэ». **83.** Къэбэрдей сабий усакуэ. **84.** Къэбэрдей-Балькъэрым и Тхаклуэхэм я союзым и тхьэмэдэм и къуэдзэ КхьэуIуфэ Хьэчим, усакуэ Шоджэнцыклуэ Нурий, критик Щокьуий Къадир, усакуэхэу Балькъыз Батий, ПщыукI Латмир, тхаклуэхэу ХьэIупщы МуIэед, Емкъуж Мухьэмэд, ПщыхьэщIэ Хьэбыж сымэ къыщальхуа район. **85.** Къэбэрдей тхаклуэ, усакуэ, журналист.

Къебхы: **1.** Ди республикэм и Къэрал саугъэтыр зрата къэбэрдей усакуэ. **2.** «... трактористкэн» – Шоджэнцыклуэ Алий и усэ. **3.** Журналым и лъэжыкIуэу цыгта, критик шэджащэ. **4.** «... къыщыщIэнэм щыгъуэ» – Шортэн Аскэрбий и пьесэ. **5.** Игъуэ нэмысу дунейм ехьжа, Къэршей-Шэрджэсым щыщ усакуэ. **6.** «... макъамэхэр» – «Иуащхьэмахуэм» и редактор нэхьыщхьэу цыгта Тхьэгъэзит Зубер и усэ тхылы. **7.** Адыгэ усакуэ, джыгуакуэшхуэ Агънокьуэ ... **8.** «... и лыггэр хуэдэщ тенджызым» – ПацIэ Бэчмырзэ и поэмэ. **12.** Теунэ Хьэчим и повесть. **13.** «Иуащхьэмахуэ» журналым псом нэхэрэ нэхьыщхьэ цылыжэ (ноби а IэнатIэм Иутц) тхаклуэ, усакуэ цIэрыIуэ. **15.** ШэджыхьэщIэ Пщыкьан и пьесэ. **16.** Адыгэ тхаклуэхэм ятеухуа «Япэ лъэбакьуэ зычэхэр» тхылыр зи Iэдакъэ къыщIэкIа, Къэбэрдей-Балькъэр къэрал университетым и егъэджаклуэу цыгта. **17.** Зи тхыгъэхэр «Иуащхьэмахуэм» цIэх-цIэхьурэ къыртдаз, журналым и редколлегием илъэс куэдкIэ хэта, Къэршей-Шэрджэсым щыщ тхаклуэ. **18.** Къэбэрдей сабий тхаклуэ. **19.** Акъсырэ Залымхьан и «Дахэнагъуэ» пьесэм хэт бзылтыхугъэ. **24.** Усакуэ, «Иуащхьэмахуэ» журна-

лым и лэжьякгуэ. **26.** Зауэм и пэкIэ адыгэ театрым шагъэува «Къанщобийрэ Гуащэгъагырэ» пьесэр зи Iэдакъэ кыщIэкIа, адыгэ уэрэдыж, псалъэжы щэ бжыгъэхэр зэхуэзыхъэсыжа щIэныгъэлI икIи уэрэджыIакIуэ гъуээзджэ. **30.** Къэбэрдей усыгъэм и зэхуэблакIуэ, зи цIэр Налшык и уэрэмхэм яныщ зым зэрихэ усакIуэ шэджащэ. **32.** Хэку зауэшхуэм лIыхъужыгъэ кыщIэ-лъагъуэу хэта, Къэбэрдей-Балыккэрэм и цIыхубэ тхакIуэ. **33.** Щоджэн-цIыкIуэ Алий и «Хъэжыгъэ пут закъуэ» рассказым хэт Хъэмид зыхуэлIыщIар. **35.** ЩоджэнцIыкIуэ Алий усэбзэкIэ итха и романым хэт бзылхугъэ, персонаж нэхъыщхьитIым языхэз. **36.** Къулькъужын кыщIальхуа къэбэрдей уса-кIуэ. **37.** Къэбэрдей-Балыккэрэм и цIыхубэ тхакIуэ. **39.** 1999 гъэм кыдэкIа «Къэбэрдей тхакIуэхэр» тхылгыр зи IэдакъэщIэкIэ, филологие щIэныгъэхэм я кандидат, литературэдж. **40.** «Адыгэ ... гъэпсыкIэ» – филологие щIэныгъэхэм я доктор, критик Хъэкуащэ Андрей и тхыль. **43.** СССР-м и Къэрал сауэгъытэр зрата адыгей тхакIуэ КIэрэшэ Тембот и роман «... насыпыфIэ». **48.** Къэбэрдей-Балыккэрэм и цIыхубэ усакIуэ, «Iуащхъэмахуэ» журналми, ТхакIуэхэм я союзми я унафэщIу шыта. **49.** Щам кыкIыжы зи адэж хэку къэ-зыгъээзжа адыгэ тхакIуэ. **51.** Къэбэрдей усакIуэ, «Эльбрус» тхыль тедзапIэм и лэжьякIуэ. **52.** ТхакIуэхуэ КъардэнгъушI Зырамыку, Акъсыр Залымхъан, Мысачэ Петр, Бозий Людигъ сымэ кыщIальхуа кыуажэ. **53.** Къэбэрдей уса-кIуэ, «Iуащхъэмахуэ» журналым и лэжьякIуэу шыта. **55.** ТхакIуэ Къашыргъэ ХъэпащIэ и роман «Лъапсэ ...» **56.** ЩоджэнцIыкIуэ Алий и поэмэ. **59.** Критик, «Iуащхъэмахуэ» журналым и редактор нэхъыщхъуэ шыта. **62.** «Мэжидрэ Мэрытрэ», «Къэбэрдей щIалэ» пьесэхэр, нэгъуэщI тхыгъэхэри зи Iэдакъэ кыщIэкIа, Урысей Федерациэм щIыхъ зиIэ и артист. **64.** Къэрэшей-Шэрджэ-сым щыщ усакIуэ. **65.** ЩоджэнцIыкIуэ Алий и «Хъэжыгъэ пут закъуэм» хэт щIалэ цIыкIуэ. **66.** IутIыж Борис и трагедие. **67.** Япэ адыгэ щIэныгъэлIхэм, тхакIуэхэм яныщ, «Адыгэ народым и тхыдэ» тхылгыр зи IэдакъэщIэкIэ. **74.** Журт Биберд и иужьрей роман. **76.** Сатыр 14 хъу усэ. **77.** Налэ Жансэхуэ и пьесэ. Е япэ адыгэ усакIуэхэм яныщ ХъэхъуапщIэ Амырхъан кыщIальхуа кыуажэ. **78.** Щхъэлыкъуэ щыщ адыгэ бзылхугъэ усакIуэ. **79.** Зи усэхэр «Iуа-щхъэмахуэ» журналым тета, Иорданым щальхуа адыгэ бзылхугъэ усакIуэ ... Надие. **80.** ЩоджэнцIыкIуэ Алий и усэ цIэрыIуэ. **81.** «Ар ... цIыхум и жьэм кыжьдыкуI – си ужыкIэ хуейми удзи кыремыкI» – «Iуащхъэмахуэ» журна-лым и лэжьякIуэу шыта Гъубжокъуэ Лиуан и усэ цIэрыIуэ. **82.** Шэрджэсым щыпсэу адыгэ усакIуэхэм я IэдакъэщIэкIэхэм шагъафIэ псыежэх.

Зэхэзылхъар **МЫЗ** Ахъэмдщ.

Нэгъабэрэи еханэ кыдэкIыгъуэм тета псалъээзблэдым и жэуапхэр

ЕкIуэжIыу: 4. Бжыо. 5. Баш. 6. Бру. 11. Псыдыуэ. 12. Джэлэфей. 15. Хъэкуун. 16. Гъунэгъу. 17. Хъэжы. 18. Къуаргъ. 20. Ущ. 21. Къупхъэ. 22. Елэн. 24. Хугу. 27. Дамаск. 29. Пхъы. 30. Къардэн. 34. Бытыр. 35. Къум. 36. Хы. 37. Армум. 39. БгъэхэIу. 41. Усэ. 42. ХъэщIий. 46. Акъ. 48. Вагъуэ. 49. Ныджэ. 50. Бо. 53. Амыщ. 54. Тхыгъуэ. 55. Сэмб. 57. Шауэ. 58. Шэнтжъей. 59. Ерыжокъуэ. 61. Гъуэз. 62. Тош. 63. ГъукIэ.

Къехъу: 1. Бжэдыгъу. 2. Дау. 3. Ермэлы. 7. Псынэ. 8. Жумэрэн. 9. Сэ-тэней. 10. Зенкъуэ. 13. Нэхуш. 14. Урыху. 19. Дапхъэ. 21. Къута. 23. «Нур». 25. Къашыргъэ. 26. Мэжусий. 28. Серчэ. 31. Адакъэ. 32. Акъужь. 33. Дыжъ. 38. Аслъэн. 40. Хыв. 43. Пшэ. 44. Уэрэзей. 45. Андэгурэ. 47. Къамэ. 50. Брул. 51. Къушхъэхъу. 52. Пщыкъуэ. 54. Тотрэнш. 56. БажэкIэ. 60. Сом.